خيرپورجي ميرن جو ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو

ڊاڪٽر عطا محمد حامي

ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ

خيرپور جي ميرن جو
ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو

پروفيسر ڊاڪٽر عطا محمد حامي

ثقافت ۽ سياحت کاتو
حڪومت سنڌ

چپائيندڙ جا حق ۽ واسطا قائم

ڪتاب جو نالو:	خيرپور جي ميرن جو ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو
ليکڪ:	پروفيسر ڊاڪٽر عطا محمد حامي
پهريون چاپو:	1994ع
ٻيو چاپو:	1430هـ/ 2009ع
تعداد:	1000
ڪمپوزنگ:	يوسف احمد پٽو
	السنڌ ڪمپوزرس، حيدرآباد فون: 022_3010706
ڪمپيوٽر لي آئوٽ:	نديم احمد سولنگي
چاپيندڙ:	سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي
چپائيندڙ:	شمس جعفراڻي
	سيڪريٽري ثقافت ۽ سياحت ڪاتو
	حڪومت سنڌ
قيمت:	=/600 رپيا

ڪتاب حاصل ڪرڻ لاءِ
ثقافت ۽ سياحت ڪاتو بوڪ شاپ
سامهون ايم پي اي هاسٽل
سر غلام حسين هدايت الله روڊ
ڪراچي 74400
فون: 9206063

فهرست

1 پبلشر پاران 13
2 پيش لفظ 15
3 مقدمو ـ عطا محمد حامي 19
4 **باب پهريون**
خيرپور جي جاگرافي
5 تعارف 25
6 جاگرافيائيءَ جي بيهڪ ۽ حدون 26
7 ايراضي ۽ پکيڙ 26
8 طبعي پاڳا 27
9 آباد ۽ زرخيز علائقو 27
10 غير آباد ۽ ريگستاني علائقو 27
11 ٻيلن وارو علائقو 27
12 ٽڪرين وارو علائقو 27
13 آدمشماري 27
14 آب هوا 29
15 انتظامي حصا 29
16 خيرپور سب ڊويزن 29
17 خيرپور تعلقو 29
18 گمبٽ تعلقو 30
19 ميرواهه سب ڊويزن 31
20 ڪوٽ ڏيجي تعلقو 31
21 ميرواهه تعلقو 32
22 فيض گنج تعلقو 32
23 نارو تعلقو 32
24 ميراٽا يادگار 33
25 هاٽوڪيون تفريح گاهون 34
26 زبان 35
27 تعليم 35
28 ڪارخانا 37
29 آمد و رفت جا ذريعا 37
30 سنڌو ندي ۽ ان جا وهڪرا 38
31 مٿن ڪوٽ ڪان سکر 39
32 سکر کان سيوهڻ 39
33 سيوهڻ کان ٺٽو 39
34 ٺٽي کان سمنڊ 40
35 اُپرندو نارو 40
36 ٻيا واهه 42
38 ننڍا ڦاٽ 42
39 پٽڻ 43
40 آبپاشي 44
41 آبپاشيءَ جا طريقا 44
42 ويسٽ فيڊر جا واهه 45
43 زراعت 45
44 زمين جا قسم 46
45 فصل جون مندون 46
46 ڪجهه پوکن جون جنسون 47
47 ميوا 48
48 گل ڦل 48
49 ٻيلا 49
50 معدني پيدائش 50
51 پٿر، ميٽ، لوڻ، ڪوئلو 50
52 مڇي 51
53 جانور 52
54 پکي 54

55 جيت جٽيا 55

56 باب ٻيو

خيرپور جو تعارف ۽ قديم آثار

57 تعارف 57

58 ڏيجيءَ جو ڏڙو 58

59 سيراج جي ٽڪري 59

60 ناروءَ وارو ڏڙو 59

61 ليلا جا آتڻ 60

62 ننڍا آتڻ 60

63 اٽراهه جي پٽي 60

64 ابل ويسر وارو ڏڙو 61

65 درن جي پير وارو ڏڙو 61

66 باغو ڍورو وارو ڏڙو 61

67 لهيري وارو ڏڙو 61

68 ڳاڙهو پرو 61

69 علي اصحابو وارو ڏڙو 62

70 ٽاري وارو ٽيڪرائو 62

71 شهيدن وارو ٽيڪرائو 62

72 ستهه وارو ڏڙو 62

73 پٽ وارو پڙو 63

74 وسترن جي پٽ 63

75 درگا جو ڏڙو 63

76 ٻوهي وارو پڙو 64

77 لاکرنڊ 64

78 ترائي وارو ڏڙو 64

79 سانٽ وارو ڏڙو 64

80 پاٽيءَ وارو پڙو 64

81 گرهر جو ڪوٽ 64

82 مامڙيءَ ڪرنجڙي جا ڪوٽ 65

83 شير شاهه جا مسافرخانا 65

84 باب ٽيون

ٽالپرن جو حسب نسب ۽ اوائلي احوال

85 اصليت 67

86 ٽالپر لقب 68

87 هجرت 68

88 هاڻوڪي سڪونت 71

89 اوائلي احوال ۽ مشاهير 71

90 مير هوتڪ خان 72

91 مير شهداد خان 72

92 مير ڄام نندو خان 73

93 مير چاڪر خان 74

94 مير بهرام خان 74

95 مير بجار خان 75

96 مير عبدالله خان 76

97 مير فتح علي خان 77

98 باب چوٿون

ٽالپرن جي سياسي تاريخ ۽ ان ۾ خيرپور جي ميرن جو حصو

99 تعارف 81

100 سنڌ ۽ ڪلهوڙا 81

101 سنڌ ۽ نادر شاهه 81

102 سنڌ ۽ پناڻ 82

103 سنڌ ۽ قلات جا بروهي 85

104 سنڌ ۽ بهاولپور جا دائود پوٽا 87

105 سنڌ ۽ راجپوت 89

106 سنڌ ۽ پنجاب جا سک 90

107 سنڌ ۽ انگريز 91

108 باب پنجون

خيرپور جا حڪمران

109 (i) مير سهراب خان 111

110 تعارف 111

111 فتوحات 112

112 گوشه نشيني 112

113 اولاد 112

114 وصيت 113

115 روزانه زندگي ۽ اخلاق 113

116 وفات 113

117 (ii) مير رستم خان 114

118 ولادت ۽ تخت نشيني 114

119 ڪرڙيءَ جي جنگ 114

120 نونهار جي جنگ 115
121 وفات 115
122 اخلاق 116
123 (iii) **ميرعلي مراد خان** 117
124 ننڍپڻ 117
125 ملڪيت تان تڪرار 117
126 ملڪ جي ايراضي 118
127 بغاوت 118
128 لنڊن جو سفر 119
129 خوني حملوءِ وفات 120
130 اولاد 120
131 سيرت 121
132 (iv) **ميرفيض محمد اول** 121
133 تعارف 121
134 ملڪي سڌارا 122
135 شعر و شاعري 123
136 اولاد 123
137 وفات 123
138 (v) **ميرامام بخش خان** 123
139 تعارف 123
140 ملڪي سڌارا 124
141 سپاءِ عادتون 124
142 وفات 125
143 (vi) **ميرعلي نواز خان** 125
144 تعارف 125
145 ملڪي انتظام 125
146 انتظامي ڪائونسل 126
147 سپاءِ 126
148 وفات 126
149 (vii) **ميرفيض محمد خان ثاني** 127
150 تعارف 127
151 ملڪي سڌارا 128
152 (viii) **ميرعلي مراد خان ثاني** 128
153 تعارف 128
154 تعليم 128
155 حڪومت جو نظام 129
156 اقتصادي ترقي 130

باب ڇهون

خيرپوري ٽالپرن جو ملڪي نظام

157 (i) **معاشرو** 133
158 جاگيردار 133
159 زميندار 133
160 ڪاشتڪار 134
161 پاڳيا ءِ مالدار 134
162 واپاري 134
163 عامل 134
164 ڪاسبي 135
165 فنڪار 135
166 گهريلو هنرن وارا 135
167 مزدور 135
168 پير، فقير ءِ عالم 135
169 ٻانها ءِ غلام 135
170 بيڪار 136
171 (ii) **حڪومت جو انتظام** 136
172 سزا و لڪار ءِ ڪاردار 136
173 ڪوتوال 137
174 فوج 137
175 عدالت 137
176 راج 138
177 سزا 138
178 آمدني 139
179 بتائي 140
180 ڇيڙ 142
181 اڙد 142
182 ميرن جا سڪا 143

باب ستون

خيرپور جي ٽالپرن جو ادب، تعليم ۽ تدريس ۾ حصو

183 ادب ۾ حصو 145
184 ميرسهراب خان اول 146

185 ميرزنگي خان 147
186 ميرستم خان اول 149
187 ميرحمزو خان 149
188 ميرمبارڪ خان 150
189 ميرعلي مراد خان 151
190 ميرمحمد حسن خان 151
191 ميرعلي اڪبر خان 153
192 ميرعلي محمد خان 153
193 ميرشاهنواز خان 154
194 ميرخدا بخش خان "ضيا" 154
195 ميرفيض محمد خان "عاجز" 155
196 ميرعبدالقادر خان 156
197 ميرسهراب خان "مسڪين" 156
198 ميرخير محمد خان 157
199 ميرمحمد خان 157
200 ميرامير علي خان "امير" 158
201 ميرمهر نجف خان "غريب" 158
202 ميرغلام نجف خان "غلام" 159
203 ميرگل حسن خان 159
204 ميرخداداد خان "مير" 159
205 ميرخير محمد خان "ضيا" 159
206 ميرراض محمد خان "عاشق" 160
207 ميرمحب علي خان 160
208 ميرعلي نواز خان ناز 160
209 ميردوست محمد خان 161
210 ميرنثار حسين خان 161
211 ميرعطا محمد خان عطا 161
212 ميرغلام حسن خان احسن 162
213 ميرخان محمد خان 162
214 ميرغلام محمد "فقير" 162
215 ميرلطف علي "فقير" 162
216 ميرچٽل خان 163
217 **تعليم ۽ تدريس ۾ حصو** 164
218 تعارف 164
219 تعليمي ادارا 165
220 تعليم جو نظام 166
221 ميرعلي مراد خان جو دور 170
222 ميرفيض محمد خان جودور 170
223 ميرامام بخش خان جو دور 173
224 ميرعلي نواز جو دور 174
225 ميرفيض محمد خان ثاني جو دور 175
226 ميرعلي مراد خان ثاني جو دور 176

باب اٺون

ميرن جي تهذيب ۽ تمدن جو مطالعو

227 عام معاشرو 179
228 ميراٽو معاشرو 181
229 ميرن جي شڪل شبيهه 181
230 ميرن جو لباس 182
231 عورتن جو لباس 183
232 زيور 183
233 حرم سراءِ 184
234 ميرن جي عورتن جو معمول 185
235 سواري 186
236 هٿيار 186
237 طعام 187
238 مهمان نوازي 188
239 سخاوت 188
240 وهم 188
241 ميرن جي عيد 189
242 ميرن جي دربار 190
243 ميرن جون خصلتون 190
244 ميرن جو معمول 191
245 **(ب) ريتون رسمون** 193
246 سڳابندي 193
247 سڳ جي ڳولا 194
248 شادمانو 194
249 مڳٽو 195
250 تياري 195
251 ونواهه 196
252 سرور 196

253 پنيئر 197
254 شادي 197
255 نکيتي 199
256 ستاواڙو 200
257 دڳي 200
258 جم 200
259 چٽي 200
260 لوڏ 201
261 جهنڊ 201
262 عقيقو 201
263 يارهو 202
264 چوڏهو 202
265 چاليهو 202
266 ڪچڙ 202
267 طهر 203
268 غمي 203
269 رسمن ۾ ڦير ڦار 204
270 (ج) **مذهب** 205
271 مذهبي پاليسي 205
272 ماتمداري 205
273 (ح) **شڪار—پيلي جو شڪار** 210
274 اوسر 210
275 مهاڙي 211
276 چوڻ 211
277 ٽاري 211
278 پولي 211
279 چين 211
280 سير جو شڪار 212
281 دبي جو شڪار 212
282 **ٽڪر جو شڪار** 212
283 مهاڙي 212
284 گرگ 212
285 بٽو 212
286 گهوم 213
287 ٽر جو شڪار 213
288 **پکين جو شڪار** 213
289 چاڙهاڪو 213
290 پولي 213
291 هشڪر 213
292 چوڻ 213
293 اڏار 213
294 پڳو 214
294 **بازن جو شڪار** 214
295 لغڙ مادي ۽ جهڳڙند 214
296 باز مادي ۽ زور نر 214
297 باشو مادي ۽ بشين نر 215
298 چراغ مادي ۽ چرغيلو نر 215
299 بحري مادي ۽ بحري بچونر 215
300 شاهين مادي ۽ شاهينچو نر 215
301 شڪرو مادي ۽ چپڪ نر 215
302 ترمچي مادي ۽ چٽوونر 215
303 **ڪتن جو شڪار** 215
304 **واڳو سيسر جو شڪار** 216
305 **متفرق شڪار** 216
306 **راڳ ۽ ساز** 216
307 گويه 217
308 ڪافي خوان 218
309 ساز 219
310 ملهه ۽ ملاڪڙا 219
311 **تعميرات** 221
312 قلعو احمد آباد 222
313 امام ڳڙهه 222
314 شاهه ڳڙهه 223
315 گولي شاهه جو قبو 223
316 قادر بخش جو قبو 223
317 ٽر ڏٽيءَ جو قبو ۽ ڪوٽلو 223
318 شاهه جو ٽنڊو 224
319 امام بارگاهه 224
320 سهرابي محل 224
321 سچل سرمست جو روضو 225

322 رستم منزل 225
323 لعل بنگلو 225
324 فقيراڻا مقبرا 225
325 فيض محل 226
326 شاهي محل 226
327 ٽڪري وارو بنگلو 226
328 مير احمد علي خان جو بنگلو 226
329 ڏيڍيون، ڏهوٽن وارو بنگلو ۽ ڪلر وارو بنگلو 227
330 امام بارگاهه 227
331 هنري اسڪول 227
332 سرڪاري دفترن ۽ آفيسرن جا بنگلا 227
333 ڪچهري وارو بنگلو 228
334 دلشاد منزل 228
335 گهر جو بنگلو 228
336 سرور هائوس 229
337 منڊم وارو بنگلو 230
338 آزاد منزل 230
339 مندر 230
340 **هنر ۽ ڪاريگريون** 230
341 اسلحه سازي 231
342 سونارڪو ڪم 232
343 وينجهارڪو ڪم 233
344 ٽاٽارڪو ڪم 233
345 ڊڪٽڪو ڪم 234
346 موچڪو ڪم 234
347 ڪنڀارڪو ڪم 234
348 ڪاشيءَ جو ڪم 235
349 چر جو ڪم ۽ رنگريزي 235
350 پاتولڪو ڪم 235
351 زري دوزي 236
352 ڪورڪو ڪم 236
353 ڪيسن جو ڪم 236
354 چاندنيون 237
355 سوسين جو ڪم 237
356 جنڊيءَ جو ڪم 238
357 ڪمانگري ۽ نقاشي 239
358 رليون ۽ پرت 240

باب نائون

سنڌي ٻوليءَ جو خيرپوري لهجو

359 تعارف ۽ تاريخ 241
360 سريلي لهجو 242
361 سرائڪي جو اثر 242
362 صوتياتي خوبيون 243
363 وياڪرڻي خوبيون 244
363 ضمير متڪلم 245
364 زمان مستقبل 245
365 چڏيجو ۽ گڏيجو 246
366 تصغير 246
367 ماضي معطوفي 247
368 حال استمراري 247
369 زمان مضارع 248
370 نحوي خوبيون 248
371 نون غنو 249
372 زمان حال 249
372 فعلن ۾ "ي" جو استعمال 249
373 زمان ماضي مطلق 249
374 "ني" جو استعمال 249
375 وچولي لهجو 249
376 ضمير 249
377 ظرف 249
378 "ٽ" "ڊ" ۽ "ڍ" جو استعمال 251
379 ضميرن ۾ نون غنو 251
380 ضميري نشاني 251
381 تصغير 251
382 تخفيف 251
383 حرف جر 253
384 لاڙي لهجو 253
385 حالتن جو ڦير 254
386 مرڪب لفظ 255

387 حرفن جي تخفيف ۽ واڌارو 255
388 لفظن جي ڦير ڦار 256
389 حرف جر ۽ فعلن ۾ ڦير ڦار 256
390 عدد 257
391 **خيرپوري لهجي ۾ ٻين ٻولين جا لفظ** 257
392 آسترو ايشياٽڪ ٻولين جا لفظ 257
393 دراوڙي ٻولين جا لفظ 258
394 يوناني جا لفظ 258
395 سنسڪرت ۽ پالي جا لفظ 259
396 عربيءَ جا لفظ 259
397 فارسيءَ جا لفظ 259
398 ترڪيءَ جا لفظ 260
399 پورچوگيزي جا لفظ 260
400 انگريزي زبان جا لفظ 260
401 **عربي زبان ۾ خيرپوري لهجي وارا لفظ** 261
402 ڪچيءَ جا لفظ 261
403 پشتو جا لفظ 261
404 **خيرپوري لهجي جو جائزو** 262
405 صوتياتي جائزو 262
406 اصواتي جائزو 262
407 وياڪرڻي جائزو 263
408 **خيرپور جي ميرن جي ٻولي** 263
409 فارسي زبان 264
410 سنڌي ۽ سرائڪي زبان 264
411 صدائون 264
412 چوٽيون ۽ پهاڪا 265
413 **خيرپور لهجي جا محاورا ۽ خاص لفظ** 268
414 ميرن جي فرنيچر جا نالا 271
415 ميرن جي برتنن جا نالا 271
416 ميرن جي مخصوص طعامن جا نالا 271
417 ميرن جي پوشاڪن جا نالا 272
418 ميرن جي بندوقن جا نالا 272
419 ميرن جي ترارين جا نالا 272
420 ميرن جي اُنٽن جا نالا 272
421 ميرن جي گهوڙن جا نالا 272
422 ميرن جي ڪُتن جا نالا 272
423 **شڪارگاهن جا نالا** 272
424 ٻيلي جون مهاڙيون 272
425 ٽڪر جا ٻنا 273
426 **خيرپور جي ٽر جون پٽون ۽ پڙا** 273
427 خيرپور جي ميرن جا ڪٿا 273
428 خيرپور جي ٽر جا تڙ 273
429 خيرپور جي ٽر جون ڍنڍيون 273
430 خيرپور جي ٽر جا ديرا 273
431 **ديهن جا نالا** 274
432 انتظاميه جا لفظ 276

باب ڏهون

ميرن متعلق لطيفا 277

باب ٻارهون

ميرن جو گهريلو لوڪ ادب
434 تمهيد 287
435 ڪوڏاٽا 287
436 هالو 291
437 سريهڙو 293
438 سرور 294
439 ڪامڻ 295
440 سانجهي 297
441 جهنڊڙو 297
442 متفرق لاڏا 298
443 اوسارا 299

باب ٻارهون

مشاهير خيرپور
444 خيرپور جا مير 303
445 مير غلام محمد خان 303
446 مير سليمان خان 304
447 مير عالي خان 304
448 مير غلام حيدر خان 304
449 مير محمد خان 305
450 مير احمد خان 305
451 مير چاڪر خان 306

452 مير غلام مصطفيٰ خان 306
453 مير امام بخش خان 307
454 مير رستم خان ثاني 307
455 مير سهراب خان ثالث 308
456 مير نصير خان 308
457 مير علي مدد خان 309
458 مير جان محمد خان 309
459 مير خان محمد خان 309
460 مير غلام مهدي خان 309
461 مير محمد مراد خان 310
462 مير احمد علي خان 310
463 مير علي محمد خان 310
464 مير غلام حسين خان 311
465 مير غلام رضا خان 311
466 مير الهداد خان 311
467 مير غلام علي خان 312
468 مير حاجي غلام حسين 312
469 مير محمد علي خان 312
470 مير نظر حسين خان 312
471 مير علي ڏنو خان 313
472 **وزير** 313
473 شير محمد خان 313
474 فتح محمد غوري 313
475 شيخ علي حسين خان 314
476 قادر داد خان 315
477 سردار محمد يعقوب خان 315
478 شيخ صادق علي خان 316
479 محمد ابراهيم خان 316
480 شيخ محمد قادر 316
481 شيخ محمد يعقوب خان 317
482 مسٽر ٽانٽن 317
483 مسٽر سليڊن 317
484 سيد اعجاز علي 318
485 مرزا ممتاز حسن قزلباش 318
486 **ديوان** 318
487 ديوان پڳوانداس 318
488 ديوان لالداس 319
489 پڳوانداس جا پٽ 319
490 ديوان ڪانسنگهه جا پٽ 319
491 ٻيا ديوان 320

باب تيرهون

فوجي سردارن سرائي

492 مرين جو خاندان 321
493 مير حاجي خان 321
494 اميد علي خان 322
495 مستي خان ثاني 322
496 محبت خان 322
467 گل حسن خان 323
498 مير محمد خان اول 323
499 مريد خان 324
500 نظر علي خان 324
501 نهال خان 324
502 عالم خان 324
503 جهان خان 325
504 ڏڳاڻو خان 325
505 بگٽين جو خاندان 326
506 چانڊين جو خاندان 327
507 رندن جو خاندان 328
508 ڪهيرين جو خاندان 329
509 جانورين جو خاندان 331
510 چانگن جو خاندان 332
511 جسڪاڻين جو خاندان 333
512 لاشارين جو خاندان 334
513 نظاماڻين جو خاندان 335
514 پرڳڙين جو خاندان 336
515 لغارين جو خاندان 336
516 **پناڻن جا دستا** 337
517 حافظ حڪومت خان 337
518 در محمد خان 337
519 ناصر خان 338

520 شاهنواز خان 339
521 الهداد خان 339
522 سنجر خان 339
523 **سرائي جا چڱا مڙس** 340
524 سرائي محمد صالح خان 340
525 سرائي علي گوهر خان 340
526 سرائي گهنور خان 340
527 سرائي پيارو خان 341
528 سرائي لطف علي خان 342
529 سرائي گل شير خان 343
530 **جمعاڻي سرائي** 343
531 سرائي عبدالحڪيم خان 344
532 سرائي لڏو خان 345
533 سرائي مبارڪ خان 345
534 انڙن جو خاندان 347
535 سرائي علڻ خان 347
536 سرائي ڏنل خان 348

باب چوڏهون

مخدوم، قاضي ۽ عالم

537 کهڙن جا مخدوم 349
538 ڪونڙي ڪبير جا مخدوم 352
539 لقمان جا قاضي 353
540 تالپرن وڏن جا قاضي 356
542 سينارجن جا قاضي 356
543 ڪوٽ ڏيجي جا قاضي 358
544 راڻيپور جا قاضي 359
545 سادات باره 359
546 مرزائن جو خاندان 361
547 مهيسرن جو خاندان 362
548 حافظ محمد افضل اول 362
549 حافظ سجڻ 362
550 حافظ زين الدين 362
551 حافظ جان محمد 362
552 حافظ عبدالقادر 362
553 حافظ محمد افضل ثاني 362
554 حافظ احمد 363
555 حافظ احمد پيو 363
556 حافظ جان محمد ثاني 363
557 حافظ محمد سليم 363
558 حافظ عبداللطيف 363
559 حافظ جان محمد ثالث 363
560 حافظ محمد موسيٰ 363
261 حافظ محمد عالم 364
562 مولانا غلام محمد مهيسر 364
563 آخوند چٽو جامڙو 365
564 خيرپور جو رضوي خاندان 365
565 مڪيه ديني عالم 365
566 مخدوم الله بخش آسي 365
567 ملا محمد 366
568 مولانا حبيب الله 367
569 مولانا فضل الله 367
570 مولانا محمد سعد الله 367
571 مولانا عبدالڪريم 368
572 مولوي محمد صادق 368
573 مخدوم امير احمد 368
574 حاجي محمد عثمان 369
575 سيد قاسم علي شاهه 369
576 سيد خادم حسين شاهه 370
577 سيد عبدالڪريم شاهه 370

باب پنڌرهون

پير، فقير ۽ شاعر

578 راڻيپور جا پير 371
579 گمبٽ جا پير 372
580 پاڳارا پير 374
581 تجل جا پير 377
582 پريان لوءِ جا پير 380
583 هنگورجن جا پير 382
584 فتحپور جا پير 383
585 ريجهه علي شاهه جي درگاهه 384
585 ڏانوري جا پير 386

586 دونهين جا پير 387
587 هالاڻيءَ جا سيد 389
588 چوڏاهو جا پير 390
589 ڊپ مهر شاهه جا پير 391
590 سيد بچل شاهه بخاري 394
591 جهانيان پوٽا 394
592 جيوڻ پوٽا 395
593 ڪنڊڙيءَ جا ڪلتار 396
594 درازن جا درويش 397
595 ميان صاحبڏنو ميان عبدالحق 397
596 ميان قبول محمد 398
597 سچل سرمست 398
598 ميان نظر محمد، ميان نجم الدين 399
599 ميان قبول محمد ثاني 399
600 ميان صاحبڏنو ثاني 400
601 ميان قبول محمد ثالث 400
602 ميان عبدالحق ثاني 400
603 درازن جا پانڌيئڙا 400
604 فقير نانڪ يوسف 400
605 غلام حيدر فقير 401
606 مينگهو فقير 401
607 غلام شاهه فقير 402
608 قائم فقير 402
609 مراد علي فقير 402
610 ٻيل فقير 403
611 هيسباڻي فقير 403
612 کهڙن جا اُجڻ فقير 404
613 فقير شادي شهيد 406
614 لونگ فقير، 407
615 نصير فقير 408
616 فولاد فقير 409
617 آخوند محمد حيات "حاتم" 409
618 آخوند گل محمد 410
619 آخوند عبدالهادي 410
620 آخوند محمد صالح 410
621 آخوند باغ علي 410
622 آخوند محمد نشان 410
623 محمد عالم ڪربلائي 411
624 الهر ڪيو فقير 411
625 بادل فقير 411
626 پيرو شاهه 411
627 حمل فقير 412
628 محمد رحيم 412
629 فقير شتر خان ميسالو 413
630 مبين فقير 413
631 سيد عابد علي شاهه شيدا 413
632 محمد عالم "احقر" 414
633 محمد علي شاهه "فاني" 414
634 حاجي محمد مفتون 414
635 حاجي محمد حداد 414
636 علي بخش شر 415
637 سيد عبدالله شاهه فتاحي 415
638 واڌل فقير 415
639 سيد چٽن شاهه 415
640 پيرل فقير 416
641 رازقڏنو وندير 416
642 الهر ڪيو ڪوڪر 416
643 خدا بخش "ڪمتر" 416
644 انور علي "انور" 417
645 سيد غلام شاهه 417
646 آخوند آگيڏنو 417
647 الهيار فقير 417
648 حافظ محمد اسلم 418
649 عبدالڪريم ڪرل 418
650 **ضميمو پهريون: ميرن جا شجرا** 419
651 **ضميمو ٻيو: ميرن جي ڪلام جو انتخاب** 439
652 **ببليوگرافي** 465
653 انڊيڪس 481

پبلشر پاران

سنڌ جي سرزمين وڏي خوشنصيب رهي آهي، جنهن ۾ هميشه وڏن عالمن، اديبن، شاعرن، دانشورن، اسڪالرن ۽ محققن جنم ورتو آهي. جن پنهنجي سڄي ڄمار ادب، ٻولي، تاريخ ۽ تهذيب جي مختلف رخن کان تحقيق ڪندي گذاري. اهڙين شخصيتن ۾ خيرپور ميرس جي ننڍڙي ڳوٺ سوهو قناصرا ۾ جنم وٺندڙ پروفيسر عطا محمد حامي به آهي، جنهن پنهنجي سڄي ڄمار تحقيق ۽ تعليم جو پورهيو ڪندي گذاري.

پروفيسر عطا محمد حامي جي شخصيت ڪنهن به تعارف جي محتاج نه آهي. سندس پرڪشش شخصيت، دلين تي اثر ڪندڙ شاعري ۽ سندس ڪيل تحقيق اڄ تائين ادب دوست حلقن ۾ خاص مقام والاريندي پئي اچي. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته حامي صاحب جي ڪيل علمي پورهيي کي ايندڙ نسلن تائين منتقل ڪرڻ لاءِ جاکوڙجي. حامي صاحب جي شخصيت جا جيتوڻيڪ ڪيترائي اهم پهلو آهن پر سندس 1978ع ۾ لکيل پي ايچ ڊي مقالو "خيرپور جي ميرن جو ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو" تحقيقي ميدان ۾ خاص جاءِ والاري ٿو.

انهيءَ مقالي ۾ حامي صاحب خيرپور پرڳٽي جي ميرن جي پاران ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ ورتل ڪوششن جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي جنهن ۾ هن ميرن جو تاريخي پس منظر، حسب نسب، تعليم و تدريس، ادبي ماحول، رياستي نظام، انتظامي ڪائونسل جي جوڙجڪ، عدل و انصاف، مير حڪمرانن جا شخصي خاڪا، انهن جون تصويرون، خيرپور رياست جو حدون ۽ انهن جا نقشا، قديم آثار ۽ انهن جا اسڪيچز شامل آهن. ان سان گڏ ان وقت جي اديبن، شاعرن، فنڪارن، ملهن، دستڪارن، ڪاشتڪارن، واپارين، عامل بزرگن، جاگيردارن ۽ زميندارن جو به ذڪر ڪيو آهي. ان کان علاوه ميرن جون ريتون رسمون جنهن ۾ سگابنديءَ جو طريقو مڱڻو ونواهه، شادي، ڪاج، ستاوڙو ٻار جي پيدائش ۽ ان جو عقيقو ظهر مطلب ته هر ننڍي کان ننڍي شيءِ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. آئون هن ڪتاب کي

خيرپور پرڳٽي جي انسائيڪلوپيڊيا چوان ته ان ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو. يقيناً حامي صاحب جو هيءُ تحقيقي ڪم ايندڙ نسل لاءِ هڪ اهم دستاويز آهي.

انهيءَ اهم تحقيقي ڪم جو قدر ڪندي سنڌ يونيورسٽيءَ حامي صاحب کي پي ايچ ڊي جي ڊگريءَ سان نوازيو هو ۽ ان مقالي کي 1994ع ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڪتابي صورت ۾ ڇپايو. گذريل سال پروفيسر عطا محمد حامي صاحب جي 26 هين ورسيءَ، جيڪا حامي يادگار ڪاميٽي ۽ ثقافت کاتي گڏجي ملهائي هئي جي موقعي تي حامي يادگار ڪاميٽي جي صدر ۽ حامي صاحب جي فرزند ڊاڪٽر نصير حامي صاحب پنهنجي سپاسنامي ۾ سنڌ جي وڏي وزير کان اهو مطالبو ڪيو هو ته حامي صاحب جو لکيل مواد ثقافت کاتي طرفان ڇپايو وڃي، جنهن تي وزير اعليٰ سنڌ ثقافت کاتي کي اها ذميواري سونپي.

حامي صاحب پاران 1978ع ۾ لکيل پي ايچ ڊي مقالي جو ٻيو ايڊيشن، حامي صاحب جي 27 هين ورسيءَ جي موقعي تي ثقافت ۽ سياحت کاتي طرفان شايع ڪندي مون کي نهايت خوشي محسوس ٿئي ٿي. اميد آهي ته سنڌ جي علم دوست حلقن وٽ اسان جي هيءَ ڪاوش ضرور صاب پوندي.

هر ڪتاب کي خوبصورت ڇپائڻ ۽ پڙهندڙن اڳيان رسائڻ ۾ جن دوستن جو تعاون رهيو انهن ۾ ڊاڪٽر نصير حامي، محترم لال بخش منگي، ثقافت کاتي جو ڊائريڪٽر ڊاڪٽر محمد علي مانجهي ۽ ڊائريڪٽر لياقت لائبريري منظور احمد قناصرو شامل آهن، مان سندن شڪر گذار آهيان.

شمس جعفراڻي
سيڪريٽري
ثقافت ۽ سياحت کاتو
حڪومت سنڌ

ڪراچي
30 مئي 2009ع

پيش لفظ

1951ع ۾ ايم. اي ڪرڻ کان پوءِ ڊي فِل جي ڊگري حاصل ڪرڻ جي شوق دامنگير رهيو مگر هر ڪم لاءِ قدرت جي طرفان وقت مقرر هوندو آهي. تحقيقي ڪم ڪرڻ لاءِ ڪافي تڙپ هجڻ باوجود، ون- يونٽ ٽيڻ تائين سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ داخلا وٺي نه سگهيس. ڇو ته ان زماني ۾ ادب جي ذوق تي سياست جو چسڪو غالب اچي چڪو هو. ته نوڪري ڇڏي، 1952ع واري رياست جي اليڪشن ۾ سرڪاري پارٽي (مسلم ليگ) جي مقابلي ۾ عملي طور تي حصو ورتم. تان جو رياست جي اسيمبلي ۾ ڪامياب ٿي، مخالف ڌر جو ليڊر بڻجي ويس. آخرڪار آڪٽوبر 1955ع ۾ رياست ختم ٿي وئي، ۽ مون کي نوڪري ڪرڻي پئي. نئين سر نوڪري ۾ اچڻ بعد 1958ع ۾ پنهنجي ڪرم فرما، محسن ۽ هردلعزيز استاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي رهنمائي ۾ ڊي فل لاءِ داخلا ورتم. ۽ رياست خيرپور جي ادبي تاريخ تي مقالي لکڻ جو ڪم شروع ڪيم. ٻن سالن ۾ سمورو ادبي قسم جو مواد هٿ ڪري ورتم. باقي مون کي صرف مقالو لکي يونيورسٽيءَ ۾ پيش ڪرڻو هو. مگر ان وقت به انهيءَ ڪم جي تڪميل قدرت کي منظور نه هئي! ايتري قدر جو پنهنجي ڪم تي نظرثاني ڪري، ان کي عالمن جي آڏو آڻڻ جي لائق به نه سمجهيم، ۽ احساس ڪمتري ۾ مبتلا ٿي ويس. منهنجي انهيءَ مواد مان ته ڪافي سڄڻن فائدو وٺي ايم اي جا مونو گراف لکي ڊگريون حاصل ڪيون، پر مان اتي جو اُتي رهجي ويس. ائين وقت گذرندو ويو. تان جو سالن کان پوءِ دوست ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب کي خط لکي، پنهنجي مدعا بيان ڪيم. صاحب موصرف مهرباني فرمائي ڊي فل لاءِ فارم وٺي موڪليو ۽ مقالي لاءِ سنڌ يونيورسٽي طرفان گائيڊ بڻجڻ به قبول ڪيو. ان ڏينهن کان ئي بسم الله ڪري ڪم کي لڳي ويس. مقالي جو عنوان به ڪجهه تبديلي سان ساڳيوئي مليو يعني مون کي خيرپوري ميرن جي ادب، سياست ۽ ثقافت تي لکڻو پيو. ڊاڪٽر الانا صاحب سان دوستي واري دعويٰ ڇڏي، سندس نيازمند شاگردن ۾ شمار ٿي ويس. مون پاڻ کي بيشڪ هڪ ارادتمند شاگرد سمجهي ڪم شروع ڪيو، مگر ڊاڪٽر صاحب اڳي کان وڌيڪ بي تڪلف بڻجي، هڪ

شفيق دوست وارو ڪردار ادا ڪيو ۽ منهنجي ڪم ۾ ايتري دلچسپي ورتي، گويا اهو سندس ذاتي ڪم هو. بهرحال مون سندس رهبريءَ ۾ نئين سر پنهنجو ڪم جاري رکيو ۽ رياست جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ وڃي مواد حاصل ڪرڻ لاءِ جاچ پڙتال ڪئي. مون کي تالپرن جي حسب نسب ۽ اوائلي احوال هٿ ڪرڻ لاءِ مختلف ميرن ۽ ٻين بلوچن سان ملڻو پيو. هڪ دفعي تہ ملتان وڃي نڪتس، ۽ مشهور اديب ۽ عالم مولانا نور احمد صاحب فريدي سان مليس. هن کان بلوچن جي اصليت متعلق خيالن جي ڏي وٺ ڪري، سندس فاضل ۽ اديب فرزند چاڪر خان رند کان "بلوچي دنيا" جا مختلف فائيل هٿ ڪيم. ساڳيءَ طرح چاچڙان شريف جي صوفي بزرگ مولانا احمد جان صاحب سان هن سلسلي ۾ خيالن جي ڏي وٺ ڪيم. ليہ ضلعي جي مشهور عالم ۽ پير، الاهي بخش فقير ليکي، ۽ سرائڪي زبان جي سٺي شاعر اسلم رسولپوريءَ سان بہ مليس. ايتريءَ ڀيڙ ڪرڻ باوجود منهنجي آرزوءَ جي تسڪين ٿي نہ سگهي. آخرڪار ميرپورخاص واري ڪرم فرما مير حاجي محمد بخش خان تالپور جي مشوري سان مختلف شهرن جو غور سان مطالعو ڪيم تہ معاملو آسان ٿي پيو ۽ ثابت ٿيو تہ سنڌ جا تالپور اصل ۾ هوت قبيلي جي هڪ شاخ مان آهن. اهو نظريو سامهون رکي ميرن جي ادب ۽ ثقافت متعلق مواد حاصل ڪيم. ڪتابي مواد ۾ سندن لياقت متعلق گهڻو ڪجهہ مليو مگر سندن ادب ۽ ثقافت متعلق سڀ ڪجهہ مختلف ماڻهن وٽ وڃي ذاتي طور تي سندن سينن جي دفنين مان حاصل ڪيم. ڇو جو هن باري ۾ هن وقت تائين ڪنهن بہ ماڻهو ڪجهہ لکڻ جي تڪليف گوارا نہ ڪئي آهي. خيرپور جي ميرن پاڻ وٽ پنهنجن وڏن جي ورثي مان چند هٿيارن، ۽ ڪجهہ طب جي ڪتابن کان سواءِ ڪجهہ بہ سنڀالي ۽ سانڍي نہ رکيو آهي. ان ڪري دَر دَر جون تڪليفون سهي، وڏي جاکوڙ ڪرڻ کان پوءِ، جو ڪجهہ حاصل ڪري سگهيو آهيان، اهو هن مقالي ۾ پيش ڪيو اٿم. اميد تہ هي محنت رائگان نہ ويندي، ۽ آئينده جي محققن لاءِ بہ مفيد ثابت ٿيندي. آمين.

مون کي ماروئڙن ڳٺن سان ڳنهي ڇڏيو:

هن مقالي جي سلسلي ۾ جن جن مهربانن، ادبين، دوستن ۽ ساٿين منهنجي مدد ڪئي آهي، تن مان ڪيترائي هن مٿيءَ جو ماڳ مٽائي، وڃي الله کي پيارا ٿيا آهن. انهن مان صاحبزادي مير غلام حسن خان ڪوٽ ڏيجي واري، مير غلام مهدي خان ڪوٽ مير محمد خان واري، مير بجر خان منگهن واري، مير حسين بخش خان عرف مير ڇٽل خان ڪنڌرن واري ۽ سرائي امداد علي خان سهاڳ جا احسان ايترا آهن، جيڪي لفظن ۾ لکي نٿا سگهجن. انهن جي قرب وارين ڪچهرين ۽ رس ڀرين

رهاڻين ئي ميرن متعلق ڪجهه لکڻ تي آماده ڪيو هو ۽ سندن ئي تعاون خواهه همدرديءَ سان مون کي ڪافي مواد حاصل ٿي سگهيو.

پرسال پنهنجي هردلعزيز استاد ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان سيوهڻ کان حيدرآباد تائين گڏ سفر ڪيم ۽ گفتگو جي دوران ميرن جي ثقافت تي ايتريون سمجهاڻيون حاصل ڪيم، جيڪي هن مقالي جي لکڻ ۾ خضر راهه ثابت ٿيون. منهنجو منڙو استاد ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب مقالي جي عنوان تي رهنمائي ڪندو رهيو.

حاجي مير محمد بخش خان مالڪاڻي وٽ تي چار دفعا وڃي مهمان ٿي رهيس، جنهن وڏي فراخدليءَ سان پنهنجي ذاتي لئبرري جا ڪتاب به حوالي ڪيا ۽ مفيد مشورا به ڏنا.

ساڳي طرح ٽنڊي آغا واري مرزا عباس علي بيگ نه فقط ڇپيل ڪتاب عطا ڪيا، پر پنهنجا ناياب مخطوطات به مهينن جا مهينا منهنجي حوالي ڪري ڇڏيا.

پبلڪ لئبرري خيرپور جي مهتمم اعليٰ ميان عبدالغفور جوڻيجي صاحب به ڪشاده دليءَ سان ساري لئبرري منهنجي حوالي ڪري ڇڏي. نه فقط ايترو پر جيڪي گهربل ڪتاب لئبرري ۾ ڪين هئا، اُهي لئبرري طرفان خريد ڪري ڏنائين، يا وري ٻين لئبررين کان اڌارا وٺي موجود ڪري ڏنائين. مسٽر نور محمد خان چانڊئي، محمد قاسم صاحب فوٽوگرافر ۽ ڊاڪٽر اميد علي خان خميساڻي مختلف فوٽوگرافن کان سهولت وٺي، گهٽ خرچ تي ڪافي فوٽا ڪڍرائي ڏنا.

مان مٿي ذڪر ڪيل سڀني مهربانن جو دل جي حضور سان شڪريه ادا ٿو ڪيان، خيرپور جي ميرن مان صاحبزادي مير حاجي غلام حسين خان، مير اعجاز حسين خان، مير امام بخش خان، مير غلام حسين خان عرف ڳاڙهو ميرحسين بخش خان عرف مير شمن، مير فدا حسين خان، مير حسن علي خان، مير وليداد خان ۽ مير غلام علي خان جن جا احسان وسارڻ جا ناهن. جيڪڏهن اهي بزرگ مون کي پنهنجن وڏن متعلق مواد نه ڏين ها، ته شايد هي مقالو لکي نه سگهان ها.

پيرن جي مواد لاءِ پير اُڏل شاهه، پير غلام حسين شاهه، پير عنايت علي شاهه، پير خميس علي شاهه، پير حاجي ميرڻ شاهه، پير علي حسين شاهه، پير ارشاد احمد شاهه، پير بچل شاهه، پير علڻ شاهه، پير غلام مصطفيٰ شاهه، پير علي شاهه لکياري، پير امام علي شاهه، پير محمد حسين شاهه ۽ پير محمد علي شاهه جوهر، سڀني وڏيون مهربانيون ڪري مفيد ۽ ناياب مواد هٿ ڪري ڏنو.

فقيرن، فاضلن، شاعرن ۽ ادبين جي احوال هٿ ڪري ڏيڻ لاءِ هيٺين صاحبن جو احسانمند آهيان: ظفر علي فقير، امير علي فقير، قربان علي فقير، ماسٽر محمد

يوسف ويسر، علي سائين ڏنو وڪيل، قاضي محمد غلام حسين، استاد حاجي محمد حداد، علي محمد فقير، ماستر حسين بخش خان، بخشڻ خان دستي، علي ڏنو خان سوهو علي احمد شاهه، اميد خيرپوري، عطا محمد خان سهاڳ، لعل بخش خان تالپر، محمد صالح خان شاهاڻي، هادي بخش خان جوڻيجو ۽ ماستر تاج محمد خان جانوري.

بلوچ سردارن ۽ فوجي سالارن جي احوال لاءِ رئيس مير محمد خان مري، زوار عبدالحسين خان مري، خدا بخش خان جسڪاڻي، شاهه نواز خان بگٽي، بيگو خان چانڊئي، غلام علي خان چانڊئي، الهداد خان جانوري، الهر ڪئي خان رند، فقير خادم حسين رند، علي مردان خان چانگ، امان الله خان پناڻ، شاهنواز خان پناڻ ۽ حيدر شاهه شاهاڻي جون مهربانيون مڃيان ٿو.

خيرپور جي سرائين مان، سرائي خان، سرائي محمد بخش خان، سرائي لطف علي خان، سرائي امداد علي خان، سرائي گل محمد خان، سرائي نذر حسين خان، سرائي ربنواز خان، سرائي واحد بخش خان ۽ سرائي غلام شبير خان جو ٿورائتو آهيان، جو هنن مهرباني ڪري پنهنجن بزرگن جو احوال فراهم ڪري ڏنو.

آثار قديمه جي ذاتي معائني لاءِ رئيس شريف الدين خان راڄپر جو ٿورائتو آهيان جنهن پنهنجي دوست صالح شاهاڻي جي معيت ۾ هڙان ۽ وڙان وهي، ساري فيض گنج تعلقي ۽ ناري تعلقي جي ڪجهه ڀٽن، ڀڙن ۽ وبرن جو پنهنجي جيپ ۾ سير ڪرايو. ان کان سواءِ مير حسين خان تالپر، شير محمد خان ڦلپوٽي، سيد پير اُڏل شاهه ۽ سيد سلطان علي شاهه صاحبن جا احسان به وُساري نٿو سگهان، جن ڪيترائي دفعا پنهنجي خرچ تي سواريون فراهم ڪري، مون کي مختلف جڳهن تي وٺي وڃڻ جي مهرباني ڪئي.

مون تي پنهنجي دلبر دوست ميان علي خان حداد جا به احسان آهن، جيڪو هر وقت منهنجي مقالي جي ڪم ۾ مون سان ٻانهن ٻيلي ٿي رهيو.

مٿي ذڪر ڪيل مهربانن کان سواءِ غلام اڪبر خان چاچڙ، فتح محمد خان جتوئي، جمال الدين خان لوهر، الطاف حسين خان سومري، الطاف حسين خان سهاڳ، عطا محمد خان سهاڳ، محمود خادم مهيسر، ۽ الهورائي خان چني به مهرباني ڪري مقالي جا ڪجهه باب نقل ڪري ڏنا، مان سندن شڪر گذار آهيان.

آخر ۾ پنهنجي ڪرم فرما سيد ارباب علي شاهه انجنيئر تعميرات جو احسانمند آهيان، جنهن ڪمال مهرباني سان مير سهراب خان جي حڪومت وارين حدن جي نشاندهي ڪري سنڌ جو نقشو به ناهي ڏنو ۽ سنڌونديءَ متعلق مفيد مواد به هٿ ڪري ڏنو.

مقدمو

گذريل پنج هزار سالن کان سنڌ جي جداگانہ جاگرافيائي ۽ تاريخي حيثيت تسليم ڪيل آهي[1] . هتي جي تهذيب دنيا جي قديم ترين تهذيبن مان هڪ آهي، جيڪا بابل ۽ مصر جي تهذيبن سان ڪلهو ملائي ٿي سگهي. موهن جي دڙي وارن آثارن مان هي حقيقت ظاهر ٿي چڪي آهي تہ سموري برصغير ۾ هتي ئي سڀ کان اڳ ۾ تهذيب ۽ تمدن جو آفتاب اُڀريو ۽ سندس ڪرڻا هتان ئي ٻين علائقن ڏانهن ويا[2]. ڪوٽ ڏيجي جي کوٽائي کان پوءِ اها ڳالهہ بہ ثابت ٿي چڪي آهي، تہ خيرپور واري خطي جي تهذيب موهن جي دڙي واري تهذيب کان ست سؤ سال کن پراڻي آهي[3].

هتي قديم زماني کان وٺي مختلف تهذيبن وارا ماڻهو ايندا رهيا آهن، ۽ مقامي تهذيب تي ڪنهن نہ ڪنهن طرح سان اثرانداز ٿيندا رهيا آهن[4].

اسلام جي آمد کان اڳ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ الور يا اروڙ هو جتي اڳ ۾ راءِ گهراڻي وارا، ۽ پوءِ برهمڻ گهراڻي وارا حڪومت ڪندا هئا[5]. خيرپور وارو خطو بہ الور جي حڪومت ۾ شامل هو ۽ گاديءَ جي هنڌ کي ويجهو هو. سن 29 هجري مطابق 217ع ۾ سنڌ عربن جي حڪومت ۾ شامل ٿي، ۽ درالاسلام بڻجي وئي. مسلمانن هتي هڪ ذهني، فڪري، سياسي، ۽ معاشي انقلاب آندو[6] . اسلام سنڌ جي ماڻهن جي سوچ ۾ تازي خون مثل ڪم ڪيو. هڪ نئين معاشري جنم ورتو ۽ سنڌ جي ثقافت بہ نئون روپ اختيار ڪيو[7].

---

(1) جي، ايم، سيد: "سنڌي ڪلچر"، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، 1974ع، ص: 7

(2) نسيم امروهوي: "تاريخ خيرپور"، مراد برقي پريس، خيرپور 1958ع، ص: 17.

(3) Khan, F.A: "Pakistan Archeology," Number-2, Archeology Deptt: Karachi, 1956, p. 85.

(4) Nila Kanta, K.A, Sastri: "A Comprehensive History of India," Orient Longman, Bombay, 1957, p. 129.

(5) قليچ بيگ، مرزا: "سنڌ جي تاريخ"، قيصريہ پريس، حيدرآباد، 1903ع، ص: 11.

(6) نسيم امروهوي: "تاريخ خيرپور" حوالو ڏنل آهي، ص: 17.

(7) غلام علي الانا، خواجہ، ڊاڪٽر: "لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ،" ڊي فل لاءِ مقالو 1971ع، ص 2، 3.

عربن جي حڪومت 1025ع تائين هلي، ۽ پوءِ محمود غزنوي جي وزير عبدالرزاق سڄي سنڌ تي قبضو ڪري ورتو. سن 1187ع تائين محمود غزنوي جا نائب سنڌ تي حڪومت ڪندا رهيا. ان کان پوءِ دهليءَ جا بادشاهه سنڌ جا حاڪم ٿيا. دهليءَ جي آخري بادشاهن جي ڪمزوري ڏسي، سومرا خودمختار ٿي ويا، ۽ سن 1400ع تائين سنڌ تي حڪومت ڪيائون[1].

سومرا ڏيهي حاڪم هئا، هنن جي ڏينهن ۾ تصوف جو پرچار ٿيڻ لڳو. سخي مردن کي ساراهڻ، ظالمن جي گلا ڪرڻ، همت، شجاعت، خود قرباني، ۽ حب الوطني هن دور جي علم ادب جا موضوع رهيا آهن[2].

سومرن کان پوءِ سنڌ جي حڪومت سمن جي هٿ ۾ آئي، جيڪا 1521ع تائين هلي[3]. سمن جي دور ۾ سخا، بهادري، رواداري، سرفروشي ۽ حب الوطني جي جذبن ۾ تازگي آئي. جام نظام الدين، جام تماچي، مخدوم بلاول، ۽ دولهه دريا خان جهڙا مٿير مرد هن دور جي پيداوار آهن. انهن جي ڪارنامن علم ادب ۾ پڻ اضافو آندو[4].

سمن کان پوءِ هڪ ٻئي پٺيان ارغون، ترخان، ۽ مغلن جا نواب سنڌ تي قابض رهيا، ۽ 1738ع تائين حڪومت ڪندا رهيا. اهو سوا ٻن صدين جو سارو عرصو سنڌ جو اقتدار اعليٰ ڌارين جي هٿ ۾ رهيو ۽ سنڌي پراون هٿن ۾ پيڙيا رهيا[6]. انهي عرصي ۾ ٺٽي جي شهر کي ٽي دفعا جلايو ويو. بڪر جي سادات کي لڏي روهڙيءَ ۾ رهڻو پيو. ڪيترن بلوچن جو خون ڪرايو ويو ۽ سندن ٻائيٽاليهه ڳوٺ نابود ٿي ويا[5].

مغلن جي آخري نواب ميان يار محمد ۽ سندس پٽ ميان نور محمد ڪلهوڙي پنهنجي حڪمت عمليءَ سان ملڪي خودمختاري حاصل ڪئي. ڪلهوڙا گهڻو وقت سنڌ ۾ رهڻ ڪري، سنڌي بڻجي ويا هئا. تنهن ڪري سنڌين سچيءَ دل سان سندن ساٿ ڏنو ۽ هنن جي حڪومت ۾ سڪ جو ساهه پٽيائون[6]. هو داخلي طور تي خودمختار هئا، پر خارجي معاملن ۾ اڳ ۾ ايرانين، ۽ پوءِ افغانين جي اثر هيٺ رهيا.

---

[1] قليچ بيگ، مرزا: "سنڌ جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص: 61، 62، 67.

[2] غلام علي، الانا، خواجه، ڊاڪٽر: "مقالو: سومرن جي دور جي سنڌي شاعري"، سه ماهي مهراڻ، جلد 9، نمبر 1_2، 1960ع ص 149_155.

[3] قليچ بيگ، مرزا: "سنڌ جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص: 86.

[4] امير علي شاهه، سيد: سنڌ جي تاريخ جو قلمي مسودو، 1930ع، مملوڪ سيد غلام مصطفيٰ شاهه عرف روشن شاهه.

[6] ايضا.

[5] پيرومل آڏواڻي: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1956ع ص: 220.

[6] امير علي شاهه سيد: "سنڌ جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي.

سندن امير، وزير، ۽ فوجي عملدار سڀ سنڌي هئا. تنهن ڪري سنڌ وارن سندن حڪومت کي پنهنجي حڪومت تصور ڪيو.

ڪلهوڙن جي حڪومت جو دور سنڌي ادب جو سونهري دور ليکيو وڃي ٿو[1]. هن دور ۾ هڪ طرف صوفي شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ انساني عظمت ۽ عالمي ڀائيچاري جي تبليغ ڪئي، تہ ٻئي طرف عالمن، فاضلن ادبي ۽ مذهبي ڪتاب لکي، سنڌي ادب ۾ اضافو آندو.

ڪلهوڙن جا آخري حڪمران نااهل ثابت ٿيا، جن پنهنجا وفادار ۽ محسن امير بيگناهہ مارايا، جنهن جي نتيجي ۾ ئي حڪومت وڃائي ڇڏيائون. آخرڪار سن 1783ع ۾ ٽالپرن ساري سنڌ تي قبضو ڪري ورتو ۽ بلوچ حڪومت جو بنياد رکيو.

بلوچن سنڌ کي تقسيم ڪري هڪڙي ئي خاندان جون ٽي خودمختار حڪومتون قائم ڪيون.

خيرپور وارو حصو مير سهراب خان جي قبضي ۾ آيو. مير سهراب خان اٺاويهين سالن تائين وڏي شان ۽ شوڪت سان حڪومت ڪئي، ۽ 1811ع ۾ اها واڳ پنهنجي وڏي پٽ مير رستم خان جي حوالي ڪيائين[2]. ٻنهي پيءُ پٽن جي حڪومت راڄوٽي قسم جي هئي. ماڻهو سکيا ستابا ۽ آسودا هئا. امن آرام قائم هو ۽ حڪومت جو سارو نظام بااثر سردارن ۽ راڄ وارن جي مشورن سان هلندو هو سموري رعيت کين پنهنجو پريو مڙس تصور ڪندي هئي. پيرن، فقيرن، عالمن ۽ راڄ جي ماڻهن کي وٽن پهچڻ ۾ ڪنهن بہ قسم جي روڪ ٽوڪ ڪانہ هوندي هئي ۽ هرڪو ماڻهو سندن حڪومت کي پنهنجي حڪومت سمجهندو هو[3].

مير رستم خان پهريان ٽيهہ سال سڪ سانت ۾ گذاريا، پر سندس حڪومت جي آخري ڏهن سالن ۾ خوف ۽ هراس جي فضا ڇانيل هئي. هڪ طرف تي فرنگي سياست پنهنجي چالبازي ۽ مڪاريءَ جو ڄار وڇائيندي رهي ۽ ٻئي طرف سندس ڀائرن جي اٽڪٻٽ ۽ محلاتي سازشن سندس زندگي زهر بڻائي ڇڏي[4]. آخرڪار 1843ع واري منحوس سال ۾ مياڻيءَ جي جنگ ميرن جي حڪومت جو خاتمو آندو ۽ مير رستم خان پنهنجن پٽن، ڀائيٽن ۽ حيدرآباد جي ميرن سان گڏ، انگريزن جو قيدي بڻجي، بوني ۾ وڃي، پنهنجا پساهہ پورا ڪيا[5]. حيدرآباد ۽ ميرپورخاص جي

---

[1] محمد صديق ميمڻ، خانبهادر: "سنڌ جي ادبي تاريخ"، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد، 1951ع.

[2] امير علي شاهہ سيد: "خيرپور جي تاريخ"، قلمي مواد.

[3] دوست محمد خان، مير: "سرگذشت ٽالپران" فارسيءَ ۾ قلمي مسودو مملوڪہ مير وليداد خان ٽالپر.

[4] دوست محمد خان، مير: "سرگذشت ٽالپران"، حوالو ڏنل آهي.

[5] ايضا

حڪومتن وارو سارو ملڪ انگريزن جي حڪومت ۾ شامل ٿيو ۽ خيرپور جي حڪومت جو ڪجهه حصو مير علي مراد خان کي هڪ ڏيهي رياست جي صورت ۾ ڏنو ويو. انهيءَ رياست تي مير علي مراد خان ۽ سندس اولاد آڪٽوبر 1955ع تائين حڪومت ڪئي. سنڌ جا ٻيا مير ڪجهه وقت جلاوطن رهيا ۽ پوءِ انگريزن کان پينشن يا جاگير بحال ڪرائي، گوشه نشين ٿي وينا.

هن مقالي ۾ خيرپوري ميرن جي ادب، سياست ۽ ثقافت جو مطالبو پيش ڪيو ويو آهي. ثقافت اڪتسابي، يا آزادي، يا شعوري طرز عمل جو نالو آهي. اڪتسابي طرز عمل ۾ اسان جون اهي سموريون عادتون، ڪم، خيال، رسمون ۽ قدر شامل آهن، جن کي اسان هڪ منظم معاشري يا خاندان جي رڪن جي حيثيت ۾ پيارو رکندا آهيون، يا ان تي عمل ڪندا آهيون، يا عمل ڪرڻ جي خواهش رکندا آهيون[1]. هڪ ٻئي محقق جي لفظن ۾ ثقافت ماڻهن جي مڪمل زندگيءَ جو عڪس ٿيندو آهي. هن ۾ ماڻهن جي ريتن رسمن، رهڻي ڪهڻي، سوچ ويچار، اعتقادن، وهمن ۽ خواهشن جو بيان اچي وڃي ٿو[2].

هن مقالي ۾ متين وصفن جي روشنيءَ ۾ ميرن جي ثقافتي زندگيءَ تي بحث ڪيو ويو آهي. مختلف ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن مان ذرو ذرو ڪيڏي سارو مواد هڪ جاءِ تي جمع ڪيو ويو آهي. جن موضوعن ۽ عنوانن متعلق ڪتابن مان مدد نه ملي سگهي آهي، تن لاءِ مختلف جڳهن تي وڃي، مختلف ماڻهن سان ملي، زباني مواد ڪٺو ڪيو آهي ۽ شخصي طور تي جاچ پڙتال ڪري، هر نڪتي جي وضاحت ڪئي وئي آهي.

پهرئين باب ۾ خيرپور واري خطي جي جاگرافي ڏني وئي آهي، جنهن ۾ هتان جي طبعي حالتن، انتظامي حصن، آبپاشيءَ جي طريقن، ۽ قدرتي دولتن جو تفصيل ڏنو ويو آهي. خيرپور جي حدن مان وهندڙ درياءَن تي مفصل نوٽ لکي، ان جي پراڻن وهڪرن، واهن ۽ پٽڻن جو تفصيل ڏنو ويو آهي. ميرن جي پراڻن يادگارن، جانورن، پکين پسن، جيتن جٽين ۽ گاهن جو ذڪر به ڪيو ويو آهي.

ٻئي باب ۾ خيرپور جي قديم آثارن تي روشني وڌي وئي آهي. هن کان اڳ قديم آثارن مان ڪوٽ ڏيجي جي ٽڪري، نارو واري دڙي ۽ سيراز واري ٽڪري کان سواءِ، ٻين آثارن جو ڪو رڪارڊ ڪونه هو. راقم الحروف هرهڪ تعلقي ۾ وڃي،

---

[1] "اردو انسائيڪلوپيڊيا"، پيوچاپو فيروز سنز لاهور 1968ع، ص: 491.

[2] Harold Rugg & William Withers: "Social Foundation of Education", Second edition Prentice Hall, INC, U.S.A.

پٽن پڙن واريءَ جي دڙن جو ذاتي طور تي معائنو ڪيو آهي ۽ اهڙيون پنجويهن ڪان مٿي جڳهون هٿ ڪيون آهن، جن جي ڪوٽائيءَ مان وڏي انڪشاف جي اُميد آهي. ڪن جڳهن تان نڪريون ۽ رانديڪا هٿ ڪري، انهن جا فوٽا ڪڍيا ويا آهن.

ٽئين باب ۾ ٽالپرن جو حسب نسب ۽ اوائلي احوال ڏنو ويو آهي. مختلف جڳهن تان ٽالپرن جا شجرا هٿ ڪري ضميمي ۾ شامل ڪيا ويا آهن. انهن شجرن جي مطالعي مان معلوم ٿيندو تہ هو اصل ۾ هوت بلوچ آهن ۽ اوائل ۾ سندن سڪونت ڪيچ مڪران ۾ ٿي آهي، جتان مختلف جڳهن تي لڏپلاڻ ڪندا، سنڌ ۾ پهتا آهن، جتي پنهنجي فوجي اهليت ۽ قابليت سان حڪومت هٿ ڪئي اٿن. هن سلسلي ۾ سنڌ جي مختلف شهرن کان سواءِ ملتان تائين گشت ڪرڻو پيو آهي.

چوٿين باب ۾ ٽالپرن جي مختصر سياسي تاريخ ڏيئي، ان ۾ خيرپوري ميرن جو ڪردار ڏيکاريو ويو آهي. عباسي ڪلهوڙن، ايرانين، افغانين، بروهين، راجپوتن، سکن ۽ انگريزن سان ٽالپرن جا جيڪي بہ تعلقات رهيا آهن، تن جو ڪولي بيان ڪيو ويو آهي.

پنجين باب ۾ خيرپور جي حڪمرانن جي سوانح حيات ڏني وئي آهي ۽ هر هڪ جي حڪومت ۾ جيڪي بہ انتظامي تبديليون ايندیون رهيون آهن، تن جو مختصر احوال ڏنو ويو آهي.

ڇهين باب ۾ ٽالپرن جي ملڪي انتظام تي تبصرو ڪيو ويو آهي. ان وقت جي معاشري ۽ حڪومت جي نظام تي ڪولي بحث ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ ملڪ جي اقتصادي حالتن جو ذڪر بہ ڪيو ويو آهي.

ستين باب ۾ ٽالپرن جي ادبي ماحول ۽ سندن تعليم ۽ تدريس جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ٽالپرن مان جيڪي اديب ۽ شاعر ٿي گذريا آهن، تن جو مختصر ذڪر ڪري، سندن ڪلام جو انتخاب ضميمي ۾ ڏنو ويو آهي. ان کانسواءِ هن باب ۾ خيرپور جي تعليمي نظام ۽ ميرن جي تعليمي ڪمن ۾ دلچسپيءَ جو خاڪو پيش ڪيو ويو آهي.

اٺين باب ۾ ميرن جي تهذيب ۽ تمدن جو مطالعو ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ سندن معمول، شڪل شباهت، لباس، رهٽيءَ ڪهٽيءَ، مذهب ۽ رسم و رواج جو جائزو ورتو ويو آهي. سندن ماتمداري، شڪار، راڳ ۽ ٻين دلچسپين جو بيان ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ سندن تعميراتي ڪمن ۽ هنرن جي رکپالي جو ذڪر بہ ڪيو ويو آهي.

نائين باب ۾ خيرپوريَ لهجي جو تعارف ۽ تاريخ ڏيئي، اڳ جو صوتياتي، صرفي ۽ نحوي جائزو ورتو ويو آهي. ان کان پوءِ ميرن جي ٻوليءَ تي تبصرو ڪري، سندن خاص لفظن، چوٽين، اصطلاحن ۽ پهاڪن تي تفصيل سان روشني وڌي وئي آهي.

انهيءَ حوالي سان سندن زيورن، هٿيارن، سواريءَ جي وهٽن ۽ شڪار گاهن جا مخصوص نالا ڏنا ويا آهن.

ڏهين باب ۾ ميرن جي ڪچهريءَ ۾ پيش آيل واقعن متعلق ڪجهه لطيفا ڏنا ويا آهن. جن ۾ سندن سادگي، رواداري ۽ سچائيءَ جا مثال ملن ٿا.

مقالي جا آخري باب ان دور جي مشاهير جي احوال تي مبني آهن. مشاهير ۾ پير فقير، عالم فاضل، مخدوم، قاضي، مير وزير، ديوان، قومي سردار ۽ سرائي اچي وڃن ٿا. انهن مان هرهڪ جي مختصر سوانح حيات ڏني وئي آهي. مشاهير ۾ اهڙا خاندان به آهن، جن مان هرهڪ تي جيڪر وڏو ڪتاب لکجي وڃي، پر هن مقالي ۾ انهن خاندانن جو مختصر پر جامع لفظن ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. جن شخصيتن جا فوٽا دستياب ٿي سگهيا آهن اهي به ڏنا ويا آهن.

مطلب ته خيرپوري ميرن جي ادبي، سياسي ۽ ثقافتي سرگرمين جو مختصر لفظن ۾ پورو پورو بيان ڏنو ويو آهي. اميد ته هن مقالي ۾ ميرن جي مڪمل زندگي ۽ ان وقت جي معاشري جو سچو پچو عڪس نظر ايندو.

عطا محمد حامي

خيرپور جي جاگرافي

(الف) تعارف:

خيرپور جي حڪومت جو بنياد 1783ع ۾ پيو جڏهن مير سهراب خان ساري اُتر سنڌ تي قبضو ڪري، خيرپور کي پنهنجو تخت گاهه بڻايو. اُن وقت هن حڪومت جون حدون اُتر ۾ ڪشمور ۽ سبزل ڪوٽ تائين، اولهه ۾ ڪچي ۽ گنداوا تائين، ڏکڻ ۾ نوشهري فيروز تائين ۽ اوپر ۾ ٿر ۽ جيسلمير تائين پکڙيل هيون[1]. مير سهراب خان کان پوءِ سندس وڏو پٽ مير رستم خان 1843ع تائين انهيءَ ملڪ تي حڪومت ڪندو رهيو. مياڻيءَ جي جنگ بعد ميرن جي خودمختاري ختم ٿي ۽ اهو ملڪ انگريزن جي زبردستيءَ ۾ مير سهراب خان جي ننڍي پٽ مير علي مراد خان کي هڪ ڏيهي رياست جي صورت ۾ مليو مگر ٿوري ئي وقت ۾ مٿس ڪميشن ويهاري، ٻيو سمورو ملڪ کسي، باقي هاڻوڪي خيرپور ضلعي وارو ٽڪرو ڪيس ڏنو ويو جنهن کي 1955ع تائين خيرپور رياست جي نالي سان ياد ڪيو ويو[2]. اسان کي هتي انهيءَ رياست جي جاگرافيائيءَ حالتن جو جائزو وٺڻو آهي.

اها رياست سنڌو نديءَ ۽ راجپوتانا جي رڻ جي وچ ۾ آهي، جنهن کي اُپرندو نارو ۽ به ٻيا واهه سکر بئراج وٽان وهي آباد ڪن ٿا. هن خطي جي زمين جدا جدا جڳهن تي مختلف ۽ متضاد حالتن واري آهي. هڪ طرف تي زرخيز ۽ آباد وادي آهي، ته ٻئي طرف تي غير آباد ۽ ريگستاني علائقو آهي. ڪٿي درياهه جي ڪناري سان ڪجين ۽ ٻيرن جا ڍڳها وڻ آهن، ته ڪٿي وري واريءَ جي دڙن تي ڪو سَلو به سائو نٿو ٿئي. ڪٿي نوان شهر ۽ ڳوٺ آباد آهن، ته ڪٿي وري تاريخ کان اڳ واري دور جا دڙا عبرت جا نشان بڻيا بيٺا آهن. هڪ طرف کي برسات جي اٿاٽ آهي، ته ٻئي طرف آب پاشيءَ جو بهترين نظام آهي. مطلب ته هي خطو متضاد حالتن جو مجموعو آهي[3].

---

(1) Times of India Office: "Indian Princes and the Crown", Bennet Cileman & Co. Bombay, 1912, p. 221

(2) The Chief Minister's Office: "A Note on Khairpur", Khairpur, a cyclostyled copy, 1958.

(3) Pithawala, M.B: "A Geographical Analysis of the Khairpur State", Govt. Press, Karachi, 1935, p.1.

(ب) جاگرافيائي بيهڪ ۽ حدون:

بيهڪ جي لحاظ کان خيرپور کي سنڌ جي دل سڏي سگهجي ٿو. هي علائقو اُتر ويڪرائي ڦاڪ 10_26 ۽ 27_44 ۽ اوير ڊگهائي ڦاڪ 14_68 ۽ 14_ 70 جي وچ ۾ آهي[1]. ان جون حدون اُتر ۾ سکر، اولهه ۾ لاڙڪاڻي، نواب شاهه ۽ ڏکڻ ۾ سانگهڙ ضلعن سان ملن ٿيون. اوير کان وري جوڌپور ۽ جيسلمير رياستن سان لڳي، هندستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ حد قائم ٿي ڪري[2]. خيرپور جي اُتر اولهه واري سرحد جي پاسي کان اسي ميلن تائين سنڌو ندي گذر ڪري ٿي، جنهن مان سکر وٽان خيرپور جي آباديءَ لاءِ به واهه، مير واهه ۽ ابل واهه نڪرن ٿا[3]. ڏکڻ کان روهڙي ڏانهن هڪ ٽڪرن جي قطار ارڙهن ميلن تائين پکڙيل آهي، جنهن کي گهاڙ وارا ٽڪر سڏيو وڃي ٿو. اهي ٽڪر سمنڊ جي سطح کان سادا چار سؤ فوٽ مٿي آهن ۽ مٿن ڪنهن به قسم جي آبادي ڪانهي[4]. انهن مان ڪن ٽڪرن تي اوليائن جون درگاهون آهن، جتي عقيدتمند اچي دعائون گهرندا آهن.

(ٻ) ايراضي ۽ پکيڙ:

ايراضيءَ جي لحاظ کان پاڪستان ۾ خيرپور جو سورهون نمبر آهي. هن جي ڊيگهه هڪ سؤ ويهه ميل ۽ ويڪر ستر ميل آهي[5]. ايراضي سنڌو نديءَ جي پائڻ سبب هميشه هڪ جهڙي نه رهندي آهي، جيڪا ڪڏهن وڌندي آهي، ۽ ڪڏهن گهٽبي آهي[6]. سن 1874ع ۾ 6109 ميل[7]. سن 1907ع ۾ 6050 چورس ميل[8]، سن 1947ع ۾ 6060 چورس ميل[9] ۽ سن 1961ع کان وٺي اڄ تائين 6018 چورس ملي رهي آهي[10]. اها سموري ايراضي 12,20,301 ايڪڙ آهي، جنهن مان 6,76,902 ايڪڙ زمين آباديءَ جي لائق آهي[11]. باقي ايراضي شهرن، ڳوٺن، ٻيلن ۽ واريءَ جي غير آباد دڙن سان واريل آهي[12].

---

(1) Aitki, E.H: "Gazetteer of the Province of Sind", Mercantile Steam Press, Karachi, 1907, p. 510
(2) Administration Report of Khairpur State for 1911
(3) Chief Engineer Khairpur's Report for 1949
(4) Administration Report of Khairpur State for 1947
(5) District Census Report, Khairpur, 1961, p.3
(6) Chief Minister Khairpur's Report: op. cit. 1952
(7) Hughes, A.W: "Gazetteer of the Province of Sind", George Bell & Sons, London, 1874, p.406
(8) Aitkin, E.H: op. cit. p.511
(9) Administration Report of Khairpur State for 1947
(10) "دائره معارف اسلاميه"، پنجاب يونيورسٽي، لاهور 1972ع، ص 77.
(11) District Census Report, Khairpur 1961, p.10
(12) Chief Minister Khairpur's note on Khairpur, 1952

(ت) طبعي ڀاڱا:

خيرپور ضلعو خطو هيٺ ڄاڻايل طبعي حصن ۾ تقسيم ٿيل آهي.

(i) آباد ۽ زرخيز علائقو:

هي علائقو آباديءَ جي لحاظ کان هڪ بهترين علائقو آهي. سندس اُتر اولهه ۾ سنڌو نديءَ اوپر ۾ ناري تعلقي جو ريگستان آهي. ڏکڻ ۾ نوابشاهه ۽ سانگهڙ ضلعن تائين پکڙيل آهي. اُپرندي ناري جي ٻنهي پاسن تي زمين جا اهي ٽڪرا، جيڪي 250 ڪنٽور کان هيٺ آهن، سي به هن علائقي ۾ شامل آهن. هتي سنڌو نديءَ جي لڳاتار ٻوڏن، ۽ واهن جي پاڻي ايترو ته لٿُ وڌو آهي، جو زرخيز ترين علائقو بڻجي ويو آهي[1]. هن علائقي ۾ ناري کان سواءِ ٻيا سمورا تعلقا، خيرپور، گمبٽ، ڪوٽ ڏيجي، مير واهه ۽ فيض گنج شامل آهن.

(ii) غير آباد ۽ ريگستاني علائقو:

هن علائقي ۾ رياست جو منو حصو اچي وڃي ٿو. هن ۾ اُتر اوپر کان ڏکڻ اولهه تي واريءَ جون وڏيون پٽون آهن، جيڪي بلڪل خشڪ ۽ بيڪار آهن. ڪٿي ڪٿي پٽن جي وچ ۾ ڪجهه پٽ آهن، جن تي باراني پوک ٿيندي آهي[2]. هن علائقي ۾ نار تعلقي سان گڏ، مير واهه ۽ فيض گنج تعلقن جا ڪجهه حصا به شامل آهن.

(iii) ٻيلن وارو علائقو:

هي علائقو سنڌو نديءَ جي ڪناري سان ميل کن جي ويڪر ۾ ۽ اُپرندي ناري جي پر واري ايراضيءَ ۾ ميل ڏيڍ جي ويڪر ۾ آهي. ان کان سواءِ ڪجهه ٻين حصن ۾ به مصنوعي جهنگ ۽ شڪار گاهه رکيل آهن[3].

(vi) ٽڪرين وارو علائقو:

هي علائقو گهاڙ وارين ٽڪرين تي مشتمل آهي، جيڪي ارڙهن ميلن جي ويڪر ۾ ٽيهن ميلن تائين رياست جي حد ۾ پکڙيل آهن. اهي ٽڪريون به سؤ فوٽن جي بلنديءَ تي آهن. هتي به ڪا آبادي ڪانه ٿيندي آهي[4].

(ث) آدمشماري:

سن 1961ع جي انگن اکرن موجب خيرپور جي آدمشماري 472137 آهي.

---

(1) Pithawala, M.B: op. cit. p.7
(2) Ibid: p.11
(3) Ibid: p.19
(4) Ibid: p.8

آدمشماريءَ جي لحاظ کان پاڪستان ۾ خيرپور جو انيتاليهون نمبر آهي ۽ سراسري 78 ماڻهو هڪ چورس ميل ۾ رهن ٿا[1]. انهيءَ آدمشماريءَ ۾ اصلوڪي آباديءَ کان سواءِ نوان خيرپوري مهاجر به شامل آهن، جن جو تعداد ٻتيهه هزار آهي[2]. هن وقت يعني 1976ع ۾ آدمشماريءَ جا ديهوار انگ هي آهن:[3]

تعلقو	ديهن جو تعداد	آدمشماري
خيرپور	89	23529
گمبٽ	83	168995
ڪوٽ ڏيجي	52	104596
مير واهه	55	106439
فيض گنج	59	73246
نارو	58	28803
	396	717373

خيرپور جي ساري آبادي هيٺين ذاتين ۽ قبيلن ۾ ورهايل آهي:

i. سادات: بخاري، جيلاني، شيرازي، نقوي، رضوي وغيره.
ii. قريشي: عباسي، علوي، صديقي، فاروقي وغيره.
iii. بلوچ: مختلف پاڙن ۽ بروهين سميت.
iv. پٺاڻ: سدوزئي، بارڪزئي، مليزئي، خاڪواڻي وغيره.
v. سومرا: ڪاشتڪار، ڍڪڻ، ڪتي وغيره.
vi. سمات: سما، ابڙا، راڄپر، سهتا وغيره.
vii. جت: مختلف پاڙن ۾.
viii. ميمڻ ۽ شيخ: مختلف پاڙن ۾.
ix. شيدي ۽ غلام: مختلف پاڙن ۾
x. سرائي: پنجاب کان آيل ۽ سرائڪي ڳالهائيندڙ.
xi. متفرق قومون: مهر، ڏاريجا ۽ سولنگي وغيره.
xii. هندو: برهمڻ، عامل، لوهاڻا، واڻيا وغيره.

---

(1) District Census Report Khairpur, 1961, p. 15
(2) Chief Minister's note on Khairpur, 1952.
(3) Office record of Asstt: Director, Agriculture, Khairpur, 1976.

آب هوا:

خيرپور جي آب هوا گهڻو ڪري ساڳي اُتر سنڌ واري آهي. اونهاري ۾ گرميءَ جو انتهائي درجو اٽڪل 120 ڊگريون ۽ سياري ۾ اٽڪل ٽيهه ڊگريون آهي. برسات بہ سڄي سنڌ وانگر ٿوري پوندي آهي ۽ ساري سال ۾ ٽن چئن انچن کان وڌيڪ نہ - هوندي آهي[1].

(پ) انتظامي حصا:

انتظامي لحاظ کان خيرپور رياست ٻن حصن ۾ ورهايل آهي: خيرپور سب ڊويزن ۽ ميرواهہ سب ڊويزن. خيرپور سب ڊويزن جو هيڊ ڪوارٽر خيرپور ۽ ميرواهہ سب ڊويزن جو هيڊ ڪوارٽر ڪوٽ ڏيجي ۾ آهي. اهي سڀ ڊويزنون جدا جدا تعلقن ۽ تپن ۾ ورهايل آهن، جن جو مختصر احوال هن ريت آهي:

خيرپور سب ڊويزن:

هن سب ڊويزن ۾ خيرپور ۽ گمبٽ، بہ تعلقا آهن. ٻنهي تعلقن جي مشهور شهرن ۽ ڳوٺن جو احوال ڏجي ٿو.

i. خيرپور تعلقو:

هن تعلقي ۾ هينيان شهر ۽ ڳوٺ مشهور آهن.

خيرپور: هي خيرپور ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر آهي. ميرن جي حڪومت کان اڳ هڪ ننڍڙو ڳوٺ هوندو هو جنهن کي ٻوراهڙ سڏيندا هئا. مير سهراب خان 1783ع ۾ هنڙ کي پنهنجو تخت گاهہ بڻايو ۽ خيرپور نالو رکيو هي ميرواهہ جي ٻنهي طرفن تي هڪ سهڻو شهر آهي، ۽ واپار جو مرڪز آهي. شهر جي آدمشماري 46,265 آهي[2]. هن ۾ ٽن بزرگن: پير رڪن الدين، ضياءَ الدين ۽ حاجي جعفر شهيد جون مزارون آهن[3].

لقمان: هي خيرپور کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي هڪ ننڍڙو شهر آهي. هن جو بنياد نواب مير لقمان خان رکيو هو[4]. هتي جنڊيءَ جو سامان تمام سنو ٺهندو آهي.

---

(1) Chief Minister's Note on Khairpur, 1952.

(2) Office record of District Council Khairpur, 1976

(3) "The Imperial Gazetteer of India.", Vol. XV, Clarendon Press, Oxford, 1908, p. 216

(4) زباني روايت مير الهيڄاڀو خان تالپر ساڪن ڄهڏو ضلعو ٿرپارڪر.

ٺيڙهي: هي شهر خيرپور جي اتر اوير کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي آهي. هن ۾ رياست جو وڏي ۾ وڏو ديني مدرسو دارالهدي آهي، جيڪو ساري پاڪستان ۾ مشهور آهي. جتي ڪارڪن جو لکها روپين جو واپار ٿيندو آهي. سندس آدمشماري 8,234 آهي.[1]

پير جو ڳوٺ: هي خيرپور کان اولهه طرف اٽڪل ٻارهن ميلن جي مفاصلي تي پاڳارن جو ڳوٺ آهي.[2] هتي 27 رجب ۽ عيدن جي موقعن تي پاڳارن جي مريدن جا وڏا اجتماع ٿيندا آهن. واپار جو سنو مرڪز آهي. سندس آدمشماري 12,727 آهي.[3]

پريان لوءِ: هي هڪ قديم شهر، جيڪو باغات ۽ سبزي کان گهڻو مشهور آهي. هتي سنڌ جي مشهور بزرگن: پير صالح شاهه، سرائي ۽ مخدوم محمد اسماعيل نقشبندي جون درگاهون آهن. سوسين جو چڳو واپار ٿيندو آهي. سندس آدمشماري 8,240 آهي.[4]

ٻيرلوءِ: هيءَ هڪ پراڻو شهر آهي، ۽ ڪجيءَ جي باغات کان مشهور آهي. هن شهر جي ٻاهران دونهين ۾ موٽڻ شاهه ۽ ابراهيم شاهه جون درگاهون آهن.

ii. گمبٽ تعلقو:

هن تعلقي ۾ هيٺيان شهر ۽ ڳوٺ مشهور آهن:

گمبٽ: هي تعلقي جو هيڊڪوارٽر آهي. هتي جيلاني پيرن جي وڏي درگاهه آهي جتي ربيع الثاني مهيني جي يارهين تاريخ تي ميلو لڳندو آهي. هن شهر ۾ اوائل کان وٺي بهترين ڪيس ٺهندا آهن. هتي جي آدمشماري 13,892 آهي.[5]

راڻيپور: هيءَ هڪ پراڻو شهر آهي ۽ جيلاني پيرن جي درگاهه کان مشهور آهي، جتي هر سال ربيع الثاني مهيني جي ٻارهين جو ميلو لڳندو آهي. هتي جون ٺهندڙ چاندنيون مشهور آهن. هتي جي آدمشماري 7,479 آهي.[6]

---

(1) Office record District Council, Khairpur, 1976

(2) Pithawala, M.B: "The Khairpur State", op. cit. p.34

(3) See reference No: 2

(4) Office record of District Council, Khairpur, 1961

(5) Office record of A.D. Local Govt Khairpur, 1976

(6) Ibid:

کهڙا: هي هڪ قديم شهر آهي، جتي مخدومن ۽ اُجڻ فقيرن جون مشهور خانقاهون آهن. هي شهر قديم زماني کان وٺي ديني مرڪز رهيو آهي. هتي تمام سٺيون ٽوپيون ٺهنديون آهن. هتان جي آدمشماري 7313 آهي.[1]

درازا: هي شهر فاروقين جي درگاهه ڪري مشهور آهي، جتي هر سال رمضان شريف جي چوڏهين تاريخ تي سنڌ جي مشهور صوفيءَ شاعر سچل سرمست جو عرس وڏي ڌوم ڌام سان ٿيندو آهي.

هنگورجا: هي هڪ قديم شهر آهي، جتي لڪياري سادات جي درگاهه آهي. هتي تمام گهڻا کنڊرات ۽ پراڻا آثار آهن. هن وقت واپار جو سٺو مرڪز آهي. سندس آدمشماري 5318 آهي[2]

مير واهه سب ڊويزن:

هن ۾ ڪوٽ ڏيجي، مير واهه، فيض گنج ۽ نارو تعلقا اچي وڃن ٿا. انهن تعلقن جي مشهور شهرن ۽ ڳوٺن جو احوال ڏجي ٿو.

i. ڪوٽ ڏيجي تعلقو:

هن تعلقي ۾ هيٺيان شهر ۽ ڳوٺ مشهور آهن:

ڪوٽ ڏيجي: قديم زماني ۾ هي شهر پراڻي تهذيب جو مرڪز رهيو آهي. هن وقت به چڱو شهر آهي، جتي ميرن جا رهائشي بنگلا ڏسڻ جهڙا آهن. انهن کان سواءِ ڪوٽ ڏيجي جو جنگي قلعو ميرن جو بهترين يادگار آهي. هتان جي آدمشماري 9479 آهي.[3]

بنگلو: ڪوٽ ڏيجي شهر کان هڪ ميل کن جي مفاصلي تي هڪ ننڍڙو شهر ۽ واپار جو سٺو مرڪز آهي. هتي به ميرن جي رهائش جون جايون آهن.

جسڪاڻي: هي شاهي رستي تي هڪ ننڍو ڳوٺ آهي، جيڪو ميرن جي صاحبي ۾ دريان خان جسڪاڻي ٻڌايو هو. هتي هڪ پوليس جي چونڪي به آهي. هتي جي آدمشماري 4110 آهي.[4]

ڪنب: هي به هڪ ننڍڙو ڳوٺڙو آهي، جيڪو ڪراچي واري شاهراهه ٺهڻ کان پوءِ جلدي اُسريو آهي ۽ واپار جو چڱو مرڪز بڻجي ويو آهي. هتي جي آدمشماري 2744 آهي.[5]

---

(1) Ibid:
(2) Office record of Taluka office Gambat, 1976
(3) Ibid: Taluka Kotdiji
(4) Office record of Taluka office Kotdiji, 1976
(5) Ibid:

ii.ميرواهه تعلقو:

هن تعلقي ۾ هيٺيان شهر ۽ ڳوٺ مشهور آهن:

ٺري: هي تعلقي جو ڪوارٽر آهي. اناج جي چڱي منڊي آهي. سندس آدمشماري 4485 آهي.[1]

بوزدار وڏا: هتي به هڪ پراڻو پروچڪو ڳوٺ آهي. هتي جا ماڙيچا انگوڇا ۽ ٻيو چڱو ڪپڙو ناهيندا آهن. سندس آدمشماري 3884 آهي.[2]

سينارجا: ٺري ۽ هنگورجا شهرن جي وچ تي هڪ پراڻو شهر آهي. هن وقت هتي اناج جو سنو مرڪز آهي. سندس آدمشماري 6283 آهي.[3]

iii.فيض گنج تعلقو:

هن تعلقي ۾ هيٺيان شهر ۽ ڳوٺ مشهور آهن:

پڪا چانگ: هي چانگن جو هڪ پراڻو ڳوٺ ۽ تعلقي جو هيڊڪوارٽر آهي. پريا روڊ اسٽيشن تائين پڪي رستي ٺهڻ کان پوءِ چڱي ترقي ڪري ويو آهي. سندس آدمشماري 2500 آهي.[4]

ڪروندي: پڪا چانگ جي اوپر ۾ پنجن ڇهن ميلن جي مفاصلي تي هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي. هتي اناج جو سنو مارڪيٽ آهي. آدمشماري 3000 آهي.[5]

پنگو بهڻ: پڪا چانگ جي اولهه طرف پنجن ميلن جي مفاصلي تي هڪ چڱو ڳوٺ آهي. هتي هاءِ اسڪول هجڻ ڪري فيض گنج تعلقي جا ڪافي ماڻهو تعليم يافته ٿي چڪا آهن. هتي جي آدمشماري 495 آهي.[6]

vi. نارو تعلقو:

هن تعلقي ۾ هيٺيان شهر ۽ ڳوٺ مشهور آهن:

سوراهه: هي تعلقي هيڊڪوارٽر آهي، جتي پنجاهه کن سرڪاري ڪامورا ۽ منشي مڙا رهندا آهن. سندس پسگردائي ۾ ماڻهن جا گهر آهن.

---

(1) Office record of Taluka office Mirwah, 1976.

(2) Office record of Tauka office Mirwah, 1976

(3) Ibid:

(4) Office record of Taluka office Faiz Ganj, 1976

(5) Ibid:

(6) Ibid:

خيرپور جي ميرن جو تاريخي يادگار ’فيض محل‘

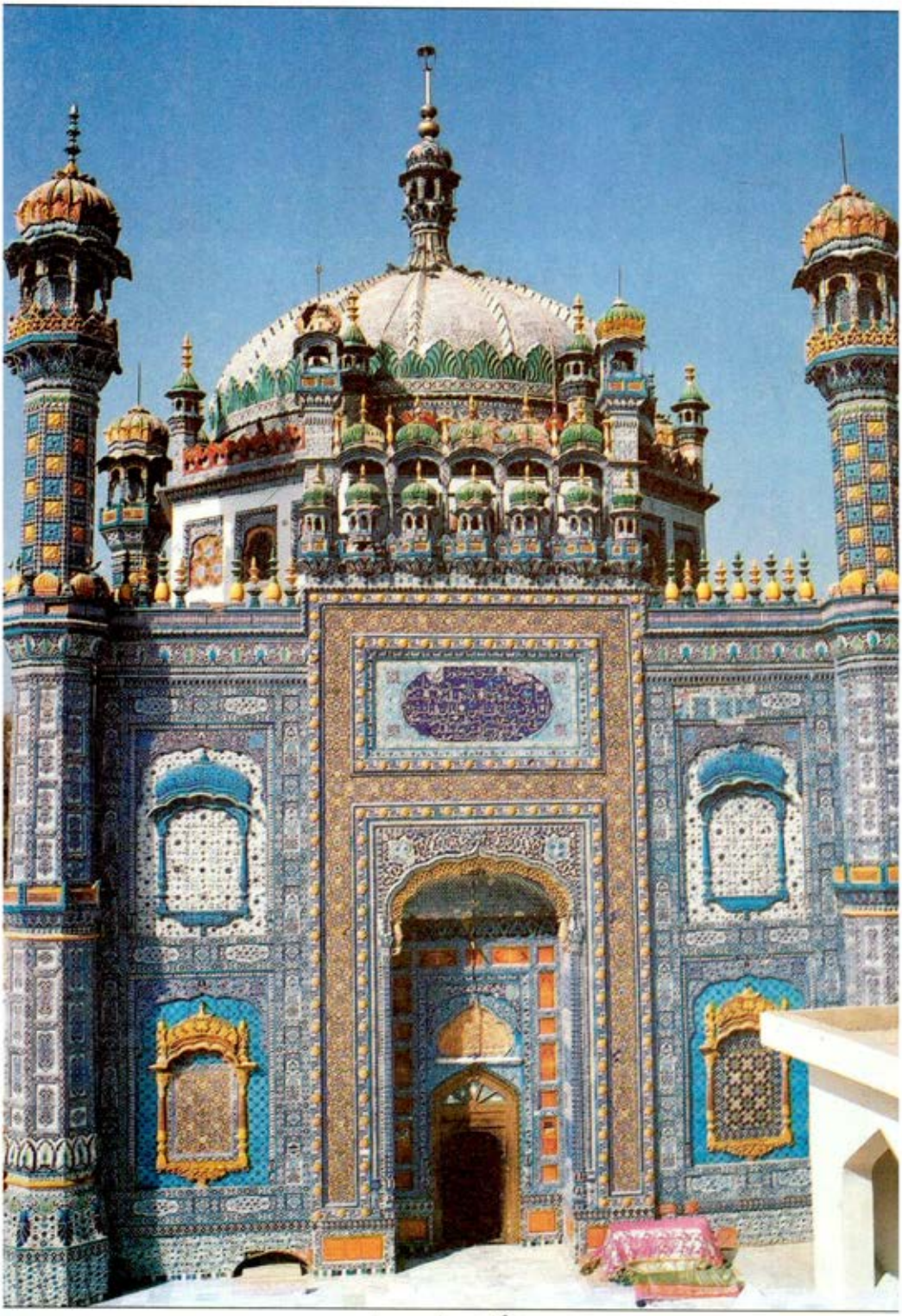

درگاہ سچل سرمست

سنڌ پرڳڻي جو هاڻوڪو نقشو

چونڊڪو: هي ناري تعلقي جو وڏي ۾ وڏو ۽ هندڪو ڳوٺ آهي، هتي جا هندو واپاري سنڌ جي مختلف شهرن ۾ واپار ڪندا آهن. هتي واڻ ۽ گيهه جو چڱو واپار ٿيندو آهي. سندس آدمشماري 1656 آهي.[1]

ڦاڙهيارو: هي لغاري بلوچن جو ننڍڙو ڳوٺ آهي. ناري تعلقي جو ٻيو نمبر شهر ليکجي ٿو. واڻ ۽ گيهه جو چڱو مرڪز آهي. آدمشماري 840 آهي.[2]

تجل: ايرندي ناري جي پرئين پاسي ڏيڍ ميل ڪن جي مفاصلي تي هڪ ننڍڙو ڳوٺڙو آهي ۽ مخدوم سلام الله عرف ٿر ڏٽيءَ جي درگاهه ڪان مشهور آهي. هتي هر سال ذوالحج مهيني ۾ هڪ فقيراڻو ميلو لڳندو آهي. هتان جو فاقيرو تيل سنڌن جي سور جو بهترين علاج آهي.[3]

ميراڻا يادگار:

هونئن تہ ميرن جا خيرپور شهر ۽ ٻين جڳهن تي ڪيترائي باغ ۽ تفريح گاهہ هئا، جتي سير، شڪار ۽ ٻين مشغلن سان دل وندرائي ويندي هئي، پر هيٺيون پنج جڳهون ذڪر ڪرڻ جي قابل آهن:

i. دوباغو:

خيرپور شهر جي ٻاهران، مير واهہ جي پرسان هڪ بهترين قسم جو باغ هو، جنهن کي دوباغو سڏيندا هئا. هن باغ ۾ هر قسم جا ميويدار وڻ ۽ گل ٻوٽا هوندا هئا. باغ جي لڳ هڪ بهترين بنگلو ٺهيل هوندو هو، جتي انگريزن جو ريزيڊنٽ آفيسر رهندو هو. مير علي مراد خان گهڻو ڪري اتي ڪئمپ ڪندو هو.[4]

ii. ربوءَ جي ڪڏ:

خيرپور شهر جي اوير واري پاسي ڪان هڪ وڏو تلاءَ هوندو هو، جنهن ۾ خيرپور جا شهزادا بتيلن تي چڙهي تفريح وٺندا هئا. تلاءَ جي ٻاهران هڪ وڏو باغ هوندو هو، جنهن کي لکي باغ سڏيندا هئا. ان ۾ هرڻقسم جا رنگارنگي گل ۽ ٻوٽا هوندا هئا. هتي عام ماڻهو بہ سير ۽ تفريح لاءِ ايندا هئا. اتي مير علي مراد خان جي هڪ سهري ميان رينواز خان لوڏيال جو گهر بہ هوندو هو.[5]

---

(1) Office record of the Disst: Census& Registration organization, Khairpur, 1976

(2) Ibid:

(3) زباني روايت فقير نبين جوڙيو ساڪن ڳوٺ تجل.

(4) Langley: "At the Court of Alimurad", Vol. I, Hurst & Blackett, London, 1860, pp. 214-216

(5) زباني روايت ميان عبدالرحيم خان ڪنهباتي، ساڪن خيرپور.

iii. آزاد منزل:

ديهه حسين آباد، تعلقي ڪوٽ ڏيجي ۾ واريءَ جي دڙن جي وچ ۾ هڪ عاليشان بنگلو ۽ ان جي چوڌاري هڪ وڏو باغ لڳل هو. اهو بنگلو ۽ باغ مير علي نواز خان ٺهرايو هو. انهيءَ بنگلي جي پٽين تي بهترين قسم جي چٽسالي ۽ گلڪاري ٿيل هئي. مير صاحب ڪڏهن ڪڏهن اتي اچي آزاد فضا ۾ ڪئمپ ڪندو هو. هن وقت اهو بنگلو به ڊهي ويو آهي ۽ باغ به اُجڙ ٿي ويو آهي.[1]

iv. ڪالهوڙي:

خيرپور شهر کان به ٽي ميل اوير تي هڪ وڏي ڍنڍ هوندي هئي، جنهن مان بي انداز بهه، مڇي ۽ لوڙهه نڪرندا هئا ۽ پڪين جو بهترين شڪار به ٿيندو هو. ڍنڍ جي پرسان لاڳيتو هڪ مهاڙي هوندي هئي.[2]

v. ڪاناڻي:

هيءُ گمبٽ تعلقي جي شهر راڻيپور کان چئن ميلن جي مفاصلي تي هڪ وڏي ڍنڍ هوندي هئي، جتي بهترين قسم جو شڪار ٿيندو هو. مير علي مراد خان هن ڍنڍ تي گهڻيون منزلون ڪندو هو.[3]

مٿي ذڪر ڪيل سمورا يادگار هن وقت نابود ٿي ويا آهن ۽ ماڻهن جي زبان تي سندن نالو وڃي بچيو آهي.

هاڻوڪيون تفريح گاهون:

خيرپور ۾ ماڻهن لاءِ تفريح گاهون تمام گهٽ آهن، تڏهن به هيٺين جڳهن جو ذڪر دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو.

هزهائينس جا باغيچا:

خيرپور شهر جي فيض محل لال بنگلي ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ جي شاهي محل جي لڳ هزهائينس جا باغيچا آهن، جن ۾ هر قسم جا گل ۽ بهترين ڇپر جا ٻارا ٺهيل آهن، هتي شاهي خاندان جا ماڻهو ۽ سندن مهمان تفريح ڪندا آهن.[4]

ii. وڏيري الهداد خان جو باغ:

فيض گنج تعلقي جي ڪروندي شهر ۾ مرحوم الهداد خان راڄپر، لاهور واري

---

[1] زباني روايت وڏيرو احمد بخش خان سوهو، سابق توشڪي مير علي نواز خان.
[2] زباني روايت (وڏن کان ٻڌل) ماسٽر غلام قادر خان نوناري، ساڪن ڳوٺ نوناري، لڳ خيرپور.
[3] زباني روايت سرائي محمد موسيٰ خان ڏيسي، ساڪن ڳوٺ مڏ تعلقو گمبٽ.
[4] ذاتي مشاهدو.

شاليمار جي نموني تي هڪ ننڍو باغيچو ٺهرايو هو جنهن ۾ هر قسم جا ديسي ۽ ولايتي گل بهترين چهچٽو پيش ڪن ٿا. هڪ ننڍڙي وستيءَ ۾ اهڙو باغيچو هجڻ هڪ وڏي ڳالهه آهي.[1]

iii.قول باغ:

هيءُ خيرپور شهر جي وچ ۾ ميونسپالٽيءَ جي طرفان هڪ ننڍڙو باغيچو ٺهيل آهي، جتي سياسي ۽ مذهبي جلسا ٿيندا رهندا آهن. شام جو عام ماڻهو اچي تفريح ڪندا آهن. هن باغيچي جي وچ ۾ هڪ ننڍڙي لئبرري به آهي.[2]

iv.جيمخانو:

هي خيرپور شهر ۾ رياست جي ڪامورن لاءِ هڪ ڪلب آهي، جتي هر قسم جي گهريلو راندين (Indoor games) جو بندوبست ٿيل آهي. هتي مختلف موقعن تي دعوتون ۽ ادبي تقريبون ٿينديون رهنديون آهن.[3]

v.استئديم ۽ ممتاز گرائونڊ:

خيرپور شهر جي اترئين پاسي تي به وڏا ڪليل ميدان آهن، جتي شهر جا ماڻهو هاڪي، فوٽ بال، ڪرڪيٽ ۽ ٻيون راندين ڪري دل وندرائيندا آهن. وڏيون مئچون يا وڏا جلسا به انهن ميدانن تي ٿيندا رهندا آهن.[4]

(ج) زبان:

خيرپور ۾ سنڌي، سرائيڪي، بلوچي ۽ اردو زبانون رائج آهن. ڪثرت سنڌي ۽ سرائيڪي ڳالهائڻ وارن جي آهي. مير فيض محمد خان اول جي زماني تائين سرڪاري زبان فارسي هئي. ان کان پوءِ اڄ تائين سنڌي آهي. خيرپوري لهجي ۾ ۽ ميرن جي ٻوليءَ جو جائزو هڪ ٻئي باب ۾ ورتو ويو آهي.

(چ) تعليم:

خيرپور ۾ تعليم جي شرح سراسري طور 27 سيڪڙو آهي. ابتدائي ۽ ثانوي درجي تائين سيني اسڪولن ۾ تعليم مفت آهي. هن وقت علائقي ۾ هيٺيان تعليمي ادارا ڪم ڪري رهيا آهن.[5]

---

(1) ذاتي مشاهدو.
(2) ايضا.
(3) ذاتي مشاهدو.
(4) ايضا.
(5) Office Record of Disst: Education Officer, 1976

i. ابتدائي تعليم: پرائمري اسڪول 80
ايليمينٽري اسڪول 6
اي پي ڪلاس 17

ii. وچولي تعليم: مڊل اسڪول 40
نئشنلائيزڊ مڊل اسڪول 7.

iii. ثانوي تعليم: هاءِ اسڪول 17.
ڪمپريهينسو هاءِ اسڪول 1
گرلز هاءِ اسڪول 1

iv. اعليٰ تعليم: ڊگري ڪاليج 4
ڪاليج آف ٽيڪنالاجي 1
ووڪيشنل انسٽيٽيوٽ 2

v. تربيتي ادارا: ٽريننگ ڪاليج فار مين 1
ٽريننگ ڪاليج فار وومين 1
مرڪز توسيع تعليم 1

انهن کان سواءِ ديني تعليم لاءِ هيٺيان مدرسا به آهن.[1]

i. مدرسو حفظ القرآن، خيرپور.
ii. مفتي مدرسو خيرپور.
iii. دينو مدرسو خيرپور.
iv. سلطان المدارس، خيرپور.
v. مدرسو دارالهدي، ٽيڙهي.
vi. مدرسو شمس الهدي، ڪولاب جيئل.
vii. مدرسو شمس الهدايت، ڊب مهر شاهه.
viii. مدرسو دارالفيوض، راٽيپور.
ix. مدرسو مظهرالعلوم، کهڙا.
x. مدرسو انوار العلوم، کهڙا.
xi. مدرسو راشديه، پير جو ڳوٺ.
xii. مدرسو ديوبندين جو پير جو ڳوٺ.
xiii. مدرسو نورالهدي، گمبٽ.
xiv. مدرسو مطلع العلم، گمبٽ.
xv. مدرسو فيض القرآن، ڳوٺ عبدالرشيد اُجڻ.

---

[1] ماستر الهورايو چنو: "خيرپور جا مدرسا"، قلمي مسودو، 1974ع.

انهن کان سواءِ پريان لوءِ، کرڙاهه، کرڙي ۽ مهيسرن جي ڳوٺن ۾ ننڍڙا مدرسا به آهن، جتي قرآن پاڪ جي تعليم ڏني ويندي آهي.[1]

(ح) ڪارخانا:

اڳ خيرپور ۾ ڪارخانن کي ڪا خاص اهميت ڪا نه هئي، ۽ آمدني جو سارو دارومدار زراعت تي هوندو هو. مگر پاڪستان بڻجڻ کان پوءِ هتان جي حڪومت رياست کي هڪ صنعتي مرڪز بنائڻ جي ارادي سان جتي ڪتي ڪارخانا لڳائڻ شروع ڪري ڏنا، جن جي نتيجي ۾ زمين جي ڍل جو چوٿون حصو معاف ڪرڻ باوجود رياست جي اُپت ٽيٽي ٿي وئي. سن 1955ع کان اڳ جا لڳايل هيٺيان ڪارخانا اڄ به موجود آهن.[2]

i. تي ٽيڪسٽائيل ملون، به خيرپور ۾ ۽ هڪ گمبٽ ۾.
ii. ڪپهه ٽاڻڻ جا ڪارخانا ٽي.
iii. ڳنڙين ٻڌڻ جو ڪارخانو هڪ.
iv. چمڙي جو ڪارخانو هڪ.
v. بنارسي ڪپڙي ٺاهڻ جي ڪالوني هڪ.
vi. بيدري ورڪس جو ڪارخانو هڪ.

(خ) آمدورفت جا ذريعا:

مير علي نواز خان (متوفي 1935ع) جي ڏينهن کان اڳ رياست ۾ سرڪاري طور تي رستن جو ڪو انتظام ڪو نه هوندو هو. هڪ به سڙڪون ٺهيل هيون، جن تي ڪک پيل هوندا هئا.[3] مير علي نواز خان ڪانپوءِ آمدرفت جي ذريعن جو هڪ جدا کاتو کوليو ويو ۽ قومي ملڪيت ۾ آندو ويو. ون يونٽ جي وقت (آڪٽوبر 1955ع) تائين خيرپور ۾ ڪافي پڪا رستا تعمير ڪرايا ويا. ڪراچيءَ کان لاهور تائين خيرپور ۾ ڪافي پڪا رستا تعمير ڪرايا ويا. ڪراچيءَ کان لاهور وارو شاهي رستو به خيرپور مان گذر ڪري ٿو. هن وقت هيٺيان پڪا رستا آهن:[4]

i. خيرپور کان ڪوٽ لالو ڪنبن جي رستي.
ii. خيرپور کان راڻيپور، ٽنڊي مستي خان جي رستي.

---

[1] ماسٽر الهورايو چنو: حوالو ڏنل آهي.
[2] نسيم امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي.
[3] Hughes, A.W: "Gazetteer of the Province of Sind," George Bell & Sons, London, 1874, p. 411
[4] Office Record of Distt: Council, Khairpur, 1975

iii. خيرپور کان پير جو ڳوٺ.
iv. خيرپور کان احمد پور، منگهن واري جي رستي.
v. خيرپور کان پريان لوءِ، ٺيڙهي جي رستي.
vi. خيرپور کان لونگ فقير.
vii. پير ڳوٺ کان سکر، ڳاڙهي موريءَ جي رستي.
viii. ڪوٽ ڏيجي کان ٽنڊو مستي خان.
ix. ڪوٽ ڏيجيءَ کان سوراهه.
x. پريا روڊ کان ڪروندي، پڪا چانگ جي رستي.
xi. هنگورجا کان ٺري، سينارجا جي رستي.
xii. راڻيپور کان صوپو ديرو.
xiii. صوپو ديرو کان هنگورجا، سمي ميرڪ جي رستي.
xiv. گمبٽ کان اڳڙا.

مٿي ذڪر ڪيل پڪن رستن کان سواءِ، ٻيون به ڪيترين ئي ڪچيون سڙڪون آهن، جن جي ذريعي مختلف شهر ۽ ڳوٺ، هڪ ٻئي سان ڳنڍيا پيا آهن.

بار برداري لاءِ موٽر، لاريون، ٽرڪ، ٽانگا، بيل گاڏيون، اُٺ، گهوڙا ۽ گڏهه استعمال ٿيندا آهن. "پاڪستان ريلوي" خيرپور کي پاڪستان جي ٻين حصن سان ڳنڍي ٿي. خيرپور جي حدن ۾ خيرپور، ٽنڊو مستي خان، پير ڪٽپر، گمبٽ، راڻيپور سينارجا ۽ ڪوٽ لالو جون ست اسٽيشنون آهن.[1]

(د) سنڌوندي ۽ ان جا وهڪرا:

سنڌوندي دنيا جي قديم ترين درياهن مان هڪ آهي، جنهن جو ذڪر سڪندر اعظم جي وقت کان وٺي تفصيل سان ملي ٿو. هي هماليه جبلن مان نڪري، اولهه ٿيبٽ، هندستاني ڪشمير ۽ پاڪستان جي سرحدن مان به هزار ميل لٽاڙي، سمنڊ ۾ پوي ٿو.[2]

هي درياهه منڻ ڪوٽ جي نزديڪ پاڻ سان پنجاب جا ننڍا درياهه شامل ڪري، سنڌ جي سرزمين ۾ سفر شروع ڪري ٿو.[3] انهيءَ سفر ۾ ڪيس هيٺيون چار منزلون طئي ڪرڻيون پون ٿيون:

---

(1) Chief Minister's Office: "A Short Note on Khairpur," 1955

(2) Jean Fairley: "The Lion River," Lowe and Brydone, London, 1975, p. 273

(3) ارباب علي شاهه، سيد: "سنڌونديءَ جو سفر" قلمي مسودو، 1976ع

i. مٺن ڪوٽ ڪان سکر:

هي هڪ سؤ ستر ميل ڊگهو ميداني علائقو آهي. هن علائقي ۾ ٻنهي طرفن ڪان ڪيترائي واهڙ نڪري ڪجهه مفاصلي ڪان پوءِ وري درياهه ۾ پوندا هئا. انهن جي اونهائي انن ڪان پندرهن فوٽن تائين هوندي هئي. درياهه ۾ چاڙهه هوندو هو تہ ڪيترين ئي ٻيڙيون انهن واهڙن ۾ هلنديون هيون. بئراجن جي تعمير ڪان اڳ سڄي ڪپ سان سکر ڪان اٽڪل ڇويهه ميل مٿي سنڌ واهه نڪرندو هو. هن واهه ذريعي شڪارپور، نوشهرو ابڙو ۽ لاڙڪاڻي جا علائقا آباد ٿيندا هئا. سکر ڪان ستر ميل اتر طرف بيگاري واهه نڪرندو هو. 1853ع ۾ جان جيڪب هن واهه کي ڳڙهي خيري تائين وڌايو ۽ نور واهه ڪٽائي جيڪب آباد ڪي آباد ڪرايو. گڏو بئراج ڪان پوءِ ٻنهي مکيه واهن جا منهن بئراج مان رکيا ويا آهن. ڪپي ڪپ تي بکر ڪان چاليهه ميل ڪن مٿي درياهه جي ٻوڏن ذريعي هڪ ڦاٽ ايرندي ناري ۾ پوندو هو جنهن جو ذڪر اڳتي ايندو.

ii. سکر ڪان سيوهڻ:

هي علائقو هڪ سؤ سٺ ميل ڊگهو آهي. درياهه سکر وٽ ٽڪرائتي لنگهه مان گذر ڪري، سيوهڻ جي پرسان وري لڪيءَ جي پهاڙن ۾ ٽڪرائجي نڪري ٿو. انهيءَ وچ ۾ ڪيترن ئي ڏنگن وڪڙن مان نڪري ڏکڻ ڏانهن رخ ڪري ٿو. سکر ڪان پنجويهه ميل ڪن هيٺ سڄي پاسي ڪان الهندو نارو نڪرندو هو جيڪو اٽڪل هڪ سؤ فوٽ ويڪرو هو. هي واهه ڪيرٿر جبل جو پاسو وٺي منچر ڍنڍ ۾ پوندو هو ۽ اتان اڙل واهه جي ذريعي وري درياهه ۾ داخل ٿيندو هو.[1]

هن واهه تي ڪيترائي شهر ۽ ڳوٺ آباد هئا، جهڙوڪ: سيد آباد، جهلي، ساوتري، سلياڻي، سهراباڻي، مديجي، خليگو مهد، مهرپور بکرو پڳا، جٽاليا، يارو ڳوٺ، راڌڻ، خيرپور، فتح پور، جام پوسيا، ڪميڙيا، سومياڻي ۽ غلام حيدر ڳوٺ. آباديءَ لاءِ درياهه ۽ الهندي ناري جي پر تي اڪثر لٽ چڙهيل هوندا هئا. ڪاپي طرف ڪان وري مير واهه نالي هڪ واهه نڪرندو هو. جيڪو چاليهه فوٽ ويڪرو ۽ نوي ميل ڊگهو هو. ٻيا بہ ڪيترائي ننڍا واهه هئا، جي فقط گرمين ۾ وهندا هئا. هن علائقي ۾ درياهه جو ٻيٽ ڪن جاين تي منو ميل بہ هو ۽ سردين ۾ پاڻي ڪٿي ڪٿي گهٽ ۾ گهٽ پنڌرهن فوٽ هوندو هو.

iii. سيوهڻ ڪان ٺٽو:

هي علائقو ڏيڍ سؤ ڪن ميل ٿيندو. هن کي لاڙ سڏيندا آهن. هتي درياهه سردين ۾

---

(1) Sorley, H.T. Dr: "Gazetteer of West Pakistan," Govt: Press, Karachi, 1968, p.10

اتڪل ارڙهن فوٽ، ۽ گرمين ۾ ٽيهه فوٽ اونهو وهي ٿو. سندس پيٽ گهڻو ڪري ٽن هزارن فوٽن کان ويڪرو رهندو آهي، حيدرآباد کان ٻارهن ميل کن اتر طرف کان ڦليلي نالي واهه نڪري ٿو. هن تي حيدرآباد کان وٺي ڪچ تائين ساري علائقي جي آبادي جو مدار هوندو هو.

جهرڪن جي هيٺيان پڇاڙي نالي واهه نڪرندو هو. جيڪو ڪاڀي ڪپ جي زمينن کي آباد ڪندو هو.

ميرن جي دور ۾ ٺٽي ۽ جهرڪن جي درميان گهاٽا ٻيلا ۽ شڪار گاهه هئا، جيڪي ميرن جي شڪار لاءِ مخصوص هوندا هئا.

iv. ٺٽي کان سمنڊ:

ٺٽي کان هيٺ تي سارو درياهه ساڄي ۽ کاڀي طرف تي ٻن مکيه شاخن بگهاڙ ۽ ستاهه ۾ ورهائجي ٿو وڃي. بگهاڙ اولهه طرف ۽ ستاهه ڏکڻ طرف تي پنهنجو پنهنجو رخ ڪن ٿا. اهي ٻئي حصا اڳتي هلي، چئن ۽ ستن ڇوڙن ۾ تقسيم ٿي وڃي سمنڊ ۾ پون ٿا. انهن ڇوڙن جا نالا هي آهن:

بگهاڙ مان ڦٽي، پٽياڻي، جوٽا ۽ رچل. ستاهه مان حجامڙي، ڪيڏي واري، ڪوڪيواڙي، ڪهير، مال، سير، ۽ ڪوري ڦٽي ۽ پٽياڻيءَ جي وچ ۾ ٽي ننڍا ڦاٽ آهن، جن کي ڪوڏي، کو ۽ ڊبو چوندا آهن. حجامڙي تي سمنڊ کان پنجويهه ميل اندر وڪر بندر آهي ۽ اڃا به ڪجهه اندر شاهبندر آهي، جتان اڳي ساموندي واپار هلندو هو. ڪوري سڀ ڪان وڏو ڦاڙ آهي. ڪراچي، ٺٽي ڇوڙ کان چوڏهن ميل اتر اولهه طرف تي آهي.

ايرندو نارو:

هي هڪ تمام پراڻو پاڻيءَ جو وهڪرو آهي، جنهن متعلق ڪيترن ئي محققن هڪ ٻئي جي ابتڙ نظريا قائم ڪيا آهن. هڪڙن جو خيال آهي ته اهو وهڪرو ستلج نديءَ جو پراڻو پيٽ آهي، جنهن کي ڪجهه صديون اڳ ستلج ندي ڇڏي وئي آهي. ڪن جي خيال موجب اها هڪ پراڻي ندي آهي، جيڪا ستلج جي ايرندي طرف کان هماليه جبلن مان نڪري، سنڌ مان وهندي هئي، ۽ عمرڪوٽ کي لتاڙي ڪچ جي نار ۾ وڃي پوندي هئي. ان وقت هن کي گهاگهڙ سڏيندا هئا، پر گهڻي وقت کان پوءِ گهٽجي ناري واهه جي صورت اختيار ڪري وئي آهي.[1] سن 1834ع ۾ جيمس مئڪمرڊو (Mc murdo) لکي ٿو ته اهو سنڌونديءَ جو پراڻو پيٽ آهي، جيڪو بڪر کان چاليهه ميل مٿي سيد گنج بخش جي ڳوٺ وٽ جدا ٿي الور جي اوير

(1) Sorley, H.T: "Gazetteer of West Pakistan," op. cit. pp.9,10

کان ڏکڻ طرف تي وهندو هو ۽ هن مان هڪ شاخ الهندي طرف نڪرندي هئي، جنهن کي "لوهاڻو درياهه" سڏيندا هئا. اهو وهڪرو ڀنيور لتاڙي ديبل وٽ سمنڊ ۾ پوندو هو.[1]

جيمس مئڪمرڊو کان ڏهه سال پوءِ ڪئپٽن بيڪر (Baker) لکي ٿو ته اهو سنڌونديءَ جو پراڻو پيٽ آهي، پر هن کي پاڻي پنجاب جي ٻن ڏورن کان ملندو هو جن مان هڪڙو سنڌونديءَ جي آمهون سامهون هو ۽ ٻيو ستلج نديءَ جي سامهون روپار کان بهاولپور جي نزديڪ هو. پويون ڏورو سبزل ڪوٽ وٽان وهي، روهڙيءَ جي اوپر ۾ يارهن ميلن جي مفاصلي تي ناري جي منهن سان اچي ملندو هو.[2]

ڪي محقق چون ٿا ته سڪندر اعظم جي وقت سنڌ مان ٻه درياهه وهندا هئا، جن مان اوپر واري درياهه کي هاڪڙو يا وهند سڏيندا هئا ۽ اهو ئي هن وهڪري جو پيٽ آهي.[3]

سيني کان پڇاڙيءَ ۾ مسٽر لئمبرڪ (Lambirck) تحقيق سان ثابت ڪيو آهي ته هاڪڙو ۽ نارو انهيءَ هڪڙي ئي وهڪري جا نالا آهن. اهو وهڪرو ٽن حصن ۾ ورهايل آهي. سندس پهرئين ۽ آخري حصي کي هاڪڙو ۽ وچ واري حصي کي نارو سڏيندا هئا. حقيقت ۾ ڪجهه ننڍڙا درياهه: گهاگهڙ، مرڪنڊا، سرسوتي ۽ چٽانگ پاڻ ۾ ملي هڪڙو وهڪرو ٺاهيندا هئا. انهيءَ وهڪري جو وجود بهاولپور ۽ بيڪانير رياست ۾ به ملي ٿو. ان کي هاڪڙو سڏيندا هئا. ونجروٽ وٽان اهو وهڪرو ٻن حصن ۾ ورهائجي ويندو هو. هڪڙو حصو اڳ ۾ ڏکڻ طرف، پوءِ اولهه طرف، ۽ آخر ۾ ڏکڻ اولهه ۽ ڏکڻ طرف هلي، روهڙي جي ڏکڻ ۾ ٽڪرين ۾ پهچندو هو. ان کي وهندا سڏيندا هئا. ٻيو حصو ڏکڻ ۽ ڏکڻ اولهه طرف وهي، وڃي وهندا سان ملندو هو. ان کي ريٽي سڏيندا هئا. ٻنهي حصن، وهندا ۽ ريٽيءَ جي ميلاپ کان پوءِ هيٺ گڏيل حصي کي نارو سڏيندا هئا، جيڪو ٻه ميل کن ويڪرو هوندو هو. اهو نارو واريءَ جي دڙن مان ست ميل سفر ڪندو، ڏکڻ ۽ ڏکڻ اولهه طرف ويندو هو. ست ميلن کان پوءِ ڪليل زمين ۾ ڏکڻ ۽ ڏکڻ اوپر تي وهندو هو. آخرڪار ڏکڻ ۽ ڏکڻ اولهه طرف تي هلي وڃي ڪچ جي رڻ ۾ پوندو هو. هن آخري ٽڪري کي وري به هاڪڙو سڏيندا هئا.[4]

---

(1) Lambrick, H.T: "Sind, A General Introduction," Sindi Adabi Board, Hyderabad, 1964, pp. 229,230

(2) Lambrik, H.T. "Sind, A Genral Introduction," Sind; Adabi Board, Hyderabad, 1964 p. 231.

(3) Smith, V A, "The Early History of India, " Oxford, 1914, p. 162

(4) ارباب علي شاهه سيد.: حوالو اڳ ڏنل آهي.

سن 1859ع ۾ ليفٽيننٽ فائيف (Fife) روهڙيءَ کان ٿورو درياهه مان وَڍ ڏئي ناري جي پيٽ ۾ پاڻي آندو هو ۽ سکر کان بئراج ٺهڻ وقت ناري جو نئون منهن بئراج مان ڪڍيو ويو.

ٻيا واهه:

اڳ ۾ ذڪر ڪيل وهڪرن کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي ننڍا واهه ۽ ڦاٽ هوندا هئا، جن جي ذريعي خريف ۾ ڪجهه آبادي ٿيندي هئي. خيرپور جي حدن ۾ هيٺيان واهه هئا، جيڪي بئراج کان اڳ ۾ هتان جي آبپاشيءَ جو ذريعو بڻيا هئا.[1]

کبڙ واهه، سنيو واهه، مير واهه يا چريو واهه، مين واهه، بودلي واهه، لالڻ واهه، ابل واهه، فيض نهر واهه، ماڏو واهه ۽ جادي واهه.

مير واهه ۽ سنئي واهه جا منهن سکر بئراج کان مٿي، ٿورن فرلانگن جي مفاصلي تي هئا، ۽ ٻين واهن جا منهن مختلف جڳهن تي ڇاليهن ميلن اندر هئا.[2]

خيرپور جي ساري آبادي جو دارومدار انهن واهن تي هو. پوک گهڻو ڪري چرخي تي ٿيندي هئي. موڪ تمام هيٺانهين زمينن تي ٿيندي هئي، ۽ اها به تڏهن جڏهن درياهه ۾ چاڙهه هوندو هو. اهو پاڻي وڏ ۾ وڏ جون کان سيپٽمبر تائين هلندو هو. سياري جي موسم ۾ سمورا واهه سڪا ٻيا هوندا هئا.[3]

ننڍا ڦاٽ:

خيرپور جي حدن ۾ درياهه جا ڪجهه ننڍا ڦاٽ به هوندا هئا، جيڪي ڪجهه ميل هلي، ختم ٿي ويندا هئا، يا وري درياهه ۾ وڃي پوندا هئا. انهن مان هيٺيان مشهور هئا:

i. گهري: هي پريان لوءِ جي نزديڪ درياهه مان نڪرندي هئي، ۽ جسڪاڻين وٽان ٿيندي، هالاڻي تائين ويندي هئي. سندس ٻيو حصو گمبٽ مان ڪانالوئي جي ڍنڍ وٽان ٿيندو هالاڻي تائين ويندو هو. هن گهريءَ مان دروازن وٽان پير واهه نالي هڪ واهه نڪري صوپيديري تائين ويندو هو.[4]

ii. ڍانگي واهه: هي عاليپور جي مٿان نڪرندو هو اُلرن ۽ ڪولرن وٽان ٿيندو پنڊن جي ڳوٺ جي پرسان چراغ واري مهاڙيءَ ۾ ڇوڙ ڪندو هو ان جي ڍيگهه اٽڪل ڇهه ميل هئي.[5]

---

[1] ارباب علي شاهه، سيد، حوالو اڳ ۾ ڏنل آهي.

[2] Colabawala, J.R: Khirpur Llyod Barrage Project," The Daily Gazette Press, Karachi, 1936, p.3

[3] Colabawala, J.R: op. cit. p.3

[4] وڏن کان ٻڌل روايت: ولي محمد خان عباسي، ڪلرڪ

[5] زباني روايت: مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري

iii. **ڪاسائن وارو ٻوگهڙ:** هي نائچن جي ڳوٺ وٽان نڪري اُڀن، شرن ۽ مگٽيجن جي ڳوٺ وٽان ٿيندي، پراڻي ڪشمير مهاڙي کي پاڻي ڏيندي هئي ۽ ان کان پوءِ جنت واري وانڍ جي مٿان درياهه ۾ پوندي هئي. هن جي ڊيگهه اٽڪل ٻارهن ميل هئي.[1]

iv. **نوري واري ٻوگهڙ:** هي لائق خروس جي ڳوٺ وٽان درياهه مان نڪرندي هئي ۽ بخاريءَ واري باهٽي، نورل ناريجي جي ڳوٺ وٽان ٿيندي، فيض محمد جي ٻنڊي وٽان وري درياهه ۾ پوندي هئي. هن جي ڊيگهه چار ميل کن هئي.[2]

v. **بانداهو:** هي رازق ڏني اُڍي جي ڳوٺ وٽان نڪرندو هو ۽ جامڙن، ڀنگن، سکن، ڪنيرن ۽ شڪل جي کوهه وٽان ٿيندو وڏيري ايوب مگٽيجي جي ڳوٺ وٽان درياهه ۾ پوندو هو. سندس ڊيگهه ڏهه ميل کن هئي.[3]

vi. **ٻگهڙ واهه:** هي ڳڙهي پناڻ وٽان درياهه مان نڪري ڦل واهڻ ۽ منگهن واري کان ٿيندو اڳتي ويندو هو.[4]

vii. **حرن واري ڍنڍ:** هي اُلر جاگير وٽان نڪري، تي ميل هلندي هئي.[5]

viii. **گدو ناريجي واري ڍنڍ:** هي بہ اُلرا جاگير جي چڪ نمبر چوٽين وٽان نڪرندي هئي ۽ چئن ميلن تائين پکڙيل هوندي هئي.[6]

ix. **گهمرا ڍنڍ:** هي هادل شاهه جي ڳوٺ جي پرسان درياهه مان نڪرندي هئي، ۽ نون ميلن تائين هلندي هئي.[7]

x. **گٽنگ:** هي ديهه موهل ۽ مهيسرن جي پرسان نڪرندو هو ۽ اڍائي ميل کن ڊگهو هوندو.[8]

پتڻ:

خيرپور حڪومت جي پراڻي حد ۾ درياهه تي هينيان پتڻ هئا، جيڪي رچرڊ برٽن جي نقشي ۾ ڏنل آهن.[9] عمرڪوٽ، روجهاڻ، ملوهاري، ميانڻي، بدراڻي، هوندڙي، چانڊي، ڪونڊڙي، ڪشمور، قادرپور، ماڇڪو، ٻڌاڻي، چڪ، گبلو جانپور، سڏوجا داراپور،

---

[1] زباني روايت: مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان

[2] ايضا.

[3] ايضا.

[4] ايضا.

[5] ايضا.

[6] ايضا.

[7] زباني روايت: مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.

[8] ايضا.

[9] Richard Burton: "Sind," Oxford University Press, London 1973, p. map.

حسين بيگ سيد، ڪرهي، بڪر، مزاري، سعود آباد، تنڊو پليجا، بهار جو ديرو، دريا خان، جينا، نورپور، چنڊ ڳوٺ، سيال، لاشاري، نئون ڳوٺ، متڻ، باغ ۽ دولت پور.

مير علي مراد خان جي حڪومت وقت رياست جي حدن ۾ هيٺيان ڇهه پتڻ هئا[1]: ٻنڌيو عاليپور، سڳا، رفيع ديرو، اڳڙا ۽ نور پور.

آبپاشي:

سنڌ ۾ اوائل کان آبپاشيءَ جو سٺو انتظام هوندو هو ۽ ساري هندستان ۾ آبپاشيءَ جا طريقا به سڀ کان پهرين سنڌ ۾ شروع ٿيا.[2] هن سلسلي ۾ ٽالپرن ڪلهوڙن جي پيروي ڪئي ۽ انتظام به ساڳيو پراڻو رکيائون. هنن ڪافي واهه کوٽايا ۽ انگريزن طرفان سنڌ فتح ڪرڻ کان وٺي نوي سالن تائين سنڌ جي آبپاشي ميرن جي کوٽايل واهن مان ٿيندي رهي.[3]

1932ع کان اڳ آبادي خريف ۾ وهندڙ واهن جي ذريعي ٿيندي هئي. انهن واهن ۾ به پاڻيءَ تي پروسو ڪو نه هوندو هو. ڇو جو انهن جو دارومدار سنڌونديءَ جي چاڙهه تي هوندو هو. ڪڏهن پاڻي گهٽو ٿي ڏنڌين ۽ ڏورن کي پري ڇڏيندو هو. ڪڏهن وري آبڪلاڻيءَ جي موسم ۾ به پورو ڪو نه پوندو هو. ڪڏهن ته 15 جون تائين به پاڻي ڪو نه ايندو هو ۽ ڪڏهن وري 15 سيپٽمبر کان پوءِ هوندو ئي ڪو نه هو.[4]

آبپاشي جا طريقا:

ميرن جي وقت ۾ آبپاشيءَ جا چار طريقا هئا: **چرخي** جنهن ۾ واهن جو پاڻي نار ذريعي زمين ۾ آڻبو هو **موڪي** جنهن ۾ ڪڙين ۽ ڪسين جي ذريعي هيٺاهين زمين آباد ڪبي هئي، **چرخي مدد موڪي**، جنهن ۾ آبڪلاڻي موسم کان پوءِ موڪي وارو پاڻي هرلي جي ذريعي ٻنين ۾ آڻبو هو ۽ **چاهي** جنهن ۾ کوهن جي پاڻيءَ سان زمين آباد ڪبي هئي.

ڪاٽي:

واهن جي ڪاٽي لاءِ به چئن قسمن جو بندوبست ٿيندو هو[5]:

i. وڏن واهن جي ڪاٽي حڪومت ڪرائيندي هئي.

---

(1) Hughes, A.WL "Gazetteer of the province of Sind," op.cit. p.411

(2) Sorley,H.T: "Gazetteer of West Pakistan," op. cit. p.451

(3) Lambrick, H.T: "Sind_ A General Introduction," op.cit. p.193

(4) Colabawala, J.R: op.cit.p.2

(5) Sorley, H.T: "Shah Abdul Latif of Bhit," 2nd Edition, Oxford University Press, Karachi, 1975, p.131

ii. حڪومت واهن جي ڪاٽي ڪرائي، ان تي ٽيندڙ خرچ جو ڪجهه حصو ڪڙميءَ کان وٺندي هئي، جنهن کي "شراڪتي" سڏبو هو.
iii. ننڍن واهن جي ڪاٽي ڪڙمي ڪندا هئا ۽ انهن کي بدلي ۾ هڪ خرار تي ڪجهه ڪاسا ان ملندو هو جنهن کي "مخادمي" سڏبو هو.
iv. ننڍا ڪڙيا ۽ ڪسيون ڪڙمي پنهنجي خرچ تي پاڻ صفا ڪندا هئا.

ويست فيڊر جا واهه:

ڪبڙ شاخ، ڀيرلوءِ شاخ، فيض واهه، پير مگيو شاخ، لالڻ واهه، مهيسر شاخ، ابل واهه، محراب واهه ۽ گرڪٽو واهه.

مٿين واهن جون شاخون:

رنگل شاخ، پلهه شاخ، ڪپري شاخ، اُيڙي شاخ، ڦلپوٽا شاخ، ڏانورو شاخ، سائدي شاخ، مين واهه، بگهڙ واهه، جمشيد واهه، نئين شاخ، مگرجي ڪڙيو فريد آباد شاخ، پٽي شاخ، بودلي شاخ، چاندڀا شاخ، ميان خان شاخ، الهداد شاخ، پنجابي شاخ، ٿوري شاخ، همايون شاخ، ڪمالديرو شاخ، صفر شاخ، گنگڙ شاخ، لاڪا شاخ، ڪهڙا شاخ، راڻيپور شاخ، درازا شاخ، غلام علي شاخ، رسول آباد شاخ، هگورجا شاخ، رپڙي شاخ، هميرجي شاخ، محمد شاخ، راضيديرو شاخ، ماڏو واهه، مهتاڻي شاخ، ڀيلهارو شاخ، سينارجا شاخ، گيڙو شاخ، جادي واهه، صوپوديرو شاخ، امام واهه، تيڪٽو واهه ۽ قاضي پٽو شاخ.[1]

(ذ) وراعت:

خيرپور ۾ جيڪا زمين آباد آهي، سا تمام زرخيز آهي، ۽ منجهس آبپاشيءَ جو بهترين نظام آهي. جتي ڪٽي واهن، واٽر ڪورسن، ڪڙين ۽ ڪسين جو ڄار وڇايل آهي. منجهس هر وقت سنڌونديءَ جي پاڻيءَ جو لٽ پوندو رهي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو هن خطي ڪڏهن به ڪوٽ ۽ قلت جو منهن نه ڏٺو آهي. هتي اوائل کان وٺي هر قسم جي پوک ٿيندي رهي آهي، ۽ زمينن جو اپايل اناج هتان جي ماڻهن جي گهرج کان گهڻو ٿيندو رهيو آهي.[2]

"هتان جي جوئر ۽ ڪٽڪ جا فصل دنيا جي ڪنهن به حصي جي بهترين فصل سان مقابلي ۾ آڻي سگهجن ٿا. هتان جي جوئر جا ڪانا سورهن فوٽ ڊگها، ۽ سندن سنگ مني پائونڊ کان به ڳورا ٿيندا آهن.[3]

---

(1) Colabawala: Op. cit. Appendix II

(2) رحيمداد، مولائي شيدائي: "جنت السند"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، ص 762.

(3) Langley: "At the Court of Mir Ali Murad," Vol. I, Hurst & Blackett, London, 1860, pp. 301, 302

زمين جا قسم:

آباديءَ جي لحاظ کان هتان جي زمين پنجن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿي.[1]

i.واريياسي (Sandy) :

هي اها زمين آهي، جنهن ۾ گهڻي واري ۽ ٿورو لَٽ ٿيندو آهي. هن قسم جي زمين ۾ مڳ، پتاتا ۽ لاهوري گجرون پوکي ٿيون سگهجن. اها زمين سموري ناري تعلقي ۽ بين تعلقن جي ٿورن حصن ۾ آهي.

ii.لٽياسي (Loamy) :

هي اها زمين آهي، جنهن ۾ گهڻو لٽ ۽ ٿوري واري ٿيندي آهي. هي زمين جو بهترين قسم آهي. هن ۾ سمورا فصل سٺا ٿيندا آهن. اها زمين ناري تعلقي کان سواءِ خيرپور جي سيني تعلقن ۾ آهي.

iii.چيڪي (Clay) :

هن قسم جي زمين تمام سخت ٿيندي آهي. هن ۾ مختلف عناصر جو ڳار (Humous) تمام گهٽ هوندو آهي ۽ سندس سطح تي ڏار هوندا آهن. هي زمين ٽکرن يا جهلي بندن جي وچ ۾ ٿيندي آهي. خيرپور ۽ گمبٽ تعلقن جي اولاهين حصي ۾ اهڙي زمين جا ڪجهه ٽکرا آهن. هن قسم جي زمين ۾ تيلي ٻج پوکبا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ساريون به ڪندا آهن.

iv.رڙ (Hilly tractsoll):

هي اها زمين هوندي آهي جنهن ۾ پٿرائين واري ۽ پٿر جو لٽ هوندو آهي. اها گهاڙ وارين ٽکرين جي آسپاس آهي. هن ۾ تيلي ٻجن جي باراني پوک ٿيندي آهي.

v.ڪلراني (Saline):

هي اها زمين آهي، جنهن ۾ لوڻ گهڻو هوندو آهي. هن جا ٽي قسم ٿيندا آهن: شور ڪلر، ٺاٽ ڪلر، ۽ منو ڪلر. مٺي ڪلر واري زمين سازين جي پوک لاءِ موزون ٿيندي آهي. هن قسم جي زمين خيرپور ۽ ڪوٽ ڏيجي تعلقن جي ڪجهه حصن ۾ آهي.

فصل جون مندون:

خيرپور ۾ سڄي سنڌ وانگر فصل پوکڻ جون ٽي مندون ٿينديون آهن: خريف يا ڪتي، ربيع يا چيٽ ۽ اڏائون.

---

[1] زباني روايت: نور محمد خان ابڙو اسسٽنٽ ڊائريڪٽر زراعت، لاڙڪاڻو.

خريف، سانوڻ جو فصل آهي جيڪو مارچ اپريل کان نومبر ڊسمبر تائين هلندو آهي.

ربيع، سياري جو فصل آهي جيڪو آڪٽوبر نومبر کان اپريل مئي تائين هلندو آهي.

اَڏائون، خريف ۽ ربيع جي وچ وارو فصل ٿيندو آهي، جيڪو فيبروريءَ کان مئي تائين هلندو آهي.

خريف جون پوکون:

i. **عام:** جوئر، ٻاجهري، وونئڻ، ساريون، ڪمند، مڪئي، سٽي، سجاوتو ۽ تماڪ.
ii. **داليون:** مڱ، مانهن، موٺ، گوار، راهان ۽ ارڙهه وغيره.
iii. **تيلي بج:** تر، بوهي مڱ، سويابين، هيوڻ ۽ سورج مکي.
ix. **ٻاڄيون:** مرچ، پينڊي، ڪريلا، ميها، واڱڻ، گدرا، هنداڻا، لاهوري گجر، سنڌ، هيڊ ۽ ڪچالو.

ربيع جون پوکون:

i. **ان:** ڪڻڪ ۽ جَوَ.
ii. **تيلي بج:** سرنهن، جانيو، توريو، رائي، موري ۽ السي.
iii. **داليون:** چڻا، مٽر ۽ مهري.
iv. **ٻاڄيون:** پٽاٽا، بصر، ٿوم، گوبي، گوگڙو، پالڪ، ولايتي مٽر، ٽماٽر، سنڌي گجر ۽ چقندر.
v. **متفرق:** وڏف، جيرو، اسپنگر، جاڻ، هربو ۽ ڦودنو.
vi. **گاهه:** برسيم، لوڻ ۽ ٿفتل.

ڪجهه پوکن جون جنسون:

خيرپور جي علائقي ۾ مٿي ذڪر ڪيل پوکن جون مختلف قسمن جون جنسون پوکيون ويندڙيون آهن. انهن مان ڪجهه هي آهن:

i. **جوئر جا قسم:** اڇي، ڪار تهي، ساوڙو، ڏيپر، جنپور، رهزادي تري، بگدار، ذات، ديسي، الڪ، شاهين، اڇي ڪوڏڙي ۽ ميلولئنڊ.[1]
ii. **ووٽن جا قسم:** منڊ، قلندري، لطيفي، سرمست، ٽنڊوڄام، ايم 4 ۽ ايم 100.[2]
iii. **ٻاجهري جا قسم:** ديسي ۽ ڄام نگر.[3]

---

[1] دوست محمد سنديلو: "پوکن پچارون"، امتياز پريس، خيرپور 1974ع ص 41.
[2] ايضًا. ص 40.
[3] ايضًا. ص 42.

vi. **ڪمند جا قسم:** ڪومئيتمپور 321، 491، 447، 459، بي ايل 19، بي ايل4، پي آر 1000، لاهوري پنڊيه ۽ اسٽريپڊ ماريشس.[1]

v. **سارين جا قسم:** ڪنگٽي، ڪنگٽي سونهري توڙ ڪنگٽي، جَجَٽي 77، بينگالو سونهري سڳداسي، سدا گلاب، بڙانگ، ڏوڪري، باسمتي، اِري مهراڻ، اِري 841، اِري 661، اِري 424، اري 533 ۽ اري 579.[2]

vi. **مڪئي جا قسم:** ديسي، دوغلي ۽ هائبرڊ.[3]

vii. **ڪڪ جا قسم:** مئڪسي پاڪ، پاڪ 70، يڪورا، نوري، نوڙهي، ڪونج، سي 591، ايچ 68، 1132 ۽ وي 1143.[4]

ميوا:

خيرپور وارو خطو ميرون کان به مشهور آهي. انب، کجي، ليمان، نارنگيون، مالتا، توت، صوف، زيتون، ڪيلا، ڍاڪ، ڦاروان، جمون، ڏاڙهون (ديسي)، ۽ صوفي ٻير به سٺا ٿيندا آهن. انبن جون تخمي توڙي قلمي بهترين جنسون ٿينديون آهن. کجيءَ جي بهترين ۽ اڀائي سؤ کن جنسن ۾ خيرپور کي انفراديت حاصل آهي.[5]

خيرپور جي باغات جو گهڻو حصو کجين سان ڀريل آهي.[6] خيرپور تعلقي جي نيڙهي، پريان لوءِ، پير ڳوٺ ۽ ماڇين ۾ تمام گهڻا باغ آهن. ڪجهه سالن کان ڪوٽ ڏيجي تعلقي ۾ به کجي چڱي پيماني تي پوکجي ٿي. ان کان سواءِ گمبٽ، هير واهه ۽ فيض گنج تعلقن ۾ به چڱا تجربا ڪيا پيا وڃن.

هتي جهنگلي ميون مان ٻير، پيرون، پڪا، سڳر ۽ ليسوڙا به جام ٿيندا آهن.

گل ڦل:

خيرپور ۾ گلاب، رابيل، موتيو، چنبيلي، ناز بوءِ ۽ انگريزي گل تمام گهڻي انداز ۾ ٿيندا آهن. قلمي گلاب جون ڪافي جنسون باغن ۾ نظر ايندیون آهن. اليگزينڊر برنس لکيو آهي ته اتر سنڌ (خيرپور) جي گلابي گلن جهڙا گل هن ڪنهن به ملڪ ۾ نه ڏٺا آهن.[7] لنگلي جي خيال موجب به خيرپور جي گلابي گلن جي خوشبوءِ يورپ

---

[1] ايضا. ص 41.

[2] دوست محمد سنديلو: "پوکن پچارون"، حوالو ڏنل آهي، ص 39

[3] ايضا. ص 43

[4] ايضا. ص 54

[5] Nayer Bari: "Souvenir on Date Production," Govt. Press, Khairpur, 1975

[6] Nayer Bari: "Souvenir on Date Production", Govt. Press, Khairpur, 1976.

[7] Alexzandar Burnes: "Cabori", Govt: Press, Lahore. 1961, p. 47

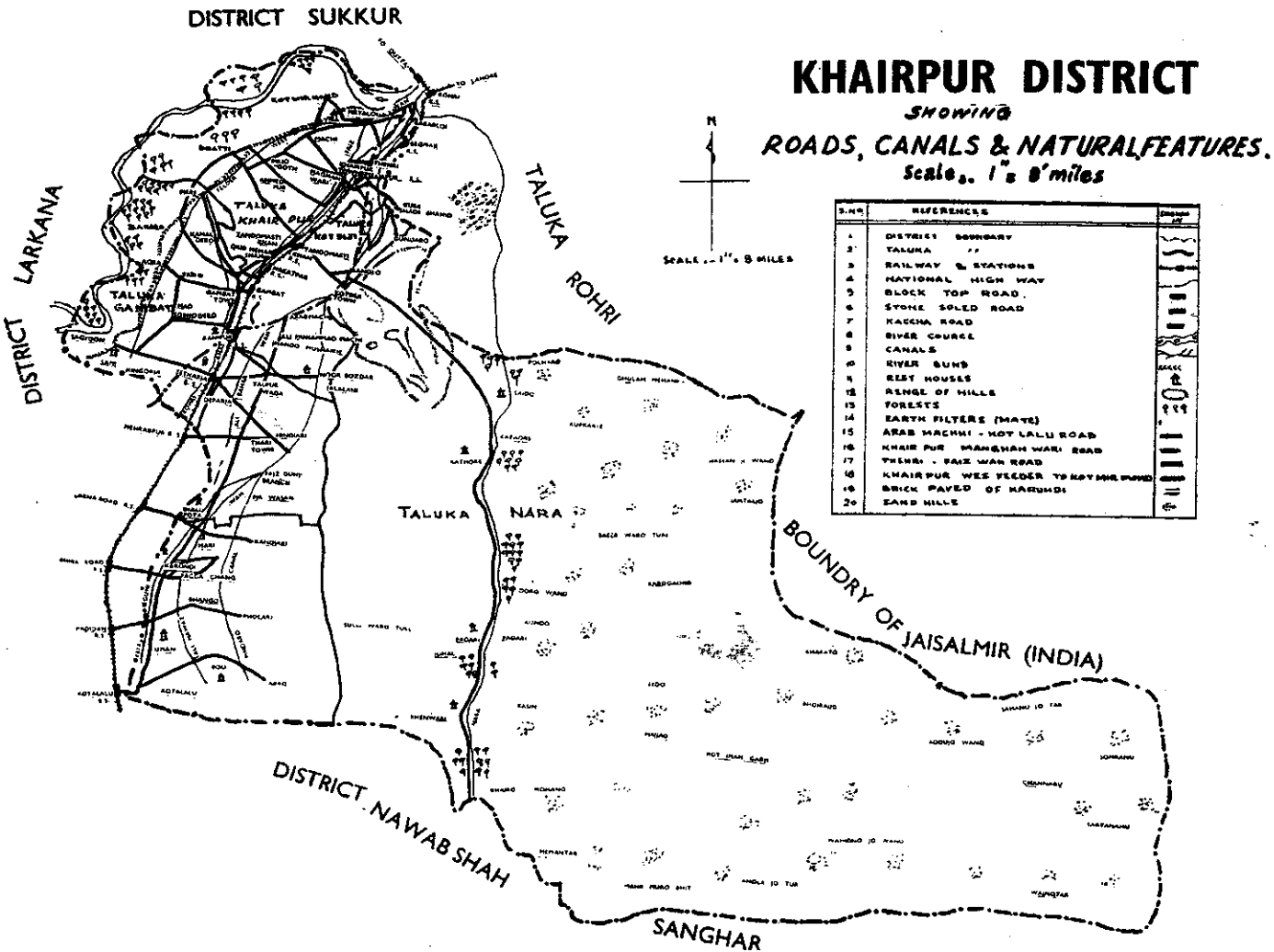
KHAIRPUR DISTRICT
SHOWING
ROADS, CANALS & NATURAL FEATURES.
Scale.. 1" = 8 miles
N
SCALE .. 1" = 8 MILES
S.No
REFERENCES
1 DISTRICT BOUNDARY
2 TALUKA "
3 RAILWAY & STATIONS
4 NATIONAL HIGH WAY
5 BLOCK TOP ROAD.
6 STONE SOLED ROAD
7 KACCHA ROAD
8 RIVER COURSE
9 CANALS
10 RIVER BUND
11 REST HOUSES
12 RENGE OF HILLS
13 FORESTS
14 EARTH FILTERS (MATE)
15 ARAB MACHNI - KOT LALU ROAD
16 KHAIR PUR MANGHAN WARI ROAD
17 THERI - FAIZ WAN ROAD
18 KHAIRPUR WES FEEDER TO KOT MIR
19 BRICK PAVED OF KARUNDI
20 SAND HILLS
DISTRICT SUKKUR
DISTRICT LARKANA
TALUKA ROHRI
TALUKA NARA
BOUNDRY OF JAISALMIR (INDIA)
DISTRICT NAWAB SHAH
SANGHAR

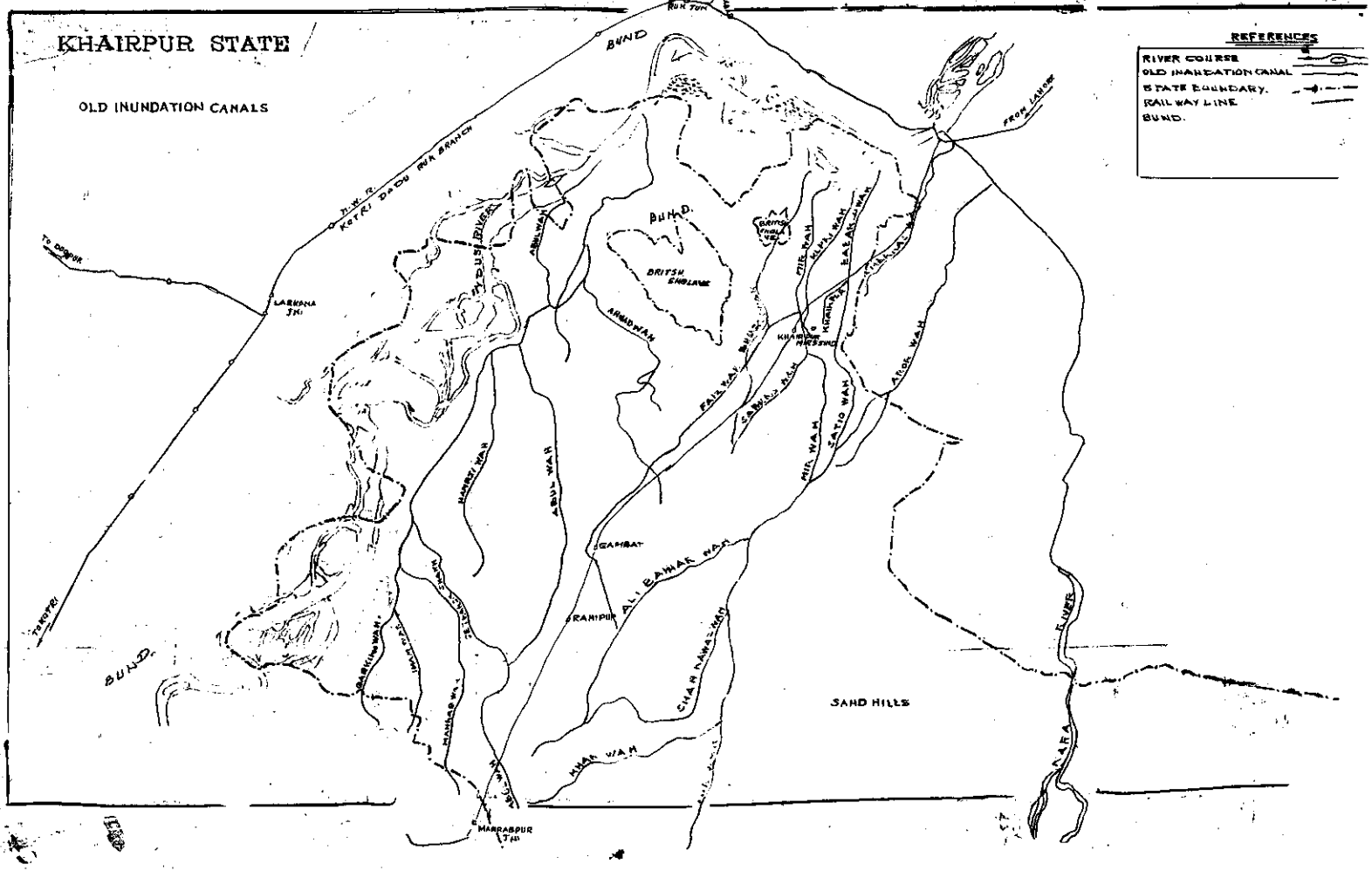
KHAIRPUR STATE
OLD INUNDATION CANALS
REFERENCES
RIVER COURSE
OLD INUNDATION CANAL
STATE BOUNDARY.
RAIL WAY LINE
BUND.
BUND
BUND.
BUND.
BRITISH ENCLAVE
BRITISH ENCLAVE
D.W.R.
KOTRI DADU NWA BRANCH
TO DADU
TO KOTRI
LARKANA
INDUS RIVER
ABUL WAH
ABUL WAH
HABBEY WAH
ABUL WAH
GAMBAT
KHAIRPUR
ALI BAHAR WAH
CHAR NAWAS WAH
KHAN WAH
MARRABPUR
MAHAR WAH
BARKINA WAH
RAIL WAY BRIDGE
SABNAN WAH
KHAIRPUR
KHAIRPUR RESIDNC
FIR WAH
KALPAN WAH
BALAN WAH
HIR WAH
SATIO WAH
ARIOK WAH
SAND HILLS
NARA
RIVER
FROM LAKKIR

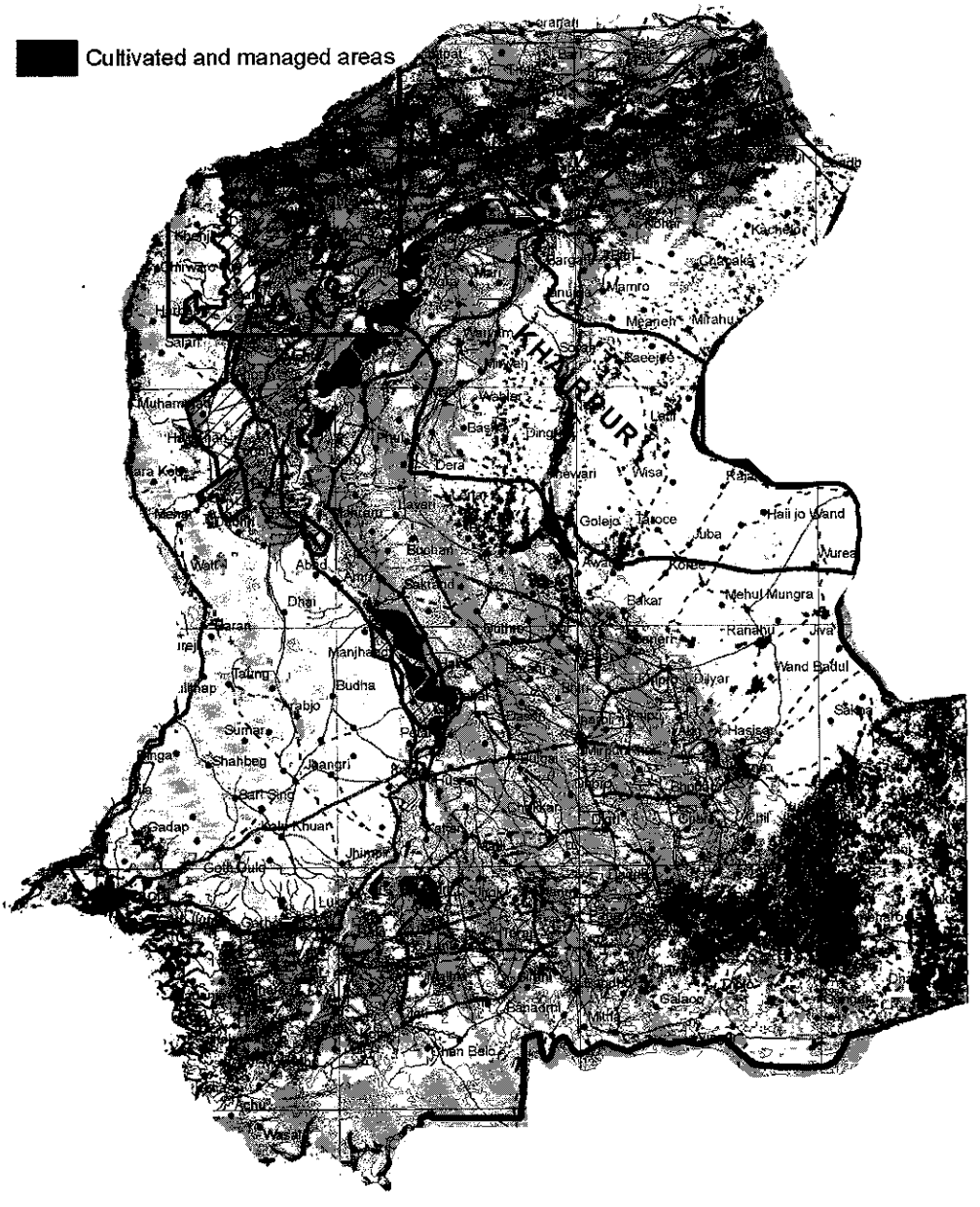

خيرپور ضلعي جو زراعتي ۽ سنواريل حصو

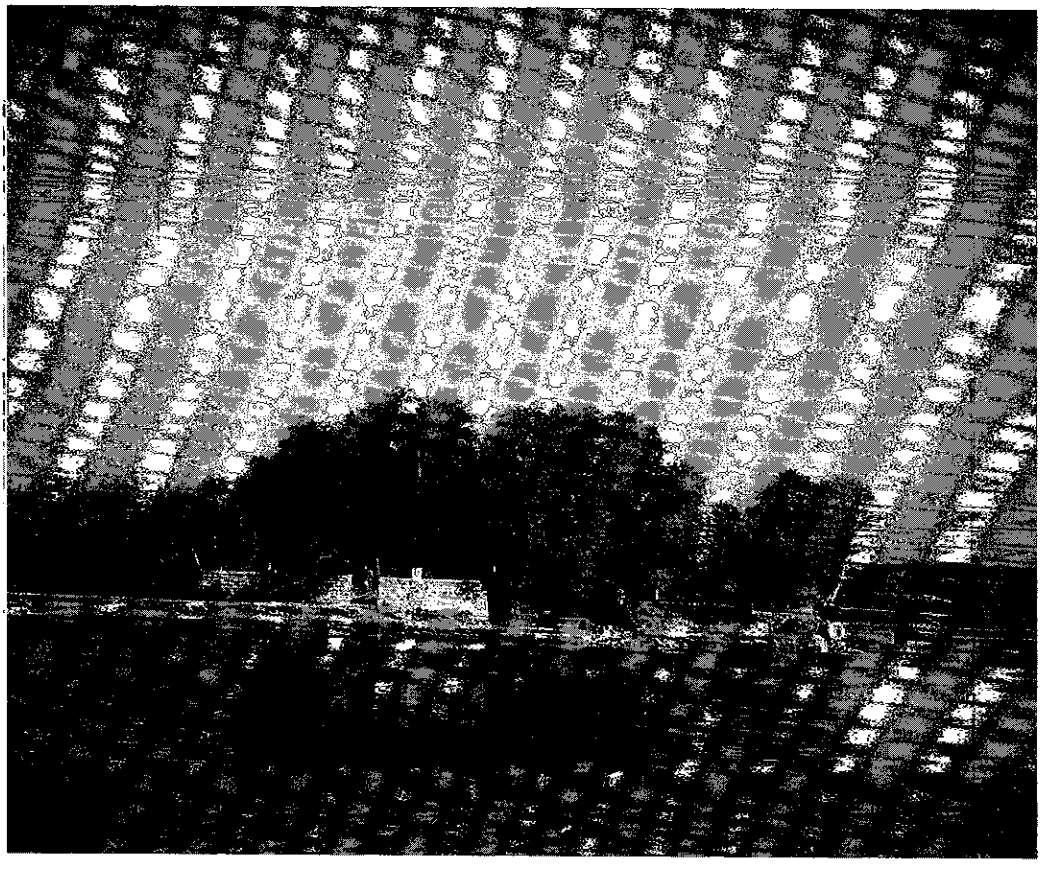

خيرپور جي ڪچي واري علائقي ۾ سنڌوءَ ڪناري قائم هڪ ڳوٺ

جي گلن کان وڌيڪ آهي.[1]

ٻيلا:

خيرپور ۾ ٻيلن جو جدا ڪاتو آهي، جنهن جي ذريعي شڪار گاهن جي اڪثريت ٻيلن ۾ تبديل ڪئي وئي آهي. هتي ٻيلا پنجن قسمن جا آهن[2]:

i. خاص رکيل (Reserved) ٻيلا
ii. روينيو جا ٻيلا
iii. ڪچي جا خانگي ٻيلا
iv. پڪي ۾ خانگي ٻيلا
v. هزهائينس جا ٻيلا

سال 1971ع ۾ خيرپور جي ٻيلن جي اُپت هڪ لک اسي هزار روپيا هئي.[3]
خيرپور جي ٻيلن هيٺ آيل زمين جي ايراضي 6875 ايڪڙ آهي.[4]

هتان جي ٻيلن ۾ ٻير ۽ ڪنڊيءَ جي وڻن جي ڪثرت آهي، جن مان ڪافي انداز ۾ ڪوئلو ٻل ۽ عمارتي ڪاٺ مهيا ٿئي ٿو. درياهه جي پرسان باهڙ جا ڪافي وڻ آهن، جن مان جنڊيءَ جو سامان ٺهي ٿو. زرعي زمينن ۾ ٽاليءَ جا وڻ عام جام آهن، جن مان بهترين عمارتي ڪاٺ ملي ٿو. انهن کان سواءِ ٻيا وڻ جهڙوڪ ٻير، نم، سرنهن، پيپل، لئو بڙ، ڪرڙ ۽ ڪبڙ وغيره به اڻ ڳڻيا آهن. ٻيلن مان عمارتي ڪاٺ ۽ ٻارڻ ڪانسواءِ بهترين ماکي ۽ ڪنئور ملن ٿا. واٽر ڪورسن ۽ ڪڙين جي ڪپن تي، خواهه ٻيلن ۾ شڪار گاهن ۾ ٻي انداز ٻوڙا ٿين ٿا، جن جي ڪانن مان پَترون، مُوڙا ۽ چِڪُون ٺهن ٿيون، ٻوڙن جي سرن مان ٽوئا، ۽ مڇ مان ڪافي انداز ۾ واڻ ٺهي ٿو.[5]

جهنگلي ٻوٽن مان ڦوڳ، ڪپ آڪ، توهه، اُبت ڪنڊڙي، ڪانڊيرا ۽ ٿما وغيره به ڪوڙ ٿيندا آهن. چوپائي مال جي چاري لاءِ هيٺيان گاهه به سنا ۽ گهڻي انداز ۾ ڦٽندا آهن: ساوڙي، ڇپر، ڊپ، ڪبهه، منڊيري، ڇپري، ڏنهي، ڳم، ڳنڊير، پٽر، ڇل، واهو سنجهه، ڇيڙ، جهنجهڻ، اِڪڙ، للر، مريرو، لنپ، لوٽڪ، ناڙو، چينو ڪل، چانهه، گڏهه چل ۽ ڊانچو وغيره

---

(1) Langley: "At the Court of Ali Murad", op. cit. p. 274

(2) Aslam, Memon, M: "Working Plan of Khairpur Forest Division", 1964. A typed copy in Forest Office, Khairpur.

(3) Office Record of Divisional Forest Officer, Kh[illegible]

(4) Ibid:

(5) Chief Minister's Note on Khairpur, 1952

(ز) معدني پيدائش:

خيرپور جو علائقو معدنيات جي لحاظ کان به پئتي پيل نه آهي. هتي معدني پيدائش جا ڪافي ذخيرا موجود آهن. جن مان پٿر، ميٽ، لوڻ، ڪار، ڪوئلو ۽ چانيهو مشهور آهن.

پٿر:

هتان جي جبلن مان اڻ ڪٽ پٿر نڪري ٿو. جيڪو عمارتي ڪمن ۽ رستن جي تعمير ۾ ڪم ايندو آهي.

ميٽ:

پير ڪوڪي ۽ شادي شهيد وارين ٽڪرين ۾ ڪجهه ميٽ جون کاڻيون آهن. جن مان پاڪستان جي پيداوار جو پنجاهه سيڪڙي جيترو ميٽ نڪري ٿو.[1]

لوڻ:

ڪلراٺي زمين ۽ ڪجهه ڍنڍن ۾ لوڻ جا بي انداز ذخيرا آهن. انگريزن طرفان سنڌ قبضي ڪرڻ کان اڳ لوڻ کاتي جو جدا محڪمو هوندو هو. اڄ به نونارين جي ڳوٺن جي پرسان ڪلر جا وڏا وڏا نظر ايندا. جتي لوڻ ناهڻ جا ڪارخانا هوندا هئا.

ڪوئلو:

ريگستاني علائقي ۾ ڦوڳ جا وڻ تمام گهڻا ٿيندا آهن. جن کي ساڙي بهترين قسم جو ڪوئلو ناهيندا آهن.

ڪارو چانيهو:

ناري تعلقي ۾ ڪاري پاٽيءَ جون ڪافي ڍنڍون آهن. جن مان ڪارو چانهيو نڪرندو آهي. انهن مان هيٺيون مشهور آهن:

ناري جي پاسي واريون:

ڍيرن واري تلي، ٻُلا واري، بگهڙ وارو ڍيل، سڪ چاهو، چگاري چاهي واري، چگاري ڪلر واري، ترائي پير نانگو ڪريري چاچ واري، دوسي واري، ڍيريون، ڪلر واري، ورچورا سم، ڦارن واري سم، ٽيڪٽي، آچرو بيترو، پارو واري، نانگن وارو چلهن وارو منڙي، گلو واري، پوجي واري، لاهوري، چنمپ واري، ترائي واري، مير واري جَتو واري، ڪريري موجن واري، برتڪو واري ميٺهڙي، اُبراندِ ڍيرن واري، لالڙي سن ڙي، لالڙي لمبڙي واري، لبڙو لالڙي وڏي، گنجا واري، متي وارو ڪارا اوڪر، ڪبڙ وارو

---

(1) Chief Minister's note on Khairpur, 1952

ڪڪرن وارو ٻرگ واري، اشرف وارو ڪِنو چاهو ترائي بارڪو بارڪو سيداهو چارڪن وارو وڏو چارڪن وارو ننڍو هزاري، سر واري، مقام واري، رام راهه، سيدن وارو آسر ۽ مونڙن وارو.[1]

جبي واريون:

پڪيارو گنهور وارو نار وارو لئي واري، ڦارن وارو گادن واري، ڪلبو وارو گپنم، آهيه وارو آچرو ٻڌرو ڪنڊي وارو بمبالوئي وڏي، بمبالوئي ننڍي، رحيم وارو گدڙ وارو پڌريو جارن وارو واٽ وارو وارن وارو، مٿرن وارو پورن وارو منچر، ڳاڙهو گهوٽ، ڪارو وارو سوجي ننڍي، سوجي وڏي، ڪرو جهنڊوئي وڏي، جهنڊوئي ننڍي، ڊيو ڳانڍي، سنوئي ننڍي، سنوئي وڏي، سنوئي ڪوٽن واري، سنوئي ڳاڙهي، سنوئي نار واري، گابن وارو، روجي وارو عبدالرحيم، ليٽڻ عبدالرحيم، لاٽي واري، نئون ريٽ، ريٽ پريو پائون ڪوٽ ڪوڙو نروئي، دبورا، ساوڙي علڻ، ساوڙي اُبراندا، ٿُرهڻ، سن ڙي، مچوئي، لوڻ ڪاڻ اُبراندا، ليارا چندروئي، دڪاني، پور چندر، ڪڙي ۽ لوڻ ڪاڻ علڻ.[2]

(س) مچي:

خيرپور جي اقتصاديات ۾ مچيءَ کي به اوائل کان وٺي وڏي اهميت رهي آهي. هتان جي حدن مان وهندڙ درياهه، ان جي وهڪرن، واهن، نالين، ڍنڍن ڍورن ۽ ڪڏن مان هميشه کان وٺي بي انداز مچي مرندي رهي آهي. ميرن جي دور ۾ مچي ايتري گهٽي ۽ سستي هوندي هئي جو هڪ دفعي اليگزينڊر برنس هڪ روپئي ۾ به ڪارا خريد ڪيا هئا، جن ۾ اسي ڏنيرا هئا.[3]

موجوده وقت ۾ گهٽا ٻيلا ۽ شڪار گاهه ڪٽجي ويا آهن ۽ ڪيتريون ئي ڍنڍون ۽ ڍورا سُڪي آبادي هيٺ اچي ويا آهن. تنهنڪري اڳي جيتري مچي پيدا نٿي ٿئي، ان هوندي به باقي بچيل ڍنڍن ڍورن ۽ واهن مان ڪافي انداز ۾ مچي ملي ٿي، جنهن جا سرڪاري طور تي ٺيڪا ڏنا ويندا آهن. هتي پلي ۽ ساموندي مچيءَ کانسواءِ هر قسم جي مچي ملي ٿي. هتان جي مچيءَ جا هي قسم مشهور آهن: ڏنيرو موراڪي، ٿيلهي، گنڊڻ، جرڪو ڪڳو سينگاري ۽ گوج.

اڄ ڪلهه درياهه جي پٽڻ کان سواءِ هيٺين ڍنڍن، سمر نالين، واهن ۽ ڪڏن مان مچي مرندي آهي[4]:

---

(1) Cotter, G: "Alkaline Lakes & Soda Industry of Sind",Geological Deptt Govt: Press, Bombay, 1923, pp. 216 to 228.

(2) Cotter, G: op. cit. pp. 235 to 247

(3) Alenxander Burnes: "Cabool", op.cit. p.6

(4) Office Record District Council, Khairpur, 1976

خيرپور تعلقو:

(i) سمر نالي روهڙي ڪئنال کان تنڊو مستي تائين. (ii) روهڙي ڪئنال مختلف جڳهن تي. (iii) مير واهه مختلف جڳهن تي. (iv) ابل واهه مختلف جڳهن تي. (v) ڪارو ڊهو نئون ڊهو ۽ پٽ وارو ڊهو. (vi) جام ارو ڊهو. (vii) خالقڏني وارو ڊهو. (viii) سمر نالي لقمان کان ڪلهوڙن جي ڳوٺ ڏٽين. (ix) شيخن ۽ اُنڙن واري ڊنڊي. (x) بچل ميربحر ۽ نواز ٻروچ وارو ڊهو. (xi) ڪوڙي وارو ڪنب ۽ چاڪر وارو ڊهو. (xii) ڊنڊي ڪائڙي ۽ سمر نالي نهال آرائين. (xiii) وري ڳوٺ کان بورنگ مشين تائين نالي. (xiv) ڪيهرن وارو ڊهو. (xv) غوثو وارو ڊهو. (xvi) ميري خروس وارو ڊهو. (xvii) نواز علي ناريجي وارو ڊهو. (xviii) گڙنگ ڊنڊي. (xix) سمٽو ڊهو. (xx) پنجل شاهه وارو ڊهو. (xxi) چتي وارو ڊهو. (xxii) عيسل وارو ڊهو. (xxiii) عبدالمجيد وارو ڊهو. (xxiv) پانڻ ميربحر وارو ڊهو. (xxv) ڳاڙهي ميري وارو ڊهو. (xxvi) گهمرن واري ڊنڊي.

گمبٽ تعلقو:

(i) جهلي بند کان گهار بهارو تائين ڊهو۔ (ii) چانهين راضيديرو۔ (iii) غلام جعفر گس وارو ڊهو۔ (iv) گهارو گلو سيال خواجن کان ميران بخش تائين.(v) ريل ٻيلي چاٽي، حسڻ ميربحر کان علي مراد ڪلهوڙي تائين۔ (vi) ڊنڊي شڪاري گهانگهري۔ (vii) ڪيٽي، ڪنوري کان منگي ماڙي۔ (viii) ڪوٽ وارو ڊهو ۽ نجم الدين الڙ وارو ڊهو۔ (ix) ڊهو ڪوٽ چانڊڪو يعقوب ڪلهوڙو (x) ڪيٽي، انڙ کان مريد شيخ تائين۔ (xi) سدا واهه. (xii) گهارو گلو سيال پاڻ وارو۔ (xiii) ڪڪو وارو ڊهو۔ (xiv) ڊنڊي صوپو ٻاڳت (xv) ڪٽ چانڊڪو پٽڻ.

مير واهه تعلقو:

(i) واپڊا نالي عطا محمد لنڊ کان بورنگ مشين تائين۔

نارو تعلقو:

(i) چوٽي۔ (ii) ڀڪڻ۔ (iii) ليارڻ۔ (iv) ڪنڊي۔ (v) پتاشو۔ (vi) مورو۔ (vii) حسڻ۔ (viii) ناموڪ (ix) گوپ۔ (x) توتن۔ (xi) گهوڪ (xii) ڪلڻ۔ (xiii) مريد علي۔ (xiv) گهرڪٽو۔ (xv) ڪچلي۔ (xvi) سمٽو۔ (xvii) ڊولي۔ (xviii) سانگ جيوٽو۔ (xix) چوڦير۔ (xx) مجو۔ (xxi) بچايو۔ (xxii) اڏوهٽو۔ (xxiii) ۔ اڌ ڊهي۔

(ش) جانور:

خيرپور چوپائي مال ۽ جهنگلي جانورن کان به مشهور آهي۔ مير واهه، فيض گنج، ۽ نارو تعلقا، توڙي ڪچي وارو سارو علائقو ٻاڳين جي ٻاڻن سان ڀريو پيو آهي.

اوائلي ميرن جي زماني ۾ ، مال جي ايتري گهڻائي هوندي هئي، جو مالدارن جون مينهون، ڳئون، ڏاچيون، رڍون ۽ ٻڪريون اڻ ڏڏيون ڇڏنديون هيون.[1] اهو ئي سبب آهي جو هتي جا ماڻهو پنهنجين ڳئن مينهين جو ڏڌ، کير ۽ گهيه مکڻ کائي پي، ڏاڍي موج ۽ مزي ۾ بي غما ۽ بي گوندرا ٿي گذاريندا هئا.[2] شهرن ۾ مکڻ جون ٻيڙيون ڀرجي وڪامڻ ايندڙيون هيون.[3] خيرپور جي ميرن ۽ ٻين اميرن کي سواريءَ جي بهترين وهڻن ڏاڍ جو شوق ۽ عشق جي حد تائين پهتل هوندو هو.[4] هو هر سال عاليشان گهوڙا خريد ڪندا هئا. وڻن سڻن گهوڙن کان سواءِ اعليٰ نسل جا ڪتا به هوندا هئا، جي هو اتر وارن ملڪن مان گهرائيندا هئا.[5] ڪين بازن ۽ گهوڙن کي هيرائڻ جو ڪم لکڻ پڙهڻ کان به وڌيڪ دلچسپ نظر ايندو هو. هو گهوڙن کي هڪدم ڦيرڻ، ٻيهڻ، چال مارڻ، زمين تي ڪري پوڻ، ۽ مشرقي نموني جي ٻن ڪرتبن جي مشق ڪرائيندا هئا. هتان جي غريبن وٽ به گهوڙي هڪ گهر جو ڀاتي ڪري ڄاتي ويندي هئي. گهڻا ماڻهو پاڻ وقت تي ماني نه کائيندا هئا، پر پنهنجن پيارن وهڻن کي بک نه ڏيندا هئا.[6]

1952ع ۾ خيرپور جي حدن اندر ٻن لکن کان وڌيڪ چوپايو مال هوندو هو جنهن مان ستونجاهه هزارن کان وڌيڪ ڳئون، اٽيتاليهه هزارن کان وڌيڪ ڍڳا، ٽيويهه هزارن کان وڌيڪ مينهون ۽ چاهٺ هزار کان وڌيڪ رڍون ۽ ٻڪريون هيون. اُٺ گهوڙا ۽ گڏهه به عام جام هئا.[7] هتان جي چوپائي مال ۽ وهڻن جا هاڻوڪا انگ اکر هي آهن[8]:

	خيرپور	ڪوٽ ڏيجي	گمبٽ	ميرواهه	فيض گنج	نارو
مينهون:	37374	35374	36375	37475	33573	30671
ڳئون:	43312	46213	40312	42233	44613	3294
رڍون:	50413	19855	36273	23191	28715	21241

---

(1) امير علي شاهه، "سنڌ جي تاريخ"، قلمي مسودو، مملوڪ سيد روشن شاهه ساڪن کهڙا.

(2) فتح محمد سيوهاڻي، حڪيم، "ميرن جي صاحبي"، الوحيد پريس ڪراچي، 1924ع، ص 15.

(3) ايضا، ص 89.

(4) دوست محمد خان، مير: "سرگزشت تالپران" قلمي مسودو، مملوڪ، مير وليداد خان ٽالپر.

(5) جيمس برنس: "سنڌ جي دربار"، سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1964ع، ص 96.

(6) رچرڊ بروٽن: "سنڌ ۽ سنڌو نديءَ ۾ وسندڙ قومون"، سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1971ع، ص 505، 210، 211.

(7) Chief Minister's note on Khairpur, 1952

(8) Office Record of Asstt: Director, Animal Husbandry, Khairpur, 1976

بڪريون:	43704	35912	45954	47014	31394	19212
اُٺ:	5340	6750	5746	4830	5440	1509
گهوڙا:	6200	9110	5112	4107	1202	1109
گڏهه:	1430	780	100	250	175	312

خيرپور جي ٻيلن ۽ جهنگلن ۾ هرڻ، ڦاڙها، گدڙ لومڙ، سيڙهه، سها ۽ سوئر بي انداز لين ٿا.[1] اڳ چيتا ۽ بگهڙ به هوندا هئا، جيڪي هاڻي گهٽي آبادي سبب ختم ٿي ويا آهن. 1965ع واري هندستان ۽ پاڪستان جي جنگ کان پوءِ هرڻ به گهٽجي ويا آهن.

ميرعلي مراد خان جي ڪوشش سان سنڌ ۾ ڪارن هرڻن جو نسل رائج ٿيو هو. هن کان اڳ هن صوبي ۾ ڪارن هرڻن جو نشان ئي ڪونه هو. ميرعلي مراد خان وٽ هڪڙي حاڻگهي جا سگ 26 انچ ڊگها هئا، ۽ هڪڙي هرڻ جا سگ 16 انچ ڊيگهه ۾ هئا.[2]

(ص) پکي:

خيرپور ۾ ڪافي وڻ ٽڻ، ٻيلا ۽ جهنگ آهن. ان کان سواءِ هتان جي آبهوا ۽ زمين جون قدرتي حالتون اهڙيون آهن. جو پکين جي گذاري لاءِ جهنگ جهر ۾ ڪافي آن پاڻي ۽ موزون غذا مهيا ٿي سگهي ٿي. ان ڪري هتي بي انداز پکي رهن ٿا.[3] سڄي سنڌ وانگر هتي به ٻن قسمن جا پکي نظر ايندا آهن: هڪڙا گهريلو ۽ ٻيا جهنگلي. گهريلو پکين مان مختلف قسمن جون ڪڪڙيون، بدڪون، ڪاز ۽ ڪبوتر مشهور آهن. ڪي شوقين مور، باز، تتر ۽ بلبليون به ڌاريندا آهن. جهنگلي پکي ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا ديسي ۽ ٻيا پرديسي. ديسي ۽ پرديسي پکين مان به هڪڙا سڪيءَ جا آهن، ته ٻيا پاڻيءَ جا. هتي ٻنهي قسمن جي پکين جا نالا ڏجن ٿا:

ديسي پکي سڪيءَ جا: ڪانءُ، ڪبر، جهرڪي، هيڙهو، ملهالو، ڦوسي، ڪٽياڻي، چتون، ڳيرو، اچو تتر، ڪارو تتر، پٽ تتر، سرڻ، ڳجهه، گورخر، ڪاٺ ڪٽو بلبل، چيهو، مينا، موسڙو، ترڪلو، چبرو، چنڊول، ڪبوتر، پاريهل ۽ تلور.

بازن مان لغڙ نر ۽ مادي، بحري، بحري بچو، شاهين، شاهينچو، ترمچي، چٽوو، شڪرو، چپڪ ۽ عقاب ديسي سڪيءَ جا پکي آهن.

---

(1) Chief Miniter's Note on Khairpur, 1952

(2) رحيمداد، مولائي شيدائي: "جنت السند" حوالو ڏنل آهي، ص 688.

(3) Sorley, H.T: "Gazetteer of W. Pakistan", op. cit. p.58

پرديسي پکي سکيءَ جا:

چانهه، هد هد، ڪوئل، ڪٽچي، ابابيل، ڪارو وهيو، ڪپرو وهيو، بازن مان باز، زرو باشو بشين، چرخ ۽ چرغيلو سکيءَ جا پرديسي پکي آهن.

ديسي پکي پاڻيءَ جا:

ڪڪئي، ڪوڪڙات، سانهن، ڪانئيرو، منگهه، جهنگ ڪڪڙ، گهگهه، ڏوئلو ڪانيرو ڪينائي، ٽوپر، ڪيٽاهه، سنگ ۽ گاجر.

پرديسي پکي پاڻيءَ جا:

گونج، پيڻ، نيرڳي، ڪارو پهار، پهار، هنجر، لڙاندو، ٻڌڻو ڦاروو، پيرولي، چهه، پينئر، پنئو تريو، هاڙهي، هنج، للر هنج، ڪرڙو ۽ ٽه گوش، شيخلو.

(ض) جيت جڻيا:

سنڌ جي ٻين حصن وانگر خيرپور واري علائقي ۾ به طرح طرح جا نانگ بلائون ۽ ٻيا انيڪ قسمن جا جيت جڻيا نظر ايندا آهن، جن مان ڪن جا نالا هي آهن:

نانگ:

ڪاربهر، ڪنيارو، تليهر ۽ چهڙو.

بلائون:

لنڊي، سرنگهه، پيئڻ، ڪوريل، پدم، گهوڙيل، ڪپر ۽ هڻ ڪڻ.

ٻيا جيت:

ڪنول، ماڪوڙي، تنڊڻ، ڪوريئڙو، پوپٽ، پنيوري، گهريتڙي (پونگري)، اُڏهي، تڏ، مچر، مک، ڪتي جي مک، ماکي جي مک، ڏينيو، پنئور ۽ تانڊاڻو. انهن کان سواءِ ڪرڙي، سانڊو، نور، ڳوهه، گلوئي ۽ نوريئڙو وغيره به جام ٿيندا آهن.

خيرپور جو تعارف ۽ قديم آثار

تعارف:

سن 1783ع کان اڳ خيرپور جي ڪا به سياسي حيثيت ڪا نه هئي. هيءُ هڪ ننڍڙو ڳوٺڙو هوندو هو جتي ڪجهه "ٻوراوا" ذات جا ماڻهو ڦليوٽن جون زمينون آباد ڪندا هئا.[1] هن ڳوٺ کي "ٻوراهڻ" "ٻوراون واري واندي" ۽ ٻورن واري خيرپور سڏيندا هئا.[2]

سنڌ ۾ مسلمانن جي فتح کان اڳ، هي ڳوٺڙو اروڙ جي حدن ۾ ، هندن جي حڪومت هيٺ هو.[3] ان بعد عرب، سومرا، سما، مغل، ارغون، ترخان، افغان ۽ ڪلهوڙا هتان جا حاڪم رهيا. آخرڪار 1783ع ۾ جڏهن تالپرن سنڌ جي حڪومت تي قبضو ڪيو، تڏهن ميرسهراب خان خيرپور ۾ اچي پنهنجي الڳ رياست قائم ڪئي، جيڪا ست سالن تائين بلڪل خودمختار رهڻ بعد 1843ع ۾ انگريزن جي قبضي ۾ اچي ويئي. انگريزن سموري سنڌ تي قبضو ڪري، ميرسهراب خان جي حڪومت جو ڪجهه حصو سندس ننڍي پٽ ميرعلي مراد خان کي هڪ ڏيهي رياست جي صورت ۾ ڏنو. اها ڏيهي رياست جولاءِ 1947ع تائين انگريزن جي ماتحت، ۽ پوءِ پاڪستان جي نگراني ۾ رهي ۽ ميرعلي مراد خان جي اولاد مان هڪ ٻئي پنيان پنج نواب: ميرفيض محمد خان، ميرامام بخش خان، ميرعلي نواز خان، ميرفيض محمد خان ثاني ۽ ميرعلي مراد خان ثاني سندس سربراهه رهيا. آخرڪار 14 آڪٽوبر، 1955ع تي اها رياست ختم ٿي سنڌ حڪومت جو هڪ حصو بڻجي ويئي.[4] هن وقت اها سابق رياست سنڌ جو هڪ ضلعو آهي.

---

(1) Pithawala: "A Geographical Analysis of Khairpur," Govt: Press, Karachi, 1935, p. 33.

(2) زباني روايت: صاحبزادو ميرحاجي غلام حسين خان تالپر، ساڪن ڪوٽ ڏيجي.

(3) See Ref: 1, p.2

(4) عطا محمد، حاجي: مضمون "رياست خيرپور"، قلمي، 1960ع.

خيرپور جو اڌ کان وڌيڪ حصو ريگستاني علائقو آهي، جتي واري جون وڏيون پٽون پکڙيل آهن. انهن پٽن جو سلسلو بهاولپور رياست جي چولستان جي علائقي کان شروع ٿئي ٿو ۽ سنڌ جي ٿرپارڪر ضلعي ۽ ڪچ جي رڻ سان وڃي لڳي ٿو. هن وقت اهو سارو علائقو هڪ غير آباد ريگستان آهي، مگر ڪنهن وقت پراڻي تهذيب جو گهوارو رهيو آهي. ڇو جو انهن غير آباد پٽن ۾ ڪيترائي ٽيڪرانا نظر اچن ٿا، جيڪي پراڻي زماني جي خوشحالي ۽ آسودگيءَ جي ساک ڀرين ٿا. هيٺيون جڳهيون تاريخ کان اڳي واري زماني جون يادگار معلوم ٿين ٿيون.

i . ڏيجيءَ جو دڙو:

هي دڙو ڪوٽ ڏيجيءَ جي قلعي جي اتر طرف کان ڪراچيءَ واري شاهراهه جي ڀرسان آهي. هن دڙي ۾ دفن ٿيل تهذيب جي نشاندهي 1935ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ جي هڪ اسڪالر ماڏو سروپ ڪئي هئي. سندس خيال موجب اها تهذيب تاريخ کان اڳ واري زماني جي هئي.[1] ان کان پوءِ 1955ع ۾ قديم آثار جي محڪمي، نومبر مهيني ۾ کوٽائي جو ڪم شروع ڪيو. وري سال 1957ع ۾ آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر جا ٽي مهينا ٻيهر کوٽائي ڪرائي وبئي. انهيءَ کوٽائي جي ڪم لاءِ مير علي مراد خان ثانيءَ جي طرفان ويهه هزار روپين جو عطيو ڏنو ويو.[2] کوٽائيءَ مان جيڪي شيون هٿ آيون، تن کي ڏسي قديم آثارن جي ماهرن اندازو لڳايو ته ڪوٽ ڏيجيءَ جي تهذيب موهن جي دڙي واري تهذيب کان ست سؤ سال پراڻي آهي.[3] انهيءَ دڙي جي ڊيگهه اوڀر کان اولهه طرف تي ڇهه سؤ فوٽ، ويڪر چار سؤ فوٽ ۽ اُچائي چاليهه فوٽ آهي.[4]

اهو دڙو ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. هڪ حصي ۾ عام ماڻهو رهندا هئا ۽ ٻئي حصي ۾ هڪ عاليشان قلعو آهي، جنهن ۾ حڪمران طبقي جي رهڻ جون جايون آهن. انهيءَ قلعي مان شهر جي حفاظت به ڪئي ويندي هئي. قلعي جي ٻاهران هڪ وڏي ۽ ويڪري ڀت نڪتل آهي.

هن دڙي مان ظاهر ٿيل قلعو شهر جون جايون پٿر جا اوزار هٿيار ۽ مٽيءَ جا ٿانو هڪ محقق جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪائن ٿا. انهن جي بناوت مان ماهرن اندازو لڳايو

---

[1] Pithawala: "Some Old Sites in Sind," Govt. Press, Karachi, 1938, p. 485

[2] Khan, F.A, Dr: "Pakistan Archaeology, No. 2_1965," International Packing Co: Karachi, 1965, p. 14

[3] Khan, F.A, Dr."Kotdiji," Feroz Sons, Karachi, 1958, pp. 19; 20

[4] Khan, F.A, Dr. "Kotdiji", Feroz Sons, Karachi, 1958, p. 19, 20.

آهي تہ هيءُ شهر سنڌ جي انهن ابتدائي شهرن مان آهي، جتي مهذب زندگيءَ جو آغاز ٿيو هوندو. هن شهر جي تباهيءَ متعلق بہ ماهرن جو خيال آهي تہ ڪن ماڻهن اوچتو حملو ڪري ساري شهر کي باهہ ڏني هوندي، ڇو جو قلعي کان وٺي ساري شهر جي مٿان سڙيل خاڪ جا تهہ ڇميل آهن. اهو بہ ممڪن آهي تہ اها باهہ هڙاپا جي ماڻهن حملو ڪري ڏني هجي جو ٻنهي هنڌن تان هٿ آيل ٿانوَن ۾ هڪ جهڙائي نظر اچي ٿي. شايد ڪوٽ ڏيجيءَ تي فتح حاصل ڪرڻ کان پوءِ هڙپا جا ڪاريگر اهو هنر سکي ويا هجن.[1]

دڙي جي کوٽائي مان هن ڳالهہ جو پڪو ثبوت مليو آهي تہ هتان جا ماڻهو امن امان جي زندگي بسر ڪندا هئا ۽ مختلف ڌنڌن ۾ مشغول رهندا هئا. ٿانوَن ٺاهڻ جو ڪم ڪمال ترقيءَ تي پهچي چڪو هو. ٿانوَ چيڪي متيءَ مان ٺاهيندا هئا. پٿر جا اوزار ۽ هٿيار بہ وڏي مهارت سان تيار ڪندا هئا.[2]

ii. سيراج جي ٽڪري:

هيءَ جڳهہ ڪوٽ ڏيجيءَ کان چئن ميلن جي مفاصلي تي اُين شاهہ جي سامهون آهي. هن کي سيراج جي ٽڪري سڏيندا آهن. اتي بہ ڌنارن جي هٿان لڌل شيون ڏسي مير علي نواز خان سن 1935ع ۾ کوٽائيءَ جو ڪم شروع ڪرايو هو پر اُن وقت پئسي جي تنگي ۽ مهارت رکندڙ عملي جي ڪميءَ سبب اهو ڪم ڪنهن نتيجي نڪرڻ کان سواءِ روڪجي ويو.

iii. ناروءَ وارو دڙو:

هيءَ جڳهہ ٽنڊي مستي خان ۽ ڪوٽ ڏيجي جي رستي جي پرسان، ڪوٽ ڏيجيءَ کان ستن ميلن جي مفاصلي تي آهي. هي هڪ واريءَ جو دڙو آهي، جنهن جي ڊيگهہ پنجويهہ سؤ فوٽ، ويڪر پنڌرهن سؤ فوٽ، ۽ اُچائي پنجويهہ فوٽ آهي. هن تي ڪافي ٽيڪرائو آهي. هتان ڌنارن جي هٿان لڌل ٽڪريون ۽ ڪجهہ ٽڪر جا ٿانوَ پراڻي تهذيب جي نشاندهي ڪن ٿا. سن 1935ع ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ جي هڪ پروفيسر ڊاڪٽر گهوري (Ghury) اهو دڙو ڏسي ٻڌايو هو تہ اهو دڙو ۽ ڪوٽ ڏيجي جو دڙو ٻيئي هڪڙي وقت جا ۽ پراڻي تهذيب جا يادگار آهن ۽ اتان هٿ آيل ٽڪريون ۽ ٿانوَ موهن جي دڙي مان لڌل شين سان مشابهت رکن ٿا.

---

[1] ظفر عمر زبيري: "قديم تهذيبين"، انٽرنيشنل پريس، ڪراچي 1961ع ص 116 ۽ 117.
[2] ايضا. ص 115.

1 سيپٽمبر 1955ع تي قديم آثار جي محڪمي وارن هن ڏڙي جو معائنو ڪيو هو. هنن ڪجهہ ڪوٽائي ڪري اندازو لڳايو هو تہ اهو ٽيڪرائو صرف ڇهن انچن اندر آهي. هن مان ڪجهہ ٽڪر جا ٽانوَ بہ لڌا ويا هئا. جيڪي هڙاپا واري تهذيب سان مشابهت رکن ٿا. هن ڏڙي ۾ عمارتون وغيره ڪين آهن. ان ڪري ماهرن جو خيال آهي تہ هتي هڙاپا وارن عارضي طور تي ڪجهہ وقت رهائش ڪئي هوندي.[1] راقم الحروف بہ هن ڏڙي مان هڪ سالم لوٽي ۽ ڪجهہ رنگين ٽڪريون هٿ ڪيون آهن، جيڪي سنڌالاجيءَ ۾ محفوظ آهن:

iv. ليلا جا آتڻ:

هي جڳهہ ديهہ اڪڙي تعلقي فيض گنج ۾ آهي ۽ اڪڙيءَ جي ڳوٺ کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي آهي.[2] هتي ٻن ميل کن جي ايراضيءَ ۾ هڪ وڏو ٽيڪرائو آهي، جنهن جو ڪجهہ حصو نواب شاهہ ضلعي جي حد اندر اقبال اسٽيٽ ۾ واقع آهي. هتان بہ ڪجهہ ٽڪريون ۽ هڪ ٽڪر جي مورتي هٿ آيا. اهي شيون سنڌالاجي ۾ محفوظ آهن. اتان جا ماڻهو پنهنجن وڏن کان ٻڌندا آيا آهن تہ اهو شهر برهمڻ آباد سڏبو هو ۽ ان جڳهہ کي ليلا جا آتڻ بہ سڏيندا هئا.[3]

v. نندا آتڻ:

هيءَ جڳهہ اڪڙيءَ جي ڳوٺ کان ڏيڍ ميل کن پنڌ تي ديهہ تيلاهو تعلقي مير واهہ ۾ آهي. اُتي ٻن ويسن جي ايراضيءَ ۾ هڪ ڏڙو آهي، جيڪو پراڻين ٽڪرين ۽ پڪين سرن سان ڀريل آهي. انهيءَ جڳهہ کي ليلا جا نندا آتڻ سڏيندا آهن.[4]

vi. اٽراهہ جي پٽي:

هيءَ جڳهہ محراب پور جي شهر ۽ ٽنڊي مير عاليءَ جي وچ تي آهي، جتي ٻن ٽن ميلن ۾ هڪ وڏو ٽيڪرائو آهي جنهن کي اٽراهہ جي پٽي سڏيندا آهن. اها پٽي ديهہ محمد اصحابي، تعلقي مير واهہ ۾ آهي.

---

(1) Pithawala: "Some Old sites in Sind," op.cit.p.85

(2) Khan, F.A, Dr: "Pakistan Archaeology, No: 1- 1964," William Clowes & Sons, London, 1964, p.43

(3) زباني روايت: دانل خان شر ساڪن ڳوٺ مينگهو شر ۽ سندس ڪجهہ ساٿي.

(4) زباني روايت: دانل خان شر ساڪن ڳوٺ مينگهو شر ۽ سندس ڪجهہ ساٿي.

vii. ابل ويسر وارو ڏڙو:

هي جڳهه ٺريءَ جي ڳوٺ کان ڏيڍ ميل ڪن جي مفاصلي تي ابُل ويسر جي ڳوٺ جي پرسان آهي. هي هڪ وڏو ڏڙو آهي، جيڪو ٺيڪراڻي سان پريل آهي. اهو ڏڙو ديهه سانيو تعلقي ميرواهه ۾ آهي.[1]

vii. درن جي پير وارو ڏڙو:

هيءُ ڏڙو ديهه جلباڻي، تعلقي ميرواهه ۾ آهي.[2] هيءَ هڪ وڏو پٽ آهي، جنهن جي پرسان هڪ پراڻو قبرستان آهي، جنهن کي درن واري پير جو مقام سڏيندا آهن. اتي ڪافي ٺڪراڻو موجود آهي.

ix. باغو ڍورو وارو ڏڙو:

هيءَ ڏڙو ديهه باغو ڍورو تعلقي ميرواهه ۾ ٺريءَ جي شهر کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي آهي.[3] اتي ڪافي ٺيڪراڻو موجود آهي. انهيءَ ڏڙي جي هيٺان ڪيڙ وهائيندي، ٽي پراڻا کوهه هٿ آيا آهن. اهو ڏڙو ۽ کوهه شرف الدين پنجابيءَ جي ڳوٺ جي پرسان آهي.

x. لهيري وارو ڏڙو:

هيءُ ڏڙو ديهه "نئون لهيرو" تعلقي فيض گنج ۾ آهي.[4] هن ڏڙي جي ايراضي تقريباً ميل ڪن ٿيندي، هتان ماڻهن کي ڪافي سرون ۽ سڪا هٿ آيا آهن. ڪجهه سال اڳ ماڻهن کوٽائي ڪندي هڪ جڳهه لڌي هئي، جنهن ۾ ٻه ڏاند جوٽيا بينا هئا ۽ ان جڳهه جي هڪ جاري ۾ هڪ لڪڻ رکيو هو. پر جڏهن انهن شين کي هٿ لاٿو ويو، تڏهن هڪدم پري ۽ مٽي ٿي ويون. انهيءَ ڏڙي مان امير بخش پاتي نالي هڪ ماڻهو سرون ڪڍي، پنهنجي جاءِ تعمير ڪرائي آهي، جيڪا اڃا تائين سلامت بيٺي آهي.

xi. ڳاڙهو پڙو:

هيءُ پڙو ديهه ڪرم خان راڄپر تعلقي فيض گنج ۾ بهٽن واري ويري ۾ . خير

---

[1] زباني روايت: حاجي محمد بچل رٿائر، سپروائيزر، ساڪن شهر ٺري.
[2] ايضاً.
[3] ايضاً.
[4] زباني روايت: رئيس شرف الدين خان راڄپر، ڳوٺ بصيرو، تعلقو فيض گنج.

محمد بهڻ جي ڳوٺ جي پرسان آهي.[1] ڳاڙهي رنگ جي واريءَ جو هڪ وڏو دڙو اڌ ميل کن ايراضي ۾ آهي. هتي به ڪافي ٺيڪرائو آهي ۽ برسات جي موسم ۾ ڏنار متي ۽ پٿر جا انيڪ راندڪا هٿ ڪندا آهن.

xii. علي اصحابو وارو دڙو:

هيءُ دڙو ديهه جاڪيري، تعلقي فيض گنج ۾ سهڻ واري ويري ۾ آهي.[2] علي اصحابو نالي هڪ بزرگ جي تربت به آهي. انهيءَ جي پرسان هڪ جڳهه تان ڪوٽائي ٽيل آهي ۽ ڪنهن نڪتل ديڳ جا نشان نظر اچي رهيا آهن. ان جاءِ تي ڪچين سرن جي اوساري ٽيل آهي. انهن سرن تي جيڪي متيءَ جا وڏا تهه چڙهيل آهن. انهيءَ جاءِ جي سامهون هڪ وڏي پٽ ميل کن جي ايراضيءَ ۾ آهي، جنهن تي ڪافي انداز ۾ ٺيڪرائو موجود آهي. اتان به ڪجهه رنگين چٽن واريون ٺڪريون هٿ ڪري سنڌالاجي ۾ محفوظ ڪيون ويون آهن.

xiii. ٽاريءَ وارو ٺيڪرائو:

هيءَ ٺيڪرائو علي اصحابو جي تربت کان ڏيڍ ميل کن جي مفاصلي تي ديهه بصيرو ۾ آهي.[3] اتان جي ماڻهن پنهنجن وڏن کان ٻڌل روايت موجب ڳالهه ڪئي، ته ڪنهن زماني ۾ اتان درياهه وهندو هو ۽ اتي هڪ مياڻي هوندي هئي. اڄ ڪلهه ان جڳهه کي ٽاريءَ وارو ٺيڪرائو سڏيندا هئا.

xiv. شهيدن وارو ٺيڪرائو:

هيءُ شير بيگ خان مري ۽ ڏيرهه ڳوٺن جي وچ تي، فيض گنج تعلقي ۾ هڪ دڙو آهي، جنهن جي پرسان ٻه پراڻيون تربتون آهن، جن جي متعلق اتان جا ماڻهو چون ٿا ته سيد علي تقي ۽ سيد محمد شفيع جون آهن. ان دڙي تي ٺيڪراڻي سان گڏ هڪ ڪوهي ۽ جاين جا ڪجهه نشان به موجود آهن.

xv. ستهه وارو دڙو:

هيءَ ديهه ڪنياري تعلقي جي فيض گنج ۾ ستهه واري ويري ۾ هڪ وڏو پڙو هوندو هو، جنهن جو گهڻو حصو ماڻهن آباديءَ هيٺ آڻي ڇڏيو آهي. هاڻي به پنجن

---

[1] ايضا.
[2] ايضا.
[3] ايضا.

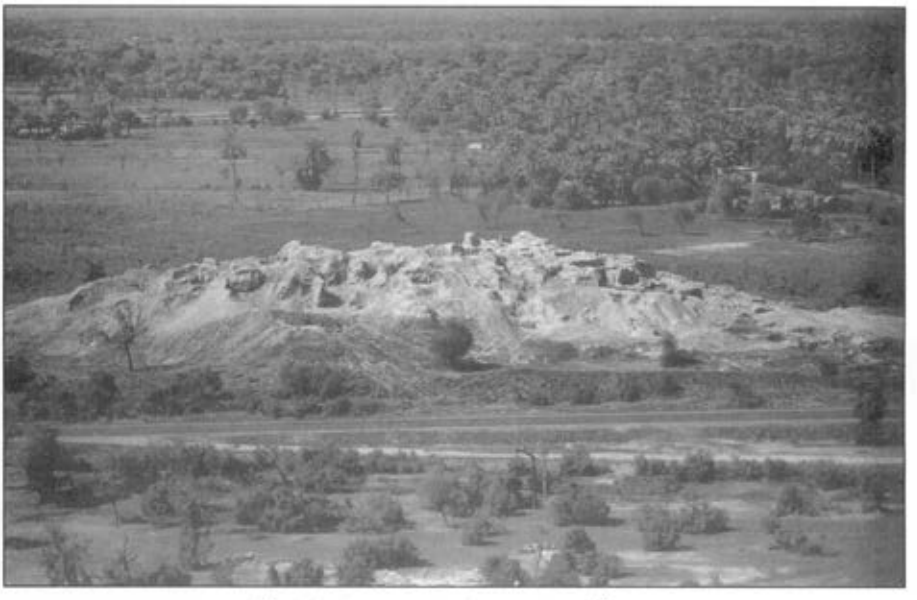

ڪوٽ ڏجي درّي جو ساڄي حصي وارو عام نظارو

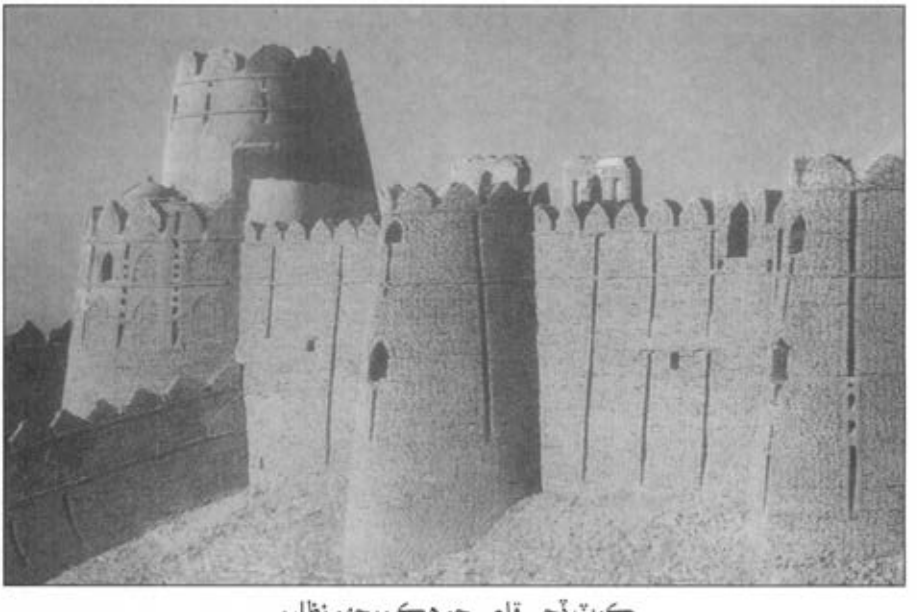

ڪوٽ ڏجي قلعي جو هڪ ويجهو نظارو

كوت ڈجي جي درّي مان
لڌل ٺڪر جا ٽانءُ

كوت ڈجي جي درّي مان لڌل ٺڪريون

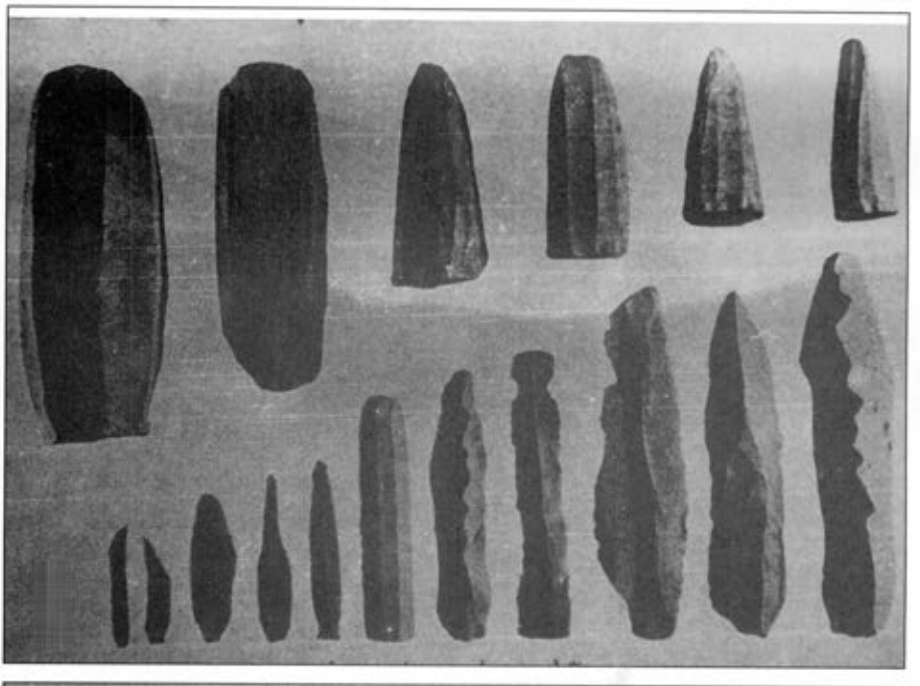

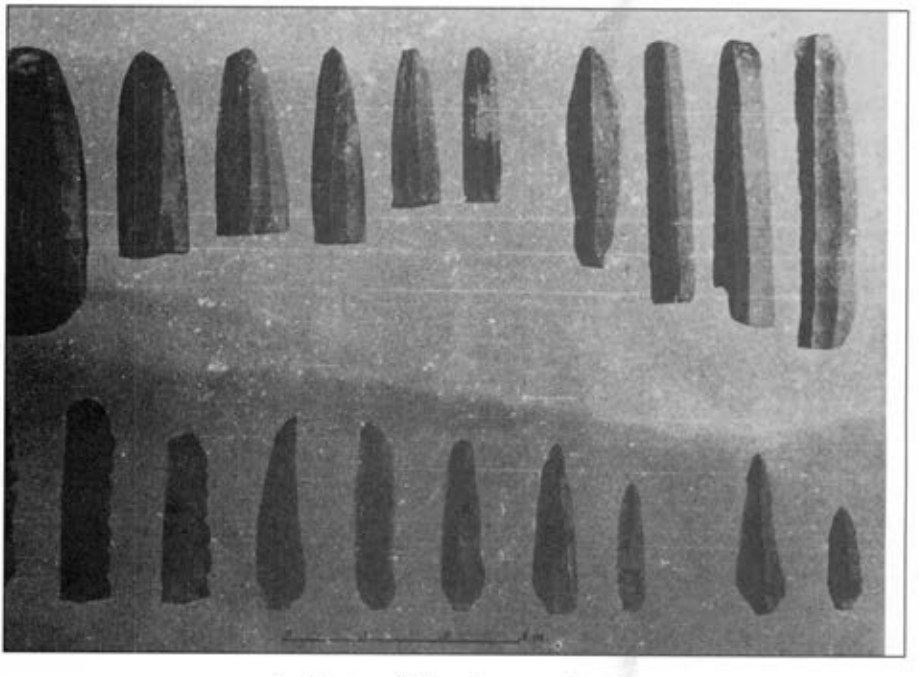

ڪوٽ ڏجي جي درّي مان لڌل پٿر جا اوزار

"نارُو وارو دڙو" مان لڌل ٺڪر جا ٽاڻ

"علي اصحابو وارو دڙو مان لڌل ٺڪريون

"ليلا جا آتڻ" واري دڙي مان لڌل ٺڪريون

"شته وارو دڙو" مان لڌل ٺڪريون

ڇهن ايڪڙن ۾ هڪ وڏو ٽيڪرائو موجود آهي. ڏهه سال کان اڳ هن پڙي جي پرسان وڏيري سوپاري خان ٻانيڙ جي هارين هر ڪاهيندي هڪ هڏائون پڇرو لڏو هو. جيڪو ان جڳهه جي پرسان ٻيهر دفن ڪري ڇڏيائون. انهن هارين ڳالهه ڪئي ته انهيءَ لاش جا هڏا عام ماڻهن جي هڏن کان وڏا ۽ مضبوط هئا. انهيءَ دڙي مان به ڪجهه رنگين ٺڪريون هٿ ڪري انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ محفوظ ڪيون ويون آهن. هتان ڪجهه ماڙيچن ٺڪر جا وڏا مٽ به لڌا هئا. جيڪي هنن پڇي ڦري ڇڏيا.[1]

xvi. پٽ وارو پڙو:

هيءُ پڙو ديهه بصيرو تعلقي فيض گنج ۾ پٽ واري ويري ۾ آهي.[2] ڇئن پنجن ايڪڙن جي ايراضيءَ ۾ ڪافي ٽيڪرائو آهي. اُتان جي ماڻهن جي روايت موجب اتي به ڪنهن زماني ۾ هڪ وڏي مياڻي هوندي هئي. اهو دڙو حاجي معلوم خان راڄپر جي ڳوٺ جي پرسان آهي.

xvii. وسترڻ جي پٽ:

هي پٽ ديهه حسين پاتو تعلقي فيض گنج ۾ آهي، مٿس ڪافي ٽيڪرائو موجود آهي. هتان جي ماڻهن ڪجهه سرون به هٿ ڪيون آهن، جيڪي هڪ وڏيءَ کٽ جيڏيون آهن.[3]

xviii درگا جو دڙو:

هيءُ ديهه اڪڙيءَ ۾ محمد طفيل پنجابيءَ جي زمين ۾ هڪ وڏو دڙو آهي، جتان ڪجهه رنگين ٺڪريون ۽ تامي جا سڪا ماڻهن کي هٿ آيا هئا. اُتان جي ماڻهن کي وهم آهي ته انهيءَ دڙي ۾ دنيا پوريل آهي، جنهن جي حفاظت هڪ وڏو نانگ ۽ ڪجهه ديو ڪري رهيا آهن. انهيءَ دڙي کي سڌو ڪري پوک ڪرڻ جي ڪوشش به ڪئي ويئي آهي پر اتفاق اهڙو ٿيو آهي، جو هڪ ٻه دفعا ٽريڪٽر جي چين ٽٽي پيئي آهي، تنهن ڪري ماڻهن جي وهم ۾ ويتر اضافو آيو آهي.[4]

---

[1] زباني روايت: رئيس نور محمد خان ٻانيڙ جو ڪمدار.
[2] زباني روايت: رئيس شرف الدين خان راڄپر.
[3] ايضا.
[4] زباني روايت: مسٽر محمد اسلم گوراها، پرائمري ٽيچر، ساڪن ڪروندي.

xix. بوهي وارو پڙو:

هيءَ پڙو ديهه عثمان ملو تعلقي فيض گنج ۾ بوهو ريسٽ هائوس جي پرسان آهي. هتي ڪافي انداز ۾ نڪريون نظر اچن ٿيون ۽ ڪجهه عمارتن جا نشان ملن ٿا.

xx. لاکرنڊ:

هي به هڪ وڏو پڙو آهي، جيڪو فيض گنج تعلقي جي ديهه گتيرو ۾ ڳوٺ "ماستر جو بنگلو" جي پرسان واقع آهي.[1] هن پڙي کي لاکرنڊ سڏيندا آهن. جيڪو ميل کن جي ايراضي ۾ آهي ۽ نڪرين سان پريل آهي.

xxi. ترائي وارو دڙو:

هي دڙو ديهه ترائي تعلقي فيض گنج ۾ آهي. هتي ڳاڙهي واري ۽ نيڪرائو آهي. هتي برسات جي موسم ۾ وڏا ڪنب ڦٽندا آهن ۽ موقعي سان ڪجهه پڪل مٽي ۽ پٿر جا رانديڪا به هٿ ڪندا آهن.[2]

xxii. سانٽ وارو دڙو:

هي دڙو فيض گنج تعلقي جي سرحد سان ناري تعلقي ۾ آهي. هن جي پاسن کان ترائيءَ ۾ ڪافي گاهه ڦٽندو آهي. سارو دڙو نيڪرائي سان پريل آهي.

xxiii. پاڻيءَ وارو پڙو:

هي پڙو به فيض گنج تعلقي جي سرحد تي ناري تعلقي ۾ آهي. اڳ هن جي چوڌاري هيٺاهين ۾ بارش جو پاڻي ڪافي وقت تائين بيٺو هو ۽ مير هن دڙي تي ڪڏٿا ناهي هرڻن جو شڪار ڪندا هئا.[3] هي دڙو به اڌ ميل کن جي ايراضي والاري ٿو جيڪا نيڪرائي سان پريل آهي.

xxiv. گرهر جو ڪوٽ:

هي هڪ تمام پراڻو ۽ ڦٽل ڪوٽ ناري تعلقي ۾ هڪ دڙي تي آهي، جنهن لاءِ اتي جا ماڻهو هن ڪوٽ متعلق هيٺيون بيت پنهنجن وڏن کان ٻڌندا رهيا آهن:

---

[1] زباني روايت: رئيس شرف الدين راڄپر.
[2] ايضا:
[3] زباني روايت: رئيس شرف الدين خان راڄپر.

ماڻهن جي مٿي سرنهن جو گارو
هي ڪوٽ تڏهن ٺهيو جڏهن سڪندر جو وارو.

XXV. مامڙي ۽ ڪرنجڙي جا ڪوٽ:

هي بہ ناري تعلقي ۾ وڏا ڀڙا آهن. اُتان جي ماڻهن ڳالهہ ڪئي تہ انهن متعلق هو پنهنجين ستن اٺن پيڙهين کان ٻڌندا آيا آهن تہ تمام اوائلي زماني جا آهن. انهن ڪوٽن بنسبت هيءَ بيت بہ ٻڌو ويو:

گرهڙ ڪئي گوڙ مامڙي ڏني مام
وچئون پئي سام ڪرنجڙي ڪوٽ اڏابو.

XXVi. شير شاهہ جا مسافر خانا:

ديهہ سينارجا تعقي ميرواهہ ۾ ڀنيرن جي ڳوٺ ڏانهن ويندي هڪ پراڻو پير نظر ايندو. جنهن متعلق چيو وڃي ٿو تہ ان جي هيٺيان نادر شاهہ ايراني منزل ڪئي هئي. ان ڏينهن کان وٺي انهيءَ پير کي سماج وارو پير سڏيندا آهن.[1] ان پير جي اتر ۾ سڌ کن پنڌ تي هڪ دڙو آهي، جنهن کي شير شاهہ جا مسافر خانا سڏيو وڃي ٿو.[2] اهو دڙو پراڻي شاهراهہ عرف تار واري سڙڪ جي ڪناري تي آهي.

---

[1] زباني روايت: پير اُڏل شاهہ صاحب، ساڪن راڻيپور.
[2] زباني روايت: عطا محمد خان پنيرو، ڳوٺ پنيرا.

ٽالپرن جو حسب نسب ۽ اوائلي احوال

i. اصليت:

خيرپور ۽ سنڌ جي ٽالپرن جي اصليت متعلق مختلف روايتون ملن ٿيون. عام بلوچن جي دعويٰ وانگر مير نصير خان پنهنجي هڪ خط ۾ لکي ٿو ته هو حضور پاڪ جن جي چاچي حضرت امير حمزي جي اولاد مان آهن.[1] ڪن محققن جو خيال آهي ته هو لغاري آهن.[2] ۽ ڪي ڪين مزاري بلوچن جي رستماڻي شاخ ۾ آڻين ٿا.[3] ڊاڪٽر رحيم هنن کي مري بلوچن جو هڪ قبيلو سمجهيو آهي.[4] ۽ خدادا خان ڪين رندن ۾ شمار ٿو ڪري[5] ڪي محقق وري لکن ٿا ته هو بلوچن جي هوت قبيلي مان آهن.[6]

حقيقت ۾ آخري راءِ وزن واري نظر اچي ٿي، ڇو جو ٽالپرن جو هر هڪ شجرو هوت بن جلال سان وڃي ملي ٿو. ان سلسلي جا ڪجهه شجرا ضميمي پهرئين ۾ ڏنا ويا آهن.

---

[1] ضامن ڪنتوري: "عبرت ڪده سندهه"، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، 1967ع، ص 375.

[2] Khuda Bakhsh Justice: "Search light on Balochistan", Royal Book Co., Karachi, 1974, P. 197.

هيتو رام، راءِ بهادر: "تاريخ بلوچستان"، بلوچي اڪيڊمي، ڪوئيٽه، 1973ع، ص 51.

M. Sardar Khan: "History of Baloch Race", Process Pakistan, Karachi, 1958, P. 129.

Denzil Ibeton Sir: "Punjab Castes", Sh . Mubarak Ali Lahore, 1974, P. 44

[3] رحيم داد، مولائي شيدائي: "بلوچستان جي مختصر تاريخ"، ريلوي پريس سکر، 1941ع، ص 100.

[4] Rahim. A. Dr.: "A History of Freedom Movement:, Pakistan Historical Society, Karachi, 1960, P. 58.

[5] خداداد خان: "لب تاريخ سندهه"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1959ع، ص 141.

[6] نور احمد مولانا: "بلوچ قوم اور اس کي تاريخ"، نور محل، ملتان، 1967ع، ص 336.

محمد حنيف، مهر: "تاريخ مانڪاني ٽالپر"، زاهد پريس، حيدرآباد 1968ع، ص 7.

محمد بخش، حاجي، مير: "مسودو تاريخ ماڻڪاڻي مير"، قلمي، ص 8.

ii. تالپر لقب:

هن قبيلي تي تالپر لقب بجار بن بيزن جي وقت کان پيو. جيڪو سن 1000 هجريءَ مطابق 1592ع ۾ خان جي ڳوٺ چوتي بالا ۾ اچي رهيو. هن ڳوٺ ۾ هڪ تاريءَ جو وڻ هو. جنهن جي هيٺان بجار خان ۽ سندس قبيلي وارا. ويهي ڪچهري ڪندا هئا. ان ڪچهري ۾ ويهڻ وارن جو نالو تالهي پور يعني تالهيءَ جا پٽ هڪ آل طور پئجي ويو. سرائڪي زبان ۾ تاريءَ کي تالهي سڏيندا آهن. اهو لفظ تالهي پور مان ڦري تالپور بڻجي ويو. ان کان پوءِ زنگي بن بجار کي هڪ پٽ به ان تاريءَ جي وڻ هيٺان ڄائو جنهن جو نالو ئي تالهو رکيائون. اهو تالهو ڪکي خان جي پيءُ شاهو خان وڏي جو چاچو هو.[1]

پاڙا:

سنڌ ۾ تالپرن جا هيٺيان ايڪويهه پاڙا آهن[2]: شهداداڻي، ماڻڪاڻي، سهراباڻي، خاناڻي، بهاراڻي، مرٺاڻي، گهراماڻي، عيساڻي، درياخاناڻي، هليلاڻي، جيوناڻي، جئنداڻي، احمداڻي، شهواڻي، ياراڻي، مقصوداڻي، آلوداڻي، ٺاراڻي، شاهلياڻي، حاجوڻي ۽ سڪلاڻي.

انهن پاڙن مان شهداداڻين، ماڻڪاڻين ۽ سهراباڻين جي حڪومت حيدرآباد، ميرپورخاص ۽ خيرپور ۾ هئي، جن مان اسان جو واسطو سهراباڻي قبيلي سان آهي.

iii. هجرت:

تالپرن جي مورث اعليٰ هوت بن جلال خان جي حڪومت ڪيچ مڪران ۾ هئي، جيڪا سندس ٽن پيڙهين تائين قائم رهي.[3] اتان سندس اولاد پنجاب ۽ سنڌ جي مختلف جڳهن تي ڪيئن آباد ٿيو. ان لاءِ هيٺيون روايتون ملن ٿيون:

(الف) ملتان:

هوت خان جو پڙ پوٽو مير اسماعيل خان ملتان جي گورنر سلطان شاهه حسين لانگاهه جو گهاٽو دوست هو جنهن کيس پاڻ وٽ دعوت ڏيئي گهرايو ۽ هو ملڪ سهراب خان دودائي سان گڏجي ملتان ۾ آيو. سلطان شاهه حسين ٻنهي کي پنهنجي سرحد ۾ دين ڪوٽ کان ڪوٽ ڪروڙ تائين سارو علائقو سرداري ۾ ڏنو.[4]

---

[1] غلام مرتضيٰ شاهه سيد: "سنڌي يوسف زليخا"، مطبع جليل (ڪليل) ڪراچي، 1892ع ص 609.
محمد حنيف: "تاريخ ماڻڪاڻي تالپر" حوالو ڏنل آهي، ص 8.

[2] رحيم داد، مولائي شيدائي: "تاريخ بلوچستان"، اردو قلمي، ص68، مملوڪ حاجي مير محمد بخش خان تالپر

[3] نور احمد خان، مولانا: "بلوچ قوم اور اس کي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 238.

[4] محمد بخش خان. حاجي، مير: حوالو ڏنل آهي، ص 8.

(ب) ديرو اسماعيل خان:

ديري اسماعيل خان جو بنياد مير اسماعيل خان 1488ع ۾ رکيو.

(ٻ) ساهيوال:

مير اسماعيل خان جي اولاد مان هڪ شاخ ساهيوال ضلعي ۾ اچي رهي ۽ اتي پنهنجي رياست قائم ڪيائين.[1]

(ت) سخي سرور:

بلوچن جي مشهور ٽيهن سالن واري لڙائي ۾ ٽالپرن جو هڪ سردار امير عبدالرحمن عرف بليده بن ملهير خان، مير چاڪر خان جو طرفدار هو جنهن لاهور ڏانهن ويندي سخي سرور[2] جي دره وٽ وفات ڪئي. ڪيس چوڏهن پٽ هئا. سندس وڏو پٽ تبريز خان لاشارين جي شهزادي مير ابوبڪر سان گڏ گجرات جي شهر پالنپور ڏانهن هجرت ڪري ويو.[3]

(ٿ) ديره جات:

جڏهن شهنشاهه همايون ايران کان موٽيو هو تڏهن ساٺس ٻين ٻروچن سان گڏ ٽالپر به هئا، جن ديره جات[4] ۾ ڪجهه علائقي تي قبضو جمايو هو.[5]

(ث) ماڙي انڊس:

شهنشاهه همايون ٽالپرن کي سنڌ ساگر دوآبي ۾ هڪ جاگير ڏني هئي. سندس تختگاهه ماڙي انڊس هو.[6]

(پ) مزارچه:

ٽالپر مزارين ۽ مگسين طرفان چانڊين سان وڙهيا هئا، تنهنڪري ڪجهه مزارچه علائقي ۾ به لڏي آيا هئا.[7]

---

[1] ايضا

[2] سخي سرور هڪ وڏو ولي ٿي گذريو آهي. سندس درگاهه تعلقي ديري غازي خان ۾ آهي.
(Henry Frowde: "Imperial Gazetteer of India", The Clarenden Press, Oxford, 1908, P. 257.)

[3] رحيم داد، مولائي شيدائي: "جنت السند"، سنڌي ادبي بورڊ حيدآباد، 1958ع، ص 456.

[4] ديره جات سنڌو ندي ۽ سليمان جبلن جي وچ واري ميداني علائقي کي سڏيندا آهن. هن علائقي ۾ ديره اسماعيل خان، ديره غازي خان ۽ ديره فتح خان اچي وڃن ٿا. ڏسو حوالو پهريون، ص 269 ۽ 270.

[5] رحيم داد، مولائي شيدائي: "بلوچستان جي مختصر تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 33.

[6] ماڙي انڊس ديري غازي خان جي مشهور ٽن شهرن هڙند، رسني ۽ ماڙي مان هڪ آهي. اتي راجا رسالو جي بيوفا راڻي ڪڪيلان جي جاءِ هئي، ڏسو حوالو پهريون، ص 250.

[7] ڏسو حوالو ٻيو ص 398.

(ج) ڪوهه سياهه:

تالپر ڪوهه سياهه واري علائقي ٻيبرڪ ۾ رهندا هئا. اهو علائقو ديري غازي خان ۽ ڪچيءَ جي وچ ۾ هو. هن مان نوتاڻي، مزاري، جڪراڻي، گبڙاڻي ۽ شنباڻي قبيلا به هئا. هنن کي بگٽي بلوچن جي ڪجهه قبيلن اتان ڪڍيو ۽ هو سنڌ ۾ آيا.[1]

(چ) ڀاڳناڙي:

مير اسماعيل خان جو پوٽو بجير بن بيزن سن 1000 هجري، مطابق 1592ع ۾ لڏي اچي ڀاڳناڙي ۾ ويٺو جيڪا قلات جي حدن ۾ آهي. ڪجهه وقت ڪانپوءِ هو ديري غازي خان ۾ آيو ۽ چوٽي بالا جو شهر ٻڌي ويٺو.[2] مير سليمان عرف ڪڪي خان جي رهائش به چوٽي بالا ۾ هئي، جتي سندس پٽن ۽ پوٽن جي نالي تي واهه، قلعا ۽ انهن جا ويرا اڄ به موجود آهن.[3]

(ح) ڊگهه بالا:

مير ڪڪي خان جو سهرو حاجي خان مري پنهنجي راڄ سميت مري علائقي ڪاهان مان نڪري، سنڌ جي علائقي ڪاڇي ۾ اچي ويٺو هو جنهن جي استدعا تي سندس ڏهٽو مير ماڻڪ خان ۽ ٻيا تالپر چوٽي بالا مان نڪري، اتي آيا ۽ ڊگهه بالا جو شهر ٻڌي ويٺا.[4]

(خ) پٽ باران:

سن 1700ع ۾ ميان مير محمد ڪلهوڙي، مير آلودي خان کي دعوت ڏئي پاڻ وٽ گهرايو ۽ ميان يار محمد خان کان ڪيس فوج ۾ رتبو ڏياريائين. ان زماني ۾ مير شهداد خان ديره جات جي درداين جي بغاوت بند ڪئي هئي، جنهن جي صلي ۾ دهليءَ جي دربار مان ڪيس پٽ باران جو علائقو جاگير ۾ مليو هو.[5]

مير شهداد خان پنهنجي فوجي اهليت سبب ٻروچن جي مختلف گروهن کي ملائي پنهنجو ڪيو هو ۽ مقامي بغاوتن بند ڪرڻ سبب سندس بهادري مشهور ٿي وئي هئي، تنهنڪري ڪلهوڙن ڪوشش وٺي ڪيس پنهنجو بڻايو هو ۽ پنهنجي لشڪر جو سپه سالار مقرر ڪيو هو.[6]

---

[1] عطا محمد مرزا منشي: "تاريخ تازه نوائي معارڪ"، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، 1959ع، ص 798.

[2] غلام مرتضيٰ شاهه، سيد: "سنڌي يوسف زليخا"، حوالو ڏنل آهي. ص 592.

[3] محمد بخش خان، حاجي، مير: "ماڻڪاڻي ميرن جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 11.

[4] ايضا: ص 14.

[5] رحيم داد، مولائي شيدائي: "تاريخ بلوچستان، قلمي اردو"، حوالو ڏنل آهي، ص 68.

[6] Khuda Bakhsh Mari, Justice: "Search Light on Baluchistan" op. cit. p. 198.

مير شهداد خان ۽ سندس اولاد ڪلهوڙن جي حڪومت ۾ وڏن عهدن تي سُرفراز هئا ۽ ڪلهوڙن سان وفاداريءَ جو دم ڀريندا رهيا. پر ڪلهوڙن جي آخري حڪمرانن مير شهداد خان جي اولاد سان نہ رهايو جنهن جي نتيجي ۾ مجبور ٿي ٽالپرن سنڌ ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي.[1]

iv. هاڻوڪي سڪونت:

هن وقت مير سهراب خان جو اولاد ۽ ڪجهہ ٻين پاڙن جا ٽالپر جن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ آباد آهن، انهن جا نالا هي آهن:

(الف) **خيرپور ۽ ڪوٽ ڏيجي:** مير علي مراد خان جو اولاد.
(ب) **ڪوٽ مير محمد خان:** مير غلام حيدر خان جو اولاد.
(ٻ) **دارا واهڻ:** مير احمد خان ولد مير غلام حيدر خان جو اولاد.
(ت) **محراب پور:** مير حاجي غلام مصطفيٰ خان جو اولاد.
(ٽ) **جنوجي ۽ روشن آباد:** مير رستم خان جو اولاد.
(ث) **منگهن واري:** مير رستم خان جو اولاد.
(پ) **غريب آباد:** مير رستم خان جو اولاد.
(ج) **رضا آباد:** مير غلام محمد خان ولد مير رستم خان جو اولاد.
(چ) **علي آباد:** مير مبارڪ خان جو اولاد.
(ڇ) **راهوجا:** مير چاڪر خان جو اولاد.
(ح) **صوپوديرو:** مير جام نندي خان جو اولاد.
(خ) **ٽالپر وڏا ۽ نندا:** ٽالپرن جي نهالاڻي قبيلي جا ڪجهہ گهر.
(د) **حسين آباد:** ٽالپرن جي بهاراڻي قبيلي جا ٻہ گهر.
(ذ) **اڳڙا:** ٽالپرن جي باگڙاڻي قبيلي جو هڪ گهر.

v. اوائلي احوال ۽ مشاهير:

سنڌ جي سيني ميرن جي مورث اعليٰ مير ڪڪو خان هو جيڪو ديري غازي خان جي جابلو علائقي جي ڳوٺ چوٽي بالا ۾ رهندو هو. هو ڪڪن وارن سبب ڪڪو خان سڏبو هو. ورنہ هن جو اصلي نالو سليمان خان هو. هن کي هوتڪ خان، بجار خان، ماڻڪ خان، عالي خان، جيوڻ خان، ميرڻ خان، دڏڙ خان ۽ صفر خان نالي اٺ پٽ هئا.[2] هن جي اولاد کي ڪڪاڻي ٻہ سڏيندا آهن. مراد فقير زنگيجي کين

---

[1] Postans, T: "Personal Observations in Sind." Indus Publicatons, Karachi, 1973, P. 176.

[2] نور احمد، مولانا: قلمي مسودو (ميرن متعلق).

دعا ڪندي چيو آهي:

باري پروردگار، ڪيا ڪامل وڻ ڪڪاڻين جا،
تاريون تالپرن جون ٿيڙيون باغ بهار،
سي مرڪن شال "مراد" چئي سنڌ صوبي سردار،
جن کي ڏيهه ڏنو ڏاتار، مرڪائن خان خوشيءَ سان.
تاريون تالپرن جون، پرور پوکايون،
دائم تنين دعا جو اسين پاڻي تا پايون،
سي سدائين سايون، جن جي مدد محمد "مراد" چئي.

ميرسليمان خان سن 1100 هجري مطابق 1689ع ۾ وفات ڪئي، سندس مزار چوٽي بالا ۾ آهي[1]. سندس پوئين جو احوال هيٺ ڏجي ٿو:

vi. هوتڪ خان:

هي ميرسليمان خان جو وڏو پٽ هو. هي هڪ وڏو اهل دل ۽ درويش صفت ماڻهو ٿي گذريو آهي. ڪيس به پٽ هئا: هڪ ميرشهداد خان ۽ ٻيو ميرشهڪ خان. شهداد خان جي اولاد خيرپور ۽ حيدرآباد ۾ حڪومت ڪئي. هوتڪ خان جي ٻاءُ ميرماڻڪ خان جي اولاد مان ميرپورخاص جا حاڪم ٿيا. ميرشهڪ خان جي پٽ ميرشاهو خان جي اولاد شاهواڻي سڏرايو. ميرهوتڪ خان سن 1130 هجري ۾ وفات ڪئي. سندس مزار به پيءُ سان گڏ چوٽي بالا ۾ آهي.[2]

vii. ميرشهداد خان:

هي ميرهوتڪ خان جو فرزند هو ۽ وڏو نالي وارو بلوچ سردار ٿي گذريو آهي. منجهس سرداري واريون سموريون لياقتون هيون، جن کان متاثر ٿي بلوچن جا مختلف قبيلا سندس سرداري ۾ آيا.[3] هو پنهنجي والد جي سوٽ ميرصوبدار خان ناراض ٿي ڪلهوڙن وٽ آيو.[4] ۽ ميان يار محمد خان جو سپه سالار ٿيو. سن 1112ع هجري مطابق 1700ع ۾ جڏهن مغل شهزادو معزالدين پنجاب ۾ آيو هو تڏهن ملتان جي هڪ امير غازي خان جي پٽ شيرمحمد ديره جات تي ڪاهه ڪري هڪ فساد مچايو. ميرِ

---

[1] محمد بخش خان حاجي، ميرِ: "ماڻڪاڻي ميرن جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 10.
[2] اعجاز الحق، قدوسي: "تاريخ سنڌ"، جلد دوم، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور 1974ع ۾ ص 717.
[3] Khuda Bakhsh Mari, Justice: op. cit., p. 198.
[4] ضامن ڪنتوري: "عبرت ڪده سنڌهه" حوالو ڏنل آهي، ص 376.

شهداد خان ميان يار محمد خان جي طرفان اهو فساد بند ڪرائي، امن امان قائم رکيو. ان جي ڪري ۽ ٻين ڪيترين ئي خدمتن جي صلي ۾ ڪيس پٽ باران جي زمين عطا ٿي.[1]

سندس نواب لطف علي رضوي نتوي سان به دوستي هئي[2]. ان ڪانسواءِ سنڌ جي مشهور بزرگ شاهه عنايت جهوڪ واري جو به ارادتمند هو مگر جڏهن نتي جي نواب اعظم خان شاهه عنايت سان مير شهداد خان جي معرفت صلح ڪري، ڪيس ڏوڪي سان شهيد ڪرايو هو تڏهن چيو هيائين:

ڏونگر ڏني ڏاڙهي ڪر ڪتي جو پچ

ميان يار محمد خان مير شهداد خان کي "برخوردار" جو لقب ڏنو هو[3]. ميان يار محمد خان کان پوءِ ميان نور محمد خان کان پنهنجن عزيزن کي ميرپور، خانپور، سنهڙو ۽ مانڌر جون جاگيرون وٺي ڏنيون هيائين[4].

ميرشهداد خان کي جام نندو، چاڪر خان، بهرام خان ۽ خير محمد خان نالي چارپٽ هئا. خير محمد لاولد فوت ٿي ويو باقي ٽي اولاد وارا ۽ وڏي حيثيت جا مالڪ ٿيا. هن 2 رجب، 1147 هجري مطابق 1734ع تي وفات ڪئي. سندس مزار سڪرنڊ تعلقي جي ڳوٺ قبي شهداد ۾ آهي.[5]

viii. مير جام نندو خان:

هي مير شهداد خان کان پوءِ ميان نور محمد خان جي لشڪر جو سپه سالار ٿيو. وڏو بهادر ماڻهو هو. سن 1725ع کان 1728ع تائين دائود پوٽن سان شڪارپور ۽ ٻيٽ دٻئي جي جنگين ۾ پنهنجي پيءُ سان شريڪ هو. ان کان سواءِ جاني ديري جي جنگ ۾ جڏهن قلات جو والي عبدالله خان شهيد ٿيو تڏهن به هن پنهنجي والد جي سرڪردگي ۾ بهادري جا جوهر ڏيکاريا هئا. جڏهن نادر شاهه 1739ع ۾ ميان نور محمد جا پٽ يرغمال طور وٺي ويو هو تڏهن جام نندو به انهن سان گڏ ايران ويو هو ۽ وفات به مشهد ۾ ڪئي هيائين. ڪيس جام فيروز ۽ شهداد ثاني نالي به پٽ هئا. هو سنڌي زبان جو هڪ سٺو شاعر به هو[6].

---

(1) Devid Seton: "History of Kalhoras", A typed copy in Sindhology, P. 5.

(2) غلام مرتضيٰ شاهه سيد: "سنڌي يوسف زليخا" حوالو ڏنل آهي، ص 594.

(3) غلام رسول مهر: "تاريخ ڪلهوڙا" جلد ٻيو حصو ڇهون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1964ع، ص 616.

(4) غلام مرتضي شاهه سيد: "سنڌي يوسف زليخا"، حوالو ڏنل آهي، ص 593.

(5) M. Sardar Khan: op. cit. P. 131.

(6) Khuda Bakhsh Mari, Justice: op. cit, P. 198.

ix. مير چاڪر خان:

هي مير شهداد خان جو ٻيو نمبر پٽ هو. ميان نور محمد خان جي ڇڳن سالارن مان هو. پنهنجي پيءُ ۽ ڀائرن سان سمورين جنگي مهمن ۾ شريڪ رهيو[1]. جام نندي خان جي ايران وڃڻ کان پوءِ، جڏهن ڪلهوڙن سندس ننڍي ڀاءُ مير بهرام خان کي سپہ سالار ڪيو تڏهن هن پنهنجي حق تلفي سمجهي، ملازمت تان استعيفا ڏئي ڇڏي ۽ پنهنجي جاگير تي وڃي، گوشہ نشين ٿي گذاريائين[2]. ڪيس سهراب خان، غلام محمد خان، سليمان خان، زنگي خان ۽ عالي خان نالي پنج پٽ هئا، جن مان سهراب خان خيرپور جي حڪومت جو بنياد قائم ڪيو. هن 1180 هجري مطابق 1766ع ۾ وفات ڪئي[3].

x. مير بهرام خان:

هي مير شهداد خان جو ٽيون نمبر پٽ هو. جام نندي خان جي ايران وڃڻ بعد ڪلهوڙن جي لشڪر جو سپہ سالار ٿيو. هن کي ميان نور محمد توڙي ميان غلام شاهہ وٽ وڏي عزت هئي. هن سلسلي ۾ مير عظيم لکي ٿو[4]:

امير زمان مير بهرام بود، ڪہ باماه و خورشيد همنام بود.
گل گلشن مير شهداد شير، ڪہ بود او رئيس بلوچان دلير.
عجب مؤمن آن مرد دينداربود، دل روشنس گنج انوار بود.

سندس تعريف ڪندي مير حسن علي خان لکي ٿو[5]:

هو ان عهد ۾ مير روشن ضمير جهان پهلوان مير بهرام شير.
اگرچہ نہ هو ملڪ جو بادشاهہ، هيو قوم پنهنجي جو فرمان روا.
هو بهرام گو راڳ جيئن بي نظير، تيئن مير بهرام هو شيرگير.

پاڻ ميان سرفراز خان جي حڪومت جو بہ رڪن اعظم هو[6]. سندس اثر رسوخ ڏسي، ڪيترائي حامي سندس دشمن بڻجي پيا هئا، جن ڪيس ميان صاحب

محمد بخش خان حاجي مير: "تاريخ ماڻڪاڻي مير" قلمي مسودو، ص 30.
(1) محمد بخش خان، حاجي مير: "تاريخ ماڻڪاڻي مير"، حوالو ڏنل آهي، ص 29.
(2) نور احمد، مولانا: "مضمون رسالو بلوچي دنيا"، جنوري 1971ع، ص 11.
(3) اعجاز الحق قدوسي: "تاريخ سندهہ"، حوالو ڏنل آهي، ص 717.
(4) عظيم الدين نٿوي مير: "فتحنامہ سندهہ"، حوالو ڏنل آهي، ص 28.
(5) حسن علي خان، مير: "شاهنامہ سندهہ"، حوالو ڏنل آهي، ص 2.
(6) خدادا خان: "لب تاريخ سندهہ"، حوالو ڏنل آهي، ص 134.

جي نظرن ۾ ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪئي. ميان صاحب بہ انهن جي اثر ۾ اچي، مير بهرام خان کي سندس پٽ صوبدار خان سميت شهيد ڪرائي ڇڏيو[1]. اهو جانگداز واقعو سن 1189 هجري مطابق 1775ع ۾ پيش آيو. وفات جو سال هيٺئين شعر مان نڪري ٿو[2].

بہ سال وصالش ملک بر فلک، بگفتا بفردوس خرگاهہ زد.

xi. مير بجار خان:

هي مير بهرام خان جو ٻيو نمبر پٽ هو. والد جي شهادت وقت حج تي ويل هو. ڪيس اها وحشت اثر خبر حج تان موٽندي واٽ تي ملي. قلات جي حاڪم مير نصير خان ڪيس وڏي لشڪر سان مدد ڏئي، ڪلهوڙن کان وير وٺڻ جي آڇ ڪئي، مگر مير بجار خان سندس شڪريو ادا ڪندي جواب ڏنو "مان برابر بيڪس ۽ مظلوم آهيان، پر خدا کان سواءِ ڪنهن کان بہ مدد نہ وٺندس. مون لاءِ اها شرم جي ڳالهہ ٿيندي، جو پنهنجي ملڪ تي پرائي فوج وٺي وڃي حملو ڪريان." هو نصير خان جي آڇ موٽائي، سنڌ ۾ آيو[3]. ان وقت سنڌ ۾ بدامنيءَ جي بازار گرم هئي. ميان سرفراز خان راتو واهہ محل ڇڏي اچي حيدرآباد جي قلعي ۾ لڪو ۽ قيد ٿيو. ڪلهوڙن هڪ ٻئي پٺيان ميان محمد خان، ميان صادق علي ۽ ميان غلام نبي کي تخت تي ويهاريو. مير بجار خان وري بہ هنن کي معاف ڪرڻ ٿي چاهيو. مگر سازشي ماڻهن جي چرچ تي، هن سان لانياريءَ جي ميدان تي لڙائي ڪيائين، جنهن ۾ ميان غلام نبي مارجي ويو. مير صاحب سندس ڀاءُ ميان عبدالنبي کي تخت تي ويهاريو ڇو جو هن کان سواءِ ڪلهوڙن مان ٻيو ڪو بہ حقيقي وارث ڪونہ بچيو هو. ميان عبدالنبي اڳ ۾ ئي ميان سرفراز ۽ سندس ٽن ساٿين کي قلعي ۾ شهيد ڪرائي ڇڏيو هو[4]. ميان عبدالنبي جو ڀائٽيو ميان عزت يار خان افغانستان جي بادشاهہ وٽ فريادي ٿيو ۽ اتان حڪومت جي سنڌ ۽ لشڪر جي امداد وٺي چاچي تي چڙهائي ڪري آيو. پر مير بجار خان هٿان شڪارپور جي ويجهو شڪست کاڌائين[5]. ايترين مهربانين باوجود ميان عبدالنبي مير صاحب جي برخلاف سازشون ڪندو رهيو پر سامهون وڙهڻ جي سگهہ ساري نہ سگهيو.

---

[1] James Mc murdo: "History of Kalhora", A typed copy in Sindhology, P. 21.

[2] خداداد خان: "لب تاريخ سنڌهہ"، حوالو ڏنل آهي، ص 34.

[3] اعجاز الحق قدوسي: "تاريخ سنڌهہ"، حوالو ڏنل آهي، ص 492.

[4] غلام رسول مهر: "تاريخ ڪلهوڙا"، حوالو ڏنل آهي، ص 665.

[5] James Mc murdo: op. cit, P 25.

نيٺ پنهنجي دوست جوڌپور جي راجا جي مدد سان بہ راجپوت گهرائي، انهن جي هٿان مير صاحب کي دغا سان شهيد ڪرايائين[1]. مير صاحب انهن مان هڪڙي کي ماري وڌو ۽ ٻيو ڀڄي ويو[2]. سندس وفات جو سال 1194ع هيٺئين شعر مان برآمد ٿئي ٿو[3]:

از سر افسوس گفتا هاتفم، مير شد از جمدر هند و شهيد.

xii. مير عبدالله خان:

مير بجار خان جي شهادت کان پوءِ سڀني ميرن ۽ بلوچن سندس فرزند مير عبدالله خان کي پنهنجو وڏو تسليم ڪيو ۽ سندس سرڪردگي ۾ حڪومت جي برخلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيائون. ميان عبدالنبي بلوچن جو تاءُ ڏسي، قلات مان هڪ سالار زرڪ خان کي وڏي لشڪر سان چاڙهي آيو. مير عبدالله خان مقابلو ڪري ڪيس شڪست ڏني. زرڪ خان مارجي ويو ۽ ميان عبدالنبي فرار ٿي راجپوتن ڏانهن ڀڄي ويو ۽ اتان هڪ تازه دم لشڪر وٺي آيو پر راجپوتن کي بہ بلوچن هٿان شڪست فاش آئي. ميان عبدالنبي اتان بہ ناميد ٿي آخري ڪوشش لاءِ افغانستان ويو ۽ وڏيون لالچون ڏيئي مدد خان پٺاڻ کي وٺي آيو[4].

مير عبدالله خان بادشاهي لشڪر جي احترام سبب تڪڙو وڙهڻ مناسب نہ ڄاتو. ٻار ٻچا ڪچ ڏانهن موڪلي، پاڻ ريگستان ڏانهن هليو ويو. پٺيان مدد خان ڦرلٽ ڪري سنڌ ۾ تباهي مچائي ڏني[5].

انهيءَ تباهي متعلق ڪيترن شاعرن مرثيا چيا، جن جو تت هيٺئين شعر ۾ ملي ٿو[6]:

چنان هول در ملک سندهہ او فتاد، کہ هول قيامت بداده بياد.

مير عبدالله خان پنهنجي ملڪ کي بيگناهہ لٽبو ڏسي، پنهنجن اميرن سان مشورو ڪيو ۽ يڪراءِ ٿي بادشاهي لشڪر سان وڙهڻ جو فيصلو ڪيو. هوڏانهن مدد خان بہ مجبور ٿي ساڻس خط و ڪتابت شروع ڪئي، جنهن جي

---

(1) Houston: "Representative Men of Bombay Presidency, Govt Press, Bombay, 1897, P. 46.

(2) حسن علي خان مير: "سنڌ جو شاهنامو"، حوالو ڏنل آهي، ص 28.

(3) خداداد خان: "لب تاريخ سندهہ"، حوالو ڏنل آهي، ص 137.

(4) غلام رسول مهر: "تاريخ ڪلهوڙا"، حوالو ڏنل آهي، ص 762 کان 766.

(5) Jmes Mc murdo: op. cit. P P. 26, 27.

(6) خدادا خان: "لب تاريخ سندهہ"، حوالو ڏنل آهي، ص 138.

نتيجي ۾ صلح ٿي ويو ۽ ٽالپرن آخري دفعو بہ ميان عبدالنبي کي معاف ڪري، بادشاهہ تسليم ڪيو ۽ مدد خان افغانستان ڏانهن موٽي ويو.[1]

ميان عبدالنبي کي اڃا بہ آرام نہ آيو ۽ هن مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان ماڻڪاڻي کي پاڻ وٽ دغا سان گهرائي، مارائي ڇڏيو. مير عبدالله خان جي وفات جو سال "شهيد ابن الشهيد" جي مادي مان 1196 هجري، مطابق 1782ع نڪري ٿو.[2]

xiii. مير فتح علي خان:

مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان جي شهادت کان پوءِ سيني ميرن گڏجي، مير بهرام خان جي پوٽي ۽ مير صوبدار خان جي وڏي پٽ مير فتح علي خان کي پڳ ٻڌرائي ۽ سندس سرڪردگي هيٺ ڪلهوڙن سان جنگ جوٽيائون، جيڪا "جنگ هالاڻي" جي نالي سان مشهور آهي. هن موقعي تي بلوچن مان گهڻا ماڻهو ڪلهوڙن جي خلاف وڏي جوش ۽ جذبي رکڻ باوجود، تيستائين وڙهڻ لاءِ تيار نہ هئا، جيستائين کين اهو يقين ڏياريو ويو تہ هاڻي ڪلهوڙن کي هميشہ وانگر حڪومت موٽي نہ ملندي ان وقت سيني ٽالپرن جي برادري ۾ مير سهراب خان وڏو ۽ نيڪ مرد هو جيڪو بلوچن کي يقين ڏياري، عين لڙائي هلندي، هڪ وڏو لشڪر وٺي آيو ۽ جان جي بازي لڳائي جنگ ڪيائين.[3]

مير حسن علي خان هن جنگ ۾ بروچن ۽ مير سهراب خان جي بهادري جو نقشو هيٺين شعرن ۾ ڪڍيو آهي.[4]

بروچن ها پيرن ۾ ڏانوڻ وڏا،
متان منهن ڪو موڙي پڄي بي خطا
بروچن جو ڪل لشڪر هيو ڇهہ هزار،
ميان جو هو لشڪر وڏو بي شمار
انهيءَ حال ۾ مير سهراب خان،
ڪئي جنگ تي پنهنجي محڪم ميان.
مقابل ٿيو با دشمن ڪينہ خواهہ،
گهڻن سرڪشن کي ڪيئين ماري تباهہ.
ڪيئين رخ ٿي جنهن پاسي با تيغ تيز

---

(1) James Mc murdo: op. cit. P. 27.

(2) غلام رسول مهر: "تاريخ ڪلهوڙا"، حوالو ڏنل آهي، ص 767.

(3) وڏن کان ٻڌل روايت: مير غلام علي خان، ساڪن صوپو ديرو.

(4) حسن علي مير: سنڌ جو شاهنامو"، حوالو ڏنل آهي، ص 58.

وڏئين ٿي بہ جان عدو رستخيز،
نہ ڪثرت کان دشمن جي ڪو بيم و باڪ،
گهڻا ماري دشمن ڪيئين خون و خاڪ.
مگر پاڻ پي ميرِ سهراب شير،
ٿي زخمي پيو جنگ ۾ سو دلير.
ڪيائين نہ زخمن جي پرواهہ ڪا،
وڙهيو جئن وڙهي شير با اڙدها.
ٿي شمشير ان شير جي شعلہ بار،
جو پاڻيءَ مان ان جي ٿي نڪتا شرار.

هن جنگ ڪلهوڙن جي حڪومت جو خاتمو آندو ۽ سنڌ ۾ ميرن جي حڪومت قائم ٿي. ميرِ فتح علي خان ڪجهہ وقت نوشهري فيروز ۾ اچي رهيو. پوءِ حيدرآباد جو قلعو فتح ڪري، اتي پنهنجو تخت گاهہ مقرر ڪيائين[1].

ميرِ فتح علي خان جي مرضي هئي تہ هو اڪيلي سر سنڌجو مطلق العنان بادشاهہ ٿئي ۽ ملڪ ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ نہ ڏئي، پر اها ڳالهہ ميرِ سهراب خان ۽ ميرِ ٺاري خان کي نہ وڻي. تنهنڪري ٻئي ڄڻا ناراض ٿي حيدرآباد مان هليا ويا ۽ پنهنجن راڄن سميت ملڪ جي مختلف حصن تي وڃي قبضو ڄمايائون. ميرِ سهراب خان روهڙيءَ ۾ آيو ۽ ميرِ ٺارو خان شاهہ بندر ۾ ٻنهي خيرپور ۽ ميرپورخاص ۾ پنهنجون حڪومتون قائم ڪيون[1]. اهو ئي سبب آهي، جو جڏهن ميان عبدالنبي جي مدد لاءِ سردار احمد خان نورزئي ۽ بوستان خان چاليهن هزارن جي لشڪر سان ميرِ فتح علي خان تي چڙهائي ڪري آيا، تہ ميرِ سهراب خان ۽ ميرِ ٺارو خان ٻئي غيرجانبدار ٿي ويهي رهيا. ان هوندي بہ ميرِ فتح علي خان اڪيلي سر افغانين کي شڪست ڏني[2]. اها لڙائي جنگ هالا جي نالي سان مشهور آهي. انهيءَ فتح جو سال هيٺئين شعر مان نڪري ٿو[3]:

بفرمود حق سال نصرت قرين،
ڪہ انا فتحناک فتح مبين.

(1204 هجري)
1790ع

---

[1] حسن علي خان، ميرِ: "سنڌ جو شاهنامو"، حوالو ڏنل آهي، ص 66.
(1) James Mc murdo: op. cit. P. 27.

[2] نور احمد خان، مولانا: "مضمون بلوچي دنيا" ملتان، جنوري 1971ع، ص 14.
[3] ايضا

جڏهن ٻاهريون خطرو دور ٿي ويو تڏهن مير فتح علي خان جي ڪمسن ڀاٽيجي ۽ مير عبدالله خان شهيد جي فرزند مير غلام حسين کي پنهنجي حق تلفي جو احساس ٿيو ۽ هڪ دفعي مير فتح علي خان تي بندوق جو فائر ڪيائين، مگر اهو گسي ويو. مير صاحب هن کي قلعي کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ۽ هن وڃي "ٽنڊو غلام حسين" نالي ڌار ڳوٺ ٻڌو[1]. اها خبر ٻڌي مير سهراب خان، مير ٺارو خان ۽ ٻيا ڪيترا ٻروچ مير غلام حسين جا طرفدار ٿي ٻيٺا ۽ هڪ وڏي جنگ جي تياري ٿي ويئي. مختلف ماڻهن جو لشڪر اچي ڪنو ٿيو هو پر ميرن جي مستورات وچ ۾ پئي اها جنگ ٺاري ڇڏي ۽ ٽالپرن گڏجي صلح ڪيو. مير غلام حسين خان مير فتح علي خان جي حڪومت تسليم ڪئي ۽ مير فتح علي خان نه فقط خيرپور ۽ ميرپورخاص جي حڪومتن جي خودمختاري تسليم ڪئي، پر پنهنجي حڪومت ۾ به پنهنجن ٽن ڀائرن، مير مراد علي خان، مير ڪرم علي خان ۽ مير غلام علي خان کي شريڪ ڪري "چوياري" قائم ڪئي.[2]

---

[1] ايضا: ص 15.

[2] محمد بخش خان حاجي، مير: "تاريخ ماڻڪاڻي مير"، حوالو ڏنل آهي، ص 98، 99.

ٽالپرن جي سياسي تاريخ ۽ ان ۾ خيرپور جي ميرن جو حصو

تعارف:

سنڌ جي تاريخ ۾ ٽالپرن جي سياسي ۽ قومي خدمتن جو مطالعو مختلف زاوين کان ڪري سگهجي ٿو. ٽالپر، ڪلهوڙن جي ابتدائي دور ۾ فوجي اڳواڻ ٿي آيا ۽ هالاڻي جي جنگ کان پوءِ هن ملڪ جا حاڪم ٿيا. انهيءَ عرصي دوران سندن ڪلهوڙن کان سواءِ مڪيه سرحدي حڪومتن ۽ حڪمرانن سان واسطو پيو. انهن لاڳاپن جي حوالي سان ٽالپرن جي سياسي بصيرت ۽ قومي خدمت جي هڪ جهلڪ هيٺ پيش ڪجي ٿي.

i. سنڌ ۽ ڪلهوڙا:

ٽالپرن ۽ ڪلهوڙن جي تعلقات جو مختصر احوال اڳئين باب ۾ اچي چڪو آهي، جنهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته مير شهداد خان ۽ سندس پٽن مير جام نندي خان مير بهرام خان جي فهم و فراست ۽ بهادري جي ذريعي سندن اقتدار جون پاڙون پختيون ٿيون ۽ وري ميان سرفراز خان ۽ ميان عبدالنبي خان جي ناداني ۽ درباري سازشن سبب سندن حڪومت تي هميشه لاءِ زوال اچي ويو ۽ سنڌ جي حڪومت تي ٽالپرن جو قبضو ٿيو.

ii. سنڌ ۽ نادر شاهه:

سن 1739ع ۾ ايران جي بادشاهه نادر شاهه هندستان تي حملو ڪيو ته سنڌ به سندس يلغار کان بچي نه سگهي ۽ هو ميان نور محمد خان کي شڪست ڏئي سنڌ کي پنهنجي باجگذار بڻائي ويو. سنڌ مان موٽڻ وقت ميان نور محمد خان جي پٽن

سان گڏ تالپرن جي سردار مير جام نندي خان کي به يرغمال طور پاڻ سان وٺي ويو جنهن مشهد ۾ وفات ڪئي.

iii. سنڌ ۽ پناڻ:

نادر شاهه جي قتل کان پوءِ سندس سپه سالار احمد خان ابدالي پاڻ کي دراني جو لقب ڏنو. سنڌ جي حاڪم ميان نور محمد خان ڪلهوڙي هن جي مخالفت ڪئي، پر ناڪامياب ٿيو ۽ سنڌ جي حڪومت ايران بدران افغانستان جي مطيع بڻجي وئي. احمد شاهه ابداليءَ جي وفات کان پوءِ سندس پٽ تيمور شاهه افغانستان جو بادشاهه ٿيو. تيمور شاهه جي وقت کان وٺي قنڌار جا پناڻ جڏهن ڪڏهن سنڌ تي حملو ڪندا پنهنجا ڪيسا گرم ڪندا رهيا، ايتري قدر جو اها چوٽي عام ٿي وئي ته "جڏهن ڪڏهن سنڌڙي توکي قنڌارئون ڏوڪو".

ان وقت سنڌ جو حاڪم ميان عبدالنبي خان ڪلهوڙو هو جنهن جي ڏينهن ۾ تالپرن جو سردار مير بجار خان ولد مير بهرام خان حڪومت جو مدار المهام هو[1]. ميان عبدالنبي خان جو ڀائٽيو ميان عزت يار خان افغانستان ۾ پنهنجي چاچي جي خلاف دانهين ٿيو ۽ تيمور شاهه ان کي پنهنجي مشهور سپه سالار محفوظ خان سان گڏي وڏي لشڪر سان سنڌ تي چاڙهي موڪليو. مير بجار خان ميان عبدالنبيءَ کي ساڻ ڪري پناڻن جي ٽيهن هزارن جي لشڪر سان شڪارپور ۾ لڙائي ڪئي. پناڻن شڪست کاڌي مگر مير بجار خان شاهي احترام کي نظر ۾ رکي هنن سان تمام سٺو برتاءُ ڪيو ۽ جنگي قيدين کي آزاد ڪري انعام ڏنا[2].

پناڻن جي هار جو ٻڌي، تيمور شاهه پاڻ هڪ وڏو لشڪر ساڻ ڪري، سنڌ تي چڙهي آيو. مير بجار خان هن جي احترام ۾ شاهي فوج جي لنگهڻ لاءِ درياهه تي هڪ ٻيڙين جي پل تيار ڪرائي ڇڏي ۽ بادشاهه ڏانهن هڪ درخواست روانه ڪري پنهنجي وفاداري ۽ پناڻن جي ابهرائي ۽ زيادتي جو ذڪر لکي موڪليو. اها درخواست ڪيس رستي تي ملي، جنهن جي پڙهڻ سان ڏاڍو متاثر ٿيو. ان کان پوءِ مير بجار خان به سندس خدمت ۾ پهچي ويو ۽ هن کي دانائي سان راضي ڪري رستي تان ئي موٽائي ڇڏيائين.

مير بجار خان جي شهادت کان پوءِ ميان عبدالنبي تالپرن جي سردار مير عبدالله خان ولد مير بجار خان تي قنڌار مان مدد خان اسحاق زئي کي چاڙهي آيو جنهن

---

[1] لطف الله بدوي: "تذڪره لطفي"، ڀاڱو ٽيون، ص 32.
[2] ايضا ص 34.

ڪافي ڏينهن ڦرلٽ ڪري، سنڌ تي وڏي تباهي آندي، ٽالپرن وري بہ بادشاهي لشڪر جو احترام ڪيو ۽ جنگ ۾ اڀهرائي نہ ڪئي. نيٺ سفيرن جي ڪوشش بعد صلح ٿيو ۽ مدد خان ميان عبدالنبي خان کي تخت تي ويهاري موٽي ويو. وري جڏهن ميرن مير فتح علي خان جي سرڪردگي ۾ ڪلهوڙن کي هالاڻي جي جنگ ۾ شڪست ڏئي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي، تڏهن بہ ميان عبدالنبي خان تيمور شاهہ وٽ فريادي ٿيو. اها ڳالهہ ٻڌي ٽالپرن بہ تيمور شاهہ ڏانهن پنهنجا وڪيل موڪليا. ٻنهي طرفن جون ڳالهيون ٻڌي، تيمور شاهہ فيصلو ڪيو تہ سنڌ کي اڌو اڌ ڪري، ميرن ۽ ڪلهوڙن کي ڏني وڃي. هن ميان عبدالنبي خان کي ميرن کان اڌ ملڪ وٺي ڏيڻ لاءِ پنهنجي سردارن: بوستان خان ۽ اخلاص خان کي وڏي لشڪر سان سنڌ ڏانهن موڪليو. ميرن جا وڪيل انهيءَ فيصلي کان مايوس ٿي اتي ئي رهي پيا ۽ روزانہ بادشاهہ جي خدمت ۾ اچي ڪيس ميان عبدالنبيءَ جي سياسي نااهليءَ جون حقيقتون ٻڌائيندا رهيا. هوڏانهن سنڌ ۾ جڏهن ميرن کي تيمور شاهہ جي انهيءَ فيصلي جي خبر پئي، تڏهن چاليهہ هزار بلوچن جو لشڪر وٺي پناڻن سان مقابلي لاءِ روهڙي اچي پهتا. پناڻن جو لشڪر لاڙڪاڻي تائين پهتو هو. اچا لڙائي جي نوبت ڪانہ پهتي هئي تہ ميرن جي وڪيلن هڻي هنڌ ڪيو ۽ بادشاهہ کي راضي ڪري وڃائون، جنهن پنهنجو فيصلو ڦيرائي، ميرن لاءِ سنڌ جي حڪومت جو پروانو لکي ڏنو. هو اهو پروانو ۽ لڙائي نہ ڪرڻ جو حڪمنامو وٺي، ڪاميابيءَ سان سنڌ ۾ آيا. بوستان خان ۽ اخلاص خان بادشاهہ جو حڪمنامو پڙهي، ميان عبدالنبي کي ناميد ڪري افغانستان موٽي ويا ۽ ميرن بي فڪر ٿي سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳا[1].

افغانستان جي بادشاهہ کان سنڌ جي حڪومت جي سند حاصل ڪرڻ کان پوءِ مير فتح علي خان جي مرضي اڪيلي سر حڪومت ڪرڻ جي هئي، پر اها ڳالهہ مير سهراب خان ۽ مير ٺاري خان کي نہ وڻي ۽ ٻئي ڄڻا ناراض ٿي، پنهنجا راج وٺي، خيرپور ۽ ميرپورخاص ۾ پنهنجون ڌار حڪومتون بڻائي ويٺا. انهيءَ بي اتفاقي جو وجهہ وٺي وري بہ ميان عبدالنبي تيمور شاهہ جي دربار ۾ ويو ۽ احمد خان نورزئي ۽ بوستان خان کي وڏي لشڪر سان سنڌ تي چاڙهي آيو. مير فتح علي خان سان خيرپور ۽ ميرپورخاص جي ميرن ساٿ نہ ڏنو تڏهن بہ خدا تي ڀروسو رکي، هالن جي شهر وٽ اچي پناڻن سان لڙيو ۽ ڪامياب ٿيو[2].

---

[1] مرزا قليچ بيگ: حوالو ڏنل آهي، ص 31

[2] قليچ بيگ، مرزا: حوالو ڏنل آهي، ص 33.

پناٽن جي شڪست جو ٻڌي تيمور شاهه پاڻ سنڌ تي چڙهائي ڪئي. ۽ مير فتح علي خان هڪدم هڪ درخواست بادشاهه جي خدمت ۾ موڪلي ڏني، جنهن ۾ احمد خان نورزئي ۽ ٻين پناٽن جي اڳرائي جو احوال ۽ پنهنجي مجبوري جي حقيقت لکي موڪليائين. بادشاهه درخواست پڙهي، پنهنجي صلاحڪارن کان مشورو ورتو جن مير فتح علي خان جي سفارش ڪئي. ايتري ۾ هن کي افغانستان ۾ ڪجهه فسادن جو اطلاع به مليو تنهن ڪري واٽ تان ئي ڪابل موٽي ويو.

تيمور شاهه افغانستان جي فسادن کي منهن ڏئي، وري ٻئي سال پنهنجي سردار پائينده خان جي هٿ هيٺ سنڌ مان خراج وٺڻ لاءِ لشڪر چاڙهي موڪليو. مير فتح علي خان به مقابلي لاءِ تيار ٿيو پر سفيرن جي معرفت صلح ٿي ويو جنهن موجب مير صاحب افغانستان کي اهو خراج ڏيڻ قبول ڪيو جيڪو ڪلهوڙا سال بسال ڏيندا رهندا هئا[1].

ان کان پوءِ مختلف قبيلن جي چڱن مڙسن گڏجي، تالپرن جا خانداني جهڳڙا نبيري ڇڏيا ۽ هو پراڻا ويڇا وساري، پاڻ ۾ ڪير ڪنڊ ٿي ويا. هنن هڪ ٻئي جي حڪومتن جي خودمختاري تسليم ڪري، خارجي معاملات ۾ هڪ ٻئي کي ساٿ ڏئي بلوچي اتحاد قائم ڪري ڇڏيو.

هوڏانهن افغانستان ۾ تيمور شاهه جي وفات کان پوءِ ڪافي انقلاب آيا ۽ پناٽ ڪيترائي سال پاڻ ۾ وڙهندا رهيا ۽ زمان شاهه ۽ محمود شاهه جي ايامڪاري ۾ سنڌ جي سياست کان دور رهيا. وري جڏهن شاهه شجاع کي حڪومت هٿ آئي، تڏهن 1803ع ۾ سنڌ تي ڪاهي آيو. خيرپور ۽ حيدرآباد جي ميرن گڏجي سنڌس مقابلو ڪيو[2].

شاهه شجاع ميرن کان ڍل جي گهر ڪئي ته مير غلام علي خان هن کي جواب ۾ چيو ته "اها ڪڙ ئي مري وئي جيڪا سونا آنا ڏيندي هئي. اهي ڍلن ڏيڻ وارا مري ويا". ان جواب تي شاهه شجاع جي صلاحڪارن ميرن سان ميٽ محبت جون ڳالهيون ڪيون ۽ شاهه سندن مهماني کائي موٽي ويو[3].

سن 1814ع ۾ شاهه شجاع بارڪزئي خاندان جي حڪومت کان ڀڄي سنڌ ۾ آيو. ميرن سندس آڌرياءُ ڪري، ڪيس شڪارپور ڏانهن اماڻي ڇڏيو. شاهه شجاع جي ڀٽيان ايوب شاهه لشڪر وٺي اچي سنڌ تي ڪڙڪيو. ميرن شاهه شجاع کي لڏياني ڏانهن

---

[1] قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 34.
[2] امير علي شاهه، سيد: حوالو ڏنل آهي، ص 72.
[3] حسن علي خان، مير: "سنڌ جو شاهنامو"، ص 86.

موڪلي ڏنو ۽ ايوب شاهه سان صلح ڪري، ڪيس موٽائي ڇڏيو[1].

شڪارپور جو شهر احمد شاهه ابداليءَ جي وقت کان وٺي پناٺن جي قبضي ۾ هوندو هو. 1823ع ۾ حيدرآباد جي وڏي وزير نواب ولي محمد خان لغاري حڪمت عملي سان ۽ رتو ڇاڻ کان سواءِ پنهنجي قبضي ۾ آندو ۽ اتي خيرپور ۽ حيدرآباد جي ميرن جي طرفان به گورنر مقرر ڪيا ويا.

سن 1833ع ۾ شاهه شجاع دربدر ٿي سنڌ ۾ اچي پناهه ورتي. ميرن ڪافي ڏينهن سندس آڏرياءُ ڪيو ۽ شڪارپور ۾ رهڻ ڏنو. ڪجهه وقت لاءِ اتان جي آسپاس جو محصول مهماني طور هن جي حوالي ڪيو ويو. مگر هو واپس وڃڻ بدران ميرن جي سرحدن تي قبضو ڪرڻ لڳو. جنهن تي مجبور ٿي حيدرآباد ۽ خيرپور جي ميرن گڏجي سندس مقابلو ڪيو[2].

شاهه شجاع جي علمبردار سمندر خان سکر جي پرسان آدم شاهه جي ٽڪريءَ تي توپون نصب ڪيون ۽ ميرن جي لشڪر غلام مرتضيٰ شاهه ڪهيري جي سپه سالاريءَ ۾ ڪرڙيءَ جي ميدان تي سامهون ٿيو. وڏي رتو ڇاڻ ڪانپوءِ ميرن شڪست ڪاڏي ۽ سندن بهترين جوڌا شهيد ٿيا، جن مان غلام مرتضيٰ شاهه، ڪاظم شاهه ۽ جهان خان مريءَ جا نالا قابل ذڪر آهن. نيٺ صلح ٿيو ۽ شاهه شجاع اٺ لک رپيا وٺي واپس موٽي ويو[3].

ان ڪانپوءِ شاهه شجاع انگريزن جي پناهه ۾ ويو ۽ ڪافي ڏچو پيدا ڪيائين، جنهن جو ذڪر انگريزن جي احوال ۾ ڏنو ويندو.

iv. سنڌ ۽ قلات جا بروهي:

قلات جي بروهين جا سنڌ سان تعلقات ميان نور محمد خان ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ شروع ٿيا. سن 1697ع ۾ ميان محمد دائود ڪلهوڙو سبيءَ جي هڪ امير ملڪ باروزئي جي نياڻي زوري ڪڍي ويو. هن ملتان جي گورنر شهزادي معزالدين کي دانهن ڏني. شهزادو معزالدين، ميان محمد دائود جو دوست هو ۽ هن کان ٻانهن نه وٺي سگهيو. تنهن ڪري ملڪ باروزئي شهنشاهه اورنگزيب عالمگير وٽ وڃي فرياد ڪئي. اورنگزيب ميان محمد دائود جي موت جو پروانو جاري ڪري شهزادي کي سندس گرفتاري جو حڪم ڪيو. شهزادي قلات جي نواب مير محراب خان اول کي حڪم جي تعميل لاءِ لکيو. مير محراب خان ميان محمد دائود جي پٽيان پيو ۽

---

[1] قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 39 ۽ 40.

[2] آندل فقير ماڇي: "جنگ نامو ڪرڙي سنڌي بيتن ۾."

[3] عطا محمد مرزا، منشي: "تاريخ تازه نوائي معاريڪ"، ص 305.

جهالاوان جي علائقي ۾ ، چڪوءَ جي ڳوٺ وٽ ميان محمد دائود ۽ سندس ڀاءُ ميان نور محمد سان مقابلو ڪيائين. انهيءَ مقابلي ۾ مير محراب خان اوچتي گولي لڳڻ سبب مري ويو مگر شڪست ڪلهوڙن کي آئي ۽ ٻئي ڀٽا گرفتار ڪيا ويا. مير محراب خان جي ڀائٽئي مير سمندر خان هنن جي قتل جو حڪم ڏنو مگر اتان جي هڪ امير آخوند محمد صالح سفارش ڪري سندن جان بچائي ورتي، ڪلهوڙن معافي وٺي چاليهه هزار روپيا ساليانه خراج ڏيڻ جو وعدو ڪيو. ڪجهه ڏينهن بعد مير سمندر خان کين شهنشاهه اورنگ زيب وٽ وٺي ويو ۽ کين معافي وٺرائي ڏني. اورنگ زيب مير محراب خان جي خون بها ۾ ڪراچيءَ جو بندر ڪلهوڙن کان وٺي سمندر خان کي ڏياري ڇڏيو[1].

وري سن 1731ع ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙي ۽ قلات جي حاڪم مير عبدالله خان جو مقابلو ڪيچيءَ جي علائقي ۾ جاني ديري جي ڳوٺ وٽ ٿيو جنهن ۾ مير عبدالله خان مارجي ويو. هن جنگ ۾ تالپرن جو سردار مير شهداد خان ۽ سندس پٽ مير چام نندو خان به شريڪ هئا.

سن 1739ع ۾ جڏهن نادر شاهه ميان نور محمد خان کي شڪست ڏئي سندس پٽن کي يرغمال طور وٺي قلات مان لنگهيو تڏهن مير عبدالله خان جي خون بها ۾ ڪيچيءَ جو سارو علائقو ڪلهوڙن کان کسي قلات جي نواب مير محبت خان جي حوالي ڪري ڇڏيو.[2]

سن 1745ع تائين قلات جو شهزادو مير نصير خان يرغمال طور ايران ۾ رهيو مگر نادر شاهه جي قتل ٿيڻ کان پوءِ اتان ڀڄي نڪتو. پوءِ قندار ۽ مڪران مان ٿيندو سنڌ ۾ ڪلهوڙن وٽ اچي پورا ٻه سال مهمان ٿي رهيو[3].

اهوئي مير نصير خان جڏهن قلات جو حاڪم ٿيو تڏهن هن سن 1788ع ۾ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي مدد لاءِ پنهنجي هڪ سردار زرڪ خان کي وڏي لشڪر سان ميرن جي مقابلي لاءِ چاڙهي موڪليو. مير عبدالله خان تالپر بلوچن جو لشڪر وٺي سندس سامهون ٿيو. انهيءَ لڙائي ۾ زرڪ خان مارجي ويو ۽ سندس لشڪر شڪست کائي موٽي قلات هليو ويو[4].

---

[1] گل خان نصير، مير: "تاريخ بلوچستان، جلد اول"، اقبال اسٽيشنري مارٽ، ڪوئيٽا، 1952ع ص 43 کان 46.
Ahmed Yar Khan: "Inside Baluchistan", Royal Book Co: Karachi 1975, P. 80.

[2] گل خان نصير، مير، "تاريخ بلوچستان، جلد اول"، اقبال اسٽيشنري مارٽ، ڪوئيٽا، 1952ع، ص 80.
Ahmed Yar Khan, "Inside Baluchistan", Royal Book Co: Karachi, P.83.

[3] ايضا:

[4] ايضا: ص 156، 157.

ان کان پوءِ جڏهن 1790ع ۾ افغانستان جي بادشاهه تيمور شاهه سردار مدد خان اسحاق زئي کي سنڌ تي چاڙهي موڪليو هو تڏهن به مير نصير خان پنهنجي خاص سردارن جي سرڪردگي ۾ هڪ وڏو لشڪر مدد خان سان گڏ موڪليو هو. ان وقت به پناٿن ۽ بروهين گڏجي سنڌ ۾ قرلٽ ڪئي هئي ۽ پوءِ صلح ٿي ويو هو[1].

افغانستان جي بادشاهه تيمور شاهه جي گهر ۾ مير نصير خان بروهي جي ڀائيٽي هئي ۽ سندن هڪ ٻئي سان برادرانه تعلقات هئا. تنهن ڪري جڏهن به افغانن جي طرفان سنڌ تي ڪاهه ٿيندي هئي، تڏهن بروهين جو لشڪر به پناٿن جي لشڪر سان ڪٺو هوندو هو.

مير غلام علي خان حيدرآبادي جي ڏينهن ۾ سنڌ ۽ قلات جا تعلقات تمام وڌي ويا. ڇو جو قلات جي حاڪم مير نصير خان جي پٽ مير محمود خان جي ڀائيٽيءَ سان ڀاڳ ناڙيءَ جي شهر ۾ مير غلام علي خان جي شادي ٿي هئي[2].

ان وقت قلات جو هڪ شهزادو بهرام خان مير محمود خان سان بغاوت ڪري سنڌ ڏانهن مدد لاءِ ڀڄي آيو هو مگر ميرن سندس ڪابه مدد ڪانه ڪئي هئي.

سن 1795ع ۾ مير ڪرم علي خان ڪراچي جي بندر تي قبضو ڪري هميشه لاءِ قلات جي حڪومت کان ڌار ڪري ڇڏيو[3].

وري سن 1832ع ڌاري مير محراب خان ثاني شهيد جي زماني ۾ آخوند محمد صالح بغاوت ڪري پنهنجي پٽ محمد صديق کي سنڌ جي ميرن ڏانهن امداد لاءِ موڪليو هو پر ميرن هن باغي جي به مدد ڪانه ڪئي هئي[4].

اهڙي طرح پڇاڙي تائين سنڌ جا مير قلات جي حڪومت سان بلوچي اتحاد قائم رکندا آيا.

V. سنڌ ۽ بهاولپور جا دائود پوٽا:

بهاولپور جي دائود پوٽن جا سنڌ سان تعلقات عيسوي سترهين صديءَ جي ابتدا ۾ قائم ٿيا. جڏهن سندن وڏو ڏاڏو امير فيروز خان لاڙڪاڻي ضلعي جي ڳوٺ ترائي ۾ وڏيري جلال خان ابڙي جو مهمان ٿي رهيو هو ۽ وفات به اتي ئي ڪئي هئائين. فيروز خان جو پٽ بهادر خان بلوچستان جي علائقن سبي ۽ ڊاڊرجي نواب وٽ وڃي رهيو هو جنهن کيس هڪ جاگير عطا ڪئي هئي. ان وقت سکر ضلعي جي شهر لکيءَ جو

---

[1] گل خان نصير، مير: حوالو ڏنل آهي، ص 157 کان 159.
[2] قليچ بيگ، مرزا: حوالو ڏنل آهي، ص 38.
[3] گل خان نصير، مير: حوالو ڏنل آهي، ص 179.
[4] ايضا: ص 225.

حاڪم شير خان مهر هو جنهن جا ماڻهو بهادر خان ۽ سندس عزيزن جو مال ۽ چورائيندا رهندا هئا ۽ سندس شڪار گاهه ۾ به خلل وجهندا هئا.

بهادر خان وڏيرو شير خان وٽ سندس مرشد ۽ ميڙ وٺي ويو پر مهرن پنهنجون حرڪتون بند نه ڪيون. نيٺ بهادر خان تنگ ٿي مهرن سان مقابلو ڪيو. هنن کي شڪست ڏئي، لکيءَ کان نون ميلن جي فاصلي تي 1026 هجري مطابق 1617ع ۾ هڪ شهر ٻڌي، ان جو نالو شڪارپور رکيو. ان کان پوءِ وري لکيءَ جي وڏيري ڪريم ڏني خان جي سرڪردگي ۾ مهرن جوابي حملوڪيو پر ڪامياب ٿي نه سگهيا ۽ لکيءَ جو شهر به دائود پوٽن جي قبضي ۾ اچي ويو[1].

هڪ صدي گذرڻ کان پوءِ ميان نور محمد خان ڪلهوڙي ۽ ٿي دفعا شڪارپور تي ڪاهه ڪئي، پر هر دفعي صلح ٿي پي ويو ۽ شڪارپور جو شهر دائود پوٽن جي قبضي ۾ رهندو آيو. نيٺ سن 1139هجري مطابق 1726ع ۾ ميان نور محمد خان ڪلهوڙي مير شهداد خان ٽالپر سان گڏجي شڪارپور تي حملو ڪيو جنهن ۾ امير صادق محمد خان اول هار کائي خانپور ۾ آيو پر اتي به سنڌ جي لشڪر سندس پيڇو ڪيو ۽ هو ديري غازي خان جي درياهن جي وچ واري زرخيز علائقي "ٻيٽ دبلي" ۾ وڃي پهتو جتي پنهنجي شڪست قبول ڪري جان ڇڏرايائين[2].

ٽالپرن جي زماني ۾ خيرپور جي حاڪم مير سهراب خان سن 1224 هجري مطابق 1809ع ۾ بهاولپور تي چڙهائي ڪئي مگر صلح ٿيو[3].

ٻن سالن کان پوءِ مير سهراب خان ڪن اُچ جي ساداتن جي حق رسي لاءِ بهاولپور تي پنهنجو لشڪر چاڙهي موڪليو. ميرن جي لشڪر هڪ سڪل واهه جي تري ۾ آڙ ورتي. بهاولپور جي نواب واهه جو منهن کولرائي پاڻي ڇڏرايو جنهن جي ڪري ميرن جو لشڪر ڇڙوڇڙ ٿي ويو ۽ شڪست کاڌائين. نواب صاحب ٽنولي ڪري لشڪر جو ڇڏيل سامان مير غلام علي خان ڏانهن حيدرآباد ڏياري موڪليو. مير غلام علي خان غصي ۾ پنهنجي هڪ سالار طاهر خان کي لشڪر ڏئي بهاولپور تي چاڙهي موڪليو. مير سهراب خان جو تازه دم لشڪر به طاهر خان سان مليو ۽ ٻنهي لشڪرن گڏجي بهاولپور تي ڪاهه ڪئي. هن دفعي مير ڪامياب ٿيا ۽ سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ڀاڙي وارو علائقو ڪسي خيرپور جي حڪومت سان ملائي ڇڏيائون ۽ نواب صاحب جي فرزند رحيم يار خان کي يرغمال طور حيدرآباد وٺي آيا[2].

---

[1] محمد عزيز الرحمن، عزيز: "صبح صادق"، اردوطبع ثاني، برقي پريس، بهاولپور 1943ع، ص 67 کان 69

[2] ايضا: ص 75.

[3] ايضا: ص 95.

[2] لطف الله، بدوي: "تذڪره لطفي"، ڀاڱوپيو ص 31، 32.

شهزادو رحيم يار خان سنڌ ۾ هڪ سال اٺ مهينا رهيو ۽ پوءِ عزت سان پنهنجي ڳوٺ موٽي ويو[1].

تاريخ 8 ڊسمبر 1842ع ۾ انگريزن سبزل ڪوٽ ۽ ينگ پاڙي وارا علائقا خيرپور جي حڪومت کان کسي بهاولپور جي نواب جي حوالي ڪيا[2].

اُن کانپوءِ سنڌ جي ميرن جا بهاولپور وارن سان پائپي وارا تعلقات رهندا آيا. مير محمد حسن ۽ سندس عزيز بهاولپور جي نواب جي ضمانت تي سنڌ ۾ موٽي اچي رهيا هئا[3].

vi. سنڌ ۽ راجپوت:

جوڌپور ۽ جيسلمير جا راجپوت سنڌ جي ڪلهوڙن جا دوست ۽ ٽالپرن جا جاني دشمن هئا. ميان عبدالنبي خان ڪلهوڙي سن 1194هجري مطابق 1780ع ۾ جوڌپور جي راجا بجيسنگهه سان سازباز ڪري ۽ راجپوت گهرايا هئا، جن مير بجار خان کي شهيد ڪيو هو[4].

ساڳئي سال مير بجار خان جي فرزند مير عبدالله خان لشڪر وٺي جوڌپور تي حملو ڪيو هو. راجا بجيسنگهه ۽ بلوچن جي وچ ۾ خونريز لڙائي لڳي هئي. بلوچ راجا کي شڪست ڏئي جوڌپور ۾ ڦرلٽ ڪري واپس آيا هئا ۽ عمرڪوٽ جو قلعو پنهنجي قبضي ۾ ڪيو هئائون[5].

وري جڏهن مدد خان پٺاڻ جي مدد سان ميان عبدالنبي خان ڪلهوڙو اقتدار ۾ آيو هو، تڏهن هن عمرڪوٽ وارو قلعو پنهنجي دوست، جوڌپور جي راجا کي واپس ڏئي ڇڏيو هو.

هالاڻي جي جنگ کان پوءِ جڏهن مير سنڌ جي حڪومت سنبهالي ويٺا، تڏهن سن 1201هجري مطابق 1786ع ۾ مير سهراب خان خيرپور واري جو ڀاءُ مير غلام محمد خان شڪار جي سانگي عمرڪوٽ جي طرف ٽي ويو ته راجپوتن جي ور چڙهي ويو ۽ وڙهندي پنهنجي هڪ سو ماڻهن سان شهيد ٿي ويو. مير سهراب خان ڀاءُ جي بدلي وٺڻ لاءِ جوڌپور تي چڙهائي ڪئي. حيدرآباد مان مير فتح علي خان جو لشڪر به ساڻس مدد ۾ هليو. ڪافي راجپوت مقابلي ۾ مارجي ويا ۽ شڪست کاڌائون. مير صاحب عمرڪوٽ جو قلعو قبضي ۾ ڪري ڪاميابيءَ سان موٽي آيو[6].

---

(1) محمد عزيز الرحمٰن، عزيز: حوالو ڏنل آهي، صڳ 94.

(2) ايضا: ص 107.

(3) روايت: مير فدا حسين خان ٽالپر

(4) لطف الله بدوي: "تذڪره لطفي"، پاڳو ٻيو حوالو ڏنل آهي، ص 13.

(5) ايضا: ص 15.

(6) قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 27 ۽ 28.

مير فتح علي خان، مير ناري خان ۽ مير سهراب خان راجپوتانا جي سرحد کان بچاءَ لاءِ ٽيٽيهه قلعا تعمير ڪرائي ڇڏيا. ان کان وٺي راجپوت ميرن جي ملڪ تي ڪڏهن به بري نظر ڪري نه سگهيا. انگريزن سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ شاهه ڳڙهه وارو قلعو خيرپور جي ميرن کان کسي جيسلمير جي راجا کي ڏئي ڇڏيو.

vii. سنڌ ۽ پنجاب جا سک:

ميرن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان سورهن سال پوءِ 1799ع ۾ رنجيت سنگهه پنجاب ۾ هڪ سک رياست قائم ڪئي هئي. انهيءَ رياست قائم ڪرڻ ۽ راجا جي لقب اختيار ڪرڻ جي اجازت کيس افغانستان جي بادشاهه زمان شاهه ڏني هئي، ڇو جو رنجيت سنگهه سندس درياهه ۾ ٻُڏل توبون ڪڍرائي هن ڏانهن ڏياري موڪليون هيون.[1]

ابتدا ۾ رنجيت سنگهه جا ميرن سان سٺا تعلقات هئا. ٻئي حڪومتون هڪ ٻئي ڏانهن ساليانا تحفا ۽ سوڪڙيون موڪليندڙيون رهنديون هيون[2]. مير ناري خان جي فرزند مير علي مراد خان ماڻڪاڻي جي رنجيت سنگهه سان خاص دوستي هوندي هئي[3].

سن 1817ع ۾ سنڌ ۾ افواهه اٿيو ته راجا رنجيت سنگهه جو ڏوهتو نهال سنگهه وڏي لشڪر ۽ توبخاني سان سنڌ تي ڪاهيو ٿو اچي. اهو هُل ٻڌي مير ڪرم علي خان حيدرآباد واري ۽ مير سهراب خان خيرپور واري جا لشڪر گڏجي مقابلي لاءِ شڪارپور تائين آيا. هوڏانهن حيدرآباد مان ميرن جا وڪيل بمبئي جي انگريز گورنر ڏانهن مدد لاءِ ويا. انگريزن خط لکي راجا کي لڙائي کان روڪ ڪئي. جنهن جواب ۾ لکيو ته نهال سنگهه سير ۽ تفريح جي لحاظ کان ان طرف تي ويو هو ۽ ڪين سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جو ڪو به ارادو ڪونه هو. ميرن ڏانهن به هڪ دوستي جو خط لکيائين. ان کان پوءِ ميرن جو لشڪر موٽي خيرپور ۽ حيدرآباد هليو ويو.[4]

ان کانپوءِ جڏهن رنجيت سنگهه شڪارپور شهر جي رونق ۽ سنڌ جي زرخيز علائقن جي شهرت ٻڌي، ته هن کي سنڌ فتح ڪرڻ جو شوق جاڳيو. تنهن ڪري هميشه وجهه ڳوليندو ۽ پنهنجي فوجي آفيسرن سان سنڌ هٿ ڪرڻ جون صلاحون ڪندو رهندو هو. هڪ دفعي سندس هڪ فوجي آفيسر وليم لي (William Leigh)

---

(1) Lepel Griffin: "Ranjit Singh", S. Chand &Co. Delhi, 1957, p. 161, 162.

(2) لطف الله، بدوي: "تذڪره لطفي، جلد ٽيون"، حوالو ڏنل آهي، ص 58.

(3) محمد حنيف، مهر، ڪاڇيلوي: "تاريخ ماڻڪاڻي مير"، حوالو ڏنل آهي، ص 64.

(4) قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 40، ۽ 41.

کي چيو هو تہ هو ڏهہ هزار ماڻهو وٺي سنڌ فتح ڪري سگهندو.[1]

رنجيت سنگهہ سنڌ تي چڙهائي ڪرڻ جي ڪوشش بہ ڪئي، مگر انگريزن وري بہ هن کي منع ڪئي، ڇو جو سنڌ جي ميرن سان سندن سٺا تعلقات هئا[2]. جڏهن 1831ع ۾ سيد احمد بريلوي شهيد ٿي ويو تڏهن هن جو من وڏي ويو ۽ سنڌ جي سرحد وارن ڪافي علائقن تي قبضو ڪري ورتو. 1838ع ۾ سنڌ جي ميرن کان خراج وٺڻ جي گهر ڪيائين، جيڪا هنن حقارت سان ٺڪرائي ڇڏي. ان وقت بہ هندستان جي وائسراءِ وچ ۾ پئي رنجيت سنگهہ کي اڳرائي ڪرڻ کان روڪي ڇڏيو[3]. ان هوندي بہ انگريزن اڳ ۾ ميڙ منٽ ڪري پوءِ دڙڪا ڏئي بہ هن کي ميرن کان پندرهن لک روپيا وٺي ڏنا[4].

رنجيت سنگهہ 1839ع ۾ مري ويو[5]. ۽ سندس جانشين سنڌ جي ميرن سان سٺا تعلقات رکندا آيا. ايتري قدر جو مير شير محمد خان ماڻڪاڻي ۽ مير محمد حسن خان خيرپوري جلاوطني واري زماني ۾ سکن جي سرحد ۾ وڃي رهيا هئا[6].

viii. سنڌ ۽ انگريز:

سنڌ ۾ انگريزن جي آمد عيسوي سترهين صديءَ جي شروعات ۾ ٿي. هڪ ٻئي پنيان سندس محقق سير ۽ تفريح جي خيال کان هتي اچي ملڪي مشاهدو ڪندا رهيا ۽ پنهنجي سفرنامن جي ذريعي پنهنجي قوم کي هتان جي حقيقتن کان واقف ڪندا رهيا. اهڙن سياحن مان ڪئپٽن هاڪس، رابرٽ شرلي، نڪولاس ورنگٽن، هئملٽن ۽ ميسن جا نالا قابل ذڪر آهن[7].

ان کانپوءِ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي کان رعايت حاصل ڪري 1758ع ۾ واپاري ڪوٺيون کوليائون، جيڪي سن 1775ع ۾ بند ڪيائون، ڇو جو ميان غلام شاهہ جي فرزند ميان سرفراز سندن سرپرستي نہ ڪئي.[8]

---

(1) Gray, C: "European Adventures of Northern India", Govt. Press, Lahore, 1929, p. 76.

(2) Mahajan, V.D: "India Since 1526", S. Chand & Co: Delhi, 1963, p. 162.

(3) Dod well, H.H: "The Cambridge History of India", Vol. V.S. Chand & Co: Delhi, p. 523, 524.

(4) قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 46.

(5) Lepal Griffin: "European Adventures of India".

(6) ممتاز حسين، پٺاڻ، ڊاڪٽر: "ڪئپٽن اسٽوڪ جي انگريزي ڪتاب دلا ۽ ليوز جو ترجمو"، ص 320.
محمد حنيف، مهر، ڪاڇيلوي: "تاريخ ماڻڪاڻي مير"، حوالو ڏنل آهي، ص 84.

(7) لطف الله، بدوي: "تذڪره لطفي"، حوالو ڏنل آهي، ص 6 کان 12.

(8) Hughes: "Selections from the Records of the Bombay Govt:", New Series No xviii, Education Society Press, Bombay, 1855, p. 109.

وري سن 1799ع ۾ هنن پنهنجي هڪ مقامي واپاري ابوالحسن کي موڪليو تہ هو سنڌ جي حڪومت سان تعلقات قائم ڪرڻ لاءِ ڳالهيون ڪري. هنن ظاهر ۾ اهو ڏيکاريو تہ هو سنڌ سان تجارتي ناتا رکڻ ٿا چاهين، مگر حقيقت ۾ سندن مقصد سياسي هو ۽ چاهيائون ٿي تہ انهيءَ نموني سان هو ٽيپو سلطان ۽ فرينچن جي سرگرمين کي ناڪام بڻائي سگهندا ۽ افغانستان جي بادشاهہ زمان شاهہ جي منصوبن کان بہ اڳواٽ واقف ٿي سگهندا. مير فتح علي خان هنن جي حفاظت ڪرڻ ۽ ڪين هر طرح جي رعايتن ڏيڻ جو وعدو ڪيو ۽ سندن ريزيڊنٽ ناٿن ڪروءَ کي ڪراچيءَ ۾ گهر ناهڻ جي اجازت ڏني.[1] ۽ هنن نٿي ۽ ڪراچي ۾ ڪوٺيون وڏيون. ٿورن ڏينهن ۾ مير صاحب کي مقامي تاجرن ذريعي انگريزن جي نيت جو پتو پئجي ويو ۽ سن 1800ع ۾ هنن جون ڪوٺيون بند ڪرائي ڪين ملڪ مان ئي تڙي ڪڍيائين[2].

جيستائين مير فتح علي خان زنده هو تيستائين انگريزن سنڌ ۾ پير نہ پاتو، مگر مير فتح خان جي وفات کان پوءِ جڏهن نيپولين، ايران ۽ روس وارن سان عهد ناما ڪيا، تڏهن ڪين خوف ٿيو ۽ 1809ع ۾ مير غلام علي خان سان دوستانہ تعلقات رکي عهد نامو ڪيائون، جنهن موجب ميرن وعدو ڪيو تہ هو پنهنجي ملڪ ۾ فرينچن کي رهڻ نہ ڏيندا. مير غلام علي خان 1227هجري مطابق 1813ع ۾ وفات ڪئي.[3] ۽ مير ڪرم علي خان سندس جانشين ٿيو، جنهن جي ڏينهن ۾ انگريزن رنجيت سنگهہ ۽ ميرن جو صلح ڪرايو.

سن 1820ع ۾ مير ڪرم علي خان انگريزن سان پهرين عهد نامي جي توثيق ڪئي ۽ وعدو ڪيائين تہ آئيندہ انگريزن کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ يورپي کي پنهنجي ملڪ ۾ رهڻ نہ ڏيندو[4].

مير ڪرم علي خان 1828ع ۾ ، مير سهراب خان 1830ع ۾ وفات ڪئي. حيدرآباد جي حڪومت مير مراد علي خان جي حوالي ٿي ۽ خيرپور ۾ مير رستم خان اڳ ۾ ئي حاڪم ٿيو هو.

ان وقت هندستان جو وائسراءِ لارڊ وليم بينٽڪ هو جنهن کي سندس صلاحڪارن ۽ بمبئي جي گورنر سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو مشورو ڏنو پر هن

---

[1] محمد حنيف، صديقي: "مضمون انگريزن جو سنڌ تي قبضو"، اخبار مهراڻ، جنوري 1961ع، ص 16.

[2] Rahim, A, Dr: "A History of the Freedom Movement" vol, II, Pakistan Historical Society, Karachi, 1960, p. 49.

[3] دين محمد، وفائي، مولانا: "الوحيد آزاد نمبر"، 1936ع ص 107.

[4] سي يو ايچيسن: "اردو ترجمو عهدنامجات، جلد ستون"، نولڪشور، لڪنو 1869ع، ص 5.

سياسي مجبورين سبب ان وقت ايڏو وڏو قدم نہ کنيو. تڏهن بہ 1831ع ۾ رنجيت سنگهہ ڏانهن گهوڙن ۽ ٻين سوکڙين موکلڻ جوبهانو بڻائي، ميرن کان سنڌو ندي استعمال ڪرڻ جي اجازت گهريائين. مير اهڙي اجازت ڏيڻ لاءِ راضي نہ هئا، پر هڪ تہ برنس اڳ ۾ ئي سندن علاج ذريعي وٽن اثر رسوخ حاصل ڪري چڪو هو، ٻيو مير نصير خان سندن سفارش ڪئي ۽ ٽيون وري گورنر جنرل کين پنهنجي دوستيءَ جو واسطو وڏو. تنهن ڪري حضور شرميءَ کان مجبور ٿي هنن کي اجازت ڏنائون. برنس گهوڙا ۽ سوغاتون ساڻ ڪري سنڌونديءَ مان پنجاب ويو ۽ مخفي طرح سنڌونديءَ ۽ ان جي آسپاس جي چڪاس وٺي حڪومت کي رپورٽ ڏني[1].

هڪ انگريز محقق مسٽر ٽروٽ جي قول موجب ميرن غير ملڪي تاجرن لاءِ پنهنجي ملڪ کي کولڻ مناسب نٿي ڄاتو. هو اهڙي زمين جي بک وارن بيمارن تي پروسو رکي نٿي سگهيا[2].

انگريزن جي انهيءَ دريائي سفر تي سنڌين جي دلين ۾ ڪيترائي شڪ شبها ۽ خوف پيدا ٿيا ۽ هڪ سنڌي سيد چئي ڏنو "افسوس جو سنڌ هلي وئي، ڇو جو انگريزن درياهہ ڏسي ورتو آهي ۽ اهو ئي فتح جو رستو آهي"[3].

جڏهن انگريزن کي سنڌو نديءَ جي پوري پروڙ پئجي وئي، تڏهن ميرن کي ان جي جهاز راني ۽ واپار جي فائدن جا سبز باغ ڏيکارڻ شروع ڪيائون ۽ خيرپور جي مير رستم خان کي پهريون دفعو پنهنجي دام ۾ آندائون. مير رستم خان ان وقت پنهنجي خانداني جهڳڙن ۽ انگريزن جي پيدا ڪيل سياسي سازشن ۾ ڦاٿل هو تنهن ڪري حالتن کان مجبور ٿي 1832ع ۾ معاهدو ڪيائين، جنهن موجب انگريزن خيرپور جي جداگانہ حيثيت تسليم ڪئي ۽ واپار لاءِ سنڌوندي ۽ ٻيا رستا کولريائون. ٿورن ڏينهن اندر اهڙو ئي عهد نامو حيدرآباد جي ميرن سان بہ ڪيائون. خيرپور ۽ حيدرآباد جي ٻنهي حڪومتن سخت مجبوريءَ جي حالت ۾ انگريزن جا شرط قبول ڪيا، پر دوراندیشي ڪرڻ هنن کان بہ اهو شرط لکرائي ورتائون تہ هو سنڌ ۾ بينڪ ڪري نہ ويهندا ۽ سنڌو ندي يا ٻيا رستا فوجي طرح سان استعمال نہ ڪندا. ان کانپوءِ 1834ع ۾ وري انگريزن هڪ نئون عهدنامو ڪري ٻيڙين تان محصول جي رعايت ورتي[4].

---

(1) Rahim, A. Dr: "A History of the Freedom Movement". P. 52.

(2) قيام الدين احمد، ڊاڪٽر: "هندستان مين وهابي تحريک"، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، 1972ع ص 118.

(3) محمد حنيف، صديقي: حوالو ڏنل آهي، ص 17.

(4) Hughes, A. W: "Gazetteer of the Province of Sind", George Bell & sons, London, 1874, p. 413

حقيقت ۾ وليم بينٽڪ جو اصلي مقصد سنڌونديءَ کي انگريزن جي حڪومت لاءِ هڪ غار بڻائڻ هو. هن 1832ع وارو عهد نامو ڪري پاڻ کان پوءِ ايندڙ گورنر جنرلن لاءِ هڪ راهه هموار ڪري ڇڏي هئي، ته جيئن هو اڳتي هلي ان غار کي ميرن جي قبر بڻائي ڇڏين[1].

انهيءَ وچ ۾ سن 1249هجري مطابق 1833ع ۾ پهرئين چوياري جو آخري تاجدار مير مراد علي خان وفات ڪري ويو ۽ حيدرآباد ۾ مير نور محمد خان، مير نصير خان، مير محمد خان ۽ مير صوبدار خان جي ٻي چوياري قائم ٿي ۽ پنهنجو ملڪ چئن حصن ۾ تقسيم ڪري حيدرآباد ۾ گڏجي حڪومت ڪرڻ لڳا. ان وقت خيرپور جي حڪومت ٽن ڀائرن مير رستم خان، مير مبارڪ خان ۽ مير علي مراد خان ۾ ورهايل هئي. ساڳئي نموني سان ميرپوخاص جي حڪومت مير شير محمد خان، مير شاهه محمد خان ۽ مير خان محمد خان ۾ تقسيم ٿيل هئي.[2] مطلب ته وڏا مير پنهنجو وارو وڃائي مالڪ حقيقي سان وڃي مليا هئا ۽ ساري سنڌ ٽڪرا ٽڪرا ٿي ننڍين شهزادن جي هٿ ۾ اچي وئي هئي، جيڪي آهستي آهستي انگريزن جي سياسي ڄار ۾ ڦاسندا ويا. ٻن سالن ڪانپوءِ لارڊ آڪلنڊ هندستان جو گورنر جنرل ٿي آيو ۽ هن ميرن سان اهڙو برتاءُ ڪيو جهڙو پنهنجي زيردستن سان ڪبو آهي.

انگريز هڪ طرف ميرن سان معاهدا ڪندا ويا ۽ ٻئي طرف سکن کي تشدد تي اڀاريندا ويا[3]. نتيجو اهو نڪتو جو رنجيت سنگهه روجهاڻ تي قبضو ڪيو ۽ سنڌ تي باقاعدي ڪاهه ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني. سرچارلس نيپيئر جي لفظن ۾ "سنڌي بلوچن جي بهادري ۽ سندن جنگجو طبعيتن کي ڏيان ۾ رکندي، اها ڳالهه يقيني نظر ڪانه پي آئي ته ڪو رنجيت سنگهه پنهنجي حملي ۾ ڪامياب ٿي سگهي ها. اها ڳالهه به يقيني آهي ته ميرن کي هن جي خلاف ٻاهرين مدد وٺڻ جي نه ڪا خواهش هئي ۽ نه وري هنن اهڙي گهر ڪئي هئي"[4].

هونئن به ميرن رنجيت سنگهه جي ڌمڪين جي پرواهه ڪانه ڪئي هئي ڇو جو ڪيس پنهنجي طاقت تي ڀروسو هو.

مير رستم خان دعويٰ سان چيو هو "اسان سکن کي اڳ به ڀڄايو آهي ۽ هاڻي به ڀڄائينداسون"[5].

---

(1) Rahim, A, Dr: "A Historyof the Freedom Movement", p. 54.

(2) M. Sardar Khan: "History of Baloch Race &Baluchistabn", Process Pakistan, Karachi, 1958. P. 153.

(3) تبسم، چوڌري: "تذڪره پيران پاڳاره"، انڊس پرنٽرس، حيدرآباد، 1975ع، ص 114.

(4) محمد حنيف، صديقي حوالو ڏنل آهي، ص 17.

(5) Montgomery Martin: "The History of the Indian Empire", Vol. I, Printing Co; London, 1874, p. 449.

اها ٻي ڳالهه هئي ته هو سکن ۽ انگريزن جي گڏيل طاقت سان مقابلو ڪري سگهن ها يا نه. ٻنهي طاقتن پاڻ ۾ ملي ايڏي سازش ڪئي جو ٽالپرن کي ٻن ڳالهين مان هڪڙي ڳالهه قبول ڪرڻي هئي. يا ته هو ڳالهين ذريعي صلح ڪن ها، يا ٻنهي سان ڪليو مقابلو ڪن ها. ميرن مجبور ٿي پهرئين ڳالهه قبول ڪئي ۽ 1838ع ۾ انگريزن جي ريزيڊنٽ کي پاڻ وٽ رهائي سندس ثالثي قبول ڪئي [1] نه فقط ايترو پر ميرن جي خرچ تي حيدرآباد ۾ انگريزي لشڪر به رهايو هئائون، ته هو سنڌين جي مجبوري جو وڌ ۾ وڌ فائدو وٺي [2].

ان وقت انگريزن کي روس جي حملي جو خوف سر تي سوار هو تنهن ڪري ان جي روڪڻ لاءِ افغانستان جي بادشاهه دوست محمد خان سان تعلقات وڌائي ڪيس پنهنجي مطيع بڻائڻ جي ڪوشش ڪيائون، پر هو سندن دام ۾ نه آيو. ايتري ۾ افغانستان مان لوڌجي نڪتل شاهه شجاع هنن جي ور چڙهي ويو جنهن کي دوست محمد جي بدران پنهنجو هٿ ٿوڪيو حاڪم بڻائڻ جو فيصلو ڪيائون [3].

جون 1838ع ۾ شاهه شجاع، رنجيت سنگهه ۽ انگريزن جي وچ ۾ ٿن ڌرين جو عهدنامو ٿيو جنهن ۾ طئي ڪيو ويو ته شاهه شجاع ۽ انگريز افغانستان تي حملو ڪندا ۽ شاهه شجاع جي خرچ لاءِ رهيل خراج جي بهاني سان ميرن کان هڪ دفعو ئي وڏي رقم وٺي ويندي ۽ ان مان پندرهن لک رنجيت سنگهه کي رشوت طور ملندا.

افغانستان تي ڪاهڻ لاءِ رنجيت سنگهه کين پنهنجي ملڪ مان رستو نه ڏنو تنهنڪري هنن کي سڌو ۽ سولو رستو ڇڏي سنڌ جي رستي کان وڃڻو پيو ۽ کين هزارين ميل مسافري برداشت ڪرڻي پئي [4].

سنڌ جا مير رستي نه ڏيڻ ۾ رنجيت سنگهه کان گهٽ ڪين هئا، پر ٽن طاقتن جي وچ ۾ ڦاسي چڪا هئاءِ کين ڪنهن تي اعتبار ڪونه هو ۽ هڪ وقت تي سيني سان مقابلو به ڪري نه ٿي سگهيا. انگريزن کي ڪابل ڏانهن لشڪر موڪلڻو هو تنهن ڪري 1832ع واري عهد نامي جي پيڇڪڙي ڪيائون ۽ ڏنڊي جي زور تي لشڪر موڪلي سنڌ کي فوجي ڪارروائين جو مرڪز بڻايائون [2].

---

(1) Abid: p.449.

(2) محمد حنيف صديقي: حوالو ڏنل آهي، ص 17.

(3) Chandra, P.T,: "Indian Cyclopaedia", 3rd edition, Navyug Printing Press, Lahore, 1934, p. 38.

(4) Griffiths, S.P: "The British Impact on India", Macdoneld, London, 1952, p. 96.

غلام سرور لاهوري، مفتي: "بهارستان تاريخ"، نولڪشور لکنو 1877ع، ص 149.

ثناءالله، شيخ: "برتش سلطنت"، عجائب اسٽورس، سکر، 1964ع، ص 81.

(2) Marriot, J.A. R: "A History of England", Vol. VII, Methmen & co. London, 1919, p. 269.

Percival Spear: "Oxford History of Modern India", University Press, London, 1965. p. 164.

جڏهن انگريز افغانستان تي چڙهائي لاءِ سنڌ مان وڃي رهيا هئا، تڏهن افغانستان جي بادشاهه، دوست محمد خان هنن کي خط لکيو هو ته "اوهان انگريزن کي رستو ڏئي پاڻ لاءِ ڪنڌا پوکي رهيا آهيو. اسان کي اوهان جي حال تي افسوس آهي. اوهان اها حديث نه پڙهي آهي ڇا ته "جيڪو ڪنهن ظالم جي مدد ڪندو آهي ته خدا ان تي اهوئي ظالم مسلط ڪندو آهي. اوهان جو ڪجهه ڪري رهيا آهيو ان جو نتيجو اوهان کي جلد ملندو"[1].

ميرن جي انهي خط جي هدايتن تي عمل ڪرڻ جي مرضي هئي، مگر ويچارا مجبور هئا ۽ ڪجهه به ڪري نٿي سگهيا.

عين ان وقت انگريزن اليگزينڊر برنس کي حڪم ڏنو ته هو خيرپور جي ميرن کي لالچائي، خوف ڏياري، هنن سان تعلقات پيدا ڪري ۽ نئين عهدنامي تي دستخط وٺي. برنس خيرپور ۾ آيو ۽ ڇهن ڪلاڪن جي بحث کان پوءِ اڌاري طور بڪر جي قلعي جو قبضو ورتائين[2].

حيدرآباد جا مير دانهون ڪندا رهيا، مگر انگريزن ۽ شاهه شجاع جون فوجون اڳتي وڌنديون رهيون. شاهه شجاع شڪارپور کان ٿيندو اچي لاڙڪاڻي تي قبضو ڪري ويٺو. هوڏانهن انگريزي فوجون ڪراچي تي زوري قبضو ڪري حيدرآباد ڏانهن وڌڻ لڳيون. اهڙي ماحول ۾ انگريزن جا سفير حيدرآباد ۾ عهدنامي لاءِ زور ڀري رهيا هئا. مير نور محمد خان هڪ پيتي کولي سمورا عهدناما ڪڍي سندن اڳيان رکيا ۽ چيو ته "آخر انهن عهدنامن جي قيمت ڇا آهي؟ جڏهن کان وٺي انگريزن جا سنڌ سان تعلقات شروع ٿيا آهن تڏهن کان وٺي هر روز نوان مطالبا پيش ٿيندا ٿا وڃن. اسان دوستيءَ جي نالي تي هر ڪا مدد ڏيڻ گهرون ٿا، مگر اها پڪ ملڻ گهرجي ته آئينده اسان کي وڌيڪ تنگ نه ڪيو ويندو". مير جي آڏو سفير لاجواب ٿيل، مگر نئين عهدنامي لاءِ زور ڀريندا رهيا. نيٺ ميرن مجبوريءَ جي حالت ۾ 1839ع ۾ عهدنامو ڪري انگريز فوج جا پنج هزار ماڻهو پنهنجي خرچ تي سنڌ ۾ رهڻ ڏنا[3].

عهدنامي ۾ اهو به شرط وڌو ويو ته مير انگريزن جي پڇڻ کان سواءِ ڪنهن سان به خارجه تعلقات نه رکندا ۽ ڪراچيءَ جو شهر انگريزن جي قبضي ۾ ڏيندا[4]. ان عهدنامي کي چارلس نيپيئر جهڙي ظالم ماڻهو به ارهه زورائي ۽ بي انصافيءَ جو قدم

---

[1] عطا محمد، مرزا، منشي: "تاريخ تازه نوائي معارڪ" ص 615 ۽ 616.

[2] Hariram Gupta: "Mohan lal Kasmiri", Minerva Book Shop, Lahore, 1943, p. 114 & 118.

[3] لطف الله بدوي: "تذڪره لطفي"، پاڳوهين حوالو ڏنل آهي، ص 49، 50 ۽ 51.

[4] Azimushan Hyder, Dr: History of Karachi", Feroz Sons, Karachi, 1974, p. 7.

سڏيو آهي[1]. انهيءَ عهدنامي کانپوءِ انگريزن جو لشڪر خيرپور ۾ راس بيل کي ريزيڊنٽ ڪري افغانستان ڏانهن هليو ويو جتي عارضي فتح حاصل ڪري، ظلم جي باهه ٻاري ڏنائين. انگريزن اتان ڪجهه لشڪر جنرل ويشائر کي ڏنو جنهن قلات ۾ خونريزي ڪري اتي جي نواب ميرمحراب خان کي شهيد ڪري، ان جي جاءِ تي شاهنواز خان کي هٿ نوڪيو حاڪم بنايو[2].

خيرپور جو ريزيڊنٽ راس بيل (Ross Bell) ميرستم خان جي اندروني معاملات ۾ ناجائز دخل ڏيڻ لڳو ايتري قدر جو سندس ڪاردارن کي سڏرائي سزا ڏنائين ۽ سندس وڏي وزير فتح محمد خان غوريءَ جي بي عزتي ڪيائين[3].

ميرستم خان پنهنجي وڏي پٽ ميرحسن خان کي پنهنجو ولي عهد مقرر ڪيو ته سندس ننڍي ڀاءُ ميرعلي مراد خان وڃي راس بيل کي دانهن ڏني ۽ راس بيل اڻ سڏيو مهمان بڻجي ولي عهديءَ جي معاملي ۾ ٽپي پيو ۽ فيصلو ڏنائين ته ميرستم خان جو جانشين ميرعلي مراد خان کي بڻايو وڃي[4].

خيرپور ۾ ڀائرن جي بي اتفاقي جاري هئي، ته سن 1841ع ۾ حيدرآباد جو حڪمران ميرنور محمد خان گذاري ويو ۽ سندس جاءِ تي ميرنصير خان ويٺو. ان وقت ميرن ۾ جتي ڪٿي خانگي جهيڙا پکڙجي رهيا هئا، ميرنور محمد خان جي پٽن جو ورثي تان تڪرار ٿيو جنهن کي ميجر آئوٽرام وچ ۾ پئي ٿاري ڇڏيو. ٻئي طرف ميرصوبدار خان به ميرنصير خان ۽ ٻين ميرن جي برخلاف ٿي بيٺو هو. سنڌ ۾ بيقراري جي فضا قائم ٿي چڪي هئي، ته اوچتو افغانستان ۾ به انقلاب اچي ويو. شاهه شجاع کي قتل ڪري انگريزن جي ايلچيءَ کي بيدرديءَ سان ماريو ويو[5].

1842ع ۾ افغانستان ۾ جتي ڪٿي انگريزن جو ڪوس ڪيو ويو. اتان هار کائي موٽندي، واٽ تي سندن ساڍن سورهن هزارن ماڻهن مان صرف هڪ ماڻهو برائڊن (Briden) زنده موٽي آيو[6]. افغانستان جي هار کانپوءِ لارڊ آڪلنڊ کي انگلنڊ موٽايو ويو. جيڪو ڍرو، گيدي ۽ ارادي جو ڪچو هو ۽ ان جي جاءِ تي لارڊ ايلنبرو گورنر جنرل ٿي آيو. جيڪو تڪڙو، سخت ۽ هينلو هو[7].

---

(1) محمد حنيف صديقي: "مضمون مهراڻ"، ص 17.

(2) گل خان نصير، مير: "تاريخ بلوچستان، جلد اول"، اقبال اسٽيشنري مارٽ، ڪوئٽه، 1952ع، ص 262.

(3) ممتاز حسين، پناڻ، ڊاڪٽر: "ڪئپٽن استوڪ جي انگريزي ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو"، ص 73 ۽ 74.

(4) مير دوست محمد خان: "سرگذشت تالپران فارسي قلمي".

(5) لطف الله، بدوي: "تذڪره لطفي"، ڀاڳو ٻيو حوالو ڏنل آهي، ص 53.

(6) Azizmushan Hyder, Dr: "History of Karachi", Feroz Sons, Karachi, 1974, p . 8.

(7) Sorly, H.T, Dr: "The Imperial Gazeetteer of West Pakistan", Govt. Press, Lahore, 1968, p. 177.

لارڊ ايلنبرو افغانستان ۾ انگريزن جي وڃايل شان شوڪت واپس هٿ ڪرڻ جو پياسو هو. هن جڏهن سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ جو وهڪرو ڏٺو تڏهن سندس تصور ۾ سنڌ هٿ ڪرڻ جي باهه ٻري وئي[1].

هو لارڊ آڪلنڊ کان به وڌيڪ ظالم ثابت ٿيو. افغانستان جي لڙائي کان پوءِ ميرن جي احسان مڃڻ جي بدران التو مٿن ظلم شروع ڪري ڏنائين[2]. هن 1842ع ۾ سر چارلس نيپئر جهڙي تڪڙي، چيڙاڪ ۽ مغرور ماڻهو کي سنڌ جو ريزيڊنٽ ڪري موڪليو[3]، جنهن اچڻ سان مصنوعي الزام هڻي، ميرن سان اهڙو برتاءُ ڪيو جو جڻ ته سندس زيردست هئا ۽ ڪين ڪنهن به قسم جي خودمختياري حاصل ڪانه هئي[4]. ميرن الزامن کي رد ڪندا ويا ۽ نيپئر سندن قلعن تي زوري قبضو ڪندو ويو. ڇو جو ڪيس ملڪ فتح ڪرڻ جي لالچ هئي[5].

چارلس نيپئر پاڻ پنهنجي ڊائري ۾ ڪيترائي دفعا قبول ڪيو آهي ته[6].

(i) اسان پاڻ ڏاڙيل آهيون، پر ڏاڙو قاعدي سان هڻندا آهيون.

(ii) ميرن ظالم آهن ۽ اسان به ظالم آهيون، هنن کي اسان جو حڪم مڃڻو پوندو.

(iii) اسان پاڻ عهدنامن جي پڇڪڙي ڪندا آهيون، پر ان جو اهو سبب ناهي ته ٻيا به پڇڪڙي ڪن.

(iv) اسان کي مجبوريءَ واري حالت ۾ "جيڪو ڏاڍو سو گابو" وارو اصول اختيار ڪرڻو پوندو.

(v) اسان لاءِ رئيس اهڙو هئڻ گهرجي، جيڪو اسان جي رحم و ڪرم تي هجي ۽ اسان جي غلامي ڏئي.

هڪ دفعي وري لکيو هئائين ته[7]:

---

(1) Percevol Spear: "Oxford History of Modern India", University Press, London, 1965, p. 163 & 164.

(2) Majumdar, Ray & Data: "An Advanced History of India", Macmillon & Co:, London, 1961, p. 762.

(3) Roberts, P. E; "Historical Geography of India", University Press, Oxford, 1952, p . 328.

(4) Majumdar, Ray & Datta: "An Advanced History of India", Macmillan &Co:, London, 1961, p. 763.

(5) Byron Farwell: "Queen Victoria's Little Wars", Allen Lane, London, 1973, p. 27.

(6) Napier, W: "The Life & opinions of Sir Charles Napier", Vol. II, John Murray, London, 1857, p.196, 217, 238, 269 & 301.

(7) Rosam and Lawcence: "Charles Napier Friend & Fighter", Johon Marray, London, 1952, p. 151.

"مان سوئر وانگر اجايو وڙهي رهيو آهيان. انهيءَ هوندي به مون کي لازمي طور تي لڙائي ڪرڻي آهي".

خيرپور جو مير علي مراد خان جنهن کي برٽن، حرفتي حريص ۽ بي اصول سڏيو آهي[1]، تنهن به چارلس نيپئر جو پاسو ورتو ۽ پنهنجي ڀائرن جي برخلاف سندس سازشن ۾ شريڪ ٿيو. حيدرآباد جي ميرن مان مير صوبدار خان به هن سان ڳجهيءَ طرح لکپڙهه ڪندو ۽ ڪيس پڪ ڏيارينندو رهيو ته جنگ جي حالت ۾ هو ميرن جو طرف نه وٺندو[2]. هن سازش ۾ مير رستم خان جو هڪ پٽ مير علي مردان خان ۽ ٻيا ڪجهه مير به مير علي مراد خان سان شامل هئا[3].

باغي اميرن جي ڳٺ جوڙ ڪانپوءِ چارلس نيپئر اڳي کان اڳرو ٿي، ميرن سان ازهه زورائي ڪرڻ ۽ الزام هڻڻ لڳو ته هو انگريزن جي خلاف هئا. هن گورنر جنرل ڏانهن لکي موڪليو ته مير رستم خان لاهور جي راجا گبر سنگهه ڏانهن ۽ نصير خان بلوچستان جي بگٽي سردار بيبرڪ خان ڏانهن انگريزن جي برخلاف خط لکيا هئا. جان جيڪب جي تحقيق موجب اهي خط اصل ۾ ريزيڊنسيءَ جي هيڊ منشي علي اڪبر جا لکيل هئا، جيڪو مير علي مراد خان جي وزير شيخ علي حسين جو دوست هو. هونئن به چارلس نيپئر جا جيڪي به جاسوس هئا، سي ميرن جي مخالف ڪئمپ مان خبرون هٽ ڪندا هئا ۽ اهي خبرون مير علي مراد خان جي سازش سان گهڙيون ويٺيون هيون[4].

اهڙيون خبرون گهڙيندڙ سر چارلس نيپئر جا منشي هئا، جيڪي وڏا شرارتي ۽ مير علي مراد خان جا پگهاردار هوندا هئا[6] انهيءَ قسم جي جاسوسن مان ڪجهه هندو ۽ ٻيا اهي ماڻهو هئا، جن کي ميرن موقوف ڪري نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيو هو.

حقيقت ۾ چارلس نيپئر سنڌ جي ميرن کي پنهنجي نئين دوست مير علي مراد خان جي اکين سان ڏٺو هو ۽ پنهنجي سوچ موجب هنن کي ظالم سمجهي سندن صلح جا منصوبا رد ڪندو رهندو هو[7]. گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو ۽ سندس

---

(1) محمد حنيف صديقي: "مضمون مهراڻ"، حوالو ڏنل آهي، ص 19.

(2) Allana, G.: "Our Freedom Fighters", Paradise Subcriptions, Agency, Karachi, 1969, p. 104.

(3) امير علي شاهه، سيد: حوالو ڏنل آهي، ص 72.

(4) Lambrick: "John Jecob of Jecobabad", London, 1960, p. 71

(6) Ibid:

(7) Butter, F. William, Sir: "Sir Charles Napier", 4th Edition, Macmillians &Co: London, 1911, p. 60.

سيڪريٽري مئڊرڪ کي وري سنڌ متعلق فقط اها ئي خبر هوندي هئي، جيڪا ڪين چارلس نيپئر موڪليندو هو[1].

اصل ۾ لارڊ ايلنبرو کي سنڌ کپندي هئي. تنهنڪري هن چارلس نيپئر کي سموريون اختياريون ڏئي ڇڏيون. نيپئر جنگ جو خواهان هو ۽ ان لاءِ مصنوعي ڪيس ٺاهڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو[2]. ۽ نيٺ 4 ۽ 5 ڊسمبر 1842ع ۾ خيرپور ۽ حيدرآباد جي ميرن اڳيان نوان عهدناما پيش ڪري هيٺيان شرط وڌائين[3]:

(i) ينگ ياڙي ۽ سبزل ڪوٽ جا علائقا نواب بهاولپور جي حوالي ڪيا وڃن.
(ii) سکر، بکر ۽ پروارن ٻيٽن تي انگريز قبضو ڪن.
(iii) سنڌونديءَ جي ڪناري مان هڪ سؤ وال زمين انگريزن کي ڏني وڃي.
(iv) انگريزن جو سڪو رواج ۾ آڻي، ان جي هڪ پاسي تي انگلينڊ جي راڻيءَ جي تصوير ڇاپي وڃي.
(v) انگريزن کان مال جو محصول ۽ ڍلون معاف ڪيون وڃن.

ميرن لاءِ مٿيان شرط قبول ڪرڻ پنهنجي موت جي دستاويز تي دستخط ڪرڻ جي برابر هئا، ڇو جو هڪ طرف تي ڪين ملڪ جي ڪافي حصي تان هٿ کڻي مالي نقصان برداشت ڪرڻو ٿي پيو. ته ٻئي طرف تي سندن شاهاڻي وقار کي ڪاپاري ڏڪ ٿي لڳو ۽ ٽئين طرف تي سڪي تي راڻيءَ جي تصوير ڇپرائڻ سان سندن مذهب ۾ دخل اندازي هئي، تنهنڪري هنن پنهنجا وڪيل موڪلي عاجزي سان عرض ڪيو ته انهن شرطن ۾ ڪجهه ترميم آندي وڃي، پر چارلس نيپئر سندن هڪ به نه ٻڌي ۽ جلدي تعميل ڪرڻ جو حڪم ڏنو. آخرڪار ميرن مجبور ٿي اهي شرط به قبول ڪيا.

چارلس نيپئر انهن عهدنامن جي توثيق ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي 8 ڊسمبر تي هڪ فرمان جاري ڪري، مير رستم خان جي ڪافي علائقي تي قبضو ڪيو ۽ ميرن جي ڪاردارن کي حڪم ڏنو ته هو ڍل نه اڳاڙين. انهيءَ ڪاروائي کان پوءِ ٿي دفعا مير صاحب ڏانهن درڙڪن پريل خط لکيائين ۽ سندس تخت گاهه تباهه ڪرڻ جون ڌمڪيون به ڏنائين[4] نه فقط ايترو پر ڪيس حڪم ڪيائين ته هو پنهنجي فوج کان هٿيار لهرائي ڇڏي[5].

---

(1) Rahim, A. Dr: op. cit. p. 60.
(2) Ibid: p. 72.
(3) لطف الله بدوي: "تذڪره لطفي"، ياڳو پيو ص 56
(4) John Clark Marshman: "Abridgement of the History of India", Vol. IV, 2nd Edition, London, 1983, p. 433.
(5) Rahim. A, Dr: op. cit, p. 64.

85 ورهين جي پوڙهي مير رستم خان حالتن کان مجبور ٿي چارلس نيپئر وٽ اچي پناهه وٺڻ جي التجا ڪئي، پر نيپئر کيس پنهنجي ڀاءُ مير علي مراد خان وٽ وڃي پناهه وٺڻ جو حڪم ڏنو[1]. هو ويچارو ڪسمپرسي جي حالت ۾ پنهنجا ٻار ٻچا ميڙ ڪري، مير علي مراد خان وٽ ويو ۽ هن کي منٿون ڪري سمجهيائين ۽ اهو به وعدو ڪيائين ته جيڪڏهن هو انگريزن جي طرفداري ڇڏيندو ته رياست جي پڳ به سندس حوالي ڪئي ويندي. مير علي مراد خان نڳي ڪري هن کان پڳ تان دستبرداري جو عهدنامو لکرائي ورتو[2] مير علي مراد خان عهدنامي لکرائڻ شرط نيپئر کي اطلاع ڏنو ته "مير رستم خان پڳ تان دستبردار ٿي ويو آهي". چارلس نيپئر لکي موڪليو ته هو مير رستم خان سان پاڻ ملي پڪ ڪندو. اها ڳالهه پڙهي مير علي مراد خان پنهنجي پيرسن ڀاءُ کي اڌ رات جو ننڊ مان اٿاري خوف ڏياريو ته چارلس نيپئر کيس صبح سان اچي گرفتار ڪندو. مير رستم خان ٻي واهه نه ڏسي، راتو واهه تر ڏانهن ڀڄي ويو ۽ وات تان پنهنجي ماڻهوءَ هٿ چارلس نيپئر کي چورائي موڪليائين ته مير علي مراد خان ساڻس نڳي ڪري، عهدنامي تي زوري مهر هڻائي آهي[3].

چارلس نيپئر مير علي مراد خان کي ساڻ ڪري، تر ۾ وڃي جنگ جي اعلان ڪرڻ کانسواءِ امام ڳڙهه جو خالي قلعو بارود سان اڏائي ڇڏيو جيڪو مير محمد خان ولد مير غلام حيدر خان جي ملڪيت هو ۽ جنهن انگريزن کي ڪڏهن به ڪنهن شڪايت جو موقعو نه ڏنو هو[4]. اصل ۾ چارلس نيپئر کي جاسوسن ٻڌايو هو ته انهيءَ قلعي ۾ مير محمد خان جو ٿي لک ست هزار پائونڊ خزانو پوريل آهي ۽ هن جي لالچي نظر ان تي ڪتل هئي، پر حقيقت ۾ اتي ڪو به ماڻهو يا خزانو ڪونه هو[5].

مير رستم خان جي ڀڄي وڃڻ جو ٻڌي خيرپور ۾ اچي ڀاڄ پئي ۽ شهر خالي ٿي ويو. مير علي مراد خان جي وزير شيخ علي حسين اچي خيرپور جي خزاني تي قبضو ڪيو ۽ مير رستم خان جي وزير فتح محمد خان غوري کي به گرفتار ڪيائين[6] مطلب ته نواب الهداد لغاري صوفيءَ جي نظن ۾ خيرپور ٿي شور پور محشر جو مڪان[7].

---

(1) Echeson, C.V: "Treaties", vol. VII, Nawalkishore, Lucknow, 1869. p. 13.

(2) دوست محمد خان، ٽالپر، مير: "سرگزشت ٽالپران".

(3) John Clark Marshman: op. cit. p 433.

(4) Ibid:

(5) Montgomery Martin: op.cit. p.451.

(6) قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 77.

(7) نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: "ڪلام فقير نواب ولي محمد لغاري"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1968ع، ص 130.

مير رستم خان جي تڙ تڪڙ ۾ پڇڻ وقت سندس ديري جي ٻانهن ڏوليءَ تان ڪرندي پڇي پئي هئي ۽ سندس ٻه نوڪرياڻيون به ڏڪ کائي مري ويون هيون. هو دربدر ٿي پنهنجا قيمتي زيور وڪڻي، گذارو ڪندو وڃي حيدرآباد جي ميرن وٽ سامهريو[1].

مير رستم خان جو پٽ مير الهه بخش خان ۽ مير مبارڪ خان جا پٽ مير نصير خان ۽ مير ولي محمد خان پنهنجي ڏاڏي زنگي خان سميت اڳ ۾ ئي پنهنجن ڪجهه فوجي دستن سان حيدرآباد ويل هئا[2].

هوڏانهن چارلس نيپئر امام ڳڙهه جو قلعو نابود ڪري حيدرآباد تي چڙهائي ڪرڻ جي خيال سان اڳتي هليو. وات تي حيدرآباد جي ميرن جا وڪيل مهرون کڻي سندس ڪئمپ تي آيا ۽ چيائون ته هو ميرن جي طرفان عهدنامي تي مهرون هڻي ڏيندا، پر نيپئر هنن کي حيدرآباد موٽي وڃڻ جو حڪم ڏنو[3].

آخرڪار ميرن 12 فيبروري 1843ع تي عهدنامن تي دستخط ڪري، ميجر آئوٽرام جي حوالي ڪيا، جنهن نيپئر کي هڪ قاصد موڪليو ته هو پنهنجي ڪاهه کي ملتوي ڪري، پر لڳاتار پيغامن باوجود هن نهايت خطرناڪ حالت ۾ حيدرآباد تي پنهنجي ڪاهه جاري رکي[4].

چارلس نيپئر سڪرنڊ وٽ بلوچن جي سردار حيات خان مري ۽ نعيم خان مريءَ کي پنجويهن ماڻهن سميت گرفتار ڪيو. اها خبر ٻڌي ٻيا پروچ صبر وڃائي ويٺا[5] ۽ قرآن پاڪ تي وڙهڻ جو فيصلو ڪيائون ۽ چيائون ته: "سنڌ جي زمين اسان کي ماءُ وانگر آهي. اولاد تي ماءُ پي جو وڏو حق آهي. اسان سنڌ جي خدمت ۾ پنهنجا سر قربان ڪنداسون. جيڪڏهن سر قربان نه ڪياسون ته نمڪ حرام ۽ احسان فراموش سڏباسون[6]". اهو عهد ڪري هنن نيپئر کان ناميد ٿي وڃي آئوٽرام تي حملو ڪيو[7]. ميجر آئوٽرام ان حملي لاءِ لکيو آهي: "اميرن خواهه پروچن کي منهنجي توڙي منهنجي پهريدارن کي قتل ڪرڻ جو ڪو ارادو ڪونه هو پر جنرل نيپئر جي ڪاهه هنن کي مجبور ڪيو هو ته هو پنهنجي تختگاهه جي حفاظت لاءِ

---

(1) محمد حنيف، صديقي: "مضمون مهراڻ"، حوالو ڏنل آهي، ص 19.

(2) دوست محمد خان، ٽالپر، مير: "سرگزشت ٽالپران".

(3) محمد حنيف، صديقي: حوالو ڏنل آهي، ص 19.

(4) ايضا:

(5) Rahim, A, Dr: op.cit. p.67.

(6) عطا محمد، مرزا، منشي: "تاريخ تازه نوائي معارڪ"، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي، 1968ع، ص 655.

(7) John Hudson: "Representative Men of the Bombay Presidency". Govt: Press, Bombay, 1897, P.47.

اڳتي وڌي اچن ۽ مون کي ٻاهر ڪڍي ڇڏين. ميرن کي انتها تائين وڃڻ جو ارادو نہ هو جنهن جي ثابتي اها آهي تہ هو پنهنجي سموري ملڪيت ۽ عيال کي حيدرآباد ۾ ڇڏي آيا هئا[1].

ميرن اچا بہ جنگ نٿي چاهي. هو مير حسين علي خان ۽ مير صوبدار خان جي پٽ مير فتح علي خان جي شادين جي تياريءَ ۾ مصروف هئا. پرنس سالٽي ڪاف (Solty Koff) جيڪو فيبروريءَ ۾ حيدرآباد آيو هو تنهن بہ لکيو آهي تہ ميرن کي ان وقت بہ صلح جي اميد هئي[2].

ميرن ۽ ميجر آئوٽرام جي لڳاتار ڪوشش جي باوجود چارلس نيپئر حيدرآباد جي ويجهو اچي پهتو. اهو حال ڏسي ميرن جا راڄ ۽ پروچ سيني گڏجي مير نصير خان وٽ آيا ۽ ٻيون سڀ واهون بند ڏسي جنگ جي تياري ڪيائون. ٻاهرين سردارن ۽ راڄن ڏانهن ماڻهو موڪلي لشڪر ڪٺي ڪرڻ جو وقت ڪونہ هو. لشڪر جيڪو حيدرآباد ۾ اڳ ۾ ڪٺو ٿي چڪو هو اهو ساڻ ڪري ميانيءَ جي ميدان ۾ پهتا. ان لشڪر ۾ جيڪي بلوچن جا قبيلا شريڪ ٿيا هئا، تن مان ڪن جا نالا سيد احسان علي شاهہ ولد ثابت علي شاهہ جي جنگ نامي جي هيٺئين بند مان معلوم ٿين ٿا[3].

پرڳڙي ۽ چانگ مري تالپر ڏورا هزار،
۽ نظاماڻي مري ڪوسا ۽ ڪوڪر نامدار،
ڇلگري گوپانگ لاشاري لغاري بيشمار،
رند ڪورائي جتوئي باگڙاڻي ٿيا تيار،
خان خاناڻي ۽ شهواڻي ۽ شهداداڻي شير،
چاڪراڻي ماڻڪاڻي نامور سورهہ دلير.

مير نصير خان سان خيرپور جو مير رستم خان ۽ سندس پٽ ۽ ڀائٽيا بہ ڪٺا هئا. مير صوبدار خان ۽ مير مير محمد خان سندس ساٿ نہ ڏنو ڇو جو اهي ٻئي مير اندروني طرح انگريزن سان مليل هئا.انگريزن کين ڏٺو ڏنو هو تہ هو ملڪ فتح ڪري ميرصوبدار خان جي حوالي ڪندا. مير صوبدار خان قرآن پاڪ جا واسطا وجهي مير شير محمد خان ماڻڪاڻي کي بہ وات تان موتائي ڇڏيو هو[4].

---

[1] محمد حنيف، صديقي: "مضمون مهراڻ"،حوالو ڏنل آهي، ص 19.

[2] Rahim, A, Dr: op. cit. p. 67.

[3] احسان علي شاهہ، سيد: "جنگنامو ميانيءَ"، قلمي مسودو، مملوڪ، ممتازمرزا، ٽنڊو آغا، حيدرآباد.

[4] محمد حنيف، مهر، ڪاڇيلوي: "تاريخ ماڻڪاڻي تالپر اردو"، پاسبان پرنٽنگ پريس، حيدرآباد، 1971ع ص 122.

بهرحال ميرن جو ان وقت جمع ٿيل لشڪر ۽ انگريزن جو لشڪر، 17، فيبروري، 1843ع جي صبح تي مياڻيءَ جي ميدان تي هڪ ٻئي جي سامهون ٿيا. هڪ موتمار لڙائي لڳي. بلوچ سر جو سانگو لاهي، وڏي همت سان وڙهيا. ڪافي وقت تائين سندن پاسو زور هو مگر اوچتو سندن توبخانو سرد ٿيندو ويو جنهن تي دشمن قبضو ڪري ويا. بلوچن تلوار جا وڏا جوهر ڏيکاريا، پر پري کان ئي دشمن جي توبن ۽ بندوقن جي گولين سان ڦلن وانگر پُڄندا رهيا. ميرن جي توبخاني جو ڪمانڊر هڪ يورپي جان هاول (John Howell) هو جنهن جي غداريءَ سبب جنگ جي حالت بدلجي وئي. جان هاول جنگ بعد نيپئر جي داماد مئڪمرڊو اڳيان پاڻ اقرار ڪيو هو ته هن انگريزن جي خير خواهيءَ ۾ گولا اهڙيءَ طرح تي اڇلايا، جيئن مٿي هليا وڃن ۽ انگريزن جي لشڪر کي نقصان نه پهچائين[1].

محقق مولائي شيدائي، ليڊي برٽن جي حوالي سان لکيو آهي ته انگريزن ميرن جي توپچين کي اڳواٽ پئسا ڏيئي پنهنجي طرف ڪري ڇڏيو هو ۽ انهن جنگ ۾ توبن جا منهن مٿي ڪري گولا ڇوڙيا هئا[2]. اهي توپچي يورپي هئا ۽ جن سنڌ جي سردارن سان غداري ڪئي هئي، اهي مير علي مراد خان ۽ مير صوبدار خان جي سازش ۾ شامل هئا[3].

اها خونخوار لڙائي فقط تي ڪلاڪ هلي، جنهن ۾ انگريزن ڪٽيو ۽ ميرن هارايو.

هن لڙائي ۾ خيرپور جي ميرن مان هينيان مير شامل هئا، مير رستم خان جو چاچو مير زنگي خان، جيڪو لڙائي هلندي ڀڄي ويو هو. سيد احسان علي شاهه جي لفظن ۾:

مير رستم خان کي ڇڏي زنگي خان ڀڄي ٻيلي ۾ ويو[4].

مير رستم خان جا پٽ، مير علي اڪبر خان، مير دوست محمد خان ۽ مير الله بخش خان. مير مبارڪ خان جا پٽ مير نصير خان ۽ مير ولي محمد خان ۽ مير غلام حيدر خان جو وڏو پٽ مير محمد خان.

انهن سيني پنهنجن مختصر فوجي دستن سان مقابلو ڪيو ۽ پڇاڙيءَ تائين جنگ جي ميدان تي موجود رهيا. لڙائي هارجڻ وقت مير رستم خان جي حڪم سان مير محمد خان، مير علي اڪبر خان ۽ مير دوست محمد خان عورتن کي ساڻ ڪري ٽرواري رستي کان ڀڄي اچي مير محمد حسن خان سان مليا. مير رستم خان

---

(1) Gray, C: "European Adventures of Northern India", Govt. Press, Lahore, 1929, P 356.

(2) رحيمداد، مولائي، شيدائي: "جنت السند"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 742.

(3) دوست محمد خان، ٽالپر، مير: "سرگزشت ٽالپران"، قلمي فارسي.

(4) احسان علي شاهه، سيد: حوالو ڏنل آهي.

پنهنجن عزيزن سميت مير نصير خان سان قلعي ۾ آيو. سيني گڏجي ٻار ٻچا ساڻ ڪري روپوش ٿي وڃڻ جي صلاح ڪئي، ته مير صوبدار خان جي ماڻهن ڪوڙي خان ۽ ٻين قلعي جا دروازا بند ڪري ڇڏيا. مير صوبدار خان جي خاص صلاحڪار ديوان آوتيراءِ وڃي نيپئر کي پنهنجي مير جي طرفان مبارڪ پيش ڪئي. اهو واقعو جنگنامي ۾ هيٺين ريت آهي[1]:

قفل ڏيئي ڳوٺ جو در بند ڪيو ڪوڙي يزيد،
مير قيدي ڳوٺ ۾ ڪيا هاءِ ان قوم عنيد،
ڪيئون صداقت مئون عداوت ٿيا ڦري سرڪش شديد،
خط نيان جرنيل ڏي جلدي منجهنون آوت پليد،
چيئين وڃي انگريز کي هٿن ۾ صاحب جي دعا
قيد ڪياسين ڳوٺ ۾ دشمن سندئي ڏيئي دغا.

ٻئي ڏينهن تي مجبور ٿي مير اچي پيش پيا. چارلس نيپئر کين چيو: "پنهنجون تراريون واپس وٺو جيڪي اوهان عزت سان منهنجي خلاف استعمال ڪيون آهن. مان اوهان کي بهادر ٿو سمجهان، مگر جيڪڏهن اوهان وري اسان جي برخلاف ٿيندا ته اوهان کي ڪتي وانگر ماري ڇڏيندس[2]". ائين چئي هنن کي نظربند ڪيائين. حيدرآباد وارن سان گڏ مير رستم خان، مير نصير خان، مير ولي محمد خان ۽ مير الله بخش خان کي به قيد ڪري اڳ ۾ پوني جي ويجهو ساسور جي ويجهو ڳوٺ ۾ رکيو ويو جتي مير رستم خان ۽ سندس پائٽئي مير نصير خان وفات ڪئي. بعد ۾ ميرن کي ڪلڪتي ۽ هزاري باغ ۾ آندو ويو جتي ڪيترائي مري ڪپي ويا، باقي جيڪي بچيا سي ڏهن سالن جي جلاوطني بعد 1854ع ۾ سنڌ موٽي آيا[3].

وڏي ناز ۽ انداز سان نپايل سنڌ جي شهزادن فرنگين جي قيد ۾ جيڪي تڪليفون سنيون ۽ ڏک ڏٺا، تن جو اندازو حيدرآباد جي آخري تاجدارمير نصير خان "جعفري" جي قيد ۾ چيل هڪ مثنوي مان لڳائي ٿو سگهجي، جنهن جا ڪجهه شعر هيٺ ڏجن ٿا[4].

---

[1] ايضا:

[2] Rosam and Lawrance: op. cit. p p. 133, 134

[3] محمد حنيف، صديقي: حوالو ڏنل آهي، ص 61.

[4] محمد ابراهيم، خليل، مخدوم: "تڪملہ مقالات الشعراء"، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي، 1958ع، ص 714 ۽ 715.

به تن دردناک و به دل مستند،
گرفتار ناحق به قيد و به بند؛
نه آرام در شب نه راحت به روز،
همه روز در غم همه شب به سوز؛
نمي بود گرکشتن خود گناهه،
فگندم همين خويشتن را به چاهه،
به پيش خداوند عقل و هنر،
که مرگ است زين زندگي خوب تر؛
يکي غم نه باشد که دردم بسي،
که هرگز نه ديده مر اورا کسي.

سنڌي ترجمو: "اسان ناحق گرفتار ٿي دردناک حالت ۾ پيا آهيون، نه ڏينهن جو چين ملي ٿو ۽ نه رات جو آرام نصيب ٿئي ٿو. سارو ڏينهن غم ۾ گذاريون ٿا ۽ ساري رات سوز ۾ مرون ٿا. جيڪڏهن خودڪشي گناهه نه هجي ها ته جيڪر پاڻ کي ماري ڇڏيون. اسان خدا کي حاضر ناظر سمجهي چئون ٿا ته هن زندگي کان موت بهتر آهي. اسان کي هڪ غم نه آهي جنهن جو ذڪر ڪريون. اسان ايڏن عذابن ۾ مبتلا آهيون، جيڪي ڪنهن به نه ڏٺا آهن."

ميرن کي گرفتار ڪري ٻاهر موڪلڻ کان پوءِ انگريز پلٽڻون توبن سان گڏ ان قلعي ۾ داخل ٿيون، جنهن ۾ اڳ نر پکيءَ جو پير نه پوندو هو. شهر ۽ قلعي ۾ پورا ست ڏينهن ڦرلٽ جاري رکيائون. انگريزن هڪ عورت جي معرفت حرمسراءِ جي عورتن جي نهايت ڏکوئيندڙ نموني سان تلاش ورتي وئي. مطلب ته جو ڪجهه هٿ آيو اهو ٻهاري کنيو ويو. آخرڪار ڪٿون به وٺي نيلام ڪرايون ويون. عورتون ويچاريون شرم جون ماريون پيرين اگهاڙيون پيچي نڪتيون[1]. انهيءَ ڦرلٽ مان صرف چارلس نيپئر جي انعامي حصي ۾ ستر هزار پائونڊ آيا[2] ميانڻي جي جنگ ۾ انگريزن ۽ ميرن جي لشڪر متعلق عام تاريخن ۾ غلط بياني ٿيل آهي ته انگريزن جي فوج فقط ستاويهه سؤ هئي ۽ بلوچ لشڪر ٻاويهه هزار يا ٽيهه هزار هو. اهو وڏاءُ نيپئر ۽ سندس ساٿين رڳو پنهنجي شهرت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيو هو. انگريزي فوج جي انداز بابت نيپئر جي ڀاءُ وليم نيپئر اڳ ۾ سترهن سون جو انگ ڏنو هو پر جڏهن جنگ ۾ موجود

---

(1) Montgomery Martin: op. cit. p. p 451, 452.

(2) Robert, P.E: "Historical Geography of India", University Press, Oxford, 1952 p. 329.

ڪيترن انگريزن لشڪر جو وڏيڪ انداز ظاهر ڪيو تڏهن سترهن سون مان ڦيرائي اناويهه سؤ ظاهر ڪيائين، جيتوڻيڪ اهو تعداد به گهٽ ڏنل آهي.[1]

23، آگسٽ 1849ع جي گورنمينٽ گزيٽ بمبئي ۾ جي.جي.او نمبر 435 ۾ ڏيکاريل انعام وٺندڙ فوجين جو تعداد ئي 4731 آهي، تڏهن اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اصل فوج جو تعداد گهٽ ۾ گهٽ به سائين پنجن هزارن ۽ ڇهن هزارن جي وچ ۾ ضرور هوندو. ميرن جو لشڪر به وڏ ۾ وڏ ايترو ئي هو.[2] ڇو جو هنن کي جنگ ڪرڻ ۽ لشڪر ڪشي ڪرڻ جو ارادو ئي ڪونه هو. هتي صرف اهي ٻروچ هئا، جيڪي ميرن جي سڏ کان سواءِ پاڻ اچي ڪٺا ٿيا هئا. اها جنگ نيپئر هٿ ڌرمي ڪري مٿن اوچتو مڙهي هئي.

مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ مهيني کن ۾ جڏهن چارلس نيپئر وٽ انگريزن جون تازه دم فوجون پهچي ويون، تڏهن هن 24 مارچ 1843ع تي ميرپورخاص جي مير شير محمد خان تي ڪاهه ڪئي. انگريزن ۽ مير شير محمد خان جو مقابلو ڏيئي جي ميدان تي ٿيو. جيڪو حيدرآباد ضلعي ۾ ٽنڊي عيسيٰ خان ڪٽياڻ جي ڀرسان ناريجن جي ڳوٺ وٽ آهي. مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ هيءَ جنگ به وڏي خونخوار هئي، جنهن ۾ بلوچن جي بهادري ڏسي نيپئر خار ۾ پنهنجي مٿي جا وار پٽي رهيو هو. انگريزن جا سپاهي ڀڄڻ تي هئا، ته اوچتو قسمت جي ڪوتاهي سبب هڪ انڌيري اچي وئي، جنهن جو موقعو وٺي خان محمد خان ٺوڙهي غداري ڪري، ميرن جي بارود کي باهه ڏئي ڇڏي، ان کان سواءِ مير خان محمد خان ماڻڪاڻي ۽ غلام محمد خان لغاري به ميدان ڇڏي ڀڄي ويا ۽ لشڪر ۾ افراتفري پئجي وئي.[3]

عين جنگ هلندي خيرپور جي مير علي مراد خان، نواب احمد خان ۽ ان جي ڪافي ماڻهن کي پاڻ وٽ نوڪريءَ جي لالچ ڏئي برغلائي ڇڏيو[4]. انهن سيني ڳالهين جي نتيجي ۾ لڙائي جو پاسو بدلجي ويو ۽ شڪست جا آثار ڏسي، نواب اميد علي خان لغاريءَ جي صلاح سان مير شير محمد خان جنگ جو ميدان هوش محمد شيديءَ جي حوالي ڪري پاڻ ميدان مان نڪري ويو. هوش محمد شيدي وڏي همت سان لڙيو ۽ سنڌ تان سر قربان ڪري شهادت پاتائين.

مير صاحب جنگ جي ميدان مان کسڪي، ميرپورخاص مان ٿيندو عمرڪوٽ ۾ آيو ۽ هفتو کن انگريزن جي فوجي دستن سان مقابلو ڪري، وري نئون ڪوٽ ۾

---

[1] گل حسن، مرزا احسن، ڪربلائي: "مضمون جنگنامو مياڻي"، رسالو مهراڻ 1_2، حيدرآباد، 1957ع، ص 144.

[2] گل حسن، مرزا احسن، ڪربلائي: حوالو ڏنل آهي، ص 415.

[3] محمد حنيف، مهر، ڪاڇيلوي: حوالو ڏنل آهي، ص 79.

[4] عطا محمد، منشي، مرزا: "تاريخ تازه نوائي معارڪ"، حوالو ڏنل آهي، ص 696.

آيو. ان کان پوءِ شهدادپور، سکرنڊ ۽ هالن جي پرسان ساڻن چڪريون کائيندو ڪڇيءَ جي علائقي ۾ بگٽي سردارن جو مهمان ٿيو جتي بروهين، بگٽين، ڊومبڪين، جڪراڻين، بليدين ۽ بجاراڻين انگريزن جي خلاف جنگ جو اعلان ڪري ڇڏيو. چارلس نيپئر، مير علي مراد خان ۽ نواب ولي محمد خان چانڊئي جي مدد سان انهن سيني قبيلن تي چڙهائي ڪري ڪاميابي حاصل ڪئي. اتان مايوس ٿي مير شير محمد خان قنڌار ۽ ڪوئيٽا جا چڪر ڪاٽي، لاهور جي پرسان سکن جي سرحد ۾ اچي مقيم ٿيو.[1]

نيٽ پنجاب جي حڪومت تي به زوال آيو ۽ مير شير محمد خان پاڻ کي گرفتاريءَ لاءِ پيش ڪري، پنهنجي گرفتار ٿيل ساٿين جي جان آزاد ڪرائي. مير صاحب پاڻ به 1854ع ۾ آزاد ٿي پنهنجي ڳوٺ اچي رهيو. هن آزاديءَ جي شمع جي پرواني 1877ع ۾ رباني راهه ورتي.

انگريزن 1843ع ۾ سنڌ جون ٽيئي آزاد ۽ خودمختار حڪومتون ختم ڪري، سنڌ کي برطانيه سلطنت سان ملائي ڇڏيو.

انگريزن جي مٿي ذڪر ڪيل جنگين ۽ سنڌ تي جابرانه قبضي متعلق ڪن انگريز مؤرخن جا ڪجهه رايا پيش ڪجن ٿا:

ميجر آئوٽرام لکيو آهي[2]: "مان ايمانداري ۽ سچائي سان چوان ٿو ته اسان جيڪي ڪجهه سنڌ ۾ ڪيو آهي، اهو هڪ ظلم ۽ ڏاڙو آهي." مسٽر ٽيلر لکيو آهي[3]: "اسان افغانستان مان هار کائي موٽياسون، مگر انهيءَ هار سان گڏ اسان کي اهو به قبول ڪرڻ گهرجي ته هتي اسان جي سنڌ واري پاليسي به غلط هئي." هڪ ٻئي انگريز ايلفنٽن لکيو آهي[4]: "انگريز افغانستان مان مار کائي سنڌ جي ميرن تي اهڙيءَ طرح حملا آور ٿيا، جيئن ڪو رستي تي موچڙا کائي، گهر ۾ اچي پنهنجن ٻارن کي ماريندو آهي."

مسٽر ڊيويز چيو آهي[5]:"ميرن انگريزن جي عهدنامن تي اعتراض ڪيا ته اهڙن شرطن مڃڻ سان سندن خومختياريءَ تي حرف ايندو. انهن ئي اعتراضن جي ڪري چارلس نيپئر مٿن حملو ڪري، سنڌ کي انگريزي حڪومت سان ملائي ڇڏيو."

---

[1] محمد حنيف، مهر، ڪاڇيلوي: حوالو ڏنل آهي، ص 80 کان 84.

[2] Goldsmid: "James Outran", Vol. I. 2nd Edition, Smith Wdler & Co. London, 1881, P.314

[3] Bulter, W.F: "Sir Charles Nepier", Macmillan & Co: London, 1911, p.108.

[4] Byron Farwell: "Queen Victoria's Little Wars", Allen Lane, London , 1973, p.30

[5] Griffith Device. J,D: "A New History of England", William Heincuanu, London, 1932, p.105

هڪ ٻئي انگريز مسٽر ٽروٽر لکيو آهي[1]: "سنڌ جي فتح اسان جو آخري دکدائڪ ڊراموهو."

جان جيڪب پنهنجي ڀاءُ ڏانهن خط ۾ لکيو هو تہ[2]: سُر چارلس نيپئر سڄي سنڌ ۾ ظلم جي باهہ ٻاري ڇڏي آهي."

جان ڪلرڪ لکيو آهي[3]: "سنڌ جي الحاق سپاهين ۾ بدنظمي ۽ بي اعتمادي جو ٻيج پوکيو جيڪو تيرهين سالن ۾ غدر جي صورت اختيار ڪري ويو."

سمٿ باسورٿ جي لفظن ۾[4]: "سنڌ جي فتح هڪ بدنما داغ آهي، جنهن کي اسان جي سڄي قوم برداشت ڪيو ۽ آئينده جي نسلن تائين اهو داغ ورثي ۾ رهندو ايندو."

مسٽر سيٽن ڊيئربن راءِ ڏني آهي تہ[5]: "سنڌ جو الحاق هڪ نفعي وارو ۽ ڪارائتو بيڙائي جو ڪم هو جنهن لاءِ انگريزن کي پنهنجا اصول اورانگهي عهدناما توڙڻا پيا."

مسٽر اسپيئر جي لفظن ۾[6]: اٽويهين صديءَ ۾ سنڌ ۾ ڪنيل قدم انگريزن جي تاريخ ۾ هڪ بدنما داغ آهي."

مسٽر مئرٽ جي خيال موجب[7]: "انگريزن کي ميرن کان ورتل شهر واپس ڪرڻ ڏکيا لڳا، تنهن ڪري بهانا بڻائي، ڏکيا شرط مڙهيندا ويا ۽ آخرڪار حملو ڪري سارو ملڪ کسي ورتائون."

مسٽر سمٿ جي راءِ موجب[8]: "اڄوڪي دور ۾ اهڙي قدم کي ڪو بہ قدر جي نگاهہ سان نہ ڏسندو." مسٽر اسپيٽ لکيو آهي تہ[9]: انگريزن افغانستان جي شڪست وارو ڏڪ سنڌ کي هڻي ورتو."

مسٽر نيوٽن اظهار ڪيو آهي تہ[10]: "هن قدم کي انگلنڊ ۾ گهڻو نفرت جي نگاهہ سان ڏٺو ويو ۽ ان تي نڪتہ چيني بہ ڪئي وئي، پر ڪنيل قدم تان هٿ کڻڻ

---

(1) Trotter, L.J: "Rulers of India" , Clarenden Press, Oxford, 1905, p. 214.

(2) Lambrick, H.T: "John Jecob of Jecobabad", op. cit, p.121.

(3) John Clark Marshman: op. cit. p.436.

(4) Smith Boswrth: "Life of Lord Lawrence", Nawal Kishore, Lucknow, 1886, p.157.

(5) Setan Dearden: "The Arabian Knight", Arther Barker, London, 1953, p.17.

(6) Percival Spear: "Oxford History of Modern India", Univesity Press, London, 19865, p.165.

(7) Marriot, J.A.R: "A History of England", Vol. VII, 3rd Edition, Mathuen & Co. London, 1919, p. 272.

(8) Smith, A: "The Oxford History of India", 3rd Edition, Oxford University Press, London, 1958, p.609.

(9) Spate, O.H.K: "India & Pakistan", Mathuen & Co: London, 1954, p.456.

(10) Newton, A.P: "A Hundred years of British Empire", Duckworth, London, 1947. p.130.

مشڪل هو آخرڪار لارڊ ايلنبرو کي هندستان مان برطرف ڪيو ويو.“

مسٽر رابرٽس لکيو آهي تہ[1]: ”اڄ ڏينهن تائين ڪنهن بہ مؤرخ يا ماهر مياڻيءَ جي جنگ کي سٺو ۽ جائز نہ ڄاتو آهي. ميجر آئوٽرام حيدرآباد جي لُٽ مان هڪ رپئي کي بہ هٿ نہ لاٿو ۽ نيپئر کي ستر هزار پائونڊ مليا. بورڊ آف ڪنٽرول جي ڊائريڪٽر سر جان هاب هائوس چيو تہ جيڪڏهن لارڊ ايلنبرو کي حقيقتن جي خبر هجي ها تہ ڪڏهن بہ انهيءَ قدم کي قبول نہ ڪري ها.“

لارڊ آڪلنڊ جي بدنيتي بابت هڪ انگريز شاعر مسٽر ڪيئي Kaye هڪ شعر لکيو آهي، جنهن جو مطلب هي آهي تہ[2]: ”جڏهن حاڪم حق ۽ عدل وارا لفظ چوندا آهن، تڏهن سندن اهڙن ڪوڙن لفظن مان زمين ۽ آسمان ٻئي ڳڙڪِ ٿي پوندا آهن.“

چارلس نيپئر کي خود انهيءَ غلط قدم جو احساس هو ۽ لفظ ”پڪاوي“ چئي قبول ڪيائين تہ ”مون گناهہ ڪيو آهي.[3]“

چارلس نيپئر پنهنجي ڊائري ۾ لکيو آهي تہ[4]: ”اسان کي سنڌ کسڻ جو ڪو حق، ناهي، پر ان هوندي بہ اسين سنڌ ضرور کسينداسين، جيتوڻيڪ اهو هڪ وڏو بداخلاقي ۽ بدڪرداريءَ وارو قدم ٿيندو.“

---

(1) Roberts, P.E: "Historical Geography of India", Oxford University Press, 1952, p.329.

(2) Rahim, A. Dr: op. cite. p.57.

(3) William Sons, T.A: "The foundation & Growth of the British Empire", 5th. Edition, Macmillan & Co: London, 1953, p.307

(4) Frazer, R.H: "Britith India", T.Fisher Huwin, London, 1908, p.238.
Denis Richards & Hunt: "Modern Britain", Longmans Gren & Co. London, 1954, p.368.
Ghulam Mustafa Shah: "The British in the Subcontinent", Feroz Sons, Lahore, 1964, p.59

خيرپور جا حڪمران

i.ميرسهراب خان:

(الف) تعارف:

ميرسهراب خان ولد ميرچاڪر خان خيرپور جي حڪومت جو باني هو. هي ميرفتح علي خان جي والد، ميرصوبدار خان جو سڳو سوٽ هو. سندس ولادت 1156هجري مطابق 1745ع ۾ ٿي.[1] سندس چاچي ميربهرام خان جي شهادت وقت 33 سالن جو جوان هو. ان کان پوءِ تالپرن جا ڪلهوڙن ۽ ٻين قومن سان جيڪي به مقابلا ٿيا، تن سڀني ۾ شريڪ ٿي، پنهنجي شجاعت جا جوهر ڏيکاريندو رهيو. هالاڻي جي جنگ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت جو هميشه لاءِ خاتمو آيو. انهيءَ جنگ ۾ ميرسهراب خان اهم ڪردار ادا ڪيو ۽ سنڌ جو حقيقي فاتح بڻيو مگر ميرفتح علي خان جي ماتحتي ۾ رهڻ جي بدران پنهنجا راج وٺي خيرپور ۾ الڳ حڪومت قائم ڪيائين.[2] انهيءَ ڪري ٻنهي جي پاڻ ۾ اٿبٺت ٿي پئي، ايتري قدر جو ڪافي وقت تائين هڪ ٻئي کي ڌمڪيون ڏيندا رهيا. هڪ دفعي ميرسهراب خان ميرفتح علي خان کي چوائي موڪليو:

من باد شماليم وزيرم همه کس را،
من گرگ درنديم دريدم همه کس را.

ان تي ميرفتح علي خان جواب موڪليو ته:

پشه چه بود پرد پيش فيل،
گربه هوا رفت نه شد جبريل.
وز مگر زور دو بازو نمود،
صلعمه سيمرغ نبايد ربود.[3]

---

[1] اميرعلي شاهه، سيد: "خيرپور جي تاريخ،" قلمي، ص 12.

[2] James Mc Murdo: "History of Khalhora", A typed copy, 1820, p.27.

[3] خداداد خان: "لب تاريخ سنڌ"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1959ع ص145.

نيٺ ٽالپرن ۽ ٻين اميرن وچ ۾ پئي ٻنهي جو صلح ڪرايو ۽ مير فتح علي خان سن 1793ع ۾ خيرپور جي خودمختيار حڪومت کي تسليم ڪيو. ان کان پوءِ مير سهراب خان ۽ حيدرآباد جا مير هڪ ٻئي سان هميشه سات ڏيندا رهيا.

(ب) فتوحات:

هنن ئي ڏينهن ۾ افغانستان جو بادشاهه شجاع الملڪ ٻه دفعا يعني 1803ع ۽ 1814ع ۾ سنڌ تي ڪاهي آيو پر ٻئي دفعا خيرپور ۽ حيدرآباد جي ميرن گڏجي سندس مقابلو ڪيو. سن 1817ع ۾ پنجاب جي راجا رنجيت سنگهه جي ڪاهه جو افواهه ٻڌي ٻنهي حڪومتن جا لشڪر شڪارپور پهچي ويا، پر انگريزن جي معرفت صلح صفائي ٿي وئي. ان کان سواءِ بهاولپور جي نواب کان سبزل ڪوٽ وارو پرڳڻو ۽ جوڏپور جي راجا کان عمرڪوٽ جو قلعو به گڏجي ورتائون.[1]

مير سهراب خان درياهه پار ڪري پٽاڻن جا موغلي وارا علائقا هٿ ڪيا. ان کان سواءِ بڙدڪي جو پرڳڻو روپاهه، چڪ، مزارچه، محمدا باغ، شاهه ٻيلي، بکر، سهڪجي ۽ ڪلواڙي تي به قبضو ڪيائين.[2]

مير سهراب خان جي حڪومت قائم ڪرڻ وقت، ان جي حد خيرپور شهر ۽ آسپاس وارا ٽڪرا هئي، پر پوءِ هن تدبير ۽ تلوار جي زور تي پنهنجي حد وڌائي، جيڪا اتر ۾ سبزل ڪوٽ ۽ ڪشمور تائين، اوير ۾ جيسلمير جي ريگستان تائين، اولهه ۾ ڪچي ۽ گنداوا تائين ۽ ڏکڻ ۾ نوشهري تائين وڃي پهتي.[3]

(ت) گوشه نشيني:

مير صاحب ستاويهه سال وڏي شان ۽ شوڪت سان حڪومت هلائي، سن 1811ع ۾ گوشه نشين ٿي پنهنجي پڳ پنهنجي وڏي پٽ مير رستم خان جي حوالي ڪيائين.[4]

(ث) اولاد:

مير سهراب خان کي ٽي ديرا هئا. هڪڙي مان مير رستم خان ۽ مير غلام حيدر خان، ٻئي مان مير مبارڪ خان ۽ مير چاڪر خان، ۽ ٽئين مان ننڍي ۾ ننڍو مير علي مراد خان ٿيس.[5]

---

[1] امير علي شاهه، سيد: حوالو ڏنل آهي، ص 20.

[2] قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، فيض پريس، خيرپور 1922ع ص 59.

[3] Times of India: "Indian Princes & the Crown", p.222 & 223.

[4] Luxmi Dosa Bhaee Shah: "Prince of Wales & Princes of India", Vol.I Kathiawar Printing Work, Rajkot, 1923, p.295.

[5] امير علي شاهه، سيد: حوالو ڏنل آهي، ص 36.

ميرِ رستم خان جي تصوير

ميرِ سهراب خان جي تصوير

ميرِ عليمراد خان جي تصوير

ميرِ فيض محمّد خان جي تصوير

میر فیض محمد سان میر عمائدین جو گروپ فوٹو

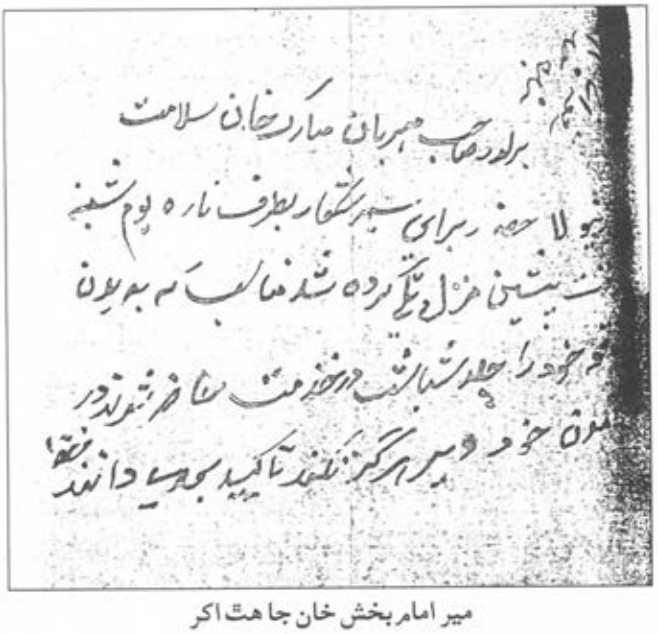

میر امام بخش خان جاهت اکر

یا علی حافظ

رشحات

خان دام

حضرت بندگانمیر صاحب عظیم الشان امیدگاه جاودان نیز ناس میر نور محمد

میر بالمی نامه آنحضرت و حضرت صاحبان قبله مکان دام عظمه هر دو نیز

این بندگان الهی رسیدند و در مطالعه آمدند حضرتا خود دانا و صاحب عقل

میباشید که در دو فنین هر دو لاشه مبارک روز تا کثیر گذشته اند

حالا کشیدن از انجا نقص بنظر می آید و خاص ارواح مومن روز

اول در انجا میرسد و بندش سلطان روم از حد هلاک است اگر

شاه صاحب سید هاشم از شاه دل می گوید که من روبرو بادشاه رفته

اینکار سرانجام کرده رخصت گرفته بیایم لیکن عقل قبول نمی کند

و اینجا سنب مقبره از سنگ مرمر اینجا درست می کنند دیگر

پخته معلوم شده است که اگر کدام کس لاشه مخفی طور بسوی کربلا

معلی ببرد و او نهان را معلوم شود پس همان لاش را در آب

شور می اندازند و این بنده الهی سپرد بخدا کرده قبر مرحوم فرزند

دلبند خود را اینجا درست می کنند این عرض سرسته در خدمت

حضرت صاحبان رسانند چه آنکه این معامله نام نازک است والسلام

زیاده سلامت باشید

رقیمه بنده فیض محمد

میر فیض محمد خان جاهت اکر

الله و علی نگهبان

بعز عرض فیض معرض حضرت بندگان

قربان خاکپای مبارکت شوم سایه خداوندی

پاینده باد نامه با برکت سرکار معلی در

ساعت نیک رسید از خواندن آن بسیار

خورسندی دست داد خداوند تعالی سرکار معلی

بهاین پدرانه یادگیری و بنده پروری عمر خضری و تخت سکندری بحتاد

خداوند نعمت بنده خوش و خورم است و شب و روز بنده از درگاه

خداوند عزوجل دائما صحت و تندرستی سرکار معلی می خواهد

و تاریخ دوم ماه محرم بخدمت سرکار عالی فدمبوس خواهد شد

زیاده حد ادب عریضه خاکسار فدوی علی نواز

بطرف دوست مهربان نائب وزیر صاحب سلام برسد

از طرف ولس صاحب نیاز عرض

بطرف قاضی صاحبان و رحیم خان و بلوچ خان و مبارک خان

والسته صاحب و مجید دعوات برسد

از طرف خاکسار نمک پرورده ولی محمد بندگیات عرض

میر علینواز خان جاهت اکبر

(پ) وصيت:

پنهنجي وفات کان ٻہ سال اڳ تاريخ 4، ذوالقعد 1244 هجري، مطابق 1829ع تي هڪ وصيت نامو لکي، پنهنجي اپت ٽنهي ديرن جي اولاد لاءِ هڪ جيتري مقرر ڪيائين ۽ مير رستم خان کي پڳ جو حصو وڌيڪ ڏنائين.[1]

مرزا قليچ بيگ ۽ سيد امير علي شاهہ پنهنجين تاريخن ۾ انهيءَ وصيت نامي جو هوبهو نقل ڏيئي، پوءِ لکن ٿا:" چوڻ ۾ اچي ٿو تہ وصيت نامي ۾ لکيل هو تہ منهنجي مرڻ تي پڳ ۽ گادي مير رستم خان کي ملندي، انهيءَ کان پوءِ مير مبارڪ خان کي ۽ انهيءَ کان پوءِ مير علي مراد خان کي." حقيقت ۾ اها غلط بياني مرزا عطا محمد پنهنجي ڪتاب" تاريخ تازه نوائي معارڪ" جي صفحي 721 تي ڪئي آهي، جنهن کي ڏسي مرزا قليچ بيگ ۽ سيد امير علي شاهہ ٻہ هوبهو نقل ڪيو آهي، جڏهن تہ سڄي وصيت نامي ۾ اهي لفظ ڪين آهن، تہ پوءِ مرزا صاحب ۽ سيد صاحب اهي لفظ ڪٿان آندا؟ واقعي جيڪڏهن مير صاحب پائرن کي پڳ ڏيڻ جو رواج خيرپور ۾ جاري ڪري ها، تہ ان جي شروعات ٻہ پنهنجن پٽن جي بدران پنهنجن پائرن سان ئي ڪري ها، جيڪي ان وقت جيئرا هئا.

(ج) روزانہ زندگي ۽ اخلاق:

مير صاحب هڪ وڏو داناءُ ۽ دوراندیش حاڪم ٿي گذريو آهي. هو هڪ ڪرڙو ۽ ڊگهي نظر وارو حاڪم هو. جڏهن حيدرآبادي ميرن شجاع الملڪ سان معاهدو ڪيو هو تڏهن سندن عقل تي افسوس ڪندي چوندو هو: "بادشاهي ڪم هلائڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. اهي مير پنهنجو وعدو پورو ڪري نہ سگهندا ۽ اجايو پاڻ کي بدنام ڪري، بيوفائي جو عذاب سهندا رهندا."[2] هن کي افغانستان جي بادشاهہ وٽان "شاهہ ناظر سنڌ" جو لقب مليل هو.[3] هو جيستائين جيئرو رهيو، تيستائين انگريزن جهڙي طاقت کي ٻہ خيرپور جي حڪومت ۾ دست اندازي ڪرڻ نہ ڏنائين، حالانڪہ حيدرآبادي ميرن هنن سان ٻہ ٽي معاهدا ڪيا.

مير سهراب خان جي غريب پروري، قدر شناسي، اشراف نوازي ۽ مسافر پروري مشهور هئي.[4]

(ج) وفات:

هڪ دفعي بارش وسي رهي هئي ۽ مير صاحب پنهنجي محلات جي دريءَ مان

---

[1] دوست محمد خان، ٽالپر، مير: "سرگذشت ٽالپران".

[2] اعجاز الحق، قدوسي: "تاريخ سنڌ"، جلد دوم، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور 1974ع، ص 107 کان 114.

[3] امير علي شاهہ، سيد: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 6.

[4] عطا محمد مرزا منشي: "تاريخ تازه نوائي معارڪ"، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، 1959ع، ص268.

گهوڙن جي ڪڙهه ڏانهن ڏسي رهيو هو ته اوچتو سندس پير ترڪي ويو ۽ اتي ئي ڪري پيو ۽ دم ڏنائين. سندس وفات جو سال هيٺين مادن مان 1246هجري مطابق 1830ع برآمد ٿئي ٿو.

الف: سخي و ولي مير سهراب بود.

ب: طشت از بام افتاد.[2]

ج: زبام فلک شد فرود آفتاب.[3]

ii. مير رستم خان:

(الف) ولادت ۽ تخت نشيني:

هي مير سهراب خان جو وڏو پٽ هو. سندس ولادت 1184هجري مطابق 1773ع ۾ ٿي. سن 1811ع ۾ پنهنجي پيءُ جي جيئري رياست جي پڳ ٻڌائين[4]. حڪومت جي واڳن وٺڻ کان پوءِ پنهنجي پيرسن پيءُ کي شادي ڪرايائين، جنهن مان سن 1815ع ۾ مير علي مراد خان ڄائو جيڪو وڏو ٿي سندس وڏو ويري بڻيو[5]. گادي نشين ٿيڻ کان اڳ مير سهراب خان جي وڏن سالارن مان هڪ هو. سلطنت کي وڌائڻ لاءِ جيڪي به جنگيون ٿيون، تن ۾ لشڪر جي منهداري هن جي هٿ ۾ هوندي هئي ۽ سندس بهادري ملڪن ۾ مشهور هئي[6]. تخت نشين ٿيڻ سان پنهنجي پيءُ جي وصيت موجب پنهنجن ڀائرن ۽ ڀائٽين کي ملڪ ورهائي ڏنائين، جن مان ڪجهه پوءِ مغل بادشاهه همايون جي ڀائرن وانگر خودمختار بڻجي ويا[7].

(ب) ڪرڙيءَ جي جنگ:

مير رستم خان جي ڏينهن ۾ شاهه شجاع الملڪ افغانستان مان تڙجي شڪارپور ۾ اچي ميرن جو مهمان ٿيو. ميرن ڪافي ڏينهن سندس آڌرياءُ ڪيو مگر هو واپس وڃڻ جي بدران سندن سرحدن تي قبضو ڪرڻ لڳو جنهن تي مجبور ٿي حيدرآباد ۽ خيرپور جي ميرن گڏجي سندس مقابلو ڪيو[1]. ميرن جي لشڪر جا منهدار غلام مرتضيٰ شاهه ڪهيري ۽ آغا ڪاظم شاهه هئا ۽ شجاع الملڪ جي

---

[2] نسيم امروهي: "تاريخ خيرپور"، مراد پريس، خيرپور، 1958ع.

[3] قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص58.

[4] سهراب خان مسڪين: "تتمه ديوان مسڪين"، قلمي فارسي.

[5] وڏن کان ٻڌل روايت مير حسين بخش خان عرف مير چٽل خان ٽالپر.

[6] دوست محمد خان، مير: "سرگذشت فارسي قلمي".

[7] ايضاً.

[1] آندل فقير، ماڇي: "جنگنامو ڪرڙي"، سنڌي بيتن ۾.

لشڪر جو علمبردار سمندر خان پٺاڻ هو. پٺاڻن چوري اچي آدم شاهه جي ٽڪريءَ تي توپون نصب ڪيون. ڪرڙيءَ جي ميدان تي سن 1833ع ۾ فوجن جو مقابلو ٿيو[1]. جنهن ۾ ميرن جا بهترين سالار شهيد ٿي ويا. جن مان ڪاظم شاهه، غلام مرتضيٰ شاهه ۽ جهان خان مريءَ جا نالا قابل ذڪر آهن[2]. نيٺ صلح ٿيو ۽ شجاع الملڪ اٺ لک روپيا وٺي، واپس موٽي ويو.

(ت) نونهار جي جنگ:

مير رستم خان جو ننڍو ڀاءُ مير علي مراد خان جي سنڀال ۾ رهندو هو. جڏهن وڏو ٿيو تڏهن اول مبارڪ خان سان ۽ پوءِ سندس پٽ مير نصير خان سان ملڪيت تي تڪراري ٿيو. سندن مخالفت وڌي وڃي جنگ جي نوبت تي پهتي. مير رستم خان پنهنجي ڀائٽئي ۽ نياڻي مير نصير خان جو طرف ورتو. خيرپور جي ڀرسان نونارين جي ڳوٺ وٽ لڙائي لڳي، جنهن ۾ مير علي مراد خان ڪامياب ٿيو. پير پاڳاري علي گوهر شاهه ۽ رياست جي وڏي وزير فتح محمد خان غوري وچ ۾ پئي صلح ڪرايو. مير رستم خان پنهنجي ۽ مير نصير خان جي حصي مان ڪجهه ديهون ڏئي علي مراد خان کي راضي ڪيو. اها لڙائي سن 1258هجري مطابق 1842ع ۾ لڳي ۽ "جنگ نونهار" جي نالي سان مشهور ٿي[3].

(ث) وفات:

"جنگ نونهار" جي صلح کان پوءِ به ڌرين جون دليون صاف نه ٿيون ۽ هڪ ٻئي سان وڙهڻ جون تياريون ڪرڻ لڳيون[4]. مير علي مراد خان وڃي انگريزن جو طرف ورتو ۽ ساڻن سازباز ڪرڻ لڳو. انگريزن اهو وجهه وٺي پنهنجي سياسي چال کي پڪو ۽ پختو ڪيو جنهن جي نتيجي ۾ "مياڻيءَ جي جنگ" لڳي ۽ ميرن هارايو. مير رستم خان پنهنجن ڀائٽين ۽ حيدرآباد جي ميرن سان گڏ نظربند ٿي پوني ويو جتي 1262 هجري مطابق 1846ع ۾ وفات ڪيائين. سندس لاش اتان آڻي ميرن جي آبائي مقام قادر بخش جي قبن ۾ دفن ڪيو ويو.

مير سهراب خان مسڪين سندس وفات جي تاريخ لکي آهي، جيڪا هن ريت آهي[5].

---

(1) قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 59.
(2) عطا محمد مرزا: حوالو ڏنل آهي، ص 305.
(3) امير علي شاهه، سيد: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 73.
(4) قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 65.
(5) سهراب خان، مسڪين، مير: "تتمه ديوان مسڪين"، محلوڪه مير بجر خان.

چون شد میر رستم معلیٰ لقب
ازین عالم بیوفا نا پدید
بتاریخ دویم جماد آخرین
به نزهت که قدس مکین، گزید
به پونه زتن رسته روز خمیس
سوئي ملک بیچون به جان خوش دوید
شده داخل زمره اهل صفا
به الطاف عترت به منزل رسید
سن رحلتش هاتف غیب گفت
که حقا به خلد برین آرمید

(ج) اخلاق:

ميرن رستم خان هڪ وڏو هردلعزيز حاڪم ٿي گذريو آهي. عمر جي ڪمزوري ڪان سواءِ منجهس سموريون خوبيون هيون. هو هڪ حليم سياڻ وارو نيڪ نيت، صورت ۽ سيرت ۾ موچارو بادشاهه هو. سندس سموري رعايا مٿس عاشق هوندي هئي.[1]

هو رحمدل، فهميده، صلح پسند ۽ ڪس ڪسر ڪائڻ جهڙو مڙس هو جيڪو به ساڻس ملندو هو، تنهن کي هن لاءِ نه فقط محبت، پر عزت جو جذبو به پيدا ٿيندو هو.[2]

پرنس لکيو آهي ته سندس ڪردار ۽ گفتار ۾ اهڙو ته اعتدال هو جو مان اعتبار ئي نٿي ڪري سگهيس ته ڪو هڪ ٻروچ جي دربار ۾ آهيان. سندس سياڻ شاهاڻو ۽ لياقت سان ٻريل هو.[3]

پوني ۾ ميرن جي سنيال ڪرڻ وارو سول سرجن ڊاڪٽر برٽ لکي ٿو ته ميرن رستم خان مذهبي رسمن جي پوري ڪرڻ ۾ به ڏاڍو سخت آهي. هو رهڻي ڪهڻيءَ ۾ به نهايت پرهيزگار آهي.[4]

مطلب ته سنڌ جي حڪمرانن ۾ اهڙو نيڪ طبعيت وارو ۽ ڪم آزاد ماڻهو مشڪل سان ملندو.[5]

---

(1) Postans, T: op. cit. p 214.

(2) ڪئپٽن ايسٽوڪ: "پراڻي مصر جا نوان ورق"، انگريزي ڪتاب جو ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1973ع، ص 206.

(3) ايضا: ص 271.

(4) ايضا: ص 308.

(5) نور احمد فريدي، مولانا: "مضمون بلوچي دنيا"، مئي، 1960ع، ملتان، ص 33.

iii.مير علي مراد خان:

(الف) ننڍپڻ:

هي مير سهراب خان جو ننڍي ۾ ننڍو پٽ هو ۽ ڪيس پيرسني ۾ گوشه نشيني واري زماني ۾ ڄائو هو. سندس ولادت جو سال 1815ع آهي. جڏهن ننڍو هو تڏهن سندس ملڪيت مير مبارڪ خان جي سنڀال هيٺ هوندي هئي. ننڍپڻ کان وٺي سندس طبعيت ٻين ميرن کان مختلف طرح هوندي هئي ۽ سيني کان علحدگي اختيار ڪندو هو.[1]

مير مبارڪ خان سندس ملڪيت جي سنڀال لاءِ پنهنجن ٽن پٽن: مير نصير خان، مير محمد علي خان ۽ مير فضل محمد خان کي ملازم ڪري رکيو هو انهيءَ ملازمت جي صلي ۾ مير علي مراد خان کي شاهه ٻيلي ۽ ٻيرلوءَ جا علائقا بخشي ڇڏيا هئا.[2] ڪن جو چوڻ آهي تہ مير علي مراد خان هٿ جو ڏاڍو ڪشادو هو تنهن ڪري پنهنجي خرچ پوري ڪرڻ لاءِ اهي علائقا پنهنجي ڀاءُ مير مبارڪ خان وٽ گروي رکيا هئائين.[3]

(ب) ملڪيت تان تڪرار:

مير علي مراد خان جڏهن وڏو ٿيو تڏهن انهن علائقن (شاهه ٻيلي ۽ ٻيرلوءِ) واپس وٺڻ جي تقاضا ڪيائين، پر مير مبارڪ خان ڪيس اهي علائقا ڪنهن بہ صورت ۾ واپس نہ ڪيا. مير مبارڪ خان جي وفات بعد مير علي مراد خان ۽ سندس ڀائٽيا انهيءَ ملڪيت تي تڪرار ڪندا رهيا. مير رستم خان ڀائٽين جو طرف ورتو ۽ نوبت وڃي نونارين واري جنگ تي پهتي، جنهن ۾ مير علي مراد خان ڪامياب ٿيو ۽ تڪراري ملڪيت سان گڏ ڪجهه ٻيو ملڪ ۾ حاصل ڪيائين. انهيءَ تڪرار هلندي انگريزن کي بہ وچ ۾ ٽپي پوڻ جو موقعو مليو. ۽ پنهنجي سياسي شطرنج ۾ مير علي مراد خان کي پنهنجو مهرو بڻايائون.[4]

نيٺ 1843ع وارو منحوس سال آيو جنهن ميانيءَ جي جنگ ۾ سنڌ ۾ ميرن جي حڪومت جو خاتمو آندو. اصلي حاڪم اسير ٿي ويا ۽ انگريزن پنهنجي پياري دوست مير علي مراد خان کي پنهنجي سرپرستيءَ ۾ خيرپور جي رياست عطا ڪئي.[5]

---

[1] دوست محمد خان، ٽالپر، مير "سرگذشت ٽالپرن".

[2] ايضا:

[3] ڪئپٽن ايسٽوڪ: حوالو ڏنل آهي.

[4] دوست محمد خان، ٽالپر، مير: "سرگذشت ٽالپران"، قلمي فارسي.

[5] ايضا:

(ت) ملڪ جي ايراضي:

مير علي مراد خان کي جيڪو ملڪ مليو ان جي ايراضي سايا پنج هزار چورس ميل ۽ آدمشماري اٽڪل ٻہ لک هئي. ملڪ جو گهڻو حصو شڪار گاهن ۽ جهنگلن هيٺ هو تڏهن بہ ان جي اپت خرچ لٿي ڏهہ لک روپيا هئي.[1]

(ث) بغاوتون:

ميانٽي جي فتح کانپوءِ ٻروچن جي گهرن ۾ ماتم مچي ويو ۽ سڄي سنڌ ۾ بيچيني پيدا ٿي وئي. ڪيترن ئي قبيلن جا ماڻهو سرحدن تي بغاوتون ڪرڻ لڳا، جن کي دٻائڻ لاءِ انگريزن مارشل لا لاڳو ڪيو ۽ مير علي مراد خان جي مدد سان لشڪر ڪشي ڪيائون. پورا ٻہ سال اها مهم جاري رهي. ڪيترائي مهمير مارجي ويا، باقي جيڪي بچيا، سي اچي پيش پيا، جن مان بجار خان ڊومبڪي، اسلام خان بگٽي ۽ دريا خان جڪراڻي جا نالا قابل ذڪر آهن.

چارلس نيپئر جيستائين سڄي سنڌ تي مڪمل طرح قبضو نہ ڪيو هو تيستائين مير علي مراد خان کي جيءَ ۾ جاءِ ڏيندو هو ۽ پنهنجو دلي دوست تصور ڪندو هو پر پنهنجي ڪم ڪڍڻ کان پوءِ هن تي ڪرڙي نظر رکيائين. هڪ دفعي ڪيس ڏمڪي ڏيئي خط ۾ لکيائين: "تون انگريزن جي زور تي وڏو ٿيو ويو آهين، اهڙي عزت توکي خواب ۾ بہ ڪين هئي. توکي ياد رکڻ گهرجي تہ گورنر جنرل جي آڏو تون ائين آهين، جيئن باز جي چنبن ۾ جهرڪي، جيڪڏهن ذري جيتري بيوفائي ڪندين تہ تو تي لازمي طور تي تباهي اچي ويندي.[2]

هوڏانهن مير علي مراد خان جي انگريز دوستي ملڪن ۾ مشهور هئي، جيڪا ان وقت جي ڪنهن شاعر جي هيٺئين شعر مان ظاهر آهي[3]:

شد پيشوائي دولت انگليہ هم،
مير علي مراد بہ صد شان سروري،
گفتند صاحبان فرنگ آفرين تمام
بر مردي و شجاعت آن مير گوهري

انهن ڳالهين جي باوجود مير علي مراد خان انگريزن کي پنهنجي ملڪ ۾ دست اندازي ڪرڻ نہ ڏيندو هو. سن 1845ع ۾ چارلس نيپئر سان بہ هڪ عهدنامو ڪري پنهنجي ملڪ جي حد بندي ڪرائي ڇڏي هيائين.[4]

---

[1] قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 82.

[2] Napier, W: "The Life & openion of Sir Charles Napier", Vol. III, London, 1857,, p. 13.

[3] عطا محمد، مرزا، منشي: "تاريخ تازه نوائي معارک"، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي، 1968ع، ص 700.

[4] اميرعلي شاهہ، سيد: حوالو ڏنل آهي، ص 84.

چارلس نيپئر اهو عهدنامو گورنر جنرل جي منظوري لاءِ موڪليو. پر ان جو جواب ڪيترن سالن تائين ڪو نه آيو. ڇو جو ڪن ماڻهن شرارت ڪري مير علي مراد خان جي خلاف مخفي درخواستون موڪليون هيون، جن ۾ ڄاڻايو ويو هو ته هن مير رستم خان واري عهدنامي ۾ ڦيرڦار ڪري ڪافي ملڪ ڦٻائي ورتو آهي[1]. سن 1850ع ۾ هڪ ڪميشن ويني ۽ فريادين جا نالا ظاهر ڪيا ويا. ميرعلي مراد خان سيني فريادين جي دشمني ظاهر ڪري، پنهنجي بچاءَ ۾ ڪافي شاهد پيش ڪيا، پر انهن تي ڪميشن جي ميمبرن اعتبار نه ڪيو ۽ فيصلو مير صاحب جي برخلاف ڏنائون[2]، نيٺ تاريخ 21، جنوري 1852ع تي اعلان جاري ڪري مير صاحب کان مير رستم خان وارا سمورا پرڳڻا کسي، هن کي فقط اهو ملڪ ڏنائون، جيڪو مير سهراب خان جي وصيت موجب ڪيس مليل هو[3].

(ج) لنڊن جو سفر:

مير صاحب ڪميشن جي فيصلي جي برخلاف ڪمشنر کان وٺي وائسراءِ تائين اپيلون ڪيون، مگر ڪوبه نتيجو ڪونه نڪتو نيٺ سن 1856ع ۾ پنهنجي دادخواهي لاءِ لنڊن ويو ۽ پورو ڏيڍ سال ڪن اتي رهيو پر سڪٽن دلاسن کان سواءِ ڪجهه به حاصل ڪري نه سگهيو ۽ محروم موٽي آيو[4]. ان کان سواءِ هر موقعي تي گورنر يا وائسراءِ سان ملڻ وقت اشاري طور يا سڌي طرح ساڳيو ئي ملڪ واپس وٺڻ جو سوال دهرائيندو رهيو. انگريز سندس خدمتن جو اعتراف ڪري، هن جي وڏي عزت افزائي ڪندا رهيا، مگر ورتل ملڪ واپس نه ڪيائون[5].

سن 1876ع ۾ تمام گهڻي بارش سبب درياهه اٿل ڪاڏي، اها اٿل ايڏي وڏي هئي جو خيرپور تائين پهچي وچ واري حصي کان سواءِ سارو شهر ٻوڙي وئي. ماڻهو مشڪل سان سر بچائي ٻاهر نڪتا. مير صاحب انهيءَ هنگامي حالت ۾ اهو سڀ ڪجهه ڪيو، جيڪو سندس وس ۾ هو. ماڻهن جي خوراڪ ۽ پوشاڪ جي بندوبست کان سواءِ تقاوي ڏيئي، ٻيهر گهر به تعمير ڪري ڏنائين ۽ سندس ڪوشش سان شهر وري آباد ٿي ويو[6].

---

(1) دوست محمد خان، مير: "سرگزشت تالپران"، حوالو ڏنل آهي.

(2) Trotter, L J: 'The History of British Empire in India', Vol. I, Allen &Co, London, 1886. p. 278.

(3) Distt: Census Report of Khairpur, Karachi, 1961, p. 1.

(4) خدادا خان: "خيرپور نامو"، لٿو پريس ڪراچي، 1894ع

(5) قليچ بيگ، مرزا: حوالو ڏنل آهي، ص 104.

(6) نسيم امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص70.

(ح) خوني حملو ۽ وفات:

سن 1882ع ۾ هڪ دفعي مير صاحب شڪار تي نڪتو تہ اوچتو هڪ ماڻهو مٿس خوني حملو ڪري، طمنچي جا فائر ڪيا ۽ مير صاحب زخمي ٿي پيو. سڪر مان ڊاڪٽر پيڪاڪ کي گهرايو ويو جنهن جي علاج سان ٻن مهينن اندر چاق ٿي ويو. چون ٿا تہ اهو حملو ڪندڙ هڪ حر هو جنهن کي مير صاحب جي ماڻهن ٽڏي تي ماري ڇڏيو[1].

سن 1891ع ۾ جڏهن مسٽر جيمس سنڌ جو ڪمشنر هو تڏهن بمبئي جو گورنر شڪارپور ۾ آيو ۽ هڪ وڏي دربار ڪوٺائي ميرعلي مراد خان کي برٽش سرڪار طرفان ڪي. سي. جي. آءِ. (K.C.G.I.) جو خطاب عطا ڪيو[2].

سن 1893ع ۾ ساڳيو ئي ڪمشنر مسٽر جيمس سڪر ۾ آيو ۽ سيني ننڍن وڏن خيرپور جي خاندان سان تعلق رکندڙ ميرن کي سڏايائين. انهن کان روبرو احوال وٺي، سندن قرض ۽ خرچ پڪي جي ياداشت تيار ڪري کين جاگيرون ۽ پينشون مقرر ڪري ڏنائين[3].

سن 1894ع ۾ مير علي مراد خان جڏهن درٽيءَ جي منزل تي هو تہ بيمار ٿي پيو ۽ ٽن مهينن جي علالت کان پوءِ تاريخ 25 رمضان، 1311 هجري مطابق 2 اپريل 1894ع تي وفات ڪيائين[4]. سندس وفات جو سال سيد غلام محمد شاهہ گدا جي هيٺئين شعر مان نڪري ٿو[5].

سال نقلش گدا بہ روئي بهشت
گفت هاتف بهشت يافت مکان

مير صاحب جو جنازو ڪٽائي وڃي ڪربلا معليٰ ۾ دفن ڪيائون[6].

(خ) اولاد:

مير علي مراد خان کي ڇهہ پٽ ۽ ٽي نياڻيون هيون. سندس پٽن جا نالا هي آهن: سهراب خان، شاهنواز خان، فيض محمد خان، جان محمد خان، خان محمد خان ۽ غلام مهدي خان. مير فيض محمد خان کان سواءِ سندس ٻيا سمورا پٽ سندس زندگي ۾ ئي وفات ڪري ويا[7].

---

(1) قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي، ص 107.
(2) قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 107.
(3) احمد علي خان، سرائي: "گلدستہ ريحان"، قلعي، 1895ع، ص 38.
(4) ايضًا:
(5) بشارت علي، زيدي: "دارالسرور خيرپور"، مطلع العلوم مراد آباد، 1915ع، ص 7.
(6) ايضًا: ص 9.
(7) قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 110.

(د) سيرت:

مير علي مراد خان هڪ وڏي دل وارو سخي مرد، مهمان نواز ۽ مسافر پرور حاڪم ٿي گذيو آهي. سندس سخا ۽ بخشش سنڌ ۾ مشهور هئي. هو ڏاڍو خبردار تيز فهم ۽ قابل شخص هو. اسلام سان گڏ هندو مذهب کان به واقف هو. راڳ جو ايڏو شوق هيس، جو هندستاني ۽ پنجابي گويا ۽ ڪٿڪ ۽ سنڌي راڳ ڳائڻ وارا هميشه ساڻس گڏ رهندا هئا. شڪار جو شوق انهي حد تائين هئس جو هميشه جهنگ ۾ لانڊين ۾ گذاريندو هو[1]. هن جي سيرت جو ڪمزور ترين پهلو اهو هو جو هن پاڻ کي انگريزن جي اطاعت ۽ فرمانبرداري جو مرڪز بڻائي ڇڏيو هو جنهن جي نتيجي ۾ سنڌين جي آزادي واري جذبي کي وڏو نقصان پهتو[2].

هو نهايت گهٽي طبع، تجويز ۽ سمجهه وارو ماڻهو هو[3]. پنهنجن ڪمن ۾ ڪا به دست اندازي برداشت نه ڪندو هو ۽ سيني بلوچن کان علحدگي اختيار ڪندڙ هو. سندس منشي وغيره سڀ ڌاريا هئا. هن جا فوجي به هندستان، ڪابل، پنجاب ۽ بهاولپور جا هئا[4].

مير صاحب جي فوج جو ڪمانڊر اڳ ۾ هڪ انگريز ميڪائيل[5] ۽ پوءِ حافظ حڪومت خان هو[6]. هن جي فياضي ۽ عالمن ۽ فقيرن جي قدرداني سنڌ کان سواءِ ڌورانهن ملڪن ۾ به مشهور هئي[7]. سندس علم نوازي سبب ڪيترائي عالم ۽ شاعر سندس دربار ۾ ايندا هئا. سندس سخاوت وارو هٿ هميشه ڪشادو رهندو هو[8]. مطلب ته هو هڪ غير معمولي مدبر، سليقه مند، مستقل مزاج ۽ بامروت انسان هو[9].

iv. مير فيض محمد اول:

(الف) تعارف:

مير علي مراد خان جي وفات کان هڪ هفتو پوءِ تاريخ 7 اپريل 1894ع تي عيدالفطر جي ڏينهن مير فيض محمد خان گاديءَ تي ويٺو[10]. ڪيس سندس مرضيءَ

---

(1) قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 114.

(2) اعجاز الحق، قدوسي: "تاريخ سنڌ"، جلد دوم، حوالو ڏنل آهي، ص 762.

(3) Langley: "At the Court of Ali Murad", Vol, I, London, 1860, p. 207.

(4) Postans. T: op. cit. p. 216.

(5) Alexender Burnes: "Cabool", 2nd . Edition, Lahore, 1960. p. 34.

(6) امير علي، شاهه، سيد: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 95.

(7) عبدالرحمان، امرتسري، حافظ: "سياست هند"، رفاه عامه لاهور، 1909ع، ص 94.

(8) نسيم، امروهوي، "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 75.

(9) نور احمد، فريدي: "مضمون بلوچي دنيا"، ملتان، مئي 1960ع، ص 42.

(10) خداداد خان: "خيرپور نامو"، حوالو ڏنل آهي، ص 33.

مطابق انگريزن طرفان خان بهادر قادر داد خان وزير ٿي مليو جنهن اچڻ سان اڳوڻو انتظام بدلائي نئون نظام شروع ڪيو. ديوان اتمچند ۽ ٻيا منشي، رياست جي سياه ۽ سفيد جا مالڪ بڻيا وينا هئا، تن کي ڪڍي هر هڪ ڪم لاءِ جدا ڪاتا کوليائين. مير صاحب جي شخصي ڪاروبار لاءِ جدا ڪئمپ شاهيءَ جو عملو مقرر ڪيائين[1].

مير صاحب پنهنجي والد وانگر شڪار جو شوقين هوندو هو ۽ منشي هميشه گشت ۾ رهندو هو. تنهن ڪري ملڪ جي سڌاري جو سمورو بار وزير صاحب تي هو جنهن کي صرف نئين ڪم لاءِ مير صاحب کان دستوري منظوري وٺڻي پوندي هئي[2].

(ب) ملڪي سڌارا:

وزير صاحب زراعت ۽ آبپاشي جي ڪاٽن کي ترقي ڏئي، ڪافي واهه کوٽرايا. شڪارگاهن کي محدود ڪري ڪيترائي جهنگ ڪيرائي، اتي آبادي ڪرايائين، جنهن جي نتيجي ۾ رياست جي اپت پنجن لکن مان وڌي وڃي پندرهن لکن تي پهتي.[3] جتي ڪٿي رستا نهي ويا، واهن تي پليون ٻڌجي ويون ۽ ربيع جي آبادي لاءِ کوهه کوٽجي ويا، ان کان سواءِ رياست جي حدن مان ريلوي جو گذر ٿيو. پوسٽ آفيس ۽ ٽيليگراف جو نئون محڪمو کوليو ويو. سرڪاري دفترن لاءِ سٺيون عمارتون تعمير ٿيون. هڪ سؤ کان وڌيڪ اسڪول کوليا ويا. هڪ لئبريري، هڪ وڏي اسپتال ۽ چار ڊسپينسريون ٺهرايون ويون. مطلب تہ رياست جي ذريعن آهر قادر داد خان ڪافي سڌارا آندا. هن 1903ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس جاءِ تي سردار محمد يعقوب خان وزير مقرر ٿيو جنهن 1907ع تائين اڳين سڌارن کي وڌايو. خيرپور ۾ انگريزي اسڪول جاري ٿيو ۽ ان سان گڏ بورڊنگ هائوس ٺهيو. فيض محل جي نالي سان هڪ عاليشان محلات بہ تعمير ٿيو[4].

سردار محمد يعقوب خان سن 1907ع ۾ وفات ڪئي ۽ ان جي جاءِ تي شيخ صادق علي خان وزير ٿيو. هن ڪوٽ ڏيجي ۾ شاهي محل ٺهرايو ۽ ڪراچي ۾ زمين خريد ڪري، مير صاحب لاءِ هڪ وڏو بنگلو تيار ڪرايو[5].

مير علي مراد خان جي وقت ۾ انگريز رياست جي ڪمن ۾ ڪا بہ مداخلت نہ ڪندا هئا. پر سندس مرڻ بعد، سندن دست اندازي ايتري وڌي وئي، جو وزيرن ۽ ڪن ٻين عهديدارن جي جڳهہ بہ پوليٽيڪل ايجنٽ جي منظوري سان پرجڻ لڳي.

---

[1] ايضا

[2] امير علي، شاهہ، سيد: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 105.

[3] بشارت علي، زيدي: "دارالسرور خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 10.

[4] قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 133 کان 136.

[5] ايضا: ص 188.

ان ڳالهه جو اهو فائدو ٿيو جو خيرپور هڪ جاگير هجڻ جي بدران هڪ منظم رياست جي قالب ۾ اچي وئي ۽ ترقي جي راهه تي گامزن ٿي[1].

مير فيض محمد خان هڪ وڏو رحمدل، سادگي پسند ۽ نياز نوڙت وارو ماڻهو هو. هو هڪ انصاف پسند، رعايا پرور ۽ غريبن جو همدرد حاڪم هو[2]. هو مروت، مهرباني ۽ خوش خلقي ۾ پنهنجن پائرن کان وڌيڪ هو. فارسي لکڻ پڙهڻ ۾ هوشيار، نمازي ۽ خدا پرست انسان هو[3]. هن کان اڳ سڀ ڪجهه ميرن ۽ سندن ساٿين جي فائدي لاءِ ڪيو ويندو هو پر هن رعايا لاءِ پاڻ پتوڙيو ۽ ماڻهن کي زيان خور جانورن جي مارڻ جي اجازت به ڏنائين. ڪيس تعليم سان به خاص دلچسپي هئي[4].

(ت) شعر و شاعري:

مير فيض محمد خان، سنڌي، سرائڪي ۽ فارسي زبان جو قادرالڪلام شاعر هو ۽ "عاجز" تخلص ڪندو هو[5].

(ث) اولاد:

هن کي ٽي پٽ هئا، هڪ، مير غلام علي خان، جيڪو يارهن ورهن جي ڄمار ۾ فوت ٿي ويو، ٻيو احمد علي خان، جيڪو سندس زندگي ۾ وفات ڪري ويو ۽ ٽيون، امام بخش خان، جيڪو ولي عهد هو[6].

(ج) وفات:

مير فيض محمد تاريخ 5 مارچ، 1909ع ۾ ڪوٽ ڏيجي ۾ وفات ڪئي. سندس عمر 74 سال هئي ۽ پندرهن سال حڪومت ڪيائين. سندس شجرو هي هئي[7]:

"بحق فيض محمد علي مرادم داد".

v. مير امام بخش خان:

(الف) تعارف:

هي تاريخ 7 جمادي الثاني، 1277هجري مطابق 1860ع، تي ڄائو. سندس والد

---

[1] نسيم امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 137.
[2] ايضا: ص 91.
[3] تلڀ بيگ مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 137.
[4] پراڳ نارائڻ: "صحيفه زرين"، نولڪشور لکنو 1902ع، ص 129.
[5] زباني روايت: صاحبزادو مير حاجي غلام حسين خان.
[6] ڏسو حوالو پهريون، ص 137.
[7] ايضا

جي وفات کان پوءِ ٻئي ڏينهن تاريخ 6 مارچ، 1909ع تي ڪيس برادريءَ جي طرفان پڳ پڌرائي وئي ۽ پهرين جولاءِ، 1909ع تي باقاعده سندس تاجپوشي جو جشن ملهايو ويو[1].

هن به پيءُ وانگر پاڻ کي آئيني سربراهه جي حيثيت تائين محدود رکيو ۽ حڪومت جو انتظام وزير جي حوالي ڪيو. سندس وزير شيخ صادق علي خان هڪ وڏو بيدار مغز ايماندار خداپرست ۽ خلق جو خيرخواهه هو ۽ تعليمي ڪمن جي ترقي لاءِ گهڻي ڪوشش وٺندو هو. رياست جي لئبريري ۽ جيمخانو سندس يادگار آهن[2]. شيخ صادق علي خان 1912ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس جاءِ تي محمد ابراهيم خان وزير ٿيو.

(ب) ملڪي سڌارا:

وزير محمد ابراهيم خان پنهنجي ايام ڪاري ۾ گهڻا سڌارا ڪيا. شهر ۾ نوان رستا، عمارتون ۽ مسجدون ٺهرايائين. هنري اسڪول ۾ لوهه جو عاليشان ڪارخانو جاري ڪيائين. ڪيٽريون ئي مهاڙيون صاف ڪرائي، زمين آبادي هيٺ آندائين. پراڻي انگريزي اسڪول کي هاءِ اسڪول بڻايائين. خيرپور جي زناني اسپتال ۽ پاور هائوس به سندس يادگار آهن[3]. هن جي ڏينهن ۾ پهرئين مهاڀاري لڙائي لڳي جنهن ۾ انگريزن کي خيرپور مان تمام گهڻي امداد ملي، جنهن جي صلي ۾ مير امام بخش خان کي جنوري 1918ع ۾ ليفٽيننٽ ڪرنل جو اعزازي عهدو مليو[4] سن 1919ع ۾ خيرپور شهر ۾ "آل انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس" جو اجلاس ٿيو جنهن ۾ سڄي هندستان جا تعليمي ماهر ۽ اديب ڪٺا ٿيا[5]. سن 1920ع ۾ مير صاحب پنهنجي ولي عهد مير علي نواز خان تي ناراض ٿيو تنهن ڪري صاحبزادو دهليءَ ڏانهن هليو ويو. مير صاحب سندس جاگير ضبط ڪري ڇڏي. نيٺ جڏهن محمد ابراهيم خان وزير استعيفا ڏئي هليو ويو ۽ ان جي جاءِ تي شيخ محمد قادر خان آيو تڏهن ولي عهد صاحب موتي اچي پنهنجي پيءُ کي پرچايو[6].

(ت) سياءُ ۽ عادتون:

مير امام بخش خان فيض وارو ۽ علم دوست حاڪم ٿي گذريو آهي. هن ڪراچي کان وٺي ڪلڪتي تائين ادارن کي امداد ڏني. ڪيس شڪار جو به گهڻو

---

[1] بشارت علي، زيدي: "دارالسرور خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 11.

[2] قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 188 ۽ 189.

[3] قليچ بيگ مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 190 ۽ 191.

[4] Administration Report of Khairpur State for 1921.

[5] دين محمد، وفائي، مولوي: "الوحيد سنڌ آزاد نمبر"، ڪراچي، 1936ع، ص 106.

[6] دوست محمد خان، ميرو "سرگذشت تالپران"، حوالو ڏنل آهي.

شوق هوندو هو[1]. هو حد درجي جو ڪفايت شعار، پورالو ۽ ڪرڙو حاڪم هو[2].

هن کان اڳ ڇيڙ ۾ في ماڻهوءَ کي ٻه آنا ڏنا ويندا هئا، پر هن جي ڏينهن ۾ ڇيڙ جي مزدوري في ماڻهو چار آنا ڪئي وئي. اڳي ميرن جي شادي، غمي ۽ ٻين تقريبن تي ديڳيون ۽ ڪٽولا راڄ منجهان ورتا ويندا هئا، پر امام بخش خان اهو رواج بند ڪري، هڪ سؤ ديڳيون ۽ ڪافي ڪٽولا خريد ڪرائي توشاخاني ۾ رکرايا[3].

(ث) وفات:

مير صاحب تاريخ 8 فيبروري، 1921ع تي وفات ڪئي سندس لاش ڪربلا معلي ڏانهن موڪليو ويو[4].

ڪيس علي نواز خان، علي محمد خان ۽ غلام علي خان نالي تي فرزند هئا.

vi. مير علي نواز خان:

(الف) تعارف:

هو تاريخ 9 آگسٽ، 1884ع تي جائو ۽ 37 سالن جي عمر ۾ 13 فيبروري، 1921ع تي مسند نشين ٿيو. ابتدائي تعليم ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ حاصل ڪري، چيفس ڪاليج لاهور ۾ داخلا ورتائين. پوءِ ولايت ۾ نو مهينا رهي وڏيڪ تعليم حاصل ڪري آيو[5].

(ب) ملڪي انتظام:

مير صاحب تخت تي ويهڻ شرط ڇيڙ جو رواج بالڪل بند ڪري ڇڏيو. اڳ زمين جي ڍل بٽائي جي نمونني سان وٺبي هئي، پر سندس ڏينهن ۾ اهو سرشتو بند ڪري روڪ پئسن ۾ ڍل وصول ڪرائي. بٽائي وارو عملو ڪڍي، وڏيڪ تپيدار ۽ سپروائيزر مقرر ڪيا ويا[6].

رياست ۾ نوان واهه ۽ شاخون ڪوٽائي وڏيڪ اٺ هزار ايڪڙ زمين آباد ڪرائي وئي. خيرپور شهر ۾ واٽر ورڪس ڪولي گهرن ۾ نلڪا مهيا ڪيا ويا. "امداد باهمي" جو نئون ڪاتو ڪوليو ويو. نوان اسڪول وجود ۾ آندا ويا ۽ انگريزي اسڪول جو نالو "ناز هاءِ اسڪول" رکيو ويو[7].

---

[1] بشارت علي، زيدي: "دارالسرور خيرپور" حوالو ڏنل آهي، ص 17 ۽ 18.

[2] علي محمد، شاهه، راشدي: "اهي ڏينهن اهي شينهن"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1966ع، ص 46.

[3] ڊپٽي ڪمشنر خيرپور جو پراڻو رڪارڊ.

[4] قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 148.

[5] نسيم، امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 98.

[6] امير علي، شاهه، سيد: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص120.

[7] ڏسو حوالو پهريون، ص 18.

(ت) انتظامي ڪائونسل:

مير صاحب جي حڪومت جا پهريان ڇهه ست سال ڏاڍا سٺا گذريا ۽ اڳتي لاءِ رعايا کي وڏي اميد هئي ته اهڙي تعليم يافته ۽ روشن خيال حاڪم جي سرپرستي ۾ رياست اوج تي ايندي. پر مير صاحب اوچتو ئي اوچتو عشق جي آري ۾ اچي ويو ۽ سڀ ڪجهه محبت جي راهه ۾ لٽائيندو رهيو. نتيجو اهو نڪتو جو خزانو خالي ٿيڻ لڳو. اهو حال ڏسي انگريزن وزارت جو عهدو ڪڍي. حڪومت جو انتظام هڪ ڪائونسل جي حوالي ڪيو جنهن ۾ مير صاحب کان سواءِ ٻيا ٽي ميمبر مسٽر هيليفاڪس، مسٽر امداد علي قاضي ۽ مسٽر لواٽي مقرر ٿيا. اها ڪائونسل به ٻن ٽن سالن ۾ ناڪامياب ٿي ۽ 1930ع ۾ وري مسٽر ٽانٽن وزير مقرر ڪيو ويو. ٻن سالن بعد انهيءَ به استعيفا ڏني ۽ ان جي جاءِ تي سليڊن صاحب وزير ٿي آيو جيڪو مير صاحب سان آخري دم تائين نباهيندو رهيو.[2]

ڪائونسل جي ناڪامي کان پوءِ مير صاحب صرف آئيني سربراهه هو ۽ حڪومت جو ڪاروبار وزير صاحب جي هٿ ۾ هوندو هو.[3]

(ث) سياءُ:

مير علي نواز خان نهايت حليم ۽ سادي طبعيت وارو انسان هو. سندس آمدني جو وڏو حصو فقيرن ۽ مسڪينن جي امداد ۾ خرچ ٿي ويندو هو.[4] هو وڏو خرچائو سخي مرد، عاشق مزاج ۽ حضور شرم ماڻهو ۽ اعليٰ درجي جو شاعر هو. سندس شعر ۾ چڱو سوز ۽ گداز سمايل هو. ڪڏهن ڪڏهن اميريءَ سان گڏ فقيريءَ به اختيار ڪندو هو. بدن تي گيڙو ڪفني، مٿو اگهاڙو هٿ ۾ يڪتارو ۽ زبان تي رندي ڪلام هوندا هيس. ويرانن ۾ جهوپڙيون لڳي ويندڙيون هيون ۽ جهوپڙين ۾ عاشقانه صدائون بند ڪندو هو.[5]

(ج) وفات:

مير صاحب 1935ع ۾ وفات ڪئي. سندس لاش ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ امانت طور رکيو ويو ۽ ڪجهه عرصي بعد ڪربلا معليٰ ڏانهن موڪليو ويو.[6] چون ٿا ته ڪيس ڪنهن ويجهي عزيز زهر ڏنو هو.[7]

---

[2] امير علي، شاهه، سيد: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 125.
[3] دين محمد، وفائي، مولانا: "الوحيد، سنڌ آزاد نمبر"، حوالو ڏنل آهي، ص 107.
[4] نسيم، امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 105
[5] علي محمد، شاهه، راشدي: "اهي ڏينهن اهي شينهن"، حوالو ڏنل آهي، ص 47.
[6] نسيم، امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 104.
[7] سيد علي رضا، شاهه، متعلق انگريزي ۾ لکيل وصيت نامو بذريعه ليٽر نمبر 480، مورخ 20 آڪتوبر، 1935ع، مملوڪه امام علي شاهه ساڪن خيرپور.

vii.مير فيض محمد خان ثاني:

(الف) تعارف:

هي مير علي نواز خان جو اڪيلو پٽ هو. سندس ولادت تاريخ 4 جنوري 1913ع تي ٿي. هو والدين کي سڪي سڪي ڄائو هو. تنهن ڪري ڪيس ڏاڍو پيار ڪندا هئا ۽ پيار مان هن کي "الهبچايو" ڪري سڏيندا هئا. سندس والده بيبي نذير بيگم بلوچ خاندان مان نه هئي، تنهن ڪري سندس چاچي مير غلام علي خان ۽ ڪجهه ٻين شاهي خاندان جي ماڻهن کي سندس ولي عهديءَ تي اعتراض هو. مير غلام علي خان برطانيه سرڪار وٽ به پڪاريو مگر علي نواز خان ڪوشش ڪري سندس ولي عهدي منظور ڪرائي ڇڏي[4].

سن 1934ع ۾ هڪ ڏينهن اهڙو اتفاق ٿيو جو مير علي نواز خان جي ڪچهري ۾ مير فيض محمد خان جي هٿان سندس روالور ڇٽي ويو ۽ اوچتو وڃي سندس ٻن سالن جي ٻار شهزادي علي مراد خان ثانيءَ جي ٻانهن ۾ لڳو. پوءِ ته وڏو ٻائيتال مچي ويو ۽ ڪئمپ شاهي جي حوارين مير فيض محمد خان کي چريو چريو چوڻ شروع ڪيو ۽ ڪيس ڪجهه وقت لاءِ ذهني علاج واسطي لاهور موڪليو ويو. ان کان پوءِ هن کي پوني ۾ زير علاج رکيو ويو[5].

هو اڃا پوني ۾ ئي هو ته 1935ع ۾ سندس والد وفات ڪئي. ان کان پوءِ ستت سندس والده به گذاري وئي. هڪ طرف والدين جو وڇوڙو ٻيو وطن کان دوري ۽ ٽيون چاچي جي ناسازي تخت بخت کان محروميءَ مڙني ڳالهين گڏجي سندس ذهني توازن وڃائي ڇڏيو. نيٺ 1947ع ۾ برطانيه سرڪار کيس حڪومت لاءِ نااهل قرار ڏيئي، سندس ولي عهد مير علي مراد خان کي حاڪم بڻايو[1].

ساڳئي سال ۾ پاڪستان بنجڻ بعد هن کي پوني مان خيرپور آندو ويو. هو پنهنجي حياتيءَ جا آخري پنج ڇهه سال ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ گذاري. تاريخ 18 رجب، 1376هجري، مطابق 14 اپريل، 1952ع تي هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. سندس وفات جو سال هيٺئين شعر مان برآمد ٿئي ٿو[2].

تاريخ مرگ مير يه لکهه ديجئي نسيم
مولي کي پاس فيض محمد جنان مين هي.

---

[4] امداد علي خان، سرائي: "مهاڳن جو احوال"، قلمي مسودو.
[5] زباني روايت: مير حسين بخش خان عرف مير ڇٽل خان، ٻاڍي گارڊ مير علي نواز خان.
[1] زباني روايت: سرائي پيارو خاصخيلي سابق معتمد خاص مير علي نواز خان.
[2] نسيم، امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 107.

(ب) ملڪي سڌارا:

مير صاحب جي نالي ماتر حڪومت ۾ سن 1937ع تائين انگريز وزير مسٽر سليڊن هو ۽ ان کان پوءِ خانبهادر اعجاز علي وزير مقرر ٿي آيو. جيڪو 1947ع تائين رياست جي سياهه ۽ سفيد جو مالڪ رهيو. انهيءَ عرصي ۾ رياست ۾ ڪافي سڌارا آيا، جن مان هيٺيان ذڪر جي لائق آهن[1].

i. سکر بئراج جي تعمير سبب آبپاشي جي انتظام ۾ ترقي آئي ۽ ڪافي غير آباد زمين آباد ٿي.
ii. اعجاز ٽئنري نالي هڪ چمڙي جو ڪارخانو کوليو ويو.
iii. ڳوٺ سڌار ڪاتي کلڻ سبب هارين جي معاشي ۽ سماجي حالتن ۾ سڌاريو آيو.
iv. خيرپور ۾ هاءِ ڪورٽ جو قيام عمل ۾ آيو.
v. صحت ڪاتي ۾ توسيع آڻي ڪجهه ڊسپينسريون کوليون ويون.
vi. ٻه نوان هاءِ اسڪول ۽ ڪافي پرائمري اسڪول کوليا ويا.
vii. حڪومت جي نظام ۾ ڪجهه آئيني سڌارا آيا، جن جي ڪري جمهوريت کي فروغ حاصل ٿيو.

viii. مير علي مراد خان ثاني:

(الف) تعارف:

سندس ولادت تاريخ 29 جون، 1933ع تي انگلينڊ جي شهر برائٽن ۾ ٿي، ڇو جو ان وقت سندس والد مير فيض محمد خان ثاني پنهنجي ديري سميت اتي رهيل هو. ٽن سالن جي عمر ۾ ٿي ڪيس رياست جو ولي عهد مقرر ڪيو ويو. تاريخ 24 جولاءِ 1947ع ۾ جڏهن ڇوڏهن سالن جو هو تڏهن سندس تخت نشيني عمل ۾ آئي، مگر حڪومت جا اختيارات ڪيس نه مليا هئا، ڇو جو ڪيس تعليم جي تڪميل ڪرڻي هئي[2]. تاريخ 11، سيپٽمبر، 1951ع تي مرحوم لياقت علي خان جي هٿان هن کي حڪومت جا اختيار ڏنا ويا، جن کي 14 آڪٽوبر، 1955ع تائين آئيني طور تي استعمال ڪندو رهيو[3].

(ب) تعليم:

هن ابتدائي تعليم ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ ورتي ۽ سينيئر ڪئمبرج جو امتحان

---

[1] ايضا
[2] نسيم امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 108 ۽ 109.
[3] ايضا: ص 120.

ايچيسن ڪاليج، لاهور مان پاس ڪيائين. ان کان پوءِ 1950ع کان 1953ع تائين انگلينڊ ۾ رهي اعليٰ تعليم ورتائين. انهيءَ عرصي تائين حڪومت جون واڳون وزير سنڀاليندا رهيا[1].

(ت) حڪومت جو نظام:

مير صاحب جي ولي عهدي واري زماني کان وٺي رياست جو وزير خان بهادر اعجاز علي هو جنهن کي 1938ع کان وٺي ٻن صلاحڪارن جي ڪائونسل ڏني وئي هئي. اهي صلاحڪار صاحبزادو مير حاجي غلام حسين خان ۽ خان بهادر ڪولابا والا هئا. 1942ع ۾ حر تحريڪ زور ورتو جنهن کي ڪچلڻ لاءِ ساري سنڌ ۾ مارشل لا لاڳو ڪيو ويو. تاريخ 20 مارچ، 1943ع تي پير پاڳاري، سيد صبغت الله شاهه ثاني کي شهيد ڪيو ويو ۽ جتي ڪٿي سندس مريدن جي وٽ پڪڙ شروع ٿي وئي. خيرپور جي حڪومت به حرن جي خلاف قدم کڻڻ ۾ سرگرم عمل رهي[2]. حرن تي اها سختي ڪيترائي سال هلي ۽ انهيءَ دٻاءُ واري پاليسي ۾ ڪيترين ئي زندگيون بيگناهه ضايع ٿيون. ڪافي ماڻهن قيد ۽ بند جون تڪليفون سٺيون، جن جي نتيجي ۾ حڪومت خلاف هڪ عوامي تحريڪ شروع ٿي وئي. نيٺ 1947ع ۾ مير صاحب جي اختيارات سنڀالڻ جي وقت تائين هڪ ريجنسي بورڊ قائم ڪيو ويو جنهن جا ميمبر، مير غلام حسين خان، مير علي ڏنو خان، مير محمد علي خان، مير غلام حسن خان ۽ مير خان محمد خان هئا. اهو فيصلو ڪيو ويو ته هر هڪ ميمبر واري تي هڪ سال لاءِ حڪومت جو سربراهه ٿي رهندو ۽ سندس ماتحتي ۾ هڪ ڪاروباري ڪائونسل ڪم هلائيندي. ان ڪائونسل جا ميمبر خان بهادر ڪولابا والا ۽ شيخ بهاءُ الدين هئا. ريجنسي بورڊ جي سربراهي جو عرصو هيٺيئن ريت تقسيم ڪيو ويو[3].

صاحبزادو حاجي غلام حسين خان:	جون 1947ع کان مئي 1948ع تائين.
صاحبزادو مير علي ڏنو خان:	جون 1948ع کان مئي 1949ع تائين.
صاحبزادو مير محمد علي خان:	جون 1949ع کان مئي 1950ع تائين.
صاحبزادو مير غلام حسن خان:	جون 1950ع کان مئي 1951ع تائين.
صاحبزادو مير خان محمد خان:	جون 1951ع کان سيپٽمبر 1951ع تائين.

---

[1] زباني روايت: سرائي امداد علي خان سابق سيڪريٽري مير علي مراد خان ثاني.
[2] نسيم امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 110.
[3] ايضا: ص 111 کان 118.

مير غلام حسين خان جي وقت ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو. جنهن سان رياست خيرپور جو الحاق ٿيو. اسڪولن ۾ تعليم مفت ڪئي وئي ۽ ڪوٽ ڏيجي ۾ هڪ پاور هائوس کوليو ويو.

مير علي ڏني خان جي وقت ۾ سيني ڪاتن جي عملدارن ۽ منشين کان رشوت نه وٺڻ لاءِ قرآن شريف کڻايو ويو. تاريخ 30، سيپٽمبر 1948ع تي مرزا ممتاز حسن قزلباش، چيف منسٽر ٿي آيو. جنهن جي ڪوشش سان ائسوسيئيشن ائڪٽ منسوخ ٿيو ۽ پبلڪ کي تقرير ۽ تحرير جي آزادي ملي. هن جي ڏينهن ۾ شراب جي تجارت تي مڪمل بندش وڌي وئي. ان کان سواءِ زمين جي ڍل جو چوٿون حصو معاف ڪيو ويو[2].

1950ع ۾ عام راءِ سان چونڊيل پندرهن ميمبرن جي اسيمبلي قائم ڪئي وئي، جنهن مان چيف منسٽر قزلباش صاحب کان سواءِ ٻيا ٻه وزير مسٽر الهڏنو خان سيال ۽ صاحبزادو ميرعلي خان کنيا ويا[3].

1953ع ۾ هڪ نئون آئين پاس ڪري، ٽيهن چونڊيل ميمبرن تي ٻڌل قانون ساز اسيمبلي قائم ڪئي وئي، جنهن مان چيف منسٽر قزلباش صاحب جي علاوه ٻيا ٽي وزير شيخ بهاءُ الدين، صاحبزادو مير عطا حسين خان ۽ مسٽر غلام قادر خان پنهور کنيا ويا، جيڪي 14 آڪٽوبر، 1955ع تائين پنهنجن عهدن تي برقرار رهيا[1].

تاريخ 14 آڪٽوبر، 1955ع تي رياست کي ون يونٽ جي وحدت ۾ ملائي، سندس انفرادي حيثيت ختم ڪئي وئي ۽ خيرپور سان سنڌ جا ڪجهه حصا ملائي هڪ ڪمشنري قائم ڪئي وئي. اها ڪمشنري 1973ع تائين قائم رهي، پر هاڻي اهو اعزاز سنڌ کي نصيب ٿيو آهي ۽ خيرپور سنڌ جو هڪ ضلعو بڻجي وئي آهي.

(ث) اقتصادي ترقي:

سن 1947ع تائين خيرپور جي ساليانه آمدني اٽيتاليهه لک هئي، پر پوءِ اها آمدني وڌي وڃي ڏيڍ ڪروڙ تي پهتي، ان وقت في ماڻهو ساليانه آمدني جي سراسري (Per Capita) اها سراسري ويهن روپين کان وڌيڪ نه هئي[2].

ون يونٽ قائم ٿيڻ وقت پوري رياست ۾ ابتدائي تعليم مفت ۽ لازمي هئي ۽ ثانوي تعليم ۾ ڪنهن به قسم جي فيس نه ورتي ويندي هئي. اسڪولن ۾ پنج سؤ

---

[2] نسيم امرهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 134.
[3] ايضا
[1] ايضا
[2] ايضا

شاگرد فري بورڊر هئا. جن کي مفت کاڌي پيتي کان سواءِ ڪتاب ۽ ڪپڙا بہ مفت ڏنا ويندا هئا. اعليٰ تعليم لاءِ هر مستحق شاگرد کي اسي روپيا ماهانہ اسڪالرشپ ۽ اسي روپيا قرض حسنہ (Debt of Honour) طور ڏنا ويندا هئا.

معاشي رٿابندي ڪري بہ ڪارخانا قومي ملڪيت ۾ آندا ويا. ٽرانسپورٽ ڪاتو بہ نئين طرح سان ڪولي قومي ملڪيت ۾ آندو ويو. ان کان سواءِ هنرمندن ۽ ڪاريگرن جي همت افزائي ڪري کين ڪچو مال سستي اگهہ تي مهيا ڪري ڏنو ويو. انهن سببن ڪري ڪيترائي خانگي ڪارخانا لڳي ويا ۽ گهريلو صنعتون قائم ٿيون. زرعي سڌارن سان ڪاشتڪارن کي ڍل جو چوٿون حصو معاف ڪيو ويو ۽ کين تقاوي جي قرضن جي سهولت ڏني وئي. مطلب تہ خيرپور هڪ فلاحي رياست بنجڻ شروع ڪيو هو جو ڪيس ون يونٽ جي ڏڪ سان ختم ڪيو ويو.

خيرپوري ٽالپرن جو ملڪي نظام

i. معاشرو:

ٽالپرن جي حڪومت ۾ مغلن جي حڪومت وانگر طبقاتي ۽ جاگيردارانہ نظام هو[1]. جنهن ۾ سڪر سٽائي هئي ۽ ماڻهو سکيا ستابا هئا. ملڪ جي ساري آبادي ماڻهن جي جن طبقن ۾ تقسيم ٿيل هئي، انهن جو احوال هيٺ ڏجي ٿو:

(الف) جاگيردار:

هي اهي ماڻهو هئا، جن کي سندن خدمتن جي صلي ۾ گذاري لاءِ ڪجهہ زمين انعام طور ڏني وئي هئي، جيڪا هو پنهنجن خادمن ۽ ڪمدارن جي ذريعي هارين کان آباد ڪرائيندا هئا. جاگيردار چئن قسمن جا هئا: پهريان اهي، جن کي ٽالپرن جي حڪومت کان اڳ ۾ ئي پروانن ذريعي اڳين حڪومتن کان زمينون مليل هيون ۽ وقت جي حڪومت سان وفاداري سبب بحال ڪيون ويندیون هيون ۽ ٻيا اهي، جيڪي ٽالپرن جي شاهي خاندان جا ماڻهو هئا، جن کي فراست سان زندگي گذارڻ لاءِ زمين ڏني وئي هئي. ٽيان بلوچ سردار ۽ امير جيڪي پاڻ وٽ فوجي دستا رکندا هئا ۽ ضرورت جي وقت لڙائي لاءِ لشڪر ڪٺوڪري ڏيندا هئا. چوٿان پير، فقير عالم ۽ مجاور جن کي خيراتدار سڏبو هو[2].

جاگيردارن جي مرڻ تي سندن وارث پنهنجون سندون ۽ پروانا نوان ڪرائيندا هئا[3].

(ب) زميندار:

هي بلوچ سردارن ۽ ٽالپرن کان سواءِ اهي ماڻهو هئا، جن کي پنهنجا راج هئا،

---

(1) Azimushan Hyder, Dr: "History of Karachi", Feroz Sons, Karachi, 1974, p. 3

(2) Nur Nabi "A Report on Jagirdars & Zamindars", Govt. Press, Karachi, 1939, p. 1 & 2.

(3) Postans, T: "Personel observations on Sind", op.cit, p. 236.

هنن کي گذاري لاءِ "سيريءَ" طور ڪجهه زمين مليل هوندي هئي ۽ وڏي ٺاٺ سان رهندا هئا. هو ڪافي مال متاع وارا ۽ اوطاقن جا مالڪ هوندا هئا ۽ پنهنجين ريتن رسمن موجب راڄ پاڳ جا فيصلا ڪندا هئا ۽ پنهنجي قوم کي ضابطي ۾ رکندا هئا. جيڪڏهن ڪو وڏو ڏوهه، يا اهڙو واقعو ٿيندو هو جنهن جو نبيرڻ هنن جي وس کان ٻاهر هوندو هو ته پوءِ ميرن کان مدد وٺندا هئا[1].

(ت) ڪاشتگار:

ملڪ جي اڪثريت ڪاشتگارن يا هارين تي مشتمل هوندي هئي ۽ جاگيردارن يا زميندارن جون زمينون آباد ڪندا هئا. زمين جي اپت مان مقرر حصو جاگيردار يا زميندار کي ڏئي، باقي مان پنهنجو گذارو ڪندا هئا. زمين کيڙڻ ۽ کير پيڻ لاءِ مال متاع به ڌاريندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڍور وڪٽي، پنهنجي موڙي ٺاهيندا هئا. هنن جي حالت گذريل دورن کان گهڻو درست هئي.[2]

(ث) پاڳيا ۽ مالدار:

هي اهي ماڻهو هئا، جن جو گذران پنهنجي مال تي هوندو هو. ريڍ، ٻڪرين، ڳئن، مينهن ۽ اٽن جا ڌڻ ڌاريندا هئا. هنن مان ڪيترا مال جي چاري لاءِ هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ تي گهمندا رهندا هئا. سندن مال مان کير مکڻ کان سواءِ ان ۾ ڏاس جي به ڪافي پيدائش ٿيندي هئي.

(ج) واپاري:

هي گهڻو ڪري لوهاڻا هندو هئا ۽ ننڍين وڏن ڳوٺن ۽ شهرن ۾ دڪان ڪڍي گذارو ڪندا هئا. هنن مان ڪي ڦٽين، نير يا ٻين شين جو واپار ڪندا هئا ۽ ماڻهن کي اڳواٽ ٻول تي پئسا ڏيندا هئا ۽ فصل لهڻ تي گهٽ اگهن ۾ جنسون وٺي، روزگار ڪندا هئا. ان کان سواءِ ماڻهن کي وياج تي پئسا ڏيندا هئا.

(ح) عامل:

هي هندن جو پڙهيل طبقو هو جيڪو فارسي ۾ مهارت حاصل ڪري، سرڪاري نوڪري ڪندو هو. ميرن جو دفتر گهڻو ڪري هنن جي حوالي هوندو هو. هنن کي عامل يا ديوان ڪري سڏيندا هئا. سندن اٽي ويهڻي ۽ رهڻي ڪهڻي مسلمانن وانگر هوندي هئي. هنن کي ميرن جي حڪومت ۾ وڏا عهدا هوندا هئا. ميرن وانگر سٽڻون، پهراڻ ۽ ٽوپيون پائيندا هئا[1].

---

[1] فتح محمد، حڪيم: "ميرن جي صاحبي"، الوحيد پريس ڪراچي، 1924، ص 9 ۽ 10.
[2] رحيم داد، مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ"، سنڌ يونيورسٽي پريس، حيدرآباد، 1959ع، ص 584.
[1] قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 121.

(خ) ڪاسبي:

هي هنرمند ۽ پورهيت هئا، جيڪي ڊڪاڻڪو، لوهارڪو، حجامڪو، ڪنيارڪو موچڪو ۽ ڪتڪو ڪم ڪندا هئا. ڳوٺن ۾ زميندارن ۽ ڪاشتڪارن سان سندن آهت هوندي هئي. سندن ڪم اجوري وٺڻ کان سواءِ ڪندا هئا. فصل لهڻ وقت پنهنجو مقرر ڪيل ٻانڌاڻ وٺي پيٽ پاليندا هئا.

(د) فنڪار:

هي ڳائڻ وڄائڻ ۽ هٿ ناٽ ڪرڻ وارا ماڻهو هئا، جيڪي ساز، آواز ۽ هٿ جي هنر تي گذارو ڪندا هئا. ڪين شادين مرادين جي موقعن تي گهٽو ڪجهه ملي ويندو هو. ميراسي، ٻلهاڻي، منگتا، مگٽهار، ڳائٽا ۽ ڪتڪ وغيره هن طبقي ۾ اچي وڃن ٿا.

(ذ) گهريلو هنرن وارا:

مٿي ذڪر ڪيل ڪاسبين کان سواءِ ڪجهه ٻيا ڪاريگر به هئا، جيڪي ننڍي پيماني تي پنهنجون معاشي ضرورتون پوريون ڪندا هئا. مثال طور ڪوري، ماڙيچا ۽ ماڇي، جيڪي جوڙيءَ جو ڪپڙو، ڪيسر سوسيون ۽ ڪارا ناهيندا هئا. شيخ ۽ ٻاليشاهي ڪانن جون پترون، ڇج ۽ ڪارا ناهيندا هئا. ڪي وري ٿوئا ۽ تڏا ناهي پيٽ قوت ڪندا هئا. ڪي عورتون ۽ مرد سرن جو واڻ ناهي وڪڻندا هئا. ڪٿي پنڊيون ۽ پڪا ٺهندا هئا. ڪجهه ماڻهو زري دوز ۽ ڪنڊي دوز هوندا هئا. ڪي مالدار ماڻهو ڏاس مان فراسيون ۽ ڪٿيون ناهيندا هئا. رلهيون به بهترين قسم جون ٺهنديون هيون. ڪي وري جنڊي ڪاشيءَ جا اعليٰ ڪاريگر هئا.

(ر) مزدور:

هي اهي ماڻهو هئا، جيڪي مارڪيٽن ۾ يا جڳهن جي مرمت وغيره جي ڪم تي پگهر جو پورهيو ڪري، اجورو وٺي پيٽ پاليندا هئا.

(ز) پير، فقير ۽ عالم:

هي اهي ماڻهوهئا، جيڪي روحاني تربيت لاءِ خانقاهون قائم ڪندا هئا ۽ مريدن جي نذر نياز مان پيٽ پاليندا هئا. انهن وٽ ديني تعليم جو خاطر خواهه انتظام هوندو هو.

(س) ٻانها ۽ غلام:

ميرن ۽ سردارن وٽ ڪجهه غلام به رهندا هئا، جيڪي سندن گهر جو ڪم ڪار ڪندا هئا.[1] غلامن سان تمام سهڻو ورتاءُ ڪيو ويندو هو. ڪيترن کي سندن

---

(1) M. Sardar Khan: "History of Baloch Race", op. cit. p. 167 & 168.

حسن خدمتي سبب سنا عهدا ۾ ملندا هئا. عام غلام پاڻ کي آزاد ماڻهن کان بهتر حالت ۾ سمجهندا هئا.[1]

(ش) بيڪار:

مٿي ذڪر ڪيل ماڻهن کان سواءِ باقي اهڙا هئا، جيڪي گداگري تي گذران ڪندا هئا ۽ مئخانا وسايو ويٺا هوندا هئا. ڪي وري رڄ پولا ڌاري ڳوٺن ۽ شهرن ۾ گهمندا وتندا هئا. جوڳي فقير وري نانگ بلائون ڌارينداهئا ۽ در در تي صدائون هڻي، بکيا وٺي گذران ڪندا هئا.

ii. حڪومت جو انتظام:

ميرن جي حڪومت فوجي، اميراڻي ۽ راڄوڻي قسم جي هئي، جنهن ۾ هڪ قسم جو قبائلي اتحاد هو[2]. ڪي ۾ مقررٿيل قاعدا ۽ قانون يا حساب ڪتاب جون فهرستون ڪين هيون. اقتدار اعليٰ گادي نشين جي هٿ ۾ هوندو هو. جيڪو پنهنجي حڪومت جو چرخو اميرن، وزيرن ۽ اهلڪارن جي صلاح سان هلائيندو هو[3]. مير صاحب يا سندس اميرن ۽ وزيرن وٽ هر هڪ ماڻهوءَ کي رسائي هئي ۽ ڪو به ماڻهو بنا روڪ ٽوڪ جي وٽن وڃي سگهندو هو[4].

(الف) سزاولڪار ۽ ڪاردار:

انتظامي لحاظ کان سارو ملڪ پرڳڻن يا ضلعن ۾ ورهايل هوندو هو ۽ هر هڪ پرڳڻي تي هڪ سزاولڪار مقرر هوندو هو جيڪو ڪاردارن جي ذريعي انتظامي ڪاروبار هلائيندو هو. سزاولڪار جي عملي ۾ هڪ خزانچي، اٺ يا ڏهه سوار ۽ ڪجهه هرڪارا هوندا هئا، جن کي معقول تنخواهه ملندي هئي، جنهن سان سڀي ۽ اميراڻي زندگي بسر ڪري سگهندا هئا[5]. سزاولڪار انتظام جي لحاظ کان مختارڪاري جو ڪم به ڪندو هو ۽ ضرورت وقت پوليس جي ناظم جي حيثيت به رکندو هو.

هرهڪ پرڳڻو مختلف ٽپن ۾ ورهايل هوندو هو ۽ هرهڪ ٽپي تي هڪ ڪاردار هوندو هو جنهن کي انتظاميه، عدليه ۽ پوليس جا ڪم به ڪرڻا پوندا هئا[5].

---

(1) Postans, T: op. cit. p . 73 & 74.

(2) M. Sardar Khan: op. cit. p. 166.

(3) Sorly, H. T. Dr: "The Imperial Gazetteer of West Pakistan", govt. Press, Lahore, 1968, p. 172.

(4) ضامن ڪنتوري: "عبرت ڪده سندهه" نفيس اڪيڊمي ڪراچي، 1967ع، ص 77.

(5) ضامن ڪنتوري: "عبرتڪده. سندهه" حوالو ڏنل آهي، ص 304.

(6) Azimushan Hyder,: "Historyof Karachi", p.3.

(ب) ڪوٽوال:

هرهڪ وڏي شهر جي مٿان هڪ ڪوٽوال هوندو هو جنهن جي هٿ ۾ ڪجهه سپاهي هوندا هئا. هو شهر جو انتظام سنبالينڊو هو.

هر هڪ دفاعي قلعي جي مٿان هڪ عملدار هوندو هو جنهن کي قلعه دار سڏيندا هئا. هن کي هڪ فوجي دستو به هوندو هو.

(پ) فوج:

ميرن وٽ باقاعده لشڪر ڪونه هوندو هو. سڄو ملڪ فوجي سردارن، اميرن ۽ جاگيردارن ۾ ورهايل هو جيڪي ضرورت وقت لشڪر مهيا ڪري ڏيندا هئا. هر هڪ لاءِ سپاهين ڏيڻ جو تعداد مقرر هوندو هو. جنگ جي وقت يا ٻي حالت ۾ سپاهين ۽ فوج جو خرچ پڪو حڪومت کي ڪرڻو پوندو هو. روزانه خرچ لاءِ في پيادي کي هڪ سير چانور ۽ پنج پئسا روڪ ملندا هئا. في سوار کي گهوڙي جي خرچ سميت روزانه چار آنا ملندا هئا[1]. عام حفاظت ۽ ٻئي ڪم لاءِ ميرن جي حاضري ۾ هڪ فوجي دستو هر وقت موجود هوندو هو[2]. ميرن جي اوچتي حڪم ملڻ تي تڪڙا قاصد اڻن تي چڙهي روانا ٿيندا هئا ۽ ٿورن ئي ڏينهن ۾ هزارين سپاهي ڪنا ڪري سگهندا هئا.[3]

(ث) عدالت:

ميرن جي ڏينهن ۾ هاڻي وانگر عدالت جو جدا ڪاتو ڪونه هو. سمورا فيصلا قاضي، ڪوٽوال ۽ ڪاردار قرآني قانون موجب ڪندا هئا. هڪڙي قاضيءَ جي فيصلي تي ٻيا قاضي اپيلون به ٻڌندا هئا[4]. ڪاردار اهڙا فيصلا قاضيءَ جي فتويٰ وٺڻ بعد ڪندو هو[5]. قاضي جي عدالت ۾ خاص ڪري موروثي ملڪيت ۽ شادي مرادي جا مسئلا ايندا هئا، جن جو فيصلو شريعت مطابق ٿيندو هو. قاضي جنهن کي مناسب سمجهندو هو تنهن کان ساک وٺي، لکيل فتويٰ ڏيندو هو. هندن جا فيصلا پئنچائت ۾ نبرندا هئا. پئنچائت جو صدر شهر جو مکي هوندو هو جيڪو هڪ ڪاميٽيءَ جي ذريعي جاچ پڙتال ڪندو هو. هندو ۽ مسلمان ٻئي امين به مقرر ڪرائيندا هئا. ڪڏهن لکيل دستاويز پيش ٿيندا هئا، ته ڪڏهن وري هڪ ڌر قسم

---

[1] رحيم داد، مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سندهه"، حوالو ڏنل آهي، ص 587 ۽ 588.

[2] رحيم داد، مولائي شيدائي: "جنت السنڌ"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1958ع، ص 766.

[3] Postans, T.: op. cit. p. 44.

[4] Richard Burton: op. cit p. 182.

[5] Azimushan Hyder: "History of Karachi". Op. cit. p. 3.

ڪٽندي هئي ۽ ٻي ڏر کي اها ڳالهه مڃڻي پوندي هئي. امينن جي وڏي عزت ڪئي ويندي هئي ۽ سندن فيصلي تي ڪو به اعتراض نه ورتو ويندو هو.

خون جو فيصلو مير صاحب قاضيءَ جي فتويٰ وٺي پاڻ ڪندو هو. مقتول جي وارثن کان پڇيو ويندو هو ته هو خون جي بها وٺي، خونيءَ کي ڇڏي ڏيندا يا خون جو بدلو خون سان وٺندا. بهرحال فيصلو سندن مرضيءَ موجب ڪيو ويندو هو. ڪڏهن ڪڏهن سرڪار خونيءَ کي سنگسار ڪرائيندي هئي ۽ ڪڏهن وري ڏوهيءَ جي ڏاڙهي ۽ مٿو ڪوڙائي، گڏهه تي چاڙهي، ڪيس شهر مان گهمايو ويندو هو ۽ مقتول جي وارثن کان معافي ڏياري پوءِ آزاد ڪيو ويندو هو[1].

(ج) راڄ:

ڳوٺن ۾ هر هڪ زميندار کي پنهنجو راڄ هوندو هو جنهن جو معمولي فيصلو زميندار ڪندو هو. جڏهن ڪا ڳالهه وڏي ويندي هئي، تڏهن سمورو راڄ گڏ ٿيندو هو. زميندار جي سرڪردگي ۾ فيصلو نبيريو ويندو هو. زميندار کي وڏيرو يا چڱو مڙس سڏيندا هئا، اهو عهدو موروثي هوندو هو.

هر هڪ ڳوٺ ۽ شهر ۾ هندن جي پئنچات هوندي هئي، جنهن جي پرئي مڙس کي مکي سڏبو هو. مکيءَ جي مرڻ تي ٽن ڏينهن اندر ٻيو مکي چونڊيو ويندو هو جنهن کي سڄي پئنچائت طرفان پڳڙي پڏرائي ويندي هئي. اها پڳڙي سندس مٿي تي برهمڻ رکندو هو. هن کي ڪم ڪار هلائڻ لاءِ هڪ سيڪريٽري يا ٿهليو هوندو هو. پئنچائت جا ڪم مذهبي ۽ سماجي هوندا هئا: مثلا معمولي جهڳڙن جا فيصلا، ڌرم شالائن ۽ ٽڪاڻن جي سنيال ۽ خيراتي ڪم وغيره.[2]

(ح) سزا:

ميرن ۾ رحم جو مادو گهٽو هو. تنهن ڪري رتوڇاڻ کان ڏاڍو لهرائيندا هئا. خطرناڪ بدمعاشن جي حالت ۾ به سندن بازو ڪپي ڇڏيندا هئا. اها سندن سزا جي حد هوندي هئي[3]. موت جي سزا لاچاري حالت ۾ فقط مير صاحب پاڻ ڏيندو هو. ٻيون وڏيون سزائون ڏنڊ ۽ قيد جي صورت ۾ هونديون هيون. چور کان چورايل مال جي ملهه جو ٻيڻو ٽيڻو وٺبو هو. ڏنڊ نه ڏيڻ جي حالت ۾ ڏوهيءَ کي زنجيرن ۾ وجهي قيد ۾ رکيو ويندو هو[4]. ڪڏهن ڪڏهن ڏوهيءَ جي ڪپي هٿ ڪپڻ کان

---

(1) Sorley, H.T, Dr: "Shah Abdul Latif of Bhit," op. cit. p. 152.

(2) Thakur, U.T: "SindhiCulture", University Press, Bombay, 1959, p. 73 & 74.

(3) Estwick, Captain: op. cit. p. 80.

(4) قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 119.

سواءِ سندس ڪن بہ ڪپيندا هئا[1].

ڏوهارين کي سچي ڪرائڻ لاءِ ڏاڍي مارڪٽ ۽ زبردستي ڪرڻ ۾ ايندي هئي، جيئن تہ لوهہ تپائي ڏنيڻ، رسن سان ابتا هٿ پير ٻڌڻ ۽ انهن تي پاڻي وجهڻ، ٽنگن کان ابتو ٽنگڻ وغيره[2].

ڪڏهن ڏوهاري جو ڏاڙهي، مٿو ۽ پيرون ڪوڙائي، ڪارو منهن ڪري، ڳچيءَ ۾ پادرن جي ڪنڊي وجهي، گڏهہ تي چاڙهي، شهر مان گهمائيندا هئا. عضون وڍڻ جو نقصان ورلي ڪندا هئا، نڪ ۽ ڪن ڪپڻ تمام وڏي سزا هوندي هئي. ڏوهہ نہ باسڻ جي حالت ۾ توبري ۾ ڳاڙها مرچ ڪٽي، ڏوهاريءَ جي ٻوٽ تي ٻڌندا هئا، يا ڪنهن وڻ سان ابتو ٻڌي، لڙڪائي ڇڏيندا هئا. اهڙي جٽ اهڙي مجرم سان ڪندا هئا، جيڪي سورهن آنا ثابتي ملڻ جي باوجود سچي نہ ڪندو هو[3].

(ذ) آمدني:

ميرن جي خزاني ۾ ٻن قسمن جي آمدني ٿيندي هئي: هڪ عام ڍل ۽ ٻيو خاص محصول. عام ڍل هيٺين نمونن سان وٺبي هئي:

(1) زميٺداري يا زمين جي ڍل،

(2) سرشماري يا مٿگي

(3) سير يا راهداري محصول.

جنس ۾ ورتل ڍل کي بٽائي سڏيندا هئا، جيڪا خيرپور ۾ عام هئي، هيٺين جنسن تان روڪ ڍل وٺبي هئي: ڪپهہ، تماڪ، پست، نير، ڪمند، گدرا ۽ سبزيون. سرشماري هڪ قسم جو محصول هو، جيڪو فصل لهڻ وقت في ماڻهو اٺن آنن جي حساب سان وٺبو هو. سير يا راهداري وکر جي محصول کي سڏيندا هئا[4].

خاص محصول هيٺيان هئا[5]:

(i) **پيشڪش مهاڄڻ:** جيڪا غير مسلم ماڻهوءَ کان پنج يا ڏهہ رپيہ سال ۾ ورتي ويندي هئي.

(ii) **سرشماري:** جيڪا ڪاسبين ۽ ڪاريگرن کان سراسري ٽي رپيا سال ۾ ورتي ويندي هئي.

(iii) **دلالي:** جيڪا دلالن کان ورتي ويندي هئي.

---

[1] M. Sardar Khan: op. cit. p. 16.

[2] قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي، ص 120.

[3] رحيم داد، مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ"، حوالو ڏنل آهي، ص 584.

[4] رچرڊ برٽن. "سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ قومون"، سنڌي ترجمو حوالو ڏنل آهي، ص 12 کان 20.

[5] ايضا: ص 43 کان 55.

(iv) **هوائي:** پاڻيءَ ۾ ٻڌي ويل يا ڀڄي پيل جهاز جو مال.
(v) **فروعي:** رُولو ۽ بنا مالڪ جي هٿ آيل چوپايو مال.
(vi) **چرخي:** نارن واري آباديءَ جي ڍل.
(vii) **حقابو:** خاص زميندارن تان پاڻيءَ جي ڍل.
(viii) **اجارو ڪولاب:** ٻوڙ ۾ آيل زمين ۽ ڍنڍن ۾ مڇي مارڻ جو ٺيڪو.
(ix) **اجارو پتڻ:** درياهه جي پتڻ جو ليڪو.
(x) **شڪار ماهي:** مهاڻن کان مڇي مارڻ جو محصول.
(xi) **سردرختي يا زير درختي:** باغات تي محصول.
(xii) **ترازو:** بازار ۾ وڪري جو محصول.
(xiii) **سلامتي ڪشتي:** ٻيڙين يا جهازن تي محصول.
(xiv) **مويشي:** چوپائي مال جي وڪري تي محصول.
(xv) **ريزڪي:** هڪ سؤ رپين کان وڌيڪ خريداري تي محصول.
(xvi) **پن چري:** ٻيلن ۾ مال چارڻ جو محصول.
(xvii) **گتو:** نشيدار شين جو محصول.
(xviii) **اميني:** فيصلي ڪندڙ امين جي محصول.
(xix) **جرمانو:** ڏوهارين کان ورتل ڏنڊ.

(ر) **بٽائي:**

ڪنهن به فصل جي ڍل، جيڪا جنس ۾ ورتي ويندي هئي، تنهن کي بٽائي سڏيندا هئا[1]. بٽائي زمين ۽ پاڻيءَ جي ٽيل بندوبست موجب ڪئي ويندي هئي. مصنوعي طريقي سان سيراب ٿيل فصل تان ٽيون ۽ چوٿون حصو ورتو ويندو هو ۽ قدرتي طرح سيراب ٿيل فصلن تان اڍائي يا ڏيڍ حصو ورتو ويندو هو. ان کان سواءِ بٽائي لاءِ مقرر ٿيل عملي جي پگهار جو حصو جدا ورتو ويندو هو[2]. بٽائي جو سرشتو سڌو ۽ سادو هو. چو جو ڍل زمين جي آڌار تي ۽ جنس ۾ ورتي ويندي هئي[3].

فصل پڇڻ کان ٿورو اڳ ۾ ڪاردار ڪاراون ۽ چوڪيدارن جو عملو مقرر ڪندو هو. جيڪو ڳوٺن ۾ وڃي فصل جي نگهباني ڪندو هو. جيئن ڪڙمي ڪچي يا پڪي پوک جي چوري ڪري نه سگهن. ڪارائو ڪجهه چغلخور به مقرر

---

(1) Nur Nabi: "A Report on Jagirdars & Zamindars", op. cit. p. 5.
(2) Sorley, H. T. Dr.: "Gezetteer of W. Pakistan", op. cit. p. 361.
(3) Postans, T: op. cit. p 237.

ڪندو هو جن کي ڏوهو سڏيندا هئا. فصل لهڻ تي هر هڪ ڳوٺ ۾ هڪ موزون جڳهه مقرر ڪري اتي سيني ڪڙمين جو فصل رکبو هو ان جڳهه کي ديرو سڏيندا هئا. لاباري ڪندڙ ماڻهوءَ کي مزدوريءَ ۾ ڪجهه ان جا سنگ ملندا هئا، جنهن کي چاندي سڏبو هو. جيڪو ان ڏينهن جو صفا ٿيندو هو تنهن جو ڪوڙو ڪري ڪارائو ٺپو هڻي ويندو هو جيئن ڪڙمي ان سان هٿ چراند نه ڪري سگهن. جڏهن سيني ڪڙمين جو ان صاف ٿي ويندو هو تڏهن ڪارائو مقرر وقت تي اچي ان جا ٽي يا چار ڍڳ ڪندو هو. ان وقت سرڪار طرفان مقرر ڪيل بٽائي عملدار به موجود هوندو هو. انهن مان هڪ ڍڳ سرڪار جو حصو ٿيندو هو جيڪو ڪڙمي سرڪاري گدام تي پهچائي ڏيندو هو.

جاگيردارن جي بٽائي وقت ڪڙميءَ جي حصي مان جاگيردار جي خرچ لاءِ مختلف نالن تي ان جي هڪ پاتي يا ٽويو ڏار ڪٽبو هو. انهن نالن کي "ابواب" سڏيندا هئا. اهي ابواب هي آهن[1]:

(i) حق الله: يعني في سبيل الله خيرات لاءِ.
(ii) حق پير جو ٽوپو: ڪنهن درگاهه جي مجاور لاءِ.
(iii) حق ديهه خرچ: ديهه ۾ ٿيندڙ خرچ پڪي لاءِ.
(iv) حق من: زميندار جون ٽي پاتيون.
(v) حق ڪمدار: ڪمدار يا منشي لاءِ.
(vi) حق ڪارائو: بٽائي عملدارن جي خرچ لاءِ.
(vii) حق ڪوتوال: ڪوتوال جي خرچ لاءِ.
(viii) حق ڏوهو: جاسوسي جي پگهار لاءِ.
(ix) حق ڪنڊي: اڻ صفا ٿيل ان جو حصو.
(x) حق ڏوڙائي: ان پريندڙ جو خرچ.
(xi) حق ڪٽارائي: ان ڪٽائي جو خرچ.
(xii) حق ڪاسبي: ڪاسبين جو خرچ.
(xiii) حق توبرو: زميندار جي گهوڙي جو خرچ.
(xiv) حق ڪير چيلو: زميندار جي مهماني.
(xv) حق ڪانجڻ: نار جو خرچ.
(xvi) حق ديرو تماڪ: ديري تي وزم پاٽيءَ جو خرچ.
(xvii) حق زمينداري: زميندار جي گهر جو خرچ.

---

(1) Nur Nabi: "A Report on Jagirdas & Zamindars, op.cit. p. 9 & 10.

(xviii) **حق پلياڻو:** ان رکڻ جو خرچ.
(xix) **حق هٽ ريڙهه:** ڏڙوائي جي مزدور جي خرچ.
(xx) **حق ڪانگ تار:** جهار هڪلڻ جو خرچ.

مٿين بابن مان ڪجهه جاگيردار ۽ زميندار پنهنجن ڪڙمين مان ڪجهه رعايت به ڪندا هئا.

ڪڏهن ڪڏهن بينل فصل جو تخمينو لڳائي، بٽئي جو حصو مقرر ڪندا هئا، جيڪو ڪڙميءَ کي هر حالت ۾ پرڻو پوندو هو. بٽائي جي هن نموني کي "ڪاسگي" يا "داڻا بندي" سڏبو هو.

(ز) ڇيڙ:

ميرن جي شادي، غمي، شڪار ۽ گشت وغيره جي موقعن تي عام رعايا ڪنهن اجوري وٺڻ کان سواءِ ڪم ڪندي هئي. ان ڪم جي نموني کي "ڇيڙ" ۽ ڪم ڪندڙ کي "ڇيڙو" سڏبو هو. پروگرام مطابق ڪاردارن جي حڪم سان هر ڳوٺ جو زميندار پنهنجي ڳوٺ مان ڇيڙا وٺي ايندو هو ۽ سارو ڪاروبار انهن ڇيڙن جي معرفت سر انجام ٿيندو هو. اهو ڪم صرف ڪاشتگار ڪندا هئا ۽ هر هڪ جوڙي تي هڪ ماڻهو ڇيڙ جي بلي هوندو هو. ساداتن، جاگيردارن، بلوچن ۽ فقيرن کي ڇيڙ کان معافي هوندي هئي. ڪاسبي به ڇيڙ ڪونه وهندا هئا، ڇيڙن کي ماني ميرن جي طرف کان ملندي هئي[1].

ميرن فيض محمد خان اول جي وقت ۾ هر هڪ ڇيڙي کي به آنا ۽ ميرن امام بخش خان جي ڏينهن ۾ چار آنا ملندا هئا.[2] اُها ڇيڙ جي بيگر ميرن علي نواز خان جي ڏينهن تائين باقاعده جاري رهي.

(س) اڙد:

ميرن جي خانگي عملي کي (اڙد) سڏيندا هئا. هن عملي ۾ گهڻو ڪري ٻلهاڻي، خاصخيلي، شيدي، شيخ ۽ ڪجهه ٻين ذاتين جا ماڻهو هوندا هئا. ڪين عام طور تي سرائي سڏيو ويندو هو. انهن ماڻهن جي ڪاردارن، زميندارن ۽ ڇيڙن مٿان ڪافي حڪومت هوندي هئي ۽ هر ڪو ڪانئن ڪن هڻندو هو. هن عملي ۾ هيٺيان ڪاتا هئا، جن مان هر هڪ تي هڪ ننڍو عملدار داروغو يا جمعدار هوندو هو[3]:

(i) **نائب وزير ڪئمپ شاهي:** هي سڄي اڙد جو مدارالمهام هوندو هو.
(ii) **حمال:** ميرن صاحب جو محافو ڪڍندڙ.
(iii) **سوار:** سپال وغيره آڻيندڙ نيندڙ ۽ ٻيو خانگي ڪم ڪار ڪندڙ.

---

[1] زباني روايت: قائم خان سوهو زميندار، ڳوٺ سوهو قناصرا.
[2] رڪارڊ ڊپٽي ڪمشنر خيرپور سال 1907ع
[3] زباني روايت: سرائي پيارو خان، سابق توڙ ڪي ميرن علي نواز خان.

(iv) **حڪيم:** مير صاحب جو طبي معائنو ڪندڙ.
(v) **توشڪي:** مير صاحب جو قيمتي سامان سنڀالينڊڙ ۽ جيب خرچ جو حساب ڪتاب رکندڙ.
(vi) **انبار جو داروغو:** اسٽور سنڀالينڊڙ.
(vii) **سائيس:** گهوڙن جي سنڀال ڪندڙ.
(viii) **اُٺن جو جمعدار:** اٺن جي سنڀال رکندڙ
(ix) **ڪتن جو جمعدار:** ڪتن جي سنڀال رکندڙ.
(x) **بگين جو جمعدار:** ٽانگن جي سنڀال ڪندڙ.
(xi) **بازدار:** شڪاري بازن جي سنڀال ڪندڙ
(xii) **آبدار:** مير صاحب کي پاڻي پياربندڙ ۽ پخالين تي نظرداري ڪندڙ.
(xiii) **فراش:** بسترن، گلمن، غاليچن ۽ تنبن جي سنڀال ڪندڙ.
(xiv) **بورچي:** کاڌي پيتي جو بندوبست ڪندڙ.
(xv) **دايا:** مير صاحب جي خدمت چاڪري ڪندڙ.
(xvi) **چوبدار:** دربار ۾ سونيون يا روپيون لٺيون کڻي بيهندڙ.
(xvii) **ڪلونت:** راڳ ڳائيندڙ.
(xviii) **تاپرو:** مير صاحب کي زور ڏيندڙ.
(xix) **چوٿري وارا:** کير جو بندوبست ڪندڙ.

(ش) ميرن جا سڪا:

ميرن جو وڏي ۾ وڏو سڪو رپيو هوندو هو. سن 1839ع تائين ٻن نمونن جو رپيو هلندڙ هو: "هڪ ڪورو رپيو" ۽ "ڪاشاني يا تيموري رپيو". ڪورا رپيا حيدرآباد ۽ خيرپور ۾ ٺهندا هئا ۽ ڪاشاني يا تيموري رپيا افغانستان کان ايندا هئا. افغاني سڪن کي "سجاولي" به سڏيندا هئا. خيرپور جوسڪو "سهرابي" نالي سان مشهور هو. 1839ع ۾ ڪمپني جو رپيو به وجود ۾ آيو ۽ ان کي "ڪلدار" سڏيندا هئا.[1]

افغانستان ۾ ٺهيل سون جون مهرون به سنڌ ۾ هلنديون هيون. انهن جي تور سادا ڏهه يا ٻارهن ماسا هوندي. ميرن جي ننڍي ۽ ٿامي جي ٺهيل سڪي کي "پئسو" سڏيندا هئا ۽ ان جي تور اٽڪل هڪ تولو هئي[2]. خيرپور جي رپئي کي "چلڻ" به سڏيندا هئا. خيرپور جو ضربخانو 1852ع ۾ بند ڪيو ويو پر چلڻ رپيا سن 1903ع تائين ڪاروبار ۾ ڪم ايندا هئا.[3]

---

(1) Azimushan Hyder, Dr.: "History of Karachi", op. cit. p. 40.

(2) قليچ بيگ، مرزا: "سنڌ جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 148.

(3) Administration Report of Khairpur for 1907.

(ص) ميرن جون سجعون:

خيرپور جي ميرن مان هيٺين ميرن جون هيٺيون سجعون مليون آهن:

(i) **مير سهراب خان اول:**

ناظر سندهه مير سهراب خان[1].

(ii) **مير رستم خان اول:**

رستم دوران فقير[2].

(iii) **مير علي مراد خان اول:**

علي مراد مراداد بخت ياري کرد[3].

(iv) **مير فيض محمد خان اول:**

بحق فيض محمد علي مرادم داد[4].

(v) **مير امام بخش خان:**

(الف) علي مراد بگر ديد وارث سهراب،
عطائي فيض محمد امام بخش نواب[5]

(ب) يا رب گناهه ما طفيل امام بخش[6].

(vi) **مير علي نواز خان:**

(الف) از آفتاب فيض محمد علي نواز[7].

(ب) يا رب بحق احمد و زهرا علي نواز[8].

(vii) **مير احمد علي خان:**

جانشين حضرت احمد علي[9].

(viii) **مير غلام حسن خان:**

ز فيض احمد علي تاجور غلام حسن[10].

(ix) **مير غلام حسين خان:**

قم به جان محمد منم غلام حسين[11].

(x) **مير غلام رضا خان:**

غلام رضا به دوزخ چه کار[12].

---

(1) امير علي، شاهه، سيد: "قلمي مسودو"، مملوڪ سيد غلام مصطفيٰ شاه.
(2) خير شاهه، سيد: "حاشيه يوسف نامو"، قلمي، مملوڪ مير محمد باقر خان.
(3) سرڪاري رڪارڊ، ڊپٽي ڪمشنر، خيرپور.
(4) ايضا
(5) عباس علي بيگ، مرزا: "قلمي بياض".
(6) عباس علي، بيگ، مرزا: "قلمي بياض".
(7) ايضا
(8) ايضا
(9) ايضا
(10) ايضا
(11) ايضا
(12) ايضا

خيرپور جي ٽالپرن جو ادب، تعليم ۽ تدريس ۾ حصو

(الف) ادب ۾ حصو:

سنڌ جي ادبي تذڪرن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ ٽالپرن جو دور علمي ۽ ادبي ترقي جو دور هو. پيرن فقيرن جون درگاهون ۽ اميرن جون درباريون عالمن، فاضلن ۽ شاعرن سان ڀريل هونديون هيون. جتي ڪٿي ادبي ڪچهريون ۽ علمي محفلون پيون ٿينديون هيون. سنڌ جا سمورا حاڪم علم دوست ۽ ادب نواز هئا، جن وٽ فيض وارن فقيرن، اهل دل درويشن ۽ باڪمال شاعرن جا ميڙا متل هوندا هئا. ميان لطف الله بدوي جي تحقيق موجب هن عهد کي ڪلهوڙن جي دور تي برتري حاصل هئي، ڇوجو ٽالپر تاجدار منڊ کان وني پڇاڙي تائين ذوق جا صاحب هئا ۽ هر وقت علم ۽ فن جي سرپرستي ڪندا هئا[1].

سنڌ جا ٽالپر امير، علم پرور، سخن سنج ۽ نڪتہ دان هجڻ سان گڏ فياض بہ هئا، جتي بہ ڪو آبدار گوهر ڏسندا هئا، تہ ان کي پنهنجي فياضيءَ سان مقناطيس وانگر ڇڪي پاڻ وٽ آڻيندا هئا. سفر توڙي حضر ۾ عالمن ۽ شاعرن جي جماعت ساڻن ڪني هوندي هئي[2].

حيدرآباد ۽ ميرپورخاص جي ميرن وانگر خيرپور جي ميرن کي بہ ادب سان وڏي دلچسپي هوندي هئي. شڪار ۽ راڳ کان پوءِ شعر و شاعري ۽ ادبي ڪتابن جو مطالعو سندن محبوب مشغلو هوندو هو. وڏا عالم، اديب ۽ شاعر سندن درٻار سان منسلڪ هوندا هئا. وٽن علم ادب جو چهچٽو لڳو پيو هوندو هو.

---

[1] لطف الله بدوي: "تاريخ ادبيات سنڌ"، حصو پيو قلمي، 1967ع، ص 12، مملوڪ ميان غلام احمد بدوي، ساڪن شڪارپور.

[2] رحيم داد، مولائي، شيدائي: "مضمون بزم خيرپور"، رسالو بلوچي دنيا، ملتان، مارچ 1963ع، ص 17.

حيدرآبادي ميرن جي ادبي سرگرمين تي گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي. مگر خيرپور جي ميرن متعلق اڄ تائين ڪنهن به تحقيقي ڪم نه ڪيو آهي. ان جو وڏو سبب اهو آهي جو حيدرآبادي ميرن جا خانگي ڪتب خانا پشت به پشت محفوظ رهندا آيا ۽ اڄ تائين صحيح ۽ سلامت آهن، باقي خيرپوري ميرن جي اولاد ۾ ادبي ذوق جي فقدان ۽ شڪار جي بي پناهه شوق سبب، چند بازنامن، فالنامن ۽ ڪجهه طب جي ڪتابن کان سواءِ ٻيو سمورو علمي سرمايو اڏوهي جي نذر ٿي ويو آهي. ان کان سواءِ مير علي نواز خان کان پوءِ خود سرڪاري لئبريري مان خيرپور سان واسطو رکندڙ قلمي خواهه ڇپيل ڪتابن جي اڪثريت چورائجي وئي آهي. ان هوندي به مختلف ماڻهن جي خانگي ڪتب خانن مان ڪافي مواد ملي ٿو وڃي، جنهن مان ميرن جي ادبي سرگرمين جو اندازو لڳائي ٿو سگهجي. درباري شاعرن جي قصيدن مان به سندن ادب نوازيءَ جا ڪيترائي حوالا ملي وڃن ٿا[1]. هتي خيرپور جي ٿالپر شاعرن جو مختصر ذڪر ڪجي ٿو:

i. مير سهراب خان اول:

خيرپور جي حڪومت جو باني مير سهراب خان هڪ وڏو عالم ۽ علم دوست حاڪم ٿي گذريو آهي. هو نه فقط رزم گاهه جو شاهه هو پر بزم گاهه جو بادشاهه به هو. جيئن رڪ جي تلوار سان جنگي ميدان سر ڪندو هو تيئن سخن جي تيرن سان غزل جي غزالن جو شڪار به ڪندو هو. مطلب ته جهڙو جنگجو پهلوان هو تهڙو سخنگو ۽ سخندان هو. وٽس علم ادب جون وڏيون ڪچهريون ٿينديون هيون. آخوند محمد نشان فاروقي، قاضي محمد ڪامل ۽ خان محمد پيرزادو سندس درباري شاعر هئا، جن سندس شان ۾ ڪافي قصيدا لکيا آهن. انهن قصيدن مان ئي سندس سني شاعر هجڻ جا حوالا ملن ٿا. افسوس آهي جو سندس ڪلام ناپيد آهي. صرف هيٺيون هڪ شعر "لب تاريخ" ۾ موجود آهي[2]:

من باد شماليم و زيدم همه کس را،
من گرگ دزيدم دريدم همه کس را.

مير سهراب خان جي فرمائش تي سن 1208هجري مطابق 1794ع ۾ ٿتي جي هڪ عالم شيخ محمد اعظم ولد شيخ محمد شفيع فارسي ۾ هڪ اعليٰ درجي جو ڪتاب "هئيت العالم" لکيو جنهن ۾ ڪل اٺ باب ۽ چوهتر صفحا آهن. هر هڪ

---

[1] عطا محمد حامي: "مضمون: خيرپور جا ٿالپر شاعر"، اخبار مهران، سالگرهه نمبر، 1962ع، ص 95.
[2] خداداد خان، خانبهادر: "لب تاريخ سنڌ"، حوالو ڏنل آهي.

صفحي ۾ تيرهن سٽون آهن. انهيءَ ڪتاب ۾ دنيا جي جاگرافي، علم نحو علم نجوم ۽ ڪجهه ملڪن جو بيان آهي. سنڌ جي شهرن بڪر، اروڙ سيوستان، حيدرآباد ۽ ٺٽي جو مفصل احوال ڏنل آهي[1]. ڪتاب جي مولف ڪتاب جي آخر ۾ مير سهراب خان جي منظوم تعريف ڪئي آهي، جنهن جا آخري ٻه شعر پيش ڪجن ٿا:

خدايا اين نگارين بوستان را،
ڪه هر دم خوش ڪند روح روان را.
زچشم حاسدانش در امان دار،
قبول خاطر سهراب خان دار.

مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب کان سواءِ هڪ ٻيو ڪتاب سرائڪي ۾ منظوم يوسف نامو آهي، جيڪو ان وقت جي هڪ شاعر سيد خير شاهه جو لکيل آهي. ڪتاب ۾ ڪل ٽيهه باب، ٻه سؤ فصل آهن ۽ 312 صفحا آهن ۽ هر هڪ صفحي ۾ پندرهن سٽون آهن. ڪتاب جي تصنيف جو سال 1233هجري مطابق 1818ع آهي. اهو ڪتاب به مير سهراب خان جي فرمائش تي لکيو ويو آهي. هن ۾ مير سهراب خان ۽ سندس فرزندن جي تعريف ڪيل آهي[2].

ii. مير زنگي خان:

مير سهراب خان جو ننڍو ڀاءُ مير زنگي خان هڪ ناميارو مدبر ۽ امير هو. هن کي ملڪي معاملات جي بيچيدگين جي وڏي پرک هوندي هئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن سفارت جا فرض به ادا ڪندو هو. ڪيس سياسي بصيرت سان گڏ فوجي مهارت به حاصل هوندي هئي ۽ جنگي معاملن ۾ هن جي مشوري کي وڏي اهميت ڏيندا هئا. ان کان سواءِ حاضر جوابي ۾ ته پنهنجو مٽ پاڻ هو. هڪ دفعي سر چارلس نيپئر هن کي مذاق طور چيو[3]:

"روبت چون ما، تابان نامت چراست زنگي"

هن هڪدم جواب ڏنو:

"در روز رزم مردان نام من است جنگي"

انگريزن جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ بعد مير زنگي خان پنهنجي ڀائٽي مير

---

[1] راقم الحروف اهو ڪتاب پندرهن سال اڳ محترم اعجاز الحق قدوسيءَ وٽ، سنڌي ادبي بورڊ ۾ ڏٺو هو.
[2] راقم الحروف اهو ڪتاب دارا واهڻ جي مير محمد باقر خان وٽ ڏٺو.
[3] زباني روايت: مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن مٺگهن واري.

علي مراد خان جو طرف ورتو ۽ زندگي جا باقي ڏينهن ان جو مصاحب ٿي گذاريائين. مسٽر فاربس (Forbes) برطانيہ ڪمپني حڪومت جي سيڪريٽري ڏانهن جيڪا رپورٽ موڪلي هئي، ان ۾ مير زنگي خان متعلق لکيو هيائين:

"هو ستر سالن جو ويڙهو مڙس آهي ۽ سندس شڪل شباهت شاناٽي آهي. هن کي مير علي مراد خان وٽ سيني کان وڌيڪ رسائي آهي. هن ڪوشش وٺي مير علي مراد خان جي پٽ مير فيض محمد خان جو مڱڻو پنهنجي نياڻي مير محمد خان ولد مير سليمان خان جي گهران ڪرايو آهي[1]."

جڏهن 1852ع ۾ انگريزن طرفان مير علي مراد خان جي برخلاف ڪميشن ويٺي هئي، تڏهن مير زنگي خان مير علي مراد خان جي فائدي ۾ شاهدي ڏني هئي[2].

مير زنگي خان پنهنجي وقت جي مشهور ولي ۽ پاڳارن جي درگاهہ جي باني پير محمد راشد جو وڏو معتقد هو ۽ سندس خدمت ۾ نذرانا پيش ڪندو رهندو هو. پير صاحب سندس دعوتن تي ايندو رهندو هو[3].

مير زنگي خان فارسي زبان جو هڪ قادرالڪلام شاعر هو ۽ شاعرن جي سرپرستي ڪندو هو. هڪ دفعي قاضي محمد ڪامل لقماني سندس شان ۾ هڪ قصيدو پيش ڪيو تہ ان کي روپن سنجن سان گهوڙو ڏنائين. ان قصيدي جا ڪجهہ شعر هي آهن[4]:

کشود لب نہ صفات امير زنگي خان،
کہ باد بخت بلندش هميشہ دولت يار.
نہ گوهر وصفش شدم بہ بحر سخن،
کہ آوردم در معنيٰ ز مخزن گفتار.
هميشہ جاه و جلالش بود فزون بہ فزون،
مدام حلقہ بگوش درش فلک دوار.

سبحان فقير ۽ صادق فقير، مير زنگي خان جا درباري شاعر ۽ ڳائڻا هئا، جيڪي سندس وفات کان پوءِ مير علي مراد خان جي نوڪري ۾ رهيا[5].

---

(1) Melvill, James: "Reports on the Administration of Sind", East India House, London, 1854. p. 367.

(2) تلڪ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، فيض پريس، خيرپور، 1922ع، ص 93.

(3) در محمد، مفتي، مولانا: "ترجمو ملفوظات"، حصو چوٿون، جمعيت علما سڪندريہ، پير ڳوٺ، 1974ع، ص 100 ۽ 101.

(4) قلمي بياض محمد ڪامل لقماني، مملوڪ قاضي عبدالله خان، ساڪن خيرپور.

(5) زباني روايت: پريل فقير ٻلهاڻي، ساڪن ڪوٽ ڏيجي.

iii. مير رستم خان اول:

مير سهراب خان جو وڏو پٽ مير رستم خان حڪمراني سان گڏ شاعري به ڪندو هو. هو هڪ وڏو ڪافي گو شاعر ۽ اهل دل درويش ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام سوز و گداز جو آئينه دار آهي. سندس هر ڪافي دڪي دل جي پڪار آهي. حمل فقير لغاري، شادي شهيد رند، شاهو فقير زنگيجو ۽ خير شاهه سيد سندس صحبتي هئا[1].

مير صاحب هڪ سڌو سادو ۽ صاف دل ماڻهو هو تنهن ڪري وقت جي ناسازگار حالتن کي منهن ڏئي نه سگهيو. فرنگي فتنن ۽ گهرو سازشن سندس زندگي کي زهر بڻائي ڇڏيو. مياڻيءَ جي جنگ جي منحوس نتيجي ۾ ٻين ميرن سان گڏ انگريزن جو قيدي بڻجي پوني ويو جتي دهليءَ جي شهنشاهه بهادر شاهه ظفر وانگر ڏکن جا ڏولاوا سهي، خاڪي جامو مٽايائين. سندس پوٽي مير سهراب خان ثاني "مسڪين" سندس وفات جو سال هيٺين قطع مان ڪڍيو آهي[2]:

چون شد مير رستم معلي لقب،
ازين عالم بيوفا ناپديد.
به تاريخ دويم جماد آخرين،
به نزهت گه قدس مسكن گزيد.
به پونه ز تن رسته روز خميس،
سوئ ملک بيچون به جان خوش دويد.
شده داخل زمره اهل صفا،
به الطاف عترت به منزل رسيد،
سن رحلتش هاتف غيب گفت،
که حقا به خلد برين آرميد.

iv. مير حمزو خان:

مير حمزو خان ٽالپر شاهي خاندان مان نه هو پر مير رستم خان جي حڪومت ۾ مرزا شير محمد خان ٻگهئي سان گڏ سفارت جا فرض ادا ڪندو هو. پنهنجي وقت ۾ فارسي زبان جو چڱو شاعر هو. سندس ڪلام مان صرف هڪ رباعي ملي سگهي آهي، جيڪا پيش ڪجي ٿي[3]:

---

[1] رحيم داد، مولائي شيدائي: "مضمون: بلوچي دنيا"، حوالو ڏنل آهي، ص 145.
[2] بياض مير سهراب خان مسڪين، مملوڪ مير بجر خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري.
[3] بياض عباس علي، بيگ مرزا، ساڪن حيدرآباد.

يا شير حق بہ داد من مبتلا برس،
يعني بہ اين ستم كش درد آشنا برس،
چون ميرسي بہ او محبان بروز حشر،
من هم يكي تو ايم بہ فرياد ما برس.

V. مير مبارڪ خان:

مير مبارڪ خان مير سهراب خان جو ٽيون نمبر پٽ هو. مير سهراب خان جي وصيت موجب مير رستم خان ۽ مير علي مراد خان سان گڏ هن کي بہ ملڪ جو حصو مليو هو. جنهن جي اپت خرچ لٿي ڪمپني سڪي مطابق ٽي لک پندرهن هزار رپيا هئي[1]. ننڍي هوندي مير علي مراد خان هن جي سنڀال هيٺ رهيو. پر جڏهن وڏو ٿيو. تڏهن ساڻس ۽ سندس پٽن سان ملڪيت تان تڪرار ڪيائين ۽ اهو ئي تڪرار اڳتي هلي ميرن جي تباهي جو باعث بڻيو[2].

مير مبارڪ خان پنهنجي وقت جي عالمن ۽ صوفي بزرگن سان صحبتون ۽ رس ڀريون رهاڻيون بہ ڪندو هو. هڪ دفعي پير محمد راشد سان ڪچهري ڪندي چيائين تہ "دنيا سٺي آهي، جيڪا موت ۽ زندگي ۾ ڪم اچي ٿي." پير صاحب جواب ۾ چيو "دنيا بلڪل بيڪار آهي، مگر انڌن آڏو پاڻ کي سهڻو ٿي سڏائي. ولي هن کي سچاڻن ٿا ۽ سندس ويجهو نٿا اچن". اهو جواب ٻڌي مير صاحب لاجواب ٿيو ۽ پير صاحب جي تعريف ڪيائين[3].

مير مبارڪ خان حڪومت جي طرفان جنگي مهم ۾ بہ شريڪ ٿيندو هو. ڪرڙيءَ واري مشهور جنگ ۾ غلام مرتضيٰ شاهہ ڪهيري خود مير مبارڪ خان جي سرڪردگي ۾ حملو ڪرڻ ويو هو[4].

مير صاحب هڪ وڏو فصيح ۽ بليغ شاعر هو ۽ لطيف فنن ۾ مهارت رکندڙ اميير هو[5]. سندس علم پروري جي هاڪ ٻڌي، مير ڪرم علي خان حيدرآبادي جو درباري شاعر آخوند محمد حيات خاتم هن جي دربار ۾ آيو ۽ هميشہ لاءِ اتي رهي پيو[6].

---

(1) Hughes, A. W: "Gazetteer of the Province of Sind", op. cit. p. 412.

(2) دوست محمد خان، مير: "سرگذشت تالپران"، حوالو ڏنل آهي.

(3) محمود ڪڙئي وارو خليفو: "ملفوظات"، قلمي، ص 54.

(4) آندل فقير، ماڇي: "جنگنامو ڪرڙي"، قلمي، مملوڪ محمد عالم ماڇي، ساڪن چاڙ.

(5) عطا محمد، منشي، مرزا: "تاريخ تازه نوائي معارڪ"، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي، 1959ع، ص 268.

(6) محمد ابراهيم، آخوند، عشقباز: "ديوان عجائب فارسي"، قلمي، مملوڪ محمد اشرف فاروقي، ساڪن درازا.

vi. مير علي مراد خان:

انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ خيرپور جي ڏيهي رياست جو پهريون حاڪم مير علي مراد خان هڪ سٺي اديب ۽ شاعر هجڻ سان گڏ، هڪ وڏو غريب نواز، علم دوست ۽ آزمودگار ماڻهو ٿي گذريو آهي. هو اهل دل درويشن ۽ باڪمال بزرگن جي دل وٺڻ ۾ بہ پنهنجو مٿ پاڻ هوندو هو. سندس درٻار وقت جي عالمن، فاضلن ۽ فيض وارن فقيرن جو آماجگاهہ هئي. ان وقت سنڌ جو ڪو اهڙو شاعر مشڪل ملندو جيڪو مير صاحب جو مداح نہ هجي. "مفرح القلوب" اخبار جا ڪافي صفحا سندس ثناخواني ۾ صرف ٿيندا هئا. منشي اتمچند "صبا"، چندا سنگهہ "مفتون"، ڪشنچند "بيڪس"، محمد علي شاهہ "فاني"، سيد جعفر علي شاهہ "عابدي" ۽ آگيڏنو "عشاق" سندس درٻاري شاعر هئا. مرزا احمد علي قلاتي ۽ مرزا محمد باقر "آصف" بہ ڪجهہ وقت سندس نوڪريءَ ۾ رهيا هئا[5].

پير علي گوهر شاهہ راشدي، نانڪ يوسف، خير محمد هيسباڻي، محمد صلاح، رازق ڏنو اجڻ ۽ ٻيا ڪيترائي سنڌي ۽ سرائڪي زبان جا شاعر سندس صحبتي هئا. محمد قاسم هالائي، غلام مرتضيٰ شاهہ "مرتضائي"، غلام محمد شاهہ "گدا" ۽ ٻين ڪيترن شاعرن کي مير صاحب وٽان وظيفا ملندا هئا[1]. فارسي ۾ "علي" ۽ سنڌي ۾ "مجروح" تخلص ڪندو هو. سندس وفات جو سال 1311هجري مطابق 1894ع آهي، جيڪو "مرتضائي" جي هيٺئين قطع مان برآمد ٿئي ٿو[2]:

علي مراد آنکہ سرخيل سندھہ،
سرو چشم بگفتار با درد و غم.
بروز دوشنبہ ز ماه صيام،
کہ بود بيست وچهارم قضاداد غم
دل "مرتضائي" درين غم غمين،
زغم روسيہ نيز دارد قلم.

vii. مير محمد حسن خان:

هي مير رستم خان جو وڏو پٽ ۽ ولي عهد هو. سندس ولادت 1216هجري مطابق 1800ع ۾ ٿي، هو پنهنجي پيءُ جي ايام ڪاريءَ ۾ رياست جو مدار المهام ۽ فوج جو مهندار هوندو هو. وڏي جرئت وارو ۽ غيرتمند امير ٿي گذريو آهي[3].

---

[5] محمد ابراهيم خليل، مخدوم، "تڪملہ مقالات الشعراءِ"، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي 1958ع، ص 24.
[1] رحيم داد، مولائي شيدائي: "مضمون: بلوچي دنيا"، حوالو ڏنل آهي، ص 26.
[2] بياض مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري
[3] زباني روايت: مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري

هن جي انگريزن سان اصل نہ پوندي هئي ۽ هو بہ ڪيس پنهنجو جاني دشمن سمجهندا هئا. ايتري قدر جو سندس جلاوطني واري زماني ۾ سر چارلس نيپئر پنهنجي ڊائري ۾ لکيو هو تہ "مير محمد حسن خان انگريزن جي خلاف جنگ ڪرڻ جو موجد آهي. جيڪڏهن اهڙي ماڻهوءَ کي سنڌ ۾ آڻي آزاد ڇڏيو ويندو تہ پوءِ ٻين ميرن جي گرفتاريءَ جي ضرورت ئي ڪونہ هئي"[1].

هو هڪ وڏو خدا ترس ۽ درويش صفت شهزادو ٿي گذريو آهي. ڪيس عين جوانيءَ ۾ زماني جي انقلاب مصيبتن جو منهن ڏيکاريو. پنهنجي پيءُ جي گرفتار ٿي وڃڻ کان پوءِ پنهنجي والده ۽ خاندان جي ٻين عورتن سميت پڙديڪا جي علائقي مان لنگهي مرين ۽ مزارين وٽ وڃي رهيو جن سندس بدقسمتي تي رحم کائي، ڪيس پناهہ ڏني هئي. ڪجهہ سالن کان پوءِ ملتان ڏانهن هليو ويو پر اتي جي سک حاڪم ڪيس شهر ۾ رهڻ نہ ڏنو. ان هوندي بہ پنهنجي سرحد تي هڪ ڳوٺ ۾ رهڻ جي اجازت ڏنائينس[2].

مير علي مراد خان تي جيڪا ڪميشن ويٺي هئي، انهيءَ ۾ هو پاڻ لنگهي آيو ۽ گرفتاريءَ جو خيال بہ نہ ڪيائين. اتي اچي اهڙي تہ سهڻي، سادي ۽ دلڪش نموني سان شاهدي ڏنائين، جو سيني ماڻهن جي دل ۾ هن لاءِ عزت پيدا ٿي وئي ۽ سيئي سندس ساراهہ ڪرڻ لڳا. انگريزن هن کي ماهوار پنج سؤ رپيا ڏيڻ منظور ڪيا، پر هن وٺڻ کان انڪار ڪيو[3]. پوءِ بهاولپور جي نواب جي ضمانت تي سنڌ ۾ آيو ۽ مير علي مراد خان جي حد کان ٻاهر روهڙي تعلقي ۾ پنهنجو ڳوٺ ٽنڊو محمد حسن خان ٻڌي اچي رهيو[4].

هو هڪ سٺو شاعر بہ ٿي گذريو آهي. سندس تخلص "حسن" هو. سن 1284هجري مطابق 1867ع ۾ وفات ڪيائين. سندس وفات جي تاريخ سندس فرزند مير سهراب خان ثاني "مسڪين" جي هيٺئين قطع مان نڪري ٿي[5]:

مير محمد، حسن خان عالي نژاد،
کو ز ازل نيک سرشت آمده.

---

(1) Napier, James: "The Life &Opinions of Sir Charles. Napier", Vol. III, John Murray, London, 1857, p. 121.

(2) ڪئپٽن ايسٽوڪ: "پراڻي مصر جا نوان ورق"، انگريزي ڪتاب جو ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1973ع، ص 220.

(3) ايضا

(4) زباني روايت: مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري

(5) ديوان مير سهراب خان مسڪين، مملوڪ، مير بجر خان ساڪن منگهن واري

ميل غلا كرد چون دنيائي دون،
در نظرش غايت زشت آمده،
بيست هفتم مہ شعبان بہ شوق،
طالب آن نفز نوشت آمده.
سال وفاتش بہ زبان خرد،
بلبل بوستان بهشت آمد.

viii. ميرعلي اڪبر خان:

مير رستم خان اول جو پيو نمبر پٽ مير علي اڪبر خان پنهنجي پيءُ جي قيد ٿيڻ بعد ٻين ڀائرن وانگر جلاوطن ٿي ويو ۽ گهڻو پوءِ، جڏهن ٻيا مير وطن موٽيا، تڏهن هيءُ بہ موٽي، محراب پور جي نزديڪ پنهنجو ڳوٺ ٽنڊو مير علي اڪبر خان ٻڌي وينو ۽ پنهنجي عمر جو باقي عرصو اتي گذاريائين. هن ڪي بہ شعر و شاعري سان دلچسپي هوندي هئي ۽ "اڪبر" تخلص ڪندو هو. هن فارسي ۾ ڪيترائي غزل، مناقب ۽ مرثيا چيا آهن. سندس ڪلام پختو ۽ سنجيدو آهي[1]. ڏجوال فقير سندس درباري شاعر ۽ قوال هو[2]. هو سن 1222هجري مطابق 1809ع ۾ ڄائو هو ۽ 1272هجري مطابق 1860ع ۾ وفات ڪيائين. سندس وفات جي تاريخ مير سهراب خان "مسڪين" جي هيٺين قطع مان نڪري ٿي[3]:

مير علي اڪبر حر حسين
يافت چون قرب ڪريم صمد
شانزدهم روز ، بہ شنبہ شوال
گشت مشرف بہ مقام احد
جت خرد سال وفاتش شنيد
داخل جنات نعيمہ بود

ix. ميرعلي محمد خان:

مير مبارڪ خان جو ننڍي ۾ ننڍو پٽ مير علي محمد خان هڪ هردلعزيز ۽ غريب پرور شهزادو هو ۽ روهڙي تعلقي جي ڳوٺ ٽنڊي علي آباد ۾ رهندو هو. سندس طبيعت جو لاڙو تصوف ڏانهن هو ۽ فقيراڻي زندگي گذاريندو هو. عارفن جي ڪلام

---

[1] عطا محمد حامي: "مضمون: خيرپور جا ٽالپر شاعر"، حوالو ڏنل آهي، ص 96.
[2] رحيم داد، مولائي شيدائي: "مضمون بزم خيرپور"، بلوچي دنيا، حوالو ڏنل آهي، ص 25.
[3] ديوان مير سهراب خان مسڪين، مملوڪ مير بجر خان.

جو مطالعو سندس خاص مشغلو هوندو هو. هو سنڌي ڪافي ۽ فارسي غزل جو هڪ سٺو شاعر هو[1].

X. مير شاهنواز خان:

مير علي مراد خان جو پٽ مير شاهنواز خان سن 1832ع ۾ ڄائو هو. منجهس پنهنجي خاندان جون سموريون خصوصيتون موجود هيون ۽ ڏاڍي ٺٽ ٺانگر سان رهندو هو[2].

چارلس نيپئر ڪيس "ڪارو نيپولين" سڏيندو هو. ڇو جو سندس منهن، مٿي ۽ بدن جي بيهڪ نيپولين جهڙي هئي. هو پنهنجي ڊائري ۾ لکي ٿو ته مير شاهنواز خان کي فارسي سان گڏ انگريزي سکڻ جو به شوق هو ۽ ان ۾ چڱي دسترس حاصل ڪري ويو هو[3].

مير علي مراد خان جي يورپ هجڻ وقت رياست جي حڪومت جو ڪاروبار مير شاهنواز خان هلائيندو هو. 1857ع واري انقلاب جي موقعي تي شڪارپور ۾ جيڪي فساد ٿيا هئا، تن ۾ انگريزن جي وڏي مدد ڪيائين. انهيءَ مدد جي صلي ۾ انگريزن ڪيس ماهوار ٻه هزار روپيا ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي، جيڪا هن قبول نه ڪئي هئي[4].

هو مير محمد مراد خان نالي هڪ پٽ ڇڏي شعبان 1292هجري مطابق 1874ع ۾ وفات ڪري ويو[5]. ڪيس علم ادب سان دلچسپي هئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن اهل بيت جي عقيدت ۾ شعر چوندو هو. سندس تخلص "آشفته" هو.

XI. مير خدا بخش خان "ضيا":

هو مير شهداد خان جي وڏي فرزند ڄام نندي خان جي اولاد مان هو ۽ مير خير محمد خان بن ڄام فيروزخان جو فرزند هو. سندس والد مير سهراب خان سان گڏجي خيرپور جي حدن ۾ آيو ۽ صوبي ديري[6] جي پرسان ڳوٺ ٻڌي ويٺو. پنهنجي ڳوٺ واري زمين کان سواءِ ٻي نوي جريب زمين سکئي خان مگٽيجي ۽ شادي خان مگٽيجي کان خريد ڪيائين[7]. مير سهراب خان به هن کي محبت ديري جتوئي ۾

---

(1) زباني روايت: مير وليداد خان، ساڪن ٽنڊو علي آباد.
(2) نسيم امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 74.
(3) Napier, William: "Life &Opinions of C, Napier", op. cit. p. 221.
(4) قليچ بيگ، مرزا "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 98.
(5) خدادا خان: "خيرپورنامو"، حوالو ڏنل آهي، ص 16.
(6) اهو ڳوٺ صوبي خان سامتئي جو ٻڌرايل آهي. (روايت مير غلام علي).
(7) زباني روايت: مير غلام علي خان، ساڪن ڳوٺ صوبو ديرو.

جاگير ڏني. هن 1320هجري مطابق 1902ع ۾ وفات ڪئي[1].

هو هڪ سنو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام ۽ نادر ڪتابن جو ذخيرو ننڍن جي بي توجهي سبب اڏوهي جي نذر ٿي ويو. فقط هيٺ ڏنل هڪ شعر مير غلام علي خان کي ياد هو جنهن لاءِ چيائين ته هن اهو پنهنجي والد ميرخير محمد خان "ضيا" کان ٻڌو هو. مير خدا بخش خان جو تخلص به "ضيا" هو[2].

الاهي ابر نيسان ساز ڪلڪ در فشانم را
ضيائي معرفت ده از ڪرم برق زبانم را

xii. مير فيض محمد خان "عاجز":

مير فيض محمد خان، مير علي مراد خان جو فرزند هو ۽ پنهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ رياست جو حڪمران ٿيو. مير علي مراد خان جي دربار وارا سمورا شاعر هن جي دربار سان وابسته ٿيا، جن کي مختلف موقعن تي دهرا دان ملندا رهيا. مير فيض محمد خان جي علم پروري ۽ ادب نوازي ملڪ ۾ مشهور هئي. سندس ڪچهري عالمن ۽ شاعرن سان ڀريل هوندي هئي. هو سيني کي عزت جي نگاهه سان ڏسندو هو. ڪڏهن ڪڏهن سندن گستاخيون به خنده پيشاني سان برداشت ڪندو هو. هڪ دفعي ٽنڊي مستي خان جو شاعر سيد خير شاهه ان وقت دربار ۾ آيو جڏهن مير صاحب شڪار ڪري موٽيو هو. خير شاهه ڪافي ڪنل هرڻ ڏسي مير صاحب کي چيو:

"مير عاجز پاڻ سڏائين ٿو هيڏا هرڻ ماري ڪيئن ڪائين ٿو."

مير صاحب انهيءَ گستاخي تي ناراض ٿيڻ جي بدران کلي ڳالهه ٽٽائي ڇڏي ۽ شاهه صاحب کي انعام ڏنو[2].

هڪ دفعي دهلي ويو ته ڪيترائي شاعر وٽس قصيدا ٺاهي آيا ۽ مير صاحب کين شاهاڻي طريقي تي نذرانا ۽ انعام ڏنا. ان موقعي تي هڪ مولوي صاحب محمد تقي نالي آيو ته مير صاحب احترام سان سندس خير مقدم ڪيو. مولوي صاحب هيٺيون قطعو پيش ڪيو:

حاضر شديم ما چون درين بارگاهه فيض،
از قرب شاهه عزت بيحد بيافتيم.
مي خوارت دل زيارت سلطان خيرپور،
اين مدعا به فيض محمد بيافتيم.

---

[1] ايضا
[2] ايضا
[2] زباني روايت: الهڏنو ابڙو ساڪن ڳوٺ سوهو قناصرا.

مير صاحب اهو شعر هڪ عالم دين جو تبرڪ سمجهي اکين تي رکيو ۽ نذراني لاءِ ڪجهه رقم پيش ڪئي، جيڪا مولوي صاحب قبول نہ فرمائي. مير صاحب ٻئي ڏينهن تي مولوي صاحب جي جاءِ تي پاڻ وڃي حاضر ٿيو ۽ ڪانئس خيرپور اچڻ جو وعدو وٺي آيو ۽ هن جي معرفت هڪ ديني درسگاهہ لاءِ هڪ هزار رپيا نذرانو ڏئي آيو[1].

مير صاحب سنڌي، سرائڪي ۽ فارسي ۾ ڪلام چوندو هو. سندس تخلص "عاجز" هو. سندس فارسي ڪلام جون فقط اهي مصراعون ملن ٿيون، جيڪي سندس درباري شاعر ۽ استاد، آگيڏني "عشاق" پنهنجي ديوان ۾ جابجا تضمين طور آنديون آهن.

مير صاحب جون ڪجهہ سنڌي ۽ سرائڪي ڪافيون سندس فرزند مير احمد علي خان جي بياض ۾ محفوظ آهن،جيڪي سڪ، سوز ۽ ترنم سان ڀرپور آهن.

مير فيض محمد خان جي فرمائش تي هتان جي هڪ وڏي عالم سيد قاسم علي شاهہ سرائڪي ۾ هڪ منظوم "قصو صيفل نامو" لکيو. اجا ڪتاب لکجي پورو نہ ٿيو تہ مير صاحب گذاري ويو. تنهن ڪري اهو ڪتاب سندس فرزند مير امام بخش خان ڏانهن منسوب ڪيو ويو. هي ڪتاب بهاولپور جي مشهور شاعر لطف علي جي جواب ۾ لکيل آهي[2].

xiii. مير عبدالقادر خان:

هي مير علي اڪبر خان جو پٽ هو. وڏو زنده دل درويش ۽ سنو شاعر ٿي گذريو آهي[3]. پنهنجن وڏن جي زوال کان پوءِ، زماني جي بيوفائي ڏسي، سندس دل دنيا تان کڄي وئي. اميراڻا ساز ۽ سامان ترڪ ڪري، روهڙي تعلقي جي هڪ ڳوٺ نٿي ۾ وڃي فقيراڻو آستان وسايائين ۽ فيض جو صاحب بڻيو. ڪيترائي مريد ڪيائين. صوفياڻہ ڪلام چئي، راڳ ۽ ويراڳ جون محفلون مچائيندو رهيو. سندس مزار قادر بخش جي قبن واري مقام ۾ آهي. سندس ڪلام ۾ وحدت الوجود جي تبليغ آهي.

xiv. مير سهراب خان ثاني "مسڪين":

هي مير رستم خان جو پوٽو ۽ مير محمد حسن خان جو فرزند هو. هڪ وڏو نيڪ نيت، ساده مزاج ۽ درويش صفت انسان ٿي گذريو آهي. ٻين ميرن جي برعڪس، هن ڪي ڪنهن بہ عيش عشرت يا شڪار وغيره جي مشغلن سان دلچسپي

---

[1] نسيم، امروهوي: "تاريخ خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 90.

[2] زباني روايت: سيد محمد علي شاهہ جوهر، ساڪن ڪوٽ ڏيجي.

[3] زباني روايت: مير ٻيو خان ٽالپر، ساڪن لقمان.

ڪانه هوندي هئي. پنهنجو سمورو وقت فقيرن جي صحبت ۽ ڪتابن جي مطالعي ۾ صرف ڪندو هو. سندس فارسي غزلن جو هڪ نايابِ نسخو اڄ به مير بجرخان جي پٽن وٽ منگهن واري ۾ موجود ۽ محفوظ آهي. سندس تخلص "مسڪين" هو. هن جي ڪلام ۾ حزن ۽ ياس جو عنصر تمام گهڻو آهي.

هو پنهنجن وڏن جي جلاوطني کان پوءِ منگهن واريءَ ۾ اچي رهيو. جتي 1292هجري، مطابق 1875ع ۾ وفات ڪيائين. سندس وفات جو سال هيٺئين قطع مان نڪري ٿو[1]:

ختم يار ما کرد رفت از جهان،
زمه چهارده بود ذوالحج زمان.
چو در چارشنبه نمود ارتحال،
بيا راست رضوان قصرش چنان.
بود مغفرش جائي جنت مکان،
چه خوش مرد شد مير سهراب خان.
به پرسيدم از غيب هاتف بگفت،
چو طوطي به باغ ارم بود آن.

XV. مير خير محمدخان:

هي مير محمد حسن خان جو ٽيون نمبر پٽ هو. وڏو هردلعزيز ۽ خليق انسان ٿي گذريو آهي. ڪڏهن ڪڏهن فارسي ۾ غزل چوندو هو. مير دوست محمد خان جي بياض ۾ سندس ڪجهه فارسي جا غزل ملن ٿا. جيڪي سندس قادر الڪلامي جي ساک ڀرين ٿا[2].

XVi. مير محمد خان:

هي مير احمد خان جو وڏو فرزند ۽ ولي عهد هو. غريبن جو همدرد ۽ لڄپال امير ٿي گذريو آهي. هو هڪ وڏو مهمان نواز هو. سندس لنگر تان صبح شام غريب غربو پيو ڪائيندو هو. هو هڪ سٺو شاعر، اديب ۽ اعليٰ درجي جو ڪاتب هوندو هو. سندس پس ماندن وٽ سندس هٿ جا لکيل ڪيترائي ڪتاب زبون حالت ۾ موجود آهن. هو غزل سان گڏ مرثيو به سٺو چوندو هو. سندس وفات 28 آڪٽوبر، 1896ع تي ٿي[3].

---

[1] حاشيه ديوان مسڪين، مملوڪ مير بجر خان ساڪن منگهن واري
[2] زباني احوال: مير ولي داد خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد
[3] دستاويزات خاندائي، مملوڪ مير محمد باقر خان ثاني، ساڪن دارا واهڻ

xvii. مير امير علي خان امير:

مير مبارڪ خان جو پوٽو ۽ مير فضل محمد خان جو فرزند مير امير علي خان هڪ وڏو شاعر، اديب ۽ انشا پرداز امير ٿي گذريوآهي. اڳ ۾ سندس نالو امير بخش خان هو ۽ "خاڪسار" تخلص ڪندو هو. مگر پوءِ پنهنجو نالو ۽ تخلص ٻئي بدلائي امير علي امير سڏايائين. ننڍي هوندي ڪيس پيار مان مير بچل بہ سڏيندا هئا[1].

پنهنجي استاد ۽ درباري شاعر آخوند محمد ابراهيم "عشقباز" کان هڪ بياض "ديوان عجائب" تاليف ڪرايائين، جنهن ۾ "محڪ خسروي" جي نموني تي مختلف فارسي شاعرن جو ڪلام جمع ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪتاب جو قلمي ۽ اصلي نسخو ميان محمد اشرف خان فاروقي وٽ درازن ۾ موجود آهي. انهيءَ ديوان ۾ مير مبارڪ خان ۽ سندس اولاد جي شان ۾ ڪافي قصيدا آهن.

مير امير علي خان جا پنهنجن همعصر شاعرن، مير عبدالحسين خان سانگي، غلام محمد شاهہ گدا، غلام مرتضيٰ شاهہ مرتضائي ۽ ٻين سان تمام گهاٽا تعلقات هئا. انهن سڀني جي وچ ۾ منظوم خطن جو سلسلو جاري رهندو هو ۽ هڪ ٻئي سان علمي ۽ ادبي سوال جواب ڪندا هئا.

مير صاحب کي سنڌي، سرائڪي ۽ فارسي، ٽنهي زبانن تي عبور حاصل هو. فارسي غزل، قصيدي ۽ مثنوي ۾ وڏي مهارت هيس. پنهنجي وقت جي اميرن، اديبن ۽ شاعرن ڏانهن جيڪي منظوم خط لکيائين، تن مان سندس مثنوي جي صنف تي ڪمال دسترسي جو ثبوت ملي ٿو. ڪافي ۽ مرثئي ۾ ڪيس اعليٰ درجي جي شاعرن ۾ شمار ڪري ٿو سگهجي. سندس تصنيفات مان ديوان امير ۽ انشائي امير مير بجر خان جي پٽن وٽ منگهن واري ۾ موجود آهن. مير امير علي خان روهڙيءَ جي مشهور صوفي بزرگ سيد جان شاهہ رضوي جو مريد هو[2].

xviii. مير مهر نجف خان "غريب":

هي مير رستم خان جي پوٽي هزهائينس مير امام بخش خان جو فرزند هو ۽ جنوجي ۾ رهندو هو. سندس تخلص "غريب" هو. فارسي غزل ۽ سنڌي مرثئي ۾ مهارت هيس. ڪيس مرثئي ۾ سيرت نگاري تي ڪمال حاصل هو[3].

---

[1] زباني روايت: مير صادق علي خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.

[2] هدايت علي، تارڪ: "تاريخ شعراءِ سنڌ"، اردو ترجمو از محمد حفيظ الرحمن، عزيز المطابع بهاولپور، 1365هجري، ص 42.

[3] زباني روايت: مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري.

xix. مير غلام نجف خان غلام:

هي مير مهر نجف خان غريب جو ننڍو ڀاءُ هو ۽ جنوجي ۾ رهندو هو. پنهنجي وقت جو وڏو حڪيم ۽ سٺو ڪافي گو شاعر هو. سندس تخلص "غلام" هو. اسي سالن جي عمر ۾ سن 1320هجري مطابق 1902ع ۾ وفات ڪيائين[1].

xx. مير گل حسن خان:

مير مبارڪ خان جو پوٽو ۽ مير ولي محمد خان جو فرزند مير گل حسن خان هڪ وڏو سخن شناس ۽ اديب شهزادو ٿي گذريو آهي. زماني جي ماجول کان مجبور ٿي انگريزن جي نوڪري ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. پنهنجي نوڪري واري ايامڪاري ۾ ٽالپر خاندان جي بهتري ۽ بهبودي لاءِ گهڻو ڪم ڪيائين.

هو مير عبدالحسين خان سانگي ۽ مير امير علي خان امير جو صحبتي ۽ پڳ مٽ يار هو. پاڻ شاعر نه هو پر شاعرن سان گهڻي محبت رکندو هو. سندس نثر ۽ تصنيفات مان "قرآن پاڪ جو سنڌي ترجمو"، "رسول پاڪ جي سوانح عمري" ۽ "ميرن جا احوال" مشهور آهن. سندس وفات جو سال 1912ع آهي[2].

xxi. مير خداداد خان "مير":

هي مير خير محمد خان جو فرزند هو. سنڌي زبان جو هڪ سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. شڪار ۽ شاعري سندس خاص ڪمزوريون هيون. ادبي ڪچهرين ۾ علمي نڪتا ٻڌائي ماڻهن جي دل موهي ڇڏيندو هو. سندس تخلص "مير" هو. سندس عمر باهٺ سال، ٻه مهينا ۽ اناويهه ڏينهن هئي. تاريخ 15 شوال 1347هجري مطابق 28 مارچ 1928ع تي وفات ڪيائين[3].

xxii. مير خير محمد خان "ضيا":

هي صوبي ديري جي مير خدا بخش خان جو فرزند هو. فارسي غزل جو هڪ سٺو شاعر هو. پنهنجو تخلص پنهنجي پڙ ڏاڏي مير خدا بخش خان اول وارو رکيائين. سندس ڪلام پختو ۽ رنگين آهي. تاريخ 9 جون 1930ع تي وفات ڪيائين[4].

---

[1] عبدالمجيد ميمڻ، ڊاڪٽر: "تذڪره شعراءِ سکر"، سنڌي ادبي سوسائٽي، اسلاميه ڪاليج، سکر، 1965ع، ص 98.

[2] زباني روايت: مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.

[3] بياض مير دوست محمد خان ٽالپر، مملوڪ مير ولينداد خان، ساڪن تنڊو علي آباد.

[4] زباني روايت: مير غلام علي خان ٽالپر، ساڪن صوبو ديرو.

xxiii. مير راض محمد خان "عاشق":

هي مير غلام حيدر خان ثاني ڪوٽ مير محمد خان واري جو فرزند هو. شعر ۾ ڪڏهن پنهنجو نالو ۽ ڪڏهن تخلص "عاشق" ڪم آڻيندو هو. پر علي محمد شاهه راشدي جي تحقيق موجب "فارسي علم جو گوهر هو. ڇا سندس گفتگو ۽ ڇا سندس وقار ۽ رعب، ڇا سندس فهم ۽ معاملہ شناسي، هر لحاظ کان سندس شخصيت قابل قدر ۽ قابل ديد هئي"[1]. هو فارسي غزل ۽ سنڌي ڪافي جي سٺن شاعرن مان هڪ هو.

xxiv. مير محب علي خان:

هي مير عباس علي خان جو فرزند هو. پنهنجي وقت جو هڪ سٺو شاعر ۽ ڪاتب ٿي گذريو آهي. سندس هٿ جا لکيل ڪافي ڪتاب زبون حالت ۾ مير حسين بخش خان وٽ موجود آهن. هي گهڻوڪري مناقب ۽ اهلبيت جي شان ۾ سلام چوندو هو. آگسٽ، 1929ع ۾ وفات ڪري ويو[2].

xxv. مير علي نواز خان ناز:

هي خيرپور رياست جي آخري دور جو حڪمران شاعر هو. عين جواني ۾ حڪومت جون واڳون ورتائين، مگر جلدي مجاز جي تيرن جو شڪار بنجي ويو. جنهن جي نتيجي ۾ حڪومت جو ڪاروبار وزيرن جي ڪائونسل جي حوالي ڪري ڇڏيائين. پنهنجو سمورو وقت پيرن، فقيرن، عالمن ۽ فاضلن جي صحبت ۾ صرف ڪندو هو. وٽس هر وقت اديبن ۽ شاعرن جون ڪچهريون ٿينديون رهنديون هيون. ڪيس شعر و شاعري سان نهايت دلچسپي هوندي هئي ۽ وٽس ڪافي مشاعرا ٿيندا هئا. علم و فن جو قدردان هو ۽ عام فيض رساني سندس خاص شيوو هو[3].

هن وٽ اردو جا مشهور شاعر آغا شاعر قزلباس ۽ حفيظ جالنڌري گهڻو وقت درباري شاعر ٿي رهيا. سندس علم پروري ۽ ادب نوازي کان متاثر ٿي رامپور جي درباري شاعر شميم امروهوي چئي ڏنو:

بنده نوازيون مين هي يکتا علي نواز
سلطان وقت اور غلام شہ حجاز
حق کا نيازمند زماني سي بي نياز
يہ مير بهي هي نيک رعايا بهي پاکباز
هر شخص اهل دل هي عجب يان کي سير هي،
يہ خيرپور اصل مين بهرپور خير هي.

---

[1] علي محمد، شاهه، راشدي: "اهي ڏينهن اهي شينهن"، حوالو ڏنل آهي، ص 234.
[2] زباني روايت: مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.
[3] بشارت علي، زيدي: "تاريخ دارالسرور"، حوالو ڏنل آهي، ص 19.

سنڌي زبان جو مشهور صحافي شاعر محمد هاشم مخلص هر سال مير صاحب وٽ اچي قصيدا پيش ڪندو هو ۽ مناسب نذرانا وٺي ويندو هو. مير صاحب سنڌي سرائڪي ۽ اردو جو هڪ وڏو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام ۾ ڪافي سوز ۽ گداز سمايل آهي[1].

فارسي زبان جي مشهور شاعر عمر خيام جي رباعيات جو بهترين منظوم ترجمو "خمڪده خيام" جي نالي سان شايع ڪرايائين. سندس اردو غزلن جو ڪتاب "گلدستۂ ناز" نولڪشور لکنو ۾ ڇپيو. جيڪو سندس قادرالڪلامي جي ساک ڀري ٿو. سندس تصنيفات مان "خلوت عشق" "طوفان عشق"، "آتش عشق" ۽ "گنجينۂ خرد" مشهور آهن.

xxvi. مير دوست محمد خان:

هي مير ولي داد خان جو پٽ هو. پاڻ شاعر نه هو مگر شعر و شاعري سان ڪمال درجي جي دلچسپي رکندڙ ۽ هڪ سٺو اديب هو. ساري عمر پوليس ۾ هيڊ ڪانسٽيبل ٿي رهيو ۽ ايمانداري سان نوڪري ڪيائين. پوليس ۾ هجڻ جي باوجود اديبانه صلاحيتن سان سينگاريل هو. سندس تصنيفات مان "شخصي ڊائري" ۽ "سرگذشت ٽالپران" ٻئي ڪتاب فارسي عبارت آرائي جو عمدو مثال آهن. اهي قلمي ڪتاب زبون حالت ۾ مير ولي داد خان وٽ ٽنڊي علي آباد ۾ موجود آهن. هن تاريخ 4 رجب، 1268هجري، مطابق 24 نومبر 1932ع تي وفات ڪئي[2].

xxvii. مير نثار حسين خان:

مير دوست محمد خان جو فرزند مير نثار حسين خان به سنڌي ۽ سرائڪي ڪافيءَ جو سٺو شاعر هو. پنهنجو سمورو وقت راڳ ويراڳ ۽ فقيراڻي رهاڻ ۾ صرف ڪندو هو. وٽس فقير ۽ ڳائڻا هر وقت موجود رهندا هئا. جڏهن اڪيلو ٿيندو هو تڏهن دينيات ۽ تصوف جي ڪتابن جو مطالعو ڪندو هو. سن 1952ع ۾ وفات ڪيائين[3].

xxviii. مير عطا محمد خان "عطا":

هي مير غلام نجف خان جو پٽ هو. پنهنجي پيءُ وانگر وڏو حڪيم ۽ سٺو شاعر هو. سندس ڪافين ۾ رنگيني ۽ دلڪشي آهي. سندس ولادت 1870ع ۾ ٿي ۽ وفات 1944ع ۾ ڪيائين[4].

---

[1] علي محمد شاهه راشدي: "اهي ڏينهن اهي شينهن"، حوالو ڏنل آهي، ص 47.

[2] جنم پتري مملوڪ ميز ولي داد خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.

[3] ايضا

[4] زباني روايت: مير غلام علي خان، ساڪن روشن آباد

xxix. مير غلام حسن خان "احسن":

هي مير احمد علي خان جو وڏو پٽ هو. اردو ۽ فارسي جو سٺو اديب ۽ شاعر هو. سندس ولادت 1884ع ۾ ٿي ۽ وفات 1966ع ۾ ڪيائين. سندس طبعيت ۾ ننڍپڻ کان وٺي شاعري جي ڏات هئي. سخن جي مشق جاري رکيائين ته سندس جوهر وڏيڪ ڪلي پيا ۽ هڪ باڪمال شاعر بڻجي پيو. مير صاحب هڪ وڏو هردلعزيز ڳالهين جو ڳهير ۽ وڏين خوبين وارو بزرگ ٿي گذريو آهي.

xxx. مير خان محمد خان:

هي مير غلام رضا خان جو فرزند هو. سندس گهڻو وقت ديني ڪتابن جي مطالعي ۾ گذرندو هو. سنڌي زبان ۾ ڪجهه ديني ڪتاب لکيائين، جن مان "قرآن پاڪ جو تفسير" ۽ "قرباني" مشهور آهن. 1965ع ۾ ڪربلا معليٰ ۾ وفات ڪيائين. پاڻ شاعر نه هو پر ادبي ڪمن ۾ دلچسپي وٺندو هو.

xxxi. مير غلام محمد "فقير":

هي مير غلام حسين خان جو فرزند هو. سندس ڳوٺ ٽالپر وڏا آهي. ننڍپڻ کان وٺي فقيرن جي صحبت ۾ رهيو ۽ پٽ شاهه تي وڃي لائق فقير جو طالب ٿيو. شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي رسالي جو حافظ هو. سارو وقت ذڪر ۽ فڪر ۾ گذاريندو هو. سنڌي بيت ۽ ڪافي جو سٺو شاعر هو. تاريخ 9 جمادي الاول، 1363هجري، مطابق 1944ع تي وفات ڪيائين. سندس مزار ٽالپرن جي ڳوٺ ۾ سندس ناهيل هڪ وڏي ٿلهي تي آهي. اهو ٿلهو پنهنجو زندگي ۾ پاڻ ٽوڪريون ڪٽي ناهيو هيائين ۽ هر هڪ ٽوڪري بسم الله پڙهي ڪٽندو هو. هو پنهنجي پٽيان غوث بخش نالي هڪ پٽ ڇڏي ويو[1].

xxxii. مير لطف علي "فقير":

هي مير خان ٽالپر جو فرزند هو ۽ ٽالپر وڏا ڳوٺ جو ويٺل هو. هن جي پنهنجي وقت جي سگهڙن ۽ فيض وارن فقيرن سان صحبت هوندي هئي. بيت ۽ ڪافي جو سٺو شاعر هو. روزي ۽ نماز جو پابند فقير هو. هندو مسلمان ۽ هر فرقي جا ماڻهو ڪيس عزت سان ڏسندا هئا. آخري ڏينهن ۾ سندس نظر ويهجي وئي. ستر سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائين. سندس وفات جي تاريخ 25 صفر، 1375 هجري، مطابق 1956ع آهي. سندس مزار ڳوٺ ٽالپر وڏا ۾ آهي[2].

---

[1] زباني احوال: مير لعل بخش خان ٽالپر، ساڪن، ڳوٺ ٽالپر وڏا.
[2] ايضا

xxxiii. مير چٽل خان "مسڪين":

هي ڳوٺ حسين آباد تعلقي ڪوٽ ڏيجي جو ويٽل هو. سندس قبيلو بهاراڻي آهي. هن جو اصلي نالو بلوچ خان هو پر پيار سبب ڪيس چٽل سڏيندا هئا ۽ هو مير چٽل خان جي نالي سان مشهور ٿي ويو. سندس والد جو نالو مير حسين بخش خان هو. هو هڪ وڏو هردلعزيز نيڪ نيت ۽ بااثر زميندار ٿي گذريو آهي. بيت ۽ ڪافي جو سٺو شاعر هو ۽ "مسڪين" تخلص ڪندو هو. سندس ولادت جي تاريخ 7 فيبروري، 1898ع وفات جي تاريخ 26 جمادي الثاني، 1394هجري، مطابق 17 جولاءِ 1974ع آهي[1].

ميرن جي ڪلام تي تبصرو:

مٿي ذڪر ڪيل مير گهٽو ڪري سنڌي ۽ فارسي غزل جي روايتي شاعري ڪندا هئا، جنهن ۾ حسن ۽ عشق جا مضمون هوندا هئا. سندن غزلن ۾ تشبيهون ۽ استعارا تمام گهڻا هوندا هئا. هو لفظي خواهه معنوي صنعتون به استعمال ڪندا هئا. سندن ڪلام ۾ فارسي ترڪيبون جام هونديون هيون.

غزل کان سواءِ سنڌي ڪافي ۽ بيت به هنن جو محبوب مشغلو هوندو هو. سندن ڪافين ۽ بيتن ۾ حسن ۽ عشق جا مضمون تمام سادگي سان ٻڌل هوندا هئا. سندن زبان سادي سليس ۽ رنگين هوندي هئي.

مير امير علي خان، مير علي نواز خان ۽ مير غلام حسن خان، سنڌي ۽ فارسي کان سواءِ اردو ۾ به تمام سٺو ڪلام چيو آهي. اردو ۾ "غزل"، "منقبت"، ۽ "سلام" سندن قادرالڪلامي جي ساک پرن ٿا.

ميرن جي ڪلام ۾ "نعت" ۽ "منقبت" جو عنصر تمام گهڻو آهي. هو "مرثيي" ۽ "سلام" کان سواءِ "غزل" ۾ به اهلبيت جي عقيدت جو اظهار ڪندا آهن. مير سهراب خان "مسڪين"، مير مهر نجف خان "غريب"، مير محمد باقر خان، مير راض محمد خان ۽ مير غلام حسن خان جا مرثيا مقبول عام آهن، جن ۾ هنن اهلبيت جي فضائل سان گڏ مصائب جو به رقت آميز ذڪر ڪيو آهي.

مير رستم خان، مير فيض محمد خان، مير امير علي خان ۽ مير راض محمد خان ڪافي جا تمام سٺا شاعر هئا. سندن ڪافيون دک ۽ درد جون دانهون آهن، جن ۾ گهڻو سوز ۽ گداز سمايل آهي.

---

[1] زباني احوال: مير حسين بخش خان ثاني، ساڪن: ڳوٺ حسين آباد.

(ب) تعليم ۽ تدريس ۾ حصو:

i. تعارف:

ارغونن کان وٺي ميرن جي زماني تائين سنڌ ۾ فارسي زبان کي وڏي اهميت حاصل هئي. سرڪاري لکپڙهه ۽ خانگي خطن پٽن ۾ اها ئي زبان استعمال ٿيندي هئي. علمي ادبي ڪچهرين، اميرن جي محفلن ۽ حاڪمن جي مجلسن ۾ به انهي زبان جي ذريعي رسائي حاصل ڪري سگهبي هئي.

ديني درسگاهن ۽ عام مدرسن ۾ عربي سان گڏ فارسي جو رواج عام هو. قرآن پاڪ جا تفسير، توڙي حديث ۽ فقهه جا ڪتاب سڀ فارسي ۾ لکيا پڙهيا ويندا هئا. ملڪ جي عوام جي ٻولي سنڌي صرف ڳالهائڻ ٻولهائڻ تائين محدود رهندي هئي، تنهن ڪري ملڪ جي اڪثريت کي ديني مسئلن سمجهڻ ۾ دقت درپيش ايندي هئي.

انهيءَ دقت کي دورڪرڻ لاءِ ڪلهوڙن جي زماني ۾ ڪجهه عالمن ڪوشش ڪري، عربي ۽ فارسي جي ڪتابن جا سنڌيءَ ۾ ترجما ڪيا ۽ آهستي آهستي اهي ڪتاب سندن درس ۾ داخل ٿيندا ويا.

ٽالپرن جي دور ۾ هن تحريڪ کي ڪجهه فروغ حاصل ٿيو ۽ سنڌي عالمن متقدمين جي تقليد ۾ سنڌي ڏانهن وڌيڪ توجه ڏنو. ان هوندي به شهرن ۾ فارسي جي حڪومت رهي، مگر واهڻن ۾ سنڌي زبان کي اڳتي وڌڻ جو موقعو مليو جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو سنڌي ادب روز بروز ترقي ڪندو ويو[1]. ڇو جو ثانوي تعليم تائين سارو نصاب سنڌيءَ ۾ منتقل ٿي ويوته باقي اعليٰ تعليم اها ئي عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڏني وئي[2].

ميرن جي دور ۾ سرڪاري ۽ دفتري زبان فارسي هوندي هئي پر هو سنڌي زبان جي به سرپرستي ڪندا هئا. هنن کان اڳ ۾ وقت جي ڪن عالمن عربي ۽ فارسي جا ڪجهه ڪتاب ترجمو ڪري پنهنجي درس ۾ داخل ڪيا هئا. ميرن جي همت افزائي سان عالمن سنڌي زبان ڏانهن وڌيڪ توجهه ڏنو ۽ سنڌي ادب روز بروز ترقي ڪندو ويو[3] ۽ آهستي آهستي ثانوي تعليم تائين سارو نصاب سنڌيءَ ۾ منتقل ٿي ويو[4].

---

[1] لطف الله بدوي: "تاريخ ادبيات سنڌي"، قلمي، حصو پيو ص 17.
[2] غلام علي، الانا، ڊاڪٽر: "مضمون نئين زندگي"، جون – جولاءِ، 1970ع.
[3] لطف الله، بدوي: "تاريخ ادبيات سنڌي"، قلمي، حصو پيو ص 17.
[4] غلام علي، الانا، ڊاڪٽر: "مضمون نئين زندگي"، جون، جولاءِ، 1970ع.

ii. تعليمي ادارا:

ميرن جي ڏينهن ۾ هاڻي وانگر حڪومت جي طرفان تعليم جو جدا ڪاتو ڪونہ هو. اهو انتظام وقت جا پير، فقير، مخدوم ۽ عالم سنڀاليندا هئا، جنهن جي صلي ۾ ڪين حڪومت جي طرفان وڏيون جاگيرون ۽ ٻيا لوازمات ملندا هئا[1]. تعليمي مدرسا ۽ مڪتب هوندا هئا.

ڪهڙا: هتي مخدومن جو هڪ وڏو ديني مدرسو هوندو هو جتي ابتدائي تعليم کان وٺي اعليٰ تعليم تائين درس ڏنو ويندو هو. انهيءَ مدرسي سان گڏ هڪ ننڍو مدرسو بہ هوندو هو جتي ثانوي درجي تائين سنڌي بہ پڙهائي ويندي هئي. هن کان سواءِ فقير محمد اچڻ جو مدرسو هوندو هو ۽ جيڪو اڃا تائين قائم آهي.

راڻيپور: هتي پير صالح شاهہ اول ۽ پير غلام محي الدين جو مدرسو هوندو هو جنهن جي استادن مان ڇٽو ڇاڙو هڪ وڏو عالم هو. هن کان سواءِ قاضي عبدالله جو مدرسو بہ مشهور هوندو هو. جتي عربي ۽ فارسي سان گڏ سنڌي تعليم جو بندوبست بہ هوندو هو.

گمبٽ: هتي پير ابراهيم شاهہ جيلاني جو مدرسو هوندو هو جيڪو پوءِ پير شمس الدين شاهہ جي ڪوشش سان ترقي تي پهتو. هتي بہ وڏا عالم ۽ تعليمي ماهر پڙهائيندا هئا.

درازا: هتي ميان صاحب ڏني فاروقي جو قائم ڪيل ديني مدرسو هوندو هو جيڪو ميان عبدالحق ۽ سندس جانشين جي ڪوشش سان ڪافي وقت تائين قائم رهيو.

پريان لوءِ: هتي مخدوم محمد ابراهيم جو مدرسو هوندو هو جنهن کي سيد صالح شاهہ سوائي جي اولاد وارا ڪافي وقت تائين هلائيندا رهيا. ان کان سواءِ حاجي محمد عثمان جوڻيجو جو هڪ ننڍو مدرسو بہ هو جتي عربي ۽ فارسي سان گڏ سنڌي ۾ بہ تعليم ڏني ويندي هئي.

هنگورجا: هتي پير عبدالرشيد جو هڪ وڏو مدرسو هو. ميرن جي دور ۾ ان جو انتظام ابو عطا شاهہ ۽ ناصر علي شاهہ سنڀاليندا هئا. اهو مدرسو ننڍي پئماني تي اڄ بہ قائم آهي.

درب مهر شاهہ: هتي سيد مهر شاهہ جو مدرسو هو جتي عربي، فارسي ۽ سنڌي جي تعليم ڏني ويندي هئي. مهر شاهہ کان پوءِ مدرسي جو خرچ سندس جانشين ڪندا رهندا هئا. اڄ بہ اهو مدرسو ننڍي پئماني تي سيد بچل شاهہ جي سرپرستي ۾ هلي رهيو آهي.

---

[1] زباني روايت: مولوي عبدالڪريم عباسي، سابق مفتي اعظم خيرپور.

دونهون: هتي سيد ابراهيم شاهه جو مدرسو هو جيڪو سندس ٽن پيڙهين تائين قائم رهيو.

پير جو ڳوٺ: هتي پير صبغت الله شاهه جو مدرسو دارالارشاد هوندو هو جتي ديني اعليٰ تعليم جو پورو پورو انتظام هوندو هو. اهو مدرسو اڄ به قائم آهي، جتان هر سال ڪيترائي شاگرد فارغ التحصيل ٿيندا آهن.

تجل: هتي محمد شاعر صوفي جو مدرسو هوندو هو جتي ديني ۽ دُنيوي تعليم جو بندوبست هوندو هو. هي مدرسو به ڪافي وقت تائين جاري رهيو.

سينارجا: هتي قاضي عمر دراز عباسي جو قائم ڪيل مدرسو هوندو هو جيڪو سندس اولاد مان قاضي غوث محمد جي ڏينهن تائين قائم رهيو. هتي به ديني تعليم سان گڏ دنيوي تعليم جو جوڳو بندوبست هو.

تالپر وڏا: هتي قاضي بلاول جو قائم ڪيل مدرسو هوندو هو. قاضي بلاول کان پوءِ سندس اولاد مان قاضي محمد بقا، قاضي عبدالوهاب ۽ قاضي عبدالله ان مدرسي جو پورو پورو بندوبست رکيو پر پوءِ اهو مدرسو بند ٿي ويو.

لقمان: هتي قاضي گل محمد اعوانڻ جو قائم ڪيل مدرسو ڪافي ڏينهن تائين عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ وڏا وڏا عالم پيدا ڪندو رهيو. قاضي گل محمد کان پوءِ سندس پٽن قاضي ابوطالب، قاضي دين محمد ۽ قاضي محمد ڪامل انهيءَ مدرسي جو بندوبست رکيو. هنن کان پوءِ به ڪجهه وقت تائين قاضي عبدالصمد، قاضي علي محمد ۽ قاضي خداداد ان مدرسي جي سنڀال ڪئي پر پوءِ بند ٿي ويو.

iii. تعليم جو نظام:

ميرن جي ڏينهن ۾ هاڻي وانگر حڪومت جي طرفان تعليم جو جدا ڪاتو ڪونه هو. اهو انتظام وقت جا پير، فقير ۽ عالم سنڀاليندا هئا. بزرگن جي خانقاهن ۽ درويشن جي درگاهن جا سجاده نشين وڏا وڏا عالم گهرائي، پاڻ وٽ رکندا هئا، جتي عام توڙي خاص ماڻهن جا ٻار اچي علم حاصل ڪندا هئا. انهن درسگاهن جي خرچ پڪي جي پورت لاءِ سجاده نشين کي حڪومت جي طرفان وڏيون جاگيرون ۽ ٻيا لوازمات ملندا هئا[1].

وڏين درسگاهن کان سواءِ مٿي ذڪر ڪيل سمورا مدرسا وڏا درسگاهه هوندا هئا. انهن کان سواءِ ڳوٺن ۾ ننڍا مدرسا به هوندا هئا، جيڪي وقت تي هلندا هئا. مالدار ۽ متقي ماڻهو انهن لاءِ وصيتون ڇڏي ويندا هئا. تالپرن طرفان به انهن کي وظيفا ملندا هئا[2].

---

[1] زباني روايت: مولوي عبدالڪريم عباسي، سابق مفتي اعظم خيرپور.

[2] عمر بن محمد، دائود پوٽو ڊاڪٽر: "مضمون الوحيد"، آزاد سنڌ نمبر، 1936ع، ص 111.

ابتدائي تعليم لاءِ هر ڳوٺ ۾ هڪ مدرسو يا مڪتب هوندو هو. جنهن لاءِ ڪا بہ جدا جڳهہ ڪانہ هوندي هئي. ملا،مولوي يا آخوند، مسجد جي حجري يا ڪنهن وڻ هيٺان ويهي، ٻارن کي تعليم ڏيندا هئا. ڪٿي وري امير ماڻهو پنهنجي ٻارن جي پڙهائڻ لاءِ، اوطاقن ۾ ماستر ويهاريندا هئا، جتي غريبن جاٻار بہ فائدو حاصل ڪندا هئا. استادن کي ماهوار پگهار جي بدران مختلف موقعن تي سوغاتون، پئسا، يا ان ملندو هو[1].

هندن جي تعليم لاءِ ڪجهہ جدا اسڪولن جو انتظام هوندو هو جتي ڪجهہ برهمڻ کين لکڻ ۽ پڙهڻ سيکاريندا هئا. جيڪي شاگرد وڌيڪ پڙهندا هئا، تن کي جوتش وديا، ڌرم شاستر ۽ منتر شاستر پڙهايا ويندا هئا. تعليم گهٽو ڪري واپاري ۽ عامل طبقي جا ٻار حاصل ڪندا هئا. واپاري طبقي جا ٻار پنهنجي تعليم پڙهڻ ۽ حساب ڪرڻ تائين محدود رکندا هئا. هنن کي گرمکي ۽ هندو سنڌي اکرن جي تعليم بہ ڏني ويندي هئي. عاملن جا ٻار سرڪاري نوڪري حاصل ڪرڻ لاءِ فارسي پڙهندا هئا. فارسي جي اعليٰ تعليم لاءِ کين مسلمانن جي مڪتبن ۽ مدرسن ۾ بہ وڃڻو پوندو هو[2].

ميرن جي ٻارن جي تعليم لاءِ جدا اتاليق مقرر ڪيا ويندا هئا. جن کي ادب جي سيني علمن ۾ مهارت حاصل هوندي هئي. انهن کي مقرر پگهار کان سواءِ ٻيا لوازمات بہ ملندا هئا. ميرن جي ڇوڪرين کي وري قاضين جون عورتون تعليم ڏيندڙيون هيون[3].

جيمس برٽن جي تحقيق موجب ميرن جي زماني ۾ هيٺيون نصاب، هيٺين نموني سان پڙهايو ويندو هو[4].

ڇئن ورهين ۽ چئن مهينن جي عمر ۾ ٻار مڪتب ۾ داخل ٿيندو هو جتي جمعي کانسواءِ ٻين سيني ڏينهن تي، صبح کان شام تائين پڙهڻ ۾ مشغول رهندو هو. پهريائين کيس "الحمد لله رب اللعالمين"، جا اکر چورايا ويندا هئا. پوءِ آهستي آهستي ڇهن مهينن تائين هن کي قرآن پاڪ جو پويون پارو پڙهايو ويندو هو. ساڳئي وقت هن کي ڪاٺ جي پٽيءَ تي اکرن جي لکڻ جي مشق بہ ڪرائي ويندي هئي. سال کن ۾ هو ڪجهہ نہ ڪجهہ لکڻ پڙهڻ سکي ويندو هو. ان کان پوءِ هن کي

---

(1) Azimushan Hyder, Dr: "History of Karachi", Feroz Sons, Karachi, 1974, p.22.

(2) Azimushan Hyder, Dr,: "History of Karachi", Feroz Sons, Karachi, p.22.

(3) ضامن ڪنتوري: "عبرت ڪده سندهہ"، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، 1967ع، ص 71.

(4) عمر بن محمد، دائود پوٽو ڊاڪٽر: "مضمون الوحيد"، آزاد پريس نمبر، 1936ع، ص 110 کان 112.

معنيٰ ۽ مطلب کان سواءِ قرآن شريف پڙهائبو هو جنهن جي پوري ڪرڻ ۾ هن کي چار سال کن لڳي ويندا هئا.

نون سالن جي عمر ۾ ٻار کي پنهنجي مادري، سنڌيءَ جي اڀياس لاءِ هڪ ڏاڪو اڳتي ٽپايوويندو هو. هن کي هيٺيان ڪتاب پڙهائبا هئا:

(1) نورنامو جنهن ۾ دنيا جي پيدا ٿيڻ کان اڳ جي تاريخ آهي.

(2) مخدوم محمد هاشم جا لکيل ديني ڪتاب، جن ۾ شروعات تفسير سان ٿيندي آهي.

(3) نثر ۽ نظم ۾ قصا، مثلاً: سيف الملوڪ، ليلي مجنون، حڪايات الصالحين، لاڏاڻو معراج نامو ۽ سؤ مسئلا. اهڙا ٻيا به ڪجهه ڪتاب هوندا هئا، جن جي پڙهڻ سان شاگرد جي ذهني ۽ خيالي طاقت وڌندي هئي.

ٻارهن يا تيرهن سالن جي عمر ۾ شاگرد فارسي شروع ڪندا هئا ۽ هنن کي درجي وار هيٺيان ڪتاب پڙهڻا پوندا هئا:

دوايو ٽوايو ۽ چشم و چراغ.

سولا ۽ عام مشهور شعر جا ڪتاب، جهڙوڪ ڪريما ۽ ناگهاڻ وغيره.

تاريخ، انشاءِ ۽ وڏن شاعرن جا ڪتاب، جهڙوڪ گلستان، بوستان، حافظ يوسف زليخا ۽ سڪندر نامو.

ان کان پوءِ وڏيڪ تحصيل لاءِ خاقاني، فردوسي ۽ ٻين عالمن جا ڪتاب شرح سميت پڙهايا ويندا هئا.

جيڪڏهن شاگردن کي عالم ٿيڻ جو ارادو هوندو هوتا پندرهن يا سورهن سالن جي عمر ۾ ڪنهن وڏي مدرسي ۾ وڃي تعليم وٺندا هئا، جتي کين هيٺيون نصاب پڙهڻو پوندو هو:

صرف و نحو، منطق، فقهه، تفسير، حديث، معاني،بيان ۽ بديع وغيره.

مٿين نصاب ۾ هيٺين ڪتابن کي وڏي اهميت هوندي هئي:

"ميزان صرف"، "اجناس"، "منشعب"، "عقد"، "زبده"، "مائة عامل"، "زرادي"، "شافيه"، "سجاوندي"، "هدايت النحو"، "ڪافيه، "شرح ملا جامي"،"حاشيه عبدالحڪيم ۽ عبد الغفور"، "ايساغوجي"، "قال اقول"، "شمس بمع شرح"، "نيمروزي"، "يڪروزي"، "شمسيه"، "شرح قطبي"، "تهذيب"، "مسلم"، "هدايه"، "وقايه"، "ڪنز"، "قدوري"، ۽ "قافيه".

انهيءَ نصاب جي تحصيل کان پوءِ به هڪ جيد عالم ۽ اعليٰ اديب ٿيڻ لاءِ هيٺين علمن تي دسترس حاصل ڪرڻي پوندي هئي:

قراءَت، مناظره، عروض، طب، رمل، نجوم ۽ جفر، تاريخ، حڪمت ۽ خطا. عام طور تي وڏن مدرسن ۾ اڄ تائين اهو پراڻو نصاب رائج آهي.

سنڌ ۾ ميرن جي حڪومت جو سارو عرصو مٿي ذڪر ڪيل تعليم جو نظام رائج رهيو. ميرن جي طرفان سيني ادارن جي سرپرستي ٿيندي رهي ۽ تعليم ڏيندڙن کي معقول وظيفا ملندا رهيا. پر 1843ع جي انقلاب کان پوءِ ملڪ جي حالتن ۾ وڏو ڦيرو آيو ۽ سڄو ماحول متجي ويو. اصلي حاڪم نظربند ڪري، پوني، سورت، هزاري باغ ۽ ڪلڪتي ڏانهن موڪليا ويا ۽ سندن حقيقي وارث جلاوطن بڻجي دربدر رلندا رهيا[1].

انگريز حاڪمن جو تعليم جي پراڻي نظام سان ڪو به انس ڪونه رهيو جنهن ڪري ادارن جا وظيفا بند ٿي ويا ۽ آهستي آهستي انهن تي ابتري ايندي وئي، ايتري قدر جو ٿورن سالن اندر سڄو نظام درهم برهم ٿي ويو.

انگريزن پنهنجن مفادن مطابق نئون تعليمي نظام رائج ڪيو. سنڌ جي مسلمانن هن تعليمي پاليسي جي سخت مخالفت ڪئي ۽ سرڪاري اسڪولن کان پڄڻ لڳا ۽ ٻين کي به پري رکڻ جي ڪوشش ڪيائون. عربي ۽ فارسي جي تعليم کي اسڪولن مان ڪڍڻ کي مسلمانن سمجهيو ته انگريزن هنن کي عيسائي بڻائڻ ٿي گهريو[2]. مسلمانن غير مسلم قوم جي انگريزي زبان سکڻ کي مذهبي طور تي ناجائز ڄاتو ۽ ان کان وحشت کائڻ لڳا. هنن محسوس ڪيو ته انهن اسڪولن ۾ وڃي سندن ٻار اسلام کان بيگانا ٿي ويندا[3]. هنن جي خيال ۾ انگريزي ڪافرن جي ٻولي هئي[4].

مطلب ته مسلمانن جي نظر ۾ انگريزن جو تعليمي نظام ڪين هڪ سٺو مسلمان بڻائڻ بدران هڪ سرڪاري ڪارندو بڻائي رهيو هو[5] ان ڳالهه جو نتيجو اهو نڪتوجو ٻيون قومون ترقي ڪنديون رهيون ۽ مسلمان غفلت جي ننڊ ۾ ڪونگهرا مارينداا رهيا.[6]

---

[1] ايستوڪ، ڪئپٽن: "نئين مصر جا پراڻا ورق"، ص 346.

[2] رپورٽ آل انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس، اجلاس 21، ڪراچي، 1907ع، انسٽيٽيوٽ پريس، علي ڳڙهه، 1908ع.

[3] انوار احمد، زبيري، مولوي: "خطبات عاليه"، حصه دوم، مسلم يونيورسٽي پريس، علي ڳڙهه 1928ع، ص 2 ۽ 3.

[4] قليچ بيگ، مرزا: "يادگيريون"، ص 57.

[5] مصطفيٰ علي، بريلوي: "مسلمانان ڪراچي وسندهه کي تعليم"،ايجوڪيشنل ڪانفرنس ڪراچي، 1968ع، ص 91.

[6] انوار احمد، زبيري، مولوي: "خطبات عاليه"، حصه اول، مسلم يونيورسٽي پريس، علي ڳڙهه، 1927ع، ص 189.

مجموعي طور تي سنڌ ۾ انگريزن جي دور ۾ تعليم ۽ تعليمي نظام جي اها صورتحال رهي. پر جيڪڏهن اسان خيرپور جي تعليمي تاريخ جو خاڪو چٽينداسين تہ ان لاءِ هر هڪ حڪمران جي دور جو ذڪر الڳ الڳ ڪرڻو پوندو. جيڪو هيٺ ڏجي ٿو:

مير علي مراد خان جو دور 1843ع کان 1894ع:

مير علي مراد خان انگريزن جي انتظام کان متاثر ٿي ڪجهہ اسڪول کولرايا، پر انهن ۾ بہ شاگردن جي حاضري خاطر خواه نہ هئي. مير صاحب پنهنجي سيڪريٽري مسٽر لئنگلي(Langley) کان سنڌ جي تعليمي سربراهہ مسٽر گولڊ سمٿ (Gold Smith) ڏانهن بہ ليٽر لکرايو هو تہ ڪيس تعليم جي نئين پاليسي جي پروگرام کان واقف ڪيو وڃي[1].

مير علي مراد خان پنهنجي ملڪ ۾ نون سڌارن جاري ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو تہ اوچتو انگريزن مٿس ڪيس ڪري سندس ملڪ جو ڪافي حصوڪسي ورتو. تنهن ڪري هو پنهنجي حدن ۾ مڪمل طور تي نئون نظام جاري ڪري نہ سگهيو. ان هوندي بہ هن تعليمي سڌارن ۽ ڪمن ۾ دلچسپي ورتي ۽ پراڻين درسگاهن جا لوازمات جاري رکيائين. سن 1877ع ۾ رياست خيرپورجي نئين طرح سان ڪليل اسڪولن جي بجيٽ ڇهہ هزار ڇهہ سو اناسي رپيا هئي[2].

مير فيض محمد خان جو دورو 1894ع کان 1907ع:

1894ع کان پوءِ جڏهن مير فيض محمد خان اول رياست جي گاديءَ تي ويٺو تڏهن سندس وزير خانبهادر قادر داد خان، سردار محمد يعقوب خان ۽ شيخ صادق علي خان، هڪ ٻئي پٺيان رياست خيرپور ۾ سيني شعبن جا نوان ڪاتا کولينداويا ۽ تعليمي ترقي لاءِ ڪوشش ڪندا رهيا. مير فيض محمد خان کي بذات خود رعايا جي آرام جو گهڻو خيال هوندو هو ۽ ڪيس تعليم سان خاص دلچسپي هوندي هئي[3].

هن نئين تعليمي نظام موجب اسڪولن تي حڪومت جو مڪمل ڪنٽرول ٿيو ۽ استادن کي باقاعدي سرڪاري خزاني مان ماهوار پگهارون ملڻ لڳيون ۽ پڙهائي لاءِ بہ ڪجهہ ڪلاڪن جو وقت مقرر ڪيو ويو. شاگردن جي امتحانن وٺڻ جو بہ سرڪاري طور تي انتظام ٿيو.

---

(1) Langley, E. A.: "At the Court of Ali Murad", Vol.I. HarlBoronghst, London, 1860, p. 232.

(2) مصطفيٰ علي، بريلوي، سيد: "مسلمانان ڪراچي و سندهہ ڪي تعليم"، ايجوڪيشنل ڪانفرنس، ڪراچي، 1968ع، ص 55.

(3) پراڳ نارائڻ: "صحيفئ زرين"، نولڪشور لکنو، 1902ع، ص 129.

انهن ٻنهي حڪمرانن جي تعليمي خدمتن کان متاثر ٿيندي، مسلم ايجوڪيشنل ڪانفرنس جي 1907ع واري اجلاس ۾ تقرير ڪندي سنڌ جي تڏهوڪي ڪمشنر، مسٽر ينگ هسبنڊ (Young Husband) چيو هو ته، "اسان کي مير علي مراد خان مرحوم ۽ ان جي جانشين مير فيض محمد خان جو ٿورائتو هئڻ گهرجي، جن سنڌ جي مسلمانن جي تعليم ۾ تمام گهڻي دلچسپي ورتي آهي ۽ جن هن صوبي جي شاگردن لاءِ علي ڳڙهه ۽ ٻين ڪاليجن ۾ پڙهڻ لاءِ شاهاڻا وظيفا ڏنا آهن[1].

ڪمشنر صاحب رياست خيرپور جي وزير سردار محمد يعقوب جي اهڙين خدمتن جي واکاڻ ڪندي، چيو هو ته "هو پنهنجي قوم ۽ پنهنجي هم مذهب ماڻهن جي اصلاح ۽ فلاح جي ڪمن ۾ همه تن مصروف رهندو هو ۽ هن ڳالهه کي چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو ته مسلمانن جي حالت سڌارڻ لاءِ ڪين تعليم ڏيڻ ضروري آهي. ان لاءِ هن دليريءَ سان اٽڪل ڪوششون ڪيون. سنڌ ۾ ڪا شايد اهڙي اسلامي درسگاهه هجي، جنهن ۾ هن ڪنهن نه ڪنهن طرح سان حصو نه ورتو هجي[2]".

انهيءَ ڪانفرنس جي موقعي تي يڪراءِ رٽ نمبر 28، بحال ڪري، خيرپور جي والي مير فيض محمد خان ۽ سندس وزير شيخ صادق علي خان جي ان شاهاڻي امداد جو شڪريو ادا ڪيو ويو جيڪا هو مسلمانن جي تعليمي ڪمن ۾ وقت به وقت ڏيندا رهيا هئا[3]. انهي ڪانفرنس جو سارو خرچ مير فيض محمد خان جي طرفان رياست جي وزير شيخ صادق علي خان برداشت ڪيو هو[4]. شيخ صادق علي خان، علي ڳڙهه ڪاليج جي امداد لاءِ ڪيترائي هزار پنهنجي هڙان ۽ ڪيترائي هزار رياست جي خزاني مان ڏنا هئا.[5]

مير فيض محمد خان اول جي ڏينهن ۾ رياست مان ست هزار روپيا ڪڍي سنڌ جي ڪمشنر جي حوالي ڪيا ويا هئا، ته جيئن هو تعليم ڪاتي جي ذريعي اعليٰ تعليم حاصل ڪندڙ مسلمان شاگردن کي اسڪالرشپ ڏئي. ان کي "سر علي مراد خان اسڪالرشپ"، جو نالو ڏنو ويو. ان کان سواءِ مير فيض محمد خان هيٺين ادارن کي گرانٽ ڏيندو رهيو:

---

(1) رپورٽ آل انڊيا، محمدن اينگلو اورينٽل ايجوڪيشنل ڪانفرنس، ڪراچي، 1907ع، انسٽيٽيوٽ پريس، علي ڳڙهه، 1908ع، ص 12.

(2) ايضا: ص 7.

(3) رپورٽ آل انڊيا محمدن اينگلو اورينٽل ايجوڪيشنل ڪانفرنس، ڪراچي 1907، انسٽيٽيوٽ پريس، علي ڳڙهه 1908ع، ص 11.

(4) ايضا: ص 30.

(5) عبدالرحمن، امرتسري، حافظ: "سياحت هند"، مطبع وفا، عام، لاهور، 1909ع، ص 93.

"سنڌ مدرسة الاسلام" ڪراچي لاءِ ساليانہ ڇهہ هزار رپيا.
سنڌ مدرسي ۾ "خيرپور هائوس" جي تعمير لاءِ سادا ڇهہ هزار رپيا.
تعليمي اداري "قصولي" لاءِ پنج سؤ رپيا.
لاڙڪاڻي جي "مدرسي" ۾ مسجد جي تعمير لاءِ ڏيڍ هزار رپيا.
"محمدن يونين"، سورت لاءِ پنج سؤ رپيا.
سنڌ مدرسي جي "هاسٽل" لاءِ وڏيڪ پنج هزار رپيا.
"مدرسي ۽ بورڊنگ هائوس" سکر لاءِ اٺ هزار رپيا.
"زنانہ ٽريننگ ڪاليج"، علي ڳڙهہ لاءِ ڇهہ سو رپيا.
"محمدن ايجوڪيشنل ڪاميٽي"، ٽرچنا پولي لاءِ هڪ سؤ رپيا.
"انجمن خادم الاسلام"، آسام لاءِ هڪ سؤ رپيا.
"انجمن تعليم اسلام" اڌيپور لاءِ پنجاهہ رپيا[1].

علي ڳڙهہ جي مشهور مسلم يونيورسٽي جي قائم ڪرڻ لاءِ بہ رياست جي وزير شيخ صادق علي خان ٿي ايجوڪيشنل ڪانفرنس 1907ع واري اجلاس ۾ رٽ پيش ڪئي هئي. ان رٽ کي هٿي بهاولپور جي وزير مولوي رحيم بخش ۽ ٽيڪو لاهور جي بئريسٽر فضل حسين ڏني هئي. پوءِ اها رٽ يڪراءِ بحال ٿي هئي[2].

مير فيض محمد خان جي ايام ڪاريءَ ۾ سن 1908ع تائين خيرپور رياست ۾ جيڪي اسڪول ڪليا، تن جو تفصيل هي آهي[3]:

سال	اسڪولن جو تعداد	شاگردن جو تعداد
1894_95ع	45	1256
1895_96ع	87	2579
1896_97ع	117	3858
1897_98ع	110	3754
1898_99ع	109	3928
1899_1900ع	124	4604
1900_01ع	142	4827
1901_02ع	150	5675
1902_03ع	156	5282

(1) Administration Reports, Khairpur State, Years 1907 & 1908.

(2) رپورٽ آل انڊيا محمدن اينگلو اورينٽل ايجوڪيشنل ڪانفرنس، ص 197.

(3) Administration Report, Khairpur State, for 1904. Gazetteer of the Province of Sind, B. Vol. III, Sukkur Distt., Govt Central Press, Bombay, 1928, p. 155.

1903_04ع	135	4586
1904_05ع	104	3632
1905_06ع	105	3502
1906_07ع	102	3755
1907_08ع	102	3623
1908_09ع	98	3506

مٿين اسڪولن مان هڪ هنري اسڪول ۽ هڪ انگريزي اسڪول هو. هنري اسڪول ۾ هر قسم جي هنري تعليم ملندي هئي. انگريزي اسڪول سان گڏ هڪ بورڊنگ هائوس به هو جنهن ۾ شاگردن جو کاڌي پيتي سميت سمورو خرچ رياست پريندي هئي. شاگرد انهيءَ اسڪول ۾ مڊل تائين پڙهي، پوءِ ڪراچي ويندا هئا ۽ "مدرسة الاسلام" جي "خيرپور هائوس" ۽ "ٽالپر هائوس" ۾ وڃي رهندا هئا، جتي مئٽرڪ تائين تعليم وٺندا هئا، اتي به سندن خرچ رياست برداشت ڪندي هئي. ان کان پوءِ اعليٰ تعليم لاءِ ڪين "سر علي مراد خان اسڪالرشپ" ملندي هئي[1].

مير فيض محمد خان جي ڏينهن ۾ به ديني مڪتبن ۽ مدرسن جو پراڻو انتظام مٿي ذڪر ڪيل اسڪولن کان الڳ هو جن کي دستور موجب رياست مان امداد ملندي رهندي هئي.

مير امام بخش خان جو دور: 1907ع کان 1921ع:

مير امام بخش خان به پنهنجي پيءُ وانگر نهايت فياض ۽ روشن خيال رئيس هو ۽ تعليم سان وڏي دلچسپي رکندو هو. تعليمي سڌارن ۾ سندس وزير خان صاحب محمد ابراهيم خان جو وڏو هٿ هو[2]. هو به مختلف تعليمي ادارن کي پنهنجي رياست جي طرفان عطيا ڏيندو رهندو هو جن مان ڪي هي آهن:

"محمدن يونيورسٽي"، علي ڳڙهه لاءِ هڪ لک رپيا.
"مدرسة الاسلام"، ڪراچي لاءِ ساليانه ٻارهن هزار رپيا.
"مدرسة الاسلام"، لاڙڪاڻه لاءِ ساليانه ٻه هزار رپيا.
"مدرسة الاسلام" ميهڙ لاءِ ساليانه ڇهه سؤ رپيا.
"علي ڳڙهه ڪاليج" لاءِ ساليانه ڇهه هزار رپيا.
"انجمن حمايت الاسلام" لاهور لاءِ هڪ هزار رپيا[3].

---

(1) Administration Reports, Khairpur State for 1906.

(2) بشارت علي، زيدي: "دارالسرور خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 18.

(3) بشارت علي، زيدي: "دارالسرور خيرپور"، حوالو ڏنل آهي، ص 18.

مير امام بخش خان جي ايامڪاريءَ ۾ خيرپور رياست جي اسڪولن جو تفصيل هي آهي[1]:

سال	اسڪولن جو تعداد	شاگردن جو تعداد
1909_10ع	98	3458
1910_11ع	109	3858
1911_12ع	114	4385
1912_13ع	122	4478
1913_14ع	123	4511
1914_15ع	131	4941
1915_16ع	129	5278
1916_17ع	135	5213
1917_18ع	137	5057
1918_19ع	124	5200
1919_20ع	123	5100
1920_21ع	127	5223
1921_22ع	137	5489

مير امام بخش خان جي ڏينهن ۾ "ال انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس" جو 1919ع وارو اجلاس خيرپور جي شهر ۾ ٿيو هو جنهن جو سمورو انتظام رياست جي طرفان ڪيو ويو هو. انهيءَ اجلاس ۾ ساري هندستان مان تعليمي شوق رکندڙ مسلمان اچي گڏ ٿيا هئا[2].

مير علي نواز جو دور: 1921ع کان 1935ع:

مير علي نواز خان تعليمي ادارن لاءِ نه صرف پنهنجي وڏن وارا منظور ٿيل گرانٽ جاري رکيا، پر انهن ۾ اضافو به ڪيو. 1925ع ۾ لاڙڪاڻي لاءِ به هزار رپيا ساليانه مقرر ڪيائين ۽ حيدرآباد جي هڪ بورڊنگ هائوس لاءِ ٽي هزار رپيا عطا ڪيائين. هن وٽ مختلف جڳهن تان تعليمي خواهه ٻين ادارن جا ڪارندا ايندا ۽ امداد حاصل ڪندا رهندا هئا. هو ڪنهن به سواليءَ کي نه موٽائيندو هو[3]. ڪراچيءَ

---

(1) Gazetteer of the Province of Sind, B Vol. III, Sukkur, Distt; Govt. Central Press, Bombay. 1928.

(2) دين محمد، وفائي، مولوي: "الوحيد، سنڌ آزاد نمبر"، ڪراچي، 1936ع، ص 106.

(3) Admininstration Reoprt of Khairpur State for 1925, p. 16.

جي مشهور هاسٽل جناح ڪورٽس، جنهن کي اڳ ۾ "ليسلي ولسن مسلم هاسٽل" سڏيندا هئا سا به خيرپور رياست جي خرچ تي تعمير ٿي هئي[1].

سندس ڏينهن ۾ 8 فيبروري، 1925ع تي آل سنڌ مسلم ايجوڪيشنل ڪانفرنس جو اجلاس خيرپور ۾ ٿيو هو، جنهن ۾ سنڌ جي تعليمي ترقي لاءِ بهترين رٿون بحال ڪيون ويون هيون. انهيءَ ڪانفرنس جو سمورو انتظام رياست جي طرفان ٿيو هو[2].

1924ع ۾ مير صاحب جي طرفان "ناز هاءِ اسڪول" جو پرنسپال آل انڊيا ايجوڪيشنل ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ دهلي ويو هو ۽ موٽي اچي ڪانفرنس جي رپورٽ پيش ڪئي هئائين[3].

مير علي نواز خان جي ايام ڪاريءَ جي اسڪولن جو ڪجهه تفصيل هيٺ ڏجي ٿو[4]:

سال	اسڪولن جو تعداد	شاگردن جو تعداد
1923_24ع	148	6116
1924_25ع	150	6315
1925_26ع	141	6383
1926_27ع	124	5798
1928_29ع	120	5371
1929_30ع	134	5430
1932_33ع	129	6863
1934_35ع	133	6600
1935_36ع	128	6776

مير فيض محمد خان ثاني جو دور: 1935ع کان 1947ع:

مير علي نواز خان 1935ع ۾ وفات ڪئي. ان کان پوءِ پاڪستان بڻجڻ تائين مير فيض محمد خان ثانيءَ جي نالي ماتر حڪومت رهي. اهو سارو عرصو حڪومت جو ڪاروبار سندس وزير خانبهادر اعجاز علي خان سنپالينڊو رهيو.

---

[1] علي محمد، شاهه، راشدي: "اهي ڏينهن اهي شينهن"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1966ع، ص 53.

[2] Administration Report, Khairpur State, 1925, p.16.

[3] Ibid: 1935, p.20.

[4] Administration Reoprts for Various Years.

انهيءَ عرصي ۾ نہ فقط اسڪولن جي تعداد ۾ اضافو آيو پر شاگردن کي وڏيڪ سهولتون بہ مليون.

هن دور جي اسڪولن جو ڪجهہ تفصيل هي آهي:[1]

سال	اسڪولن جو تعداد	شاگردن جو تعداد
1936_37ع	131	6616
1937_38ع	153	7801
1938_39ع	202	9123
1939_40ع	209	9496
1947_48ع	363	------

مير علي مراد خان ثاني جو دور: 1947ع کان 1955ع:

پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان وٺي 1955ع تائين رياست جي آخري تاجدار مير علي مراد خان ثاني جي دور اقتدار ۾ خيرپور جي تعليم اڳي کان وڏيڪ ترقي ڪئي. پرائمري تعليم بالڪل مفت ۽ لازمي ڪئي وئي ۽ ثانوي اسڪولن ۾ فيس جي معافي ڏني وئي. اعليٰ تعليم لاءِ شاگردن جي اسڪالرشپن جو تعداد وڌايو ويو ۽ اسڪالرشپن سان گڏ خرچ جي پورائي لاءِ ڪين قرض حسنہ (Debt of Honour) بہ ڏنو ويو. قرض حسنہ وٺندڙ شاگردن کي تعليم پرائڻ کان پوءِ نوڪري جي ضمانت ڏني وئي.

مير علي مراد خان جي طرفان هيٺين ادارن کي مستقل ۽ عارضي طور تي امداد ملندي رهي:

"سنڌ يونيورسٽي".
"جناح ڪورٽس"، ڪراچي.
"انڊسٽريل اسڪول"، ڪراچي.
"جامع مليہ ڪاليج"، ڪراچي.
"جناح لئبريري"، لاهور.
"انجمن ترقي اردو"، ڪراچي.
"سر سيد گرلز ڪاليج"، ڪراچي.
"آل پاڪستان ايجوڪيشنل ڪانفرنس، ڪراچي"[2].

---

[1] Administration Reports Khairpur State for Various Years.

[2] نسيم، امروهوي: "تاريخ خيرپور"، مراد پريس، خيرپور، ص 124.

1952ع ۾ خيرپور ۾ "آل سنڌ پرائمري تعليمي ڪانفرنس" ۽ "ڪل پاڪستان اردو ڪانفرنس" جا بہ عظيم اجلاس ٿيا، جن ۾ ملڪ جا وڏا وڏا تعليمي ماهر شريڪ ٿيا[1].

ساڳئي سال "محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس" ڪراچي جي هڪ اجلاس ۾ خيرپور جي وزيراعليٰ مرزا ممتاز حسن قزلباش صدارت ڪئي ۽ رياست طرفان پنجن هزارن جو عطيو ڏنو ويو[2].

رياست خيرپور جي ون يونٽ ۾ ملي وڃڻ ڪري هتي ٻين اسڪولن سان گڏ هڪ ڊگري ڪاليج بہ هو جنهن ۾ آرٽس سائنس ۽ ڪامرس جي تعليم جو بندوبست ٿيل هو. ان کان سواءِ هڪ اعليٰ پئماني تي يونيورسٽي ڪولڻ جو پروگرام بہ هو.

هن وقت خيرپور ۾ هيٺيان تعليمي ادارا آهن[3]:

پرائمري اسڪول	800
اي. پي. ڪلاس	17
ايليمينٽري اسڪول	6
نئشنلائيزڊ مڊل اسڪول	7
مڊل اسڪول	40
ٽريننگ ڪاليج	1
ڪمپريهينسو هاءِ اسڪول	1
هاءِ اسڪول	17
ٽريننگ ڪاليج فار وومين	1
گرلز هاءِ اسڪول	1
آرٽس ڊگري ڪاليج	3
سائنس ڪاليج	1
ڪاليج آف ٽيڪنالاجي	1
ووڪيشنل انسٽيٽيوٽ	2

---

[1] ايضا

[2] الطاف علي بريلوي، سيد: "سہ ماهي رساله العلم"، اپريل تا جون 1964ع، ص 6.

[3] رڪارڊ آفيس، ڊسٽرڪٽ ايجوڪيشن آفيسر، خيرپور

ميرن جي تهذيب ۽ تمدن جو مطالعو

(الف) عام معاشرو:

ميرن جي وقت ۾ سمورا ماڻهو پنهنجي حاڪمن سميت بلڪل فارغ البال هئا. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ معاشرو طبقن ۾ تقسيم ٿيل هو مگر مختلف طبقن ۾ هڪ ٻئي تي چڙهت ڪرڻ جي ضرورت ڪانہ هئي. قاضيءَ جو پٽ قاضي، ملي جو پٽ ملو ۽ چاڪي جو پٽ چاڪي هو. ملن، مورائن ۽ ڪاسبين کي آهت جو آن، جام ملندو هو. ڪڙمي جا ڪٽن مان ڪاسا ٿي ويندا هئا. عوام ۽ خاص تصوف جي رنگ ۾ رنگيل هئا. هندن جي ڀڳتين ۾ مسلمان ۽ مسلمانن جي سماع ۾ هندو بہ شريڪ ٿيندا هئا[1].

هندو خواه مسلمان، موج ۽ مزي سان رهندا هئا. مسلمان عيد براد تي قيمتي ڪپڙا پهري راڳ ويراڳ جون محفلون مچائيندا هئا ۽ هندو پنهنجي ڏٽن تي سانگ رچائي مزا ڪندا هئا. سمورا ماڻهو شوق شڪار ۽ ميلن ملاکڙن جا ڪوڏيا هئا. گهوڙن ۽ اٺن ڀڄائڻ جون شرطون رکڻ، گهٽن، تترن ۽ ڪڪڙن جي ويڙهہ ڪرائڻ، شطرنج ۽ ٻيون راندیون کيڏڻ سندن خاص مشغلا هئا[2].

ملڪ جي اڪثريت غريبن ۽ ڪاشتڪارن جي هئي، جيڪي هر پنجهر کان سواءِ ٻيو ڪنهن سان واسطو نہ رکندا هئا. سندن سوسائٽي ڳوٺاڻي ۽ زرعي ماڻهن واري هئي. کين گهرو هنرن ۾ مهارت هئي. واپاري چالاڪ ۽ ذهين هئا ۽ بلڪل محفوظ ۽ امن آرام سان رهندا هئا.

---

[1] ڪريم بخش چنہ: "مضمون: سنڌ جو سماجي جائزو"، سہ ماهي مهراڻ، جلد نمبر 11، نمبر 2، جون 1962ع، ص 18.

[2] Sorley, H.T, Dr.: "Shah abdul Latif of Bhit," p. 108 to 112. & 136 to 140.

سچو ملڪ سرسبز ۽ آباد هو جتي پيرن، فقيرن ۽ سادات جو وڏو احترام ڪيو ويندو هو[1].

مطلب تہ عام ماڻهو خوشحال، صلح پسند، مهمان نواز ۽ قاعدي قانون جو احترام ڪندڙ هئا[2].

شام جو جتي ڪٿي ڪليل مجلسون ۽ عام ڪچهريون ٿينديون هيون، جتي دانا ۽ سياڻا، پريا مڙس ۽ جوان، هندو ۽ مسلمان اچي حاضر ۽ شامل ٿيندا هئا. عجيب عجيب الفت ۽ اتفاق، محبت ۽ مزي جون ڳالهيون هلنديون هيون[3].

هندن مسلمانن جا گهر گهرن سان، پاڙا پاڙن سان ۽ جنبا جنبن سان گڏيا پيا هوندا هئا. سڀ پاڻ ۾ شير شڪر ۽ مکڙ ماکي ٿي پيا گذاريندا هئا. نڪي هئي ملڪ ۾ بيڙي بک، نڪو هو قحط ۽ ڪال. ملڪ سائو ۽ سکيو هو. ان، ڪير ۽ مکڙ آل جال ۽ عام جام هئا. ماڻهو موج ۽ مزي سان، بي غما ۽ بي گوندرا ٿي گذاريندا هئا. امير فقير سڀ پنهنجن هٿن جي ڪتيل ست مان تيار ٿيل جوڙي جو پاڪ ۽ پيارو ڪپڙو پهريندا هئا. ڏيتيون ليتون، وٽج واپار ڏنڌو وهنوار سڀ پروسي ۽ اعتبار تي هلندڙ هئا. چوري چڪاري، ڪوڙ ڪپٽ ڪا اتفاق سان ڏسبي ٻڌبي هئي[4].

ملڪ ۾ ايترو سڪار هو جو ڪچ جا ماڻهو بہ تنگيءَ جي وقت، قوت گذران لاءِ سنڌ ڏانهن ايندا هئا[5].

پير علي محمد راشدي جي لفظن ۾: "خيرپور، 1918ع ۾ بہ سنڌ جي پراڻي رهڻي ڪهڻي جي آخرين صورت هئي". اتي جا عام ماڻهو ٿڌا، شريف، مهمان نواز آهستہ رو ۽ ننگ پال هئا. حاڪم اشراف، همدرد ۽ وقت تي ٿري وڃڻ وارا هئا. ڪامورا ٿورڪائو محنتي، دوستي رکڻ ۽ دوستي نباهڻ جهڙا هئا. اهو دور بہ ڪچهرين، حالن احوالن ۽ لسي، ٿاڌل جو دور هو[6].

هن دور متعلق سنڌ جي مشهور شاعر مرتضائي جي هڪ ڊگهي نظم جو اختصار دلچسپيءَ کان خالي نہ ٿيندو[7].

---

(1) Charles Mession: "Narrative of various Journey", Vol.I, Oxford University Press, London, 1974, p. 379.

(2) Thomes Holdtric:"Gates of India", Macmillan & co. London, 1910, p. 365.

(3) فتح محمد، سيوهاڻي، حڪيم: "ميرن جي صاحبي"، ص 3.

(4) ايضا: ص 15 کان 17 ۽ 84.

(5) جيمس برنس: "سنڌ جي دربار"، ترجمو: محمد حنيف صديقي، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1964ع، ص 62.

(6) علي محمد، شاهہ، راشدي: "اهي ڏينهن اهي شينهن"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1966ع، ص 45.

(7) غلام مرتضيٰ، شاهہ، مرتضائي: "سنڌي يوسف زليخا"، منظوم، مطبع جليل اڪيل، ڪراچي، 1892ع، ص 84 کان 88.

ادب آئين عمدا ۽ فضيلت
ڪچهريون فيض واريون ساڻ شوڪت.
شريفن جو سدائين هت شرف هو،
جدا درجي ۾ تن کان ناخلف هو.
عدالت سان شريعت مصطفائي،
۽ ملت سان طريقت مرتضائي
زمين سنڌ هئي زرخير هرجا،
ڪتل هو ڪونہ سيڪو خوش توانا
هو برڪت جو قدم هرهنڌ اهڙو،
ڪمائي گهٽ هو وڌ تنهن کان نفعو ٿيو.
زميندارن تي سختي ڪانہ آئي،
رسي پيدائش جيڪا ڪيئون بتائي.
نہ ڪامورن جو ايذاءُ نہ آزار،
رعايا تي هو جان قربان عملدار.
سيد سادات جو هو مانُ بي حد،
شريفن جو هو وڏو شان بي حد.
جتي حاڪم لٿا ميلا متا ات،
هزارن کي وڏا مطلب رسيا ات.
ستارو علم جو هر هنڌ تابان،
هئا سڀ علم وارا خوش بہ دوران.
قدر هو شعر ۽ اشعار وارو،
مٿي شاعرن نصيبن جو ستارو
هو هڪڙو خواب وارو چهچٽو ڪو
ڏٺو جنهن آهي، دائم رت روئي سو.

(ب) ميراڻو معاشرو:

i. ميرن جي شڪل شبيهہ:

مير شڪل شباهت ۾ بلڪل سهڻا ۽ من مهڻا هوندا هئا. سندن رنگ پورو بت پريل، پيشاني ڪليل، سينو ڪشادو ۽ منهن ويڪرو هوندو هو. هنن جا چپ سنها، وات ننڍو نڪ ڊگهو اکيون چيرويون ۽ ڀرون جاڙا هوندا هئا. مطلب تہ سندن صورت

بلڪل سهڻي هوندي هئي. صورت سان گڏ سندن سيرت بہ ڏاڍي سٺي ۽ وٺندڙ هوندي هئي. هو هر طرح سان اخلاق جا پتلا ۽ سهڻي ڪردار وارا ماڻهو هوندا هئا[1].

ii. ميرن جو لباس:

مير پراڻين رسمن جا قائل هئا. ڪين ٻاهرين دنيا سان واسطو گهٽ هوندو هو. هو انگريزن يا ٻين جون سوکڙيون، زيور ۽ فرنيچر استعمال ۾ نہ آڻيندا هئا[2].

هو پنهنجي بلوچڪي رسم موجب سادي پوشاڪ پائيندا هئا. فقط گربيءَ جون سٽڻون پائيندا هئا. ڊگهي ۽ پرت پريل چولا استعمال ڪندا هئا. پٽڪن جي بدران پرت پريل ڊگهيون ٽوپيون پائيندا هئا، جن ۾ جواهر جڙيل هوندا هئا. هڪ وڏو اوچڻ چيلهہ سان ويڙهي، ڪلهن تي ورائي ڇڏيندا هئا،پيرن ۾ نباتي جتي پائيندا هئا[3].

سردي جي موسم ۾ انگرڪن جي بدران قيمتي ڪشميري شالن جا پهراڻ پائيندا هئا، جن تي زريءَ جا ڳانا ۽ قنڌار جي ڪاري پشم لڳل هوندي هئي. ڪن موقعن تي ولايتي ڦولدار ريشم يا پٽ جا گرم استر ۽ ڪپهہ مان پريل ڪپڙا پائيندا هئا، جن تي تلوار يا خنجر جو ڏڪ اثر ڪري نہ سگهندو هو[4]. ڪڏهن ڪڏهن سائي اٽ جا ڪپڙا بہ پائيندا هئا، جن تي بهترين جواهر دار موتي جڙيل هوندا هئا. سندن خنجرن تي ميناڪاري جو ڪم ٿيل هوندو هو[5]. ڪڏهن سياري ۾ اوورڪوٽ وانگر چيٽ يا ڪنهن ريشمي ڪپڙي مان ٺهيل لبادا پائيندا هئا. سندن پهراڻ جي ڳچي سڄي پاسي کان هوندي هئي. چيلهہ تي ڪمربند ٻڌندا هئا، جنهن ۾ خنجر يا ڪاتي هڻندا هئا. تلوار بہ ڪمر جي مٿان ٻڌندا هئا[6].

ميرن جي لباس ۾ خاص ڪپڙا هڪ لونگي، هڪ پٽڪو هڪ ڪشميري شال يا ٻئي ڪنهن قسم جو ڪمربند ۽ هڪ قيمتي قسم جي ٽوپي هوندي هئي. ان کان سواءِ هڪ تلوار، هڪ سونهري پٽو ۽ هڪ جڙاءُ دار ڍال بہ ساڻ هوندي هين[7].

سندن لباس ۾ ڊگهو چولو ۽ ويڪري سٽڻ هوندي هئي. هو چيلهہ سان ريشمي يا سوتي ڪپڙو ويڙهيندا هئا. پنهنجا وار بہ نہ ڪوڙائيندا هئا ۽ پٺيان ڳنڍ ڏئي ڇڏيندا هئا[8].

---

(1) زباني روايت: پانڌي خان چاڪراڻي، عمر اٽڪل 95 سال.

(2) Postans, T,: "Personel Observations on Sind",op. cit, p. 219.

(3) زباني روايت: مير ولي داد خان ٽالپر، ساڪن: ٽنڊو علي آباد، تعلقو روهڙي.

(4) جيمس برنس: "سنڌ جي درٻار" جو ترجمو حوالو ڏنل آهي، ص 75 ۽ 76.

(5) Alexender Burnes: "Cabool", 2nd Edition, Govt. Press, Lahore, 1961, p. 25.

(6) قليچ بيگ، مرزا: "يادگيريون" يونيورسٽي پريس، حيدرآباد، 1958ع، ص 65 ۽ 66.

(7) Sorly, H. T. Dr.: "The Gazetteer of West Pakistan", op. cit. p. 219.

(8) Postanns, T,: "Personal Observations on Sind", op. cit. p. 219.

خيرپوري ميرن ۽ سنڌ جي ٻين ميرن جي پوشاڪ ۾ فرق اهو هوندو هو. جو خيرپور جا مير پنهنجي پهراڻ جي هيٺان صدري ضرور پائيندا هئا ۽ صدريءَ جي مٿان نيم تنا هوندا هين.سندن لبادن جي اندران سامور (ٻج واري پشم) يا برو (گهنڊين واري ان) به هوندو هو. هو سياري جو ترشاخا توپ پائيندا هئا. جن ۾ هيٺيان برو ۽ مٿان زري لڳل مخمل هوندي هئي. مير علي مراد خان جي ڏينهن کان وٺي سلمي ۽ زريءَ جون توپيون پائڻ شروع ڪيائون. هنن ۾ بوٽن جورواج مير علي نواز خان جي ڏينهن کان پيو[1].

iii. عورتن جو لباس:

ميرن جون عورتون ننڍو پهراڻ سڄي پاسي واري ڳچيءَ سان چيلهه تائين ۽ ٿوننين تائين پائينديون هيون. جيڪو اڪثر ڪري پٽ سان ڀريل هوندوهو. سندن سٽيون سوسيءَ جون چوڙين سان هونديون هيون. مٿي تي اڇو رئو ڪنديون هيون. سندن جتيون ٽن ٽئنون (گلن) سان هونديون هيون[2]. هو پيٽي ڪوٽ به ڪنديون هيون. ارهه يا سيني کي ڍڪڻ لاءِ ڳچي تائين قابو ٽيل ڪپڙو هوندو هين. مٿي تي وڏو رئو ڪنديون هيون[3].اهي گربيءَ جي سٽڻ ۽ ململ يا ريشم جا چولا پائينديون هيون. سندن چولا ڀرت يا زريءَ تي ڀريل هوندا هئا. اڳي نباتي ۽ پوءِ ٽه گليون جتيون پائينديون هيون. ميرن خواهه ڪيترن ئي بلوچن جون عورتون برقعن بدران رئي مٿان سفيد چادر يا اجرڪ ڪنديون هيون[4]. سندن خاص ڪپڙا سوسيون، ريشمي گربيون، ململ،تسر، اجرڪ ۽ لوپون هئا. زريءَ ۽ ريشمي ڪپڙن پائڻ جو رواج مردن ۽ عورتن ٻنهي ۾ هو[5].

iv. زيور:

ميرن جي عورتن کي شاديءَ مرادي يا ٻين خوشيءَ جي موقعن تي، هيرن، جواهرن ۽ قيمتي زيورن پائڻ جو وڏو شوق هوندوهو. وٽن زيورن جي صورت ۾ ڪافي نوادرات موجود هوندا هئا[6]. سندن ننڍيون ڇوڪريون ڪنن ۾ واليون پائينديون هيون. نڪ ۾ بولا ٻانهن ۾ ٻانهيون ۽ ڪنگڻ ۽ ڪاراين ۾ دستيون هونديون هين. هو

---

(1) زباني روايت: صاحبزادو حاجي مير غلام حسين خان، ٽالپر، ساڪن: ڪوٽڙجي.

(2) قليچ بيگ. مرزا: "يادگيريون"، حوالو ڏنل آهي، ص 68.

(3) Postans, T,: "Personal Observations on Sind", op. cit. p. 46.

(4) زباني روايت: مير، فدا حسين خان، ٽالپر، ساڪن: منگهن واري

(5) رحيم داد، مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ"، سنڌ يونيورسٽي پريس، حيدرآباد، 1959ع، ص 635.

(6) Langley E.A,: "At the Court of Ali Murad", Vol. I, London, 1860, p. 253.

ٿونٽ وٽ بہ تعويذ پائيندڙ هيون. سندن وارن ۾ سڳيون ۽ چوٽي ڦل هوندا هئا. ڳچيءَ ۾ دهري ۽ هار پائيندڙ هيون. شاديءَ کان پوءِ نٿ هڪ پاسي ۽ بولو وچ ۾ ڪنديون هيون. نٿ جهلڻ لاءِ وارن ۾ اٽڪايل موتين جي سر هوندي هئي. هٿن ۾ چلا ۽ مُنڊيون ڪنديون هيون ۽ ويڙهہ بہ پائيندڙ هيون. ٽنگن ۾ ڪڙيون، پازيب ۽ نورا هوندا هيون. پيرن جي آڱرين ۾ بہ منڊيون پائيندڙ هيون[1].

ميرن جي گهرن ۾ زيور گهڻو ڪري سڀ سونا ۽ هيرن جواهرن سان جڙيل هوندا هئا. مجموعي طور تي هيٺيان زيور استعمال ٿيندا هئا.[2]

منهن ۽ مٿي جا زيور:

نٿ سوني سڄن موتين سان ڏانوٽين سميت، بينو بولو ڪانٽا، سر، پنڙا، واليون، نسبيون، موتين جون سڳيون چوٽي ڦلن سان، ٽڪا موتين، زمردن ۽ هيرن سان جڙيل، جهومڪ، چٽ ۽ جهالر.

ڳچيءَ جا زيور:

چندن هار، دهري، ڪنڊي، چپڪلي، چلڪي، هسي، ڪنمال، گلوبند، تختيون ۽ نورتن.

هٿن پيرن جا زيور:

چوڙا، ڪنگڻ، دستيون، پونچيون، بازو بند، ٻانهن رکيون، ڪنگڻيون، چوڙيون، چوڙو، ٻانهين، چلا، منڊيون، ويڙهہ، پازيب، ويجهول، نورا، ٽوڙها، پيرن جي آڱرين جا بند، آڱوٺيون، ڪڙو ڪڙيون، چيلهڪي، پيرن جي آڱرين لاءِ اٽوٽ، اڳٽ جڙاءُدار، اڳٽ وجهڻي سوني يا روپي.

متفرق:

سون ۽ چاندي مان ٺهيل، زيورن رکڻ جون پيٽيون، ڊبليون، سيج بند، سرمي داڻيون، گلاب داڻيون، وٽيون، چاندي جي ڳنن سان پکا ۽ سينگاردان وغيره.

V. حرم سراءِ:

هر هڪ مير کي پنهنجو گهر جدا هوندو آهي. جنهن کي ڏيڍي سڏبو آهي. ميرن جي زالن کي "ديرو" سڏيندا آهن. هر هڪ ديري جي لاءِ جدا نوڪر چاڪر ۽ دايون بايون هونديون آهن. اوائل کان وٺي وچ تائين هرهڪ مير پرٽجڻ کان پوءِ جدا

---

[1] قليچ بيگ، مرزا: "يادگيريون" حوالو ڏنل آهي، ص 69، ۽ 70.

[2] زباني روايتون: مير، عبدالله خان، عباسي، ساڪن: صوپو ديرو ۽ جهامنداس، ساڪن: خيرپور، ٻئي سونارا.

رهندو آهي. ميرن ۾ ڪابه عورت بيواهه ٿيڻ کان پوءِ ڪڏهن به ٻي شاديءَ کانه ڪندي آهي. نه فقط ايترو پر جيڪڏهن ڪنهن عورت جو شادمانو يا مڱڻو ٿيو هجي ۽ نالي ڪيل مڙس شاديءَ کان اڳ ۾ مري وڃي ته اها عورت ساري ڄمار ويني هوندي ۽ ٻئي ڪنهن سان به شادي نه ڪندي هئي[1].

ميرن جي زالن لاءِ ديري کان سواءِ "صاحب"، جو لفظ به استعمال ڪندا آهن. جيڪڏهن به زالون هونديون آهن ته وڏيءَ کي "وڏا صاحب" ۽ ننڍيءَ کي "ننڍا صاحب" چوندا آهن. جيڪڏهن ٽين زال هوندي آهي ته ٻئي نمبر واري زال کي "وچان صاحب" سڏيندا آهن. يا وري ڪيس سندس قوم جي نالي سان سڏيو ويندو آهي، جيئن مير علي مراد خان جي هڪ زال نوتڪاڻي قبيلي مان هئي، تنهن ڪري ڪيس نوتڪاڻي وارا صاحب سڏيندا هئا[2].

مير علي مراد خان جون ٽي غير بلوچ زالون "عالي سرڪار" جي نالي سان ياد ڪيون ويندیون هيون. اهي ساڻن شڪار تي به ڪٽيون هونديون هيون. انهن کان سواءِ ٻي ڪابه عورت ٻاهر نه ويندي هئي[3].

vi. ميرن جي عورتن جو معمول:

ميرن جون عورتون صبح جو ساجهر اٿنديون هيون ۽ نماز پڙهڻ کان پوءِ قرآن پاڪ جي تلاوت ڪنديون هيون ۽ ڪجهه ديني ڪتابن جو مطالعو ڪنديون هيون. ان کان پوءِ ناشتو ڪنديون هيون. ناشتي کانپوءِ پاڻ ۾ گڏجي شطرنج يا ڪا ٻي دماغي راند ڪنديون هيون. مير علي مراد جي ڏينهن تائين منجهن حقي ۽ چلم جو رواج به عام هو. ڪجهه وقت پاڻ ۾ راند روند ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي باغ ۾ سير ۽ تفريح ڪنديون هيون. سير ۽ تفريح کان پوءِ پنهنجين ٻانهين ۽ نوڪراڻين ذريعي گهرو ڪم جي نظرداري ڪنديون هيون ۽ وري به راند ۾ مشغول ٿي ويندیون هيون. يارهين وڳي کان پوءِ هڪ ٻه ڪلاڪ ننڊ ڪنديون هيون. سندن ٻانهيون کين پکو هڻنديون هيون ۽ زور ڏينديون هيون. هو ننڊ مان اٿي تڙ ڪنديون هيون. ٻانهيون سندن وارن کان ڦٽي ڏيئي سينگاريندیون هيون. هو بهترين قسم جا تيل ۽ خوشبوءِ استعمال ڪنديون هيون. کين گلاب جي گلن ۽ خوشبودار شين سان تمام گهڻو شوق هوندو هو. ٽيهري جي نماز کان پوءِ ڪڏهن ڪڏهن ڏولين يا محافن تي چڙهي پنهنجي عزيزن جي گهرن ڏانهن ويندیون هيون ۽ پنهنجين هڪ جيڏين ۽ سهيلين

---

[1] زباني روايت: مير، امام بخش خان، ٽالپر، ساڪن: بنگلو.

[2] زباني روايت: مير، امام بخش خان، ٽالپر، ساڪن: بنگلو.

[3] Langley, E.A,: "At the Court of Ali Murad", Hurst & Blacketb, London, 1860, p. 137.

سان ويهي ڳالهيون ٻولهيون ڪنديون هيون. سج لهڻ وقت هو جتي به هونديون هيون، اتي پابنديءَ سان نماز پڙهنديون هيون. نماز کان فارغ ٿي ماني کائينديون هيون. ماني ۽ کان پوءِ ويهي پاڻ ۾ ڪچهري ڪنديون هيون، يا ڳائڻين جي واتان سهرا ٻڌنديون هيون. پوءِ رات جي نماز پڙهي آرامي ٿينديون هيون[1].

vii. سواري:

ميرن کي ننڍپڻ کان وٺي گهوڙي سواريءَ ۽ تير اندازي جي سکيا ملندي هئي، تنهن ڪري وڏا شهسوار هوندا هئا. سندن سواريءَ لاءِ بهترين اٽ ۽ گهوڙا هر وقت موجود هوندا هئا. سندن ديرا به محافن ۾ چڙهندا هئا ۽ مير وڏا به گهٽو ڪري محافي ۾ چڙهندا هئا. سندن ديرا به محافن يا ڏولين جي سواري ڪندا هئا .محافي يا ڏوليءَ لاءِ حمالن جو عملو مقرر ٿيل هوندو هو. مير صاحب ڪڏهن ڪڏهن به گهوڙي يا چئو گهوڙي بگيءَ تي به چڙهندا هئا. ميرن جي وهٽن تي پنهنجا پنهنجا نالا رکيل هوندا هئا. سندن انن مان " انگلو"، " چنگلو"، "سچاڻو" " سنجهو" ۽ "نياپو" تمام نالي وارا هئا. گهوڙن مان "گلشن"، "طائوس"، " آهو"، "رانجهو"، "چمو" ۽ "نگينو" مشهور هئا[2].

viii. هٿيار:

مير هٿيارن ۾ توبون، جامڪيدار بندوقون، رائفلون، تلوارون، پڙچيون، ڀالا، زرهون، خنجر ۽ ڪٽاريون استعمال ڪندا هئا. توبون حفاظت لاءِ قلعن تي رکيل هونديون هيون ۽ جنگ جي وقت هاٿين يا ڏاندن جي ذريعي ڇڪجي ايندیون هيون. ميرن جي توبن مان "صفن صفا" ۽ "ميدان" مشهور هيون. بندوقون اڳ ۾ جامڪيدار ۽ پوءِ رائفلون استعمال ڪندا هئا. سندن بندوقن مان دلارام، بينظير، ملڪ ۽ رائفل ڪافي مشهور هيون. مير تلوار جا ڏاڍي هئا ۽ هڪ ڏڪ سان دنبي کي به اڏ ڪري سگهندا هئا[3].

جنگ جي ميدان ۾ وڏي بهادري سان وڙهندا هئا. هر هڪ مير کي پنهنجي تلوار هميشه چيلهه سان ٻڌل هوندي هئي. سندن تلوارن مان "موج"، "فتح جنگ"، "الماس" ۽ "سيراهي" مشهور هيون. سندن هٿيارن تي هيرا ۽ جواهر جڙيل هوندا هئا ۽ مٿن سون جو پاڻي چڙهيل هوندو هو[4].

---

(1) Langley, E. A,L op. cit., p. 251 to 255.

(2) زباني روايت: مير خدا حسين خان، ٽالپر، ساڪن: منگهن واري

(3) جيمس برنس: "سنڌ جي دربار"، سنڌيءَ ۾ ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1964ع، ص 76.

(4) زباني روايت: صاحبزادو حاجي، مير غلام حسين، ٽالپر.

ix. طعام:

سنو صحت بخش، زود هضم ۽ عمدو طعام تهذيب جو مکيه جزو آهي. ميرن جي دور حڪومت ۾ مغلياني، بلوچي ۽ سنڌي قسم جا طعام زيب دستر خوان هوندا هئا[1]. ميراڻو دستر خوان ڪشادو هوندو هو جتي طرح طرح جا طعام تيار ٿي ايندا هئا. هر هڪ طعام جي مٿان سونا ۽ چانديءَ جا ورق چڙهيل هوندا هئا. اڄڪلهه وانگر ڊونگن يا وڏن ڊاڪُن ۽ چمچن جو رواج ڪونه هو. هر هڪ مهمان آڏو هر طعام لاءِ جدا مخبو (ننڍڙو ڊاڪون) رکيو ويندو هو. جدا جدا طعامن جا مخبا وڏن مخبن (Trays) ۾ رکجي ايندا هئا، جن تي ريشمي پرت پريل وڏا رومال رکيل هوندا هئا. هٿن ڌٽارڻ لاءِ آبدار چانديءَ جون گينڊيون ۽ بدنا ڪٽي ايندا هئا[2].

ميرن جي طعامن مان هيٺيان طعام مشهور هئا:

ٻوڙ: ڪورمو، پونو، اڇو پونو، ڳاڙهو پونو، سبزي گوشت، ٽڪرن جو ٻوڙ، بيضن جو ٻوڙ، دولمو ڪوفتا، مختلف قسمن جو مٺو ٻوڙ ۽ مختلف سبزين جا ٻوڙ.

پلاءُ: دم پخت، برياني، آنن جو پلاءُ، مڇيءَ جو پلاءُ، قورمو پلاءُ، متنجن (ڪٽ ۽ مٽ وارو پلاءُ)، ساڳ جو پلاءُ، ڪيلن جو پلاءُ، ڪارڪن جو پلاءُ، ايراني پلاءُ ۽ ڪچي برياني.

چاشني: (عام) پنرن واري چاشني، ايراني چاشني، روسي چاشني ۽ مزعفر (ڏاڍي مٺي ۽ زعفران پيل چاشني).

ڪباب: سيخ ڪباب، تڪا ڪباب، گلوان جو ڪباب، طاس ڪباب، پهتي ڪباب، گندي (سڄو چيلو يا هرڻ پڪل)، سڄي مرغ مسلم، سيخن ۾ هرڻ ۽ تتر پڪل ۽ تلور پڪل.

مختلف قسمن جا حلوا: ملڪوتي (هڏن جي مک مان جيلي)، يخ دربهشت (خوشبودار فالودو) مختلف مٺايون، بسريون، اڦراتا، نشاستي جي ماني، سنبوسا، مربا، آچار، چٽنيون وغيره.

پلاءِ ڏنيرا: (تريل، سئيل، داسيل ۽ ڪوڪ).

ماني کان پوءِ بهترين قسم جا مختلف شربت ۽ ٿاڌليون پيش ڪيون ويندون هيون. چانهه وغيره جو رواج ڪونه هو. ان جي بدران ٿاڌل يا شربت حاضر ٿيندا هئا. ماني کان اڳ ۾ مهمانن کي عطر لڳايو ويندو هو[3].

---

[1] غلام مرتضي: شاهه، سيد: "سنڌي ڪلچر"، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، 1974ع، ص 68.

[2] زباني روايت: سرائي، امداد علي خان، ساڪن: ڪوٽڙجي.

[3] زباني روايت: صاحبزادو حاجي، مير غلام حسين خان، ٽالپر، ساڪن: ڪوٽڙجي.

x. مهمان نوازي:

ميرن جي مهمان نوازي ملڪن ۾ مشهور هوندي هئي. هونئن تہ سندن لنگر انئي پهر جاري هوندو هو جتان آيو ويو ۽ غريب غربو پيو ڪائيندو هو پر ڪو وڏي حيثيت وارو مهمان وٽن ايندو هو تہ ان لاءِ مختلف قسمن جا طعام ۽ ضرورت کان وڌيڪ هر چيز مهيا ڪري ڇڏيندا هئا. ٻين ملڪن جا سفير بہ وٽن ايندا هئا تہ سندن خلوص ۽ محبت جا ڳڻ ڳائيندا هئا. ميرن وٽ ٻين ملڪن جا نواب، سردار ۽ سفير هميشہ مهمان ٿيندا هئا. انهن کان سواءِ پير، فقير، مخدوم ۽ عالم فاضل وٽن ايندا رهندا هئا ۽ سيني جو حسب حيثيت آڏرياءُ ڪندا هئا.

xi. سخاوت:

مير وڏا مهمان نواز ۽ سخي مرد هوندا هئا. سندن در تان ڪو بہ سوالي خالي نہ ويندو هو. هو سوالين کي اٺ، گهوڙا ۽ سروپائون بخشيندا هئا. اديبن ۽ عالمن کي بہ دهرا دان ڏيندا هئا[1].

xii. وهم:

ميرن جي وقت ۾ شڪ شبها ۽ وهم ملڪ جي سيني ماڻهن ۾ هوندا هئا ۽ مير بہ ڪيترن ڳالهين ۾ وهم رکندا هئا. جيڪڏهن ڪيڏانهن شڪار تي ويندا هئا ۽ سندن ڪابي پاسي کان تتر اڏامندو هو تہ پوءِ بدشگوني سمجهي گهر موٽي ايندا هئا[2]. ستارن جي سعد ۽ نحس هجڻ تي بہ اعتبار ڪندا هئا ۽ قمر در عقرب واري وقت ۾ بہ ڪو نئون ڪم نہ ڪندا هئا. هر هڪ مير وٽ، پنهنجو فالنامو هوندو هو ۽ ٻاهر اسرڻ کان اڳ ۾ فال ڏسندو هو[3]. جيڪڏهن ڪنهن ڏوهي تي جرم ثابت نہ ٿيندو هو ۽ شڪ جي حالت پيدا ٿيندي هئي تہ پوءِ پاڻي ۽ باهہ جي آزمائش وٺندا هئا. شڪي ماڻهوءَ کي چوندا هئا تہ هو پنهنجو پاڻ پاڻيءَ ۾ وجهي. پوءِ هڪ ماڻهو ڪمان مان گز هڻندو هو ۽ ٻيو اهو گز کڻي ايندو هو. جيڪڏهن گز کڻي اچڻ تائين شڪي ماڻهوءَ ساهہ منجهائي ويو تہ هن کي بيگناهہ سمجهي ڇڏي ڏيندا هئا. پر جيڪڏهن هو اڳ ۾ ئي ساهہ نہ منجهائي سگهڻ جي حالت ۾ پاڻيءَ کان مٿو ٻاهر ڪڍندو هو تہ کيس ڏوهي سمجهي سزا ڏيندا هئا. ساڳي طرح ست هٿ ڊگهي ڪڏ ۾ مچ مچائي، شڪي ماڻهوءَ جي ٽنگن کي ڪيوڙي جا پن ويڙهي ان مچ مان لنگهائيندا هئا. جيڪڏهن هو سواءِ ڪنهن ايذاءِ اچڻ جي مچ مان نڪري ويندو هو تہ کيس

---

[1] وڏن کان ٻڌل زباني روايت: مير، فدا حسين خان، ٽالپر.

[2] زباني روايت: مير، حسين بخش خان عرف مير چٽل خان، ساڪن: ٽنڊو علي آباد.

[3] زباني احوال: مير، ولي داد خان، ٽالپر، ساڪن: ٽنڊو علي آباد.

بيگناهه سمجهي ڇڏي ڏيندا هئا، ٻي حالت ۾ ڪيس ڏوهاري سمجهي سزا ڏيندا هئا[1].

ميرن جي ڏينهن ۾ ڪجهه عامل "حاضرات" جو علم به ڄاڻندا هئا، جنهن وسيلي هو چوري وغيره، جي جاچ ڪندا هئا[2]. حاضرات کان سواءِ ڪجهه مير جنن ۽ پوتڙن جي آسيب جو عقيدو به رکندا هئا. هڪ دفعي مير علي مراد خان جي بيمار ٿيڻ وقت مير محمد مراد خان ۽ ٻيا مير الهڏني نالي هڪ يوپي کي وٺي آيا هئا. يوپي ڪافي ڪوشش ڪئي مگر مير علي مراد خان نه لهر ڪئي ۽ نه وري سندس جاڳر وجهڻ واري ڳالهه تي اعتبار ڪيائين[3].

xiii. ميرن جي عيد:

ميرن جي ڏينهن ۾ خيرپور ۾ عيد وڏي دام دوم سان ملهائي ويندي هئي. عيد کان هڪ ڏينهن اڳ ۾ شام جو مخدومن جو سجاده نشين چند ڏسڻ جي ثابتي وٺي عيد جي فتويٰ ڏيندو هو ۽ مير صاحب جي حڪم سان توبون ڇوڙيون ويديون هيون. شهرجي مسجدن ۽ سرڪاري جاين ۾ چراغان ڪيو ويندو هو. ماڻهو ساري رات خوشي ڪندا هئا ۽ عيد جي تيارين ۾ مصروف رهندا هئا. صبح جو ساجهر توبون ڇوڙيون ويديون هيون، پوءِ دهلاري عيد نماز تي هلڻ لاءِ خيرپور جي شهر ۾ پڙهو ڏيندو هو[4]. ڏهين بجي تائين عام ماڻهو عيدگاهه ۾ پهچي ويندا هئا. ان مهل تائين مير پنهنجي مخصوص ماڻهن سان پنهنجي گهر عيد نماز پڙهي وٺندا هئا. ان کان پوءِ وڏي مير صاحب جو محافو نڪرندو هو جنهن جي پٺيان ننڍا مير صاحب، وزير، سردار ۽ ٻيا ماڻهو هڪ وڏو جلوس بڻائي عيدگاهه ڏانهن هلندا هئا. عيد گاهه تي هڪ وڏو اجتماع ٿي ويندو هو. عيد جي نماز مخدومن جو سجاده نشين پڙهائيندو هو. نماز پڙهڻ کان پوءِ وري به مير صاحب محافي ۾ چڙهندو هو ۽ سندس پٺيان ساڳي طرح جلوس هلندو هو. مير صاحب جو جلوس دربار هال تي ختم ٿيندو هو ان وقت به توبون ڇوڙيون ويديون هيون. پوءِ مير صاحب هڪ ڪليل ڪچهري ڪندو هو جتي شهر جا معزز ماڻهو اچي ڪنا ٿيندا هئا ۽ مير صاحب کي "عيد مبارڪ" ڏيندا هئا. آيل ماڻهن کي عطر لڳائي، شربت پياريو ويندو هو. ان کان پوءِ سنا شاعر تهنيت جا قصيدا پيش ڪندا هئا. شاعرن کي مير صاحب جي طرفان انعام ڏنو ويندو هو. پيش امام کي به خلعت ۽ انعام ملندو هو. انهي موقعي تي رياست جا پير،

---

[1] قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 120.

[2] زباني روايت: مير، فدا حسين خان، ٽالپر، ساڪن: منگهن واري

[3] احمد علي، سرائي: "سفرنامو"، فارسي، قلمي.

[4] وڏن کان ٻڌل زباني روايت: مير حسين بخش خان، ٽالپر عرف مير، چٽل خان، ٽالپر، مير، مبارڪ خان جو پوٽو

فقير ۽ ٻيا معزز به مبارڪ ڏيڻ ايندا هئا ۽ سيني جو حيثيت مطابق آڏرياءُ ڪيو ويندو هو. وزير صاحب طرفان اميرن، سردارن ۽ ٻين ماڻهن جي لسٽ پيش ٿيندي هئي، جنهن موجب ڪين پروانا، لونگيون ۽ خلعتون ملنديون هيون. ان کان پوءِ مخدوم صاحب دعا گهرندو هو ۽ سيئي ماڻهو مير صاحب سان گڏجي ماني کائيندا هئا.

ماني کان پوءِ هر هڪ ماڻهو مير صاحب کان موڪلائي گهر ڏانهن ويندو هو. موڪلاڻي وقت به ڪين عطر لڳائي شربت پياريو ويندو هو[1].

xiv. ميرن جي دربار:

ميرن جي دربار هڪ وڏي هال ۾ ٿيندي هئي. جنهن جي ڀتين تي گلڪاري ٿيل هوندي هئي. دروازن ۽ درين تي ريشمي ڪپڙي جا پردا ڏنل هوندا هئا. ميرن لاءِ اڌ گول جي دائري ۾ هڪ مسند وڇايل هوندي هئي. مسند جي وچ تي وڏي مير لاءِ هڪ ٿلهي گدي رکيل هوندي هئي. ان تي پٽ ۽ زريءَ جو سهڻو پرت پريل هوندو هو. مسند جي مٿان ولائتي ريشمي ڪپڙي جو پوش هوندو هو. ان جون ڪنڊون سونن جهاڻن سان ڀڙل هونديون هيون. مير وڏي جي گديءَ جي پٺيان هڪ پرت پريل بخمل جو طول وهاڻو هوندو هو. گدي جي ٻنهي پاسن کان صاحبزادا ويهندا هئا، جن جي پٺيان به طول وهاڻا هوندا هئا. سفيد پوش خدمتگار ميرن جي پٺيان تلوارين ۽ ڍالن سان بيٺا هوندا هئا. مسند جي سامهون هيٺ گلم ۽ گوناگون قسمن جا غاليچا وڇايل هوندا هئا، جن تي حيثيت مطابق وزير، سردار ۽ امير ويهندا هئا. انهن جي آڏو چانديءَ جون چلمچون رکيل هونديون هيون. دروازن تي چوبدار سونيون ۽ روپيون لٺيون کنيو بيٺا هوندا هئا[2].

مسٽر پوسٽنس (Postans) جي لکڻ موجب خيرپور جي دربار ۾ حيدرآباد جي دربار کان تڪلفات ڪجهه گهٽ هوندا هئا. هي دربار بلوچي قسم جي دربار هوندي هئي ۽ قومي روايتن جي لحاظ کان هر طرح سان منفرد هئي[3].

xv. ميرن جون خصلتون:

تالپر حاڪم وڏا لائق، خوش خلق ۽ قربن پريا ماڻهو هئا، جن جي سهڻي هلت کي ڏسي، مغربي ماڻهو عجب ۾ پئجي ويندا هئا. هو وڏا مهمان نواز ۽ هردلعزيز ماڻهو هئا. برنس ۽ پاٽنجر سندن اخلاق، شان شوڪت ۽ اٿڻي ويهڻي کان تمام گهڻو متاثر هئا[4].

---

(1) زباني روايت: مير وليداد خان، تالپر، ساڪن: ٽنڊو علي آباد.

(2) زباني روايت: مير، ٻيو خان، تالپر، ساڪن: مير محمد خان جو ڪوٽ.

(3) Postans, T: "Personal Observations on Sind", op. cit. p. 213.

(4) Sorley, H. T. Dr.:"Shah Abdul Latif on Bhit", p. 143 & 144.

ميرن جي ساري خاندان کي هڪ نظر سان ڏسبو تہ سندن اخلاق ۽ تهذيب جي تعريف ڪرڻي پوندي ۽ اهو قبول ڪرڻو پوندو تہ هو جنهن ترقي ۽ اوج تي رسيا آهن، تنهن جي لائق بہ آهن. سندن شهزادن کي اهڙي لياقت ۽ فضيلت هئي، جا يورپي يا ٻئي ڏيهي ماڻهوءَ ۾ ورلي نظر ايندي. هنن جي نشست وبرخواست جو طريقو بہ اهڙو ئي تحسين جوڳو هو جهڙي سندن شڪل شباهت هئي[1].

ميجر آئوٽرام هڪ دوست ڏانهن خط ۾ لکيو هو تہ جنهن نموني سان حيدرآباد ۾ چار حاڪم ۽ خيرپور ۾ چار حاڪم حڪومت هلائي رهيا آهن، اهو ڏاريندڙ جي ڏسڻ ۽ تحسين ڪرڻ جوڳو آهي. هر هڪ حاڪم پنهنجن ماڻهن تي مزي سان حڪومت ڪري رهيو آهي[2].

xvi. ميرن جو معمول:

مير صبح جو سوير اٿندا هئا نيرن تائين درخواستن جو نيڪال ڪندا هئا. ازانسواءِ مالي قسم جي لکپڙهہ تي بہ حڪم ڏيندا هئا. تي چار ڪلاڪ ننڊ ڪندا هئا. شام جي نماز کان پوءِ هر هڪ مير عام دربار ڪندو هو جنهن ۾ ڪامورا، عملي جا ماڻهو، سردار ۽ ٻيا ايندا هئا. اتي جيڪي بہ معاملا پيش ايندا هئا، تن جا فيصلا ڪندا هئا. اها دربار اڻين وڳي تائين هلندي هئي. ان کان پوءِ هو حرمسرا ڏانهن هليا ويندا هئا، يا ڪنهن کان قصو ڪٽائيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ادبي ڪچهري ڪندا هئا يا ناچ گاني جي محفل برپا ڪرائيندا هئا، شڪار کان سواءِ ٻي ڪا بہ ورزش نہ ڪندا هئا. ڪڏهن وري اوليائن جي قبن جي زيارت لاءِ ويندا هئا[3].

جيمس برنس جي مشاهدي موجب هو پنهنجو ڪاروبار پرڀات کان بہ ڪلاڪ اڳ شروع ڪندا هئا. ان وقت هو خانگي دربار ڪندا هئا. جنهن ۾ پڪارون ٻڌندا ۽ پنهنجن علائقن جو انتظام ڪندا هئا. اهو ئي هڪ وقت هوندو هو جڏهن پنهنجي پڳ پائيندا هئا، سج اڀرڻ وقت ڪپڙن بدلائڻ لاءِ پنهنجن ڪمرن ۾ ويندا هئا ۽ ٿوري وقت کان پوءِ موتي دربار ۾ ايندا هئا، جتي سندن سمورو خاندان باقاعدي موجود هوندو هو ۽ جتي حڪومت جو سمورو ڪاروبار هلايو ويندو هو. جيڪي خط رات جو يا اڳئين ڏينهن تي آيل هوندا هئا، سي هنن جي اڳيان ڍڳ ڪري رکيا ويندا هئا. يارهين بجي تائين خطن پڙهڻ، انهن تي حڪم ڏيڻ ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ تي وقت صرف ڪيو ويندو هو. پوءِ هو ناشتي لاءِ اٿندا هئا، ٻي وڳي وري ٻاهر نڪرندا هئا ۽

---

[1] جيمس برنس: "سنڌ جي دربار"، ص 38 ۽ 40.

[2] Goldsinel, F. J. Sir.: "Jamous Outram", Vol. I, 2nd. Edition, Sind & Co, London, 1881, p. 314.

[3] Postans, T.: "Personal Observations on Sind", op. cit. p. 225.

سج لهڻ تائين گڏ هوندا هئا. ان کان پوءِ وڃي هر ڪو پنهنجي گهر آرامي ٿيندو هو[1]. ميرايراني نموني جي نشست برخواست تي زور ڏيندا هئا[2].

خيرپور جي حڪومت جو باني، مير سهراب خان صبح ساڻ نماز کان پوءِ دربار خاص ۾ خاص اميرن سان ملاقات ڪندو هو. اهم معاملن تي مشورن بعد دربار عام ٿيندي هئي، جتي هر ڪنهن کي اچڻ جي عام اجازت هوندي هئي. دروازي تي فقط هڪ دربان هوندو هو. يارهين وڳي تائين فارغ ٿي بورچي خاني جو در ڪولرائيندو هو. اول مهمانن، مسافرن، ملازمن ۽ متعلقين کي کاڌو کارايو ويندو هو. پوءِ پڪين ۽ حيوانن جي نظرداري ڪئي ويندي هئي. ان کان پوءِ ماني کائيندو هو. سندس دستر خوان تي خاندان وارا ۽ خاص ملازم شريڪ ٿيندا هئا. ٻارهين وڳي فارغ ٿي، چئين وڳي تائين گهر وڃي آرام ڪندو هو. پوءِ وري شام تائين دربار عام هوندو هو[3]. مير رستم خان جو به اهو ئي معمول هوندو هو[4].

مير علي مراد خان جو گهڻو وقت ٻاهر شڪار ۾ گذرندو هو. سندس نوڪرن جو هجوم به گهوڙن سميت ساڻن ڪنو رهندو هو. جڏهن ڪوٽڏيجي ۾ ايندو هو تڏهن صبح جو سوير شڪار تي ويندو هو. نائين وڳي موٽي ايندو هو ۽ ناشتو ڪائيندو هو پوءِ لانڊيءَ ۾ ڪچهري ڪندو هو. عرضيون پڙهي، عرضدارن کي چوندو هو ته "اوهان جي جاچ بعد بندوبست ڪبو." پوءِ جيڪا ٽپال هوندي هئي تنهن جو نيڪال ٿيندو هو. پوءِ راڳ ڳائڻ ۽ وڄائڻ وارا ايندا هئا. پوءِ آرام ڪندو هو. وري ٻنپهرن کان پوءِ اٿندو هو. وهنجي پنهنجي بندوق سان نشان چٽيندو هو يا ڪتن ۽ بازن جو شڪار ڏسندو هو. اهو سندن هر روز جو ڪم هوندو هو[5].

خانبهادر خدا داد خان جي لکڻ موجب مير علي مراد خان صبح جي نماز پڙهڻ سان قرآن پاڪ جا حافظ گهرائيندو هو. جيڪي خوش الحاني سان قرآن پاڪ پڙهندا هئا ۽ مير صاحب ويهي ٻڌندو هو. ان کان پوءِ مقرر ڪيل ورد وظيفي ۾ مشغول ٿيندو هو. سج اڀرڻ سان شڪار تي هليو ويندو هو. شڪار تان موٽي اچي ڪچهري ڪندو هو ۽ نيرن به ڪائيندو هو. ان بعد راڳ ٻڌندو هو. پوءِ ٿورو آرام ڪري وري شڪار تي ويندو هو. صبح جو هرڻ ۽ ٻين جانورن جو شڪار ڪندو هو ۽ شام جو بازن سان پڪين جو شڪار ڪندو هو پوءِ موٽي وري اچي راڳ ٻڌندو

---

[1] جيمس برنس: "سنڌ جي دربار"، حوالو ڏنل آهي، ص 73.
[2] رچرڊ برٽن: "سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ قومون،" سنڌي ترجمو حوالو ڏنل آهي، ص 151.
[3] نور احمد، خان، فريدي: "مضمون بلوچي دنيا"، ملتان، مئي 1960ع، ص 24 ۽ 25.
[4] زباني روايت: مير فدا حسين خان ٽالپر، مير رستم خان اول جو پڙپوٽو.
[5] قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور رياست جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 124.

ميراڻو چوغو

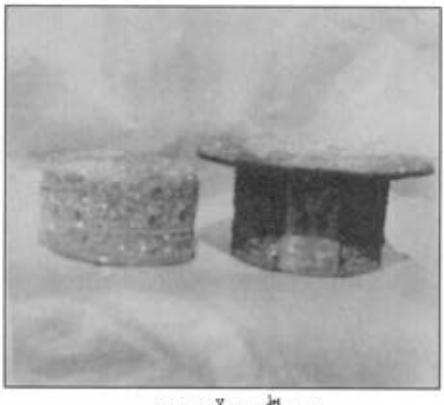

ميراڻيون ٽوپيون

ميراڻو نيم تنو

ميراڻو چولو (مردانو)

ميراڻا بُوٽ (نانگ ۽ ڦاڙهي جي کل مان ٺهيل)

ميراڻو چولو (زنانو)

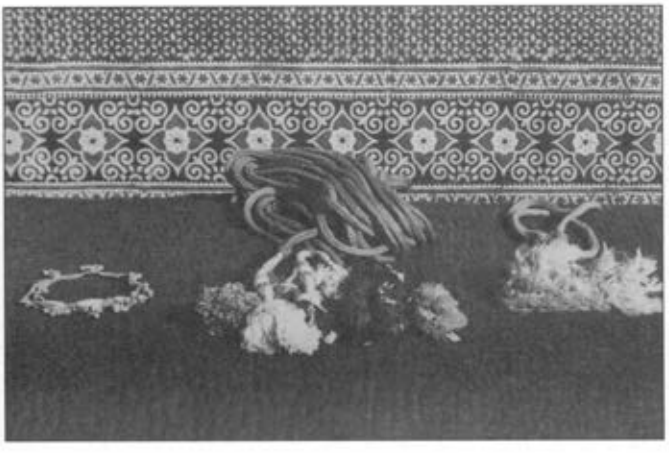

زيور: زنجيري ۽ سيج بند

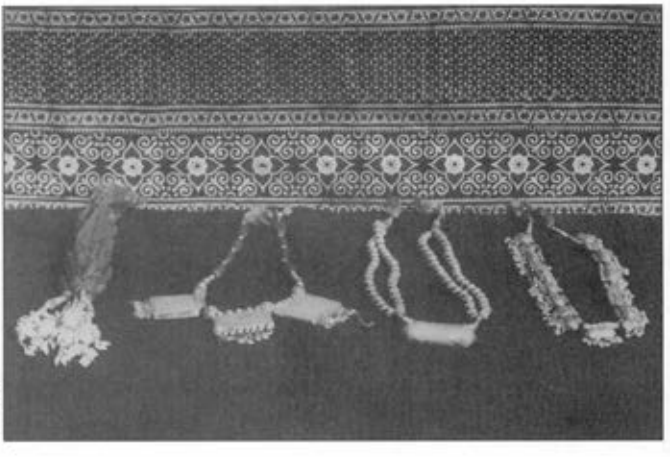

زيور: چيلهڪي، مالها، تختيون، سڳيون

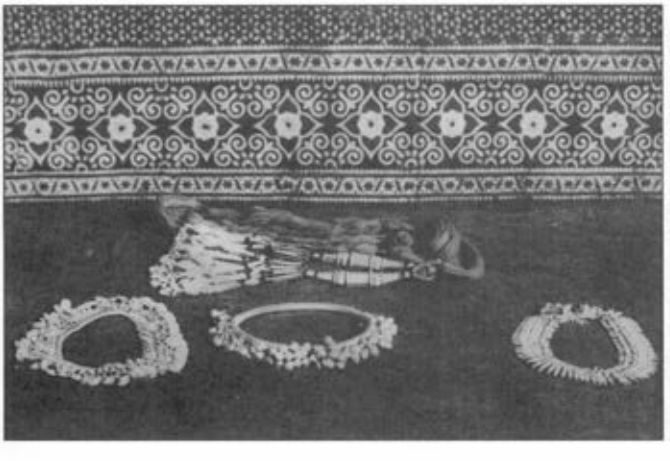

زيور: اڳٽ، ڪڙو ۽ پازيب

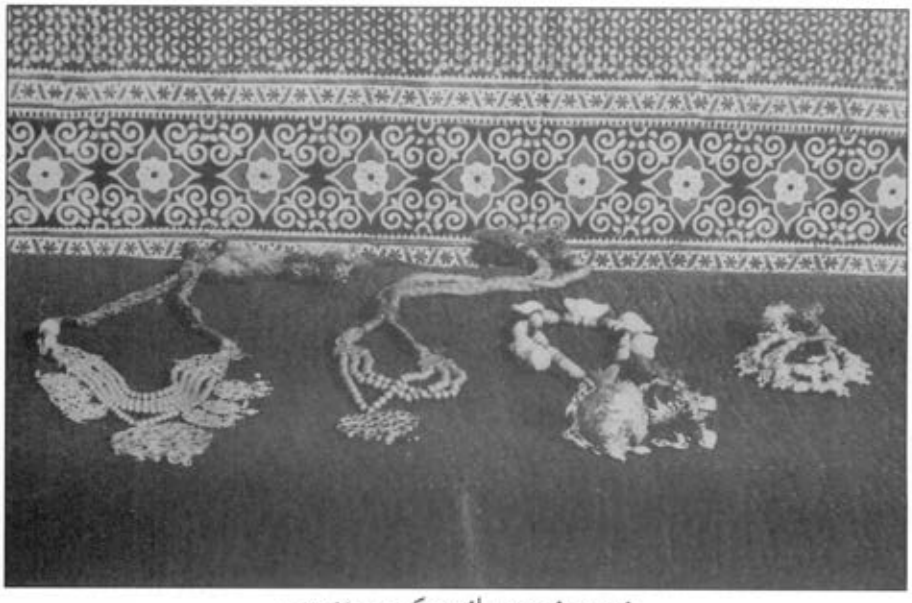

زیور: پونچیون، ہانھن رکیون ءِ دھریون

رلھیون

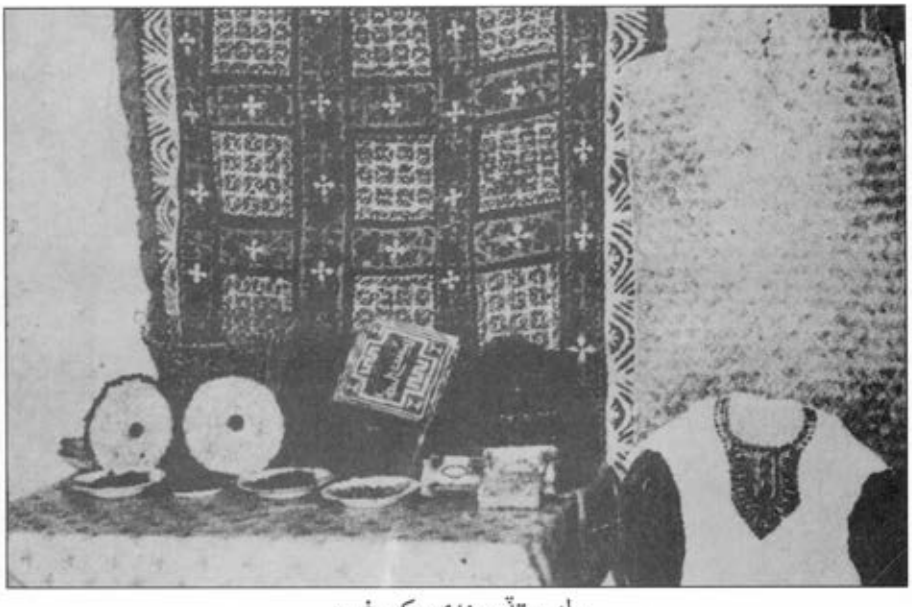

رلهي، تڏو، پنڊي، پکو وغيره

جنڊيءَ جو ڪم

هو. راڳ ٻڌڻ کان پوءِ آرامي ٿيندو هو. ناشتي واري وقت جيڪا ڪچهري ٿيندي هئي، ان ۾ عرضدارن جون شڪايتون ٻڌي تڏي تي پاڻ فيصلو ڪندو هو يا ڪنهن معتبر ماڻهوءَ کي فيصلو حوالي ڪندو هو[1].

(ت) ريتون رسمون:

مير پراڻي رسم ۽ رواج جا قائل هوندا هئا ۽ پنهنجين قومي روايتن کي قائم رکڻ ۾ فخر محسوس ڪندا هئا[2]. سنڌ جي ماڻهن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ ڪري هتان جون ڪجهه رسمون به منجهن اچي ويون. ان کان سواءِ ٺڪرن ۽ سوڍن مان شادين ڪرڻ سبب سندن شادي ۽ غمي جي رسمن ۾ به ٿوري ڦير ڦار آئي. هتي اسان سندن ريتن ۽ رسمن جو جائزو وٺنداسون.

i. سڳابندي:

تالپر پنهنجي نسل ۾ بلوچي خون قائم رکڻ جي وڏي ڪوشش ڪندا آهن ۽ گهڻو ڪري پنهنجن چاچن، مامن يا ويجهن عزيزن مان شادي ڪندا آهن. هنن ۾ پاڻ ۾ ڏي وٺ ڪرڻ جو رواج گهڻو آهي. جيڪڏهن بدلي ۾ سڳ نه هوندو اٿن ته، پوءِ بنا عيوض وٺڻ جي ئي عزيزن کي سڳ ڏئي ڇڏيندا آهن.

مير شهداد خان وڏي پنهنجي سوٽ جي پٽ مير مسو خان ماڻڪاڻي کي بنا عيوض جي سڳ ڏنو هو. اهڙيءَ طرح مير بهرام خان، مير فتح خان کي پنهنجي ڀاڻيجي ڏني. مير سهراب خان پنهنجي ڀيڻ مير محمود خان ولد مير بهرام خان کي ڏني هئي ۽ مير عبدالله خان جي شادي مير صوبدار خان شهيد جي گهران ٿي هئي. مير غلام علي خان مير ناري خان ماڻڪاڻي جي ڀيڻ سان پرڻيو هو[3].

مير سهراب خان جي گهر ۾ مير جام نندي خان جي نياڻي هئي ۽ سندس پٽ مير رستم خان وري جام نندي جي پٽ مير جام فيروز خان جي گهران شادي ڪئي هئي[4]. مير علي مراد خان خيرپور واري پنهنجي ڀائرن جي برخلاف هجڻ جي باوجود پنهنجون نياڻيون مير رستم خان جي پوٽي مير محراب خان ۽ مير غلام حيدر خان جي پوٽن مير غلام حيدر خان ثاني ۽ مير حسن علي خان کي ڏنيون هيون[5].

---

[1] خداداد خان: "خيرپورنامو" فارسي، گورنمينٽ پريس، ڪراچي، 1894ع، ص 33 ۽ 34.

[2] Postans, T: "Personal Observations on Sind", on . cit. p. 219.

[3] حاجي، مير محمد خان جو خط 20 آڪٽوبر 1975ع.

[4] زباني روايت: مير، غلام علي خان، تالپر، ساڪن: صوپو ديرو.

[5] زباني روايت: مير، فدا حسين خان، تالپر، ساڪن: منگهن واري

جيڪڏهن ميرن کي پنهنجي برادري ۾ سڳ نہ هوندو آهي تہ پوءِ حاجي زئي مرين، نطاماڻين يا راجپوت سوڍن سان مائٽي ڪندا آهن. مير سهراب خان وڏو مرين ۽ سوڍن مان بہ پرڻيو هو[1].

ii.سڳ جي ڳولا:

مير سڳ جي ڳولا لاءِ گهڻو ڪري ٻانهيون، دايون، ميراڻيون يا ٻلهاڻي قوم جون عورتون موڪليندا آهن ۽ ڪين تاڪيد ڪندا آهن تہ اهڙو سڳ ڳولي اچن جيڪو شڪل شباهت ۾ بہ چڱو هجي ۽ سندن ستن پيڙهين ۾ بہ ڪا آل (عيب) نہ هجي، يعني هن جي ڏاڏاڻن يا ناناڻن ۾ ڪنهن غير بلوچ جي گاڏڙ نسل جو خون نہ هجي. اهي عورتون سڳ ڏسڻ ايندڙيون آهن. تہ وري مزيد تفصيل هٿ ڪرڻ لاءِ وڏيڪ معتبر عورتون موڪليون ويندڙيون آهن. جڏهن حيثيت مطابق ٻانهن جي پڪ ٿيندي آهي، تڏهن اهي ئي عورتون وڃي ڪنواريتن کي اشاري طور ڳالهہ ڪري مائي جو رضامندو حاصل ڪري ايندڙيون آهن. ڪڏهن ڪڏهن سڳ گهرڻ لاءِ هڪ ٻلهاڻي بہ خط سان موڪليندا. جيڪڏهن ڪنواريتا وڏي حيثيت وارا هوندا هئا ۽ راضي نہ ٿيندا هئا، تہ پوءِ ڪو سيد يا پير فقير موڪليو ويندو هو ڪڏهن ڪڏهن ميرن جا ديرا پاڻ ميڙ ٿي ويندا آهن، ڇو جو ٻروچن کي ڪڏهن نياڻيءَ کي جواب ڏئي موتائڻ ڏاڍو ڏکيو لڳندو آهي. اهڙيءَ طرح جڏهن ڳالهيون پڪيون ٿي ويندڙيون آهن، تڏهن گهوٽيتا مٺائي تقسيم ڪندا آهن ۽ مٺائي جون ڪٿيون پري ڪنواريتن ۽ برادر ڏانهن موڪليندا آهن[2].

iii. شادمانو:

جڏهن ڪنواريتا سڳ ڏيڻ لاءِ هائو ڪندا آهن ۽ مٺائي وغيره ورهائجي ويندي آهي، تڏهن گهوٽيتا هڪ شغل ڪندا آهن، جنهن کي شادمانو سڏبو آهي. انهيءَ موقعي تي سڄي برادريءَ کي سڏبو آهي. سڀ گڏجي ڪنواريتن ڏانهن ويندا آهن. عورتون هينيون سامان کڻي هلنديون آهن: پڪي مٺائي، بادامين ۽ مصرين جا ست ست ڪنا، گربيءَ جي سائي سٽڻ، گج پريو ململ جو چولو ننهي پڌل کهنبو سونا والا ۽ در، سوني سئي، روپي وٽي، کير منڊي، سونن ڇلن وارو جوڙو، جتيون تہ گليون بہ جوڙا، سڳيون ۽ اڳٽ.

گهوٽ جي ماءُ يا سندس ويجهي سهاڳڻ عزيزياڻي سوني سئي، ڪيسر يا سندر ۾ ٻوڙي، ڪنوار جي نڪ تي هڪ ٽڪو ڪڍندي آهي ۽ ان ٽڪي واري جاءِ تي نڪ

---

[1] زباني روايت: رئيس، مير، محمد خان، مري، ساڪن: ٽنڊو مستي خان.
[2] زباني روايت: حاجي، مير، محمد بخش خان، ٽالپر.

سبندي آهي. پوءِ اها سئي نپائڻ واري دائي ڪٽي ويندي آهي. اتي سمورا ديرا گڏجي سورهن سورهن رپيا ويل جا ڏيندا آهن، جيڪي ٻلهاڻڻ ڪٽندي آهي. ان وقت فقيرياڻيون جيڪو لاڏو ڳائيندڙيون آهن، ان کي "سريهڙو" سڏبو آهي.

شادماني تي ست رڇي پڇندي آهي، ست رڇي جا خونچا ڪٽي هر هڪ ديري تي پهچائيندا آهن. هر هڪ خونچي ۾ ڏهه ڏهه ڍاڪون هوندا آهن. پرستار زاده، ميرن جي ديرن تي پنج پنج ڍاڪون موڪلبا آهن. ڪائي پي خوشي ڪرڻ کان پوءِ گهوٽيتا پنهنجي گهر موٽي ايندا آهن[1].

iv. مڱٽو:

شادماني کان ڪجهه ڏينهن پوءِ مڱٽي جي تقريب ٿيندي آهي. هن موقعي تي زنانا ڪپڙا، جتيون، اڳڻ، سڳيون ۽ رومال پنج پنج جوڙا ۽ سمورا زيور ڪٽي هلندا آهن. انهن مان هڪ وڳو ڪنوار کي پارائيندا آهن ۽ باقي وڳا وغيره ڪنوار جي ماءُ ڪٽي رکندي آهي ۽ ڏاج ۾ موٽائيندي آهي. ڪنوار جو پيءُ هڪ لونگي ڪٽي اچي گهوٽ جي ڪلهن تي رکندو آهي. هن کي شربت جوگلاس پياري رومال به ڏيندو آهي. ۽ سوني منڊي به پارائيندو آهي. پوءِ ٻانهي ٽالهه ۾ ٻُسريون ڪٽي ايندي آهي، جيڪي ڏاڏي پوٽا ڪائيندا آهن. پوءِ ٻانهيون گهوٽ کي اندر وٺي ويندڙيون آهن، جتي هو پنهنجي سس کي پيرين پوندو آهي. ٻلهاڻڻ يا ميراسڻ وٽو جهلي ويل وٺندي آهي. دهلاري در تي دهل وڄائيندا آهن. اهي سمورا سوڻ گهٽو ڪري صبح جوٽيندا آهن[2].

تٽ: ڪڏهن مڱٽي کان اڳ ۾ ۽ ڪڏهن پوءِ سموري برادري کي سڏي، شاديءَ جي تٽ ٻڌبي آهي، يعني شادي جي تياريءَ ۾ مصروف ٿي ويندا آهن ۽ ان موقعي تي به برادري جو وات منو ڪرائبو آهي.

v. تياري:

تٽ ٻڌڻ کان پوءِ گهوٽيتا شاديءَ جي تياريءَ ۾ مصروف ٿي ويندا آهن ۽ ان موقعي لاءِ طرح طرح جو سامان ڪٺو ڪندا آهن. مختلف مهمانن جي رهائش وغيره لاءِ ٻنگلا مقرر ڪيا ويندا آهن ۽ بيشمار لانڊيون تيار ٿي ويندڙيون آهن. راڳين، ڪيرين، ڪتڪن ۽ بازيگرن کي گهرائڻ جو بندوبست ڪبو آهي. برادري ۽ معزز ماڻهن ڏانهن دعوتون موڪليون ويندڙيون آهن. تٽ واري ڏينهن کان وٺي مڱٽهارن ۽ ٻلهاڻن جو وارو وري ويندو آهي. هو هر هر برادريءَ جي ماڻهن وٽ وڃي ويل وٺندا

---

[1] روايت: مائي متي ميراسڻ، ساڪن: ٽنڊو مير شير محمد خان.
[2] ايضا

رهندا آهن. دهلاري بيهجي ويندا آهن ۽ شادي گذرڻ تائين هڪ قسم جو وڏو ميلو لڳي ويندو آهي. روزانو کيل تماشا، ناٽڪ، ناچ، گانا، آتشبازي، گهٽن جي ويڙهه، ملاکڙا ۽ هر قسم جي خوشيءَ جو اظهار ڪيو ويندو آهي. مختلف ڳوٺن کان ڇيڙا اچي ڪم ڪار کي لڳي ويندا آهن.[1]

vi. ونواهه:

شادي کان ست ڏينهن اڳ ۾ وناهه يا ونواهه جو ساٿ ٿيندو آهي. هي ساٿ سڄو زنانو هوندو آهي ۽ ڄڃ سان گهوٽ نه هلندو آهي. هن موقعي تي ديڳيون چاڙهي ڪٽڪ جو اٿو پڇندا آهن ۽ ان ۾ هر قسم جي ميوات، باداميون، پستا وغيره وجهندا آهن. انهيءَ طعام کي "ڪڻ وڻ" يا پوڳاڙو سڏيندا آهن. ڪڻ وڻ جا اٿ ڪنا پربا آهن. ان کان سواءِ ٻاٽڻ جي اٿي، مصري ۽ ڪنڊ جا ٿي ڪنا به پربا آهن. برادري جا ماڻهو انهن ڪنن کان سواءِ ٻيو به ڪيترو سامان ڪٽي هلندا آهن. جهڙوڪ: هڪ گهگهو جنهن کي ڇاتيءَ وٽ اڳڙي لڳل هوندي آهي. تاڪا گلابي پٽ جا هوندا اٿس. هڪ کهنبو هڪ بوڇٽي، سائي سٽڻ، ميناڪاريءَ سان چانديءَ جون ڪڙيون، چاندي جا به واڍيلا، چاندي جي هسي، مکڻ ماکي، ڪيسوڙل، جليبين جو اٿو جون جو اٿو چٽن جو اٿو ۽ تيل صابڻ.

اڳ ۾ ٻلهائڻ يا ميراسڻ هلندي آهي ۽ ان جي پٺيان ٻي ڄڃ هوندي آهي. ڪنواريتا اڳ ۾ ئي در تي هڪ ڪلو کوڙي جنڊ جو پڙ رکي ڇڏيندا آهن. سڄي ڄڃ ان جنڊ جي پڙ مٿان لنگهندي آهي. ڪنواريتون ڄڃ جي اڳيان پاٽيءَ جو دلو هاريندڙيون آهن ۽ ڄڃ جي مٿان گلاب جو پاڻي ڇڙڪائيندڙيون آهن. پوءِ ڄڃ ڪنوار جي ڪوٺيءَ ۾ ايندي آهي. ست سهاڳڻيون گڏجي هن جا وار کوليندڙيون آهن. جن کي "مينڊيا کولڻ" سڏبو آهي. ان وقت ڪنوار کي مکڻ ماکي به چٽائيندڙيون آهن ۽ اکا به ٻڌندڙيون آهن. مختلف قسمن جو اٿو تيل صابڻ ۽ ٻيو سامان ڪنوار جي ماءُ کي ڏيندڙيون آهن. انهن سائن هلندي ٻلهائڻ يا ميراسڻ جيڪو لاڏو ڳائيندي آهي، ان کي "ڪامڻ" سڏبو آهي.[1]

vii. سرور:

شاديءَ کان هڪ رات اڳ ۾، سرور جا ساٿ ٿيندا آهن. ڄڃ جي در تپڻ وقت، ڪنواريتيون ان جا اکا هڻندڙيون آهن. ان کان سواءِ اندرئين در تي ڪچي ست جون ست تندون ٻڌل هوندڙيون آهن، جيڪي گهوٽ جي ماءُ پنهنجي سيني سان زور ڏئي

---

[1] روايت: مير، حسين بخش خان، ساڪن: ڪوٽ مير محمد خان.
[1] زباني روايت: مائي گوهر زال لعل بخش ٻلهاڻي، ساڪن: خيرپور.

چنندي آهي. ڪنواريتن وٽ وڃڻ کان پوءِ مانيءَ ۽ چانهه پاڻيءَ جو دور هلندو آهي. واندڪائي بعد گهوٽيتن جي طرف کان سڪي ۽ ڪٽيل ميندي جا پنج ٽالهه پرجي ايندا آهن. پوءِ اها ميندي پڃائيندا آهن. هڪ مٽ ۾ پاڻي وجهي هڪ هڪ شهزادي ميندي جاست ٻڪ وجهندي ويندي آهي. پوءِ پڳل ميندي جا ٽالهه پري ميز تي رکبا آهن. جيڪي رنگ ڪرڻ بعد ڪارڪن سان گڏ ورهايا ويندا آهن. ان وقت ڪٿي ڪٿي ميندي ورهائڻ بعد ڪير بہ ورهائبو آهي، ان وقت ڳائڻ واريون ويل ونندیون آهن ۽ سهرو ڳائيندیون آهن، جنهن جا ڪجهه ٻول هي آهن:

سرنبل دي سوني سهري
سهري جوڙ بڻيدي هان
لک ٽڪا حاڪم تون قربان
مئين گهندي هان
ڏيندي هان مئين
لک ٽڪا قربان.
جوڙي تون مئين گهندي هان.

ان وقت کان وٺي اسر تائين جهمرين ۽ تاڙين جا ستڪا هوندا آهن. اسر جو سڀ ميراسٽيون ۽ ميراڻيون وغيره ڳچيءَ ۾ ڪپڙو وجهي، ڪعبي ڏي منهن ڪري بيهندیون آهن. هڪ ڪهنبي ۾ سؤ رپيا ٻڌي ميراسڻ يا ٻلهاڻڻ جي حوالي ڪبا آهن. ٻلهاڻيون ان وقت بيهي سرور جو سهرو خوش الحاني سان ڳائيندیون آهن. ان سهري جا ڪل ٻتيهه ٻول هوندا آهن.

انهن سائن هلندي سج ايري ويندو آهي ۽ پتاشا وغيره ورهائي مبارڪون ڏنيون ويندیون آهن[1].

viii. پينئر:

سرور کان پوءِ صبح جو ڪهنباتي ايندو آهي ۽ در تي ويهي ڪهنبا رڳيندو آهي. ڪهنبن جو پيلو ۽ ڳاڙهو پاڻي ٻلهاڻي ۽ ننڍا مير ڪٽي ويندا آهن ۽ مذاق طور گهوٽيتن کي هڻندا آهن. ڪهنبي ناهڻ وقت بہ ويل ملندي آهي، جيڪا ڪهنباتي ڪٽي ويندو آهي[2].

ix. شادي:

شام جو شاديءَ جا ساٿ ٿيندا آهن. گهوٽيتن ۽ ڪنواريتن جون عورتون ڪنيون ٿيندیون آهن ۽ ڄڃ اڳيان ڏاج جو مظاهرو ڪيو ويندو آهي. ڏاج ڏيکارڻ

---

[1] روايت: مائي، متي ۽ مائي غلام فاطمه.
[2] روايت: حاجي غلام محمد ڪهنباتي، عمر اٽڪل 80 سال، ساڪن: خيرپور.

بعد ميرياڻيون، ٻانهيون ۽ ميراسڻيون وغيره گڏجي گانا ڳائيندڙيون آهن. ڪنواريتا ڪنوار کي حيثيت آهر ڏاج ۾ هر قسم جو سامان ڏيندا آهن. گهوٽيتن طرفان ايڪويهه جفت يعني چولو پوتي ۽ ويهه جوڙا ڏنا ويندا آهن. گهوٽ جي ماءُ نياڻين کي مٺي تي کهنبا وجهندي آهي ۽ ڪنوار وٽ وڃي، هو. کي نٿ پارائيندي آهي.

پوءِ ان جو ڇج ۽ ڇهار ڪٽي ست سهاڳڻيون ان ڇڙي، جنڊ تي وڃي بيهنديون آهن ۽ ستئي ڇٽيون جنڊ ۾ هٿ وجهنديون آهن. اڪري، جنڊ، دهل ۽ دروازي، هر هڪ کي ڳانو ٻڌبو آهي. هن ساٿ کي "ٻڪي" سڏيندا آهن.

ٻڪي وقت گهوٽ کي اندر سڏبو آهي. هن کي پيءُ يا وڏو ڀاءُ ڳانو ٻڌندو آهي ۽ پيڙ ميندي لائيندي اٿس. گهوٽ کي ڪنواريتن طرفان ڪپڙا ملندا آهن. جن کي چنگ يا ڪپڙا سڏبو آهي. اهي ڪپڙا هٿ جا سبيل صرف ٽوپا ڏنل هوندا آهن. هنن ۾ قينچي استعمال نه ٿيندي آهي. اهي ڪپڙا هڪڙي رومال ۾ ٻڌي ڏبا آهن. هڪ ڊگهو کهنبي جو ڪپڙو هوندو آهي، جنهن جو اڌ گوڏ طور استعمال ٿيندو آهي ۽ اڌ لڳن کي ويڙهيو ويندو آهي. گوڏ واري حصي کي پيچوڙي ۽ لڳن واري حصي کي پنيوڙي سڏبو آهي. پڳ گلابي ڪپڙي جي ۽ جتي نباتي هوندي آهي ۽ کهنبو ۽ بوچٽي گڏي پڳ جي مٿان ٻڌبا آهن. پوءِ گهوٽ کي ڪوٽ جي ٻاهرين دروازي تي آڻيندا آهن. جنهن کي وڪڙ سڏبو آهي. اتي گهوٽ کي پيڙ ڪير پياريندي آهي ۽ گهوٽ پيڙ کي هڪ سؤ رپيا ۽ مگٽهارن کي هڪ سؤ ٽڪا ڏيندو آهي.

هڪ طرف زالاڻان ساٿ پيا ٿيندا آهن ته ٻئي طرف گهوٽ جا ويجها رشتيدار ڪانن جي تيلين مان پکو ٺاهيندا آهن. پکي اڏڻ ۾ صرف ڪرڙجون ڪانيون ڪم آڻبيون آهن. پکي لاءِ ست ٽوٽيون هونديون آهن، جن جي هر هڪ ڏري ۾ ٽوٽين هيٺان هڪ هڪ ٽڪو ڳڙ ۽ ان پوريو ويندو آهي. پکو تيار ڪري ان جي چوڌاري ٽوٽا ٻڌي پلويڙو ٺاهبو آهي. پکي ۾ پيش جو تڏو پٽاري ان تي سيج وڇائبي آهي ان کان پوءِ پنهنجي برادريءَ مان ڪنهن ماڻهو کي پکي تي پهريدار مقرر ڪبو آهي. پکي ٺاهڻ کان پوءِ پنج مٽ اتي جا، پنجن ڪورين دانگين تي پچائبا آهن. ماني پچائڻ وارين عورتن مان هڪڙيءَ مٿان چار ويجها عزيز تلوارون جهلي بيهندا آهن ۽ تلوارن جي مٿان کهنبو وجهبو آهي. انهن پڪل مانين مان ڪٿي ٺاهبي آهي، جيڪا لاٿون ڏيڻ بعد ورهائبي آهي پوءِ هڪ جانور ذبح ڪري، ان جو ڪچو جيرو ۽ هڪ ماني پکي سان ٻڌي ڇڏيندا آهن. هن ساري ساٿ کي "پني جهلڪو" سڏبو آهي.

اهو سارو وقت گهوٽ سان هڪ ويجهو عزيز بندوق ۽ تلوار سان ڪنو رهندو آهي، جنهن کي "انهر" چئبو آهي.

اسر جو ڪنوار جو مٿو ويڙهي، ڪيس ڪپڙا پارايا ويندا آهن. ڪپڙن ۾ اڇي سٽڻ ڪليل پاچن سان هوندي آهي. گهگهو اهڙو هوندو آهي جنهن جي پٺي اگهاڙي ۽ اڳ ڍڪيل رهندو آهي. گهگهي جون ٻانهون ٿونٿين تائين هونديون آهن. ان کان سواءِ هڪ ڪهنبو ۽ هڪ بوڇٽي بہ هوندي آهي. ڪنوار جي سٽڻ ۾ اڳٽ لاڪ جو هوندو آهي ۽ جتي بہ لاڪ سان پريل هوندي آهي، جنهن کي لاڪي سڏبو آهي. سندس سڳيون بہ لاڪ جون هونديون آهن.

مٿين سيني سانڻ کان پوءِ نڪاح خواني ٿيندي آهي، جنهن ۾ ڇُهارا ۽ پتاشا تقسيم ٿيندا آهن. نڪاح بعد ميرپورخاص ۽ حيدرآباد وارا مير گهوٽ کي سرڪس ڪري مسجد ڏانهن وٺي ويندا آهن ۽ هو مسجد ۾ نماز پڙهندو آهي. خيرپور وارا مير سرڪس ڪري گهوٽ کي ڪنواربتن ڏانهن آڻيندا آهن. رستي تي گهوٽ جي مٿان پئسا گهوريا ويندا آهن. ٻاهرين دروازي تائين گهوٽ جو پيءُ يا چاچو ڪيس اندر پڪي ۾ وٺي ايندو آهي. اندرئين دروازي کي ست جي تندن سان ڏانوڻ ڏائيندا آهن ۽ گهوٽ هڪ ڍڪٽي ڀڃندو آهي. ان کان پوءِ گهوٽ ڪنوار جي رئي تي نماز پڙهندو آهي. نماز کان پوءِ گهوٽ ۽ ڪنوار کي سرمون پارائيندا آهن ۽ ٻنهي کي قرآن پاڪ جي زيارت ڪرائيندا آهن. ان کان پوءِ ويجهن عزيزن مان هر هڪ واري واري سان گهوٽ ۽ ڪنوار ٻنهي جا مٿا پاڻ ۾ ملائيندو آهي. هن سات کي "لاٽون لهڻ" سڏبو آهي. لانئن ڏيارڻ کان پوءِ گهوٽ ۽ ڪنوار کي پڪي ۾ اڪيلو ڇڏي هر هڪ هليو ويندو آهي. پڪي وارو پهريدار بہ هٽي ويندو آهي. پڪي کي چوڌاري هڪ ٻٽي ڪپڙي جو پلويڙو ڏئي ڇڏيندا آهن، جنهن کي "پيچل" سڏبو آهي. ڪجهہ وقت کان پوءِ گهوٽ ٻاهر نڪري نوان ڪپڙا پائيندو آهي ۽ هڪ ٻڪريءَ جي ڪن کي ٽڪو ڏيندو آهي. اها ٻڪري ٻلهائڻ يا ميراسڻ ڪاهي ويندي آهي. ان وقت گهوٽ جي ماءُ مهري سيراندي ڪري ان جي ڳوڻ تي گهڙي ڪن لاءِ سمهي پوندي آهي. ان بعد گهوٽ پيءُ ماءُ ۽ وڏن عزيزن کي پيرين پئي، مهمانن سان اڇي ملندو آهي. سيئي مهماني طور ڪيس ڪجهہ سلامي جا پئسا ڏيندا آهن[1].

X. نڪيتي:

شاديءَ جي ٻي رات تي نڪيتيءَ جا سات ٿيندا آهن. هن رات تي گهوٽيتا گهوٽ ۽ ڪنوار ٻنهين کي پنهنجي گهر وٺي ايندا آهن. واپسي وقت گهوٽ جي پٽڪي جو پلاند ڪنوار جي پوتيءَ جي پلاند سان ٻڌي ڇڏيندا آهن. ٻلهائڻ يا ڪا ٻانهي پنج پاءُ اٿو ڪٽي گيهہ ملائي اتي جا ڏيئا ٺاهيندي آهي. پوءِ ڪير، پتءِ گيهہ ۾ ٻاريل ڏيا

---

[1] روايت:مائي متي، مائي غلام فاطمہ ۽ مائي گوهر.

ٻلهائڻ هٿ ۾ جهلي بيهندي آهي. ڪنوار جي مٿي تي ڏاس مان ٿهيل سينهون ڏئي، ان تي کير جون ٻه ڪوريون دکيون رکبيون آهن. جن کي "ٻيلهڙا" سڏبو آهي. گهوٽ کي بغل ۾ وهاڻو ۽ ڪلهي تي مانڌاڻي هوندي آهي. ڪڏهن اها مانڌاڻي ڪنوار به کڻندي آهي. پوءِ ڪنوار ٽنيي کي ڀاڪر وجهي بيهندي آهي ۽ سندس سهرو اچي ڪيس هيرو يا ڪو ٻيو ڪجهه ڏئي سندس هٿ ڇڏرائيندو آهي. ان بعد گهوٽ ۽ ڪنوار ٻنهي کي کير پت کارائي، پلو ڇوڙائيندا آهن ۽ گهر وٺي ويندا آهن[1].

xi. ستاوڙو:

ستن ڏينهن کان پوءِ گهوٽ ڪنوار ٻئي ڄڻا گڏجي ڪنوار جي گهر ويندا آهن ۽ ڪجهه ڏينهن اتي رهي پوءِ واپس پنهنجي گهر موٽي ايندا آهن. اهو پهريون دفعو ڪنوار جي گهر وڃڻ کي ستاوڙو سڏبو آهي[2].

xii. دڳي:

جڏهن ڪنوار کي پيٽ ٿيندو آهي ۽ پنج مهينا گذرندا آهن، تڏهن پيڪا يعني ڪنوار جا مائٽ هن ڏانهن هڪ گهگهو چني ۽ ٻار جا ڪپڙا کڻي ايندا آهن جن کي "دڳيءَ جا ڪپڙا" سڏبو آهي. ان وقت جوئر جا ڦلا کارڪون تقسيم ڪبيون آهن. نون مهينن گذرڻ بعد دستور موجب پڌرو ڪري کارڪون ۽ ميندي تقسيم ڪندا آهن[3].

xiii. ڄم:

ٻار ڄمڻ کان پوءِ ٻار جو پيءُ، ڏاڏو يا پريو مڙس ٻار جي سڄي ڪن جي پرسان اذان چوندو آهي ۽ ڪبي ڪن جي پرسان اقامت جا ڪلما اچاريندو آهي. پٽ ڄمڻ جي حالت ۾ وڏا شادمانا ٿي ويندا آهن. دايا مٽن مائٽن ڏانهن مصري کڻي ايندا آهن ۽ دل گهريا دان وٺي ويندا آهن. ان وقت در جي چائٽ وٽ هڪ مهري رکي ڪاري گڏهه جو ليڏوٽو، بصر ۽ بگهڙ جي ڪل جو ٽڪرو ٽنگي ڇڏيندا آهن. ٻار جي مٿن کان عاج جو چوڙو ۽ قرآن پاڪ رکندا آهن[4].

xiv. ڇني:

ڇهين رات تي ڇني ٿيندي آهي ۽ کير پت ورهائبو آهي. ان رات تي دستور مطابق سهرو به ڪبو آهي. ڇنيءَ تي جيڪو سهرو ڳائبو آهي، ان کي "هالو" سڏبو آهي.

---

[1] روايت: مائي متي، مائي غلام فاطمه ۽ مائي گوهر.
[2] ايضًا
[3] ايضًا
[4] ايضًا

XV. لوڏ:

ڇنيءَ واري رات تي پينگهي جي گهوڙي يا ڪاٺ جون ٻہ ٽوٽيون ڪٽي انهن جي مٿان هڪ ورو رکبو آهي. پوءِ هڪ وايِ يا ٽلهي نوڙي ڪٽي، ٻني ڪري وري جا ٻئي پاسا ٻڌبا آهن. وايِ جي هيٺان هڪ فراسي رکبي آهي، جنهن کي "کرڙ" ٻہ سڏيندا آهن. فراسيءَ جا ٻئي پاسا وايِ جي مٿان ورائي، ان جي هيٺان ديندار رکبو آهي. جنهن کي منهن رکڻي ٻہ سڏبو آهي. ان جي مٿان هڪ صاف چادر رکي هڪ طول ۽ ٽي ننڍيون وهاڻيون رکبيون آهن. منهن رکڻي جي چوڌاري ڪچي ست جي ڦوري جون ست تندون ويڙهبيون آهن ۽ ڦورو چنڻ کان سواءِ پرسان رکي ڇڏبو آهي. ان کان سواءِ ست سوئا ۽ ست سيون ٻہ چوڌاري ٽنبي ڇڏبيون آهن. پوءِ ٻار کي ڪٽي اچي اتي سمهاربو آهي. ٻاهران ٽوٽين جي مٿن کان ست گز ڪمانون سوئن ۾ ڦاسائي لڙڪائي ڇڏبيون آهن. قرآن پاڪ ٻار جي مٿن جي پرسان رکبو آهي. ان کان پوءِ ٻار جا مائٽ اچي واري تي لوڏو ڏيندا آهن ۽ ٻار تي نالو رکندا آهن. ماڻڪاڻي مير، ٻار تي نالو پهرين ڏينهن تي ئي رکي ڇڏيندا آهن. ان وقت ڍولڪ تي هالا ڳايا ويندا آهن ۽ گهور ٿيندي آهي، جيڪا ٻلهاڻڻ يا ميراسن ڪٽي ويندوآهي. دائي کي پڳر کان سواءِ هنڌ بسترا، ڪپڙا ۽ سٺو ڪاڏو ملندو آهي. هوءَ ٿج ڇڏائڻ تائين ٻار سان گڏ رهندي آهي. ٻار تي پورا چاليهہ ڏينهن پهرو (زالن جو) رهندو آهي ۽ ڪنهن ٻہ ميري مٽي واري يا اوپٽو ماڻهوءَ کي ٻار جي منهن پوڻ نہ ڏيندا آهن[1].

XVi. جهنڊ:

ڇنيءَ کان پوءِ صبح تائين ڏهين وڳي سڄي براهري ڪٺي ٿيندي آهي. دائي ٻار کي هنج ۾ ڪٽي ويهندي آهي. هن جي مٿان کهنبو يا پوتي وجهندا آهن ۽ ٻار جو مٿو ڪوڙائيندا آهن. هن سات کي جهنڊ لاهڻ سڏبو آهي. جهنڊ وارا وار چانديءَ ۾ توري اها چاندي خيرات ڪري ڇڏيندا آهن. جهنڊ لاهڻ واري کي حيثيت مطابق پڳر ملندو آهي. برادريءَ جو صدقو ٻلهاڻي وٺندا آهن[2].

XVii. عقيقو:

جهنڊ لاهڻ کان پوءِ ساڳي ڏينهن تي عقيقو ڪبو آهي. عقيقي ۾ ڪم از ڪم هڪ سال جي بي عيب ٻڪر ذبح ڪري عقيقي جي دعا پڙهبي آهي. ٻڪر جي کل لاهي، عضوا سنڌن کان جدا ڪبا آهن ۽ هڏ نہ توڙبو آهي. کل ٻلهاڻڻ ڪٽي ويندي آهي، باقي منڊي، اوجهري ۽ آنڊا ڪڍي هڪ پاسي زمين ۾ پوري ڇڏبا آهن. ٻيو

---

[1] روايت: مائي متي، مائي غلام فاطمہ، مائي گوهر ۽ مائي خيران.

[2] روايت: مائي متي، مائي غلام فاطمہ، مائي گوهر، مائي خيران.

سمورو گوشت ديڳ ۾ وجهي تيستائين رڌبو آهي، جيستائين هڏا جدا ٿي وڃن. گوشت ۾ گيهه ۽ لوڻ وجهبو آهي، باقي ڪاتيءَ سان وڍيل ڪابه شيءِ شامل نه ڪبي آهي. گوشت لاهي، هڏا ڪڍي پوري ڇڏبا آهن. اهو گوشت ٻار جي پيءُ ۽ ماءُ کان سواءِ ٻيا سڀ عزيز کائيندا آهن[1].

xviii. يارهو:

ڇني کان پوءِ يارهين ڏينهن تي ترن سميت ست اَن آٽي، انهن جا ڪوهر ڪبا آهن ۽ ڏاڪون پري عزيزن جي ديرن تي موڪلبا آهن، جتان ٻلهائڻ وڃي ويل وٺي ايندي آهي[2].

xix. چوڏهو:

چوڏهين تي به ساڳي طرح ستن انن جا ڪوهر تيار ڪري ديرن ڏانهن موڪليندا آهن[3].

xx. چاليهو:

چاليهن ڏينهن تي ڪوهرن سان گڏ، ٻُسريون به پچائبيون آهن ۽ ديرن ڏانهن موڪلبيون آهن. چاليهي جي ويل بناري واري ٻانهي وٺندي آهي. هن کي هر ديري تان چاليهه پاتيون ان جون ۽ چاليهه ٽڪا روڪ ملندا آهن[4].

xxi. ڪچر:

نون مهينن گذرڻ کان پوءِ ڪچر جو ساٿ ٿيندو آهي، جنهن کي "خشڪي" به سڏيندا آهن. هن ساٿ ۾ ٻار کي اڇي گهٽي جي اُن يا ڪپهه مان مصنوعي ڏاڙهي ۽ مڇون ٺاهي ٻڌندا آهن. ان کان سواءِ هن کي يارهن هٿ ڪپڙي جو پٽڪو ڳاڙهي ڏوري سان اڇي ستڻ ۽ زريءَ سان ڀريل موزا به پارائبا آهن. پوءِ گهٽو ڪري ڇلڳري ٻروچ يا ڪنهن ٻي عزيز کي اڳ ۾ لونگي ٻڌرائيندا آهن ۽ هو ٻار کي ڪڇ تي ڪٽي بيهندو آهي. ٿوري وقت کان پوءِ ٻار کي گهوڙي تي ويهاريندا آهن. اڳيان تلوار به رکندا اٿس ۽ هٿن ۾ گزڪمان به ڏيندا اٿس. هن ساٿ جي موقعي تي به هالا ڳايا ويندا آهن ۽ گهور ٿيندي آهي[5].

---

[1] ايضا

[2] ايضا

[3] ايضا

[4] ايضا

[5] روايت: مائي متي، مائي غلام فاطمه، مائي گوهر ۽ مائي خيران.

xxii. طوهر:

طوهر لاءِ بہ شاديءَ وانگر تٽ ٻڌبي آهي ۽ مهينو ڪن اڳ ۾ ساڳي نموني سان تياري ڪبي آهي. دهلاري بيهجي ويندا آهن ۽ شادي وانگر ڪيل تماشا ۽ راڳ روپ ٿيندا آهن. طوهر ڪان ست ڏينهن اڳ ۾ ڪهنباتي در تي ويهاري ڪهنبا ۽ ريتار ڳائبا آهن. ڪهنبي رڳڻ کي "ڪهنبو وهنڻ" سڏبو آهي. پٽڪي ۽ گوڏ جا بوڇڻ گلابي رڪبا آهن. ڪهنبا وغيره نياڻين کي ڏبا آهن. باقي گوڏ وارو بوڇڻ طوهر واري ڏينهن تي ٻار کي ٻڌبو آهي. جڏهن ڪنهن مير صاحب جي ٻار جي طوهر ٿيندي آهي، تڏهن پنهنجن نوڪرن يا ٻين غريبن جي ٻارن جو طوهر بہ پنهنجي خرچ تي ڪرائي ڇڏيندو آهي. طوهر واري ڏينهن تي ڪيترائي ڏينهن شهر ۾ ڍولڪ تي لاڏا ڳائبا آهن. طوهر واري ڏينهن تي ٻار کي سندس ڀيڻ ڪپڙا پارائي ڳانو ٻڌندي آهي. سهرا (سونا) ۽ پٽڪو پيءُ ٻڌرائيندو آهي. ٻار کي هڪ پاٽ تي ويهاري سندس پير هيٺان گينيون يا رڀيا رکبا آهن. پوءِ حجم (بوئو) طوهر ڪندو آهي. طوهرڪان اڳ واري شام تي دستور موجب ٻڪي ۽ رات جو سرور ٿيندو آهي. جنهن وقت ٻار جي طوهر ٿيندي آهي، ان وقت ٽج پياريندڙ دائي ڪوري ڪونڊيءَ ۾ پير وجهي بيهندي آهي. سندس مٿي تي جنڊ جو مٿيون پڙ رکبو آهي. ٻار جي ماءُ کي بہ مٿي تي قرآن هوندو آهي ۽ بيٺي هوندي آهي. جڏهن ٻار کي طوهر ڪرائي، گهر ۾ آڻيندا آهن، تڏهن سندس ماءُ ۽ دائي قرآن ۽ جنڊ رکي ٻار جي خدمت ۾ پهچنديون آهن. جيستائين طوهر وارو ٻار مٿي تي پاٽي وجهندو آهي، تيستائين ڪنهن بہ ميري مٿي واري کي سندس ويجهواڇڻ نہ ڏبو آهي[1].

xxiii. غمي:

جڏهن ميرن مان ڪو بہ ماڻهو وفات ڪندو آهي تہ اوڙي پاڙي ۾ ماتم برپا ٿي ويندو آهي. شهرن ۾ هڙتال ڪري دڪان وغيره بند ڪيا ويندا آهن. قضيي جي خبر ٻڌڻ شرط ٻلهاڻي، ميراسي ۽ مڱڻهار قوم جون عورتون مٿو پٽينديون ڏيڍي تي پهچي ويندیون آهن ۽ ميرن جي عورتن سان گڏجي بيهي پار ڪڍنديون آهن ۽ سينہ زني ڪنديون آهن ۽ اوسارا چونديون آهن. جيئن محرم شريف جي ماتم ۾ زاريون چوندا آهن تيئن هتي بہ هڪڙي عورت اوسارو چوندي ويندي آهي ۽ ٻيون هن کي ورندي ڏينديون زار زار رئنديون آهن. اهو پٽڪو پٽر وارا سمورا ڏينهن هلندو آهي. ڪجهہ وقت روئي پٽي ويهنديون آهن ۽ جڏهن ٻيون عورتون معذرت تي ايندیون آهن. تڏهن وري ساڳيو پٽڪو شروع ٿي ويندو آهي. جڏهن برادريءَ جون عورتون فوتي جو ٻڌي پري کان ايندیون آهن. تڏهن انهن مان هر هڪ قضيي وارن

---

[1] روايت: مائي متي، مائي غلام فاطمہ،مائي گوهر ۽ مائي خيران.

عورتن سان گلو ملائي رئندي ۽ پار ڪيندي آهي. هو جڏهن پٽر کان پوءِ واپس پنهنجن گهرن ڏانهن ويندڙيون آهن، تڏهن هر هڪ کي اڇي پوتي، گلن کان سواءِ جتي ۽ چاندي جا ڀنڙا ڏنا ويندا آهن. پٽر پورا يارهن ڏينهن هلندو آهي. پٽر جڏهن ڪٽندا آهن، تڏهن ٻلهاڻي ٻهاري ڏئي اڳ ۾ ان ۽ ڪپڙ جا پن اڇليندو آهي ۽ پوءِ ان ۽ ڪپڙ جي پنن جي مٿان گلم وڇائيندا آهن.

ميرن جي دفن ڪفن جوبندوبست عام سنڌين وانگر ٿيندو آهي، پر ميرن جي انتظام ۾ ٻين کان خرچ وڌيڪ ٿيندو آهي، جنازي سان وڏو جلوس نڪرندو آهي.

مردن جي پٽر ۾ جڏهن ڪو ماڻهو تعزيت لاءِ ايندو آهي، تہ اڳ ۾ هن سان ڪو ٻہ نہ ملندو آهي. هو پٽر ۾ ويهي دعا گهرندو آهي ۽ معذرت ڪندو آهي. معذرت کان پوءِ هن سان ملندا آهن. عورتون خواهہ مرد پٽر وارا سڀ ڏينهن ڪارا ڪپڙا پائيندا آهن. فوتيءَ جي زال ٻارنهن مهينا گهنڊ ڪري ويني هوندي آهي ۽ گهٽو ڪري ڪنهن جي ٻہ منهن نہ پوندي آهي. هوءَ پنهنجي مٿي هيٺان وهاڻي ٻدران سر رکندي آهي. ست جمٽا ٿيندا آهن. چاليهي تي عورتون ٻہ مقام تي ويندڙيون آهن ۽ قبر تي ڪجيءَ جا ڦرها، ان ۽ دال ڇٽيندڙيون آهن.

پٽر وارو عرصو ڏيڍي ۾ ماتم جي صف ڇانيل هوندي آهي. فقيرياڻيون دهل تي ڍڍ وڄائيندڙيون آهن ۽ اوسارا چونڊيون رهندڙيون آهن. پٽر گذرڻ کان پوءِ مٿي ڏوءَ ٿيندي آهي ۽ برادري جاسمورا ماڻهوگڏجي تيل ميٽ سان تڙ ڪندا آهن.

غسل ڏيڻ واري ماڻهو کي هڪ روپي لٺ، سونا سيج بند، چاندي جي چلمچي ۽ ڪونئرو ڪپڙا ۽ ٻيو ڪافي سامان نذراني طور ملندو آهي. ٻلهاڻڻ کي ٻہ زيور ۽ ڪپڙا ملندا آهن. فوتيءَ جي قبر تي مهينن جا مهينا حافظ ويهاريا آهن جيڪي قرآن خواني ڪندا رهندا آهن.

غميءَ جون ساريون رسمون پوريون ڪري، پوءِ فوتيءَ جي وڏي پٽ جي دستاربنديءَ ڪندا آهن. برادري جو هر هڪ پريو مڙس هن کي پڳ جو هڪ وڪڙ ڏيارينندو آهي.

xxiv. رسمن ۾ قبر قار:

شاديءَ ۽ غمي جون مٿيون تقريبون مير امام بخش خان جي ڏينهن تائين باقاعده ٿيندڙيون رهندڙيون هيون، جن تي گهڻو خرچ ٿيندو هو. پوءِ مير ٻہ غريب ٿيندا ويا ۽ اهي رسمون جيئن پوءِ تيئن گهٽ ٿيندڙيون ويون ۽ هاڻي نالي ماتر وڃي رهيون آهن. ايتري قدر جو ڪجهہ ميرن 27 سيپٽمبر 1918ع تي هڪ وڏي ميٽنگ ڪوٺائي پنهنجين پراڻين رسمن ۾ اصلاح آڻڻ لاءِ هڪ ٺهراءُ پاس ڪيو جنهن موجب مقام

بہ سهولت موجب پنهنجن پنهنجن ڳوٺن ۾ مقرر ڪيائون ۽ خرچ بہ گهٽائي ڇڏيائون. انهيءَ نهراءُ تي هيٺين ميرن دستخط ڪيا: مير دوست محمد خان، مير خداداد خان، مير عبدالعزيز خان، مير غلام قادر خان، مير خير محمد خان، مير حسين بخش خان، مير شهدادخان، مير الله داد خان، مير غلام رسول خان، مير فتح علي خان ۽ مير غلام حيدر خان[1].

مٿيان سمورا مير، مير رستم خان اول ۽ مير مبارڪ خان جي اولاد مان هئا.

(ج) مذهب:

ميرن جي مذهبي مڪتب فڪر متعلق متضاد روايتون ملن ٿيون.

ڪن جي خيال موجب هو اصل ۾ سني فرقي جا هئا، پر پوءِ ايراني عالمن ۽ درٻارين جي ذريعي شيعت اختيار ڪيائون[1]. سنڌ جو آخري ٽالپر تاجدار مير نصير خان لکي ٿو تہ ٽالپرن جو وڏو مير شهداد خان ڪلهوڙن جي صحبت ۾ شيعو بڻيو ۽ ڪلهوڙا اصل ۾ سيد ميران شاهہ جونپوري جا مريد ۽ شيعا هئا. حالانڪہ ميان نور محمد ڪلهوڙي پنهنجي وصيت ۾ پنهنجي خاندان کي حنفي فقهہ جو قائل سڏيو آهي[2]. مير علي مراد خان خيرپوريءَ جو پڙ پوٽو صاحبزادو مير حاجي غلام حسين روايت ٿو ڪري تہ ٽالپر اصل کان وٺي شيعا هئا، ۽ پنهنجو مذهب ڪڏهن بہ ڪونہ مٽايو هئائون[3]. بهرحال سنڌ جي اوائلي ٽالپرن جو مذهبي مڪتب فڪر ڪهڙو بہ هجي،پر اها ڳالهہ پڪ سان چئي سگهجي ٿي، تہ خيرپور جا ٽالپر مير سهراب خان کان وٺي شيعا رهيا آهن ۽ اڄ تائين شيعا آهن. ان جي ثبوت لاءِ خيرپور جي ڪراڙن ماڻهن جون پنهنجن وڏن کان ٻڌل متواتر روايتون ۽ ماتمداري جا آثار پڪا ۽ پختا دليل آهن.

i. مذهبي پاليسي:

مير شخصي طرح سان اهل تشيعت جي اصولن جي سختي سان پابندي ڪندا هئا، پر پنهنجي سني رعايا سان بہ ڪمال رواداري جو برتاءُ ڪندا هئا، ايتري قدر جو سندن حڪومت ۾ سمورا فيصلا حنفي فقہ موجب ٿيندا هئا ۽ سمورا قاضي سني هوندا هئا[4].

---

[1] مير دوست محمد خان جو بياض

[1] خانگي خط: مير، حاجي بخش خان، ميرپورخاص وارو.

[2] ضامن ڪنتوري، سيد: "عبرتڪده سنڌ"، نفيس اڪيڊمي، ڪراچي، 1967ع، ص 375، 376.

[3] پراڻو ۽ ڦاٽل، قلمي نسخو،منشورالوصيت، مملوڪ: مرزا، عباس علي، بيگ، ساڪن: حيدرآباد.

[4] زباني روايت: صاحبزادو مير، حاجي غلام حسين خان، ٽالپر، ساڪن: ڪوٽڙيجي.

سندن وزيرن ۽ فوجي ماڻهن جي اڪثريت سني هوندي هئي. ان کان سواءِ سني مذهب جي پيرن، فقيرن، عالمن ۽ مجاورن جي دل کولي سرپرستي ڪندا هئا ۽ سندن گذاري لاءِ معقول جاگيرون عطا ڪندا هئا. انهن ڳالهين جي ڪري سنين ۽ شيعن ۾ ڪو به تصادم ڪونه ٿيندو هو. ۽ سيئي ڀائرن وانگر گذاريندا هئا ۽ هڪ ٻئي جي تقريبن ۾ شريڪ ٿيندا هئا. عيدن جي موقعي تي وقت جا حاڪم به شيعن جي مختصر جماعت سان نماز پڙهڻ کانپوءِ سنين جي عيد گاهه ۾ اچي ساڻن گڏجي نماز پڙهندا هئا. نماز کانپوءِ هڪ وڏي دربار ڪندا هئا، جتي ميرن ۽ وزيرن سان گڏ سني عالم، پير ۽ فقير به اچي ڪٺا ٿيندا هئا، جتي کين خلعتون ۽ لونگيون ملنديون هيون[1]. ميرن جي پراڻي مقام قادر بخش جي قبن ۾ جيڪي تربتون آهن، تن تي به سنين وارو ئي ڪلمو اڪريل آهي[2]. مطلب ته هو پنهنجي سني رعايا جي هر طرح سان پاس خاطري ڪندا هئا.

ساڳئي نموني ۾ هندن سان به ميرن جو تمام سٺو سلوڪ هوندو هو. کين پنهنجي مذهب جي پوري آزادي هوندي هئي. کين پنهنجي تقريبن ملهائڻ ۾ ڪا به دقت پيش نه هئي. هندو فقيرن ۽ ٻاون کي ميرن جي طرفان پروانا ۽ جاگيرون عطا ٿينديون هيون. مير سهراب خان، سوامي سک ديوکي نذراني طور ڪجهه زمين ۽ معافي جو پروانو عطا ڪيو هو[3]. هندو هر ڳوٺ ۽ شهر ۾ آزادي سان ڏياري، هولي، دسهڙو ۽ ٻيا ڏڻ ملهائيندا هئا ۽ انهن موقعن تي مسلمان به ساڻن شريڪ ٿيندا هئا.

مير رستم خان ۽ مير علي مراد خان توڙي سندن جانشين مسلمان پيرن، فقيرن سان گڏ هندو ساڌن ۽ سنتن کي به جاگيرون بخشيندا رهيا. ان کانسواءِ سندن دفتر جون وڏيون نوڪريون هندو عالمن جي حوالي هونديون هيون. مير علي مراد خان جي ڏينهن ۾ ڪهڙن جي مخدومن ۽ اڇڻ فقيرن بهاري ڳوٺ جي هڪ هندو کي زوري مسلمان ڪيو ته مير صاحب کين ڪوٽ تي چاڙهي قيد رکيو[4].

مطلب ته خيرپور جا مير مسلمانن توڙي هندن سان بلڪل رواداريءَ وارو سلوڪ رکندا هئا ۽ سندن مذهبي نيتي فراخدلانه هئي.

ii. ماتم داري:

خيرپور جا سمورا مير شيعا هئا ۽ محرم مهيني جي ڏهاڪي جا پويان تي ڏينهن

---

[1] زباني روايت: صاحبزادو حاجي، مير، غلام حسين، تالپر.

[2] ذاتي مشاهدو.

[3] محمد حنيف، مهر: "تاريخ ٽڪاڻي تالپر"، اردو پاڪ مجاهد انجمن، ميرپورخاص، 1971ع، ص 49.

[4] الله بخش عباسي، مخدوم، "تذڪره مخاديم کهڙا"، فارسي قلمي نسخو، مملوڪ راقم الحروف.

ماتمداري ۾ گذاريندا هئا[1]. مير علي مراد خان جي پٽن، مير جان محمد خان ۽ مير خان محمد خان ماتمداري ۾ اضافو آندو ۽ پورا ڏهه ڏينهن ماتم جون تقريبون قائم ڪيائون[2]. ان وقت کان وٺي سمورا مير ڏهه ئي ڏينهن ماتم ۾ گذاريندا هئا ۽ ڪارا ڪپڙا پائيندا هئا. ماتم جون مجلسون سنڌي زبان ۾ پڙهيون ويندڙيون هيون، جن ۾ رياست جا سني خواهه شيعا سڀ شامل ٿيندا هئا[3].

مير جان محمد خان، مير خان محمد ۽ سندن والده خيرپور ۾ رهندا هئا. تنهن ڪري ماتم جي تقريبن جو زور به خيرپور جي شهر ۾ ئي ٿيندو هو. محرم جا پهريان ڇهه ڏينهن، مير صاحبن جي مذهبي پيشوا سيد جعفر علي شاهه ۽ ڪجهه ٻين ماڻهن وٽ ماتم جون مجلسون ٿيندڙيون هيون، جن ۾ اهل بيت جي فضائل ۽ مصائب جو بيان ٿيندو هو. هر هڪ مجلس کان پوءِ سينا زني جو ماتم ٿيندو هو. محرم جي اٺين، نائين ۽ ڏهين تاريخ جي راتين تي ٽي وڏا جلوس ڪڍيا ويندا هئا. ميندي جو جلوس، سيج جو جلوس ۽ تعزيي جو جلوس. انهن مان هر هڪ جلوس ۾ ڪافي ماڻهو شريڪ ٿيندا هئا. جن مان ڪي سينه زني ڪندا هئا، ڪي زنجيرون هڻندا هئا، ته ڪي وري زاريون ۽ نوحا پڙهندا هئا. جلوس جي اڳ ۾ هڪ هاٿي هوندو هو جنهن تي ڪجهه جهنڊا هڻندا هئا. ان جي پويان چار بيل گاڏيون هونديون هيون، جن تي جوڙي جوڙي نقارن جي هوندي هئي. نقارن سان گڏ شرنا به وڄندي هلندي هئي. ان کان پوءِ دلدل جي تمثيل ۾ هڪ سينگاريل ۽ سنجيل گهوڙو هلندو هو جنهن جي سنجن ۾ ڪجهه تير ٽنبيل هوندا هئا. دلدل کان پوءِ ميندي، سيج يا تابوت ڪلهن تي کڻي هلندا هئا. انهن جي پٺيان ماتمين جو هجوم هلندو هو جنهن جي پٺيان ڪافي انداز ۾ عورتون به پٽيندڙيون ۽ زاريون چوندڙيون هلندڙيون هيون. اهو سارو جلوس شهر جي هر هڪ چوڪ تي بيهي پٽڪو ڪندو هو[4].

ماتم داري جي جلوس ۾ هندو به مسلمانن وانگر حصو وٺندا هئا. سمورا ماتمي روئيندا پٽيندا هلندا هئا. مير جان محمد خان جي اڪين مان ڳوڙهن جا نار وهندا هئا. هر هڪ جلوس سيد جعفر علي شاهه جي ٽلهي کان شروع ٿيندو هو ۽ ساري شهر جو چڪر ڪاٽي ميرن جي ڏيڏي تي ختم ٿيندو هو[5].

---

(1) زباني روايت: سرائي، امداد علي خان، ساڪن: ڪوٽڏيجي.

(2) زباني روايت: مير، مزيد حيدر خان، ٽالپر ساڪن: خيرپور ميرس.

(3) قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور رياست جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 127.

(4) Langley: "At the Court of Ali Murad", Vol. II, op. cit. pp. 180 & 181.

(5) Ibid: p. 182

مير علي مراد خان جي وفات کان پوءِ، جڏهن مير فيض محمد خان تخت نشين ٿيو تڏهن ماتم داري ۾ مزيد اضافو آيو ۽ خيرپور کان سواءِ ڪوٽڏيجي ۾ به ماتمي جلوس نڪرڻ لڳا. هڪ ئي وقت تي خيرپور ۽ ڪوٽڏيجي جي شهرن ۾ هيٺيون تقريبات به باقاعدگي سان ملهائجڻ لڳيون:

ڪهنبو:

هي تقريب ڇهين محرم جي شام تي ٿيندي آهي. صبح کان وٺي ٽيپهري تائين مجلس هلندي آهي. شهر جي مختلف پڙن تان ماتمي جلوس اچي امام بارگاهه ۾ ڪٺا ٿيندا آهن. اتي هڪ پڳ ڪڍندا آهن. ان کان پوءِ تمثيلي طور حلب کان هڪ قاصد خط ۽ سوغاتون کڻي ايندو آهي ۽ ذاڪر سان اچي سوال جواب ڪندو آهي. انهن تمثيلي سوالن جوابن ٻڌڻ تي مجلس ۾ ڪُهرام مچي ويندو آهي ۽ وڏو ماتم ٿيندو آهي[1].

جهنڊا:

ڇهين تاريخ گذاري، ستين جي رات تي جهنڊن جو جلوس نڪرندو آهي ۽ ساري شهر جو چڪر ڪاٽيندو آهي. ساڳئي نموني ميندي، سيج ۽ تابوت جا جلوس اٿين، نائين ڏهين تاريخ تي نڪرندا آهن[2].

اعمال:

ڏهين محرم جي صبح جو ساجهر ئي ٻه رڪعتون نماز پڙهي، عاشوري جا اعمال بجا آندا ويندا آهن. نماز ۾ "اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ" پڙهندا ست دفعا اڳتي ۽ ست دفعا پٺتي ٿيندا آهن. ان کانپوءِ هڪ هزار دفعا شهيدن جي قاتلن تي لعنت ڪندا آهن[3].

گهڙي:

عاشوري جي اعمال کان پوءِ گهڙي جو ماتم ٿيندو آهي. هڪ ماڻهو پاڻي جو دلو ڀري مٿي تي کڻندو آهي. چار ڄڻا تلوارون کڻي، تلوارن جي مٿان کهنبو وجهندا آهن، ۽ پاڻي جي دلي جي مٿان جهليندا آهن. پوءِ دلي وارو اڳي ٿيندو آهي. ماتمين جو جلوس هن جي پنيان هلندو آهي. پوءِ اهو سڄو جلوس علم جي ايوان ۾ ايندو آهي، جتي اهو دلو پڳو ويندو آهي. دلي ڀڃڻ شرط پٽڪو شروع ٿي ويندو آهي[4].

---

[1] زباني روايت: سرائي، امداد علي خان، ساڪن: ڪوٽڏيجي.
[2] زباني روايت سرائي امداد علي خان، ساڪن: ڪوٽڏيجي.
[3] ايضا
[4] ايضا

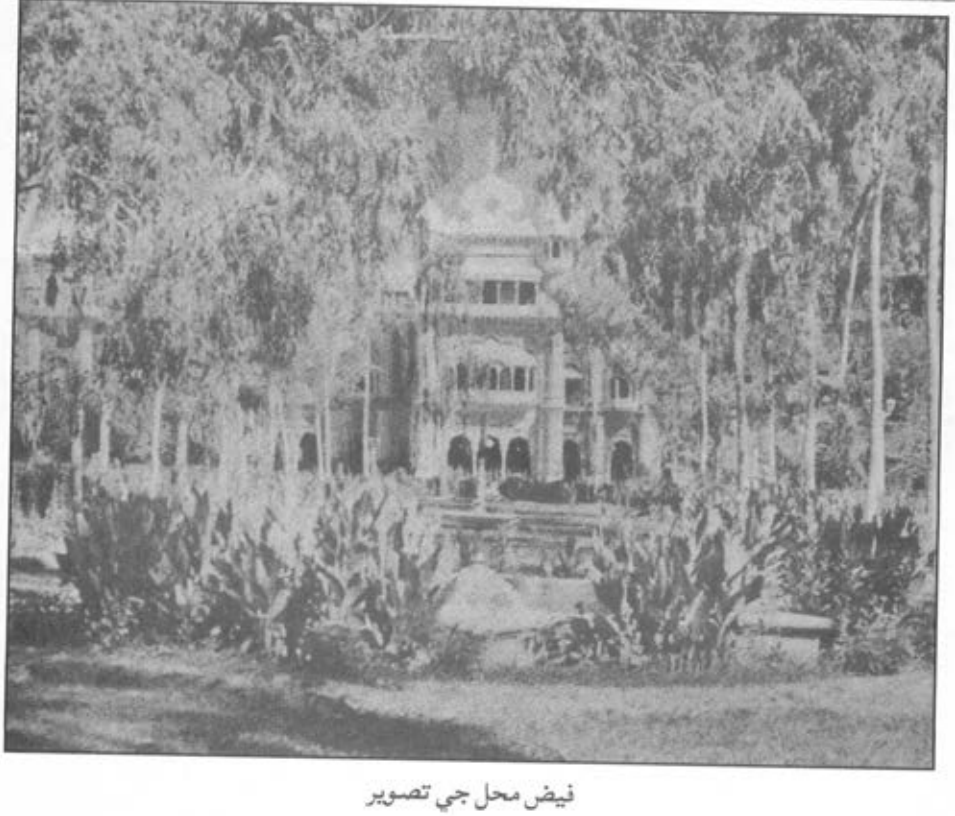

فيض محل جي تصوير

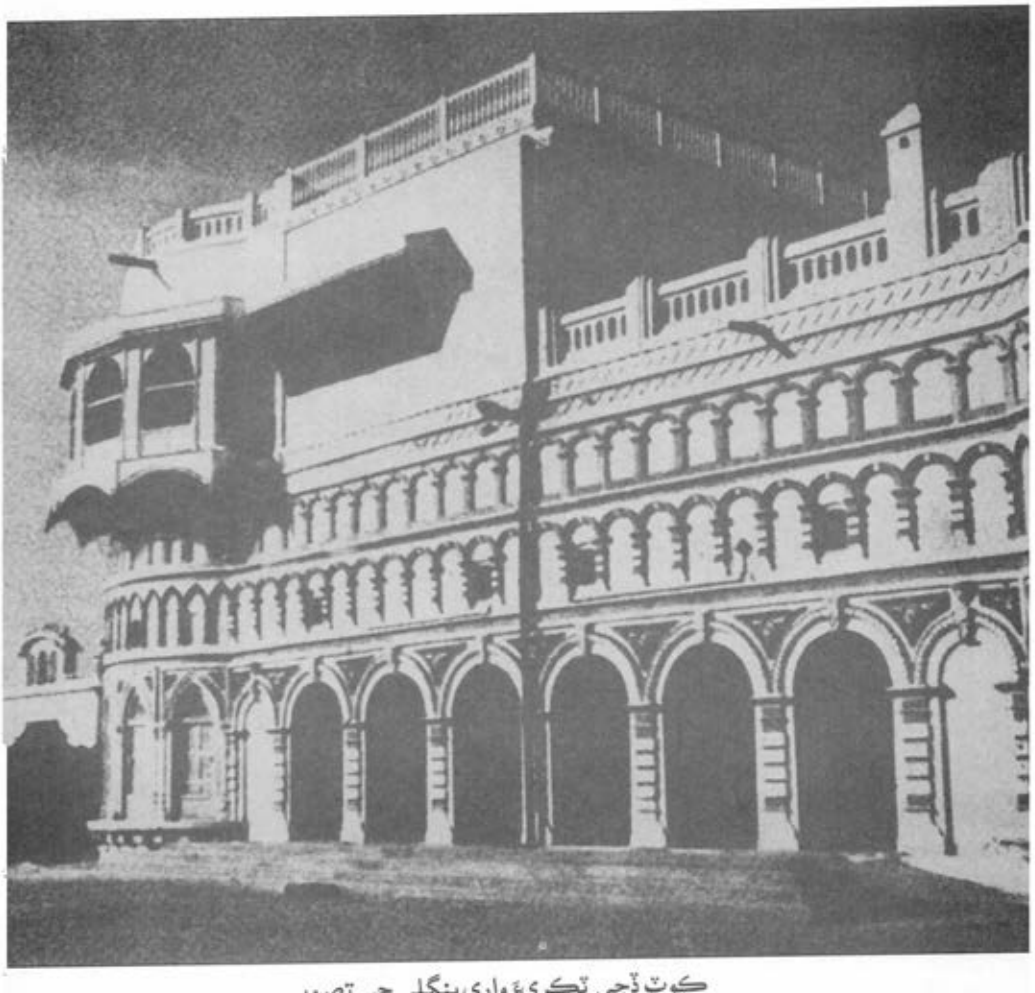

ڪوٽ ڏجي ٽڪريءَ واري بنگلي جي تصوير

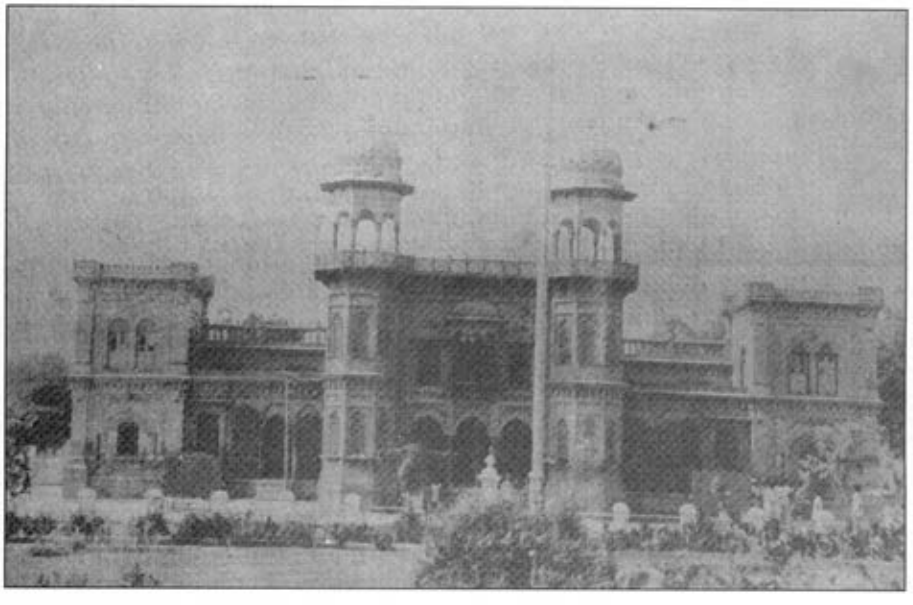

خيرپور ۾ سيشن ڪورٽ جي تصوير

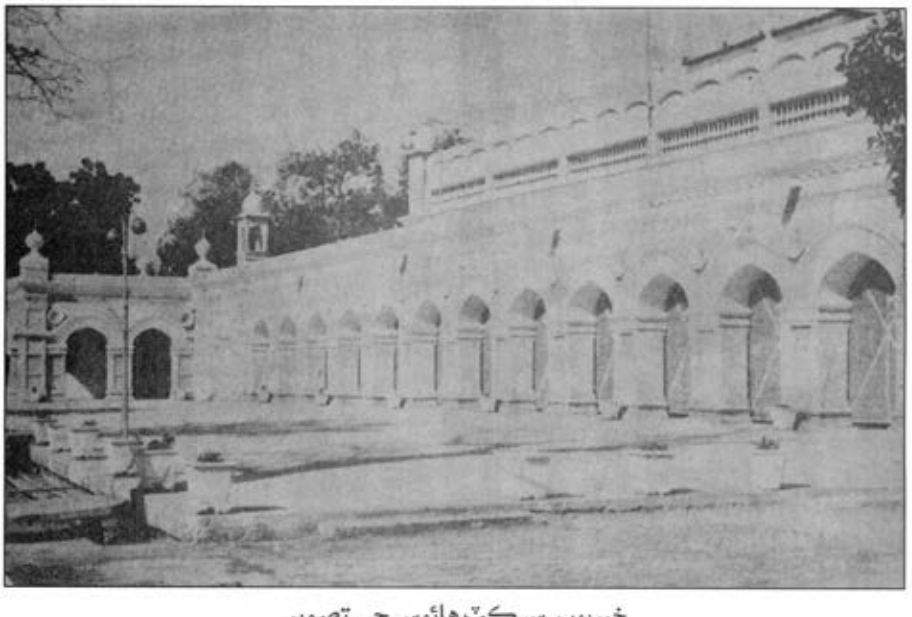

خيرپور ۾ سرڪٽ هائوس جي تصوير

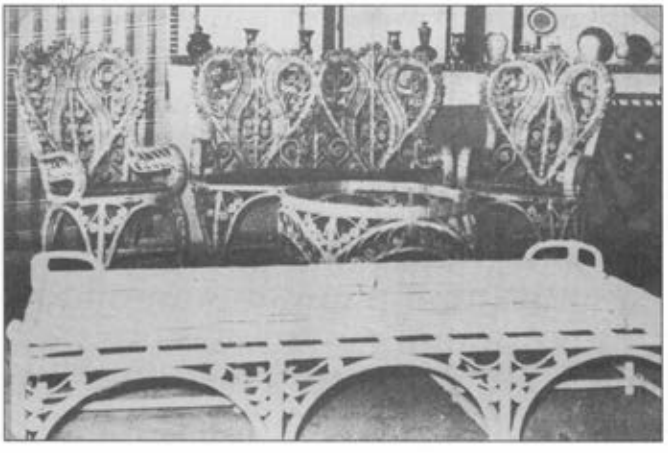

بيد مان ٺهيل فرنيچر

بنارسي ساڙهين جوڪم

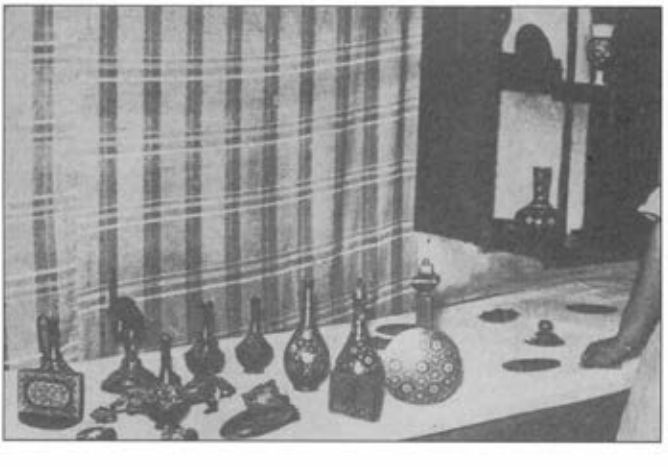

بيدري ورڪس

اوني:

ساڳئي عاشوري واري ڏينهن تي ٻپهري تي اوني جو ماتم ٿيندو آهي.

هڪ قاصد تمثيل طور اُٺ تي چڙهي ٻيبي صغرا جو قاصد بڻجي ايندو آهي ۽ جلوس ۾ اچي خط پڙهندو آهي، جنهن کي ٻڌي ماتمي روئيندا آهن[1].

فاقہ شڪني:

عاشوري واري ڏينهن تي سمورا ماتمي فاقي ۾ رهندا آهن ۽ ڪجهه بہ ڪائيندا پيئندا نہ آهن. ٽپهري جي نماز کان پوءِ ڪوهر يا ڀڳڙا وغيره وني انهن کي ڏنا ويندا آهن، ان تقريب کي فاقہ شڪني سڏبو آهي[2].

فاتحہ:

فاقہ شڪني کان پوءِ وري پٽڪو ٿيندو آهي پٽڪي کان پوءِ زيارت پڙهي ويندي آهي ۽ آخر ۾ فاتحہ جي دعا گهري ويندي آهي[3].

ٽيجهو:

محرم جي ٻارهين تاريخ تي هڪ وڏي مجلس ٿيندي آهي. ان مجلس کان پوءِ دعا گهري پٽر ڪنيو ويندو آهي[4].

چاليهو:

صفر مهيني جي ويهين تاريخ تي بہ ماتم ٿيندو آهي ۽ تابوت جا جلوس نڪرندا آهن[5].

مٿي ذڪر ڪيل تقريبات ۾ سال بسال هندوستان ۽ پنجاب جي مختلف شهرن مان وڏا وڏا عالم ۽ ذاڪر اچي شيعا مذهب جو پرچار ڪرڻ لڳا، جنهن جي نتيجي ۾ خيرپور ۽ ڪوٽ ڏيجي ڪان سواءِ رياست جي ٻين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ بہ ماتمداري زور وٺندي وئي، ۽ مير علي نواز خان جي ڏينهن 1921_1915ع تائين رياست جي هر هڪ شهر يا ڳوٺ ۾ ماتمداري جا مرڪز قائم ٿي ويا، ۽ رياست خيرپور جو ماتم ساري سنڌ ۾ مشهور ٿي ويو.

---

[1] ايضا

[2] ايضا

[3] ايضا

[4] زباني روايت: سرائي امداد علي خان، ڪوٽڏيجي.

[5] ايضا

شڪار:

سنڌ جيڪا اڄ بہ شڪارين جي جنت ليکي وڃي ٿي، سا ميرن جيءَ دور ۾ شڪار جو هڪ وڏو تفريحي مرڪز هوندي هئي. ميرن ۾ شڪار جو شوق عشق جي حد تائين پهتل هو. هنن وڏا خرچ ڪري پنهنجي ملڪ جو گهڻو حصو شڪار گاهن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو. اهي پنهنجي وقت جو وڏو حصو شڪار ۾ بسر ڪندا هئا. هنن شڪار جي فن ۾ ڪافي ايجادون بہ ڪيون[1]. هو جيڪڏهن تندرست هوندا هئا تہ مهيني ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻہ دفعا ڪنهن بہ حالت ۾ شڪار گاهن ڏانهن ويندا هئا ۽ ساڻن ماڻهن جو وڏو هجوم هوندو هو[2]. خيرپور جو مير علي مراد خان تہ ماتم جي چند ڏينهن ۽ عيدن جي موقعن کان سواءِ سال جا سمورا ڏينهن شڪار ڪندو هو[3].

مير شڪار تي نڪرندا هئا تہ مزدورن جو اٽالو تنبو ۽ قناطون بيل گاڏين تي کڻي هلندو هو. بيلدار رستن جي صفائي ڪندا هئا. ٻالڪي بردارن سان محافظ فوج جو دستو ساڻ هلندو هو. شڪار جي پارٽي سان دفتر دار بہ ساڻ هوندا هئا، جيڪي منزل ڪرڻ کان پوءِ ضروري سرڪاري ڪاغذ پيش ڪندا هئا. خدمتگار هوندا هئا، جيڪي ميرن جي خدمت ڪرڻ تي مامور هوندا هئا. بورچي هوندا هئا جيڪي شاهي دستر خوان جي زينت لاءِ مقرر هئا. آبدار هوندا هئا، جن وٽ شيراز ۽ آصفهان جو گلاب ۽ بيد مشڪ جو عرق موجود هوندو هو. بازدار هوندا هئا، جيڪي بازن جي پرورش تي مامور هئا. ۽ پڪين جي شڪار ڪرڻ سان ميرن جي دل پڻ وندرائيندا هئا. اسلحہ بردار هوندا هئا، جن وٽ شاهي هٿيار هوندا هئا[4].

ميرن جا شڪار گاهہ، ٻيلي، ٽڪر ۽ ٿر ۾ مختلف جڳهن تي هوندا هئا، ۽ هر هڪ جڳهہ تي جدا جدا نموني جو شڪار ٿيندو هو.

ٻيلي جو شڪار:

ٻيلي ۾ سوئرن، ڦاڙهن جو شڪار هيٺين نمونن سان ٿيندو آهي.

i. اوسر: رات جو جانور جهنگ ڇڏي، پوکن ڏانهن هليا ويندا آهن. ماڻهو اڌ رات جو وڏي جهنگ ۽ ننڍي جهنگ جي وچ ۾ باهيون ٻاريندا آهن. تہ جيئن جانور جلدي واپس موٽي نہ وڃن. پوءِ اسر جو ٻاڪ ڦٽڻ کان اڳ ۾ باهين جي پرسان شڪاري اچي

---

(1) Adrian Durate, Dr. "The Beggar Saint of Sehwan". Elite Publishers, Karachi, p.45

(2) محمد حنيف: جيمس برنز جي ڪتاب "سنڌ جي دربار جو ترجمو"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1964، ص 84.

(3) مير دوست محمد خان، "مسوده سرگزشت تالپران"، قلمي فارسي.

(4) رحيمداد، مولائي شيدائي، "جنت السنڌ" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1958ع.

ڪڏڻن ۾ ويهندا آهن. ۽ باهيون وسائي ڇڏبيون آهن. باهين وسائڻ شرط، ماڻهن جا هشام گڏجي جانورن کي تڙيندا آهن. انهيءَ جانورن جي تڙ کي "اوسر ڪڇڻ" سڏبو آهي. جانور سيني طرفن کان تڙجي ڪڏڻن جي سامهون ايندا آهن، ۽ شڪارين جي هٿان مرندا آهن.

ii. **مهاڙي:** شڪار لاءِ مخصوص ٿيل جهنگ کي مهاڙي يا ڪهو سڏبو آهي، مهاڙين کي چوڌاري وڏا لوڙها ڏئي ڇڏيندا آهن، تہ جيئن جانور ٻاهر نڪري نہ وڃن. مهاڙي ۾ مختلف جڳهن تي ڪڏڻا ٺهيل هوندا آهن. ڪڏڻي جي سامهون ۽ پاسن کان جهنگ ڪپي وڏا چارا ناهي ڇڏبا آهن، جن کي دنگ سڏبو آهي. اهي دنگ ٽن قسمن جا هوندا آهن. ڪڏڻي جي بلڪل سامهون واري دنگ کي شاهہ دنگ سڏبو آهي. ڪڏڻي جي ٻنهي پاسن وارن دنگن کي ٻانهين وارا دنگ سڏبو آهي. باقي شاهہ دنگ ۽ ٻانهن وارن دنگن جي وچ ۾ جيڪي بہ دنگ هوندا آهن. تنهن کي شاهہ دنگ سڏبو آهي. دنگن جي وچ ۾ جيڪي جهنگ جا ٽڪرا بچندا آهن، تن کي ٻوٽا سڏبو آهي. شڪاري ڪڏڻن ۾ بندوقون کڻي ويهندا آهن ۽ ٻين طرفن کان ماڻهو جانورن جي تڙ ڪندا آهن. جانور دنگن مان ڪڏڻن ڏانهن ڀڄندا آهن، ۽ اچي شڪار ٿيندا آهن.

iii. **چوڻ:** ٻيلي ۾ چوڻ جي شڪار ۾ صرف سوئر مرندا آهن. جهنگ ۾ ڪڏڻن جي پرسان ڪافي ان هاري ڇڏبو آهي. جيڪو سوئر اچي ڪائيندا آهن ۽ ڪافي ڏينهن اهو ان هاربو آهي، ۽ سوئر هري ويندا آهن. هڪ ڪڏڻي ۾ ويهي شڪاري شڪار ڪندا آهن. انهي هاريل ان کي "چوڻ" سڏبو آهي.

iv. **ٽاري:** ٽاري جو شڪار بہ چوڻ وانگر ٿيندو آهي، پر هن ۾ سوئرن جي بدران ڦاڙها مرندا آهن، ۽ اَن جي بدران وٽن جون ٽاريون ڪپي ڪڏڻن جي پرسان رکيبيون آهن، هن کي چري، ڦاڙها هري ويندا آهن، ۽ هڪ ڏينهن تي ڪڏڻي جي آڏو اچي مرندا آهن.

v. **ٻولي:** عام طور تي ڪونج پکيءَ جو ڪنپ ٻٽو ڪري، اُن ۾ بادام جي ڪانيءَ جو سنهڙو پردو وجهي ڇڏبو آهي. شڪار جي موقعي تي ان کي وات سان وڄائي ڦاڙهي جي ماديءَ جي ٻولي ڪبي آهي. ڦاڙها ٻولي جو ڏوڪو ڪائي ڀڄندا ايندا آهن، ۽ لڪل توبچين هٿان مرندا آهن.

vi. **چين:** هي شڪار ڪڏڪ جي فصل ۾ ٿيندو آهي. شڪاري فصل جي پرسان هڪ ڪڏ ڪڻي، ان ۾ بندوق سان لڪي ويهندو آهي. انهي ڪڏ کي اُودي سڏبو آهي.

ڦاڙها فصل ۾ چرڻ ايندا آهن، ۽ شڪارين هٿان مرندا آهن. هن شڪار کي اودي جو شڪار به سڏبو آهي.

vii. **سير جو شڪار:** هن شڪار ۾ رات جو سوئرن تي ڪتا بيڄبا آهن.

Viii **ڊبي جو شڪار:** ٻيلي ۾ ڪجهه پاڻي جا ڊبا هوندا آهن، جن جي پرسان ڪڏٿا ناهي لڪي ويهبو آهي. سوئر يا ڦاڙها انهن ڊبن تان پاڻي پيئڻ ايندا آهن، ۽ شڪارين هٿان مرندا آهن. هن کي پيئي جو شڪار به سڏيندا آهن.

ٽڪر جو شڪار:

ٽڪر ۾ سوئر ۽ ڦاڙها ڪين هوندا آهن. هتي صرف هرڻن جو شڪار ٿيندو آهي. هن شڪار جا هيٺيان قسم آهن:

i. **مهاڙي:** ٻيلي وانگر ٽڪر ۾ به مهاڙيون ٿيندڙيون آهن، جن ۾ جهنگ نه هوندو آهي. ٽڪر جي مهاڙين کي لوڙهي ڏيڻ جي ضرورت نه هوندي آهي هتي ٽڪر جي نين ۽ گهارن جي منهن وٽ ڪڏٿا ٺهيل هوندا آهن. رات جو جانور ٽڪر کان لهي آسپاس جي فصلن ڏانهن هليا ويندا آهن. اسر جو شڪاري ڪڏٿن ۾ لڪي ويهندا آهن، ۽ ٻين طرفن کان دستور موجب ماڻهو باڪ ٿيڻ سان ئي جانورن کي تڙيندا آهن. جانورن جي انهي تڙ کي "هاڪو" سڏبو آهي. جانور سيني طرفن کان تڙجي ڪڏٿن جي آڏو ايندا آهن، ۽ اچي شڪار ٿيندا آهن.

i. **گرگ :** هي شڪار پٽيءَ اگهاڙي اُٽ جي ذريعي ٿيندو آهي. هڪڙو ماڻهو اٽ جي اڳين جنگهن جي اوٽ ۾ هلندو آهي. اٽ جي ناڪيليءَ ۾ هڪ لٽ ٻڌي ڇڏبي آهي، جنهن کي گرگٽي سڏبو آهي. اها گرگڻ ماڻهوءَ جي هٿ ۾ هوندي آهي، جنهن جي ذريعي اٽ کي هرڻن جي پرسان ڪاهبو هلبو آهي، انهيءَ اٽ ڪاهڻ واري ماڻهو کي گرگي يا ورائو سڏبو آهي. هڪڙو ٻيو ماڻهو بندوق سان اٽ جي پوين جنگهن جي اوٽ ۾ هلندو رهندو آهي. اٽ جڏهن هرڻن جي پرسان ايندو آهي، تڏهن بندوق وارو ماڻهو زمين تي ويهي رهندو آهي، اٽ اڳتي ٿيندو آهي، ته هو فائر ڪري هرڻ ماريندو آهي. هرڻ اٽ کان نه ٿهندا آهن.

iii. **ٻٽو:** ٽڪر ۾ ڪجهه ويرا يا چرون ٿيندڙيون آهن، جن کي ٻٽو سڏبو آهي. گرمي جي موسم ۾ منجهند جو ڪافي هرڻ انهن ٻٽن ۾ اچي آرام ڪندا آهن. ان وقت شڪاري بندوقون کڻي اچي هرڻ ماريندا آهن.

iv. **گهوم:** ٽڪر ۾ شڪاري لڪي لڪي وڃي هرڻ مارينداآهن. هن نموني جي شڪار کي گهوم جو يا لڪ جو شڪار سڏبو آهي.

ٽر جو شڪار:

ٽر ۾ فقط هرڻن جو شڪار ٿيندو آهي. هتي به ٽڪر وانگر پٽن ۽ پڙن تي مقرر ٿيل مهاڙيون هونديون آهن. جن ۾ ڪڏٿا ناهي شڪار ڪبو آهي، ٽر ۾ مهاڙين کان سواءِ گرگ ۽ گهوم جو شڪار به ڪبو آهي. هتي بنا ڪين ٿيندا آهن.

پڪين جو شڪار:

هي شڪار ٻيلي، ٽڪر ۽ ٽر جي ڍنڍين، ڍورن، تلائن ۽ پاڻي جي ڏُبن تي ٿيندو آهي. صبح جو يا شام جو بندوقون کڻي اچي پاڻي جا پکي ماربا آهن. انهن پڪين مان نيرڳيون، بدڪون، ڪارا، ڪرڙا ۽ شهگوش مشهور آهن. اهي پکي سياري جي موسم ۾ ايندا آهن. انهن موسمي پڪين کان سواءِ ٻيا جهنگ جا پکي هيٺين نمونن سان شڪار ڪبا آهن:

i. **چاڙهاڪو:** هي شڪار شام جو واهيري جي مهل يا صبح جو ساجهرئي ٿيندو آهي. پکي آرام سان وڻن تي ويٺا هوندا آهن، جن کي شڪاري بندوق کڻي اچي ماريندا آهن.

ii. **ٻولي:** هن شڪار ۾ ڪارڙا ماربا آهن. هڪ پاليل ڪارڙو تتر پڇري ۾ وجهي جهنگ ۾ وڃي رکبو آهي، هو ٻولينڊو آهي ته جهنگلي تتر ان جي ٻولي ٻڌي ساٿس وڙهڻ ايندا آهن. شڪاري بندوق سميت پرسان لڪو ويٺو هوندو آهي، ۽ اهڙيءَ طرح جهنگلي تترن کي ماريو ويندو آهي.

iii. **هشڪر:** هن شڪار ۾ شڪاري جهنگ ۾ ڪارڙي تتر، مادي جي ٻولي، وات سان ڪندو آهي. جنهن تي نر تتر ڏوڪو ڪائي ويجهو ايندو آهي ۽ بندوق سان ماريو ويندو آهي.

iv. **چوڻ:** جهنگ ۾ جتي تترن يا ٻين پڪين جي جوءِ هوندي آهي، اتي ان هاري ڇڏبو آهي. ڪجهه ڏينهن اهو ان کائي پکي هري ويندا آهن آهن. شڪاري هڪ ڏينهن اُتي بندوق کڻي اچي شڪار ڪندو آهي.

v. **اُڏار:** هن شڪار ۾ هڪ طرف کان شڪاري بندوق کڻي بيهندا آهن، ۽ ٻئي طرف کان ماڻهو شور مچائيندا. پڪين کي اڏاريندا آهن ۽ شڪاري پڪين کي اڏرندي شڪار ڪندا آهن.

vi. **پڳو:** هن شڪار ۾ شڪاري ڍڳهو ڪپڙو ڪٽي جهنگ ۾ هلندو آهي. انهيءَ ڪپڙي ۾ ڪجهه ٽنگ هوندا آهن، جن مان شڪاري پڪين کي ڏسندو آهي، پڪي ان کان نه ٿهندا آهن. هو جڏهن مار ۾ ايندا آهن تڏهن انهن کي بندوق سان شڪار ڪبو آهي.

بازن جو شڪار:

پڪين جي شڪار لاءِ مختلف قسمن جا باز پاليا ويندا آهن ۽ ڪين شڪار جي سڪيا ڏني ويندي آهي. جهنگلي باز جي اکين تي ٽوپي چاڙهي ڪين روشني واري ڪمري ۾ رکبو آهي. ڪمري جون دريون ۽ دروازا بند ڪري ڇڏبا آهن، جيئن ٻلن وغيره کان محفوظ رهي. باز کي صبح شام کاڌو ڏنو ويندو آهي، پر ان کي هيرائڻ لاءِ ڪيس قريبًا چاليهن ڏينهن تائين سجاڳ رکبو آهي. هن کي سمهڻ يا ننڊ ڪرڻ اصلي نه ڏبي آهي، انهي طرح سان اوجاڳي ڪرائڻ کي شب بيداري سڏبو آهي[1]. باز جي ٽوپيءَ ۾ آهستي آهستي سئي سان سوراخ ڪبا آهن اهڙي طرح سان هن کي اڏي تي ويهارڻ سيکاربو آهي. هو جڏهن ڪجهه هري ويندو آهي تڏهن ٽوپي لاهي ڪنهن پکيءَ جي ڪنب ۾ گوشت ٻڌي ان جي اڳيان مٿي اڇلبو آهي. هو جهٽڪو ڏئي ان تي حملو ڪندو آهي. هن جي اهڙي حملي کي باولي سڏبو آهي، پهريائين باولي کان پوءِ ٻي باولي تي ڪنهن پکيءَ جا ڪنب ڪٽي ان کي اڇلي ڏبو آهي ٽئين ۽ چوٿين باولي تي چاق چڳا تتر اڏاري ڏبا آهن. چئن باولين کان پوءِ باز کي ٻاهر وٺي ويجبو آهي ۽ هن جي ٽوپي وغيره لاهي ڇڏبي آهي[2] ۽ هو شڪار جي قابل ٿي ويندو آهي.

ميرن شڪار لاءِ هيٺين قسمن جا باز پاليندا هئا:

i. **لڙ مادي ۽ جهڳڙند:** هي سنڌ جو باشندو آهي، پر ڍڳها ۽ اکيون ڪاريون ٿيندڙيون آهن، هن سان تتر ۽ تلور جو شڪار ڪبو آهي. شڪار جي موسم گذرڻ کان پوءِ هن کي ڇڏي ڏبو آهي[3].

ii. **باز مادي ۽ زور نر:** هن کي بازن جو بادشاهه سڏيندا آهن. هي خراسان جو رهاڪو آهي، سندس اکيون گلابي پيليون ٿيندڙيون آهن، هن سان به تتر ۽ تلور جو شڪار ڪبو آهي[4].

---

(1) Langley "At The Court of Ali Murad". Op. cit. p 125.

(2) Burton Richard, F."Foiconry in the Valley of the Indus," John Vonvoorst, London, 1852, p 41 to 49.

(3) Burns. Alenxander: "Cabool", 2nd Edition, Govt, Press. Lahore, 1961, p 38.

(4) Burns Alexander, "Cabool" 2nd Edition Govt. Presss Lahore, 1961, p 38.

ii. **باشو مادي ۽ بشين نر:** هي خراساني آهي سندس پر ننڍا ۽ اکيون گلابي هونديون آهن[1]. هي اڏرڻ ۾ تمام تيز آهي، هن سان تتر ۽ وهين جو شڪار ڪبو آهي. ڪڏهن ڪڏهن سرڻ يا هل تي به چڏبو آهي[2].

iv. **چراغ مادي ۽ چرغيلو نر:** هي ڪچي (Cuthee) ۾ ٿيندو آهي، ۽ سندس اکيون ڪاريون هونديون آهن هن سان تلور ۽ هرڻ جو شڪار ڪبو آهي.[3] ڪڏهن ڪڏهن هل تي به چڏبو آهي[4].

v. **بحري مادي ۽ بحري بچونر:** هي سنڌ جو رهاڪو آهي. مسٽر برنس هن کي وقعت نٿو ڏئي پر حقيقت ۾ هي هڪ وڏي اهميت وارو پکي آهي هن سان تلور ۽ ٻيلائي پکين جو شڪار ڪبو آهي[5].

vi. **شاهين مادي ۽ شاهينچو نر:** هن کي ڪوهي ۽ ڪوهيلا به سڏيندا آهن[6]. هي سنڌ جو پکي آهي سندس اکيون تمام ڪاريون ٿيندڙيون آهن، هن سان تتر ۽ تلور جو شڪار ٿيندو آهي[7].

vii. **شڪرو مادي ۽ چپڪ نر:** هي به سنڌ جو پکي آهي. سندس اکيون گلابي ٿيندڙيون آهن، ننڍن پکين جو شڪار ڪندو آهي[8].

viii. **ترمچي مادي ۽ چٽوو نر:** هي به سنڌ جو رهاڪو آهي. سندس اکيون ڪاريون ٿيندڙيون آهن شڪار جي موسم کان پوءِ هن کي چڏي ڏبو آهي[9].

ڪتن جو شڪار:

سنڌ شڪارين وٽ شڪاري ڪتن جي لوڙ هوندي آهي. جنهن جي ذريعي هرڻن، ڦاڙهن ۽ سوئرن جو شڪار ڪندا آهن. هرڻن ۽ ڦاڙهن تي تازي ڪتا چڏبا آهن جيڪي هنن کي ڀڄي وڃي ونندا آهن، پوءِ شڪاري وڃي انهن کي ذبح ڪندو آهي. رات جو سوئرن کي پنجوڙن ۾ ڦاسائي انهن تي ڪتن جي ڀڄ ڪبي آهي.

---

(1) Ibid.

(2) زباني روايت ڦوٽو بازدار ساڪن ڪوٽڙيجي.

(3) Burns Alexander: op. cit. p 38.

(4) زباني روايت ڦوٽو بازدار ساڪن ڪوٽڙيجي.

(5) Langely, op. cit. p 222.

(6) زباني روايت ڦوٽو بازدار.

(7) Burns Alexender: "Cabool" op cit. p 39.

(8) Burton: "Faloconry in the Valley of Indus", op. cit. p 15.

(9) Burns Alexendar: op. cit. p 39.

انهيءَ بچ کي الهڙ ڪري سڏبو آهي. جيڪي ڪتا سوئر کي جهنگ مان ڳولهي ٻاهر ڪڍندا آهن، تن کي لڏڙيا سڏبو آهي[1].

واڳو ۽ سيسر جو شڪار:

هي شڪار درباهه يا ڪنهن وڏي واهه جي ڪپ تي ٿيندو آهي. شڪاري اميرن جا ماڻهو واڳو سيسر جي ويهڻ واري جاءِ تاڙي ان جي سامهون ڪکن ۽ ڪاٺن جي وڏي ڪنڊي ڏئي ڇڏيندا آهن ۽ ان ڪنڊي ۾ ٿورا سوراخ ڪري ڪکن سان ڍڪي ڇڏيندا آهن. جيڪڏهن اتفاق سان ڪو واڳو يا سيسر نڪري ڪپ تي آرامي ٿيندو تہ پوءِ تڪڙو شڪاري کي وڃي اطلاع ڏيندا آهن. پوءِ شڪاري لڪندو ڇپندو ڪنڊي جي ٻئي پاسي تي ايندو آهي، ۽ سوراخ مان بندوق جا فائر ڪري شڪار ڪندو آهي[2].

متفرق شڪار:

مٿي ذڪر ڪيل شڪار جي نمونن کان سواءِ ٽڪر ۾ سرهن، روجهن گڏن ۽ جهنگلي گهٽن ۽ ٻڪرن جو شڪار بہ ٿيندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ٽڪرن ۾ بگهڙ چيتويا شينهن بہ منهن پوندو آهي تہ ان جو شڪار بہ ڪندا آهن. مير علي مراد خان شڪار لاءِ ڪجهہ چيتا پاليا جن جي ذريعي هرڻن جو شڪار ٿيندو هو.

راڳ ۽ ساز:

ميرن جي دور ۾ مسلمانن جي سماع ۽ هندن جي ڀڳتين کي عبادت جي حيثيت حاصل هئي. ماڻهن ۾ راڳ ٻڌڻ ۽ ناچ ڏسڻ جو رجحان عام ٿي چڪو هو. وڏا جاگيردار ۽ زميندار هر وڏي دعوت جي موقعي تي پيشہ ور رقاصائن کي گهرائيندا هئا. اهي رقاصائون پنهنجي فن کان واقف هيون، ۽ ڪين ناچ تي پورو پورو عبور حاصل هوندو هو. سنڌ جا امير شاندار محلات ۾ ناچ رنگ جي عيش وارين محفلن جو انتظام ڪندا هئا. جڏهن اهي رقاصائون فارسي جا اعليٰ غزل پڙهنديون هيون ۽ ناچ ڪنديون هيون، تہ پناڻ ۽ بلوچ بيقرار ٿي ويندا هئا. هو دربار جي تڪلفات کي نظر انداز ڪري بي اختيار اڳتي وڌي ويندا هئا. تہ جيئن وڌيڪ ويجهو ٿي ناچ ڏسي سگهن[3].

---

(1) زباني روايت: مير حسين بخش خان، ساڪن: ڪوٽڏيجي.

(2) منظور نقوي، سيد: سنڌي جي مدنيت، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1969، ص 167.

(3) عبدالسلام خورشيد "پاڪستان کي لوڪ ناچ" ادبيات نو لاهور، 1949ع، ص 127.

انهن رقاصائن مان جيوڻ بخش جو نالو چوٽ تي چڙهيل هو جيڪا پنهنجي پيٽن سان گڏ راڳ ۽ ناچ جو بهترين مظاهرو ڪندي هئي. هيءَ عورت پنهنجي فن جي ڪمائي مان خير خيراتون به ڪندي هئي، ۽ مسجدون به ٺهرائيندي هئي[1].

جيوڻ بخش کان پوءِ مير علي مراد خان جي ڏينهن ۾ امير بخش نالي هڪ اداڪارا پنهنجي حسن ۽ فن جي لحاظ کان سڄي ملڪ ۾ مشهور هئي. ڪيس مير صاحب جي مختيارڪار ديوان هوتسنگهه جي سرپرستي به حاصل هئي. هن جي طائفي ۾ مينا ٻائي ۽ بيگم بخش به بهترين ڳائڻيون ۽ ڀڄنڻيون هيون[2].

انهن رقاصائن کانسواءِ ڪشن لال ۽ سندس پٽ گلزار ۽ بشن لال پنهنجي وقت جا وڏا ڪتڪ هئا، جيڪي ميرن جي وقت ۾ اگهاڙين تلوارن جي مٿان پيرين اگهاڙا ناچ ڪندا هئا. ان کانسواءِ زمين تي پتاشا هاري، انهن جي مٿان نچندا هئا، تہ ڪوبہ پتاشو نہ ڀڄندو هو. اهي ڪتڪ مير فيض محمد خان جي ڏينهن تائين زنده هئا[3].

گويا:

مير رستم خان جي ڏينهن ۾ 1930ع ڌاري جيسلمير جا گائڪ، استاد بخشو خان ۽ استاد صادق علي خان ٻئي خيرپور ۾ آيا، ۽ پڪي راڳ جون محفلون مچايون. هو دهلي جي گائڪي ۾ ڪرناٽڪي رنگ به ملائيندا هئا. راڳ سان گڏ طبلي ۽ سارنگي جا به استاد هئا. مير سهراب خان جي وفات بعد، جڏهن خيرپور جي دربار ۾ محلاتي سازشون شروع ٿيون، ۽ ڀائرن جي بي اتفاقي وڌي، تڏهن اهي ٻئي خيرپور ڇڏي، حيدرآباد هليا ويا[4].

مير علي مراد کي پڪي راڳ ٻڌڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. هندوستان جي مختلف شهرن مان پڪا ڳائڻا اچي مير صاحب وٽ مجرو پريندا هئا، ۽ دهرا دان حاصل ڪندا هئا. ان وقت اهو پهاڪو مشهور ٿي ويو هو تہ اهو ڳائڻو ئي ناهي، جنهن مير علي مراد وٽ نہ ڳايو هجي. پنجاب جو وڏي ۾ وڏو استاد ڳائڻو فريد بخش، ملتان جو پيري پوٽہ محلو ڇڏي، پنهنجي فرزند چراغي خان سميت هميشہ لاءِ خيرپور ۾ اچي رهيو هو. ميان چراغي خان جا چار پٽ، ميان ٽمو ميان فريد بخش ثاني، ميان عيدو خان ۽ ميان غلام حيدر پنهنجي وقت جا وڏا فنڪار ۽ استاد ڳائڻا ٿي گذريا آهن. اهي چار ئي استاد مير امام بخش جي زماني 1909_1921ع تائين زنده هئا.

---

(1) Alexander Burns "Cabool", Govt: Press, Lahore, 1961, p 36.

(2) Langlay "At the Court of Ali Murad", Vol-II, Hurst & Blackett, London, 1860. p 67.

(3) زباني روايت: قلندر بخش لڏيال، ساڪن: خيرپور.

(4) عبدالعزيز شيخ "مضمون سنڌ جا موسيقار"، روزانہ مهراڻ، سالگرهہ نمبر، حيدرآباد، 1962ع، ص 33.

ميان ٿمو جو پٽ ميان گلايو مير علي نواز خان جو درباري ڳائڻو هو. ميان عيدي جو پٽ ميان غلام قاسم بهترين سارنگي نواز هو ۽ ميان غلام حيدر جا به پٽ ميان غلام حسين ۽ ميان خادم حسين پنهنجي وقت جا وڏا طبلہ نواز ۽ باجي جا استاد ٿي گذريا آهن، جيڪي سنن ڳائڻن سان سنگت ڪندا هئا.

ميان چراغي خان جون ڏيون، مائي موران ۽ مائي بڪان، ميان ٿمو جي ڏيءُ، مائي مغلان، ميان غلام حيدر جي ڏيءَ مائي هوتان به پنهنجي زماني جون وڏيون ڳائڻيون ٿي گذريون آهن[1].

سنڌي پڪو راڳ ڳائيندڙن مان سيد غلام شاهہ هٿڙي وارو ۽ گلاب خان مير علي مراد جا درباري ڳائڻا هئا، ۽ ڪين راڳ مالا تي پوري دسترسي هوندي هئي[2]. انهن کانسواءِ لاهور جا ڳائڻا استاد فتح علي خان ۽ استاد عليو خان به مير علي مراد خان جي دربار سان منسلڪ هوندا هئا. ۽ مختلف موقعن تي اچي پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا هئا. ڪين گهر ويني مير صاحب طرفان شرحون پهچنديون هيون[3].

ڪافي خوان:

ميرن وٽ اهڙا ڳائڻا به هوندا هئا، جيڪي يڪتاري تي سنڌي ۽ سرائڪي ڪافيون چوندا هئا. ڪافي خوان جي عملي ۾ ڪم از ڪم اٺ جڻا هوندا هئا هنن کي ڪلونت به سڏيندا هئا. مير سهراب خان ۽ مير رستم خان جي زماني ۾ ڪلونتن مان لونگ فقير ۽ سندس پٽ پانڌي فقير ٻلهاڻي سٺا ڳائڻا هئا. انهن کانسواءِ پانڌي فقير جا به پٽ سبحان فقير ۽ صادق فقير نہ صرف سٺا ڳائڻا ۽ قوال هئا، پر پنهنجي وقت جا سٺا شاعر به هئا. اهي ڪڏهن ڪڏهن مير عالي خان وٽ به چونڪي ڏيندا هئا، ۽ مير علي مراد خان جي صاحبي ۾ سندس دربار سان به منسلڪ هوندا هئا[4].

مير علي مراد خان جي ڪلونتن مان عارب ۽ جندو لڏيال، لونگ ۽ جعفر شيدي، بخشو ٻلهاڙي، ٺارو چانڊيو ۽ امام بخش ميراسي اعليٰ درجي جا ڳائڻا هئا[5].

مير فيض محمد خان ۽ مير امام بخش خان جي ايامڪاري ۾ جيڪي ملازم هئا تن مان هيٺين جا نالا قابل ذڪر آهن: واڌل شاهہ، گلڻ شاهہ، قيصر شيدي، خدا

---

[1] زباني روايت: قلندر بخش لڏيال، ساڪن: خيرپور.
[2] احمد علي خان سرائي "سفرنامہ"، فارسي، قلمي، 1352 هجري، ص 40.
[3] زباني روايت: قلندر بخش لڏيال، ساڪن: خيرپور.
[4] زباني روايت: پريل ٻلهاڙي، ساڪن: ڪوٽڏيجي.
[5] Old record of D.C's office Khairpur, for 1896.

بخش پٽ ڪلادي، سعد خان پٽ محمد خان پٽ بخش چانگ، علي خان ولد عالم خان چاڪراڻي، نابين پچراهه وارو، امائو ميراسي ۽ رمضان.[1]

مير علي نواز خان جي درباري ڳائڻن مان جان محمد شيدي، ڏنو جمالي ۽ هادي بخش شاهه هنگورجن وارو مشهور هئا. مير علي نواز خان کي راڳ جو پنهنجن وڏن کان به وڏيڪ شوق هوندو هو. هن کي عشق جي لپاٽ لڳل هئي، تنهن ڪري راڳ ويراڳ جون محفلون سجائڻ سندس فطرت بڻجي وئي هئي. سنڌ ۽ هندستان جا مشهور ڳائڻا ۽ ڳائڻيون سندس دربار ۾ ايندا رهندا هئا. هو دهلي، لاهور يا اجمير ويندو هو تہ اتي به وڏن ڳائڻن جا طائفا وٽس مجرو پيرڻ ايندا هئا، انعام اڪرام وٺندا هئا. پنهنجي رياست ۾ به هميشہ ويرانا وسائيندو هو. جتي به منزل ڪندو هو اتي رنگ لڳي ويندا هئا. آسپاس جا فقير فقراءَ ساز ڪٽي مير صاحب جي اڳيان مجرو پريندا هئا، ۽ ڪڏهن ڪڏهن مير صاحب پاڻ يڪتارو ڪٽي ڳائڻ ۾ جنبي ويندو هو جيڪو ڪيس داد ڏيندو هو تنهن کي انعام ملندو هو.[2]

ساز:

ميرن جي ڏينهن ۾ هاڻوڪن انگريزي ۽ هندوستاني سازن جو رواج ڪونہ پيو هو. هيٺيان پراڻي قسم جا ساز هوندا هئا[3]. بوڙينڊو بين، بنسري، مرلي، الغوزو يڪتارو تنبورو سارنگي، سرندو، رباب، دهل، پڪواز ڏڪڙ، چنگ جهانجهه، گهڙو ۽ گهاگهر.

ملهه ۽ ملاکڙا:

سنڌ ۾ ملهه تمام آڳاٽي وقت کان رائج هئي، پر ٽالپري دور ۾ ان جي ايڏي ترقي ٿي جو اها هڪ قومي کيڏ جي درجي کي وڃي پهتي. ميرن توڙي سندن اميرن ملهن جي وڏي قدرداني ڪئي، ۽ پنهنجا پنهنجا ملهه، خاص خوراڪ ۽ تربيت ڏيڻ سان تيار ڪيا. انهيءَ دور ۾ ئي اهو اصطلاح ايجاد ٿيو تہ فلاڻو فلاڻي جو ملهه آهي، پنهنجن ملهن جي ڪاميابي سان خود مير ۽ امير مرڪڻ لڳا. خيرپور جي ميرن ملهه پاڻ ويهاريا، ۽ انهي جي تربيت شروع ڪئي. خيرپور جي ميرن جي ملهن سان مقابلي لاءِ ٻين پاسن کان توڙي حيدرآباد طرفان ملهه وڃڻ لڳا، ۽ اهڙي طرح لاڙ ۽ اتر جي ملهن جي ٽولن جو بنياد پيو. ٽالپرن جي دور کان حاڪمن، اميرن توڙي سردارن

---

[1] Old record of Mirs for 1899 to 1900 A.D, Now in D.C's office, Khairpur.

[2] زباني روايت: احمد بخش سوهو، سابق توشڪي مير علي نواز خان.

[3] عبدالعزيز شيخ: "مضمون سنڌ جا ساز"، روزانہ مهراڻ، سالگره نمبر، حيدرآباد، 1961ع، ص 40 کان 44.

پنهنجي ذوق سببان ملهن ۽ ملاکڙن کي ارادتًا زور وٺرايو ۽ مناسب موقعن تي اعلان ڪرائي، ملاکڙا لڳرايا[1].

مير مراد علي خان جو درباري ملهه عالم خان گوپانگ هڪ وڏو پهلوان ۽ مٿير مرد ٿي گذريو آهي. قد جو ڊگهو، سيني جي تختي ويڪري ۽ چيلهه سنهي هيس. آڏو ملهه کي چوندو هو ته جيڪا وٽئي سا ڪر ڪنهن ڪون ٿي دسيس. صرف هڪ دفعي لاڙ جي ملهه جمعي ٻير پوئين ملهه ورتس ان وقت عالم خان جا ساٿاري، نورو گلراٽي، عبدالنبي ٻنڊ، جعفر ککراٽي، ۽ اميد علي ڏوگر هئا[2].

انهن کان سواءِ نورل ڦل ڪرڙاه، وارو نبي بخش جوڳي ٺري وارو ڪوڙو خان شڪارپور وارو به اتر جي ملهن ۾ مشهور هئا. لاڙ جي ملهن مان اسماعيل لبو شيدي، جمعو ٻير شيدي ۽ علو مشهور هئا[3].

مير علي مراد خان جي آخري دور ۽ مير فيض محمد خان جي وقت ۾ سيد صالح شاهه راڻيپور وارو مير محمد مراد خان ٽالپر، سرائي علڻ خان ڏاريجو ۽ سرائي گنهور خان سخي، ملهن جي سرپرستي ڪندا هئا. سڄي سنڌ جا ملهه ڪيترو ئي وقت وٽن اچي رهندا هئا ۽ انعام اڪرام وٺندا هئا. اهو رياست خيرپور جي ملهن جو ٻيو دور هو هن دور ۾ اتر جي ملهن مان صاحب خان مگڻيجو نواڙي وارو جيئنڊو مير بحر سڪر وارو جوڳي ٺري وارو ولي محمد شيخ سڳين وارو ۽ ڪرم علي شاهه پير ڳوٺ وارو مشهور ملهه هئا. لاڙ جي ملهن مان ڪوڏو شيدي، دالو شيدي، اسماعيل شيدي، جمعو شيدي ۽ جمال سريوال مشهور هئا[4].

مير امام بخش خان جي دور ۾ اتر جا هينيان ملهه مشهور هئا: نبي بخش گنيير، هادي بخش ڪاسائي، غوث بخش پٺاڻ ۽ وزير شر. لاڙ جي ملهن مان احسان سانڌاڻو صفر شيدي، حاجي شيدي، ۽ محمد شيدي مشهور هئا[5].

مير علي نواز خان هڪ روشن خيال ثقافت جو رکپال امير ٿي گذريو آهي. عالمن، راڳين ۽ ٻين فنڪارن سان خوشيءَ جي موقعن تي ملهن جي سرپرستي به ڪندو هو. سندس حڪومت جي دور ۾ گمبٽ جو پير سيد نالي چڱو ۽ مير علي

---

[1] نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: مضمون "سنڌ جا ملهه ۽ ملاکڙا"، روزانه مهراڻ، حيدرباد، سالگرهه نمبر، 1961ع، ص 42.

[2] نبي بخش بلوچ ڊاڪٽر: "مضمون سنڌ جا ملهه ۽ ملاکڙا" "روزانه مهراڻ" حيدرآباد سالگره نمبر، 1961، ص 42.

[3] زباني روايت: بولو خان جوڳي ساڪن ٺري ميرواهه.

[4] ايضًا

[5] ايضًا

ڏنو خان بہ ملاکڙن جا شوقين ۽ ملهن جا مددي هئا. مير علي ڏنو خان تہ هاڻي بہ پهلوانن جي سرپرستي ڪندو رهي ٿو. هن دور ۾ اترادي ملهن مان محمد بخش مهر، نواز علي خان پٺاڻ، دائم ڪٽوهر، اسماعيل کوکر ۽ نور محمد مهر سنا ملهہ ٿي گذريا آهن. لاڙ جي پهلوانن مان گل جهلڻ، حاجي شيدي، بلادي شيدي ۽ يڪو خاصخيلي مشهور هئا[1].

مير علي نواز خان کان پوءِ ملهن جو موجوده دور شروع ٿئي ٿو. هن دور ۾ اقبال جوڳي، بولو جوڳي، غوث بخش ڪلهوڙو، لعل محمد، شير گوپانگ، گل حسن ڪبو، قلب علي جتوئي سنا ملهہ آهن، جن مان اقبال جوڳي پنهنجو وارو وڃائي گذاري ويو آهي. بولو جوڳي ڪراڙو ٿي ويو آهي، باقي غوث بخش ڪلهوڙو ۽ شير مير بحر چوٽيءَ جا ملهہ ليکجن ٿا. انهن جي سرپرستي مير علي ڏنو خان ٽالپر ۽ پير ميران شاهہ راڻيپور وارو ڪري رهيا آهن. لاڙ جي ملهن مان انب شيدي، مٺر شيدي، هوشو شيدي، دلاور شيدي، رمو مهاڻو نگر گوپانگ ۽ غلام محمد منچرو مشهور آهن[2].

مٿي ذڪر ڪيل سمورا ملهہ پنهنجي پنهنجي وقت ۾ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا رهيا آهن. خيرپور جي سرڪاري تقريبن ۽ ميرن جي شاديءَ جي موقعن تي بہ وڏا وڏا انعام حاصل ڪندا رهيا آهن. انهن جا وڏا مقابلا پٽ شاهہ، سيوهڻ، دڙي، جهوڪ شريف ۽ راڻيپور جي ميلن جي موقعن تي ٿيندا آهن.

تعميرات:

مير بلوچن جي جنگجو قوم مان هئا، تنهنڪري سپاهيانہ زندگي بسر ڪندا هئا. هوعيش عشرت ۽ زندگي جي تڪلفات جي بدران بلوچي روايتن کي قائم رکڻ ۾ فخر محسوس ڪندا هئا. اهوئي سبب آهي. جو هنن تعميرات تي گهڻو توجہ ڪونہ ڏنو. زياده ۾ زياده پنهنجي رهائش لاءِ هر هڪ مير پنهنجو ڪوٽ يا ٽنڊو ٻڌرائيندو هو تہ جيئن هو آرام سان رهي سگهي ۽ پنهنجي فوجي وهٽن کي آسودو رکي سگهي. مير سهراب خان اتر سنڌ جي حڪومت قائم ڪرڻ کان پوءِ حيدرآباد ۽ ميرپورخاص جي ميرن وانگر پنهنجي سرحدن جي بچاءَ لاءِ ڪجهہ فوجي قلعا تعمير ڪرايا، جن مان احمدآباد، امام ڳڙهہ ۽ شاهہ ڳڙهہ مشهور آهن.

---

(1) Verbal report of Bulo Jogi of Village Thari.

(2) Verbal Report of Serai Rale Nawaz Khan of Khairpur.

احمدآباد:

هي قلعو ڪوٽڏيجي جي هڪ ٽڪري تي مير سهراب خان جي وزير تعميرات سرائي محمد صالح خان خدمتگار 1797ع ۾ تعمير ڪرايو. تعمير جي سال جو مادو "قلعو محفوظ بي باڪ" مان برآمد ٿئي ٿو[1]. هيءَ هڪ حربي قلعو آهي، جنهن جون ديوارون ويهه فوٽ اوچيون ۽ چار فوٽ ويڪريون آهن. قلعي جي عمارت تقريبًا گول دائري ۾ پڪين سرن ۽ پٿرن جي بيٺل آهي. قلعي جي چئني طرفن کان پهاڙين تي مورچا بڻائي ڪچو ڪوٽ ٺهرايل آهي، جنهن جي ديوار پنجويهه فوٽ جي ۽ ٻارهن فوٽ ويڪري آهي. هن قلعي جي خصوصيت اها آهي جو دشمن قلعي کي فتح ڪرڻ لاءِ ڪنهن به طرف کان گولہ باري ڪندو ته گولا اندر پهچي نہ سگهندا ۽ اندران هر طرف کان مورچن مان وار ڪري سگهبو. هي قلعو پنهنجي زماني جي اڻ پڙهيل انجنيئرن جي ڪمال فن جو ثبوت پيش ڪري رهيو آهي. قلعي جي دروازي تي هيٺيون شعر لکيل هوندو هو جو هاڻي ڊهي ويو آهي.

قلعہ احمد آباد برسنگ است
دل دشمنان ازو تنگ است

هن قلعي تي پنجهتر سپاهين جي دستي سان هڪ قلعہ دار رهندو هو جنهن کي نواب سڏيندا هئا. قلعي ۾ ڪافي بارود ۽ هڪ سؤ کن توپون رکيل هونديون هيون، جن مان مريم، صفن صفا ۽ ملڪ ميدان مشهور هيون. مريم توب مير بجار خان دولت پور جي پرسان درياه مان هٿ ڪري مير سهراب خان کي ڏني هئي. توب تي پورچوگيزي زبان ۾ هڪ ڪتبو لکيل آهي. جنهن جو ترجمو هي آهي.

هي توب 1537ع ۾ پورچوگيز جي حڪومت جي حڪم سان تيار ڪئي وئي ان کان سواءِ مٿس فارسي زبان ۾ شاهہ عباس صفوي جي نالي جو[2] ڪتبو به لکيل آهي. صفن صفا توب مير سهراب خان کي شاهہ شجاع الملڪ ڏني هئي. ٻيون توبون مير سهراب خان پنهنجي مستري محمد احسان کان ٺهرايون هيون[3].

امام ڳڙهہ:

احمد آباد کان پوءِ ٻيو قلعو امام ڳڙهہ آهي جيڪو ٽرجي علائقي ۾ آهي. مير سهراب خان اهو قلعو پنهنجي ٻئي نمبر پٽ مير غلام حيدر خان کي ڏنو هو ۽ مير غلام

---

[1] قلمي بياض مخدوم دين محمد کهڙن وارو.

[2] Langley: "At the Court Mir Ali Murad", Vol: II, op. cit p 95-96.

[3] Annanimous Article (typed) in old record of D.C office Khairpur.

حيدر خان جي وفات 1812ع کان پوءِ وارثن ۾ سندس وڏي پٽ مير محمد خان کي مليو هو. اهو قلعو سن 1843ع سر چارلس نيپئر بارود سان برباد ڪري ڇڏيو هو[1].

شاهه ڳڙهه:

هي قلعو به ٿر ۾ جوڌپور رياست جي سرحد تي ٺهرايو ويو هو جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن اهو قلعو جوڌپور جي راجا کي ڏئي ڇڏيائون[2]. مٿي ذڪر ڪيل قلعن کان سواءِ ٿر ۾ به ڪوٽ به مير سهراب خان ٺهرايا هئا. جن کي ڪڪرو ڪوٽ ۽ جبو ڪوٽ جي نالي سان سڏيندا هئا[3].

قادر بخش فقير جو قبو:

هي ميرن جو اوائلي مقام ۾ آهي جنهن ۾ مير سهراب خان، مير رستم خان ۽ ٻين ميرن جون تربتون آهن. مير سهراب خان، قادر بخش فقير پنهور کان زمين خريد ڪري ڪيس مقام جو مجاور ڪري ويهاريو هو. سندس مرڻ کان پوءِ هن جي تربت تي هڪ عاليشان قبو ٺهرايو هئائين[4].

گولي شاهه جو قبو:

هي قبو قادر بخش فقير جي قبي جي پرسان آهي. جنهن ۾ ميرن جي فوجي سالارن گولي شاهه ۽ بهادر شاهه جون تربتون آهن. ڪرڙيءَ جي جنگ بعد گولي شاهه جي فرزند غلام مرتضيٰ شاهه کي به انهيءَ قبي ۾ ئي دفنايو ويو هو. هن قبي تي اندران ڪاشي جو ڪم ٿيل آهي ۽ ميان محمد عالم جي هٿ سان بهترين قسم جي گلڪاري ۽ نقاشي ٿيل آهي[5].

ڏٽيءَ جو قبو:

هي قبو ناري تعلقي جي ڳوٺ تجل ۾ آهي، جتي شاهه عنايت جهوڪ واري جي فرزند مخدوم سلام الله عرف ٿر ڏٽي 1192هجري ۾ وفات ڪئي هئي.مير سهراب خان سندس تڙ ڏيارڻ واري جاءِ هڪ عاليشان قبو تعمير ڪرايو هو ۽ سندس جانشين محمد شاڪر شاهه کي قبي جي پرسان درگاهه لاءِ تجرون ٺهرائي ڏنيون هيون[6].

---

[1] مير دوست محمد خان: "قلمي مسودو فارسي سرگشت ٽالپران" سال وار وپنو ڦاڻل.

[2] ايضا

[3] Verbal reprot of Mir Murid Hyder Khan of Khairpur.

[4] Verbal reprt of Mir Ghulam Hussain Khan of Kot Diji.

[5] Personal observation and verbal report of Hyder Shah Shahani f Khairpur.

[6] Verbal report of Faqir Ali Qutub of Dargah Tajal Sharif.

ڪوٽلو:

مير سهراب خان ڪوٽڏيجي تعلقي ۾ مخدوم سلام الله جي جانشين پير محمد شاڪر شاهه کي نئين درگاهه لاءِ هڪ وڏو ڪوٽ ۽ تجرون ٺهرائي ڏنيون هيون، جتي مريد خادم ڪافي انداز ۾ اچي رهيا. ۽ هڪ چڱو خاصو ڳوٺ بڻجي ويو جنهن کي ڪوٽلو سڏيندا آهن. اڄ به اتي ڪجهه ڪانڌڙا قوم جا ماڻهو رهن ٿا. سنڌ جي مشهور شاعر مراد فقير زنگيجي جو مقبرو به ڪوٽلي جي ڳوٺ ۾ آهي[1].

شاهه جو ٽنڊو:

مير سهراب خان ڳوٺ ديهه سوهو تعلقي ڪوٽڏيجي جي پرسان پنهنجي سپه سالار گولي شاهه کي هڪ ۽ ٻيون جايون ٺهرائي ڏنيون هيون جتي هو پنهنجي لشڪر سان رهندو هو. ان جاءِ کي شاهه جو ٽنڊو سڏيندا هئا. اڄ به اتي ساڳئي نالي سان هڪ ڳوٺڙو آهي[2].

امام بارگاهه:

مير سهراب خان سيد بنده علي شاهه کي خيرپور جي شهر ۾ هڪ عاليشان امام بارگاهه ٺهرائي ڏني هئي. ان جي پرسان ماتمين لاءِ ڪجهه تجرون به ٺهرايون هيائين، اڄڪلهه انهي امام بارگاهه جي ايوان ۾ کهنبي ۽ اوٺي جو ماتم ٿيندو آهي. اهو ايوان علي رضا شاهه جو ٿلهو ڪري سڏبو آهي[3].

سهرابي محل:

خيرپور ۾ مير سهراب خان ۽ سندس اولاد وغيره جي رهڻ لاءِ هڪ عاليشان محل هو جنهن ۾ ميرن جي ڏيڍين کان سواءِ هڪ ڪچهري جو وڏو هال به هوندو هو. جتي عوام گڏ ٿيندي هئي. اهو محل خيرپور شهر جي وچ ۾ هو جتي سترهن شهزادا رهندا هئا[4].

هن ئي محل تان مير سهراب خان 1830ع ۾ ڪري پيو هو ۽ دم ڏنو هيائين، اڄڪلهه ان جڳهه تي ٽالپر ٽاڪيز آهي.

ٽالپر ٽاڪيز ۽ ٻيون ڪيتريون ئي عمارتون ٺهي ويون آهن. مير سهراب خان کان پوءِ مير رستم خان کي الڳ تعميراتي ڪم ڪرڻ لاءِ گهڻو موقعو ڪونه مليو هو سارو وقت محلاتي سازشن ۾ ڦاٿل رهيو.ان هوندي به سچل سرمست جو روضو ۽ رستم منزل سندس بهترين يادگار آهن.

---

(1) Ibid

(2) Verbal report of Hyder Shah Shahani of Khaipur.

(3) Verbal report of Mir Ghulam Hussain of Kot Diji.

(4) Postans. T: "Perosnal observations on Sind", op.cit. p 213.

سچل سرمست جو روضو:

هي روضو درازن جي شهر ۾ آهي، جنهن ۾ درازن جي درگاهه جا سجاده نشين ۽ سچل سرمست دفن ٿيل آهن. اهو روضو سچل سائين جي نالي سان مشهور آهي. روضي تي ڪاشيءَ جو ڪم ۽ چٽسالي بهترين نموني جي ٿيل آهن.

رستم منزل:

هي مير رستم خان جي رهڻ جي جاءِ هئي، هن تي ان وقت جي رواج موجب پڪين سرن جو عاليشان ڪم ٿيل آهي. مير عطا حسين خان ٽالپر، خيرپور ۾ ايندو آهي تہ رستم منزل ۾ اچي رهندو آهي[1].

مير رستم خان کانپوءِ مير علي مراد خان حڪومت تي ويٺو. ڪيس عمارتن سازي جو شوق ڪونہ هو. پاڻ سياري جو تنبن ۾، اونهاري جو لانڊيين ۾ رهندو هو. ان هوندي بہ ڪوٽڏيجي قلعي ۾ سندس گهر جي جاءِ سهڻي نموني جي ٺهيل هوندي هئي، جنهن جا آثار اڄ بہ موجود آهن. خيرپور ۾ مير جان محمد خان ۽ مير خان محمد خان جي والده جي ڏيڍي عاليشان نموني تي ٺهرائي هئائين. ڪوٽڏيجي جي شهر ۾ بہ سندس ڏيڍيون ٺهرايل هيون.

لال بنگلو:

مير علي مراد خان خيرپور ۾ هڪ بنگلو تعمير ڪرايو هو جيڪو اڄ تائين لال بنگلو سڏيو ويندو آهي. رياست ۾ جيڪي بہ وڏي حيثيت وارا مهمان ايندا هئا، تن کي لال بنگلي ۾ رهايو ويندو هو. انگريزن جو ريزيڊنٽ بہ اتي رهندو هو. ان کانسواءِ ڪوٽڏيجي شهر جي پسگردائي ۾ بنگلو چونرو ۽ آباد ڳوٺن ۾ بنگلا ٺهرايا هئائين، جن مان هر هڪ کي رنگ محل سڏيندا هئا[2].

فقيراڻا مقبرا:

مير علي مراد خان ڪيترن ئي بزرگن جو صحبتي ۽ معتقد هوندو هو. تنهن ڪري سندن وفات بعد هر هڪ جي مزار تي هڪ سهڻو قبو تعمير ڪرايائين.

الف: فقير نانڪ يوسف کوکر ساڪن ڳوٺ آڳڙا تعلقو

ب: فقير محمد ملاح ساڪن لڳ ڳوٺ ٻيرلوءِ تعلقو خيرپور

ت: فقير غلام حيدر شر ساڪن ڳوٺ مينگهو فقير تعلقو ميراهہ

ث: فقير خير محمد هيسباڻي ڳوٺ هيسباڻي تعلقو فيض گنج.

---

(1) Personal Observation.

(2) Verbal report of Mir Ghulam Hussain Khan of Kot Diji.

ميرعلي مراد خان کان پوءِ حڪومت جون واڳون سندس فرزند ميرفيض محمد خان جي هٿ ۾ آيون، جنهن کي مذهبي ۽ سماجي سڌارن سان گڏ، تعميراتي ڪمن جو به وڏو چاهه هوندو هو. آبپاشي ۽ مواصلات جي نظام کي بهتر بڻائڻ لاءِ هن ڪافي رستا ٺهرايا، ۽ واهن تي پڪيون پليون تعمير ڪرايون. انهن کانسواءِ هيٺيون عمارتون سندس يادگار آهن.

فيض محل:

هي خيرپور شهر ۾ هڪ عاليشان محل آهي، جنهن تي لکن جي تعداد ۾ خرچ آيو. هن کي لکي بنگلو ۽ تاج محل به سڏيندا هئا[1]. منجهس جديد قسم جو بهترين فرنيچر آهي. وچون هال دربار ۽ سرڪاري تقريبات جو ڪم ڏيندو هو. هن جي اڳيان هڪ عاليشان باغ آهي، جنهن ۾ بهترين قسم جا لان ۽ طرح طرح جا گل پوکيل آهن. پاڪستان ٺهڻ بعد منجهس قانون ساز اسيمبلي جا اجلاس به ٿيندا هئا. اڄڪلهه اهو محل ميرعلي مراد خان ثاني جي تحويل ۾ آهي.

شاهي محل:

هي محل ڪوٽڏيجي شهر جي ٻاهران اوير طرف تي آهي. هي پنهنجي وقت جو عاليشان بنگلو آهي. جنهن جي درن دروازن تي ڪاٺ جي اڪر جو ڪم ٿيل آهي ۽ اندران درن ۽ دروازن تي نقاشي ۽ چتسالي ٿيل آهي.[2]

ٽڪري وارو بنگلو:

هي ڪوٽڏيجي جي ڏکڻ اولهه طرف کان هڪ ٽڪري تي عاليشان بنگلو آهي. هن تي به چتسالي ۽ ڪاٺ جي اڪر جو بهترين ڪم ٿيل آهي[3].

ميراحمد علي خان جو بنگلو:

هي بنگلو ڪوٽڏيجي جي وچ شهر ۾ آهي. جنهن تي جديد قسم جي گل ڪاري ٿيل آهي. ڪوٽڏيجي ۾ هي پهريون بنگلو آهي. جيڪو ڊبل اسٽوري آهي. اڄڪلهه اهو بنگلو ميراحمد علي خان جي فرزند ميرحاجي غلام حسين خان جو مهمان خانو آهي[4].

---

(1) بشارت علي زيدي: "تاريخ دارالرو خيرپور"، مطلع العلوم نير اعظم، مراد آباد،1915ع، ص 61.

(2) Verbal report of Mir Ghulam Hussain Khan of Kot Diji.

(3) Verbal report of Mir Ghulam Hussain Khan of Kot Diji.

(4) Ibid

ڏيڏيون:

مٿي ذڪر ڪيل بنگلن کان سواءِ ميرن جي ڏيڏين جا بهترين بنگلا به ڪوٽڏيجي شهر ۾ تعمير ڪرايا ويا.جن ۾ اڄ ڏينهن تائين مير علي ڏنو خان، مير احمد علي خان، مير عطا حسين خان ۽ ٻيا مير رهن ٿا.

ڏهوٽن وارو بنگلو:

هي بنگلو لقمان شهر جي پرسان آهي جتي مير فيض محمد خان جو هڪ دبرو (منشي) رهندو هو[1].

ڪلر وارو بنگلو:

هي بنگلو خيرپور شهر جي ٻاهران شاهي روڊ جي پرسان آهي. هتي مير صاحب ڪڏهن ڪڏهن منزل ڪندو هو. اڄڪلهه هن بنگلي ۾ خيرپور جو ايس پي (SP) رهندو آهي[2].

امام بارگاهه:

هي ڪوٽڏيجي شهر جي تمام اعليٰ قسم جي عمارت آهي جنهن سان گڏ هڪ مسجد به ٺهيل آهي[3].

هنري اسڪول:

خيرپور جي شهر ۾ هنري اسڪول ٺهرايو ويو جنهن ۾ هر قسم جي هنرن جي سکيا جو بندوبست ڪيو ويو. هنري اسڪول سان گڏ هڪ بورڊنگ هائوس به تعمير ڪرايو ويو[4].

مير فيض محمد خان جي ڏينهن ۾ مٿي ذڪر ڪيل عمارتن کان سواءِ سرڪاري دفترن ۽ آفيسرن جي رهائش لاءِ هينيون عمارتون تعمير ڪرايون ويون[5].

جڳهه	سال تعمير	خرچ
فاريسٽ آفيس	1895ع	3499روپيا
مختيارڪاري خيرپور	1896ع	10202 روپيا
مختيارڪاري سوراهه	1896ع	16624 روپيا
پوليس لائين	1896ع	70762 روپيا

(1) Ibid
(2) Ibid
(3) Ibid
(4) Ibid.
(5) Record of Xen. Buildings, Khairpur.

پراڻي اسپتال	1896ع	64179 روپيا
جانورن جي اسپتال	1896ع	22058 روپيا
ڪجهه سنڌي اسڪول	1896ع	6659 روپيا
انجنيئري آفيس	1896ع	137108 روپيا
مفتي منزل	1896ع	10253 روپيا
دلڪشا منزل	1896ع	6356 روپيا
دفتر دار جي آفيس	998ع	25737 روپيا
سروي آفيس	1898ع	22382 روپيا
سرڪٽ هائوس	1900ع	104939 روپيا
اي ڊي ايم جي آفيس	1901ع	4200 روپيا
ان جا گودام	1902ع	26662 روپيا
طالب منزل	1903ع	15412 روپيا
پراڻو هاءِ اسڪول	1906ع	5754 روپيا
فيض امام لائبريري هال	1908ع	30511 روپيا

ميرفيض محمد خان کان پوءِ ميرامام بخش خان جي ايامڪاريءَ ۾ هيٺيون تعميراتي ڪم ٿيو.

ڪچهري وارو بنگلو:

هي بنگلو ڪوٽڏيجي شهر ۾ آهي جتي ميرامام بخش خان ڪچهري ڪندو هو. اڄڪلهه اتي هاءِ اسڪول ڪم ڪري رهيو آهي[1].

دلشاد منزل:

ميرامام بخش خان خيرپور جي شهر ۾ هڪ بنگلو تعمير ڪرايو جيڪو اڳ ۾ ڏهوٽن وارو بنگلو سڏبو هو. ميرعلي نواز خان ان ۾ ڪجهه اضافو ڪري ڪيس دلشاد منزل جو نالو ڏنو[2].

گهر جو بنگلو:

هي بنگلو ميرامام بخش خان پنهنجي رهائش لاءِ ڪوٽڏيجي ۾ تيار ڪرايو هو. اڄڪلهه هن بنگلي ۾ سرڪاري اسپتال آهي[3]. ميرامام بخش خان جي ڏينهن

---

(1) Verbal report of Mir Ghulam Hussain Khan of Kot Diji.

(2) Verbal report of Mir Haji Ghulam Hussain Khan of Kot Diji.

(3) Ibid

۾ وزارت جي دفتر وارن بنگلن ۾ توسيع آئي ۽ انهن جي احاطي ۾ ننڍيون مسجدون تعمير ٿيون[1]. انهن کان سواءِ سرڪاري آفيسن ۽ آفيسرن جي رهائش لاءِ هيٺيون عمارتون تعمير ڪرايون ويون جن تي ڪافي خرچ ڪيو ويو[2].

جڳهه	سال تعمير	خرچ
آشيانه منزل	1913ع	4263 روپيا
خادم منزل	1916ع	12136 روپيا
ڪنار منزل	1916ع	11107 روپيا
مبارڪ منزل	1916ع	9738روپيا
نور منزل	1916ع	8631 روپيا
مخدوم منزل	1916ع	10061 روپيا
نگار منزل	1916ع	9291 روپيا
گلستان منزل	1916ع	15869 روپيا
بوستان منزل	1916ع	9200 روپيا
نشيمن منزل	1916ع	5401 روپيا
رفعت منزل	1916ع	32053 روپيا
نشاط منزل	1916ع	4171 روپيا
زينت منزل	1917ع	10674 روپيا
خورشيد منزل	1916ع	10267 روپيا
شفا منزل	1916ع	10941 روپيا
زناني اسپتال	1916ع	59762 روپيا
لا ڪورٽ	1918ع	57829 روپيا

مير امام بخش خان کان پوءِ ميرعلي نواز علي جي ڪاميابيون تعميراتي ڪم ٿيو.

سرور هائوس:

هي ڪوٽڏيجي ۾ هڪ ننڍڙو بنگلو آهي، جنهن کي ٻاهران وڏو ڪوٽ ڏنل آهي. اڄڪلهه ان ۾ ڪوٽڏيجي جو ميڊيڪل آفيسر رهي ٿو[3].

---

(1) Ibid

(2) Record of Xen. Building, Khairpur Mir's.

(3) Verbal report of Mir Ghulam Hussain Khan of Kot Diji.

منڊم وارو بنگلو:

هي به ڪوٽڏيجي ۾ هڪ نئين طرز جو بنگلو آهي، جنهن ۾ ان وقت جي ولي عهد مير فيض محمد خان ثانيءَ جي يورپ دائي رهندي هئي. اڄڪلهه اتي نيشنل بينڪ ڪوٽڏيجي آهي.[1]

آزاد منزل:

ڪوٽڏيجي تعلقي جي ڳوٺ حسين آباد جي سامهون واري جي پٽن ۾ هڪ بنگلو تعمير ڪرايو ويو هو. جنهن جي اندران ديوارن تي گل ڪاري ۽ نقش نگاري ٿيل هئي. بنگلي جي ٻاهران هڪ عاليشان باغ هوندو هو اڄڪلهه اهو باغ ۽ بنگلو ٻئي برباد ٿي ويا آهن.[2]

مندر:

مير علي نواز خان دلشاد منزل جي پنئين پاسي کان هڪ مندر ٺهرايو هو. سندس بعد هڪ مخدوم ڏتي فقيرياڻي کي ان ۾ دفن ڪيو يو هو. اڄڪلهه اتي ڪجهه ٻيون به قبرون ٿي ويون آهن، ۽ هڪ ننڍڙو مقام بڻجي ويو آهي. مير علي نواز خان کان پوءِ سندس پٽ مير فيض محمد خان ثاني ۽ پوٽو مير علي مراد خان ثاني، آئيني قسم جا حاڪم رهيا ۽ حڪومت جي ڪمن ۾ گهڻو دخل ڪين ڏنائون. پر سندس دور ۾ به رياست ۾ تعميراتي ڪم تمام گهڻو ٿيو. ڪافي ڪارخانا ٺهي ويا ۽ ڪارخانن جي ڀرسان مزدورن جون ڪالونيون ٺهيون. ان کان سواءِ آفيسرن ۽ منشين مڙن جي رهائش لاءِ ٽي وڏيون ڪالونيون تعمير ٿيون، جن ۾ چڱا خاصا بنگلا ٺهرايا ويا. انهن کان سواءِ اسڪولن، اسپتالن ۽ ريسٽ هائوسن لاءِ سٺيون عمارتون تعمير ٿيون.

هنر ۽ ڪاريگريون

خيرپور جا مير هنر مندن ۽ ڪاريگرن جي سرپرستي ڪندا هئا. سندن ايامڪاري ۾ ڪيترائي ڪاريگر ڏورانهن ڏيهن تان اچي رياست ۾ رهيا. مير رستم خان جي زماني ۾ خيرپور جا ڪاريگر ساري سنڌ جي ڪاريگرن کان وڌيڪ هئا، ۽ حڪومت طرفان سندن همت افزائي لاءِ ساليانه نو لک روپيا خرچ ڪيا ويندا هئا.[3] ميرن جي سرپرستي سبب رياست جا ڪيترائي شهر مختلف هنرن جا مرڪز

---

(1) Ibid.

(2) Verbal report of Mir Murid Hyder Khan of Khairpur.s

(3) Langley, "At the Court of Ali Murad" Vol. II, op. cit p 83.

بڻجي ويا، جن مان خيرپور، لقمان، پريالو گمبٽ، راڻيپور ۽ کهڙا مشهور آهن. انهن شهرن ۾ هينيان هنر چوٽ چڙهيل هئا.

اسلحہ سازي:

سنڌ ۾ ميرن کي هٿيارن جو سڀ کان وڌيڪ شوق هو. کين ننڍي هوندي کان وني هٿيار ڪم آڻڻ ۽ خطرن کي منهن ڏيڻ جي سکيا ملندي هئي[1]. هو تلوارن ۽ بندوقن جي نالين خريد ڪرڻ لاءِ ايران، ترڪي ۽ فلسطين ۾ گماشتا موڪليندا هئا ۽ انهن جي طرز تي پنهنجا هٿيار ٺهرائيندا هئا. قيمتي هٿيارن جو جيترو ذخيرو ميرن وٽ هوندو هو ايترو دنيا جي ٻئي ڪنهن به ملڪ وٽ نه هو[2]. سنڌ ۾ ٺهندڙ هٿيار هندستان جي اڪثر هنڌن تي ٺهندڙ هٿيارن کان وڌيڪ عمدا هئا. هتي اعليٰ درجي جون تلوارون پڻ هيون، جن جا ڦر ڊگها مڙيل، تکا ۽ سٺي طرح ٺپيل هوندا هئا. سنڌ جا حاڪم خاص طور تي انهن هٿيارن جو گهڻو قدر ڪندا هئا ۽ شڪار يا جنگ جي وقت اهي ڪم آڻيندا هئا. هو انهن جي سڌاري تي گهڻو ڌيان ڏيندا هئا ۽ ان لاءِ ڪافي پئسو خرچ ڪندا هئا[3].

سنڌ ۾ ٺهيل بندوقن جون نالين جيڪي دمشق جي هٿيارن واري نموني تي هيون تن کي خاص اهميت هئي[4]. سنڌ جي ڪاريگرن ۾ مير سهراب خان جو مستري محمد احسان مشهور هو ۽ سمورا ڪاريگر کيس استاد ڪري مڃيندا هئا. هو ايران مان سنڌ ۾ مير جام نندي جي پٽن مير فيروز ۽ مير شهداد خان وٽ آيو هو. جيڪي مير چاڪر خان جي سنڀال ۾ رهندا هئا. اتي مير سهراب خان اسلحہ سازي جي فن کان متاثر ٿي سندس همت افزائي ڪئي ۽ هو هميشہ لاءِ سندس ملازم ٿي رهيو ۽ ميرن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ هو پنهنجي سرپرست مير سهراب خان وٽ خيرپور ۾ اچي رهيو ۽ پنهنجو ڪارخانو کولي ويٺو. هن جي هٿن جون ٺهيل توپون، جيڪي ڪوٽڏيجي جي قلعي تي رکيل هونديون هيون، اهي سندس ڪاريگري جي ڪمال جي ساک ڀرين ٿيون[5].

---

(1) محمد حنيف، رچرڊ برٽن جي ڪتاب "سنڌ ۽ سنڌو ندي ۾ وسندڙ قومون" جو سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1971ع، ص 206.

(2) محمد حنيف، جيمس برنس جي ڪتاب "سنڌ جي دربار جو ترجمو"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1964ع، ص 76.

(3) سراج الحق: مسٽر چيلاٽي جي ڪتاب "سنڌ جي اقتصادي تاريخ جو ترجمو" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1964ع، ص 76.

(4) M. Sardar Khan: "History of Baluch Race" Process Pakistan, Karachi, 1958, p 167-168.

(5) Verbal reprt of Mir Gl.ulam Ali Khan Talpur of Sobho dero heard from his ancesstors.

مستري محمد احسان جي ڪارخاني کولڻ بعد هڪ ٻيو استاد ڪاريگر غلام محمد عرف اوستو گاهي به قلات ۽ حيدرآباد مان ٿيندو، مير سهراب خان جي دربار ۾ پهتو ۽ پنهنجن ڀائرن سميت خيرپور جي پرسان هڪ ڳوٺ ٻڌي وينو جيڪو اڄ تائين آباد آهي. اوستي گاهي جي خاندان مان اوستو محمد حسين، اوستو خدا بخش، اوستو غلام نبي ۽ اوستو اقبال پنهنجي وقت جا بهترين ڪاريگر هئا. هو بندوقن، تلوارن، ڀالن، خنجرن ۽ سنگينن ٺاهڻ ۾ ماهر هئا.

مير علي مراد خان جڏهن انگلينڊ ويو هو ته پنهنجي ملڪ جي هيڊ مستري اوستي عبدالڪريم حداد کي پاڻ سان گڏ وٺي ويو هو[1]. هو لنڊن جي ڪاريگرن مسٽر پرڊي (Purdey) ۽ ٻين سان ڪافي وقت تائين خيالن جي ڏي وٺ ڪندو ۽ سندن فن جو مطالع ڪندو رهيو. سندن هٿ جون ٺهيل بندوقون ۽ چاقو بهترين قسم جا هٿيار هئا[2]. ان کان پوءِ اوستو بلي، اوستو منگل ۽ اوستو مينهون سنا ڪاريگر هئا. اهي ڪاريگر اوستي گاهي جي ڪارخاني مان سکيا وٺي استاد بڻيا هئا. اوستو منگل اوستي خدا بخش جي گود ۾ ورتل پٽ هو. سندس والد جو نالو صدورو هو[3]. اوستي گاهي جي معرفت اوستو پريو تيورو حيدرآباد ڇڏي پنهنجي خاندان سميت خيرپر اچي رهيو. سندس پٽ پنيلڏو ۽ پوٽو علي بخش پنهنجي وقت جا بهترين تيورا هئا ۽ ترارين صاف ڪرڻ جي ڪم ۾ وڏي مهارت رکندڙ هئا. تيورن جي خاندان مان اوستو محمد بخش عرف بچل ۽ لعل بخش به استاد ڪاريگر ٿي گذريا آهن[4].

سونارڪو ڪم:

ميرن جي ايامڪاري ۾ خيرپور جو سونارڪو ڪم به چوٽ تي چڙهيل هو. هتان جا سونارا زيورن کان سواءِ اٿن ۽ گهوڙن جي سنجن تي بهترين ڪم ڪندا هئا. ان کان سواءِ بندوقن، ترارن ۽ ٻين هٿيارن تي مينا ڪاري ۽ جڙاو جو ڪم به ڪندا هئا، ميرن جي هٿيارن ۽ توپين تي عجيب قسم جا جواهر جڙيندا هئا. خيرپور جي سونارن مان ڪلياڻ داس، لعل داس، هيرو مل ۽ چمنداس مشهور هئا. ڪلياڻ داس جي پٽن مان پمنداس ۽ ڀاونداس پنهنجي فن ۾ چڱو نالو ڪڍيو. مير علي مراد خان کين خوشيءَ جي موقعن تي وڏا انعام ڏيندو هو. اڄڪلهه ڀاونداس جو پوٽو جهامنداس ثاني خيرپور جي سٺن سونارن مان آهي[5].

---

[1] سفرنامو فارسي قلمي اڳيان پٽيان پنا ڦاٽل مملوڪ نسيم ڪرل.

(2) Longley: "At the Court of Ali Murad", op .cit. p 85.

(3) Verbal report of Mistri Khair Mohammad of Khairpur.

(4) Personal papers of Mr. Mohammd Ali Haddad of Khairpur.

(5) Verbal report of Jhamandas Goldsmith of Khairpur.

مسلمان سونارن مان صوپي ديري جو بادل خان عباسي ۽ کهڙن جو پريل ولد بهادر عباسي پنهنجي فن ۾ وڏي مهارت رکندا هئا. هو زيورن سان گڏ مسجدن ۽ مقبرن جي نيلن تي سون ۽ ميناڪاري جو ڪم بہ ڪندا هئا. ميرن جي ڪم کان سواءِ پيرن ۽ مخدومن جي زيورن ٺاهڻ جو ڪم بہ هنن جي حوالي هوندو هو.

بادل خان جي خاندان مان سندس پٽ سارنگ ۽ پوٽو عبدالله بہ زيورن ٺاهڻ جا استاد ڪاريگر هئا. خليفي پريل جا پٽ، خليفو پليڏنو محڪم الدين ۽ حاجي محمد پناهہ راڻيپور جي پيرن وٽ مشهور هئا. انهن کان سواءِ صوپي ديري ۾ استاد سجل سونارو (عباسي) ۽ سندس پٽ محمد قاسم پنهنجي وقت جا بهترين سونارا هئا[4].

وينجهارڪو ڪم:

سونارن کان سواءِ رياست جا وينجهر بہ ساري سنڌ ۾ مشهور هئا ۽ سون چاندي جي پرک بہ ڪندا هئا. هن ڪم لاءِ گڏيجي جي شهر ۾ صديقين جو هڪ خاندان مشهور هو. وينجهرن جي خاندان جو وڏو ابوبڪر صديقي هو جيڪو اروڙ کان لڏي گڏيجي ۾ اچي رهيو هو. ابوبڪر ۽ سندس پٽ عبدالرحمن ٻئي پنهنجي وقت جا وڏا عالم ۽ درويش صفت انسان هئا. عبدالرحمن جي ٽن پٽن، محمد زمان، ٻڍي ۽ سلطان وينجهارڪو ڪم شروع ڪيو. ٻڍي جا پٽ پير محمد، پريل، فاضل ۽ محمد زمان جو پٽ قاسم چارئي لڏي شڪارپور هليا ويا ۽ اتي وينجهارڪو ڪم شروع ڪيائون. باقي قاسم جي ٻن پائرن خونجل ۽ ابراهيم پنهنجي ڪم کي گڏيجي ۾ قائم رکيو. ميرن جي سنڌ وڃائڻ بعد هن خاندان جي پس ماندن بہ پنهنجو ڌنڌو ڇڏي، سونارڪو ڪم شروع ڪيو جيڪو اڄ تائين ڪندا ٿا اچن. ابراهيم ۽ پريل جي پٽن محمد عارف ۽ اسماعيل کان وٺي هن خاندان جو ڌنڌو سونارڪو آهي[1].

ٺاٺارڪو ڪم:

خيرپور رياست ۾ ٺاٺارڪو ڪم بہ چڱي پيماني تي ٿيندو هو. خيرپور ۽ لقمان جي شهرن ۾ برتنن ٺاهڻ جا اعليٰ ڪاريگر هئا، جيڪي تامي، پتل، ڪنجهي ۽ جست مان مختلف قسم جا برتن ٺاهيندا هئا. جن مان ديڳيون، ديڳڙا، گاگهريون، ٿالهہ، گنگالون (ٽب)، لوٽا، چونريون، وٽا، گلاس، بدنا، چلمچيون ۽ گلدان مشهور

---

[4] Verbal report of Abdullah Khan Abbassi of Sobhodero.

[1] Verbal report of Haji Mohammad Hasan Siddiqui of Gadeji Village.

آهن. هي ڪم گهڻو ڪري هندن جي هٿ ۾ هوندو هو. جيڪي مسلمان مزدورن کان به ڪم وٺندا هئا[1].

ڊڪاڻڪو ڪم:

خيرپور رياست ۾ ڊڪاڻڪو ڪم به سٺي نموني تي ٿيندو هو. هتان جا ڊڪڻ فرنيچر ۽ درن دروازن تي ڪاٺ جي اڪر جي ڪم ۾ بي نظير هئا. هو ڪاٺ تي رنبيءَ سان بهترين نموني جا گل ٻوٽا ۽ طرح طرح جون تصويرون ٺاهي ويندا هئا. سندن ڪم ۾ نزاڪت ۽ نفاست هوندي هئي، ان وقت جي بهترين ڪاريگرن مان خيرپور جو مستري صفدر، ٽنڊي نظر علي خان جو اوستو علي بخش ۽ هيسباڻين جي ڳوٺ جو استاد شاهن مشهور هئا. مير علي مراد جي زماني ۾ لعل بخش ۽ علي بخش ڊڪڻ رنبيءَ جي ڪم جا استاد ڪاريگر ٿي گذريا آهن[2].

موچڪو ڪم:

خيرپور سمگن ۽ لاڙڪن جي شهر جا موچي چمڙي رڳڻ ۽ ان مان بهترين قسم جي شين ٺاهڻ ۽ انهن تي سون ۽ چاندي جي ڌاڳي جي سلائي ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هوندا هئا. خيرپور ۾ هر قسم جي چمڙي رڳڻ جو ڪم ڪنهن به صورت ۾ يورپ جي ڪم کان گهٽ نه هو[3]. خيرپور ۾ سمنگن جا موچي چمڙي تي مخمل ۽ پشم جو بهترين ڪم ڪندا هئا، ۽ اعليٰ درجي جون جتيون ٺاهيندا هئا ۽ هٿيارن جا پوش به تيار ڪندا هئا. خيرپور جو جيئو موچي ۽ سمنگن جا واحد بخش ۽ بچل پنهنجي ڪم ۾ بي نظير ڪاريگر هئا[4].

ڪنيارڪو ڪم:

خيرپور رياست مٿي جي ٿانون ۾ به مشهور هئي. خيرپور، ڪهڙن، پيروسڻ، مهرو واهڻ ۽ صوپي ديري جي ڪنيرن جا ٺهيل ٿانو بهترين قسم جا هوندا هئا. سندن ٺهيل مٽن، دلن ۽ ڪوهه جي لوٽين ۾ پاڻي ڏاڍو ٺرندو هو. هو ٿانو تي عجيب و غريب قسم جي چتسالي ڪندا هئا، ۽ انهن تي تمام سهڻي نموني سان اکر لکندا هئا. صوپي ديري جو استاد ڏاتر ڏنو ۽ خيرپور جو پير بخش ڪنير عجيب قسم جا ڪاريگر هئا. اڄڪلهه به مهرو واهڻ جي ڪنيرن جو ڪم ڏسڻ وٽان آهي[5].

---

(1) Verbal report of Ghulam Mohammad Khuhinbati of Khairpur.

(2) Administration report of Khairpur state for 1925.

(3) Langley: op. cit. p 288.

(4) Verbal report of Imam Bux Machi of Khairpur.

(5) Verbal report of Khan Mohammad Potter of Village Sobhodero.

ڪاشي جو ڪم:

ڪنيارڪي ڪم سان گڏ خيرپور ۾ ڪاشيءَ جو ڪم به بهترين نموني جو ٿيندو هو. مختلف قسم جي رنگن ۽ تصويرن سان ٺهيل ڪاڏي جا برتن ۽ سرون ڪاريگرن جي ڪمال جو ثبوت ڏيندڙ هيون[1]. مير رستم خان جي ڏينهن ۾ ٺهيل سچل سرمست جي قبي تي ٿيل ڪاشيءَ جو ڪم ان وقت جي ڪاريگرن جي ساک ڀري ٿو. مير فيض محمد خان جي ڏينهن ۾ خيرپور جي هنري اسڪول ۾ به ڪاشي جو بهترين ڪم ٿيندو هو. جتي صاحبڏنو ڪنير، خدن شاهه، لعل شاهه بهترين قسم جا ڪاريگر هئا[2].

سن 1925ع ۾ ڪنيارڪي (ڪاشي) جي ڪم جو هڪ ڪاريگر لنڊن جي نمائش ۾ موڪليو ويو هو جتي سندس ڪم جي وڏي تعريف ڪئي ويئي هئي[3].

چر جو ڪم:

خيرپور ۾ چر جي ڪم جا چڱا ڪاريگر هوندا هئا، جيڪي بهترين قسم جون چادرون، ميز پوش ۽ دستر خوان ٺاهيندا هئا. اعليٰ درجي جا اجرڪ به خيرپور ۾ ٺهندا هئا. چر جي ڪم ۾ گل محمد نالي هڪ وڏو ڪاريگر هو[4].

رنگريزي:

خيرپور ۾ رنگريزي جو ڪم به نهايت اعليٰ درجي جو ٿيندو هو. ڪپڙن رڱڻ جا هوشيار ڪاريگر پنهنجا ڪارخانا کولي ويٺا هئا. نير جو ڪم به تمام گهڻو ٿيندو هو. ان ڪانسوا ڪهنين ۽ چنين ٺاهڻ جا به استاد ڪاريگر موجود هوندا هئا، جن کي ڪهنباتي سڏبو هو. اهي ميرن، پيرن ۽ ٻين اميرن جي شادين مرادين تي پنهنجي هنر مان ڪافي ڪمائيندا هئا. حاجي محمد صفر، عبدالرحيم ۽ آخوند غلام محمد پنهنجي وقت جا وڏا ڪهنباتي هئا[5].

پاٽولڪو ڪم:

هي ڪم هندن جي هٿن ۾ هوندو هو جيڪي عورتن لاءِ سڳيون، اڳٽ، هار ۽ ڳانا به ٺاهيندا هئا، جڳهن ۾ آرائش ۽ زيبائش جو بندوبست به ڪري ڏيندا هئا. هنن

---

(1) Langley: op. cit. p 134.

(2) Verbal report of Abdul Rahim Khuhinbati of Khairpur.

(3) Administration report of Khairpur State for 1925.

(4) Verbal Report of Abdul Rahim Khuhinbati of Khairpur.

(5) Ibid

جا ٺهيل هار سڄي سنڌ ۾ مشهور هوندا هئا. خيرپور جي پاٽولين مان ديوان ڀڳوانداس مشهور هوندو هو[1].

زري دوزي:

ڪيترائي خاندان هن ڪم ۾ مهارت رکندا هئا، ۽ بهترين نموني جو پرت پريندا هئا. هو ٽوپين، چوغن ۽ نيم تنن ۾ جواهر به جڙيندا هئا، هنن کي ڪاچوب سڏيندا هئا. مير علي مراد خان جي ڏينهن کان وٺي، انهن ئي ماڻهن سلمي ۽ ستاري جو ڪم شروع ڪيو. ميرن جي ٽوپين ۽ جتين تي بهترين قسم جو ڪم ڪندا هئا. ان وقت گلاب ولد خوش محمد شيخ ۽ ان کانپوءِ سندس فرزند خدا بخش زري دوزي ۽ ڪنديءِ جي ڪم جا استاد ڪاريگر ٿي گذريا آهن، انهن کانسواءِ گنو درزي ۽ پير بخش مغل به زري ۽ ريشم جو بهترين ڪم ڪندا هئا[2].

ڪورڪو ڪم:

خيرپور جي علائقي ۾ ڪپهه گهڻي ٿيندي هئي، جنهن مان خيرپور، کهڙا، گمبٽ ۽ راڻيپور جي شهرن ۾ اعليٰ قسم جو ڌاڳو اُٽيو ويندو هو. انهيءَ ڌاڳي مان مختلف قسمن جو ڪپڙو ٺهندو هو. مثلاً: ساريشاف، مشرو، لونگي، جوڙي، ڪيس، لحاف ۽ سوسي وغيره. صرف خيرپور جي شهر ۾ اسي ڄڻا ڪارخانيدار هئا. انهن کانسواءِ خيرپور شهر ۾ اُن مان گلم، فراسيون ۽ چوغا ٺاهيا ويندا هئا[3]. خيرپور جو هزار مل ماڙيچو ۽ لقمان جو غلام محمد ڪوري پنهنجي وقت جا بادشاهه ڪاريگر هئا[4].

ڪيسن جو ڪم:

گمبٽ جي شهر ۾ اعليٰ درجي جا ڪيس ٺهندا هئا، جن تي زري ۽ ريشم جو ڪم ٿيل هوندو هو. ڪيسن جي ڪاريگرن جو وڏو ڇتو پٽ ميلهو، اروڙ کان ڪنڌرن جي شهر ۾ آيو ۽ ٿوري وقت ۾ گمبٽ ۾ اچي ويٺو. هن گمبٽ ۾ ڪيسن ٺاهڻ جو ڪم شروع ڪيو. مير سهراب خان جي ڏينهن ۾ ڇتي جو پٽ حاجي حسين هڪ وڏو ڪاريگر هو. جنهن جي سرپرستي احمد ميمڻ ڪندو هو. جيڪو مدراس ۽ پيڪرات کان بهترين قسم جو ست گهرائي پنهنجي ڪارخاني ۾ ڪيس ٺهرائيندو هو. سيٺ احمد جي اولاد مان عبدالڪريم، خدا بخش ۽ پير بخش به پنهنجو

---

(1) Bhagwandas III, the Patoli of Khairpur.

(2) Verbal report of Abdul Rahim Khuhinbati of Khairpur.

(3) Hariram Gupta: "Mohan lal Kashmiri" Minerva Book Shop, Lahore, 1943, p 97 & 98.

(4) Verbal report of Peero Marecho of Village Sobu Kanasra.

ڪارخانو قائم رکندا آيا. ان کان پوءِ حاجي حسين جو پوٽو حاجي بخشڻ، مير فيض محمد خان جي زماني کان وٺي ڪيسن جو ڪاروبار جاري رکندو اچي ٿو. هن وقت سندس عمر هڪ سؤ سال کان مٿي آهي. سندس پٽ ۽ پوٽا به اهو ئي ڪاروبار ڪندا آهن. حاجي احمد پچاڙي جي ڏينهن ۾ هڪ ڪيس ٺاهي، مير علي مراد خان وٽ تحفي طور ڪڍي ويو. ته مير صاحب انعام طور هڪ ڪوهه ۽ ڪجهه زمين عطا ڪئي. گمبٽ ۾ ڪيسن جا هيٺيان قسم ٺهندا آهن، ۽ اڄ تائين ٺهندا رهن ٿا. فرمائشي، زيتون گل، بلبل چشم، قمر، صوف گلو ڪچو ڪتوري، تڪي گل، نسبي، اٺ پيريو سورنهن پيريو ڏرتي ڏب، چندن هار، نودار ۽ رطلش[1].

چاندنيون:

چاندنين کان راڻيپور شهر مشهور آهي چاندني هڪ قسم جي چادر آهي، جيڪا خالي ست يا ست ۽ ريشم جي ملاوٽ سان ٺاهبي آهي. ان جو تر سڄو سفيد هوندو آهي ۽ پاسي کان چار يا ڇهه آڱر ڳاڙهي پٽي يا ڪني رکبي آهي. چاندني جي بر کي ٻٽو ڪري وچ ۾ ريشمي ڌاڳي سان کيد هڻبي آهي، چاندني جا قسم به بر يا ڦٽي جي حساب سان هوندا آهن. مثلاً: پنج سي، ڇهه سي، ست سي ۽ اٺ سي ان ۾ ست به ويهو ٻٽيهو يا چاليهو استعمال ڪيو ويندو آهي. چاندني جي ڪاريگرن مان عبدالحميد ميمڻ سيني کان جهونو ۽ سنو ڪاريگر ٿي گذريو آهي. ان کان پوءِ عبدالرحيم فقير ۽ جهوڙو تمام ناميارا ڪاريگر هئا. مير علي مراد خان جي زماني کان پوءِ حاجي محمد چٽل، حاجي عبدالڪريم، محمد اسماعيل، پانڌي ۽ آندل چاندنين ٺاهڻ ۾ ماهر هئا. اڄڪلهه حاجي محمد يوسف هڪ سنو ڪاريگر آهي[2].

سوسين جو ڪم:

ڪهڙن جي شهر جون سوسيون اوائل کان وٺي اڄ تائين مشهور آهن. سوسيون سُٽ ۽ ريشم ٻنهي جون ٿينديون آهن. ريشم جي سوسيءَ کي گربي سڏبو آهي. سوسين جا هيٺيان قسم آهن:

1. ست رنگي 2. موئڙو 3. گربي 4. هزاري 5. چوتار 6. هڪ خطي 7. دو خطي 8. ڇڳئي 9. ملتاني 10. هڪ پٽي 11. تڪمائي 12. ڇڳو 13. لنڙيو موت.

سوسين جي ڪاريگرن مان ڦتناڻي پاڙي جا خواجه مشهور هوندا هئا، جيڪي اروڙ کان لڏي اچي ڪهڙن جي شهر ۾ ويٺا هئا. انهن مان محمد بخش ۽ فتح محمد پنهنجي وقت جا استاد ڪاريگر هئا. انهن کان پوءِ امام بخش ۽

---

[1] Verbal report of Haji Mohammad Yousuf Kori of Ranipur.

[2] Verbal report of Haji Mohammad Yousuf Kori of Ranipur.

محمد رمضان بہ سنيون سوسيون ٺاهيندا هئا. اڄڪلهہ هادي بخش مير بخش ۽ محراب چڱا ڪاريگر آهن. هاڻي پريالوءِ ۽ پير ڳوٺ ۾ بہ سنيون سوسيون ٺهن ٿيون[1].

جنڊي جو ڪم:

جنڊي جو ڪم ۾ هالا، ڪشمور ۽ لقمان جا ڪاريگر سنڌ ۾ مشهور هئا، جيڪي بهترين قسم جو فرنيچر ٺاهيندا هئا. سندن ٺهيل ڪٺن ۽ منجين جا پاوا، هندورا، ڪاٺ جا ڊبلا ۽ رانديڪا ڏسڻ جهڙا هئا، انهن ٺنهي شهرن جا ڪاريگر موروثي ڪاريگر هئا ۽ ساڻن ديري اسماعيل خان ۽ ديري غازي خان واري سڪونت کان وٺي ڪنا رهندا آيا. انهن ڪاريگرن مان خيرپور ۾ چار پائر مقبول، سلطان، احمد ۽ سونهارو وڏا نام ڪنيا ٿي گذريا آهن. اهي چارئي پائر مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ خيرپور مان لڏي ويا. سلطان، احمد ۽ سونهارو پنجاب جي طرف هليا ويا، باقي مقبول ناري تعلقي جي ريگستاني علائقي ۾ وڃي وينو وري جڏهن مير علي مراد خان اقتدار ۾ آيو تڏهن پليو خان جمالي مقبول کي ناري مان لڏائي لقمان جي شهر ۾ پنهنجي پاڙي ۾ اچي رهايو ان ڏينهن کان وٺي مقبول جو اولاد لقمان ۾ رهندو ٿو اچي، ۽ نارائي ٿو سڏجي. مقبول کان پوءِ سندن ٻن پٽن سلطان ۽ عبدالله جي اولاد مان هيٺ ڏيکاريل شجري وارا پنهنجي پنهنجي وقت جا باڪمال ڪاريگر ٿي گذريا آهن:[2]

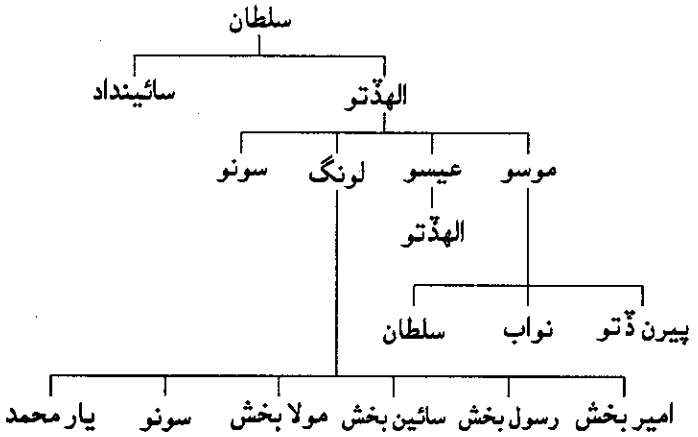

---

[1] Verbal report of Hadidino Kori of Village Khuhra.

[2] زباني روايت عبدالله نارائي ڏکڻ، ساڪن لقمان.

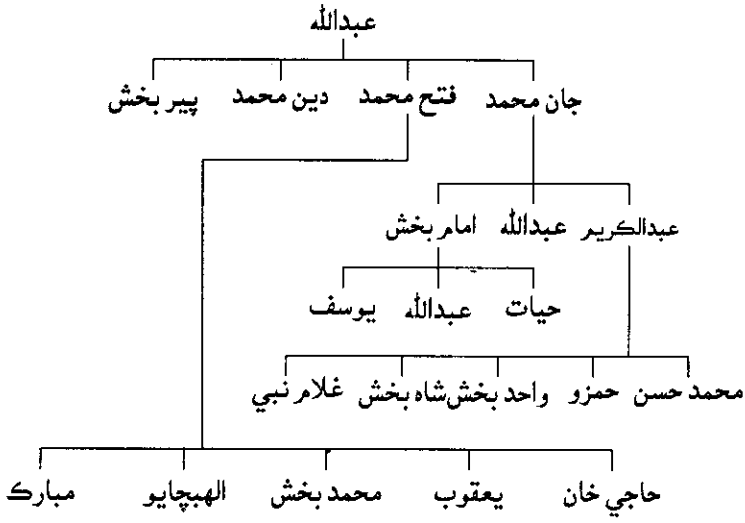

مٿي ذڪر ڪيل سمورا ڪاريگر مير علي نواز خان جي ڏينهن تائين خيرپور جي ميرن جو فرمائشي ڪم ڪندا هئا. مير پين اميرن کي جيڪي به جنڊيءَ جي ڪم جون سوکڙيون پاکڙيون ڏيندا هئا، سي انهن ڪاريگرن کان ٺهرائيندا هئا. مير علي نواز خان جي ڏينهن کان وٺي نارائي ڊڪڻ پين ماڻهن جو ڪم به ڪرڻ لڳا. ۽ پنهنجي دوڪانداري به شروع ڪيائون.

خيرپور جي هنري اسڪول ۾ استاد غلام رضا به جنڊيءَ جي ڪم جو استاد ڪاريگر ٿي گذريو آهي. سن 1925ع ۾ انهيءَ هنري اسڪول جو هڪ ڪاريگر لنڊن جي نمائش ۾ موڪليو ويو هو. جتي سندس ڪم جي واکاڻ ٿي هئي[1].

ڪمانگيري ۽ نقاشي:

خيرپور ۾ رنگسازي ۽ نقاشيءَ جو ڪم به بهترين قسم جو ٿيندو هو. عمارتن ۾ چتسالي ۽ ڪاغذن تي نقش نگاري ڪرڻ جا باڪمال ڪاريگر موجود هوندا هئا. هن فن جي ماهرن مان غلام حيدر ڪمانگر هڪ لاجواب ڪاريگر هو جيڪو سادات باره سان گڏجي خيرپور ۾ آيو هو. هن سان پنهنجي خاندان مان به — ٽي ٻيا ڪاريگر به گڏجي آيا هئا. اهي ڪاريگر ابتدا ۾ تعزيا ٺاهيندا هئا، ۽ انهن تعزين تي عجيب قسم جي گلڪاري ڪندا هئا. تعزين ٺاهڻ سان گڏ ڪتابن جي حاشين تي به مختلف رنگن ۾ سهڻا نقش ٺاهيندا هئا. اهي ماڻهو لاثاني قسم جا مصور به هوندا هئا. سندن ٺهيل غلام مرتضيٰ شاهه شاهاڻي، سيد علي حسين شاهه ۽ سيد

---

[1] Administration Report of Khairpur State for 1925

عابد شاهه جون تصويرون اڄ به سندن مصوري جي ڪمال جي ساک ڀرين ٿيون. غلام حيدر جا چار پٽ غلام حسين، غلام محمد، غلام نبي ۽ غلام علي پنهنجي وقت جا استاد ڪاريگر ٿي گذريا آهن. غلام نبيءَ جو پٽ پيربخش ۽ غلام علي جو پٽ محمد عارف پنهنجن وڏن کان به وڌيڪ ماهر ۽ اعليٰ درجي جا ڪاريگر هئا. اڄڪلهه انهن جو اولاد بگين کي رنگ ڏيڻ جو ڌنڌو ڪندو آهي[2].

رليون ۽ پرت:

خيرپور رياست ۾ اوائل کان وٺي رلين ۽ پرت جو ڪم ٿيندو رهندو آهي. اهو ڪم گهرن ۾ عورتون ڪنديون آهن. فيض گنج، ميرواهه ۽ ناري تعلقن ۾ ٺهندڙ رليون ملڪن ۾ مشهور آهن. پرت جو ڪم ڳوٺن کان سواءِ شهرن ۾ به سٺو ٿيندو آهي.

---

[2] زباني روايت: ماسٽر مهر حسين خان ڪمانگر، ساڪن خيرپور

سنڌي ٻوليءَ جو خيرپوري لهجو

تعارف ۽ تاريخ:

سنڌي ٻوليءَ جي خيرپوري لهجي تي تبصرو ڪرڻ کان اڳ خيرپور رياست جي جغرافيائي جزن تي تبصرو ڪرڻ لازمي ٿيندو. انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ خيرپور ۾ سنڌ جي سري وارو سارو حصو شامل هو. هن وقت سندس اتر ۾ سکر ۽ روهڙي تعلقا آهن. سندس اولهه کان سنڌو ندي وهي ٿي، ڏکڻ ۽ ڏکڻ اوير طرف تي نوابشاهه، ٿرپارڪر ۽ حيدرآباد ضلعن سان ملي ٿي، ۽ اوير ۾ جوڌپور ۽ جيسلمير (راجپوتانا) رياستن سان لڳي ٿي[1].

طبعي ٻيهڪ جي ڪري خيرپوري لهجي تي سرحدي لهجي جو تمام گهڻو اثر رهيو آهي، ڇو جو اتان جي ماڻهن سان رياست جي ماڻهن جي لهه وچڙ ۽ اچ وچ اوائل کان وٺي رهندي آئي آهي. سکر طرف جي سرپيلي ٻولي ۽ نوابشاهه طرف جي وچولي ٻوليءَ جا لهجا ٻين لهجن کان وڌيڪ اثرانداز ٿيا آهن- ڇو جو اهي ٻئي طرف اصل کان وٺي هڪڙي حڪومت جي حدن اندر رهيا آهن. باقي ٿرپاڪر ۽ راجپوتانا جي رڻ جي ٻوليءَ جو اثر صرف ناري، فيض گنج ۽ ميرواهه تعلقن جي ريگستاني حصي تي رهيو آهي، ڇو جو اتان جي ماڻهن جي انهن حصن سان گهٽي لهه وچڙ رهي آهي.

مٿين تمهيد مان معلوم ٿيندو ته خيرپور جي گهڻي آبادي واري لهجي تي وچولي ۽ سريلي ٻوليءَ جو ۽ سندس ريگستاني علائقي تي ٿريليءَ ٻوليءَ جو اثر آهي، ريگستاني علائقو ايراضيءَ ۾ گهڻو آباديءَ ۾ بلڪل ٿورو آهي ۽ اتان جي ماڻهن جو تعلق شهري آبادي سان تمام گهٽ ٿو رهي. تنهن ڪري انهن جي لهجي کي خاص خيرپور جي لهجي ۾ شمار ڪري نه سگهبو. خاص خيرپوري لهجو دراصل وچولي ۽ سريلي ۽ لهجن جي وچ واري ڪڙي آهي، ۽ گهڻو ڪري ٿوري تفاوت کان سواءِ ٻنهي لهجن سان ملي جلي ٿو.

---

(1) Pithawala, M.B: "Khairpur State", Govt: Press, Karachi, 1935, P- 6 & 7

i. سريلو لهجو:

خيرپور رياست کان وٺي ويندي اوڀاڙي تعلقي جي ڇيڙي تائين ۽ سيوهڻ دادو کان وٺي سڄو لاڙڪاڻو ضلعو ۽ جيڪب آباد وارو پاسو ڪشمور تعلقي جي ڇيڙي تائين "سرو" آهي، ۽ اتي جي ٻولي سريلي آهي[1]. انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ سريلي جو سارو علائقو خيرپور جي حڪومت هيٺ هوندو هو.

ii. سرائڪي جو اثر:

هاڻي به خيرپور سميت انهيءَ ساري علائقي تي سرائڪي زبان جو اثر زياده آهي. ڇو جو اتي سرائڪي زبان ڳالهائيندڙن جي اڪثريت آهي. روهڙي تعلقي کان مٿي اوڀاڙي تعلقي تائين جيڪو به علائقو آهي، اتي جيڪا سرائڪي ڳالهائجي ٿي تنهن کي اُيي جي زبان سڏيندا آهن. مطلب ته خيرپور سميت سري وارو علائقو سرائڪي زبان جي اثر هيٺ رهيو آهي. هتان جي حاڪمن ڪلهوڙن ۽ ميرن جي مادري زبان سرائڪي هوندي هئي، ۽ گهڻا ٻروچ به سرائڪي ڳالهائيندا هئا ۽ اجا تائين ڳالهائيندا آهن. هتان جي گهڻن شاعرن جو اڌ کان وڌيڪ ڪلام سرائڪي ۾ آهي، هو سنڌي ڪلام ۾ به ڪيترائي سرائڪي زبان جا لفظ، محاورا ۽ جملا استعمال ڪندا آهن مثلا:

علم عقل سڀ ڇوڙ ڏتوسي عشق ڏنو اولارو
اکيان کول ته ظاهر ويکين سير سڄڻ جو سارو

(سچل سرمست)

گهٽڪي زلف دا زنجير تون آن صورت جو سهڻو تون آن مورت جو مهڻو
دلبر ٻاجهئون دلڙي ديواني در تي ٿيون مئين فقير

خيرمحمد چئي اسان اهين دي
حاضر حضرت پير

(خير محمد فقير)

هوري هسائي ايندم اٿم آسرو
پرين پارئون پانهجي من پانڌي پٺائي

(محمد ذاڪر اُجڻ)

---

[1] پيرو مل آڏواڻي: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، ص 96.

وڃي پياسي ملڪ امن ۾ ڏيهه انهي ۾ ناهن ڏون.
(دريا خان)

هڪ واري تون آءُ اسان ڏي ڏيک اساڏا حال
(بيڪس)

جي ڪهان تہ ڪوڪ نہ نڪري صبر آءُ نہ سهان.
(سيد محمد بقا شاهہ)

غلام حيدر گولو آهي تنهن کي درس دکائين.
(غلام حيدر فقير)

حيف انهن ارواحن آهي، جيڪي ٿا پائنئن ڏون،
اقرار نا ڦرواڻ مردن جي شان ۾.
(نانڪ يوسف)

iii. صوتياتي خوبيون:

سرائڪي لهجي ۾ ٽن اکرن ت، ڊ ۽ ڊ جي اچارن ۾ ڪڏهن ڪڏهن "ر" اچار بہ ڪيبو آهي، اهو اچار سري ۽ خيرپور کان سواءِ ڪٿي بہ استعمال نہ ٿيندو آهي. سريلي لهجي ۾ ست جو اُچار ستر، پٽ جو اچار پٽر، ڊپ جو اچار ڊرپ ۽ ڏڍ جو اچار ڏڍر ڪندا آهن مثلاً:

ستون سيپارن جون پڙهڻ ٿيون ثواب.
(سچل سرمست)

پٽ علي شير جا سورهہ ٿا سڏجن.
(سيد صالح شاهہ)

گونا گوني گل ٽڙيا بسنت جي سا بوءِ.
(محمد ذاڪر اجڻ)

ڊڃي ڊڃي مون توسان ڳالهايو ڏاڍي بلوچاڻي ذات
(سيد صالح شاهہ)

ننڊ نہ هيرج نيڻ سک نہ وسارج سسئي.
(چنيهہ فقير اجڻ)

تنهنجو ڏڍ ڏڏن کي اصل ڪئون آهي.
(سيد اميرالدين شاهہ)

iv. **وياڪرڻي خوبيون:**

. سريلي لهجي ۾ ڪنهن بہ واحد مؤنث جي جمع جي صيغي ۾ آڻڻ لاءِ بنيادي صورت پٽيان ان گڏيندا آهن ۽ اهو سرائڪي لهجي کان متاثر ٿي ڪندا آهن مثلاً:

معياري لهجو	سريلي ۽ خيرپور لهجو
زال جمع زالون	زال جمع زالان!
خبر جمع خبرون	خبر جمع خبران.

ان لاءِ سري ۽ خيرپور جي ڪجهہ شاعرن جا مثال پيش ڪجن ٿا.

ميهر من ۾ هنيون هنيون ميخان محبت واريون.
آٿي امالڪ اڙيون اڙيون ديدان دلبر توسان.
(ٻيڙو فقير)

ديدان ڪهين دستور سان من موهي وٺن هڪ مام ۾.
(عثمان سانگي)

بيڪس فقير دانهان ٻڌندو الله آهان.
ٻهڳڻ ڏيندو ٻنهان ٻيا در ڇو پوءِ رلندي
(بيڪس)

عشق جون واٽان ٻرن لاٽان تنهن مئون نڪرن درجون ڇاٽان.
عاشق ٿا ڪن درد جون دانهان عشق منجهارئون اهي آهان.
شال اوڏاهون ايندا وٺي خاصيون خبران.
واڳان وطن پانهجي ڦيري آءٌ في الحال.
محب مسافر ٿيا جنين جا ڪوڪان اهي سڪ ڪنديون.
ان جي اکين آگم ٿيا بوندان بس نہ ڪن.
(سچل سرمست)

دم دم نالا نينهن جون محبوبن من.
صلح صلاحان ظاهري ٻنهي جهانين ٻن.
نانڪ يوسف يار جون جوڙان جوڙي پاڪ پيارو.
(نانڪ يوسف)

غلام حيدر غير جون ڪپيون لامان لاهوتين.
(غلام حيدر فقير شر)

ڪيئي خان ڪپي ويا واڳان ورائي.
(سيد صالح شاهه)

ضمير متڪلم: سري ۽ خيرپور جي لهجي ۾ فارسيءَ جي ضمير متڪلم واري ميم جو گهڻو استعمال ٿيندو آهي ۽ ٻي سڄي سنڌ ۾ 'ميم' جي بدران 'سين' آڻيندا آهن. مثلاً:

معياري لهجو	سري ۽ خيرپور جو لهجو
ايندس	ايندم
ويندس	ويندم
ٿيندس	ٿيندم
ڏيندس	ڏيندم

خيرپور جي شاعرن جا ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا.

البت ويندم اوڏهين پل پاڙيچون تہ پايو.
(سچل سرمست)

ايندم تنهنجا پير چميندم ٿيندم تنهنجو چاڪر
(سيد اميرالدين شاهه)

توکي ڏيندم سپرين پنهنجو سيس نوائي.
(محمد ذاڪر اچڻ)

ڪان ستي هيم سيل سان پانڌڙو پائي.
(سيد صالح شاهه)

زمان مستقبل: سڄي سنڌ ۾ زمان مستقبل جا لفظ ايندا سون ۽ ايندا سين ٻئي استعمال ٿيندا آهن، پر سري ۽ خيرپور ۾ صرف ايندا سين چوندا آهن، يعني 'ون' جي 'ين' ڪم آڻيندا آهن مثلاً:

تنهنجو دراصل ڪئون اختيار ڪيوسين.
اسان پاڻ ڪئون وباسين ڪنهن جاءِ ٻي پياسين.
سچو نام سڏائي اسان لوڪن منجهه لڪياسين،
هردم هونداسين توسان فائق هيئن فرمايو
ويڙا جي وڻڪار اچا وري ايندا سين.
(سچل سرمست)

ڇڏيجو ۽ گڏيجو: سري ۽ خيرپور ۾ ڪڏهن "ڇڏجو" ۽ "گڏجو" لفظن ۾ وڏيڪ "ي" ڏيئي ڇڏيجو ۽ گڏيجو چوندا آهن. مثلاً:

ڪين ويساريو مئي نہ ماريو ڇوري تان نہ ڇڏيجو.
(سچل سرمست)

ڪينن ۽ جينن: خيرپوري لهجي ۾ "ڪن" ۽ "جن" لفظن جي بدران "ڪنين" ۽ "جنين" بہ چوندا آهن. مثلاً:

ڪنين جو نينهن نهر سان ڪنين ڏٻايا درياهہ.
(صاحبڏنو فاروقي)

سڪ جنين جي ساهہ کي سي پاڻ سڃاڻين،
مرد سي مرڪن جنين عشق الله جو.
(نانڪ يوسف)

تصغير: ساري سنڌ ۾ تصغير لاءِ ڪنهن بہ اسم جي پڇيان "ڙو" يا "ڙي" ملائيندا آهن. اهو استعال سري ۽ خيرپور ۾ سيني جڳهين کان وڌيڪ ٿيندو آهي ۽ هتي اسمن کان سواءِ ضميرن، فعلن ۽ ظرفن ۾ بہ تصغير ڪم ايندي آهي.

هت ڏين مارو ڏاج ۾ جاڻي ڄارڙيون،
پيون آهن سڀ کي اهي ويڙهي وارڙيون،
هن ڀانيو نامو شعلو هيڙو شوق جو.
(سچل سرمست)

هڪ وکڙي وجود کئون ٻاهر ڪر تڏهن هر جا ايندئي حق نظر،
خير محمد خوش جي ٿيڙيون وڃي عشق الوٽ ۾ پيڙيون،
ڪنڙا بي تقصير خوني نينان نظر دي وو يار.
(خير محمد فقير هيسباڻي)

اڄ آءُ اڳڻ منهنجي پيهي ڏکڙا وندڀيون دلبر ويهي،
ڏکڙا ڏسي سکڙا پليا سڀ عيش عشرت هليا ويا.
(سيد صالح شاهہ)

پليل پچن ٿا حال منهنجڙو ڳالهہ انهيءَ تان ڳولي آهيان.
(سچل سرمست)

چڙن چوڙيو چنڙو ٻيلي پاس ٻرن ٿا.
(سيد علي گوهر شاهه اصغر)

دوست اوهانجڙي آهيان سائينءَ لڳ سڄاڻين.
(سچل سرمست)

سگهڙو سگهڙو آءُ اسان ڏي ڏينهن گهڻا ڇو لائين.
(سچل سرمست)

هنڙي هنڙي يار اوهان جي ٻول ٻڌي مان ٻانهي.
(محمد ذاڪر اڄڻ)

ماضي معطوفي: معياري سنڌيءَ ۾ ماضي معطوفي ناهڻ جا ٽي روپ آهن. هڪ روپ ۾ فعل جي پويان اِي پڇاڙي ۾ ملائبي آهي. مثلاً:

لک + اي = لکي. ڪاءَ + اي = ڪائي.

هو خط لکي، ٽپال جي ڊبي ۾ وجهڻ ويو. هو ماني ڪائي گهر ويو.

ٻئي روپ ۾ فعل جي پويان ي پڇاڙي ۾ ملائبي آهي مثلاً:

ڪر + ي= ڪري. ناهه + ي = ناهي.

هو ڪم ڪري گهر ويو.

هو ميز ناهي گهر ويو.

ٽئين روپ ۾ فعل جي پويان "يو" پڇاڙي ۾ ملائبو آهي مثلاً:

پاءِ+ يو= پايو. لاءِ + يو = لايو.

هو پيچ پايو هليو ويو.

هو رنگ لايو هليو ويو.

سري ۽ خيرپور ۾ ماضي معطوفي جي استعمال وقت فعل جي پنيان "يو" پڇاڙي سان گڏ "نون" بہ ملائيندا آهن. ٻي ساري سنڌ ۾ اهڙو مثال ڪونہ ملندو.

ڪنهن کي مان ڏيندس دانهن درد جي،
پيچ پنهل مون سان پايون هليو ويو
ڪانهي ڪاڻ ڪنڙ جي سچل کي،
آتڻ عشق اجاريون هليو ويو.
(سچل سرمست)

حال استمراري: ڪنهن بہ فعل جي پنيان "پيو" ۽ "ٿو" گڏي زمان حال استمراري جو استعمال فقط سري ۽ خيرپور ۾ ٿيندو آهي. ٻئي هنڌ اهو استعمال ڪڏهن بہ نہ ٿيندو آهي.

بنا ڪاتي سڄڻ سهڻا ڪهن ٿا پيا.
(سيد امير الدين شاهه)

وهايان ٿو پيو جو جال نيڻن مان جدائي ۾ .
(پيرل فقير)

اوهان جي پڙ ۾ دانهون ڪيان ٿو پيو.
(الهيار فقير مري)

پڪاري ٿي پئي پيرين پيادي جهنگ ۾ جهر ۾ .
(حافظ اسلم مهيسر)

زمان مضارع: سري ۽ خيرپور ۾ "ڪرڻ" مصدر جي مضارع مان "ر" جو اکر ڪڍي ڇڏيندا آهن ۽ لفظ "ڪريان" جي بدران "ڪيان" چوندا آهن. سندن اهو نمونو دادرڪ ٻولين وارو آهي.

دانهن ڪيان ٿي درد جي ٻڌندو شال ٻروچ.
(محمد ذاڪر اڄڻ)

ڪيئن ڪيان ڪاڏي وڃان ڪنهن کي ڏيان دانهن.
(پيرل فقير)

دل هٿن مان وئي هلي مان ڇا ڪيان.
(حافظ اسلم مهيسر)

V. نحوي خوبيون:

شڪارپور جي طرف تي "اٿ نہ" ۽ "ويهہ نہ" جي بدران "اٿ ني" ۽ "ويهہ ني" چوندا آهن ۽ "نہ" جي اچار کي وڌائي "ني" ڪري ڇڏيندا آهن. خيرپوري لهجي ۾ بہ ڪڏهن اهائي "ني" استعمال ٿيندي آهي مثلاً:

وندر ني وڻن ۾ زور ڪري زاري
(سچل سرمست)

ڪونهي منهنجو وس ني وي ميان هاڙي منهنجو هوت وني ويا.
اصغر عاشق جي حال جو ني وي ميان پيڙن ڪونہ ترس.
(علي گوهر شاهہ اصغر)

راض محمد کي ني ميان وري اچي ڏي تون وارا.
(مير راض محمد خان ٽالپر)

مٿي ذڪر ڪيل سيني ڳالهين ۾ سري ۽ خيرپور جو لهجو هڪ جهڙو آهي. باقي ٿورو گهڻو فرق هيٺين ڳالهين ۾ آهي.

نون غنون: خيرپور ۾ نون غنون اعلانيہ ڪندا آهن. شڪارپور، جيڪب آباد ۽ اوٻاوڙي طرف اهو اعلان اصل نہ ڪندا آهن. هو اٿندو ويهندو ۽ گهمندو لفظن جي بدران اٿدو ويهدو ۽ گهمدو چوندا آهن.

زمان حال: خيرپور ۽ سنڌ جي ٻين حصن کان سواءِ سري ۾ عجيب نموني سان زمان حال مطلق کي زمان حال استمراري وانگر استعمال ڪندا آهن. مثال طور: جملو — مان اچان ٿو جي بدران سري وارا چوندا آهن "مان ايندو پيو آهيان" اسان کائون ٿا جي بدران چوندا "اسان کائيندا پيا آهيون."

فعلن ۾ "ي" جو استعمال: سري وارا فعلن جي وچ مان "ي" جو اکر ڪڍي ڇڏيندا آهن. مثال طور جملو: مان جهليان ٿو جي بدران "مان جهلان ٿو" چوندا آهن.

زمان ماضي مطلق: سري وارا وچڻ مصدر جي ماضي مطلق 'ويو' جي "واو" کي هميشہ زبر ڏيندا آهن. خيرپور ۽ ٻين هنڌن تي لفظ "ويو" جي واو کي زبر جي بدران زير ڏيندا آهن.

"ني" جو استعمال: خيرپور ۾ سري وانگر "ني" جو استعمال ٿيندو آهي، مگر سري ۽ خاص ڪري شڪارپور طرف انهيءَ لفظ "ني" کي تمام گهڻو وڌائيندا آهن ۽ هڪ قسم جو مٺو آواز ڪيندا آهن.

vi. وچولي جو لهجو:

سري ۽ لاڙ جي وچ وارو ڀاڱو وچولو سڏجي ٿو جنهن جون حدون ڪنڊياري ۽ دادو تعلقن جي اتر واري ڀاڱي کان وٺي هيٺ ڪوٽڙي ڊويزن تائين آهن. اهو سنڌ جو وچولو يعني وچ وارو ڀاڱو آهي ۽ اتي جي ٻولي وچولي سڏجي ٿي[1].

ضمير: هتي بہ سري ۽ خيرپور وانگر ضمير "جنهن" ۽ "تنهن" ۽ انهن جي جمع "جن" ۽ "تن" جي بجاءِ "ت" تي زور ڏيندا آهن ۽ لاڙ وارا انهن اکرن تي زير ڏيندا آهن.

ظرف: سري، خيرپور ۽ وچولي ۾ لفظ "جتي" بدران "جاتي" ڪٿي بدران ڪاٿي، جيڏي، تيڏي بدران جاڏي تاڏي ۽ ڪيڏي بدران ڪاڏي چوندا آهن.

جاتي نقطو نينهن جو تاتي عقل نہ القاب.

(سچل سرمست)

---

[1] پيرو مل آڏواڻي: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، ص 113.

تجلو پسان هڪ تار ۾ جاتي تماشو طور جو.
(شاهه نصير)

خير محمد خيال وحدت وارو جاڏي ڪاڏي نينهن نظارو.
(خير محمد فقير)

ڪيئن ڪريان ڪاڏي وڃان ڪنهن در دانهن ڏيان.
(پير ڪمال نوشهري وارو)

وهوا سڄڻ تنهنجون اکيون جاتي لڳيون تاتي ٻگيون.
(بيڪس)

ڪاٿي ٻيڙو پير ٿو ڪاٿي ٻولي ٻار.
(سچل سرمست)

ڪاٿي نام ڪمال سڏايان ڪاٿي نام نصير وي
(پير ڪمال نوشهري وارو)

جاڏي تاڏي جلوو تنهنجو عجب تنهنجا چمڪار.
(سچل سرمست)

ڪڏهن ڪڏهن "ڪٿي" جي بدران "ڪاٿي" يا ڪاٿهين" ۽ "هتي" جي بدران "هتهين" يا "اُتاهين" ۽ "هوڏي" جي بدران "اوڏاهين" يا "اوڏانهون" به چوندا آهن.

ڪاٿي ملا قاضي تون ڪاٿي سيد سڏائين ٿو
ڪاٿهين تعظيمان ڏئي ڪاٿهين ڪل ڪلي ٿو.
(سچل سرمست)

ڪانه سجهي ٿي ڪاٿهين ورنهه توريءَ واهه.
(محمد ڏاڪر راڄڙ)

ڪين ڇڏيندو ڪانهين ڪهر جنين جو آءُ ميان.
(غلام حيدر فقير شر)

آءُ ڪيئن ويهان هتهين منهنجو ڪم ڪوهيار
هلي اتاهون اچي اتاهين هنجين پوتئي هار.
(سچل سرمست)

انا الحق اتاهون گڏيا وتن گر سان.
(پير ڪمال نوشهري وارو)

ٽ ڊ ۽ ڍ جو استعمال: سري ۽ خيرپور وانگر ٽ، ڊ ۽ ڍ اکر وچولي ۾ به استعمال ٿيندا آهن، پر انهن ۾ اکر "ر" جو اچار شامل نه هوندو آهي.

ضميرن ۾ نون غنون: سري ۽ خيرپور جي لهجي ۾ "منهنجو"، "تنهنجو" ۽ "پنهنجو" ضميرن ۾ نون غنون هوندو آهي، پر وچولي ۾ اهو استعمال نه ٿيندو آهي. انهن لفظن جي بدران منهجو تنهجو ۽ پنهجو چوندا آهن.

ضميري نشاني: عام طور تي سري ۽ خيرپور ۾ ضمير غائب جي نشاني "س" ڏئي "اٿس" لفظ چوندا آهن ۽ وچولي ۾ اٿس جي بدران اٿائين چوندا آهن.

تصغير: وچولي ۾ سري ۽ خيرپور وانگر تصغير جو صيغو استعمال ٿيندو آهي مثلاً:

ڳوڙها ڳلن جي مٿان پيا لڙڪ لڙي
(پير ڪمال نوشهري وارو)

غلام محمد ٿو حب مان چئي رکج هيٺي تي هٿڙا ڪي.
(مخدوم غلام محمد بکاڻي)

شاهه نصير سان رس ۾ راٽا زنگڙا ڪڍي ڇڏ ويو.
(شاهه نصير)

اچي زلزلا ڪوٽ ڪسري ۾ پيڙا،
ڪنارن سندا بٽ پڄي پور ٿيڙا.
(مولوي غلام رسول جتوئي)

تخفيف: خيرپور، سري ۽ وچولي ۾ لفظن جي تخفيف تمام گهڻي ٿيندي آهي. يعني نحوي لحاظ کان لفظن جا ابتدائي آواز حذف ٿي ويندا آهن مثلاً:

معياري لهجو	خيرپور، سري ۽ وچولي جو لهجو
اٿم	ٿم
اٿن	ٿن
اٿئي	ٿئي
آهيان	هان
آهن	هن
هيس	هس

انهن مثالن ۾ سري، وچولي ۽ خيرپور جي لهجي ۾ فعل جو شروعاتي سر[آ] حذف ٿي ويو آهي. اتان جي شاعرن جي ڪلام مان ڪجهه مثال ڏجن ٿا:

مولا ڪندو شل ميلو اوهان سان، وائي ٿم وات.
(سچل سرمست)

ظاهر زهر نہ ڪن ٿا ڪوئي، باطن ۾ ٿن برهہ بياض.
(عثمان منگي)

جو جسم ڏسڻ ۾ آيو ٿي هيءَ تان آهي ڪونہ ٻيو.
(نانڪ يوسف)

جالڻ جيئري جدا ٿم ڳالهہ ڳري
(خير محمد فقير)

جن ڏنو جلوو تهين جو سو سي سدا مخمور هن،
مان نہ هو پر جهيو پرينءَ کي مان سان منا موجود هن.
(مولوي تاج محمد امروٽي)

ستي پئي هس کاڏم پڙڪو ڪنين آواز پيو ڪڙڪو.
(مير فيض محمد خان عاجز)

دوست اوهان جي در تي مون پيرين ڪيا هم پنڌ.
(مخدوم عبدالخالق کهڙن وارو)

نہ ٿم تقويٰ نمازن، نفل، فرضن ۽ عبادت جي.
(مخدوم غلام محمد بکائي)

تو لئي سڪندي ٿيا هن سال نام خدا ڪري ملڻ جي،
منهنجي ملڻ لاءِ پهہ ڪيائون وائي اها ٿن وات.
(شاهہ نصير)

ڪورا هن ڪاڏل کي سڄڻ منجهہ سرير.
(پير ڪمال نوشهري وارو)

حرف جر: سنڌي زبان جي علم نحوي صورت موجب حرف جر، اسم، ضمير، صفت کان پوءِ ايندو آهي، پر خيرپور، سري ۽ وچولي جي شاعرن پنهنجي ڪلام ۾ حرف جر ڪٿي ڪٿي اسم کان اڳ ۾ استعمال ڪئي آهي. مثال طور:

ڪئون ترار تکي هئي ڪتابت قريب جي،
منجهئون سڀ شهر واچيندڙ ڪو ليي.
هل ساڻ هنئين مان انهن کي ارمان ٿئي.
پيرن ۾ هيهات آٽڻ واريون اتهين
ميان تائين موت ووءِ ووءِ تان نہ پاريان.
ڪارڻ ڪوهيارل مٿي راهہ رئان گهٽو.
موتي اچڻ جا ٿيم ڏي سنگهارن سعيا.
سهڻن سان کي سر تئين لڳي چپ چپات،
آٽڻ واريون اتهين لوناڻيون سا لات.
(سچل سرمست)

ڪمال کي ڪيني ماري هلج مان سان.
(پير ڪمال نوشهري وارو)

ڪيفي نيڻ نصير خماري شوخ وتن منجهہ شوق شڪاري
(شاهہ نصير)

سيدا سرورا نظر رحمت ڪر مٿي مسمند يا سيدي
(مخدوم الهيار ڪوٽڙي ڪبير وارو)

ڄاڻي پاڪ خدا کان روز اجل ـ منهنجو عربي سان آهي عشق لڳل.
(مولوي غلام رسول جتوئي)

vii.لاڙي لهجي جو اثر:

سنڌ جي وچولي کان هيٺان ڏکڻ وارو پاڳو جيڪو سمنڊ سان وڃي ٿو لڳي سو لاڙ آهي ۽ اتان جي لهجي کي لاڙي لهجو چوندا آهن[1].

لاڙي لهجي تي دادرڪ ۽ دراوڙي ٻولين جو اثر تمام گهڻو آهي ڇو جو انهن ٻولين کان متاثر ٿيل ڪافي ماڻهو قديم زماني کان وٺي لاڙ ۾ رهيا آهن. اهو ساڳيو اثر سنڌ جي ٻين پاڳن تي بہ ٿيو آهي. پر لاڙ تي ان جو اثر تمام گهڻو آهي. ان کان

[1] پيرو مل آڏواڻي: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي. ص 121

سواءِ لاڙ جي صوفي شاعرن جي ڪلام کان بہ سڄي سنڌ جا شاعر متاثر ٿيا آهن تنهن ڪري ڪيترائي لاڙي لهجا ٻين هنڌن جي شاعرن جي ڪلام ۾ بہ نظر اچن ٿا. اهو اثر خيرپوري لهجي تي پڻ عام آهي.

حالتن جو ڦيرو: سنڌي ويا ڪرڻ ۾ اسم دراوڙي ٻولين جي اسمن وانگر چئن حالتن موجب ڦرن ٿا، اهي آهن حالت فاعلي، حالت جري، حالت اضافت ۽ حالت ندا[1].

لاڙي لهجي ۾ حالت جري ۽ حالت اضافت جي ڦيري لاءِ ڪڏهن اهڙا حرف ڪم ايندا آهن. جيڪي سنڌن حالت ڦيرائي ڇڏيندا آهن. اها حالت ڪڏهن حرفن سان ۽ ڪڏهن اعرابن سان ڦرندي آهي. اها ڦيرڦار لاڙ وانگر خيرپوري لهجي ۾ بہ ٿيندي آهي مثلاً:

اباڻاء = اباڻا + ء = اباڻن کان.
ڏاڏاڻئون = ڏاڏاڻا + ئون = ڏاڏاڻن کان.
ڪم ئون = ڪم + ئون = ڪم جي ڪري.
ويچاريء = ويچاري + ء = ويچاري جو.
لوء = لوءِ + زير = لوءِ ڏانهن.
برهہ = برهہ + زير = برهہ جي.
سيج = سيج + زير = سيج تي.
ماڪئيون = ماڪي + ئون = ماڪيءَ کان.
ماڪيان = ماڪي + ان = ماڪيءَ کان.
سر = سر + زبر = سر تي.

ڪجهہ شاعرن جي ڪلام مان مثال پيش ڪجن ٿا:

جڻ آيم اباڻاء ماڻهو موتائڻ جو.
مون کي رات رسيون ڏيهہ ڏاڏاڻئون خبران.
ڪيهي ڪمئون ڪانگڙو اڄ ٿو ويڙهي منجهہ وتي.
ناهي ويچاريءَ وس جو ڪري ماڻ پئي رهي.
ويم لالن لوءَ هيءَ اڻا سي ننڊ ۾.
(سچل سرمست)

پرهہ بهاري ٿي چوڏاري، محبت وڻڙا مينهن.
سي ڪيئن سيج سمهن، ڇا ڪن زيب زري.
(سيد صالح شاهہ)

---

[1] غلام علي الانا ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جو ٻڌ بنياد" زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1974ع، ص 62.

ماڪيئون مٿي ڀانئيان پريان سنڌي پڪ.
(حمل فقير)

علي محمد عشق اٿائو اهو ڄاڻي جنهن سر آيو.
(علي محمد شاهه)

ماڪيان مٿي ڀانئيان، محبت تو مصري
(محمد ذاڪر اڄڻ)

مرڪب لفظ: لاڙي لهجي ۾ ، شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ ٻين شاعرن ڪيترائي مرڪب الفاظ آڻي انهن مان زير اضافت جو ڪم ورتو آهي. ساڳي نموني سان خيرپور جي شاعرن به مرڪب لفظ استعمال ڪيا آهن.

اديون آتش عشق جا من ڪي مچ مچن ٿا،
روز ازل کان تنهنجڙي آهيان، غير نه مون کي ڀانئين وي.
(سچل سرمست)

جنهن کي حملي حسن حيران ڪيو
تنهن دين ڪفر يڪسان ڪيو.
(سيد صالح شاهه)

برهه بهاري ٿي چوڏاري، محبت ونڙا مينهن.
(بيڪس)

تنهن منهن ڇائي ڇج جا واريءَ ويس ڪري گهمي.
(حمل فقير)

هيٺي حال اوهان گري دم دم آيو عيان.
(نانڪ يوسف)

حرفن جي تخفيف ۽ واڌارو: لاڙي لهجي وارا ڪڏهن ڪڏهن لفظن ۾ حرفن جي تخفيف يا واڌارو ڪندا آهن. اهي ساڳيون تخفيفون ۽ واڌارا خيرپور جي شاعرن به ڪيا آهن.

سنگهارا سانگ پئي ونهيا وس ويام.
(سيد محمد بقا شاهه)

نئون لکيو آيوم پريان سنڌي پار جو
دعا ڪريجو جيڏيون پيرون تان نه پيجن.
(سچل سرمست)

اچي شال پنيور ۾ ہاروچو ہيهار،
ڪوڙئين ڪيم ڪيترا انهن ڪان ڪشال،
اوهان جي تہ اچڻ جو آسر هڙ نہ لاهيان.
(سچل سرمست)

ماڳ ٿيندو مون ميلو مليندیوم ڏٺي.
(سيد صالح شاهہ)

پرين پارئون پانهجي من پانڌي پنائي.
(محمد ذاڪر اچڻ)

ريءَ پروڙڻ پانهجي ہيو آهي محض گناهہ.
(غلام حيدر فقير شر)

مٿين مثالن ۾

وياہ = ويم	آيوم = آيم
ڪريجو = ڪجو	ہيهار = ہيهر
ڪشال = ڪشالا	آسر = آسرو
مليندیوم = ميليندم	پانهجي = پنهنجي

لفظن جي ڦير ڦار: لاڙ وارا ڪجهہ لفظن جي ڦير ڦار بہ ڪندا آهن. مثلاً: مانڪئون جي بدران مانهئون، توڪئون جي بدران توهئون، ڇو جي بدران ڪوهہ، ڏانهن جي بدران مڻين، تنهن کان جي بدران تهان، ڇاڪئون جي بدران ڇاهئون، ۽ متان جي بدران مڇڻ وغيره. خيرپور جي ڪجهہ شاعرن بہ انهن جي تقليد ڪئي آهي.

ماريون ڙي مانهئون اها ويل نہ وسري،
توهئون الاجي ڪيئن سئائين سو وعدو وسري ويو
منج ڏهاڙي مون مڻين اهو ڏاهو ڏياري،
پچن ڪوهہ طبيب او سوز واريون سرتيون،
گهٽا ڏينهن لڳاءِ ڇاهئون ڪانگ قريب جا،
عمر آءُ مڇڻ تن ڪئون وجان وسري
(سچل سرمست)

حرف جر ۽ فعلن جي ڦيرڦار:

لاڙ ۾ حرف جر "سان" جي بدران "سين" ۽ فعلن ۾ "ٿين" جي بدران "ٿئين" چوندا آهن. مثلاً:

محبت موج سندين سدا سانوڻ جان وهي.
(غلام حيدر فقير)

ههڙا هاڃا ٿئين پينر هن پنيور ۾.
(شاهه عبداللطيف ڀٽائي)

خيرپور جي ڪن شاعرن به اهائي ڦير ڦار ڪئي آهي. مثلاً:

محبت موج سندين سمنڊ سانوڻ جان وهي.
(غلام حيدر فقير شر)

اٿم سار سندين اڄ پنهوار پري ٿيا،
مشڪل موٽڻ تنجو جي هي لڪ لنگهين،
وري هيڄ ورين جي سانگين ڪو سانگ پيو.
(سچل سرمست)

عدد: لاڙ ۾ "يارهن" جي بدران "ڪارهن" چوندا آهن. خيرپور وارا به ڪڏهن ڪڏهن سندن تلقيد ڪندا آهن. مثلاً:

رسالو راس ٿيو منجهه اٽين ڏينهن،
ڪارهن سؤ گذريا سائيڪو ورهن.
(مخدوم محمد شريف راڻيپور وارو)

مٿين سيني مثالن مان اندازو لڳائي ٿو سگهجي ته خيرپور جي لهجي تي لاڙي لهجي جو ٿورو ۽ سريلي ۽ وچولي لهجي جو اثر تمام گهڻو آهي، تنهن ڪري اسان آسانيءَ سان چئي سگهنداسون ته خيرپوري لهجو سريلي، ۽ وچولي لهجي جي وچ واري ڪڙي آهي.

ix. خيرپوري لهجي ۾ ٻين ٻولين جا لفظ:

سري ۽ خيرپور وارين حدن ۾ مختلف قومن جي مختلف ٻولين جا لفظ ٻڌجن ٿا. اهڙين ٻولين مان ڪن جو مختصر جائزو پيش ڪجي ٿو.

آسترو ايشياٽڪ ٻولين جا لفظ: لسانيات جا ماهر چون ٿا ته اول اول جنهن قوم ٻاهران اچي لاڙ ۽ اتر سنڌ کي آباد ڪيو سا ڪا آسترو ايشياٽڪ قوم هئي[1]. سنڌ ۾ آباد ٿيل انهن باشندن ۾ ڪي منڊا قوم جا ماڻهو به هئا. انهن جي ٻولين کي ڪوليرئين

[1] John Marshall: "Mohan-jo-Daro and Indus Civilization Arthur Probestbain",Lahore, 1931, P. 33

(Kolarian) ۽ منڊا (Munda) ٻوليون چيو وڃي ٿو[1]. انهن ٻولين جا ڪي لفظ هي آهن، جيڪي اڄ به خيرپوري لهجي ۾ موجود آهن.

ڪوڙي ۽ خيرپور رياست جي ڳوٺن ۾ ويهون ويهون ڪري انگن ڳڻڻ جو رواج اڄ به عام آهي. سٽ دوران تي ويهون، يا تي ڪوڙيون چوندا آهن[2].

هيٺيان لفظ به انهن ٻولين جا آهن.

مور < ميول (سنتالي)[3].

باڻ < بان (آسٽرو ايشياٽڪ)[4].

ڄنگهه < جنگهه (مان – گمير)[5].

ناريل < ناريڪيل (ملائي)[6].

درواڙي ٻولين جا لفظ: آسٽرو ايشياٽڪ نسل کان پوءِ جنهن ٻئي نسل سنڌ کي آباد ڪيو سو ٻيونو چوبو نسل هو جنهن کي درواڙي نسل ڪوٺيندا آهن[7]. هي نسل آرين کان گهڻو اڳ سنڌ ۾ آباد هو[8]. انهن دراوڙي نسل جي ٻولين جا ڪيترائي لفظ اڄ به خيرپور ۾ ڳالهايا ويندا آهن. اهڙا لفظ هي آهن:

سنڌي	درواڙي	سنڌي	دراوڙي
ڪتڻ	ڪتڻ	ڪٽ	ڪٽ
نير	نير	ڪلا	ڪلا
ڦل	ڦل	ٻر	ٻل
روپ	ڙوپ	ڪور ڪور	ڪور ڪور

يوناني زبان جا لفظ: ڪنهن زماني ۾ يوناني به سنڌ تي ڪاهي آيا هئا. اهو زمانو عيسوي سن کان 180 ورهيه اڳ جو آهي، جڏهن ڪي يوناني لوڪ پنجاب تي ڪاهي آيا، ۽ پوءِ سنڌ به فتح ڪيائون[9]. سندن وقت جي نشاني خيرپوري لهجي ۾ هيٺيان لفظ آهن:

---

(1) Griorson. J. A. Linguistic Survey of India, Vol,. VIII, Part I. Culcutta, 1919, PP 35 & 132.

(2) Ibid.

(3) Chakaravarti: "Literary History of India", Vol. VIII, Part I-6, P 70.

(4) Ibid.

(5) Chakarvarti: op. cit. P 33.

(6) Ibid.

(7) John Marshall: op. cit. P 33

(8) Ibid. P 33.

(9) پيرومل آڏواڻي: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 49.

بغدي ۾ بختي = ڀلو مهري اُٺ
بلغاري = سني متل چلم يا چڳو متل حقو
دام = ملهه
دم = سڪو

سنسڪرت ۽ پالي زبان جا لفظ: جن سنسڪرت لفظن ۾ ٻٽا اکر يا گڏيل حرف صحيح آهن، تن جا اُچار پاليءَ ۾ ملي هڪ روپ ٿي ويا آهن. مثلاً: سنسڪرت سپت، پالي ست، ۽ سنڌيءَ ۾ چئون ست[1]. خيرپوري لهجي ۾ سنسڪرت ۽ پاليءَ جا هيٺيان لفظ اڃا تائين استعمال ۾ آهن.

سنسڪرت	پالي	سنڌي
ڏرم	ڏم	ڏرم
پريم	پريم	پريم
للاٽ	نلاٽ	نرڙ

عربي زبان جا لفظ: عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ عربي ٻوليءَ جو اثر سڄي سنڌ ۾ پکڙجڻ لڳو. سنڌ وارن اسلام، اسلامي تهذيب ۽ عربي زبان کي پنهنجو سمجهي جيءَ ۾ جاءِ ڏني. گفتگو ۽ مذهبي معرڪن ۾ عربي ٻوليءَ جا نوان نوان لفظ ڪم اچڻ لڳا، ايتري قدر جو عربن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جو روپ ئي بدلجي ويو[2]. خيرپوري لهجي ۾ عربي جا ڪافي لفظ استعمال ٿين ٿا. مثلاً:

ڪتاب، قلم، استاد، معلم، متعلم، مسجد، شهيد، مجاهد، ڪافر، مشرڪ، ايمان، شيطان، حج، زڪوات، ڪلمو، شريعت، طريقت، حقيقت، معرفت، علم، عالم، دين، قرآن، حديث، فقهه ۽ محبت وغيره.

فارسي زبان جا لفظ: سنڌي ۾ ارغونن جي زماني کان وٺي تالپرن جي زماني تائين سرڪاري ۽ دفتري زبان فارسي رهي آهي. تنهن ڪري فارسيءَ جا به ڪيترائي لفظ سنڌيءَ ۾ شامل ٿي ويا آهن. جيڪي خيرپوري لهجي ۾ استعمال ٿيندا رهن ٿا. مثال: برادر، مادر، پدر، دوست، پختو، ڪارگر، ڪار آمد، پروردگار، دست، بازو، چشم، گوش، رخ، ڪشادو، شريف، ڪاڪل، حال، تيمار، تيماردار، پيالو، گفتگو، جستجو، ابرو، رخسار، يار، طرفدار، ناز، نياز، بادشاهه، گنج، رنج، شاگرد ۽ درد وغيره.

---

[1] ايضاً، ص 47.
[2] غلام علي الانا، ڊاڪٽر: "لاڙجي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ"، ڊي فل لاءِ تحقيقي مقالو 1971ع، ص 197.

ترڪي زبان جا لفظ: خيرپور جي لهجي ۾ هيٺيان لفظ ترڪي زبان جا آهن. مثلاً:

ترڪي	سنڌي
آغا يا آقا	آگو
اطاق	اوطاق
ايلچي	ايلچي
بندوق	بندوق
چاغ	چاق
چوغا	چوغو.
چت	چڪ (پردو)
قلي	ڪولي (مزدور)

پورچوگيزي زبان جا لفظ: سنڌ جي ٻين لهجن وانگر خيرپوري لهجي ۾ به ڪيترائي پورچوگيزي لفظ شامل ٿي ويا آهن. انهن مان ڪي هي آهي[1].

پورچوگيزي لفظ	خيرپوري اچار	پورچوگيزي لفظ	خيرپوري اچار
Ambar	انبار	Lemao	ليمون
Batel	بتيلو	Pagar	پگهار
Bafo	ٻاڦ	Pistola	پستول
Bucha	ٻوچ	Saboo	صابڻ
Pipa	پيپ	Falto	فالتو
Tabaco	تماڪ	Leiluo	نيلام

انگريزي زبان جا لفظ: پورچيگيزي وانگر انگريزي زبان جا به هزارين لفظ سنڌي زبان ۾ شامل ٿي ويا آهن، ۽ خيرپوري لهجي ۾ استعمال ٿين ٿا. مثلاً: اسڪول، اسپتال، ماچيس، باڪس، ٽيبل، ڪلاس، پين، پينسل، آفيس، آفيسر، جج، ڪورٽ، سول، انسپيڪٽر، سپرنٽينڊنٽ، ماسٽر، ڊائريڪٽر، بوٽ، سوٽ، ڪوٽ، واچ، چين، بٽن، سوچ، بوتل، گلاس، پليٽ، چاڪ، ڊسٽر، بوڪ، نوٽ، سگريٽ، ڪوپ، ساسر، ٽرماس، ريڊيو، ٽيليويزن، فون ۽ ڪيٽ وغيره.

---

(1) Anthonyxavier Soares: "Portuguese Vocables in Asiatic Langueges", Oriental Institute of Baroda, 1936, P 496.

X.خيرپوري لهجي جو ٻين ٻولين تي اثر:

عربي زبان ۾ خيرپوري لهجي وارا لفظ: لاڙ جي بندرن تي ٻين ملڪن جي واپارين ۽ تاجرن وانگر عرب واپارين جي آمدرفت ٻه هوندي هئي، انهيءَ ڪري لاڙي زبان جا ڪيترائي لفظ عربي لغت ۾ داخل ٿي ويا [1]. انهن لفظن ۾ لاڙي ۽ خيرپوري لهجي جو اشتراڪ آهي، ۽ اڄ ٻه اهي لفظ ساڳئي مطلب ۽ معنيٰ سان خيرپور ۾ ڳالهائجن ٿا. انهن مان ڪي لفظ هي آهن:

خيرپوري لفظ	عربي لفظ	خيرپوري لفظ	عربي لفظ
ڪتڻ	قطن (ڪپهه)	سڙهه	سرعه
سداڻ	سندان	ڪنڊ	قند
ڪک (طب جا)	ڪحه	جت	زط
چندن	صندل	واڻيا	بنيانهه
ڪپور	ڪافور	چيت (ڪپڙي جو قسم)	شيت
سر	نيلج		

ڪچيءَ جا لفظ: هيٺيان لفظ خيرپوري لهجي ۽ ڪچيءَ ۾ ساڳي معنيٰ وارا آهن. اهي لفظ ڪچ وارن هتان ورتا آهن.

خيرپوري	ڪچي	خيرپوري	ڪچي
گولو	گولو (ٻانهو)	وانگي	وانگي (پهريدار)
جوڙو	جوڙو (جتي)	ڇيرو	ڇيرو
بابو	پاٻو	ڪانو	ڪائو
گائو	گانو	اڍائي	اڍي

پشتو جا لفظ: هيٺيان خيرپوري لهجي جا لفظ پشتو زبان ۾ اچي ويا آهن:

سنڌي لفظ	پشتو لفظ	سنڌي لفظ	پشتو لفظ
اڳڻ	انگن	پنگ	بنگ
ڏڪار	دڪال	ڏڪ	ثق
ڪٽ	ڪت	هڏو	هڈ

[1] سليمان ندوي، سيد: "عرب والون ڪي تعلقات"، هندستاني اڪيڊمي، الله آباد، 29 ـ 1928ع، ص 63.

xi.خيرپوري لهجي جو جائزو:

صوتياتي جائزو (Phonetic Analysis): خيرپوري لهجي جو صوتياتي نظام سنڌيءَ جي علم صوتياتي نظام جهڙو آهي. هن ۾ ٻچيوان، ڏنڊوان، مهاروان، مور ڏني، بهنت تارون ۽ نرم تارون وارا آواز آهن. اهي آواز ڏوڪڻا، چوسڻا، گسڻا، گهَڻا (نڪوان)، ڦرڪڻا، گول، روان، ۽ نيم سر قسمن ۾ ورهائي سگهجن ٿا. خيرپور جا ماڻهو عربي زبان جي اڏارن آوازن [ف، ز، ق، خ، ع، غ] کي پنهنجي ڏيهي عادت موجب بدلائي [ڦ، ج، ڪ، ک، گ] اچاريندا آهن. البته ڪي پڙهيل ماڻهو [ق، خ، ۽ غ] جي اچار ڪرڻ مهل خبردار رهندا آهن.

ڪي ڳوناڻا ماڻهو اچارن ۾ هيٺ ڏيکاريل تبديليون به ڪندا آهن.

مثال طور:

ش/ جي بدران/ چ ۽ ي/ جي بدران/ ج ڪم آڻيندا آهن.

شال > چال

ياد > جاد

يتيم > جتيم

يوسف > جوسف

اصواتي جائزو (Phonetogical Analysis): مختلف آوازن جي استعمال جي جائزي مان معلوم ٿيو آهي ته ڪيترائي آواز لفظن جي آخري صورت ۾ معياري لهجي يا ٻين لهجن جي عام استعمال کان ٻي طرح اچارجن ٿا. مثلاً:

معياري لهجو	خيرپوري لهجو	تبديل
گهاوَ	گها	واو حذف
پاءُ	پا	ءُ حذف
پاءَ	پا	ايضاً

سنڌي ٻوليءَ جي ٻين اڪثر لهجن ۾ ڪن لفظن جي ابتدائي سرن کي حذف ڪيو ويندو آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن خيرپوري لهجي ۾ انهن ابتدائي صورت وارن سرن جو اچار قائم رکيو ويندو آهي. مثلاً:

معياري لهجو	خيرپوري اچار
لهڻ	اُلهڻ
پٽڻ	اُپٽڻ
کولڻ	اُکولڻ
تي	اتي

وياڪرڻي جائزو:

ضمير خالص: سنڌي ٻوليءَ جي ڏار ڏار لهجن ۾ ضمير خالص جي اچارڻ ۾ هڪ جهڙائي ڪانهي خيرپوري لهجي ۾ انهن جو استعمال هن ريت ٿيندو آهي.

معياري اُچار	خيرپوري اُچار
آءٌ	مان
تون	تون
هو هوءَ	هو هوءَ
اسين	اسان
توهين، اوهين	اوهان، توهان

زمان ماضي: خيرپوري لهجي ۾ ڪن ڪن مصدرن جا ماضي معياري لهجي ۾ بہ ڪم ايندڙ ماضي فعلن کان مختلف هوندا آهن. مثلاً:

مصدر	معياري لهجو	خيرپوري لهجو
وسڻ	وٺو	وسيو
گسڻ	گٽو	گسيو
گُسڻ	گُنو	لايو
لاٿڻ	لاتو	لايو
پائڻ	پاتو	پايو

xii. خيرپور جي ميرن جي ٻولي:

خيرپور جا مير مڪران کان سنڌ ۾ اچڻ ڪري پنهنجي مادري زبان "بلوچڪي" وساري چڪا هئا، ۽ پنجاب جي علائقن، ملتان جي آسپاس ۽ ديري اسماعيل خان، ساهيوال ۽ ديري غازي خان ۾ گهڻو وقت رهڻ ڪري سرائڪي ٻولي اختيار ڪري چڪا هئا. ايتري قدر جو سرائڪي سندن مادري زبان بڻجي وئي. هو جڏهن سنڌ ۾ آيا تڏهن هتي جي حاڪمن ڪلهوڙن جي زبان سرائڪي هئي. ڪلهوڙن جي

حڪومت ۾ هو وڏي درجي جا امير ۽ فوجي سالار هوندا هئا. سندن وقت جي حاڪمن ۽ ٻين سردارن ليڪين، پٺانين، ڪهاوڙن، ڪٽياڻن، ڪوڪرن ۽ خاصخيلين جي زبان بہ سرائڪي هئي. تنهن ڪري ڪين سرائڪيءَ ۾ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ دقت پيش نہ آئي. وري جڏهن سنڌ جي حڪومت تي قبضو ڪيائون، تڏهن بہ سرائڪي ڳالهائيندا هئا.سندن فوجي سردار بلوچ، ڪهيري ۽ ٻيا بہ سرائڪي ڳالهائيندا هئا. تنهن ڪري ڪين گهر ۾ توڙي دربار ۾ هر وقت سرائڪي ۾ ڳالهائڻو پوندو هو. سنڌ ۾ پنهنجي رعايا سان لهہ وچڙ ۾ اچڻ جي ڪري سنڌي زبان بہ سکي ويا، ۽ ان تي ايترو عبور حاصل ڪيائون جو سنڌي زبان ۾ شاعري بہ ڪرڻ لڳا. ڪيترا مير پنهنجي وقت جا سنا اديب ثابت ٿيا.

فارسي زبان: سنڌي ۽ سرائڪي زبان ٻنهي کي پنهنجي خاص آئيوينا ڪانہ هئي. تنهن ڪري ڪلهوڙن وانگر ميرن جي ڏينهن ۾ بہ سرڪاري زبان فارسي رهي ۽ سموري لکپڙهہ فارسيءَ ۾ ٿيڻ لڳي. ميرن جو سمورو رڪارڊ فارسي ۾ رهيو. ادبي لحاظ کان بہ فارسي زبان جو درجو بلند هو. تنهن ڪري ان وقت جو گهڻو ادبي سرمايو فارسي زبان ۾ پيدا ٿيو.

سنڌي ۽ سرائڪي زبان: ميرن جي دربار ۾ گهڻا صوفي پير ۽ فقير بہ اچڻ لڳا جن پنهنجي تبليغ جو دارومدار سنڌي ۽ سرائڪي زبان تي رکيو ۽ انهن زبانن ۾ شعر ۽ ادبي نڪتا بيان ڪندا رهيا. مير سندن سرپرستي ڪندا رهيا، جنهن جي نتيجي ۾ اهي زبانون اڳتي وڌيون ۽ خود ميرن کي سنڌي ۽ سرائڪي ۾ ڪلام چوڻو پيو.

صدائون: مير جڏهن گهر کان نڪرندا هئا يا ٻاهران گهر ڏانهن ايندا هئا تہ ٻلهاڻي ۽ ٻيا فقيراءَ وٺي صدائون ڪندا هئا، ۽ دعا جا ڪلمان چوندا هئا. مثلاً: مير سائين، الله نگهبان، چڙهي عمان، هڪ هڪ وار سؤ سؤ چمار.

ميندا دولهہ دلير بنا ساري سنڌ دا ونا
جندڙ جوانيان ماڻي سڀ دا حق سچاڻين
سنڌ ديا لطان الله نگهبان تيڏا دارا هي دربان
پنجان دي پاڪر هووئي علي دي آڌر هو وئي
تيڏا مٽ نہ ڪوئي ثاني ڏيهہ تيڏا هي ڏاني
علي نگهبان تيڏا پنجان دي پناهہ هووئي
نبي دي نگاهہ هووئي هادي همراهہ هووئي

سهرابي سرڪار۔ ڏيهه ڏٺي ڏاتار – سهڻا منهنجا يار – وسو نه ٿوڪي وار – پڌرا تنهنجا پار۔ تنهنجا ڏيهن ۾ ڏهڪار – گل هجين گلزار سهرابي سرڪار.

رستم منهنجو راڻو – بخشي سڀ کي ناڻو – منهنجو عرض اگهاڻو ڪوجهو توڙي ڪاڻو – توسان سڀ جو ماڻو.

اچ مرادڻ مير – دعا ڪني فقير – پي ڪنڊون ۽ ڪير
سچو لنگهايئي سير – حامي تنهنجا پير – اچ منهنجا مير.
شاهنوازڻ سائين۔ جي وچ ميدان جائين – سڀ جي آس پڄائين
ٿورا مئين تي لائين – گيت مئين – تيڏي ڳائين.
فيض محمد ڍولڻ – توتان اولڻ گهولڻ – منڙو تنهنجو ٻولڻ۔
وات اسان جي وائي – جيوين يار سدائين.
جان محمد جاني – هت نه تنهن جو ثاني – ڏيهه سمورو ڏاني
قائم تنهنجي خاني – ڪر عاجز تي احساني – جانڻ منهنجا جاني.
خان محمد خان – الله نگهبان – عليءَ جي امان – اعليٰ تنهنجو شان.
سڀ کي ڏيندس دان.

هوي جيڏا مير – ڪنڌا پيوين ڪير – حامي حضرت پير –
ٿيوين نا دلگير – ڪري دعا فقير.
ميڏا مير – پيوي ڪنڌان تي ڪير – ڪري دعا فقير.
مير ميڏا بلي بلي – جهول اتان جو جهلي – آيا مول نه ولي۔
حڪم تيڏا پيا هلي – دشمن دي سر ڪلي – ميڏا مير بلي بلي.
جو دم اٿڙي جيسان – تيڏا دعاڳو ٿيسان.
ڪير ڪريسين ريسان – تيڏي ٻولي حريتان.
جيوين هووين – لک ٿيوين – سو مرادان ماڻي.
دارا تون وڏ شان هووئي – سڪندر دربان هووئي.
بخت بلند سلامت هووئي – تخت تي تاج حڪومت هووئي.
تيڪون ڪوسا واءُ نه لڳي – دشمن تيڏي ڀڳي.
عمر وڏي اقبال هووئي – هر گهڙي سو سال هووئي.
ونگا نه هڪڙا وال هووئي – دم دم حق دي نال هووئي.

چوڻيون ۽ پهاڪا: ميرن جي سنڌ ۾ اچڻ کان وٺي ڪيترائي پهاڪا ٺهي ويا ۽ ضرب المثال بنجي ويا. مثلاً:

(i) مير الهيار خان ٽالپر ٽنڊي آدم جي باني رئيس آدم خان حاجي زئي مري، کان سندس پيٽ بيبي مريم جو سڳ گهريو جيڪا حد کان وڌيڪ حسين، پرهيزگار ۽ نيڪ عورت هئي. آدم خان اهو ناتو قبول نه ڪيو ۽ مير الهيار خان کي محروم رهڻو پيو انهيءَ واقعي کان متاثر ٿي ڪنهن ماڻهوءَ چئي ڏنو ته:

"ڪاڏي منهن مريم جو ڪاڏي الهيار"

اها چوٽي آهستي آهستي پهاڪو بڻجي ويئي[1].

(ii) مير بجر خان ولد مير بهرام خان کي جڏهن راجپوتن سازش تحت شهيد ڪيو ويو. تڏهن هن کي اڪيلائپ ۾ آٽي ڪن ۾ ڳالهه ڪرڻ جو بهانو بڻايو هئائون، ان ڏينهن کان وٺي مشهور ٿي ويو ته:

"ڪن جي ڳالهين مير بجر مارايو"

ڪن جون ڳالهيون ڪرڻ معنيٰ ڪا سازش سڏڻ[2].

(iii) مير سهراب خان جو ڀاءُ مير عالي خان ننڍپڻ ۾ هڪ لا اُبالي ۽ ابهرو امير هوندو هو. هڪ دفعي سندس پيارو ڪتو مري ويو. ته وڃي مسجد جي دروازي تي دفن ڪرايائين. ان تي کهڙن جي مخدومن کيس تعزير ڏيڻ ٿي گهريو پر هن بندوق ۾ مٿر پرائي مخدومن تي حملو ڪرايو. اها ڳالهه پڌي مير سهراب خان پنهنجي ڀاءُ تي ناراض ٿيو جنهن جي نتيجي ۾ مير عالي خان رسامو ڪري ڊگهڙي طرف هليو ويو. ان هوندي به مخدومن جي دل نه ٺري، ۽ تنهجس ۾ کهڙن جي فقيرن هڪ مصرعه چئي ته:

"ڪنڊي لڳي باهه عالي منجهه سڙندو"

اها مصرعه ان ڏينهن کان وٺي زبان زد عام ٿي وئي[3].

(iv) مير علي مراد خان جو ننڍو پٽ مير غلام مهدي خان به هڪ اڻ تر ۽ البيلو شخص هوندو هو. ڪيترا دفعا ننڍن ناشائسته دوستن جي ڪري بلوچ سردار مٿس ناراض ٿيا، ۽ مير وڏي وٽ شڪايتون ڪيائون. مير صاحب هر وقت سردارن کان معافي وٺندو رهيو ڇو جو پنهنجي پٽ سان ڏاڍي دل هوندي هيس. انهن ڳالهين کان متاثر ٿي ڪنهن چئي ڏنو ته:

"مهدي پنهنجو مير مهٽي هاب ڪري ڇڏيو".

اها چوٽي ان ڏينهن کان وٺي وجود ۾ آئي[4].

---

[1] رئيس دوست محمد خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان جي زباني روايت.

[2] رئيس باقر خان مريءَ جي زباني روايت.

[3] زباني روايت: مير حسين بخش خان، ساڪن مير رستم خان جو ڪوٽ

[4] زباني روايت: مير محمد خان مري، ساڪن، ٽنڊو مستي خان.

(v) مير رستم هڪ وڏو نرم دل وزير، خدا ترس ۽ فقير دوست ماڻهو هوندو هو. پيرن فقيرن ۽ درويشن کي جاگيرون ۽ پروانا ڏيندو هو. هڪ دفعي هڪ درويش ڪلام ٿي چيو ته: "ڪوئي واٽ مندر جي ڏسي" اهو ٻڌي هڪ ٻئي درويش ڪلام چوندڙ درويش کي طعنو هڻندي چئي ڏنو ته[1]:

"ڏئي جاگير جٽ ڪري – ويئي رمز رستم کسي
لج وڃايئه لوڙهي جي – لڳين پورهئي لسي
پڇ وري به رستم کان – ته توکي واٽ مندر جي ڏسي"

(vi) مير سهراب خان وعدي جو تمام پڪو هوندو هو ۽ سندس قول پٿر تي ليڪي وانگر ليکبو هو. ان ڪري مشهور ٿي ويو هو ته[2]:

"سهرابي قول سوني سڪي تول"

(vii) ميرن جي سنڌ کي وڃائڻ کان پوءِ ڪجهه ننڍيا مير عياشيءَ جا جيوڙا ٻڌجي پيا ۽ پنهنجو سمورو وقت عيش عشرت ۾ گذارڻ لڳا. ان تي ڪنهن ماڻهوءَ چئي ڏنو ته[3].

"مير ڏيٺهن جا پٽ آهن"

يعني اهي عيشي ماڻهو ڪنهن ڪم ڪرڻ جهڙا نه آهن.

(viii) مير سهراب خان ايترو سخي هوندو هو جو سندن باورچي خاني تائين آيو ويو پيو ڪائيندو هو ۽ اتي بهتر ماني ملندي هئي. ان ڪري اهو مثال مشهور ٿي ويو ته[4].

"سهراب خان جي ٻني هرڪو اچي وٺي"

(ix) مير، پيرن ۽ فقيرن جا حد کان وڌيڪ معتقد هوندا هئا. جيڪڏهن ڪنهن کي سزا ڏيندا هئا، ۽ ڪو پير يا فقير سفارشي ايندو هو ته ڏوهيءَ کي ڇڏي ڏيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن امير يا وزير موٽي ويندا هئا، پر پير يا فقير ڪڏهن خالي نه موٽندا هئا، تنهن ڪري عام مشهور ٿي ويو ته[5].

"ميرن جا هنيا پيرن فقيرن ڪنيا"

(x) مير علي مراد خان هڪ ڪرڙو حاڪم هوندو هو ۽ چورن کي عبرتناڪ سزائون ڏيندو هو. تنهن ڪري سندس ايامڪاريءَ ۾ سمورا عادتي ڏوهاري

---

[1] زباني روايت: الهرڪيه خان رند بلوچ، ساڪن سنهڙو خيرپور.
[2] زباني روايت: مير امام بخش خان ٽالپر، ساڪن ڳوٺ بنگلو.
[3] زباني روايت: مير فدا حسين خان، ساڪن ٽنڊو علي آباد.
[4] زباني روايت: صاحبزادو مير حاجي غلام حسين ٽالپر، ساڪن ڪوٽڏيجي.
[5] زباني روايت: مير حسين بخش ٽالپر، ساڪن مير محمد خان جو ڪوٽ.

رياست خيرپور جي حدن مان لڏي ويا. ان ڪري اها چوٽي عام ٿي ويئي ته[1]:
"مير علي مراد آيو چورن چاڳ مٽايو"

XIII. خيرپوري لهجي جا محاورا ۽ خاص لفظ:

ميرن جي ڏينهن ۾ ڪجهه نوان محاورا وجود ۾ آيا، جن کي خاص ميرن جا محاورا سڏي ٿو سگهجي. ان کان سواءِ ڪجهه خاص ۽ انوکن لفظن به جنم ورتو.

بپائي ڪري = زمين جي ڍل، جنس ۾ وٺڻ
نپو هڻڻ = ان جي ٻاري ۾ ڪارائو آن کي نپو هڻندو هو جيئن آن چورائي نه سگهن.
چاندي ڏيڻ = لاباري ڪندڙن کي سنگن جي صورت ۾ مزوري ڏيڻ.
نميري ڏيڻ = زميندار کي چيڙون مهيا ڪري ڏيڻ، جي بدران ڪجهه زمين يا آن عيوض ڏيڻ.
ٽنگر ٿيڻ = ڪارائي طرفان ڪڙمين تي هڪ چغل مقرر ڪرڻ.
ميريون ٺاهڻ = سرڪاري آن جون وڏيون پليون ٺاهڻ.
گلم جو توبچي ٿيڻ = خوشامندي ٻڌجڻ.
سرائي ٻڌجڻ = ميرن جو خاص ماڻهو ٻڌجڻ.
چولي جي جونءَ هجڻ= ڪنهن امير جو خاص ماڻهو ٿيڻ.
ڪوٽ تي چاڙهڻ = ميرن جو ڪنهن کي قيد ۾ وجهڻ.
اوسر ڪڍڻ = صبوح جو ساجهري شڪار لاءِ جانور هڪلڻ.
لڏڙيا چوڙڻ = جهنگ ۾ جانور ڳولڻ لاءِ ڪتا ڇڏڻ.
هاڪو ڪرڻ = شڪار لاءِ جانور کي تڙڻ.
چوڻ وجهڻ = جهنگ ۾ جانورن کي هيرائڻ لاءِ آن هارڻ.
باهه ڏيڻ = باز کي چست بنائڻ لاءِ دوا ڏيڻ.
چيڙ وهڻ = رعايا جو ميرن لاءِ ڪم ڪرڻ.
گهگهليو هجڻ = بلوچ قوم جو هجڻ.
ڏيڍي تي وڃڻ = ميرن جي سراءِ ڏانهن وڃڻ.
خلوت ڪرڻ = ميرن جو ڪنهن سان اڪيلائپ ۾ ملڻ.
باولي ڏيارڻ = باز کي هيرائڻ لاءِ ڪو مئل پکي اڇلي ڏيڻ.
تار پائڻ = پري پڇي وڃڻ.
نظير ڪڍڻ = ڪا آڪاٽي ٻڌائڻ.

---

[1] زباني روايت: مير وليداد خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.

لونگي وجهڻ = ميرن جو ڪنهن کي انعام ڏيڻ.
اڙي ڏيڻ = ملهه جو هڪ داءُ ڪرڻ يا ڪنهن سان ڦڏو ڪرڻ.
ڪتري هڻڻ = ملهه ۾ ڪنهن کي ڏڪ ڏئي مٿي تي مٿو هڻڻ.
جاڻو هڻڻ = ملهه ۾ مقابلي ڪندڙ جي ڄنگهه تي ڄنگهه رکي وار ڪرڻ يا ڪوشش ڪرڻ.
ٻلهڻ ڏيڻ = ملهه ۾ سڄي ڄنگهه سان مقابلي ڪندڙ جون ٻئي ڄنگهون ڪڍڻ.
ويل وٺڻ = شادي مرادي جي موقعي تي ٻلهائڻ يا ميراسڻ جي، گهور وٺڻ.
منڊيا کولڻ = ونواهه وقت ڪنوار جا وار کولڻ.
چنگ جا ڪپڙا= شادي تي گهوٽ کي ڪنواريتن طرفان مليل ڪپڙا، جن کي صرف ٽوپا ڏنل هوندا آهن، ۽ ڪينچي استعمال ٿيل نه هوندي آهي.
شادمانو ڪرڻ = شادي لاءِ سنگ جي هائو ڪرڻ کان پوءِ هڪ شغل ڪرڻ.
صندليءَ تي هجڻ= پائخاني ۾ هجڻ.
دڳي جا ڪپڙا = پنجن مهينن جي پيٽ کان پوءِ ڪنوار ڏانهن، سندن مائٽن جا آندل ڪپڙا.
شاهه ڪاسو = تمام وڏو پيالو جنهن جي ٻاهران نقاشي ٿيل هوندي آهي.
پچل = ميرن جي شادي واري پڪي کي ٻاهران ويڙهيل ڪپڙو.
ڪڻ ڪڻ يا پوڳاڙو= ونواهه جي موقعي تي ڪڻڪ جو پڳل اٽو جنهن ۾ هر قسم جي مغزيات وجهي، ڪنا ڀري ورهايو وڃي.
پينئر = شادي جي موقعي تي کهنبن جي رڳائي وارو پاٽي جيڪو گهوٽيتن کي مذاق طور هڻندا آهن.
ٻيلهڙا = نکيتي واري رات ڪنوار جي مٿي تي ڏاس جو سينهون رکي ان جي مٿان کير جون ٻه دکيون رکبيون آهن. انهن دکين کي ٻيلهڙا چون.
ٻني جهلڪو = شادي جي موقعي جو هڪ ساٿ، جنهن ۾ پنج عورتون پنج مٽ اٽي جا پچائيندڙيون آهن ۽ انهن مان هڪ عورت جي مٿان چار ويجها عزيز ترارين جهلي بيهندا آهن. ترارين تي کهنبو وجهبو آهي. انهن پڪل مانين مان ڪٿي ٿاهي تقسيم ڪبي آهي. ان وقت هڪ جانور ذبح ڪري، ان جو ڪچو جيرو

۽ هڪ پڪل ماني گهوٽ ڪنوار واري پڪي سان ٻڌي ڇڏيندا آهن. انهيءَ ساري ساٿ کي بني جهلڪو سڏبو آهي.

قرابين = ننڍي توب.

سريهرو = ميرن جي شادماني جي موقعي وارو لاڏو.

ڪامڻ = ونواهه جي موقعي وارو لاڏو.

هالو = ڇنيءَ ۽ شاديءَ جي موقعي وارو لاڏاڻو.

متنجن = ڪنمنڙو پلاءُ.

مزعفر = زعفران پيل تمام سني چاشني.

دولمو = وڏن ميهن ۾ بند ٿيل هڪ قسم جو پوڙ جنهن ۾ قيمو ۽ مغزيات پيل هجي.

يخ در بهشت = مغزيات ۽ خوشبو پيل فالودو.

ڪوڪ = ڪپڙي ۾ مصالحه لڳل مڇي ويڙهي ان جي مٿان ڪچو چونو ڏئي وهندڙ نار ۾ ٻڌي ڇڏبي آهي. جيڪا پنجن ڇهن منٽن ۾ پچي پوندي آهي.

ماڪوني = هڏن مان مک ڪڍي زعفران ۽ ٻي خوشبو وجهي ناهيل جيلي.

بادو = ننڍو هٿ ۾ ڪٽڻ جيترو پيالو.

خلڪو چولو يا لباتو = ڊگهين ٻانهن وارو ۽ پيرن تائين ڊگهو چولو: خلڪو سياري ۾ پائبو آهي ۽ لباتو اونهاري ۾ پائبو آهي ۽ چوغو ٻنهي مندن ۾ پائبو آهي.

ڏندوڻ = سينگارڻ.

اساٿري = ڪاغذن جو ٿيلهو.

ڏڳي = ڪپڙي جو ٿان.

علي بند = هڪ قسم جو پٽو يا ڪراس بيلٽ.

قصابو = هڪ قسم جو پٽو جيڪو زالون وبم جي وقت يا پوڙهيون عورتون مٿي سان ٻڌنديون آهن.

چبڪلي = هڪ قسم جو هار جيڪو ڳچيءَ جي هيٺان ۽ سيني کان مٿي هوندو آهي.

گنگال = تڙ ڪرڻ لاءِ پاٽي جو وڏو ٿانءُ يا ٽب.

پلو = ننڍي جاگير.

مهاڙي = شڪار لاءِ مقرر ٿيل جهنگ.

ڦير = اها مهاڙي جنهن کي لوڙهو ڏنل هجي.

ٻانڌاڻو	=	ڦير.
ڪهو	=	ٿر جي ماڻري.
ٻنو	=	جبل جي چر جنهن ۾ هرڻ منجهند جو آرام ڪندا آهن.
تلي	=	ساول وارو زمين جو هيٺاهون ٽڪرو.
ٽوڙ	=	واري جو ڏڙو.
وبرو	=	واريءَ جي ٻٽن جي وچ وارو سخت زمين جو ٽڪرو.
وڌ	=	ڪنهن واريءَ جي ٻٽ تان چڙهڻ جو رستو.
شگهه	=	هرڻن جي ٽولي.
ڪارچوب	=	سلمي ستاري جو ڪاريگر.
گل انداز	=	توبون ڇوڙيندڙ.
تيورو	=	توبون صفا ڪندڙ.
صيقلگر	=	تلوارون صاف ڪندڙ.
ٻني	=	بورچي خانو.
سيني	=	ڪائڻ لاءِ بيضوي شڪل جي وڏي رڪابي يا ڊش.

ميرن جي فرنيچرن جا نالا: تخت، چپر، ڪٽ، صندلي، صندل، دري (ٻٽ ۾ لڳل)، منجي، هندورو، چاندني، ڪيس، قد آدم آئينو (ٻٽ ۾ لڳل)، گائو تڪيه (وڏا وهاڻا).

ميرن جي برتنن جا نالا: ميانو ڍولي، خومچو (ست رڇيءَ لاءِ اٺ ڍاڪون رکيل)، مخبا، طشت، سيني، وٽي، بادو ڪاسو شاهه ڪاسو، قاشق، پيپ، گنگال، طاس، مرتبان، اُگالدان، عطردان.

ميرن جي مخصوص طعامن جا نالا: خشڪا، پلاءَ، چاشني، قورمو متنجن، مزعفر، دمپخت، بادامين جو ٻوڙ اڇو پونو دولمو ڪباب، گندي، يخني، قورمو پلاءَ، منا ٻوڙ ٽڪرن جو ٻوڙ مختلف قسمن جي مڇي (سيئل، داسيل، ڪوڪ ۽ تريل)، حلوو مسقطي حلوو، دندان گير حلوو، آنن جو حلوو، پستن جو حلوو، بادامين جو حلوو، بادامين جي ماني، پرانو نان ختائي، اڇو حلوو سوهن، ڳاڙهو حلوو سوهن، کيرتي، ماڪوتي، يخ در بهشت، رائتو آچار، چٽني، مربو، تترن ۽ هرڻن جا ڪباب، سيخون ۽ ٻوڙ ڪڪڙن جا ڪباب ۽ ٻوڙ تلور جو ٻوڙ ۽ ڪباب، وهين جا ٻوڙ ۽ سيخون، ڳاڙهن جا ٻوڙ ۽ سيخون، پاٽيءَ جي پڪين جا ڪباب ۽ ٻوڙ مختلف ٻونا، ملائي، ڏڌ، ڏونرو ڪير، شربت مختلف قسمن جا.

ميرن جي پوشاڪن جا نالا: لونگي، ڊگهي ٽوپي، قرئي ٽوپي، سلمي ۽ ستارن واري ٽوپي، پهراڻ، سلوار، پاپوش (جتي) لباتو ڪڙتي، ڪڙتو چوغو نيم تنو گدلو گدي، خلڪو سندرو علي بند، دستانا، دوشالو پشمينو رئو گهگهو سٽڻ، قصابو مشروع جو پڙو اجرڪ، سوڙ چادرون، چاندنيون، سيج بند، طول وهاڻو عصا، ترار، پالو خنجر، ڪٽاري، ڍال، بارود جون ڊبيون، سنگين، گرز بندوقون، ڪمر بند.

ميرن جي بندوقن جا نالا: سوپاري، دلپذير، بينظير، ڪرواري، تبيلي، سهاڳڻ، بديعل، دلجاءِ ملڪ، دلنواز، دلارام، چوٽ، رئفل ڪافي، شيرين، گلچين، حسيني، شمشاد، دلستان، بحري، رومي، آهوچين، درچين،شينهڻ، بگي، شيردهان.

ميرن جي ترارين جا نالا: موج، فتح جنگ، الماس، بينظير، سيراهي، بوداڻين واري، جلباڻن واري، ڪهاوڙن جو صقيلو صوفين وارو صقيلو ڏوپار ڪردي، قزويني، تجديد، ڪمانگر واري، بديعل، بي معيار، دلبر، بي رحم، هڻ ڪڻ، دلدار، قلعي ڪٽ، بجلي، بانوري، بيوس، آبڻ، اجوجڻي، غمتار.

ميرن جي اڻن جا نالا: رنگلو چنگلو رانجهو سنيهو نياپو بگهڙ، سچاڻو سورهه، ڪاريهر، واسينگ، هندورو پڪي، مورڙو لال داڻو لال پر، منتار.

ميرن جي گهوڙن جا نالا: فتح جنگ، گلرنگ، طائوس، گلشن، آهو رانجهو نگينو، مڪڙو ارجل، يزدي، سمند، چنبلو فيروز زيتون، ديرهه دوني، وڄ، واچوڙو چئنچل، دشتي، بيراگي، صدورو ناچو موج.

ميرن جي ڪتن جا نالا: چهرو چهيڪ، اڪڙ، مڪڙ، باشو بازيگر، بان، پيچر، بانولو موتي، پهڙو پڙڏڪ، لولائي وارو چقمق، جاٽر، جانگهو لهري، جهٽ پٽ.

ڪجهه ڪتن متعلق بيت:

چهرو چهيڪ باشو بان ڪتو تو باهي،
پيچ ڙي لونگ شڪاري جو نر سوئر آهي.

ميرن جي شڪارگاهن جا نالا: ٻيلي، ٽڪر ۽ تر ۾ مختلف قسمن جا شڪار گاهه هوندا آهن ۽ هرهڪ نموني جي شڪارگاهن جا نالا ڏار ڏار هئا.

ٻيلي جون مهاڙون: هاسي، راهه واري، روجهال، جهلو قريشيون، تاڪاريون، نرويتو نئين مهاڙي، کهرڙو گابرڪو ڊامڙو سهر، گاگي، هيڪارا، دينگڙهه، غلام وارو گجڻ، ريبڙ، ڪانپڙي، دڙگ ، شاهن، ڪمال واري، ڏونري، ماڻهوڙو شريفان، لچ، وارياسا، ٽيلنگه ، چچيهل، ڪپرو پاڙن واري،

ٺڪر جا ٻنا: سوري وارو، شير محمد واريون ، پاڙن واريون، وارياسن واري.

خيرپو جي ٿر جون ڀٽون ۽ ڀڙ: لنڊ جي دڙي، تورين جو دڙو ڪڪڙي واري، ٻيڙي وارو وڍ، ڪارڙيون، پياري جو ٿوڙ، الله وارو ٿوڙ، پانيرڪو لنڊو ايسان وارو راڄڙڪو ڪاڪرو وارو ڪنڊڙي وارو ڳجهه وارو ٻٽئي وارو هوت وارو لوڻ وارو مرڪيجي، اٺ ٿوهو ڏونري، مڪني واري، واٽڪو گهوب جو ڪرنجڙي، ماهڙو اگياري جو گرهه جو.

خيرپور جي ميرن جا ڪها: ساهه پيو چپٽو رهٽي، واهڙي، ڪوهيڙي، نوري، ٻير واري، پير پنهون، ڪوچو اچي ڪيٽي، محمد وارو وٽو هنگورو پيرن وارو ڪيٽ، پيڻ، خانن وارو پيريابو ٽانگيل ٻيلهاٽي، ڦير ڪنڊو درگاهي، دٻي، دڙو ديهه، مهراٽو توپٽو ڦوڳ، ڪرمٽي، فقير واري، گلزار گمبٽ، کهڙا، حويلي، منو اڏوهٽي، ميرن. وارو پير مسافر، چٽو شيدن وارو ڍنڍن وارو گندي، ٻڪن وارو سيالن وارو پونيت پور، اڳن واري، ٻنڊي، ڪشمير، چڪڻ واري، سدا بهار، مهتاٽي، نٽي، مجهد، موريو ڪچو، ڏنگڙي، ٽنگي واري، مير عالي واري، ترائي، واڳهه، ڪانون وارو ٻانيڻ واري، ٻيلات[1].

خيرپور جي ٿر جا تڙ: پرڪيون، ماڏورجي، گنجي، مگرڪو گرهر، است وارو اگياروٻاڙي، قبر وارو، پياري جو ميراهو ڪاٽل، ڪوريائي وارو پاهو ورو بلوئي، ڪارئو جسئو ڪاراهو سومري جو ورئي جو ڇهي جو رهراٽو ڪورڙ وارو دانگي ڇهو اُڏڙ راڄهر، نوري واري، ڪندن وارو.

خيرپور جي ٿر جون ڍنڍون: پارڙو ڪنگن وارو ڪوڙائو ڏگهڙ، رپ، چنب، ڪڪڙي واري، ڪارڙي، منچر، دهو ڪڪو ويڙهو راڙ وارو دڙڳ، اگياروٻ دانگي ڇهو ساڏورجي، ترڪيون، گنجي، اڪ وارو ڪنڊيون.

خيرپور جي ٿر جا ديرا: بانير، پنيرات، سانٽ، ڏاڪڻ، جاڪيري، ڪارڙو ڏياچيون، پاٽيءَ وارو آويءَ وارو روٽي واريون، سمي وارو اڪ وارو ڪبڙ وارو ترن وارو ڏني واري، ڪنڊي وارو لڏي وارو آٿر وارو ڏاندن واريون، اٺن وارو گلر وارو بگهڙ وارو ڇپن وارو پٽي وارو هڙي وارو دودي وارو جنڊ وارو الله وارو ڪرڙن وارو مانيءَ وارو ڪار وارو سيد وارو مسيت وارو ڪيسن واري، نانگن وارو بندن وارو هسئي وارو جهاز وارو پترن واري، جوئي واري، احمد وارو لنب وارو جمال وارو مڙهه، ڪجي،

---

[1] خيرپور رڪارڊ آفيس: مير علي مراد خان ثاني آف خيرپور.

سانگهر يارو، ڇڇڙا، پتيهل، سهڻ، پنيري، دنيرو يت، آٽاهه، سونايون، ڪٿوري، لوٽي، ڪونج نئون، لولڪي، ڪرهر، ساوڙي، وڳوراهه، رپ، بصيرو ٽاري، ساهتو ڪانڙي، ڪٿور، سانگهڙ، لنڊو وهلير، گاداٽو ڇپريرو ڏياچي ننڍي ۽ وڏي، لنڊيون، مسافر، جج، ڪڪرا، ڪرم ٽار، پاهڻ، پليون، اوجهري، خاتون، سليدا، ڪاريون، ڪارڙيون، ڇج، پير نانگو، ميهليون، گهٽاهه، ڪلرو ننڍيرو گنجا، ميتهڙ، ميتهڙي، ٻيرڙي، ڦولهڙي، دلاهو، جهم، ڳاهڪيون، اُچ، دهي، ڪوٽ تلي، لاڪڙو روڏي، ڳجهڙو ڏنگڙو، ٻوير، شڪ ڪرڙي، سبڪ اٿر، ٻڪر، سيون، ٻانٽ، آڏاٽو لٻاٽڪ، پوجر، ماريجو، پوڪيل،فوجو موڙو، ٿنب، سنهڙو، حبيب، مڪائڪو، سرتياٽيون، مڱيو ٻولهه، لاڏلو ماٽڪ، پسايا، لوهر، ڍڳائڻ، لاڪرنڊ، موڙهلون، ٻنا، وڇون، پڪو گجو ڦٽي، قيصر، تيڪٽي، ملير، بنو اهنجي، بهار، چيرو ليون[1]

ديهن جا نالا:

خيرپور تعلقو: خيرپور، لقمان، نيڙهي، پلهه، ڦات، رائنا، شاهلڏاٽي، ٻيرلوءِ، ڇڇڙا، ايري، ڳاڙهي، موري، راميجا، عاليپور، ڪيٽي مهاڙي، ڪيٽي مهر، ڪيٽي مير محمد، پنڊي محمد پناهه، پريان لوءِ، پرڳڙي، نظاماٽي، گجو بگرو مهر علي، آئيري، پير مڱيه، گهٽو ڪلهوڙو، خانپور، مٺو مري، ٽنڊو نهال خان، ٽنڊو نظر علي، ٽنڊو مستي، ٽنڊو مريد حيدر، ڪوڙو ڦلپوٽ، شاه ڀڳيو، پنيرو منگهن واري، گهرڙي، راهوجا، ڦل، واهڻ، الرا، احمدپور، ميان خان، دينل شاهه، چاچڙ، صدر جون پٽيون، پير شهبازي، ٻيليچاٽي، عبدالله ڪلهوڙو، منگرجي، ڪنگري، ڪوٺار، پنيلو خرم، فريد آباد، راڄو ديرو، ڪيٽي باندي، ماڇيون، ڪولاب جيئل، گاڏهي، ڊب مهر شاهه، لانگاهه، مياٽو، رفيق مهيسر، منگي، لعلو شيدي، ڪانگڻ، فتح علي چانڊيو، ڏانورو، شادي شهيد، آباد جاگير، چاڙهه جاگير.

ڪوٽڏيجي تعلقو: ڪوٽڏيجي، چونرو آباد، بنگلو لياري، رند، حسين آباد، بهارو لاشاري، بکو لاشاري، قناصره، ربن راجپر، گوندرڙو، پير مصري، راڄپاري، محبت واهه، سوهو منڙي، ڪوٽلو منڻ فقير، جسڪاٽي، عارب ماڇي،پير گدو شفيع محمد اچڻ، قائم گوپانگ، فتح پور، خدابخش هيسباٽي، مهراٽو پنهواري، چوڏاهو سونو گوپانگ، نارو ڍورو، جهنڊو مشائخ، ملڪو واهڻ، جوٽا، ننگريجا، مير خان محمد، نصير فقير، بگو دڙو، ٽالپر وڏا، ٻير، ٻاقو نور بوزدار، لهراٽي، دادلو آغا هاشم شاهه، نيباهو پاتو، ٽنڊو شاهه، عارباٽي پاتا، ولي محمد ڏڪڙ،محمد حجام.

---

[1] زباني روايت: خير محمد راڄپر، ساڪن ديهه، پنيري، تعلقو فيض گنج ۽ ذاتي مشاهدو.

گمبٽ تعلقو: گمبٽ، پيارو درازا، مياڻي، سينارجا هينيان، لاڙڪ، مير خان شاهاڻي، جامڙا،لاکا، ٺٽي، مڏ، کهڙا، مهرو واهڻ، ڦوڙي، پير عيسو جادو واهڻ، صوپو ديرو اڳڙا، ٻيلهاڙو، گلو واهڻ، خيروديرو، ڦتو سيال، راضي ديرو، بهارو، ڪيٽي موريو، ڪيٽي موسو، ٻگهيو مجاهد، سنهڙي ٽيبا، تنيا، ڪمال ديرو، ڪيمٽيا، سائدي، سروهي، ستابو بهارو ديرو، پير تاج محمد، گڏيجي، ڀيلار، پير مشائخ، مڱٽا پوٽا، بسمي، ميرڪ سهتا، خليفو هرياءِ، ڪرل، سڳيون، ڳٺهو پاڳت، سهڻي ديرو، ڪوٽ چونڊڪو، ڪيٽي نهال، ربڙي، پليجا، ڪيٽي دودو ٻٽو، ٽوري، گگرا ڪلهوڙا، بليدو، گهلپور، ٻنڊي موٽايو، هڱورجا، راڻيپور، واطي، عمر شاهه، رسول آباد، رڪٽاڻي، مچر، شاهه اويس، پونيٽ پور، سيال پناڻ، مياڻي ماڙي.

ميرواهه تعلقو: ٺري، سيري، جلباڻي، تارڪو ماندڻ، مراڙو، راڻي، ستيارو، ڪلرو، مٿورو، واگهه، ستواري، گگهرو، ٽنڊو ميرعالي، الله ڏنو آمر، حبيب ڦل، جارج علي مراد، فيض محمد موجائي، سائينڏنو حاجي، ڪرڙو پير وسڻ، تيلاهو، هاليپوٽا، پنهيار، الوسايو، ڪئينچي بوزدار، مينگهو شر، ناظم شر، صابو رند، تلي، بگو ڍوڙو، ڏاتو دستي، مٺ سنجراڻي، گاهي چاڪراڻي، محسن شاهه، بابر، وريام، وندير، شير خان، شاهنواز ڏيپارجا، صوفيائي، چٽو وندير، محمد اصحابي، احمد علي وارهه، هنڊ واري، ڍيڍاڻو، سانيسو، خدا بخش ڪبر، مريد حاجي، سائينداد ماچي، وليداد لنڊ.

فيض گنج تعلقو: پڪا چانگ، منو چانگ، آرارو ننگر شر، جمن شاهه، سجاول راڄپر، ڪروندي، ترائي، عبدالله هيسباڻي، جعفر لاشاري، عظمت خان شر، ماڙي، اڪڙي، الهورايو چنو، محب شاهه، حسين پاتو ڏنڏ، رتڙ، ڪنڊياري، ڪنياري، نڏيرو، وهلير، پليو لاشاري، سهتو گاداڻو آمن، مبيجا، ڪيترو پتگو، جلالجي، امين پاتو نظر بهڻ، لهيرو انوئي، عثمان ملو پريو مري، ڪوٽ لعلو محمد موجائي، ٻڍو ملو ڄينا، مهر علي انڙ، ڪرم خان ڪبر، بصيرو، جاڪيري، پنيري، ڦولهڙي، راڏڻ مشائخ، اڪڙو، انب، انهيري، بشير، ڏيراهه، ٻوهه، ڪپ، پنهل راڄپر، لکراند، چيراڙو.

نارو تعلقو: سوراهه، چونڊڪو، ڦاڙهيارو، گينڊاهو، پير غلام حسين، چاچڙو، ٻير واري، دادلو، ڪمواهو، سنتراهو، ڪلهاڻو، پٽ ڪنڊيري، پٽ پونگي واري، پٽ جهريارو، ڪاٺ ڳڙهه، ٽاروجي، ٻيواڻو، راضي ديرو، مراڏڻو، گلاب پنيرو، تاج محمد ملو، دائوجي، الياس واري، بخش علي آرائين، دودي واري، دادو ڪانوڙ، منيري، لئي واري، ليمو راڄپر، نصرالله، سمي پوٽا، احسان جاڙو، جهڙيارو، ڪيراپ، تجل، گوگو، ڏناڻو، پير بخش آرائين، ڪرڙي، سومر واري، ڪيراچ، لڪ ترڪو، پاتي جي،

ڊنگهيري، چوهڙ شر، ڊنڊ سمٽي، پير بخش ڳاهو ڪاڪيپوٽا، ڪينواري اڊوئي، محمد خان پرڳڙي، پير صابو جبو ڊيڊاهون[1].

انتظاميه جا لفظ: مدارالمهام، وزير، ڪاردار ڪوٽوال، ناظم، فوجدار، چبوترائي، مختيارڪار، داروغو، منشي، پٽيوالو، هرڪار، سوار.

عدليه جا لفظ: ناظم عدالت (چيف جج)، ڪاردار، قاضي، منصف، منشي، عامل، ارباب، وڏيرو، امين، ڪامدار.

ماليات جا لفظ: ديوان (سردار)، تحويلدار (خزانچي)، متصدي (اڪائونٽنٽ)، محرر، مودي.

فوجي عملي جا لفظ: سپهه سالار، سالار، حوالدار، جمعدار، دفعدار، سپاهي، سوار، اوٺي، خود اسپه.

تعليم ڪاتي جا لفظ: معلم، مدرس، آخوند، ملا، ناظم مدارس، خطيب، متعلم، شاگرد، ڪتابي.

آبپاشي ڪاتي جا لفظ: آبدار، داروغو، ناظر انهار.

جنگلات ڪاتي جا لفظ: راکو، مهراٽي، جمعدار، داروغو، شڪاري، ٻاليشاهي.

---

[1] رڪارڊ آفيس، ڊولپمينٽ آفيسر، بنيادي جمهوريتون، خيرپور.

ميرن متعلق لطيفا

خيرپور جا مير پنهنجين ڪچهرين ۾ پنهنجن اميرن ۽ خاص ماڻهن سان بالڪل آزادانہ گفتگو ڪندا هئا، ۽ ڪڏهن ڪڏهن تہ بالڪل بي تڪلفي جو ماحول قائم ٿي ويندو هو. انهن ڪچهرين ۾ سگهڙ شاعر ۽ ڪجهہ ٻيا ماڻهو بہ هوندا هئا، جيڪي مختلف موقعن تي ميرن سان بي تڪلف ٿي ڳالهائيندا هئا، ۽ بعضي تہ ناقابل برداشت چرچا بہ ڪندا هئا. اهڙن موقعن تي مير ناراض ٿيڻ جي بدران، اُٿلو انهن ماڻهن جي همت افزائي ڪندا هئا، تہ جيئن ڪوبہ ماڻهو سندن آڏو سچ چوڻ کان نہ گهبرائي. اهڙن موقعن جا ڪجهہ لطيفا هيٺ ڏجن ٿا.

هڪ دفعي مير سهراب خان جي خزانچي ديوان دنيچند، مير صاحب جي مودي جو بل پاس نٿي ڪيو. مودي مير صاحب کان چئي وٺي آيو خزانچي کيس ٻئي ڏينهن تي بل پاس ڪرڻ جو وعدو ڪيو ۽ شام جو مير صاحب کي وڃي چيائين تہ "خزاني ۾ پئسا ٿورا آهن، تنهن ڪري في الحال اهو بل پاس نہ ڪندس، ڇو جو اهي پئسا سرڪار جي سخت ضرورت ۾ آهن." مير صاحب هن جي ڳالهين ۾ اچي ويو ۽ چيائين تہ اهو بل پلي ٻئي دفعي ادا ڪيو وڃي. ان کان پوءِ هو مزي سان وبهي رهيو. ٻئي ڏينهن تي جڏهن مودي چئي ڪٽي آيو تڏهن ان کان رشوت گهريائين، جيڪا هن نہ ڏني. ان تي خزانچي صاحب اها چئي ڦاڙي ڇڏي، مودي ويچارو منهن مٿو پٽيندو گهر موٽي ويو. هڪ دفعي مير صاحب جي ڪچهري ۾ ويٺو هو ۽ سندس بل جي ڳالهہ نڪتي، جنهن تي مودي ٻانهون ٻڌي چئي ڏنو:

چئي مير سهراب جي هيڏي نہ هوڏي،
لانگ مٿان لوڏي دنيچند دفعي ڪئي.

ان تي مير صاحب غصي ۾ آيو ۽ رشوت جي خبر ٻڌڻ تي خزانچيءَ کي

گهرائي کيس سزا ڏنائين، ۽ مودي ۽ کي سمورا پئسا اُتي جواتي ڏياريائين[1].

هڪ دفعي مير سهراب خان جي ڪچهري ۾ هڪ عطر فروش عطر کڻي آيو ۽ ان وقت جي رواج موجب هر هڪ ماڻهوءَ جي ڏاڙهيءَ کي عطر لائيندو ويو. ان ڪچهري ۾ ٻين صاحبزادن سان گڏ ننڍڙو مير علي مراد خان به ويٺو هو. جڏهن عطر فروش سندس پرسان آيو، تڏهن هن دستور جي خلاف هن کان عطر وٺي پاڻ کي پاڻ لاتائين. مير سهراب خان خوش ٿيو ۽ پٽ کي بغل ۾ آڻي چيائين ته "منهنجو هي صاحبزادو پنهنجن پائرن يا ٻئي ڪنهن جو محتاج نه ٿيندو. هو حڪمت عملي سان پنهنجي ڪٽي پاڻ ڪائيندو[2]".

هڪ دفعي مير سهراب خان پنهنجي پيرسنيءَ واري زماني ۾ ڪچهري لڳايون ويٺو هو ته سندس پٽن جي پاڻ ۾ اٽبٽت ۽ حڪومت جي معاملي ۾ سندن نرميءَ جي ڳالهه نڪتي. مير سهراب خان ٿڌو ساهه کڻي چيو "اسان پنهنجو وارو وڃايو ۽ حڪومت جو بنياد پختو ڪيو هاڻي ڇوڪرا وينا پنهنجي رياست کي لٽون هڻندا"[3].

هڪ دفعي مير سهراب خان جي ننڍي ڀاءُ مير عالي خان جو پيارو ڪتو مري ويو ۽ هن ڪتي کي مسجد جي دروازي جي اڳيان دفن ڪرايو. ان تي کهڙن جا مخدوم ناراض ٿيا، ۽ مير صاحب کي تعزير ڏيڻ آيا. مير صاحب بندوقن ۾ مٽر وجهرائي مٿن حملو ڪرايو جنهن تي مخدوم ناراض ٿي هليا ويا. اها ڳالهه ٻڌي مير سهراب خان پنهنجي ڀاءُ کي سخت فرمائش ڪري، مخدومن کان معافي وٺڻ لاءِ چيو. مير عالي خان ناراض ٿي پنهنجي ڀاءُ کان رسي ڍگهڙيءَ طرف لڏي ويو. هو اجا جلاوطن هو ته سندس نوڪر خوش محمد ڪنهن ڪم سانگي خيرپور آيو ۽ مير سهراب خان جي منهن پئجي ويو. مير صاحب هن کان پنهنجي ڀاءُ جي عافيت پڇي، ۽ چيو ته ڪيس ڏاڙهي آئي آهي يا نه؟ جڏهن خوش محمد خان موٽي مير عالي خان کي اها ڳالهه ٻڌائي، تڏهن يڪدم ڍگهڙيءَ مان ٽپڙ کڻي خيرپور موٽي آيو ۽ چيائين، "ادي ٽوڪ هنئي آهي ته ڏاڙهي هوندي پرائي در تي ويٺو آهيان." مير سهراب خان مخدومن کي گهرائي مير عالي سان صلح ڪرائي ڇڏيو[4].

هڪ دفعي مير عالي خان جي نوڪرن سندس سونن سنجن سميت هاڻي گم ڪري ڇڏيو. مير صاحب جي پڇڻ تي چيائون "هت ڪرون ڏت ڪرون هاڻي آکي

---

[1] زباني روايت: محمد اسماعيل خان نون، رٽائرڊ، ايڊيشنل ڪمشنر خيرپور.
[2] وڏن کان ٻڌل روايت: مير غلام علي خان ٽالپر، ساڪن صوبو ديرو.
[3] زباني روايت: مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري.
[4] زباني روايت: مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري.

ڪربلا.“ يعني اسان هاڻي کي گهڻو ڇڪيو پر هو ڪربلا ڏانهن هليو ويو. ان تي مير صاحب ڏاڍو خوش ٿيو. ڪجه ڏينهن کان پوءِ اهو هاڻي سنجن کانسواءِ حاضر ڪيائون، ۽ چيائون تہ هو پنهنجا سنج ڪربلا ۾ نذرانو ڏيئي آيو آهي. ان تي بہ مير صاحب خوش ٿيو ۽ چيائين، ”شڪر ٿيو جو سنج سرڪار جي خزاني ۾ جمع ٿيا ۽ بول پئجي وبا“[1].

هڪ دفعي مير مبارڪ خان هڪ فقير کان ناجائز محبت جو تعويذ وٺي آيو. ها خبر پڌي مير سهراب خان ان فقير کي گهرائي موت جي سزا ڏني ۽ پنهنجي پٽ کي بہ سخت تنبيهہ ڪيائين ۽ ڪيترا ڏينهن ڪيس پاڻ وٽ اچڻ نہ ڏنائين[2].

هڪ دفعي مير سهراب خان جي لشڪر جو سالار گولي شاهہ ڪنهن ڪم سان، حيدرآباد مير غلام علي خان جي دربار ۾ ويو. اتي هن غاليچي تي ٽڪ اچلائي، جنهن تي اتان جي ميرن اعتراض ڪيو ۽ ٽوڪ طور چيو ” مير سهراب خان کي لائي ڇا ٿيو آهي، جو ڪاٺا ماڻهو ٿو موڪلي[3]. ان تي گولي شاهہ چيو ”انڌن وٽ ڪاٺا ماڻهو نہ ايندا تہ ٻيو ڪير ايندو. ايڏي ساري دربار ۾ چلمچي بہ نہ رکي وئي آهي.“ ان کان پوءِ هڪ ڳائڻي راڳ ڳائيندي چيو:

”مير ميڏا هي ساري سنڌ دا ونا.“

ان مصرع ٻڌڻ تي گولي شاهہ کي غصو اچي ويو ۽ هن ڪاوڙمان چيو:

ايوين نہ آک مئين ڪنڌ نہ تيڏا پنان،
اڳتي نہ وڌ جو سرڻي هي ٻنا[4].

هڪ دفعي مير چاڪر خان پنهنجن پائرن سان گڏجي مير سهراب خان جي سلام تي ويو. اتي چوزي جي چون چون جو آواز آيو. مير سهراب خان جي پڇا ڪرڻ تي مير چاڪر خان پنهنجي ٽوپي لاهي، ان مان هڪ ڪڪڙ جو ٻچو ڪڍي چيو ”لا غرضن جي بنياد مان اهو هڪ ٽانگو وڃي بچيو آهي. ان جي حفاظت ٿو ڪيان ۽ ڪيس سر سان سانڍيون ٿو وتان.“ ان تي سڄي ڪچهري کلي ڏنو[1].

نواب محمد خان ولد مير لقمان خان ٽالپر جي ڏيري تي قاضين جي هڪ عورت ٻارن کي پڙهائڻ ايندي هئي. مير صاحب سندس حسن ڏسي، ساڻس دست درازي

---

[1] ايضاً

[2] زباني روايت: مير مريد حيدر خان ٽالپر، ساڪن خيرپور.

[3] گولي شاهہ اک کان ڪاڻو هو.

[4] زباني روايت: صاحبزادو مير حاجي غلام حسين خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽڏيجي.

[1] زباني روايت: مير حسن علي خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.

ڪئي. جڏهن ان عورت جي پيءُ کي خبر پئي، تڏهن هو مير صاحب جي گهر ويو ۽ ڪيس ماري اڏ مئو ڪري آيو. جڏهن مير صاحب چاڪ ٿيو تڏهن مير رستم خان وٽ فرياد ڪئي ويو تہ هو قاضيءَ کي سزا ڏئي. مير رستم خان ورندي ڏني تہ "قاضي صاحب اوهان کي نيڪ سزا ڏني آهي. اسان جي پاران اوهان کي اها سزا آهي تہ اڳتي اوهان سان قطع تعلقات جاري رکنداسون." مير رستم خان جو اهو جواب ٻڌي، نواب صاحب ناراض ٿي لقمان جو شهر ڇڏي، هميشہ لاءِ هليو ويو ۽ جهڏي ۾ وڃي رهيو[1].

هڪ دفعي مير صاحب سهراب خان جي ڪچهري ۾ ڏار ڏار ٿي سيد خير شاهہ جهانيان پوٽو گمبٽ وارو الهرڪيو ميربحر ۽ بادل منگي ٽيئي ڄڻا اچي ويٺا. بادل منگيءَ کي هڪ ڇيڙو ڇڏرائڻو هو تنهنڪري هن هيٺيون بيت ڇيو:

عجب ٿيلو ٽالپرن جو دودي خان وڏ داب،
نہ ڪو مٽ ميرن جو نہ ڪوئي ڪنهن جو باب،
تن ۾ سچو مير سهراب سچو مير سهراب.

اهو بيت ٻڌي الهرڪئي فقير هون هون ڪري ڪاوڙ ۾ ڪنڌ ڏوڻيو. بادل فقير پنهنجي فوقيت جتائيندي چيو:

اڙي مير بحر هون هون نہ ڪر وڃي ڪرڙيءَ جي ڪر،
ڏسين نٿو ٽالپرن جي ٽوبيءَ ۾ ظاهر تون زر،
موٽي وڃ تون گهر، ڇڏ بيتن جي بيان کي.

اهو تلخ جواب ٻڌي الهرڪئي فقير في البديہ بيت چئي ڏنا:

(1) برج نہ ڄاڻين بيت جو ٿو شاعر سڏائين،
قلعي پنهنجي ڪفر جي ٿو لباسي لائين،
ڇيڙو ٿو ڇڏائين، سچو ڪيو سهراب کي.

(2) منگي توتي مير جو تکو پيو آ تاب،
ٻهون هن ٻروچ جي سارهہ ناهي ثواب،
تائيا انهيءَ تڪ جو مونکي جاهل ڏي جواب،
تون ڪيڏ اهو ڪتاب، جنهن ۾ سچو ڪيئي سهراب کي.

---

[1] ضامن ڪنتوري، سيد: "عبرت ڪده سنڌ"، حوالو ڏنل آهي، ص 76.

اهي بيت ٻڌي بادل فقير خاموش ٿي ويو ۽ ڪجهه نه ڪڇيو باقي هڪ اُڙدائي بجار خان بگٽي اُٿي الهرڪئي فقير تي حملو ڪرڻ لڳو مگر مير سهراب خان هن کي منع ڪئي. الهرڪيو فقير اُن تي اچي مٿيو ۽ ڪافي بيت چيائين، جن مان هيٺين بيت ۾ بجار خان کي مخاطب ٿي تنبيه ڪيائين:

تون ڊج فقر دي پار ڪنون، جنهن دا لفظ تکا تلوار ڪنون
متان پٽ سٽئي منڊ پاڙ ڪنون، متان ڇٽ وڇين جوڳي ڊي جهاڙ ڪنون
سائل صفت ڪئي دي ڪر، سائل صفت ڪئي دي ڪر.

مير سهراب خان الهرڪئي فقير جي مرشد سيد خير شاهه کي عرض ڪيو ته هو فقير صاحب کي بس ڪرائي ۽ رحم جي نظر ڪري سيد خير شاهه جي چوڻ تي الهرڪيو فقير خاموش ٿي ويٺو ۽ مير صاحب ٻانهون ٻڌي فقير صاحب کان معافي ورتي.[1]

جڏهن مير محمد خان ولد مير غلام حيدر خان، مياڻيءَ جي جنگ مان نڪري، ٻار ٻچا وٺيون، خيرپور ٿي آيو تڏهن رستي تي مير علي مراد خان جي لشڪر سندس قافلي تي تير هنيا هئا، ۽ انهن مان ٻه تير سندس گهر واري (مير رستم خان جي نياڻي) جي ڪجائي کي لڳا هئا. صحيح سلامت ٻچي اچڻ کان پوءِ، هوءَ مير علي مراد وٽ آئي، ۽ ڪيس ڪجائي جو پوش ڏيکاري، چيائين ته انهن تيرن جي بدلي ۾ هوءَ مير صاحب کان نياڻيون وٺڻ آئي آهي. مير علي خان ڪيس نياڻيون ڏيڻ قبول ڪيون. ان وقت مير علي مراد خان جي گلم جي توبچين (خوشامدي ماڻهن) مير صاحب کي چيو ته پنهنجن دشمنن کي سڳ نه ڏئي. مير علي مراد خان مٿن ناراض ٿي چيو ته "ملڪن جا جهيڙا مِلڪن سان ٿيندا، باقي سڳن جا وارث اهي آهن. مان پنهنجيون نياڻيون نٿي جي قاضين کي ته ڪونه ڏيندس." ان تي سمورا خوشامدي ماڻهو لڄي ٿيا. پوءِ مير علي مراد خان پنهنجيون نياڻيون مير محمد خان جي پٽن کي پرڻائي ڏنيون.[2]

هڪ دفعي مير مراد علي خان وٽ هڪ سيد اچي پنجن سون روپين ۽ هڪ گهوڙي جو سوال ڪيو. مير صاحب چيو ته "سيد ته ڪربلا ۾ ڪسي ويا، تون ڪٿان آيو آهين؟" ان سيد جواب ۾ چيو ته "سائين جي ڳالهه سچي آهي. سمورا سيد ڪربلا ۾ ڪُسي ويا، باقي ٿي ڄڻا بچيا، جيڪي سنڌ ۾ آيا. انهن مان هڪڙو آهي سومرو شڪاري، ٻيو ربو ڪيچر، ۽ ٽيون سرڪار علي مراد خان." مير صاحب اهو

---

[1] زباني روايت: ماسٽر محمد يوسف ويسر، ساڪن ڳوٺ ويسر، تعلقو ميرواهه.
[2] زباني روايت: مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان

ٻڌي ماڻ ۾ اچي ويو ۽ ڪاوڙ ماري چيائين تہ اهو صحيح سيد آهي، ورنہ مون سان ايتري گستاخي نہ ڪري ها. پوءِ سندس فرمائش بہ پوري ڪيائين، ۽ ٻيو انعام بہ ڏنائين.[1]

هڪ دفعي مير علي مراد خان ڪنهن ڏوهہ ۾ هڪ سيد کي ڪوٽ تي چاڙهي ڇڏيو. انهيءَ سيد جي ياءُ ڪافي ڪوشش ڪئي، پر مير صاحب راضي نہ ٿيو. هڪ ڏينهن ڇا ڪيائين جو مير صاحب جي ڪئمپ تي ويو. جيئن مير صاحب شڪار تي نڪتو تيئن وڏي آواز سان هي بيت چئي ڏنائين:

ڪتا! تنهنجا قائم هوندا سوئر هوندئي سر.

مير صدقي مهاڙيءَ جي قرب سيد تي ڪر.

مير صاحب بيت ٻڌي ڪلي ڏنو ۽ سيد جي ياءُ کي آزاد ڪيائين.[2]

مير علي مراد خان جي ڏينهن ۾ عدالت جو ڪم سندس وليعهد مير فيض محمد خان سنبالينڊو هو. مير صاحب جا ٻہ نوڪر ڏتو ۽ سمندر سندس ڏاڍا دادلا هوندا هئا، ۽ ماڻهن کان رشوت وٺندا هئا. هڪ دفعي مير علي مراد خان جي ماڻهو شادي خان جو ڪيس مير فيض محمد خان وٽ ويو. جنهن جي فيصلي ۾ دير ٿي: هڪ ڏينهن مير علي مراد خان شادي خان کان فيصلي جي خبر پڇي، جنهن تي هن هيٺيون بيت پڙهيو:

ڏتي ڪون مليا ڏتا سمندر ڪون ملي ستي،

تيڏي پٽ ڪون الله رکي ميڏي کس ڳئي جتي:

ان بيت ٻڌڻ کانپوءِ مير صاحب ڪيسن ٻڌڻ جو ڪم هڪ انگريز آفيسر مسٽر فيني (Fenny) جي حوالي ڪري ڇڏيو.[3]

هڪ دفعي مير علي مراد خان هڪ ماڻهوءَ کي ڪوٽ تي چاڙهيو. مجرم جي ماءُ سيد محمد شاهہ مست کي مير صاحب کان پٽ جي آزاد ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. محمد شاهہ ڏينهن جو هڪ بتي ٻاري، مير صاحب وٽ آيو. مير صاحب هن کان ڏينهن ڏئي جو بتي ٻارڻ جو سبب پڇيو. جنهن تي سيد جواب ڏنو تہ "مون بتي ان لاءِ آندي آهي تہ جيئن اوهان مون کي ڏسي ۽ سڃاڻي سگهو." مير صاحب اهو جواب ٻڌي ڪلي ڏنو ۽ مجرم کي آزاد ڪيو.[4]

---

[1] زباني روايت: مير ٻيو خان، ساڪن لقمان.

[2] زباني روايت: ڦوٽو مهر، سگهڙ، ساڪن ڳوٺ سوهو قناصرو.

[3] زباني روايت: مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.

[4] ايضاً.

خير محمد فقير هيسباڻي جا مير علي مراد خان سان سٺا تعلقات هوندا هئا. ۽ هو گهڻو ڪري سفارشي بڻجي، مير صاحب کان قيدي آزاد ڪرائي ويندو هو. هڪ دفعي اهڙي سفارش تي مير صاحب فقير صاحب کان وعدو ورتو تہ آئنده هو ڪنهن کي بہ سفارش ڪري نہ ڇڏرائيندو. فقير صاحب اچا ڪچهري کان ٻاهر مس نڪتو تہ هڪ رن زال کيس الله پاڪ جو واسطو وجهي عرض ڪيو تہ هو سفارش ڪري کيس پٽ ڇڏرائي ڏئي. فقير صاحب الله جو اسم ٻڌي مير صاحب وٽ موٽي اچي سفارش ڪئي. مير صاحب کيس پنهنجو وعدو ياد ڏياريو. جنهن تي فقير صاحب چيو "مون الله جي نالي ۽ پنهنجي وعدي جو وزن ڪري ڏنو. پنهنجي ڏاڙهي ۽ اوهان جي ڏاڙهي ٻنهي کان الله جو نالو ڳورو نظر آيو تنهن ڪري مجبور ٿي وري بہ اوهان وٽ آيو آهيان." مير صاحب کلي ڏنو ۽ قيديءَ کي آزاد ڪيو ويو[1].

هڪ دفعي مير غلام نبي خان ولد مير محمد خان مير علي مراد خان سان گڏ هو. جڏهن عالي پور جي ويجهو آيا، تڏهن هڪ مهراڻي، مير غلام نبي خان کي صحافي کان پٽ تي ٿيڻ لاءِ چيو ۽ تاڪيد ڪيو تہ هو مير وڏي سان ايترو گستاخ بڻجي ويجهو ٿي نہ هلي. ان تي مير غلام نبي خان انهي مهراڻي کي تلوار هڻي، ماري وڌو. مير علي مراد خان مير غلام نبي خان کي ڪاوڙ مان چيو "تون ڪچهري ۾ آڻڻ جهڙو ناهين." مير غلام نبي خان جواب ۾ چيو "واقعي اسان اوهان جي ڪچهري جهڙا ناهيون، اسان نبي پاڪ جي ڪچهري ۾ وڃڻ جهڙا آهيون." اٿين چئي سڌو گهر هليو ويو ۽ اتان حج تي ويو جتي وڃي وفات ڪيائين[2].

مير رستم خان جي زماني ۾ مير علي مراد خان پنهنجي ڀائيٽي مير محمد حسن خان ولد مير رستم خان کي چيو "بابا جي رواج موجب اوهان بہ رستم خان کان جيئري پڳ وٺو. اوهان حاڪم ٿيو ۽ مان اوهان جو وزير ٿيان." مير محمد حسن خان کيس جواب ۾ چيو "چاچا مان حڪومت جي لالچ ۾ باباگير نہ ٿيندس[3].

هڪ دفعي مير علي مراد خان جي ڪچهري ۾ سندس ٻئي نياڻا مير غلام حيدر خان ثاني ۽ مير حسن علي خان (مير محمد خان جا پٽ) ويٺا هئا. گفتگو جي دوران مير علي مراد خان مير رستم خان تي ٽوڪ ڪندي چيو "توب جو هڪ ٽڪاءُ ٻڌي مير رستم خان ڀڄي وڃي ٿر نڪتو." هو ٻئي مير رستم خان جا ڏوهتا هئا. هنن گڏجي چيو "ناني جو احسان مڃو جو هو صبر ۾ رهيو. جيڪڏهن هو انگريزن سان

---

[1] زباني روايت: امداد علي فقير هيسباڻي، ساڪن درگاهہ خير محمد فقير.
[2] زباني روايت: مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.
[3] زباني روايت: مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري.

عهد ڪري، ۽ چپ چوري ها، تہ توهان کي مير صوبدار خان حيدرآبادي وانگر نوڙ جي پڳ ٻڌرائن ها.“ اهو جواب ٻڌي مير علي مراد خان ماٺ اچي ويو[1].

هڪ دفعي قلات جو شاعر مرزا احمد علي مير علي مراد خان جي ڪچهري ۾ آيو. مير صاحب پنهنجي درباري شاعر سيد جعفر علي شاهہ کي شعر ٻڌائڻ جي فرمائش ڪئي. سيد جعفر علي شاهہ في البديہ چيو:

ز عمر خويش بيزارم کہ اونام عمر دارد،
ز چشم خود در آزارم کہ برسني نظر دارد.

اهو شعر ٻڌي، مرزا احمد علي في البديہ چئي ڏنو:

بود برکنده آن چشمي کہ از سني ضرر دارد،
دو صد خنجر برآن سينہ کہ اوکين عمر دارد،
روافض گر زند طعنہ بہ يارِ غارِ پيغمبر،
مکن عيش کہ او لعنت ز ميراث پدر دارد.

مير علي مراد خان ايڏي سخت جواب ٻڌڻ تي بہ ناراض ٿيڻ بدران مرزا احمد علي کي انعام ڏيڻ چاهيو. جيڪو هن نہ ورتو[2].

هڪ دفعي مير علي مراد خان جي ڪچهري ۾ ۽ شاعر شير خان ميسائو ۽ پيرو شاهہ وينا هئا. ڪچهري هلندي سسئي پنهونءَ جي ڳالهہ نڪتي. ان تي مير صاحب جي آڏو شير خان هي بيت چئي ڏنو:

ڪيچي ڪچا ڪين هئا ڪامڻ هئي ڪچي،
برهمڻ بلوچ سان لايو نينهن نچي،
پردي سان بچي، شل گڏ بہ شير خان چئي.

اهو بيت ٻڌي پيرو شاهہ منهن خراب ڪيو. مير صاحب هن کان منهن خراب ڪرڻ جو سبب پڇيو. هن جواب ۾ هي بيت چيو:

بي ننگا بلوچ هئا ڳالهيا ڪهين نہ ڳاهہ،
هڏ نہ هئي هوتن جي هئي ننگ ٻڌي نڪاح،
ڏس دل ڪري داناهہ، ڪيچين ڪم ڪچو ڪيو.
اهو بيت ٻڌي مير صاحب پيرو شاهہ کي انعام ڏنو[3].

---

[1] زباني روايت: مير وليداد خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.

[2] Muhammad Sardar Khan: "Baluch & Baluchistan", op.cit P 210

[3] زباني روايت: رستم خان رند "ڏٽاڻي پاڙو" ساڪن ڳوٺ سنهڙو رند، تعلقو ڪوٽڏيجي.

مير علي مراد خان پنهنجن ٻين پٽن کي معقول وظيفا مقرر ڪري ڏنا ۽ مير فيض محمد خان کي ٿورو وظيفو ڏنو. ان تي مير فيض محمد خان پنهنجي پيءُ ڏانهن هي بيت لکي موڪليو:

انصاف بين ئي ساقئي مجلس به دور ما،
مئي اين قدر به جام نه ريزد که بو دهد.

انهيءَ بيت پڙهڻ کان پوءِ مير علي مراد خان مير فيض محمد خان جو وظيفو به وڌايو[1].

هڪ دفعي مير علي مراد خان محافي تي چڙهيو. ٽنڊو مستي خان جي طرف ٿي ويو. رستي تان ايندڙ ۽ ويندڙ سمورا ماڻهو پري هٽندا پئي ويا، مگر هڪڙو ماڻهو عطر فقير نالي پري نه ٿيو. مير صاحب محافو جهلرائي عطر فقير کان پڇيو ته "تنهنجو نالو ڇا آهي؟" هُن چيو ته "مان عطر آهيان." مير صاحب مذاق ڪري چيو مون کي عطر جي خوشبوءِ نٿي اچي." عطر فقير به مذاق طور ورندي ڏني، "سرڪار کي نڪ ئي ڪونهي ته پوءِ خوشبوءِ ڪٿان ايندي؟" مير صاحب مذاق جي ڳالهه تي ڪاوڙجڻ جي بدران خوش ٿيو ۽ عطر فقير کي انعام ڏنائين[2].

مير فيض محمد خان جي دربار ۾ هڪ ايراني عالم اورنگزيب جي پٽ شاهه عالم بهادر شاهه جي رباعي ڪجهه تغير سان پڙهي:

دعوائي خلافت به سند مي بايد،
من کنت حديث در مدد مي بايد،
اين جائي نفاق و منکر و خائن نيست،
اين مسند شير است اسد مي بايد.

انهيءَ رباعي جي ٻڌڻ تي مخدوم الله بخش عاصي جواب ۾ چيو:

انکار خلافت به سند مي بايد،
من کنت نبياً به مدد مي بايد،
اين جائي زهي صدق حق سخا است،
ترتيب خدا کرد خرد مي بايد.

مير فيض محمد خان مخدوم صاحب جو جواب ٻڌي خاموش ٿي ويو ۽ کيس انعام ڏنائين[3].

---

[1] بياض مرزا عباس علي بيگ، ساڪن ٽنڊو آغا، حيدرآباد سنڌ.
[2] زباني روايت: رئيس دوست محمد خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
[3] اصل رباعي هن طرح آهي: احڪام خلافت به سند مي بايد.

هڪ دفعي رات جو مير علي مراد خان جي ڪئمپ جي ٻاهران ٻن چيڙن ڳالهيون ويني ڪيون. ڳالهين جي دوران هڪڙي ٻئي کي پٽ جمڻ جي مبارڪ ڏني، جنهن تي هن ورندي ڏني، "مبارڪ تہ علي مراد خان کي ڏيڻ گهرجي، جنهن جو هڪ چيڙو وڏيو آهي." مير علي مراد خان اها گفتگو ٻڌي ورتي، ۽ چيڙن کي پاڻ وٽ گهرايائين. هنن ويچارن جو خوف کان منهن سڪي ويو. مير صاحب ٻنهي کي انعام ڏنو ۽ پٽ جمڻ واري چيڙي کي ان ڏينهن کان وٺي ڪجهہ پگهار مقرر ڪري ڏنو[1].

هڪ دفعي مير امام بخش خان جسڪاڻين جي ڳوٺ جي ٻاهران منزل اچي ڪئي. مير صاحب جي آمد جو ٻڌي ڪيترا غريب هجوم ڪري خيرات وٺڻ آيا، چو جو مير فيض محمد خان جي زماني ۾ هر منزل تي غريبن کي پئسا ملندا هئا. مير امام بخش ڪرڙو حاڪم هو. ماڻهن جي هجوم جو سبب پڇيائين. ڪيس چيائون تہ هو پئسا وٺڻ آيا آهن. مير امام بخش خان چيو "اهو پئسن ڏيڻ وارو مري ويو هاڻي ماڻهن کي چيو وڃي تہ هو پنهنجن عزيزن کان وڃي پئسا وٺن"[2].

وز علم احاديث مدد مي بايد،
اين جائي نفاق و منكر و خائن نيست،
اين مسند شير است اسد مي بايد.
(علي حسن سيد، پوپالي: "تذڪره صبح گلشن"، 1295 هجري).

[1] زباني روايت: مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.

[2] زباني روايت: پيارو خان جسڪاڻي، ساڪن ڳوٺ جسڪاڻي تعلقو ڪوٽڏيجي.

ميرن جو گهريلو لوڪ ادب

تمهيد:

جهڙيءَ طرح ميرن جي دربار ۾ شعر و شاعري جون محفلون ۽ سگهڙن جون ڪچهريون ٿينديون رهنديون هيون، تهڙي طرح سندن ڏيڍين تي شادي مرادي جي موقعن وقت مخصوص قسمن جا گيت ۽ لاڏا ڳايا ويندا هئا. ميرن جا اهي گيت ۽ لاڏا عام سنڌي لوڪ گيتن وانگر آهن، مگر انهن ۾ بلوچي روايتن جو ذڪر زياده هوندو آهي. بهادري، مهمان نوازي، رواداري، حسب نسب تي فخر ڪرڻ، ۽ قومي فوقيت قائم رکڻ تي زياده زور ڏنو ويندو آهي. ان سان گڏ هرهڪ گيت ۾ حاڪميت جو عڪس شامل هوندو آهي، جنهن مان سندن اعليٰ نصب العين جي جهلڪ نظر ايندي آهي. انهن جي برعڪس عام سنڌي گيتن ۽ لاڏن ۾ حاڪميت جو تصور ۽ قومي برتري جو احساس ڪونه هوندو آهي. هنن ۾ عام دعائيه ڪلما هوندا آهن، جن ۾ پيار محبت ۽ انسان ذات جي بهتري جو بيان ڪيو ويندو آهي. عام سنڌي گيتن ۽ ميرن جي گيتن ٻنهي ۾ مزاحيه رنگ هڪ جهڙو هوندو آهي. ميرن جي مختلف گيتن ۽ لاڏن مان هيٺيان مشهور آهن:

ڪوڏاٽا:

ڪوڏاٽو بلوچن جي مشهور ۽ قديم ادبي صنف لولي جو سنڌي نالو آهي. ماڻرون پنهنجن ٻارن کي پينگهي ۾ لوڏڻ وقت ترنم سان لولي ڏينديون آهن. انهيءَ لوليءَ ۾ ٻار جي آئيندي لاءِ دعائون گهريون ويندون آهن ته جيئن هو وڏا ٿي مثالي ڪردار بڻجي سگهن[1]. هتي ميرن جي ڪوڏاٽن جا ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا:

---

[1] مٺا خان مري، مير "ثقافت اور ادب وادئ بولان مين" بزم ثقافت ڪوئيٽا 1966ع، ص 107

مير ميران دا سائين، گهوڙي چڙهين تہ ڪران مئين دعائين.
آءُ ميڏا تون هوت، چنڻ ڪپ ڪرام مئين ڪوٽ.
چنڻ دي بو هلي، تو تي روهہ پناڻي پلي.
تون روهہ پناڻي دا ونا، تون ڪاءُ چوڙي دا چنا.
آءُ ميڏي در داني، تيڏا ٻڪر ڪران مهماني.
صدقا تيڏي منهن دا، تون صاحب ساري سنڌ دا.
صدقا تيڏي جند دا تون صاحب ساري سنڌ دا
سارا ٻڪر ڪران سيخ، تيڏي نال ڪون ڪريسين ريس.
تيڏي نال ڪون گهتيسين دعوي، نيلا تہ گهوڙا سنج ساوي
اڳون پوش پوش پوندڙي آوي، دروازي ڏم نہ ماوي
دروازي دا در سوڙها، ميڏي ميران دا لشڪر ڳورا.
در ڪول وي دربانی، لنگهن تہ هوت تي مردانی.
لنگهن مري نظاماڻي، ميڏي ميران دي سپ سلامي.
تون باغ مئين آرائين، تون ٽڙ مئين گل چڻائين.
ميوي منگ تہ گهن ڏيوائين، تيڏي تہ اڏيئي ڄان ٻهائين.
آ ميڏا در دانا، تيڏا لکي پيو ننگر نانا.

تيڏا تہ دهلان نال دماما
آ ميڏا تون ميان، تيڪون خان بہ ڏيسن ڏيان.
هڪ سؤ تي نئون ويهان
آ ميڏا دل بندا، توکي تہ ڪمربند لڏندا.
توکي سڏي ڏيون ڏيندا، هڪ تہ سوڊي ٻي سنگهار.
نرسان اُهين ڏهاڙي، ابا مار آڻيسم ڦاڙهي.
ڦاڙهي وندبيسان اوڙي پاڙي

صدقا تو راسيان، تيڏيان ونگ چوڙيليان ماسيان
تيڏيا بادشاهزاديان پڦيان، تيڏي تہ ڏاج اُتي رليان.
تيڏي بابي مهران ڏي منائيان، پچي تہ هالا ڳانديان آئيان.
تون يار هئين يارين دا، ڪنگڻ پاءَ هزارين دا.
تون پٽ هئين دنياداربن دا، جاتا ٿيسين شاهوڪاربن دا.
صدقڙا سؤ واري، تيڏي جڙيم جند پياري

تيڏا وڳا پٽ ڪناري، ڏوهڻ ڏو ڏي منت زاري،
ميڏي سهڻي دا شان ڀاري،
جتي چڙهي اُٿ تي ماريس وڏا گهنڊ،
ميرين ليکي سهڻي هي ته ڪالابنڊ.
دنگي دنگي دنگي، ابو ته مامي جي ڏي ٿو منگي.
ماما ڏي نهين پيا ڏيندا، چاچا سڏ پيا پرڻيندا.
ماما دي ڏي ڪاٽي، ابو به پرڻبو روهه پناٽي.
جهلا نه لڳئي جهولا، تون ميڏي ساهه دا وندولا.
جنهن دي صاحبزادي سس، جنهن دا هيري سندا هس.
تيڏي حاڪمزادي مامي، تيڏي خان بهادر چاچي.
تيڏي ونگ چوڙيليان ماليان، تيڏيان ڪير برابر پڻيان.
تيڏي . ڏاجڙي، تون رنيان، جوري ڏي ته منائيان.
تيڏا هابو ڳانڍيبان آئيان

***

وهول ڙي وهول ڙي، وهول ڙي وهول ڙي-
وهول وهول نا چئو ڪا وهول واياٽي هٿين پيرين گهنگهروڪا سونهين سوناري
وهول ڙي وهول ڙي
جان وجان بازار ۾ لڏيم گينڊو پير، اڏ ته ڪاڏم پيٽ ۾ اڏ جو شاهد ڪير.
وهول ڙي وهول ڙي
جان وجان بازار ۾ ڪي وينيون پرت پرين،
سنهيون سيون هٿن ۾ دل جا ٿئونر ٿڪين.
وهول ڙي وهول ڙي

جان وجان ٿي واٽ ورتيون ڪو ڪبڙ ۾ ڪڙڪو
جان نهاريان پوئتي منهنجي ميرن جو شملو.
وهول ڙي وهول ڙي
ماڙي ماڙي نا چئو ڪو ماڙيءَ مٿي مور،
پٽ ته منهنجي مير جو ساماڻو شهزور.
وهول ڙي وهول ڙي

ماڙي ماڙي نا چئو ڪو ماڙيءَ مٿي ڪانءِ
ڪانءِ جي ماري نا مران پر ماريس تنهنجي نانءِ
وهول ڙي وهول ڙي
جارو جارو نا چئو جاري ۾ ڪا مس،
لکڻ واري لکيو پوءِ ڪونهي منهنجو وس.
وهول ڙي وهول ڙي
ماڙي ماڙي نا چئو ماڙيءَ مٿي هل،
هل جي ماري نا مران ماريس تنهنجي دل.
وهول ڙي وهول ڙي
جارو جارو نا چئو ڪا ماري مٿي مک،
مک جي ماري نا مران ماريس تنهنجي اک.
وهول ڙي وهول ڙي

***

ڪلي ٿو ڪتياڻيءَ سان، مرڪي ٿو مهاڻيءَ سان.
سمهي ٿو سوناريءَ سان.
ابو تہ جوڻيجي ڪندم يار هڪ تہ اُنڙ گب ۾ ڪيائين گار
هڪ ڏاڏي پوتي ايندي سيني جي سردار.
هڪ صدقو ٻي صدقو ٽئين صدقو دائي.
الم جي سٽڻ پائيندم چادر سرمائي.
پلي گهوڙي تي پاڻ چڙهندو ٻتي گڏهہ گاهي،
انبن هيٺ پاڻ ويهندو توتن هيٺ سپاهي.
ٽريءَ جو من ٽريو پٽ تہ ويريا ماري وريو
ابو تہ لالهر سان لڙيو هي پٽ ساري رات ڪتن تڙيو.
اڳئيون تہ آيس ڪنڊي، چڏڙي ڪنڊي تون لال لنگي.
ابي تي سس بہ ڏمر ڪندي
آءٌ ميڏي تون حور، تيڏي اک نہ ڪري سور.
تيڏا ڪنڊي دي وچ ڪپور.

آءِ ميڏي تون مڪ سڏي، تيڏي چلهه پراوين رڏي،
جا ڏيرو پرائو، ميڏي اما ڪون چاوچ ٻلهائو.
تيڏا آڏ وڏا پلويڙا، تيڏي ٻانهيان ڪيتا جهيڙا.
تيڏي سون دي ٻهاري، [1]تيڏا لک لڳا ڏهاڙي،

هالو:

هالو بلوچن جي هڪ پراڻي صنف سخن آهي، ۽ سندن قديم گيت ليلاڙو جي ترقي يافته صورت آهي. اهو خوشي وارن ٻولن، وزن ۽ بامعنيٰ جملن جو مرڪب هوندو آهي، ۽ شادي مرادي يا ٻين خوشيءَ جي موقعن تي ڳايو ويندو آهي[2]. هالو جا ٻه وزن ٿيندا آهن. پهريون:

هلو هالو هلو وهشين هلو
هلو هالو هلو مان شاذهانين.

۽ ٻيو:

هلو هالو هلو مني،
ميري مروشي شاذهين.[3]

ڳائڻ واريون عورتون هالو ڳائينديون ويندیون آهن، ۽ هرهڪ بند پوري ڪرڻ کان پوءِ ٻيون سموريون عورتون پهريون بند ورنديءَ طور ڳائينديون رهنديون آهن. بلوچڪي زبان ۾ هڪ هالي جا ڪجهه بند پيش ڪجن ٿا[4].

هالو هلو هالو هلو ورشين هلو.
وني شهزادا را پيشي مرادان،
بهانه ٿئي هاران موتيان جڙائتا،
بهانه ٿئي پيش ٽڪا لغام،
چاڙهائڪي ٿئي ڪابه ڪئي دست ڪمان.
هزارين ٿئي تونڪ گراني قيمتي ٿئي،
بهانه ٿئي سنج کن خانين سلام،
بهانه ٿئي سنج کن ميرين سلام،

---

[1] گهران لکرايل مواد، مير امام بخش خان ساڪن ڳوٺ بنگلو.
[2] منا خان مري، مير: حوالو ڏنل آهي، ص 106
[3] ايضا
[4] مراد علي خان بگٽي، ساڪن ڪوٽڏيجيءَ جو گهران لکرائي ڏنل مواد.

خانا بشڪيدا ڏا ڏيهه انعام.
بهاري ٽئي نوڪري زر خريد.
ديان وڻجن گران ميري جنخي.

اڄ ڪلهه ميرن جي شادي مرادي ۽ ڇٽيءَ جي موقعي تي جيڪي هالا چوندا آهن، تن جا ٻول هيٺئين قسم جا آهن[1]:

هالو هلو هالو هلو شل وهشين هلو.
الاهي ماموا ماني ميرل منگي آ.
الاهي جهڙ — لار سڀ وهشين هلو.
اي الاهي ماموا سڀ موتي . جڙاءِ.
الاهي ماموا شل ڪري شڪار.
شل وهشين هلو.
الاهي ماموا تنهنجا خان غلام.
سارا مير امير ڪن تنهنجو سلام.
شل وهشين هلو.
اي الاهي ماموا تنهنجو بخت بلند.
آهي عرش مٿان مير تنهنجو ڪمند.
شل وهشين هلو.
اي الاهي ماموا منهنجيون اکڙيون ٺار.
ابا سؤ سؤ ڄمار تنهنجو هڪ هڪ وار.
شل وهشين هلو.

اي الاهي ماموا منهنجا گل گلزار.
توتان سڀ ڪي نثار منهنجي دل جا قرار.
شل وهشين هلو.

*

ٻي هالي جا ٻه بند[2]:

اي هلو هالين هلو.
اي مرد شئي جهڙ ڪزا.

---

[1] زباني روايت: مائي غلام فاطمه زال پريل ٻلهاڻي، ساڪن ڪوٽڏيجي.
[2] مير امام بخش خان، ساڪن: بنگلو جو گهران لڪرائي ڏنل مواد.

اي ابو نوزي هزا، ابو نوزي هلو.
اي جنان ڇاپان ڏيان، ابو مئن منظورئين بادشان.

(iv) **سريهڙو:**

هي اهو لاڏو گيت آهي، جيڪو شادماني جي موقعي تي ڪنوار جي نڪ ٽوپڻ وقت ڳايو ويندو آهي[1]. هڪ ٻلهائڻ گهور لاءِ وٽو جهليندي آهي، ۽ ٻيون گڏجي سريهڙو ڳائيندڙيون آهن. سريهڙي جا ڪجهه ٻول هي آهن[2]:

اول نام الله دا، ڏوجها نبي تي رسول دا.
سڻ سريهڙا
ڏڻ ڇٽيندي ٻيبي ايمٽان، مرادين والي جيون شل.
ڪل پيران دي سر سهري، مرادين والي جيون شل.
محمد دي سر ڇٽ.
لانووين دي هٿ ڳانڙا، ٻيان ٻي شل پڄن.
اي تہ ٻيڙي عاج دي، اُپائي هي آپ رسول.
ڏڻ ڇٽيندي ٻيبي ايمٽان، مرادين والي جيون شل.
مرادان پنيان تيڏي دل ديان، اهي مرادان تيڏيان الله پڄايان.
ٻيان ٻي ٽيسن گهٽيان،
سر دولهہ دي سوني سهري
تيڏي لانوان لايان شمان، تيڏي ڪلنگي لايان شمان.
پٽ پوٽي پير دي لال وڏائي، تيڏي ويڙهي وسائي دولهہ بنا.
تيڏي دل ديان مرادان پنيان.
الله نبي دي پاڪر پٽ ڪون، ميڏي دل ديان مرادان پنيان
مير ميڏا وي سنڌ ماڻين، شالا بادشاهہ ميڏا سنڌ ماڻين.
صاحب هوين سرڪار
آوي ڇيل چرغ گل مرگهہ تماشي،
لغڙان تلوران دي ناز خلاصي،
ڏيون تپ باز خلاصي،
نهين اي بيان ڪهاڻي

---

[1] زباني روايت: مائي ڏياڻي ٻلهائڻ، ساڪن: ڪوٽڏيجي.
[2] زباني روايت مائي ڏياڻي ٻلهائڻ، ساڪن: ڪوٽڏيجي.

مئين پي دعاءَڳ دلبر تيڏي، حال سڻين ٻڌ آري ميڏي
غريبان دا ڏيان هووئي، علي نگهبان هووئي.

سرور:

ميرن جي شادي واري رات تي، هڪ رات اڳ ۾ سرور جا ساٿ ٿيندا آهن. انهن سائن جي موقعي تي جيڪو گيت يا لاڏو ڳايو ويندو آهي، ان کي سرور چوندا آهن[1].
سرور واري گيت جاڪجهه ٻول هيٺان آهن[2].

نبي هي رسول، تنهن ڪون مئن سوارن،
جنهن دا ڪلما پيم قبول، تنهن ڪون مئن سوارن،
ڏوهئين کوهئين، ڪيتا هي ڏوهه، سڪيان نديان وهيندڙ ڪير.
ڪوڙ مريندا هي اپٽا آپ.
سرور دي هٿ ڏونڊي هي، رانجهي دي هٿ ڏونڊي هي.
سرور لالين والا پير، سرور سائين ڪون مئن سوران.
عرض ڪريسان ميڪون بخشي پٽ تي ڪير،
لک ٽڪا حاڪم تون، قربان مئن گهندي هان،
ڏيندي هان مئن لک ٽڪا قربان جوڙي تون مئن گهندي هان.

اول سوران مئن بهر خدا، تنهن تون سوران نبي هي رسول،
چوڏهين طبقين پيم قبول، اول سوران مئن بهر خدا.
ڪل پير پيغمبر ڏٺي اُپايا، سر ڪر قادر ڏنڌي لايا.
ٽنيي ٻاجهون اُپ اڏايا، هڻ ڪاڪي پيران دي پڙچني.
آسين ڪوهه پراني راني، پربت چوٽ ڪريندي خاني.
ڏوهئين کوهئين ڪيتا هي ڏوهه، اڳون سرور آڻ پڙيوني.
سرور دي هٿ ڏونڊي لاڪڙ، ڪوڙ مريندا آپڙ آپڙ.
سرور دي گهر وڃدا دهل، ڏر ڇٽيندي بيبي ٻائي دا ڍول.
سرور دي گهر وڃدا ڪنجها، سرور سپ ڪنهن دا هي سهنجا.
سرور دي گهر وڃندي ٽالهي، تيڏي گهرون نا ڪوئي ولسين خالي.
سرور دي گهر وڃدي شاهي، سرور سپ دي آس پڄائي[1].

---

[1] زباني روايت: مائي غلام فاطمه زال پريل ٻلهاڻي ساڪن: ڪوٽڏيجي.
[2] زباني روايت: مائي متي زال محرم ميراسي، ساڪن: ميرپورخاص

اول سوران بهر خدا، تنهن تون سوران نبي هي رسول.
ڪاڪي اي پيران دي پڙچني، آسين اي ڪوهه پروني رني.
پربت چوٽ ڪريندي روهه، گهورئين ڊوهئين ڪيتا ڊوهه.
سرور دي گهر وڃداچنا، جهر جيوي بيبي ٻائي دا ونا.
آيس وڻوٽي پهلا پور، منهن سرور دي وسدا نور.
اسين وڻوٽي پهلون مئن پئي هان،
حاجت وندیان دي حاج تي ڳئي هان،
حاج وندیان دي هي حاج قبول
ٻچان دي مدد هي رسول[2]

ڪامڻ:

ڪامڻ ڪرڻ معنيٰ ساٿ ڪرڻ يا جادو ڪرڻ. اهي ساٿ ڪنوار کي ونواهه ۾ ويهارڻ وقت ڪندا آهن. ان وقت جيڪي لاڏا گايا ويندا آهن، تن کي ڪامڻ چئبو آهي. ڪل ڪامڻ ست هوندا آهن[3]. ڪامڻ جا ڪجهه ٻول هي آهن:

ميڏي بيبي دي نڪ وي نٿ وي،
شال جيوي پراوين دي ست وي،
ميڏي بيبي دي ڪنين واليان، ڪري بني بني نال ڳالهيان.
ميڏي بيبي دي هٿ وي آرسي، ڪريسين ور دينال سدا فارسي.
ميڏي بيبي دي هٿ وي موريان، ڪريسين بادشاهه وَر نال زوريان.
ڪامڻ زور البيلي دي لڳي ني، پهلي ڪامڻ لڳي ني شل ڏاڍي زور.
پراوان جيندي دي ٻگي ني، وڏپر والي دي لڳي ني.
آپ هنڌيسم ساوي سُوئي، شل سالُون تيڏي جوڙ.
منڌ منڌيئڙا تيڏا غلام، تون اُنهن دي بيبي او نوڪر غلام،
تخت تي ٻيٺي ڏا ڪريسم سلام.

---

[1] زباني روايت: مائي ياڳي زال بهادر ٻلهاڻي، ساڪن: ڪوٽ مير محمد خان.
[2] زباني روايت: مائي سهنت زال رتو فقير ٻلهاڻي، ساڪن، ڪوٽ مير محمد خان.
[3] زباني روايت: مائي جادل زال منظور فقير ٻلهاڻي، ساڪن: ڪوٽ مير محمد خان.

آٽو وي هٿي دي ڏوڏي، منڊو وي مير سائين دي گوڏي.
آٽو وي جهنگل دي هِل، منڊو وي مير سائين دي دل.
آٽو وي هٿي دا ڪات، منڊو مير دا آکهه سوڏا وات.
آٽو وي هٿي دا ڳڙ، منڊو مير دا آکهه سوڏا لڙ.
آٽو وي هٿي دا ساڙهه، منڊو مير صاحب دا اوڙا پاڙا.
آٽو وي پڪيان ديان پڪيان، منڊو مير صاحب ديان اکيان.
آٽو وي هٿي دي سير، منڊو وي مير صاحب دي پير.

مئين واهه جو ڪامڻ لائي هن، پنجتن وسيلي ميڏي آئي هن.
بيبي ڍول تيڏا سياٽا، راٽي ڍول تيڏا سياٽا.
تئين تہ ڳالهين نال ريجهايا، تئين تہ حڪم ڪر منگايا.

نٽ تيڏي گجر گجر اور بٽايم والي،
سدا تيڏي منهن ڪون ٻينا ٻالي.

مئين ڪيا ڄاٽان ڪامڻ تيڏي، ڪامڻ زور زور لڳي.
سهاڳ دي سڳي، هار سينگار وانگر لڳي.
تيل ڦليل وانگر لڳي، چو وي چندن وانگر لڳي.
مئين ڪيا ڄاٽان ڪامڻ تيڏي، تيڏي ڪامڻ زور زور لڳي.

سهاڳ دي جا ٻينسر اپٽي ور ڪنون منگي،
ڏي چا ٻانوا جيندي دا سهاڳ،
وَڏپر والي دا سهاڳ،
مئين ڪيا ڄاٽان ڪامڻ تيڏي[1].
ڪامڻ زور لڳي، بادشاهه زادي دي لڳي.

آڻ هٿي دا ٻور، منڊو گهوٽ دي ما دا نور.
منڊ منڊيئڙا تيڏا غلام، او تيڏي بيبي تون اُهين دا غلام.

تخت ٻيٺي دا ڪريسين سلام

آڻ هٿي دا ٻيٽ، منڊو گهوٽ دي ما دا پيٽ.
سهاڳ دي سڳي، اپٽي ور ڪنون منگي.

---

[1] زباني روايت مائي غلام فاطمه، ساڪن: ڪوٽڏيجي.

بادشاهہ دا سهاڳ، چوڙي والي دا سهاڳ.
آڻ هٿي دا ڪات، [1]منڊو گهوٽ دي ماءُ دا وات

سانجهي:

ڪنوار کي ونواهہ ۾ ويهارڻ کان پوءِ روزانو شام جو ڪنوار وٽ هڪ لاڏو چٽبو آهي، جنهن کي 'سانجهي' سڏيندا آهن. سانجهيءَ جا ڪجهہ ٻول هي آهن:

سانجهي سانجهي ساجهر ڪجي،
گند ٻهاري ڪنڊ ڏرجي،
سس سهري جي سيوا ڪجي،
ماءُ پيءُ کي پيرين پئجي.
ڪاري سيلهي سان ٻجهي،
ٻڏو ٻڏو ٻڏو ٻانهو[2].

جهنڊڙو:

ٻار جي جهنڊ (وار) لهرائڻ وقت جيڪو لاڏو ڳايو ويندو آهي، ان کي جهنڊڙو سڏيندا آهن[3]. جهنڊڙي ۾ ڪافي ٻول هوندا آهن، جن مان ڪجهہ هيٺ ڏجن ٿا:

جهنڊڙا لعل ڏوايا، فقيرو ڏيوو مبارڪ.
سر بني دي سوني سهري، تيڏي لانوين جوڙ بنايا.
پينگهڙا شل لڏي هميشہ تيڏا، پينگهي والا تيڏا هردم جيوي
پٽ جهولي وچ ڪڏي هميشہ، پينگهڙا تيڏا لڏي هميشہ.
پينگهي والا تيڪون لعل ڏوايا، پٽ جهولي وچ ڪڏي هميشہ.
وال بني دي سوني تولان، جندجان مئين تيئن تون گهولان.
پٽ جهولي وچ ڪڏي هميشہ،
پينگهڙا تيڏا لڏي هميشہ.
ٻنجان تنان دي پاڪر هووئي الله نبي دي واهر هووئي.
پٽ جهولي وچ ڪڏي هميشہ،
پينگهڙا تيڏا لڏي هميشہ[4].

---

[1] صاحبزادي مير محمد علي خان جي گهران لکرايل مواد.
[2] صاحبزادي مير محمد علي خان جي گهران لکرايل مواد.
[3] زباني روايت: مائي جادل زال منظور ٻلهاڻي، ساڪن ڪوٽ: مير محمد خان.
[4] زباني روايت: مائي غلام فاطمہ ٻلهاڻي، ساڪن ڪوٽڏيجي.

متفرق لاڏا:

مٿي ذڪر ڪيل لاڏن ۽ گيتن کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي سهرا يا لاڏا آهن۔ جيڪي مختلف موقعن تي ڳايا ويندا آهن، انهن مان ڪجهه هيٺ ڏجن ٿا:

لانوين ويلي سهڻل آيا، ٺري هي تي ڏي اما.
سهريان دي ويلي سهڻل آيا، ٺري هي تي ڏي اما.
سر بني دي سوني سهري ۔ لانوين جوڙ بنايا[1].
جواني ماٽي وڏڙي ويلي آيا، ماءُ سهاڳڻ ڄايا.
جوانيان ماٽي ۔ وڏڙي ويلي آيا.
سر بني دي سوني سهري۔ لانوين جوڙ بنايا[2].
ايڏون اوڏن دل دا جاني۔ تيڪون ٻرڪي ٻيالا پلاوني.
نو لک، مبارڪان هوونی۔ گهر گهوٽ ماءُ دي ٿڌڙي ڪوهي.
شل عاشق گيڙا ڏيوني
ايڏون اوڏون نهان ڏيان، ٻيليان موتي پووني.
ماءُ ٺري پٽ سيج تي آيا، لانوين جوڙ بنايا[3].
آيا اَدل تنهنجا ڄاڻي آيا.
ڪنڊ ويرهايان ساري رات جو آيا، ڪير ويرهايان ساري رات جو آيا.
پير اساڏا علي ۽ هي مولي، روضي جوڙ بنايا جو آيا.
هٿ آيل دي سونا ڳانا، ميندي جوڙ بنايا جو آيا.
اکيون ادل ديان ٻرن مشالي، ڪجل جوڙ بنايا جو آيا.
سر ادل دي سوني جو سهري، لانوين جوڙ بنايا جو آيا[4].

سهڻل آهي منهنجو وڏي پاڳ وارو، جنهن جي نرڙ تي آهي سونو ستارو.
پير اسان جو علي ۽ آهي مولي، روضي جوڙ بنايو لايو سجايو.
ادل آهي منهنجو وڏي پاڳ وارو[5].

---

[1] مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان جي گهران لکرايل مواد.
[2] مير حسن علي خان، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان جي گهران لکرايل مواد.
[3] زباني روايت مائي راڻي ٻلهائڻ، عمر 80 سال، ساڪن منگهن واري.
[4] ايضا
[5] مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري جي گهران لکرايل مواد.

الله لايو سجايو، ڪندو منهنجي ادل جو.
ادل آيم سيج تي موزا نہ لاهي، نہ چئو اوهان ساليون منهنجو نازڪڙو آهي.
لاڏي گهوٽ جو آرڏي گهوٽ جو، لايو سجايو ڪندو منهنجي ادل جو.
ادل جي ويڙهي ۾ آهي گوڏي جيڏواڪ، ڪپ ادل جي هٿ ۾ وڍي ويرئين نڪ.
لاڏي گهوٽ جو آرڏي گهوٽ جو، لايو سجايو ڪندو منهنجي ادل جو[1]
مومل وٺي اسان آندي، بادشاهہ زادي وٺي اسان آندي.
ٻانهن ڪنئار جي عجب رسيلي، پائڻ واري سدا سهاڳڻ.
ڏاڏي پوٽي وٺي اسان آندي[2].

جيوين مرادين والڙا لاڏلا ٻنا.
ماهيا خوشيان ماڻين، ميرا لاڏلا راج ماڻين.
راج ماڻين شل سيج ماڻين ٻنا ٻنرا وي.
جي تون چڙهسم هاٿي، تيڏي نال محمد صہ ساٿي ماهيا.
جي تون چڙهسم گهوڙي، تيڏي نالي ڀراوان جوڙي ماهيا.
جي تون چڙهسم ڪاري، تيڏي ماءُ وارڻ واري ماهيا.
تيڏي ڀيٽان دي سر چنيان، تيڏيان سيئي مرادان پنيان ماهيا.
تيڏي ڀڦيان دي ڳل گجري، تيڏي الله مڪيسين جهڳڙي ماهيا[3]

اوسارا:

ميرن جي غميءَ وقت سندن ڏيڍيءَ تي عورتون ڪنيون ٿي جيڪي غم جا گيت چونديون آهن، تن کي اوسارا سڏبو آهي[4]. ڪنهن بہ مير صاحب جي مرڻ وقت ٻلهاڻيون ۽ ميراسڻيون دهل کڻي، ڏيڍيءَ تي پٽيندديون، پار ڪيندديون ۽ اوسارا چونديون ايندديون آهن. سمور. ن ميرياڻيون بہ چيلهہ کي سندرا ٻڌي پٽڪي ۾ شامل ٿيندديون آهن. اوسارن جا ڪجهہ ٻول پيش ڪجن ٿا:

چڙهيا مير دَمامين نال، ميڏا شاهہ دمامين نال.
ميڏا مير تہ لشڪر نال، ميڏا مير تہ فوج نال.

---

[1] مير رحم علي خان، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان جي گهران لکرايل مواد.
[2] مير تراب علي خان ساڪ. منگهن واري جي گهران لکرايل مواد.
[3] صاحبزادي مير محمد علي خان ٽالپر جي گهران لکرايل مواد.
[4] زباني روايت مائي خيران دختر جمعدار هاهو ٻلهاڻي ساڪن ڪوٽڏيجي.

ميڏا مير، جهنڊيان نال.
هئي هئي بادشاهه، بادشاهه! بابي بادشاهه، راجا بادشاهه،
اهڙا بادشاهه نا وڃڻا، اهڙا راجا نا وڃڻا.
وَني دا زور نا وڃڻا، پراوين دا زور نا وڃڻا.
پٺين دا زور نا وڃڻا.
گجي ڪيهر شينهن بادشاهه، هئي هئي لاکو لکپال،
بابي ڏاڏي بادشاهه.
هئي هئي سونو سرپوش هو هئي هئي دهليءَ ٽنپ ڪٽڪيو،
اڪبر بادشاهه ڪٽڪيو.

هئي هئي چڙهه شڪار، هئي هئي ڦاڙها مار.
هرڻ مار، نوبت نال چڙهه شڪار.
تيڪون چڙهدا ڏيکان بادشاهه، ميڏا بادشاهه.
تيڏا مٿا ڪيهر شينهن دا، ميڏا شينهن شينهان جيهڙا.
ٻن ڏيوان مئين سج مقام، ميڏا شهرين وسدا بادشاهه.
تيڏا ڪِلا ٽٽا سون دا، اهو امر الله دا.
تيڏا شڪار نيلا باهڙيا، ميئن اِهيين نيلي ڪون گهولان.
هئي هئي ميڏا سير ها، قائم سپ دا ڪير ها.
هئي هئي ميڏا بادشاهه، صدقي تئين تون سپ دا ساهه.
هئي هئي ميڏا پارسا، مدد تيڏي مرتضيٰ ع.
هئي هئي ميڏا ٽالپر، هئي هئي سپ دي دل دا در.
ستين پيڙهئين بادشاهه، بـــابـــي ڏاڏي بـــادشـــاهه[1].

ڪنهن عورت جي مري وڃڻ تي اوساري جا هينان ٻول چيا ويندا آهن:

هئي هئي ميڏي صاحبزادي، مولي تئين تي هووي راضي.
هئي هئي ميڏي مومل ڙي ـ هئي هئي ميڏي مارئي.
امان تيڪون ڪيڏون گهولي آئي ـ گهوليان موت نہ هووي ميڏي اما.

---

[1] زباني روايت مائي غلام فاطمه ٻلهائڻ ساڪن ڪوٽڏيجي.

تٽ ڳئي ڪونج قطارون- | هئي هئي ڪونج قطارون.
ميڏي حور نا وڃٽي - | ميڏي ڪونج نا وڃٽي.
هئي هئي لٿو لاڏ گجر جو - | پائرن واري گجر جو.
مامن واري گجر جو
جنهن جو پڪين گهر ڪوٽيو - | آهي مومل آهي.

جنهن جي جاري جاري ديلي.
جنهن جو تسري ميت ملائيو – موٽيم مومل-
لال ڪجاوي سا چڙهي – موٽيم مومل-
جنهن جي جاري جاري ديلي.
جيڪا گلبندن جي گجري.[1]

[1] زباني روايت مائي غلام فاطمه ۽ مائي ڏياڻي ٻلهاڻيون ساڪن ڪوٽڏيجي-

مشاهير خيرپور

(الف) خيرپور جا مير

خيرپور جي حڪمرانن ۽ اديبن ۽ شاعرن جو احوال اڳ ۾ اچي چڪو آهي — باقي ڪجهه مشهور ميرن جو احوال دلچسپي کان خالي نه ٿيندو.

1. مير غلام محمد خان:

هي مير سهراب خان جو ٻيو نمبر ڀاءُ هو. وڏو بهادر ۽ جنگي جوان ٿي گذريو آهي. مير سهراب خان سان سيني جنگين ۾ ڪنو هوندو هو. ميرن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ هڪ ڏينهن هڪ سؤ سوارن جي دستي سان شڪار ڪندي عمرڪوٽ جي حد ۾ نڪتوا تي راجپوتن جي ٽن سؤن ماڻهن جي نرغي ۾ اچي ويو- ٻنهي طرفن جو پاڻ ۾ مقابلو ٿيو. راجپوتن جي لشڪر مان هڪ سؤ ڄڻا مارجي ويا. باقي ماڻهو ڀڄي وڃي هڪ وڏو لشڪر وٺي آيا. ٻيهر مقابلو ٿيو جنهن ۾ ٻيا ٻه ٽي سؤ راجپوت مارجي ويا ۽ مير صاحب ٻه پنهنجن ماڻهن سميت مقابلو ڪندي شهيد ٿي ويو. انهيءَ واقعي کي مير حسن علي خان پنهنجي شاهنامي ۾ هيٺين طرح نظم ڪيو:

غلام محمد هو نامي دلير — نه موڙي جو منهن پنهنجو از شر ره شير
غلام محمد هو شير و نما- — نه ٿورن گهڻن جي ڪيئن غرض ڪا.
وڙهيو مير ٿي تيئن وڙهي ٿي سپاهه - — زمين رت سان تر ڪيئون بي حد نگاهه
سيئي قتل تي مير جي ٿيا تيار- — ڦري آيا چوڦير کان اهل نار.
هو شوق شهادت جو از ابتدا- — چيائين ته ٻيڙا ٻڏيءَ جا ٿيا.
سو جام شهادت سان سرشار ٿيو - — شهادت جو دل سان طلبگار ٿيو.

اهو واقعو 1201 هجري مطابق 1786ع جو آهي.[1]

---

[1] مرزا قليچ بيگ "خيرپور جي تاريخ" ص 28-

2. سليمان خان:

هي مير سهراب خان جو ٽيون نمبر پاءُ هو. هيءُ بہ پنهنجي وقت جي وڏن اميرن ماڻهن هڪ هو. وڏو دورانديش ۽ هردلعزيز انسان ٿي گذريو آهي. ڪيس مير محمد خان، غلام شاهہ خان، مير حيدر خان ۽ مير علي مراد خان نالي چار پٽ هئا. جن مان مير محمد خان کان سواءِ سمورا اولاد مري ويا. مير محمد خان کي الله ڏني نالي هڪ پٽ هو جنهن جو اولاد اڄ ڪلهہ راهوجن جي ڳوٺ ۾ آهي. مير سليمان کان پوءِ سندس فرزند مير مريد حيدر خان هڪ چڱو جاگيردار هوندو هو جنهن 6 نومبر 1869ع تي وفات ڪئي[1].

3. مير عالي خان:

هي مير سهراب خان جو ننڍي ۾ ننڍو پاءُ هو. ننڍي عمر کان وٺي البيلو ۽ لاغرض شهزادو ٿي رهيو. ڪتن ۽ ڪڪڙن جو شوقين هوندو هو. ان کان سواءِ پنگ بہ پيئندو هو. هڪ دفعي سندس هڪ پيارو ڪتو مري ويو تہ مسجد جي دروازي جي پرسان ان کي دفن ڪري سندس قبر تيار ڪرايائين، جنهن تي وقت جي مخدومن کيس تعزير ڏيڻ چاهي. هن مخدومن تي بندوق ۾ گولين جي بدران مٽر وجهرائي فائر ڪرايا ۽ کين پڄائي ڪڍيو. ان تي مير سهراب خان مٿس ناراض ٿيو ۽ هو رسي ٽرپارڪر ضلعي جي ڍگهڙي ڳوٺ ڏانهن لڏي ويو ۽ ڪجهہ سالن کان پوءِ واپس آيو. مير واهہ تعلقي ۾ تنڊو مير عالي خان ۽ خيرپور ۾ مير عالي بازار سندس يادگار آهن. هي جيترو البيلو هو اوترو سادو هو. هڪ دفعي سندس نوڪرن سندس هاٿي هفتي ڏيڍ لاءِ گم ڪري ان جا سونا ۽ چانديءَ جا زيور ڦٽائي ڇڏيا هئا. هن کي چيو هئائون تہ هاٿي ڪربلا هليو ويو هو ۽ اتي سنج نذراني ۾ ڏئي آيو. مير صاحب مٿن ڪاوڙجڻ بدران خوش ٿيو ۽ سندن ڳالهہ تي اعتبار ڪيائين. هو جون 1837ع ۾ وفات ڪري ويو[2].

4. مير غلام حيدر خان:

هي مير سهراب خان جو ٻيو نمبر پٽ هو. وڏو دلير ۽ جانباز امير ٿي گذريو آهي. جيستائين جيئرو هو تيستائين مير سهراب خان جي لشڪر جو مهندار هوندو هو. پنهنجي پيءُ سان گڏ ڪيترين ئي جنگي مهمن ۾ حصو ورتائين. ڪيس محمد خان، احمد خان، غلام مصطفيٰ نالي ٽي فرزند هئا. پنهنجي والد جي زندگي ۾ سن 1812ع ۾ وفات ڪيائين. سندس مزار قادر بخش جي قبن واري مقام ۾ آهي.

---

(1) History of Ali Nation P. 145.

(2) History of Ali Nation P. 145.

ميرسهراب خان ثالث جنوجي وارو

ميرر ستم خان ثالث

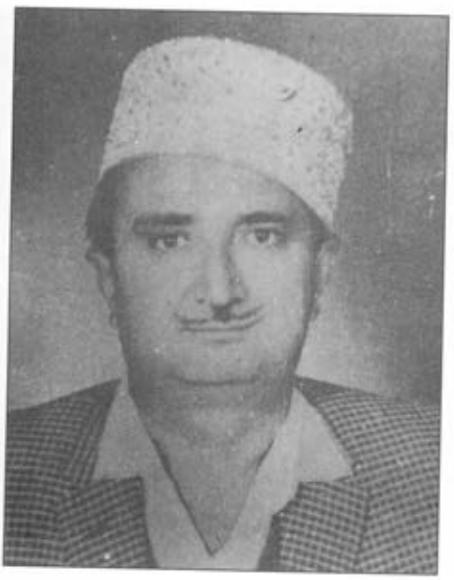

ميرغلام حسين خان رضا آباد وارو

میر محمد مراد خان

میر غلام رضا خان

میر علي محمّد خان

میر الهداد خان

میر غلام حسین خان بن میر جان محمّد خان

ميرغلام علي خان ميجر

ميرحاجي غلام حسين خان

ميرمحمّد علي خان (ردّن)

ميرنظر حسين خان

سردار محمّد یعقوب خان

خانبهار قادرداد خان

سردار محمد ابراهیم خان

شیخ صادق علي خان

شیخ محمد یعقوب خان

شیخ محمد قادر خان

جي ايم سليڊن

آءِ ايچ ٽانٽن

مرزا ممتاز حسن قزلباش

سيد اعجاز علي

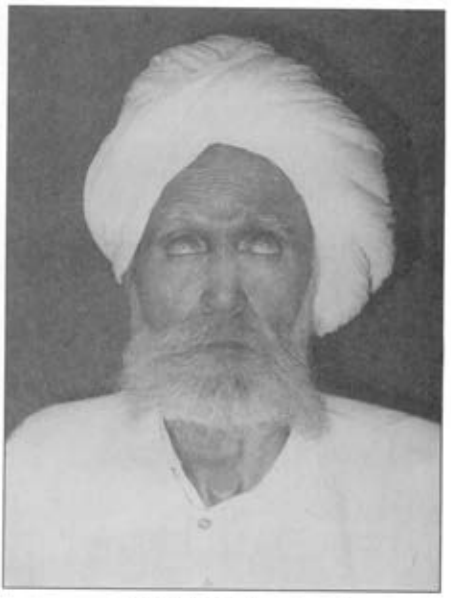

رئيس مير محمد خان مري

رئيس رسول بخش خانمري

نُور شاهہ شاهاڻي

غلام مرتضيٰ شاهہ شاهاڻي

سرائي امداد علي خان سهاڳ

سرائي مبارڪ خان سهاڳ

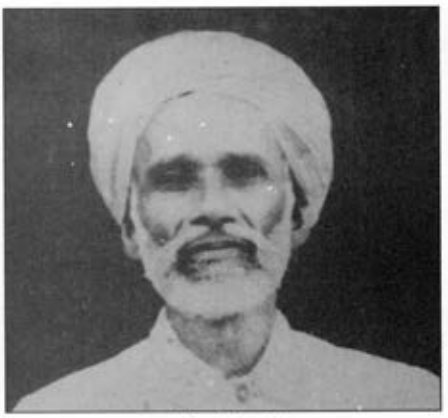

سرائي غلام اڪبر

سرائي غلام شبير خان سهاڳ

الف بيگو خان چانڊيو

سرائي غلام رسول

5. مير محمد خان:

هي مير غلام حيدر خان جو وڏو پٽ هو ۽ پنهنجي وقت جو هڪ ڪرڙو حاڪم ٿي گذريو آهي. روهڙي تعلقي ۾ الرن جي پرسان هڪ ڳوٺ ٻڌي ويٺو جيڪو ڪوٽ مير محمد جي نالي سان مشهور آهي. اڄ ڏينهن تائين سندس اولاد اتي رهي ٿو. هي خيرپور رياست جو وڏو جاگيردار هو. هو مير رستم خان جو ڄاڻو هو. ڪيس هيٺين نالن سان اٺ پٽ هئا[1]: مير غلام حيدر خان ثاني- مير غلام نبي خان- مير عباس علي خان- مير حسن علي خان – مير فضل علي خان- مير شير علي خان- مير علي حيدر خان ۽ مير صادق علي خان. انهن مان مير غلام حيدر خان ۽ مير حسن علي خان، مير علي مراد جي نياڻين سان شادي ڪئي هئي.

خيرپور جي ريزيڊنٽ مسٽر فاربس (Forbes) جي تحقيق موجب مير محمد خان ڏسڻو وائسڻو ۽ سهڻو امير هو مگر ڏاڍو ڪنجوس هوندو هو ۽ پنهنجو ڇيلو وغيره ڪڏهن به ذبح نه ڪندو هو. سندس گذران ماني، چانورن ۽ ڪڪڙن تي ٿيندو هو. هو هڪڙي ڪڪڙ کي به ڏينهن کائيندو هو تنهن ڪري ڪيس سڏيندا ئي مير محمد خان ڪوڪڙائي هئا[2].

هي مير رستم خان جي ڪوٽڏيجي مان پڄي وڃڻ وقت ساڻس ڪٽو هو ۽ مياڻي جي جنگ ۾ حصو ورتو هئائين. انگريزن جي فتح بعد پنهنجا ۽ مير رستم خان جا ٻار وٺي ٽر ڏانهن پڄي ويو هو[3]. هن تاريخ 10 نومبر 1864ع تي وفات ڪئي[4].

6. مير احمد خان:

هي مير غلام حيدر خان جو ٻيو نمبر پٽ هو ۽ انگريزن سان جنگ وقت پنهنجي چاچي مير علي مراد خان جو طرفدار هو ۽ پنهنجي ڀاءُ محمد خان کان پوءِ رياست خيرپور جو وڏي ۾ وڏو جاگيردار هو. انگريزن سندس جاگيرن جا 16600 بيگا بحال ڪيا هئا[5].

انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ بعد هو روهڙي تعلقي جي دارا واهڻ شهر ۾ ڪوٽ ڪيرائي اچي ويٺو هو جتي اڄ تائين سندس اولاد رهي ٿو. هو هڪ وڏو مهمان نواز هردلعزيز ۽ بردبار امير ٿي گذريو آهي. ڪيس هيٺين نالن سان ست پٽ

---

[1] خاندائي شجرو.

[2] Melvill: "Scinde" East India House, 1854, P. 367.

[3] History of "Ali Nation" P. 149.

[4] – do - P. 151.

[5] History of "Ali Nation" P. 152.

هئا.[1] محمد باقر خان، علي محمد خان، فتح خان، لطف علي خان، دوست علي خان، سطان علي خان ۽ غلام علي خان.

ميرا احمد خان تاريخ پهرين فيبرروري 1884ع تي وفات ڪئي[2].

7. مير چاڪر خان:

هي مير سهراب خان جو چوٿون نمبر پٽ هو.طبيعت جو ڏاڍو سادو هوندو هو. ايتري قدر جو هڪ دفعي مير سهراب خان جي ڪچهري ۾ پنهنجي ڊگهي ٽوپيءَ ۾ ڪڪڙ جو ٻچو وجهي آيو هو.مير سهراب خان جي پڇڻ تي چيو هئائين ته "هي لاغرض جي بنياد مان فقط هڪ ٽانگو ٻچيو آهي، جنهن جي حفاظت لازمي سمجهي سر سان ڪنيو ٿو وتان"[3].

خير پور جي ريزيڊنٽ مسٽر ناربس جي لفظن ۾ ته "هو هڪ خاموش طبيعت وارو بيوقوف، بي ضرر ۽ اڻ پڙهيل امير هو.سندس پنهنجي ڀاءُ مير علي مراد خان سان اصل نه پوندي هئي. جيڪڏهن انگريز سندس مدد نه ڪن ها ته جيڪر مير مراد علي خان سندس سمورين جاگيرون ضبط ڪري ڇڏي ها. هو مير علي خان جو داماد هو.سندس سالياني اپت پنڌرنهن هزار روپيه هوندي هئي.[4] ڪيس نبي بخش خان، غلام مرتضيٰ خان ۽ احمد علي خان نالي تي پٽ هئا.[5]

تاريخ 14 ربيع الاول 1271هه ۾ وفات ڪيائين[6].

8. مير غلام مصطفيٰ خان:

هي مير غلام حيدر خان جو ننڍي ۾ ننڍو پٽ هو ۽ ننڍي هوندي کان وٺي رحمدل ۽ هردلعزيز شهزادو هوندو هو. ڪيس ننڍو. وڏو عزت جي نگاهه سان ڏسندو هو. هو ديني ڪمن ۾ به گهڻي دلچسپي وٺندو هو.جڏهن سندس وڏا ڀائر مير محمد خان جي ڪوٽ ۽ دارا واهڻ ۾ وڃي رهيا هئا ته هي وري پنهنجن عزيزن ڏانهن محرابپور هليو ويو. اڄ به سندس اولاد اتي رهي ٿو.مياڻي جي جنگ وقت هو حرمين شريف ڏانهن حج تي هليو ويو.حج تان موٽڻ بعد پنهنجي جاگيرن جي بحالي ۾ ڪيس صرف چار سو روپيه مهيني ۾ ملندا هئا.[7]

---

[1] خانداني شجرو.

[2] بياض مير محمد خان مملوڪ مير محمد باقر خان ثاني.

[3] زباني روايت مير محمد نواز خان صوپيديرائي ساڪن راهوجا.

(4) Melvill: "Science", East India House, 1854 P.367.

(5) Khudadad Khan Shajra Of Talpurs, Govt.press Karachi,1886.

[6] سندس مزار تي ڪتبو.

(7) Melvill:"sind"op,cit P.367

کيس غلام الله خان ـ حبيب الله خان ـ ڪريم بخش خان ۽ قادر بخش نالي چار فرزند هئا.[1] هو راڻيپور جي پير غلام محي الدين شاهه جو گهڻو معتقد هوندو هو ۽ سندس وصيت موجب هن جو لاش به راڻيپور جي درگاهه جي ايوان ۾ رکيو ويو. سندس ولادت جي تاريخ 9 ذوالحج 1228 هجري ۽ وفات جي تاريخ 9 ربيع الثاني 1308 هجري آهي.[2]

9. مير امام بخش خان:

هي مير رستم خان اول جو پوٽو ۽ مير محمد حسن جو وڏو فرزند هو. مير محمد حسن خان کان پوءِ سيني تالپرن جي برادري جي پڳ هن تي آئي ۽ انگريز سرڪار کيس هزهائينيس جو لقب عطا ڪيو. هو پنهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ روهڙي تعلقي جي ٿر واري علائقي ۾ جنوجي جو شهر ٻڌي وڃي ويٺو. کيس مير، پيرن ۽ راڄن ۾ وڏي عزت هوندي هئي ۽ وڏو سخي مرد ٿي گذريو آهي. هن جو دسترخوان تمام ڪشادو هوندو هو. حيدرآباد ۽ ميرپورخاص وارا مير به سندس وڏي عزت ڪندا هئا. اتر سنڌ جي سمورن تالپرن جي برادريءَ جو فيصلو پاڻ ڪندو هو ۽ سڀ کيس پنهنجو وڏو تصور ڪندا هئا. هن کي هيٺين نالن سان نو پٽ هئا.[3] مير رستم خان ثاني، محمد حسن خان ثاني، غلام نبي خان، نصرت علي خان، مظهر حسين خان، غلام حسين خان، مهر نجف، غلام نجف خان ۽ لطف حسين، انهن سيني جو اولاد جنوجي ۽ روشن آباد ۾ رهي ٿو.

10. مير رستم خان ثاني:

هي مير امام بخش جنوجي واري جو وڏو فرزند هو. پڻس جي وفات کان پوءِ اتر سنڌ جي تالپرن جي پڳ هن تي آئي. وڏو لائق ۽ فائق انسان ٿي گذريو آهي. جتي ڪٿي عزت جي نگاهه سان ڏٺو ويندو هو. حيدرآباد جي مير حسن علي خان ۽ نور محمد خان سان وڏي محبت هوندي هئي ۽ هڪ ٻئي ڏانهن ڪمال عقيدت سان خط و ڪتابت جاري رکندا هئا[4]. کيس سهراب خان ثالث، خادم حسين خان ۽ شفقت حسين خان نالي ٽي فرزند هئا.

هن 18 ذوالقعد، 1332 هجري مطابق 19 آڪٽوبر 1914ع تي خميس جي

---

[1] خانداني شجرو.
[2] مزار تي ڪتبو.
[3] خانداني شجرو.
[4] خانداني شجرو.

ڏينهن وفات ڪئي، سندس مزار قادر بخش جي قبن واري مقام ۾ آهي[1].ميرمهر نجف خان سندس وفات جو سال هن مادهٔ حال مان ڪڍيو آهي:

جست سال وفات او چو خرد بلبل گلستان بهشت آمد 1332 هجري

11. ميرسهراب خان ثالث:

هي ميرستم خان ثانيءَ جو وڏو فرزند هو. راجن پاڳن ۾ عزت جي نگاهه سان ڏٺو ويندو هو.سندس طبيعت فقيرانه هوندي هئي. سموري زندگي سادگي سانءَ گذاريائين. خيرپور جو حاڪم ميرعلي نواز خان ڪيس قدر جي نگاهه سان ڏسندو هو ۽ وڏيون منتون ڪري ڪيس پرچائي پنهنجو ڪري ڇڏيو هئائين. هن کان اڳ ميرستم خان جي اولاد مان ڪو به گادي نشين خيرپور جي ميرن سان رسم رکندو هو. هن پنهنجي پٽيان رستم خان ثالث، غلام حسن خان ۽ امام بخش نالي ٽي پٽ ڇڏيا.

هُن 23 رمضان 1382 هجري مطابق پهرين مارچ 1962ع تي وفات ڪئي[2]. هن وقت سندس وڏو فرزند ميرستم خان ثالث عرف ميرروشن سندس جانشين آهي. هو ڪڏهن جنوجي ۽ ڪڏهن روشن آباد ۾ رهندو آهي.

12. ميرنصير خان:

هي ميرمبارڪ جو وڏو پٽ ۽ وليعهد هو. هن جو پنهنجي چاچي ميرمراد علي خان سان ملڪيت تي تڪرار هو. ميرستم خان هن جو سهرو هو ۽ انهيءَ تڪرار ۾ سندس طرف ورتو هئائين. اهو تڪرار وڌندو وڌندو سنڌ جي ميرن جي تباهي جو سبب بڻبو. نونارين جي جنگ انهي تڪرار جي نتيجي ۾ لڳي. جنهن ۾ ميرعلي مراد خان ڪامياب ٿيو.ميرستم خان ڪجهه پنهنجي ۽ ڪجهه ميرنصير خان جي ملڪيت ڏيئي صلح ڪيو پر اهوصلح پائدار نه رهيو ۽ ٿورن ئي ڏينهن ۾ انگريزن انهيءَ دشمني جو فائدو وٺي ميرن جي خانگي ڳالهين ۾ دست اندازي ڪئي ۽ ميرمراد علي خان جو طرف ورتو. مياڻيءَ جي جنگ ۾ ميرنصير خان پنهنجي چاچي ميرستم خان سان ڪنو هو ۽ جنگ هارائڻ کان پوءِ ٻين ميرن سان گڏ انگريزن جو قيدي ٿي ويو ۽ قيد جي حالت ۾ پوني ۾ وفات ڪيائين. سندس پائر محمد علي خان فضل محمد خان، ولي محمد خان ۽ علي محمد خان به پنهنجي وقت جا هردلعزيز شهزادا ٿي گذريا آهن. انهن سيني جو اولاد روهڙي تعلقي جي شهر

---

[1] مزار تي ڪتبو.
[2] ايضاً

ڪنڌرا جي پرسان ٽنڊي علي آباد ۾ رهي ٿو. مير نصير خان پنهنجي پويان ٽي پٽ ڇڏيا هئا: مير علي مدد خان، علي حسين خان ۽ مريد احمد خان.

13. مير علي مدد خان:

هي مير نصير خان جو وڏو پٽ هو ۽ پيءُ جي وفات بعد پنهنجي برادريءَ جي پڳ ٻڌائين. برطانيہ جي گورنمينٽ بہ سندس هز هائينس جو خطاب بحال رکيو. هيءُ بہ هڪ وڏو برجستو حاڪم ٿي گذريو آهي. خيرپور جي مير غلام حسين خان ولد مير خان محمد وٽان شادي ڪئي هئائين ۽ لقمان جي پرسان آٽيريءَ واري بنگلي ۾ رهندو هو. ڪيس ڪوبہ نرينہ اولاد ڪونہ هيو. مير علي نواز خان جي دور حڪومت ۾ وفات ڪري ويو.

14. مير جان محمد خان:

هي مير علي مراد خان جو ٽيون نمبر پٽ هو ۽ پنهنجي والده سميت خيرپور ۾ رهندو هو. مير علي مراد خان کي سيني کان پيارو هو. گهڻو ڪري ڪيس شڪار ۾ پاڻ سان گڏ رکندو هو. هو شڪل شباهت ۾ سيني شهزادن کان سهڻو هوندو هو ۽ پڙهيل تمام ٿورو هو ۽ فارسيءَ ۾ گهٽ مهارت رکندو هو[1].

ديني معاملات ۽ ماتم داري ۾ تمام گهڻو حصو وٺندو هو. خيرپور ۾ ماتم جي مجلسن ۽ جلسن وغيره جو انتظام سيني ميرن کان وڌيڪ پيماني تي ڪندو هو. هو پنهنجي پٽيان هڪ فرزند غلام حسين خان نالي ڇڏي، تاريخ 21 ربيع الثاني 1306 هجري ۾ وفات ڪري ويو.

15. مير خان محمد خان:

هي مير علي مراد خان جو چوٿو نمبر فرزند ۽ مير جان محمد جو سڳو ڀاءُ هو. شڪل شباهت جو سهڻو ۽ بت ۾ پريل هوندو هو. هن بہ پنهنجي وڏي ڀاءُ مير جان محمد وانگر تعليم تي گهڻو توجهہ ڪونہ ڏنو. مير علي مراد خان جو مٿس تمام گهڻو پيار هوندو هو. ڪيس ڪوبہ اولاد ڪونہ ٿيو ۽ ڦوهہ جواني ۾ 16 جمادي الثاني 1305 هجري ۾ وفات ڪري ويو[2].

سندس مزار مير سهراب خان جي مزار پرسان ساڄي طرف کان آهي.

16. مير غلام مهدي خان:

هي مير علي مراد خان جو ننڍي ۾ ننڍو ۽ پياري ۾ پيارو پٽ هوندو هو. شڪل

---

[1] Langley: op.cit. vol. P, 248

[2] مزار جو ڪتبو.

شباهت ۾ تمام سهڻو ۽ سيني سان رلڻو ملڻو نوجوان هوندو هو. کيس ڪتن ۽ بازن ڏاڙڻ جو وڏو شوق هوندو هو ۽ شڪار تي تمام گهڻي دلچسپي رکندو هو. طبيعت جو ابهرو هوندو هو تنهن ڪري ڪڏهن ڪڏهن ناروا حرڪتون به ڪري ويهندو هو ۽ مير علي مراد خان کي بلوچ سردارن اڳيان شرمسار ٿيڻو پوندو هو. هڪ دفعي بيمار ٿي پيو. کيس پهريائين درازن جي درگاهه تي کڻي ويا ۽ اتان راڻيپور ۾ آندائونس تہ دم ڏنائين. سندس وفات جي تاريخ 14 ربيع الثاني 1308 هجري آهي.

17. مير محمد مراد خان:

هي مير شاهنواز خان جو اڪيلو فرزند هو. سندس ولادت 1849ع ۾ ٿي هئي. سنڌي ۽ فارسي علمن ۾ تحصيل ڪئي هئائين. سندس محفل ۾ عالم ۽ فاضل رهندا هئا. جن جي وڏي قدر داني ڪندو هو. علمي ادبي محفلن ۾ گهڻي دلچسپي وٺندو هو. شڪار جو به بيحد شوقين هو. هو سيني صاحبزادن ۾ آزاد خيال، علم دوست ۽ خليق هوندو هو[1].

مير فيض محمد خان توڙي مير امام بخش خان ۽ ٻيا سمورا مير کيس قدر جي نگاهه سان ڏسندا هئا. سندس شخصيت ۾ وڏي جاذبيت هوندي هئي. پنهنجي پٽيان هڪ فرزند مير شاهنواز خان ثاني عرف علي ڏاڍو وڏي 22 شعبان 1337 هجري مطابق 23 مئي 1919ع تي وفات ڪري ويو[2].

18. مير احمد علي خان:

هي مير فيض محمد خان جو وڏو پٽ هو. هيءُ به تعليم ۽ مذهبي ڪمن ۾ وڏي دلچسپي رکندو هو. سندس هٿ جا لکيل بياض سندس ادبي ذوق جي ساک ڀرين ٿا. هو هڪ برجستو ۽ همٿ ڀريو اميز تي گذريو آهي. پنهنجي والد بزرگوار جي زندگيءَ ۾ مير غلام حسن خان ۽ مير غلام حسين خان نالي به پٽ ڇڏي 16 جمادي الثاني 1325 هجري مطابق 28 جولائي 1908ع ۾ وفات ڪري ويو[3].

19. مير علي محمد خان:

هي خيرپور جي حاڪم مير امام بخش خان جو فرزند ۽ مير علي نواز خان جو ڀاءُ هو. گهر ۾ عربي ۽ فارسي جي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ لاهور جي ايچيسن ڪاليج مان انگريزي تعليم ورتائين.

---

[1] بشارت علي زيدي، "تاريخ دارا ـ سرور خيرپور" ميراعظم، براد آباد، 1915ع ص 158

[2] بياض قاضي غلام قادر، ساڪن تالپر وڏا.

[3] بياض قاضي غلام قادر، ساڪن ڳوٺ تالپر وڏا.

Administration Report of Khairpur State for 1907.

مير صاحب نهايت وجيهه، خوبصورت ۽ تندرست ماڻهو هو. سڀ سان خنده پيشاني ۽ بي تڪلفي سان هلندو هو. سنڌي، فارسي ۽ انگريزي زبان ۾ چڱي مهارت رکندو هو. وڏي شان ۽ شوڪت سان رهندو هو. وڏو مهمان نواز ۽ سخي ٿي گذريو آهي. خير خيراتون ۽ نڏر نياز سندس زندگي جو معمول ٿي چڪو هو. گهوڙي سواريءَ سان چاهه رکندو هو ۽ سندس اصطبل ۾ اعليٰ قسم جا گهوڙا موجود رهندا هئا. شڪار جو به ڪافي شوقين هو. پراڻين بلوچي رسمن تي پوريءَ طرح پابند رهندو هو. ڪوٽڙيجيءَ جي پرسان بنگلي جي شهر ۾ رهندو هو جتي هاڻي به سندس اولاد رهي ٿو. مير محمد علي خان ۽ مير انور حسين خان نالي به پٽ ڇڏي 1925ع ۾ وفات ڪيائين. سندس عزيزن لاش ڪربلا معليٰ ڏانهن ڏياري موڪليو ويو[1].

20. مير غلام حسين خان:

هي مير جان محمد جو اڪيلو فرزند هو. پنهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ خيرپور جي پنهنجن وڏن جون روايتون قائم رکندو آيو. هن جي ڪوشش سان خيرپور جي شهر ۾ ماتم داريءَ ۾ اڳ کان وڌيڪ اضافو آيو. ڪيس ادبي ۽ مذهبي ڪتابن جي مطالعي سان گڏ شڪار جو شوق به ڏاڍو هوندو هو. غلام مصطفيٰ شاهه شاهاڻي (ڪهري) جي فرزند درمحمد سان دوستي هوندي هيس. هو غلام رضا خان ۽ الله داد خان نالي به پٽ ڇڏي، 7 جمادي الاول 1318 هجري ۾ وفات ڪري ويو[2].

21. مير غلام رضا خان:

هي مير علي مراد خان جي پوٽي مير غلام حسين خان جو فرزند هو. وڏو علم دوست ۽ ڪچهريءَ جو ڪوڏيو امير هو. جيڪو هڪ دفعو ساڻس ملندو هو تنهن کي هميشه لاءِ پنهنجو ڪري ڇڏيندو هو. پنهنجن وڏن وانگر شڪار سان چڱو چاهه رکندو هو ۽ پنهنجي پنيان مير خان محمد خان، مير علي مردان خان ۽ مير مريد حيدر خان نالي ٽي فرزند ڇڏي، سن 1925ع ۾ وفات ڪري ويو[3].

22. مير الله داد خان:

هي به مير غلام حسين خان جو فرزند هو. پير خواه مير ۽ وزير ڪيس قدر جي نگاهه سان ڏسندا هئا. طبيعت جو تمام سنجيدو ۽ بردبار هوندو هو. پنهنجي پاءُ مير غلام رضا خان وانگر عالمن ۽ فاضلن جي عزت ڪندو هو. ڪيس ڪوبه اولاد نرينه

---

[1] بشارت حسين زيدي، "تاريخ دارا سرور خيرپور" حوالو ڏنل آهي صفحو 58.

[2] بياض قاضي غلام قادر، ساڪن ٽالپر وڏا.

[3] زباني روايت مير مريد حيدر خان ٽالپر، ساڪن خيرپور ميرس.

ڪونہ هو. ڪربلا معليٰ جي زيارت تان واپس ايندي پاڻي جي جهاز ۾ وفات ڪيائين ۽ ڪيس خيرپور آندو ويو. سندس وفات جو سال 1921ع آهي[1].

23. ميرغلام علي خان:

هي مير امام بخش خان جو ٽيون نمبر پٽ هو ۽ علي نواز خان جو ننڍو ڀاءُ هو. پهرين مهاڀاري لڙائي ۾ انگريزن طرفان فوج ۾ شامل ٿيو ۽ ڪيس ميجر جو عهدو ڏنو ويو. هن کي مير ميجر بہ سڏيندا هئا. هن پنهنجي ڀائٽي مير فيض محمد خان ثانيءَ جي وليعهديءَ تي اعتراض ورتو هو مگر مير علي نواز خان جي ڪوشش سان سندس پٽ جي وليعهدي بحال ڪئي وئي. مير علي نواز خان جي وفات کان پوءِ بہ مير ميجر صاحب انهيءَ وليعهديءَ جي خلاف انگريزن وٽ پڪاريندو رهيو. مگر سندس سموريون ڪوششون رائيگان ويون. آخرڪار هو بنا اولاد جي وفات ڪري ويو[2].

24. مير حاجي غلام حسين خان:

هي مير علي نواز خان مرحوم جو سڳو سوٽ ۽ مير احمد علي خان جو فرزند هو. تمام پيرسن هجڻ جي باوجود نماز ۽ روزي جو پابند ۽ پرهيزگار شخص هو. هي هڪ وڏو هردلعزيز دوراندیش ۽ پراڻين روايتن کي قائم رکڻ وارو امير آهي. ڪيس تاريخ جي علم تي وڏي دسترس هئي. سندس فرزند مير عطا حسين خان سنڌ جي وزيرن مان هڪ آهي. مير صاحب پاڻ بہ ريجنسي بورڊ جو سينئر ميمبر رهي چڪو هو[3].

25. مير محمد علي خان:

هي مير علي محمد خان جو وڏو فرزند هو. ڪيس مير وڏن بہ سڏيندا هئا. هو روزي ۽ نماز جو پابند ۽ پرهيزگار شخص ٿي گذريو آهي. مير علي مراد خان ثاني جي رياست کان ٻاهر هجڻ وقت ريجنسي بورڊ جي پنجن ميمبرن مان هڪ ميمبر مير محمد علي خان بہ هو[4].

26. مير نذر حسين خان:

هي مير علي محمد خان جو ننڍو فرزند هو. هڪ لاأبالي طبيعت وارو شهزادو هو ڪجهہ وقت خيرپور ۾ فاريسٽ آفيسر ٿي رهيو. هن وقت سندس فرزند مير امام بخش خان ميرن ۾ هڪ هردلعزيز شخصيت آهي.

---

[1] ايضا

[2] زباني احوال: وڏيرو احمد بخش خان سابق توشڪي مير علي نواز خان.

[3] عيني مشاهدو.

[4] زباني احوال مير امام بخش خان، ساڪن بنگلو.

27. مير علي ڏنو خان:

مير علي مراد خان اول جي وڏي فرزند مير شاهنواز خان جو پوٽو ۽ مير محمد مراد خان جو اڪيلو پٽ مير علي ڏنو خان خيرپور رياست جي هڪ عظيم شخصيت آهي. هو هڪ وڏو مهمان نواز ۽ سخي مرد آهي. سندس اوطاق غريب غربي ۽ مسافرن لاءِ هميشہ کليل هوندي آهي. مير صاحب ميلن ملاکڙن جو بہ شوقين آهي. راجوڻن فيصلن ۾ بہ مير صاحب جي انصاف جو نالو ملڪن ۾ مشهور آهي[1]. سندس خانداني نالو مير شاهنواز خان آهي.

وزير:

خيرپور ۾ منڊ کان وٺي پڇاڙيءَ تائين هيٺيان وزير ٿي رهيا آهن:

1. شير محمد خان:

هي ذات جو ٻگهيو هو ۽ مير سهراب خان جو سڀ کان پهريون وزير هو[2]. هو هڪ وڏو مدبر شخص ٿي گذريو آهي. سندس ايام ڪاري ۾ خيرپور جا افغانستان سان تمام سهڻا تعلقات هئا[3].

شير محمد خان شاهہ شجاع الملڪ جي وقائع نگار مرزا عطا محمد جو ماموهو ۽ خيرپور جي اميرن وٽ سندس وڏو مرتبو هوندو هو. ميرن جي طرفان افغانن جي دربار ۾ سفير ٿي ويندو هو. جڏهن افغانستان جي تخت تي شاهہ محمد وينو ۽ فتح خان وزير ٿيو. تڏهن بہ خيرپور جي ميرن طرفان شير محمد خان ڪابل ڏانهن سفير ٿي ويو هو[4].

2. فتح محمد غوري:

هي هڪ اسڪول ماستر جو پٽ هو ۽ اُچ جي سادات جو مريد هو. ديني ۽ دنيوي علمن ۾ تحصيل ڪري بهاولپور جي نواب بهاول خان وٽ وزيراعظم جي عهدي تي فائز ٿيو. بهاول خان جي وفات بعد سندس پٽ جي حڪومت ۾ بہ وزيراعظم رهيو. هڪ دفعي نواب صاحب تي سندس هڪ امير سنجر خان اوچتو حملو ڪري پڇي ويو. نواب صاحب کي غلط فهمي پيدا ٿي پئي تہ انهيءَ حملي ۾ فتح محمد خان جي بہ سازش هئي. نواب صاحب کي غصي ۾ ڏسي فتح محمد خان

---

[1] عيني مشاهدو

[2] دوست محمد خان مير "سر گذشت تالپران" ۾ حوالو ڏنل آهي.

[3] ايضا.

[4] عطا محمد منشي، مرزا: "تاريخ تازه نوائي معارڪ" حوالو ڏنل آهي، ص 6.

بهاولپور ڇڏي ملتان جي نواب مظفر خان وٽ اچي رهيو. جڏهن نواب مظفر خان رنجيت سنگهه سان مقابلو ڪندي مارجي ويو. تڏهن سک حڪومت طرفان فتح محمد خان کي نوڪري جي آڇ ڪئي وئي، جيڪا هن قبول نه ڪئي ۽ ديري غازي خان جي رستي سنڌ ۾ هليو آيو جتي مير سهراب خان ۽ مير رستم خان سندس آڏرياءُ ڪري، ڪيس پنهنجو وزيراعظم مقرر ڪيو. مير رستم خان جو ساٿس ڏاڍو پيار هوندو هو[1].

سيد احمد بريلويءَ جي نامه نگار مولانا نصير الدين جي قول موجب فتح محمد خان غوري اسلامي غيرت جي ڪاڻ ۽ ايماني غيرت جو خزانو هو. هو رياست خيرپور جي ساري ڪاروبار جو مختيار هوندو هو ۽ فوج جي چڙهائي به سندس ئي حڪم سان ٿيندي هئي[2].

جڏهن مير رستم خان انگريزن جي خوف کان ٽر ڏانهن ڀڳو هو، تڏهن فتح محمد غوريءَ کي مير علي مراد خان جي وزير شيخ علي حسين گرفتار ڪيو هو ۽ هو ٻارهن مهينا قيد ۾ هو. نيٺ بهاولپور جو نواب، انگريزن جي معرفت ڇهه هزار رپيا ڀري هن کي آزاد ڪرائي، پاڻ وٽ وٺي ويو. هن کي وزيراعظم جي عهدي جي آڇ ڪيائين، جيڪا هن پيرسني سبب قبول نه ڪئي. بهاولپور جي نواب جڏهن 1848ع ۾ سک راجا مولراج جي سالي رنگرام سان لڙڻ لاءِ لشڪر موڪليو هو ته ان وقت به لشڪر جو سپهه سالار فتح محمد خان غوري هو. هن پنهنجا آخري ڏينهن بهاولپور جي نواب کان مليل جاگير تي گذاريا.

3. شيخ علي حسين:

شيخ علي حسين ولد امام بخش هندستان جي شهر انبيٽا، ضلعي سهارنپور جو ويٺل ۽ پڙهيل نوجوان هو. روزگار جي سانگي آواره گردي ڪندو بهاولپور ۾ آيو. جتي سندس ملاقات حافظ حڪومت خان سان ٿي، جيڪو هن کي رياست خيرپور ۾ وٺي آيو. هو حڪومت خان جي جاگير 'پيالي' ۾ رهندو هو. هن هڪ دفعي راڻيپور جي پير سيد غلام محي الدين شاهه کي مير صاحب ڏانهن هڪ درخواست لکي ڏني. مير صاحب درخواست جي مضمون کان متاثر ٿي لکندڙ جي گهر ڪئي، جنهن تي شيخ علي حسين کي مير صاحب وٽ پيش ڪيو ويو. مير صاحب مٿس راضي ٿيو ۽ پاڻ وٽ نوڪر ڪري رکيائينس. هو اتي ترقي ڪندو وزارت جي عهدي تي وڃي پهتو[3].

---

[1] ممتاز حسين پٺاڻ، ڊاڪٽر: "ڪئپٽن ايسٽوڪ جي ڪتاب جو ترجمو" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1973ع ص 317 کان 319.

[2] غلام رسول مهر: "سرگذشت مجاهدين" ڪتاب منزل لاهور، 1956ع ص 165.

[3] امير علي شاهه "رياست خيرپور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي، ص، 84 ۽ 185.

هن جي چارلس نيپئر جي منشي علي اڪبر سان ڏاڍي دوستي هوندي هئي، ۽ هن جي ئي معرفت مير علي مراد خان انگريزن وٽ سرخرو ٿيو. هو علي مراد خان سان پائرن جي برخلاف سمورين سازشن ۾ شريڪ هوندو هو. پڇاڙيءَ وارن ڏينهن ۾ مير علي مراد خان ڪنهن ڳالهه تان ناراض ٿي، هن کي نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيو پر وري به نيپئر جي سفارش سان سندس نوڪري بحال ڪئي وئي.

ٻئي دفعي مير علي مراد خان هن سان اڳوٽو برتاءُ نه رکيو. هو به انگريزن جو دادلو هو. تنهن ڪري وڏيڪ آڪڙ ڪرڻ لڳو. نيٺ علي مراد خان هن کي موقوف ڪري ڇڏيو.

آخرڪار منشي علي اڪبر ۽ ڪجهه ٻين ماڻهن سان گڏجي مير علي مراد خان جي برخلاف سازش ڪيائين، جنهن جي نتيجي ۾ انگريزن مير صاحب تي ڪميشن ويهاري، هن کان ڪافي ملڪ کسي ورتو. شيخ علي حسين پڇاڙي جا ڏينهن بمبئي ۾ سخت تنگيءَ جي حالت ۾ گذاريا. ان هوندي به انگريزن جي طرفان هن کي ماهوار به سؤ روپيا پينشن ملندي هئي[1].

4. قادر داد خان:

هي پناڻن جي مشهور ڪاڪڙ قبيلي مان هو. سندس وڏا واپار جو ڌندو ڪندا هئا. هو اڃا ننڍڙو هو، جو سندس والد چورن هٿان مارجي ويو. هن کي سندس ماءُ ۽ مامي رحمت الله خان ڪافي پڙهايو پر جڏهن ڪجهه وڏو ٿيو تڏهن کيس روزگار لاءِ هٿ پير هڻڻا پيا. ۽ هو اٺن روپين ماهوار پگهار سان دفتري ٿيو. جتان محنت ڪري منشي، هيڊ منشي ۽ مختيارڪار جون منزلون طئي ڪندو وڃي ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. 1894ع ۾ انگريزن جي سرپرستي سان خيرپور جو پهريون وزير مقرر ٿيو. هن رياست جو پراڻو نظام بدلائي نوان سڌارا عمل ۾ آندا ۽ ڪاميابي حاصل ڪيائين. حاڪم توڙي رعايا سڀني جو پيارو هو. تاريخ 31 مئي، 1903ع تي وفات ڪيائين.

هو هڪ وڏو سخي ۽ فياض ماڻهو ٿي گذريو آهي. هميشه بيواهه عورتن ۽ يتيم ٻارن جي مدد ڪندو هو. غريبن لاءِ پنهنجي پگهار مان ماهوار وظيفا مقرر ڪري ڇڏيا هئائين[2].

5. سردار محمد يعقوب خان:

هي محمد اسماعيل خان جو پٽ هو. سندس وڏا بني اسرائيل مان هئا ۽ حيدرآباد دڪن ۾ رهندا هئا. محمد اسماعيل انگريزن جي بلوچ ريجيمينٽ ۾

---

[1] قليچ بيگ، "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 96.

[2] قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي، ص 181 کان 184.

صوبيدار ميجر هو جيڪو 1856ع ۾ مسلمان ٿيو. عمر جو آخري حصو ڪراچيءَ ۾ گذاريائين. ڪيس محمد يعقوب، محمد دائود، محمد يوسف ۽ محمد ابراهيم نالي چار پٽ هئا. چارئي پڙهي پختا ٿيا ۽ سرڪاري عهدن تي اچي ترقي ڪيائون. محمد يعقوب 1858ع ۾ جائو 1875ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪري منشي ٿيو. ايمانداري ۽ محنت سان ترقي ڪري ڊپٽي ڪليڪٽر بڻيو. آخرڪار 1903ع ۾ رياست خيرپور جو وزير ٿيو. ڪيس تعميراتي ڪمن ۽ تعليمي سڌارن سان وڏي دلچسپي هوندي هئي. قادر داد خان جا رهيل ڪم پورا ڪري، ڪافي نوان سڌارا ڪيائين. هو پنهنجي وقت جو وڏو مدبر ۽ هردلعزيز ڪامورو ٿي گذريو آهي. تاريخ 24 جنوري، 1907ع تي وفات ڪيائين. سندس مزار حيدرآباد ۾ آهي[1].

6. شيخ صادق علي:

هن جي والد جو نالو شيخ شير علي هو. هو سهارنپور جي انصاري خاندان مان هو. سندس والد انگريز سرڪار جي نوڪري ۾ دفتردار هو ۽ سندس چاچو شيخ جعفر علي مير علي مراد خان جي وزيرن ۾ شامل هو. سندس خاندان وارا شڪارپور ۾ رهندا هئا. صادق علي خان تاريخ 17 آڪٽوبر، 1873ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪري انگريزن جي حڪومت ۾ منشي ٿيو جتان ترقي ڪري وڃي ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. تاريخ 11 مئي 1907ع تي رياست خيرپور جو وزير ٿيو. هو هڪ وڏو مدبر، ننگ پرور، خدا پرست ۽ فياض ڪامورو ٿي گذريو آهي. رياست ۾ ڪافي سڌارا ڪيائين. تاريخ 19 اپريل، 1912ع تي وفات ڪري ويو[2].

7. محمد ابراهيم خان:

خان صاحب محمد ابراهيم خان، سردار محمد يعقوب خان جو پاءُ هو. تاريخ 4 نومبر، 1874ع تي جائو. مئٽرڪ پاس ڪري سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو. وڏو محنتي، جفاڪش، ۽ آزمودگار ڪامورو هوندو هو. مختلف عهدن تي رهي، 1906ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. تاريخ 22 مئي، 1912ع تي رياست خيرپور جو وزير مقرر ٿيو. رياست ۾ تمام گهڻا سڌارا ڪيائين. ديني ڪمن ۾ تمام گهڻي دلچسپي وٺندو هو. 1920ع ۾ ميرا امام بخش خان سان ناسازي سبب استعيفا ڏيئي هليو ويو[3].

8. شيخ محمد قادر:

هي هندستان جي سورت شهر جو ويٺل هو. تاريخ 12 جون، 1876ع تي جائو

---

[1] قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 184 کان 186.
[2] قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 187 کان 189.
[3] قليچ بيگ مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 192 کان 194.

وڪالت جو امتحان پاس ڪري 1901ع ۾ سرڪاري نوڪري ۾ آيو. منشي، مير منشي، ٽرانسليٽر ۽ اسسٽنٽ ڪمشنر جي مختلف عهدن تي سنڌ ۾ رهيو. آخرڪار تاريخ 15 جولاءِ، 1920ع تي رياست خيرپور جو وزير ٿيو[1].

هو هڪ وڏو مهمان نواز، مسلماني جذبي سان ڀرپور، ۽ سخي ڪاموروٽي گذريو آهي، رياست ۾ ڪافي سنا ڪم ڪيائين[2].

1925ع ۾ ميرعلي نواز خان، مٿس ناراض ٿيو. تنهن ڪري استعيفا ڏيئي هندستان هليو ويو ۽ رتناگري ضلعي جو ڪليڪٽر ٿي رهيو.

9. شيخ محمد يعقوب:

هي فاروقي خاندان مان هو ۽ هندستان جي شهر احمد نگر جو ويڙل هو. سنڌ ۾ مختلف جڳهن تي ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي رهيو ۽ شيخ محمد قادر جي استعيفا ڏيڻ بعد رياست خيرپور جو وزير ٿيو. هو هڪ برجستو ڪامورو ۽ هوشيار ماڻهو هو. رياست ۾ ڇهه مهينا ڪن رهيو پر علي نواز خان جي نااتفاقي سبب استعيفا ڏيئي هليو ويو[3].

10. ٽانٽن:

مسٽر آءِ ايچ ٽانٽن رياست خيرپور جو پهريون انگريز وزير هو. جڏهن مير علي نواز خان وٽ ڪائونسل به ڪامياب نه ٿي سگهي، تڏهن وري وزير جي گهر ڪيائين. 1930ع ۾ انگريزن ٽانٽن صاحب کي وزير ڪري موڪليو. هو سنڌي زبان به ڄاڻندو هو. اچڻ سان مير صاحب کي پنهنجو ڪري ويو ۽ به سال ڪن رياست ۾ رهي، ڪجهه سڌارا ڪيائين. پن سالن کان پوءِ مير صاحب جي نااتفاقي سبب 1932ع ۾ استعيفا ڏيئي هليو ويو[4].

11. سليڊن:

ٽانٽن جي وڃڻ کان پوءِ ٻيو انگريز جي ايم سليڊن صاحب رياست جو وزير ٿي آيو جيڪو 1937ع تائين ڪاميابيءَ سان رهيو. هن رياست ۾ ڪافي سڌارا آندا، ۽ گهڻي غير آباد زمين کي آباد ڪرايو. هن جي ڏينهن ۾ پنجاب کان ڪافي ماڻهو اچي وسنا. هي به 1937ع ۾ هليو ويو[5].

---

[1] علي محمد راشدي پير: "اهي ڏينهن اهي شينهن"، حوالو ڏنل آهي، ص51.
[2] ايضا
[3] قليچ بيگ مرزا، "رياست خيرپور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي، ص 192 کان 194.
[4] امير علي شاهه سيد: "رياست خيرپور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي، ص 125.
[5] ايضا

12. سيد اعجاز علي:

مسٽر سليڊن جي وچڙ کان پوءِ وري مسلمان وزير سيد اعجاز علي آيو. هو هندستان جي ضلعي پرٽ پور جو باشندو هو. سندس ولادت سادات جي گهراڻي ۾ سن 1881ع ۾ ٿي. عليڳڙهه يونيورسٽي مان گريجوئيٽ ٿي سرڪاري نوڪري ۾ گهڙيو ۽ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. هندستان جي مختلف شهرن ۾ انتظاميه جي مختلف عهدن تي رهي، جولاءِ 1936ع ۾ رٽائر ڪيائين. 1937ع ۾ ميرن جي استدعا تي ڪيس خيرپور جو وزير بنايو ويو. هو خيرپور ۾ پورا ڏهه سال وزير رهيو ۽ ڏاڍي ڊڊبي سان حڪومت ڪيائين. رياست جيڪا اڳ قرض ۾ پوريل هئي، تنهن کي قرض کان آجو ڪري ڪافي فنڊ ڪٺو ڪيائين. هن جي ڏينهن ۾ رياست تمام گهڻي ترقي ڪئي. آخرڪار 1947ع ۾ هن جي خلاف ميرن ۽ سندن ماڻهن جي تحريڪ شروع ٿي ۽ هو هليو ويو[1].

13. مرزا ممتاز حسن قزلباش:

هو 1897ع ۾ آگري ۾ پيدا ٿيو. علي ڳڙهه ڪاليج ۽ الله آباد يونيورسٽي مان گريجوئيٽ ٿي سرڪاري نوڪري ۾ آيو. مختلف جڳهن تي انتظاميه جا عهدا ماڻيائين. هو ميرن جي استدعا تي خيرپور آيو ۽ وزير ٿي رهيو. هن جي ڏينهن ۾ ئي خيرپور ۾ آئين ساز اسيمبلي قائم ٿي، جنهن ۾ بنا مقابلي چونڊجي آيو ۽ وزير اعظم ٿي رهيو. هن جي ايامڪاريءَ ۾ رياست اڳي کان بہ وڌيڪ ترقي ڪئي. هتي ڪافي ڪارخانا نهيا ۽ ٻيا سڌارا ٿيا، مگر 1955ع ۾ رياست کي ختم ڪيو ويو ۽ قزلباش صاحب ويسٽ پاڪستان ۾ وزير ٿيو. سن 1970ع ۾ حج تي ويو ۽ مديني ۾ وفات ڪيائين[2].

(ت) ديوان

1. ديوان پڳوانداس:

خيرپور جي ديوانن جو وڏو ديوان پڳوانداس ملتان جو ويٺل هو ۽ ڪڪريجا خاندان جي نواب سورج مل جي پيڙهيءَ مان هو. هو ملتان مان سنڌ ۾ اچي مير سهراب خان وٽ مير منشي ٿيو. مير صاحب جا سمورا مراسلا پاڻ لکندو هو. ڪيس مير صاحب وٽ وڏي عزت هوندي هئي[3].

---

(1) نسيم امروهوي: "رياست خيرپور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي، ص 159.

(2) راقم الحروف جو ذاتي مشاهدو.

(3) قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 178.

2. ديوان لال داس:

منشي پڳوانداس جو پاءُ ديوان لال داس پنهنجي وقت جو وڏو حڪيم ۽ طبيب هوندو هو. وڏي شان ۽ شوڪت سان رهندو هو. هميشه پالڪيءَ ۾ چڙهندو هو ۽ ماڻهو ڪيس لال داس پالڪيءَ وارو سڏيندا هئا. هو مير سهراب خان جي خاص حڪيمن مان هوندو هو[1].

3. ديوان پڳوان داس جا پٽ:

منشي پڳوان داس جا ٽي پٽ ديوان وشن داس، ديوان ڪشن داس ۽ ديوان ڪانسنگهه به اڳ ۾ مير رستم خان جا ۽ پوءِ مير علي مراد خان جا منشي هوندا هئا. ٽنهي مان منشي ڪشن داس جو اثر وڌيڪ هو. مير علي مراد خان جڏهن پنهنجي وزير شيخ علي حسين تي ناراض ٿيو. تڏهن ان جي جاءِ تي وزارت جي چارج منشي ڪشن داس کي ڏنائين. هو شاعر به هو ۽ بيڪس تخلص ڪندو هو. سن 1875ع ڌاري پيرسني سبب گوشه نشين ٿي ويٺو[2].

4. ديوان ڪانسنگهه جا پٽ:

منشي ڪانسنگهه جا چار پٽ ديوان اتمچند، ديوان سجان سنگهه، ديوان چندا سنگهه مفتون، ۽ ديوان مولرام، مير علي مراد خان جا خاص معتمد ۽ وڏي اثر ۽ رسوخ وارا ماڻهو هئا. ڪين خيرپور جي حڪومت جا چار عناصر سڏيو ويندو هو. مير صاحب جي پٽن کان پوءِ انهن کي وڏا وڏا ۽ جوابداري جهڙا عهدا هئا. بلڪ حڪومت جو سارو ڪارخانو انهن جي حوالي هوندو هو[3].

منشي سجان سنگهه صلح پسند، ۽ نرم طبع جو ماڻهو هو. منشي اتمچند صاف دل، پرهيزگار ۽ رعب وارو مدبر هو. فارسيءَ سان گڏ قرآن ۽ حديث جي علمن مان به واقف هو. هو هڪ سٺو شاعر به هو ۽ صبا تخلص ڪندو هو. ڪيس "بلبل بوستان خيرپور" سڏيو ويندو هو[4].

منشي چندا سنگهه انگريزي دان، تيز فهم، انشاء پرداز، قاعدي دان ۽ حاضر جواب شاعر هو. سندس تخلص مفتون هوندو هو[5].

---

(1) قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي، ص 178

(2) قليچ بيگ، مرزا: "رياست خير پور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي، ص 172

(3) ايضا: ص 177

(4) ايضا:

(5) قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 177.

منشي وشن داس جو پٽ ديوان منگهارام مير علي مراد خان جي خاص ديري عالي سرڪار جو ساري عمر مختيارڪار ٿي رهيو آهي[1].

(ر) پيا ديوان:

مٿي ذڪر ڪيل ديوانن کان سواءِ سندن عزيزن مان ديوان پرتابراءِ ۽ ديوان لکميچند به مير رستم خان جي وقت ۾ وڏي اقتدار وارا وڪيل ۽ سفير هوندا هئا[2].

مير سهراب خاب جي خزاني جو عملدار ديوان دنيچند هوندو هو جيڪو حساب ڪتاب جي ڪم ۾ تمام هوشيار هوندو هو ۽ سيني ڪامورن کان سرڪاري خرچ پڪي جو حساب وٺندو هو[3].

ديوان واڌو مل مير سهراب خان جو مختيارڪار هوندو هو جنهن کي کهڙن جي مخدومن زوري مسلمان ڪيو هو[4].

مير علي مراد خان جي خزاني جو عملدار ديوان پرتابراءِ هو جيڪو ڪامورن جي حساب ڪتاب جي چڪاس به ڪندو هو ۽ مير صاحب جي سموري خرچ پڪي جو بندبست به رکندو هو[5].

شڪارپور جو ديوان هوت سنگهه مير علي مراد خان جو مختيارڪار هوندو هو جيڪو مدارالمهام مير خان محمد خان کان سواءِ ڪنهن جي ڪاڻ نه ڪڍندو هو ۽ ننڍا وڏا ڪامورا هن کان ڳڻ هٽندا هئا[6].

ديوان هوت سنگهه کان پوءِ سندس پٽ ديوان ڪٽڻ سنگهه مير علي مراد خان وٽ نوڪريءَ ۾ داخل ٿيو جيڪو ترقي ڪري مختيارڪاريءَ جي عهدي تي وڃي پهتو. مير فيض محمد خان جي ڏينهن ۾ هو ڪئمپ شاهي جو نائب وزير هوندو هو[7].

---

(1) قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي. ص 177.
(2) دوست محمد، مير: "سر گذشت تالپران" حوالو ڏنل آهي.
(3) محمد عثمان، خشڪ: "مضمون ملامخزن"، حيدرآباد، جنوري 1933ع ص 17.
(4) الله بخش مخدوم، عاصي: "تذڪره مخاديم کهڙا". حوالو ڏنل آهي.
(5) دوست محمد، مير: "سر گذشت تالپران" حوالو ڏنل آهي.
(6) قليچ بيگ، مرزا: "رياست خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي. ص 126.
(7) پراڻو رڪارڊ آفيس ڊپٽي ڪمشنر خيرپور.

فوجي سردار ۽ سرائي

مرين جو خاندان:

مري بلوچ اصل ۾ رند آهي. مري جو لقب کين رندن جي سردار مير چاڪر خان ان وقت ڏنو هو جڏهن هو مغل شهنشاهه همايون جي مدد لاءِ وڃي رهيو هو مرين جي مورث اعليٰ بجار خان مير چاڪر خان سان گڏجي وڃڻ کان انڪار ڪيو هو ۽ هن کيس 'مري' يعني ضدي سڏيو هو. ان وقت کان وٺي بجار خان ۽ سندس راج مري سڏجڻ ۾ آيا[1].

مرين کي ميرن جي حڪومت ۾ وڏي اهميت هوندي هئي. هو نہ فقط فوجي سردار پر ميرن جا رشتيدار بہ هوندا هئا. سندن وڏو ڏاڏو حاجي خان ولد نبي داد خان ڪاهان مان لڏي سنڌ ۾ آيو هو. هو ٽالپرن جي مورث اعليٰ مير سليمان خان عرف ڪڪو خان جو سهرو هو. کيس هيٺن نالن سان نو پٽ هئا: مستي خان، جعفر خان، ابراهيم خان، حيدر خان، شادي خان، شهداد خان، دولت خان ۽ شڪل خان. انهن جو اولاد حاجي زئي جي نالي سان مشهور آهي[2].

1. مير حاجي خان:

مير حاجي خان سنڌ ۾ پنهنجي برادري جا ٻيا پاڙا بہ وٺي آيو هو جن مان ڳهٽي پوٽا، ڏاهياڻي، بداڻي، هيسباڻي، بنگل زئي، ڪنگراڻي، شيراني ۽ لهراڻي مشهور آهن[3].

حاجي زئي مرين مان ڪيترائي بهادر ٿي گذريا آهن جن هالاڻي، ڪرڙي مياڻي ۽

---

[1] محمد عثمان حسن، برگيڊيئر: "بلوچستان"، انڊس پبليڪيشن، ڪراچي، 1976ع ص 79.

[2] خاندائي شجرو دست نوشت رئيس رسول بخش خان مري، مملوڪ رئيس غلام الله خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.

[3] زباني روايت رئيس دوست محمد خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.

ڊبيءَ جي جنگين ۾ پنهنجي شجاعت جا جوهر ڏيکاريا هئا. سجاول خان، قائم خان ۽ جلال خان هالاڻي جي جنگ جا سورما هئا. ڪرڙيءَ جي جنگ ۾ محبت خان، گل حسن خان ۽ جهان خان وڏا ڪارناما سرانجام ڏنا هئا. مياڻي ۽ ڊبيءَ جي جنگين ۾ گهنور خان، خير محمد خان ۽ ڪمال خان ڪم آيا هئا. مطلب ته هي قبيلو سنڌ جي ميرن جو رشتيدار ۽ جانثار هو ۽ هر طرح سندن سڏ تي لبيڪ چوڻ وارو هو[1]. هتي ڪجهه مري سردارن جو مختصر احوال ڏجي ٿو:

1. اميد علي خان:

هي شڪل خان جو پوٽو ۽ الهداد خان جو فرزند هو. هڪ دفعي پنهنجي ڀائرن کان ناراض ٿي پنجاب هليو ويو ۽ راجا رنجيت سنگهه سندس بهادري جي ڪارنامن کان متاثر ٿي چيو ته "اوهان جي ملڪ ۾ تو جهڙا پهلوان به آهن يا نه؟" اميد علي خان جواب ڏنو ته "اسان وٽ اهڙا پهلوان آهن، جن مون جهڙي ماڻهو کي چيلهه سان جتي ٻڌرائي ڇڏي آهي"[2].

2. مستي خان ثاني:

هي حاجي خان جي پوٽي بهادر خان جو فرزند هو. پنهنجي ڀائرن شهه علي خان، ڏڳاڻي خان ۽ بختيار خان سان گڏجي مير سهراب خان وٽ آيو ۽ ٽنڊو مستي خان نالي ڳوٺ ٻڌي ويٺو. ٽنڊي آدم جو شهر سندس وڏي ڀاءُ قائم خان جي پٽ آدم خان ٻڌرايو هو. آدم خان کي مريد خان ولد جلال خان شهيد ڪيو هو ۽ هن کي پٽ جو اولاد ڪونه هو. تنهن ڪري آدم خان واري پڳ به مستي خان ٻڌي[3]. مير سهراب خان ۽ ٻيا مير سندس وڏو قدر ڪندا هئا. هو جنگ جي وقت مير صاحب کي وڏو لشڪر مهيا ڪري ڏيندو هو[4]. ڪيس محبت خان، عطر خان، گل حسن خان ۽ علي محمد خان نالي چار پٽ هئا، جيڪي پنهنجي وقت جا وڏا بهادر ٿي گذريا آهن[5].

3. محبت خان:

مستي خان جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ محبت خان مري بلوچن جو سردار ٿيو. هو ڪرڙيءَ جي جنگ ۾ وڏي بهادري سان وڙهيو هو. ڪيس 'روجهي'، 'هزار نار' ۽ نالي ٿي مشهور گهوڙيون هونديون هيون، سندس تلوارن مان 'باور' ۽ 'ڪڙاڪٽ'

---

[1] زباني روايت: رئيس مير محمد خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
[2] ايضا:
[3] زباني روايت: رئيس مستي خان ثالث، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
[4] زباني روايت: رئيس باقر خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
[5] ايضا:

مشهور آهن[1]. نونارين واري مشهور جنگ وقت مير علي مراد خان وتس ميڙ ٿي آيو ته هو سندس طرف کان لڙائي تي هلي، پر محبت خان کيس جواب ڏنو ۽ مير رستم خان جي برخلاف نه ٿيو. آخرڪار گهڻن منٿن تي پنهنجي خاندان سميت پنهنجو شهر ڇڏي ٻيراني طرف هليو ويو ۽ پائرن جي لڙائي ۾ پاڻ کي ملوث نه ڪيائين. جنگ ختم ٿيڻ جي، مهيني کان پوءِ ڳوٺ موٽي آيو[2]. هن تاريخ 27 جولاءِ، 1956ع تي وفات ڪئي[3].

4. گل حسن خان:

هي محبت خان جو ننڍو ڀاءُ هو. نيڪ خصلتن ۽ اعليٰ ڪردار جو مالڪ هو ۽ بلوچي روايتن قائم رکڻ ۾ وڏي ڪوشش ڪندو هو. مير رستم خان پيار مان کيس پنهنجو پٽ سڏيندو هو-عين جواني جي وقت سندس شادي ٿيڻ واري هئي ۽ سندس ڳانو ٻڌجي چڪو هو. ته ڪرڙي جنگ جو نقارو وڳو ۽ بلوچ سردارن کي جنگ جو سڏ ٿيو. هي مانجهي مرد شادي ڇڏي پائرن سان گڏجي جنگ جي ميدان ۾ آيو ۽ بهاديءَ سان وڙهندي شهيد ٿيو. سندس شهادت کان متاثر ٿي ڪنهن چئي ڏنو ته "گل حسن گل ٿيو جنهن مستي ملهايو". سندس شهادت 1834ع ۾ ٿي[4].

5. مير محمد خان اول:

محبت خان جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ مير محمد خان اول بلوچن جو پڳدار ٿيو. هو هڪ جرات وارو بلوچ سردار هو. وقت جا حاڪم کيس وڏي عزت سان ڏسندا هئا. انگريزن به سندس جاگيرون بحال رکيون ۽ کيس قدر جي نگاهه سان ڏنو. وڏو سخي مرد ٿي گذريو آهي. غريب غربي جي سنڀال لهندو هو. پاڙي جا زميندار ۽ هاري ناري مٿس عاشق هوندا هئا[5]. هو بنا اولاد جي گذاري ويو. تنهن ڪري پڳ سندس ڀاءُ علي محمد خان تي آئي. هن وقت علي محمد خان جو فرزند مير محمد خان ثاني مري بلوچن جو سردار آهي ۽ سندس عمر هڪ سو ورهين جي قريب آهي، وڏو هردلعزيز ۽ سخن جو سچو ماڻهو آهي. پراڻين روايتن کي قائم رکڻ جي وڏي ڪوشش ڪندو آهي. سندس ننڍو ڀاءُ مستي خان ثالث به هڪ منڙو ماڻهو آهي.

---

[1] زباني روايت: رئيس مير محمد خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.

[2] زباني روايت: رئيس مير محمد خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.

[3] History Of Alinations P 227

[4] ڏسو حوالو پهريون.

[5] زباني روايت: رئيس مير محمد خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.

6. مريد خان:

هي بهار خان جي ڀاءُ جلال خان جو پٽ هو. ۽ وڏي شان ۽ شوڪت وارو امير ٿي گذريو آهي. هو مير سهراب خان جو سهرو ۽ مير علي مراد خان جو نانو هو. ڪيس ميرن وٽ وڏي عزت هوندي هئي. ٻيا سردار ۽ وزير به هن کي عزت سان ڏسندا هئا. ڪيس نظر علي خان، جلال خان، صوبو خان، ڪرم خان ۽ مهر علي خان نالي پنج پٽ هئا، جيڪي وڏا بهادر ۽ بيباڪ امير ٿي گذريا آهن[1].

7. نظر علي خان:

مريد خان کان پوءِ برادري جي پڳ سندس وڏي پٽ نظر علي خان تي آئي. هن ٽنڊي نظر علي خان جو شهر ٻڌرايو. هن کي صوبو خان نالي هڪ پٽ ڄائو جيڪو سندس زندگي ۾ وفات ڪري ويو. تنهن ڪري هن جي مرڻ بعد سندس ڀائٽي گل محمد خان کي پڳ ٻڌرايائون. گل محمد خان جي ٻن پٽن حسين بخش خان ۽ قلندر بخش خان هلڪڙائي ڪري هڪ بلوچ سردار بهاول خان جي بي عزتي ڪري ٽوپي لاهي ورتي، جنهن جي نتيجي ۾ مري بلوچن جي ٽوپين واري جنگ لڳي، جنهن ۾ ڪافي خون خرابو ٿيو. اجا به وڏيڪ فساد پوڻ جو انديشو هو. پر مير علي مراد خان وچ ۾ پئي، ڏرين جو صلح ڪرائي ڇڏيو[2].

8. نهال خان:

هي حاجي خان وڏي جي پوٽي زنگي خان ولد جعفر خان جو پٽ هو. سندس پاڙو جعفراڻي سڏبو آهي. هو پنهنجي پاڙي جو پريو مڙس ۽ وڏي اثر رسوخ وارو سردار ٿي گذريو آهي. خيرپور تعلقي ۾ ٽنڊو نهال خان ٻڌرايائين[3]. اهو شهر روهڙي ڪئنال نڪرڻ بعد ڦٽي زبون ٿي ويو آهي. هو وفات وقت الله بخش خان ۽ شير خان نالي ٻه پٽ ڇڏي ويو[4].

9. عالم خان:

هيءَ نهال خان جي ننڍي ڀاءُ جهان خان اول جو فرزند هو[5]. مير سهراب خان ۽ مير رستم خان جي اميرن ۾ وڏي حيثيت وارو ماڻهو هو. ڪيس فوجي جرنيلن ۾ اهميت هوندي هئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن سفارت جا ڪم به سرانجام ڏيندو هو.

---

[1] زباني روايت: رئيس ولي محمد خان مري، ساڪن ٽنڊو نظر علي خان.
[2] زباني روايت: زوار عبدالحسين خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
[3] زباني روايت: زوار عبدالحسين خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
[4] خانداني شجرو: دست نوشت، رئيس رسول بخش خان مري.
[5] ايضا

جڏهن ميرن شڪارپور جو شهر هٿ ڪيو هو. تڏهن عالم خان، خيرپوري ميرن طرفان اتان جو ناظم مقرر ٿيو هو. ڪرڙيءَ جي جنگ کان هڪ ڏينهن اڳ شجاع الملڪ جي محالڪار حاجي هدايت الله خان سان جنگ ڪندي شهيد ٿيو[1]. سنڌ جي مشهور شاعر خليفي نبي بخش لغاري ڪرڙيءَ جي شهيدن جي تعريف ڪندي، عالم خان لاءِ چيو آهي تہ "ظاهر بت بشر جو سيني اندر شينهن"[2].

10. جهان خان ثاني:

هي عالم خان شهيد جو وڏو پٽ هو ۽ پنهنجي پيءُ کان بہ وڌيڪ بهادر ۽ جري مرد ٿي گذريو آهي. پنهنجي والد جي شهادت کان پوءِ حاجي هدايت الله خان تي لشڪر ڪشي ڪري ان کي قتل ڪيائين[3]. ٻئي ڏينهن تي پنهنجن پنجاهہ سٺ بهادرن سان گڏ ڪرڙي جي جنگ ۾ گهڙي پيو. بلوچن جي رسم موجب جهان خان ۽ سندس ساٿي، پاڻ کي هڪ ٻئي سان ڏانوٽن ۾ ٻڌي، تلوارون هلائڻ لڳا ۽ دشمن جي فوج جا ڪيترائي ماڻهو ماري شهيد ٿيا. شجاعت نشان جهان خان جي بهادري تحسين جوڳي هئي. هو دليري جي ديوان جي غزل جو شاهہ فرد ۽ بهادري جي قصيدي جو مطلع هو[4].

خيرپور جو مشهور شاعر عالم ڪربلائي جهان خان جي تعريف ۾ لکي ٿو[5]:

جهان خان جهان را بہ حيرت فگند، کہ بيخ درخت ديوثان بکند،
چو حر شهيد از جهان فنا، روان شد روانش بہ عالم بقا،
چو او در جهان کيست شمشير زن پرچون پدر شد زهی صف شکن.
ميان شجاعان ماهہ لقا،
منور چون خورشيد شد درسها.

ترجمو: جهان خان، جهان کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو ۽ خبيثن جي وڻ جي پاڙ پٽي ڇڏيائين. هو بقا جي ملڪ ڏانهن حر شهيد وانگر ويو. هو بهادرن جي وچ ۾ چنڊ وانگر هو ۽ سج جهڙو روشن هو.

11. ڏڳاڻو خان:

هي ٽنڊي مستي خان جي باني رئيس مستي خان جو ڀاءُ ۽ بهادر خان جو فرزند هو.

---

[1] دوست محمد خان، مير: "سر گذشت ٽالپران"، حوالو ڏنل آهي.
[2] نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: "خليفي صاحب جو رسالو"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1966ع ص 47.
[3] ڏسو حوالو چوٿون.
[4] عطا محمد منشي مرزا: "تاريخ تازه نوائي معارڪ"، حوالو ڏنل آهي. ص 306.
[5] محمد عالم ڪربلائي: "شاهنامو جنگ ڪرڙي"، قلمي نسخو (فارسي)، مڪتوبہ فتح چند، 1286 هجري، مملوڪ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.

جڏهن مستي خان ثاني پنهنجو تنڊو ٻڌو. تڏهن ڏڳاڻو خان به پرسان هڪ ڳوٺ ٻڌي ويٺو. هو هڪ وڏو پهلوان ۽ بيباڪ مرد ٿي گذريو آهي. بڪيرن جي سادات جو مريد هو. ڪرڙيءَ جي جنگ ۾ پنهنجي ڀائٽي محبت خان سان گڏجي لڙيو هو ۽ ڏاڍا شجاعت جا جوهر ڏيکاريا هئائين. نونارين واري جنگ ۾ مير رستم خان جو طرفدار هو. سندس پوٽو غلام علي خان ولد غلام نبي خان ميرن جو ڪاردار هو ۽ وڏي جرات وارو سردار هو. غلام علي خان جو فرزند رئيس رسول بخش خان به هڪ پڙهيو لکيو ۽ قربدار ماڻهو ٿي گذريو آهي. رئيس رسول بخش خان ڪوشش وٺي مري خاندان جو شجرو تيار ڪيو جيڪو هن وقت سندس وڏي فرزند غلام الله خان وٽ محفوظ آهي[1].

(ب) بگٽين جو خاندان:

مير سهراب خان جي لشڪر ۾ بگٽي بلوچن جو هڪ علحده دستو هوندو هو. جنهن جو سالار سونو خان ولد ڪنگهر خان هوندو هو. بگٽي بلوچ مير سهراب خان سان هالاڻي جي جنگ ۾ گڏجي آيا هئا. جتي پنهنجي بهادري جا جوهر ڏيکاريا هئائون. مير سهراب خان کي سوني خان جي ٻانهن، بگٽين جي سردار محراب خان کان ملي هئي[2]. هو بلوچستان ۾ بگٽين جي ڪلپر پاڙي سان تعلق رکندو هو. سندس ڏاڏي جو نالو سندر خان هو. تنهن ڪري سنڌ ۾ سندراڻي سڏايائين[3].

سوني خان جا ڀائر پيارو خان ۽ فقير محمد خان وڏا دلير مرد ٿي گذريا آهن. سندس سوٽ غلام علي خان به ميدان جو مرد هوندو هو. مير سهراب خان انهن چئني جوڌن کي ڪوٽڏيجي شهر جي ٻاهران هڪ ڳوٺ ٻڌي ڏنو. ڪوٽڏيجي جي ٻاهرئين ڪوٽ جي چئني دروازن تي انهن چئن بگٽين جو پهرو هوندو هو ۽ چارئي دروازا سندن نالن سان سڏبا هئا[4]. ڪرڙي جي جنگ وقت غلام علي خان زنده هو ۽ پنهنجي بگٽين جي دستي سان جنگ ۾ حصو ورتو هئائين. هن جنگ ۾ نو سؤ بگٽي شهيد ٿيا هئا ۽ غلام علي خان زنده موٽيو هو[5].

سوني خان جي دستي ۾ لشڪر خان نالي هڪ سپاهي به وڏو بهادر ٿي گذريو آهي. هڪ دفعي ڪوٽڏيجي واري قلعي جي نواب علي ڏوهر خان ڪيس ڪنهن ڳالهه تان ناراض ٿي هڪ لڪڻ هنيو هو. ان تي هن نواب صاحب کي انتقام وٺڻ جو

---

[1] زباني احوال: زوار عبدالحسين خان ولد رسول بخش خان، ساڪن تنڊو مستي خان.
[2] وڏن کان ٻڌل روايت: شاهنواز خان بگٽي، ساڪن ڪوٽڏيجي.
[3] ايضًا:
[4] وڏن کان ٻڌل روايت: مراد علي خان بگٽي، ساڪن ڪوٽڏيجي.
[5] زباني روايت: شاهنواز خان بگٽي، ساڪن ڪوٽڏيجي.

چئلينج ڪيو هو ۽ رات جو چوريءَ قلعي سي چڙهي هن کي ماري آيو هو. مير سهراب خان کيس توب جي منهن ۾ ڏئي مارائي ڇڏيو[1].

ان کان پوءِ پياري خان جو پوٽو الهڏنو خان ولد موٽڻ خان ميرن جي نوڪريءَ ۾ آيو ۽ پوليس ۾ صوبيدار ٿي رهيو. هو هڪ وڏو جفاڪش ۽ ڪرڙو ڪامورو ٿي گذريو آهي. مير علي نواز خان جي ايامڪاري ۾ سن 1934ع ۾ وفات ڪري ويو[2]. هن وقت الهڏنو خان ثاني هوائي سروس ۾ هڪ برجستو ڪامورو آهي.

بگٽي بلوچن مان رهاڻ خان نالي هڪ ماڻهو مير احمد علي خان ٽالپر جي ڏيڍيءَ تي دربان هوندو هو جيڪو پڻ وڏو پهلوان ۽ مٿير مرد ٿي گذريو آهي[3].

(ت) چانڊين جو خاندان:

سنڌ ۾ چانڊيا سيني ٻروچن کان اڳ ۾ آيل آهن. لاڙڪاڻي وارو سارو علائقو سندن سرداري ۾ هوندو هو[4]. سندن سردار نواب غيبي خان، مير سهراب خان جو گهاٽو دوست هوندو هو. هڪ دفعي نواب غيبي خان جي راڄ جا ٻه ماڻهو احمد خان ۽ محمد خان گهوڙن گهمائڻ جي شوق ۾ خيرپور ۾ آيا ۽ مير سهراب خان کي پنهنجي شهسواريءَ جا اعليٰ ڪرتب ڏيکاريائون. مير صاحب ٻنهي ڀائرن تي راضي ٿيو ۽ نواب صاحب کان سندن ٻانهن وٺي، کين پنهنجي فوج ۾ رکيائين. کين پريالوءِ جي پرسان ڪجهه زمين به ملي، جتي هو تنڊو حيدر نالي ڳوٺ ٻڌي وينا. ٻئي ڀائر وڏا بهادر ۽ تلوار جا ڌڻي ٿي گذريا آهن. مير سهراب خان جو سپهه سالار گولي شاهه سندن وڏو قدردان هوندو هو ۽ محمد خان کي پنهنجو پٽ سڏيندو هو. جڏهن 1933ع ۾ سکر ۾ ڪرڙي جي جنگ لڳي، تڏهن محمد خان پنهنجي پٽن گل علي خان ۽ شفاعت علي خان سان گڏ اوٽونجاهه ماڻهن جو فوجي دستو وٺي ميرن جي سپهه سالار غلام مرتضيٰ شاهه ڪهيري جي لشڪر ۾ اچي شامل ٿيو ۽ شجاعت جا جوهر ڏيکاريندي پنهنجن پٽن ۽ ماڻهن سميت شهيد ٿيو. ان کان پوءِ گل علي خان شهيد جو پوٽو بخشڻ خان ولد محمد خان پنهنجو پراڻو ڳوٺ تنڊو حيدر ڇڏي خيرپور ۾ اچي ويٺو. بخشڻ خان ۽ سندس سوٽ همت علي خان ٻئي ڄڻا ميرن جي دربار سان منسلڪ رهيا. ميرن وٽ ٻنهي سوٽن جي سٺي رسائي هوندي هئي، بخشڻ خان جو فرزند مريد علي خان به مير امام بخش خان جو درباري امير هوندو هو. سندس به پٽ

---

[1] ايضاً:

[2] ايضاً:

[3] زباني روايت: مراد علي خان بگٽي، ساڪن ڪوٽڏيجي.

[4] زباني روايت: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب.

غلام علي خان ۽ سردار خان پوليس جي نوڪريءَ ۾ پرتي ٿيا ۽ سب انسپيڪٽر ٿي رٽائر ڪيائون. هن وقت ٻئي ڄڻا زميندارياءَ ۾ مشغول آهن. همت علي خان جو پوٽو امداد علي ولد فيض علي خان انجنيئري ڪاٽي ۾ داروغو هوندو هو[1].

چانڊين جي خاندان جو هڪ ٻيو امير رئيس صوپو خان به لاڙڪاڻي مان لڏي مير رستم خان وٽ اچي فوج ۾ شامل ٿيو هو. مير صاحب ڪيس گمبٽ تعلقي ۾ ڪجهه زمين ڏني هئي. هيءَ به ميرن جي طرفان ڪرڙيءَ جي جنگ ۾ شريڪ ٿيو ۽ زنده بچي آيو. وري جڏهن 1842ع ۾ ميرن جي نونارين واري گهرو لڙائي لڳي، تڏهن مير رستم خان جي طرفان لڙندي شهيد ٿيو. هن جي فوجي دستي جا ٻيا سورهن ماڻهو به انهيءَ لڙائي ۾ شهيد ٿيا[2]. صوپي خان جي شهادت متعلق ڪنهن شاعر چيو آهي[3]:

صوپي سان سورهن ڄڻا هوڏانهن نو ويهان نروار،
گهڙڻ ڪم غازيءَ جو سوپون وس ستار،
الله جي آڌار مانجهي مرد شهيد ٿيو.

چانڊين جي خاندان ۾ بيگو خان به هڪ سٺو زميندار ٿي گذريو آهي. ڪيس مير رستم خان وٽ وڏي رسائي هوندي هئي. بيگو خان جو پٽ غلام حسين خان هڪ وڏو سخي مرد هوندو هو. هو رات ڏينهن آئي وئي جي ٿهل ٽڪور ڪندو هو ۽ انئي پهر سندس بني تتل هوندي هئي. غلام حسين خان جو سالو مير محمد خان چانڊيو مير علي مراد خان وٽ اردلي هوندو هو. غلام حسين خان جو ننڍو ڀاءُ رحيم خان مير امام بخش خان ۽ مير علي نواز خان وٽ نوڪر ٿي رهيو. هن وقت غلام حسين خان جو وڏو پٽ بيگو خان ثاني اسي سالن جي عمر جو ٿيندو. هيءَ به پنهنجي پيءُ وانگر مهمان نوازي ۾ پنهنجو مٽ نٿو رکي. جنهن وقت به سندس اوطاق تي وڃبو تنهن وقت گرم ماني ملندي. سندس اوطاق هر وقت مهمانن سان ڀريل هوندي آهي. وڏو هردلعزيز ڳالهين جو ڳهير، ۽ نيڪ نيت انسان آهي.

(ث) رندن جو خاندان:

خيرپور جي رندن جو مورث اعليٰ ملڪ خان ۽ سندس پٽ سوائي خان پنهنجي سردار سندر خان اول جي حڪم تي شڪارپور جي پرسان لالن جو شهر ٻڌي اچي وينا هئا. سوائي خان جو وڏو پٽ بهارو خان ذوالنون پناڻ سان وڙهندي شهيد ٿيو هو.

---

[1] زباني احوال: غلام علي خان چانڊيو ساڪن، خيرپور ميرس.
[2] زباني روايت: بيگو خان ثاني، قوم چانڊيو ساڪن ڳوٺ چانڊيا، لڳ گمبٽ.
[3] زباني روايت: الهداد خان جانوري ساڪن لقمان.

ان وقت سندن سردار عظمت خان هو. جنهن بهاري خان ۽ سندس ساٿين جي دفن ڪفن جو بندوبست ڪيو هو. ان کان پوءِ بهاري خان جا ڀائر يارو خان، نارو خان ۽ سونهارو خان مير سهراب خان سان گڏجي هالاڻي جي جنگ ۾ وڃي لڙيا ۽ شهيد ٿيا هئا. ياري خان جو پٽ بهارو خان ثاني مير سهراب خان سان گڏجي خيرپور آيو ۽ اروڙ جي ڀرسان ننڍڙو ڳوٺ ٻڌي اچي ويٺو. مير سهراب خان جي وفات کان پوءِ جڏهن کرڙيءَ جي جنگ لڳي، تڏهن بهارو خان ثاني پنهنجي فوجي دستي سميت ان ۾ شريڪ ٿيو ۽ بچي آيو. سندس ٽي ڀائر فضل خان، غازي خان ۽ ڪيهر خان به انهيءَ لڙائي ۾ شريڪ هئا. فضل خان جو فرزند سوائي خان ثاني ٻين ڪيترن جانثارن سان گڏ کرڙيءَ جي جنگ ۾ شهيد ٿيو هو. بهاري خان جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ڪامل خان مير علي مراد خان جي زماني ۾ سنهڙي واهه جي ڀرسان پنهنجو ڳوٺ ٻڌي اچي ويٺو جتي اڄ تائين سندس اولاد رهي ٿو.

ساڳئي وقت تي ملڪ خان وڏي جي ڀاءُ لشڪر خان جي اولاد مان راڄو خان رند به لڏي اچي ڪامل خان جي ڳوٺ جي ڀرسان پنهنجو ڳوٺ ٻڌي ويٺو. ڪامل خان ۽ راڄي خان ٻنهي کي مير علي مراد خان وٽ وڏي رسائي هوندي هئي[1]. راڄي خان جو پڙ پوٽو راڄو خان ثاني ڪوٽڏيجي تعلقي جو چڱو زميندار آهي.

(ج) ڪهيرين جو خاندان:

خيرپور جي ميرن وٽ ڪهيرين جي خاندان کي به اهميت هوندي هئي. هي خاندان پاڻ کي شاهه عمر قتال جو اولاد سڏرائيندو آهي ۽ چوندو آهي ته ڪهيري نعمت شاهه سان گڏجي مڪران مان هجرت ڪري، بلوچستان جي علائقي ڪچيءَ ۾ آيا هئا، جتان ڪين بگٽي بلوچن تڙي ڪڍيو هو ۽ هو بهاولپور ۾ وڃي رهيا هئا[2].

خيرپور ۾ هن خاندان وارن کي شاهاڻي به سڏيندا آهن. خيرپور جي حاڪم مير سهراب خان جو مشهور سپهه سالار گولي شاهه ڪهيري به بهاولپور مان آيو هو. مير صاحب ڪيس ڪوٽڏيجي کان اتر طرف چئن ميلن جي فاصلي تي هڪ ننڍو ٻڌرائي ڏنو هو جيڪو اڄ به ننڍو شاهه جي نالي سان هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي. ڪجهه وقت کان پوءِ گولي شاهه خيرپور ۾ اچي ويٺو جتي اڄا تائين سندس اولاد مان ڪجهه ماڻهو رهن ٿا. هو هڪ وڏو پهلوان ٿي گذريو آهي. هن 1237 هجري مطابق 1821ع ۾ وفات ڪئي[3]. سندس مقبرو قادر بخش جي قبن واري مقام ۾ آهي.

---

[1] زباني احوال: الهرڪيو خان ولد ڪرم خان رند، ساڪن ڳوٺ سنهڙو واهه.

[2] " Baluchistan Gazetteer", Vol. VIA The Time Press, Bombay, 1907, P 44.

[3] مزار جو ڪتبو.

گولي شاهه جي وفات کان پوءِ سندس فرزند غلام مرتضيٰ شاهه ميرن جي لشڪر جو سپه سالار بڻيو. هي پنهنجي والد وانگر وڏو دليرِ ۽ مٿير مرد ٿي گذريو آهي. خليفي نبي بخش خان لغاري سندس تعريف ۾ ڪافي بيت چيا آهن، جن مان هيٺيان مشهور آهن[1]:

هي گل گولي شاهه، پرڪا ڪارڻ پوڪيو،
ڪندو سنجهه صباح، مقابلو ميدان ۾ .

مرڪايائين مير، پت پاڙبائين پانهنجي،
اهڙو مرد منير، گهر سياڳي سپجي.

سو مر مرڪي مير ملهه جنهين جو مرتضيٰ،
دٻائي دشمن کي ڪنڌ ۾ ڪوڙي ڪير،
هادي همه گير، هٿي ڪنڌ هٿن سان.

مرتضيٰ جي من ۾ وڙهڻ جي وائي،
شجاع سالم سنگتي ساٺس سپاهي،
قضا الاهي، آئي سر امير جي.

هو حيدرآبادي ميرن جي سپهه سالار سيد ڪاظم علي شاهه جو گهاٽو دوست هوندو هو. سندس شجاعت جون ڳالهيون ملڪن ۾ مشهور آهن. خيرپور جي مشهور شاعر عالم ڪربلائي جي لفظن ۾[2]:

سر سر وارن شاهه اعليٰ امير،
ميان وزيران والا وزير.
ز نامداران سر نامدار،
ز شاهانيان شاهه والا تبار.
بهر سر بلندان او سر بلند،
بهر سرفرازان او ارجمند.
درين عالم مريد ضيغم لقا،
نباشد دگر چون غلام مرتضيٰ.

---

[1] نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: "خليفي جو رسالو"، حوالو ڏنل آهي، ص 43، 44.
[2] محمد عالم ڪربلائي: "شاهنامو ڪرڙي فارسي"، قلمي نسخو حوالو ڏنل آهي، ص 12.

ترجمو: هو سيني اميرن ۾ وڏو امير هو. سيني وزيرن ۾ سندس مرتبو وڏو هو هو وڏن نام ڪڍين کان مشهور هو ۽ سيني شاهاڻين ۾ عزت وارو هو. سندس سر سيني سردارن کان اوچو هو ۽ سيني ۾ نيڪ بخت هو. هن غلام مرتضيٰ جهڙي شينهن مڙس وانگر دنيا ۾ ڪوبه ڪونه هو.

هو ڪرڙيءَ جي جنگ ۾ شجاعت جا جوهر ڏيکاريندي تاريخ 18 شعبان، 1249 هجري، مطابق 1833ع تي شهيد ٿيو. ڪيس پنهنجي والد واري قبي ۾ دفن ڪيو ويو[1].

هن خاندان مان اسماعيل شاهه ۽ دائم شاهه بہ وڏا پهلوان ٿي گذريا آهن، جيڪي پڻ ڪرڙيءَ واري جنگ ۾ شهيد ٿيا[2].

گهڻي وقت کان پوءِ غلام مرتضيٰ شاهه جي پوٽي حسين شاهه جو فرزند نور شاهه شاهاڻي مير غلام حسين خان ولد مير جان محمد خان جو مختيارڪار ٿي رهيو ۽ مير غلام حسين خان جي وفات کان پوءِ سندس پٽ مير غلام رضا خان ۽ مير الهداد خان وٽ بہ مختيارڪار ٿي رهيو. هو هڪ وڏو هردلعزيز ۽ مهمان نواز امير ٿي گذريو آهي، آيو ويو سندس اوطاق تان ماني پيو کائيندو هو. ڪيس ساري رياست جا ماڻهو عزت جي نگاهه سان ڏسندا هئا. هن جهڙو سخي ۽ مهمان نواز ڪو ورلي ٿيو هوندو[3].

نور شاهه جي وفات کان پوءِ سندس فرزند شاهه مردان شاهه پيءُ جو جانشين بڻيو. هن نوڪري وغيره ڪانه ڪئي، سمورو وقت پنهنجي زمين جي نگهباني ۾ آئي وئي کي ماني ڪارائڻ ۽ خدمت ڪرڻ ۾ گذاريندو هو. پاڙي جي غريب غربي تي هٿ ڏيندو هو ۽ هر ڪنهن کي آئي ويل ڪم ايندو هو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لفظن ۾ نهايت مهمان نواز، خوش خلق ۽ هڪ همت ڀريو پهلوان مڙس هو. جنهن کي ڏسي سندس وڏي ڏاڏي غلام مرتضيٰ شاهه جو خيال دل تي تري آيو[4]. هو 1963ع ۾ ڪنهن گهرو سازش ماتحت گهر ۾ ستي قتل ٿي ويو.

هن وقت هن خاندان مان گولي شاهه ثالث ۽ حيدر شاهه زنده آهن، جيڪي سفيد پوشي جو گذران ڪري رهيا آهن.

(ح) جانورين جو خاندان:

سنڌ جا جانوري چانڊين جي هڪ شاخ مان آهن. سندن مورث اعليٰ ڏيرڙ خان چانڊيو ۽ سندس هڪ ڀاڻيجو نواب غيبي خان اول جا خاص ماڻهو هوندا هئا. هڪ

---

[1] زباني روايت: حيدر شاهه شاهاڻي، ساڪن خيرپور ميرس.

[2] ايضاً

[3] زباني روايت: سرائي ربنواز خان ساڪن خيرپور ميرس.

[4] نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: "خليفي صاحب جو رسالو"، حوالو ڏنل آهي، ص 280.

دفعي هڪ ماڇي سردار کي ماري، ان جي ترار کڻي اچي غيبي خان کي ڏني هئائون، انهيءَ ماڇي سردار پنهنجي ترار تي ٻروچاٽي نالو رکيو ڏيرڻ خان ۽ سندس پاڻيجي کي جنهوري سڏيو. اهو جنهوري لفظ بدلجي جانوري ٿي ويو آهي[1].

هن خاندان مان علي بخش ۽ سبڙ خان ڪلهوڙن جا درباري هوندا هئا. ميرن جي لشڪر ۾ به ڪافي جانوري هئا. جيڪي ڪرڙي، مياڻي ۽ ڊبيءَ جي جنگين ۾ شجاعت جا جوهر ڏيکاري شهيد ٿيا[2].

مير علي مراد خان ٽالپر جا دربان الهداد خان ۽ گل حسن خان وڏا بهادر ٿي گذريا آهن. هڪ دفعي گل حسن خان مير غلام مهدي خان جي ماسي ٻيبي بخت بلند عرف الهه بچائي جي ڏيڍيءَ تي پهرو ڏيئي رهيو هو ته ڪيس هڪ ماڻهو ڪوٽ تان ٽپندو نظر آيو هو ڊوڙ پائي ڏيڍيءَ ۾ گهڙي پيو. مگر مشڪوڪ ماڻهو ٻچي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. گل حسن خان خار ۾ ٻيبي صاحبه وٽ آيو ۽ انهيءَ ماڻهو متعلق پڇاڳاڇا ڪرڻ لڳو. ٻيبي صاحبه هن کي آڏيون ورنديون ڏنيون، جنهن تي هن تلوار جو وار ڪري ڪيس ماري وڌو ۽ پاڻ کي به طمنچو هڻي ماريائين. ان تي وڏو ممڻ مچي ويو. مير غلام مهدي خان جي مرضي هئي ته ٻروچ جو لاش هنن جي حوالي ڪجي، ان تي هئرو خان جانوري ٻيا ٻروچ ڪٺا ڪري مير علي مراد خان وٽ ويو. جنهن ڪ.ں لاش ڪڻي وڃڻ ۽ عزت سان دفنائڻ جي اجازت ڏني. ان کان سواءِ گل حسن خان جي پيءُ جهان خان کي گهرائي هڪ ٻيلو جاگير ڪري ڏنو[3].

(خ) چانگن جو خاندان:

هي خاندان بلوچن جي هوت قبيلي مان آهي. هنن جو مورث اعليٰ منو خان مير سهراب خان جو مصاحب ۽ پيارو امير هوندو هو. ڪيس هڪ سؤ سوارن جو دستو هميشه ساڻ هوندو هو[4]. هو جڏهن به خيرپور ايندو هو تڏهن ڪونه ڪو صاحبزادو سندس استقبال ڪندو هو[5].

منو خان جو پاڻيجو گل محمد خان ۽ ان جو فرزند غلام قاسم خان به وڏا پهلوان هوندا هئا. مني خان جو پٽ باغو خان غلام مرتضيٰ شاه ڪهيري جو گهاٽو دوست هوندو هو. ڪرڙي واري جنگ ۾ باغي خان جو دستو ڪهيرين جي دستي سان ڪنو

---

[1] زباني روايت: الهداد خان جانوري ساڪن لقمان.
[2] زباني روايت: ماسٽر تاج محمد خان جانوري، ساڪن ڳوٺ جانوري لڳ خيرپور.
[3] وڏن کان ٻڌل روايت : الهداد خان جانوري، ساڪن لقمان
[4] وڏن کان ٻڌل روايت: علي مراد خان چانگ، ساڪن ڳوٺ منو خان.
[5] ايضا:

هو. انهيءَ جنگ ۾ باغي خان جا پنجاهه چانگ شهيد ٿيا هئا. پر پاڻ زندهه بچي آيو هو. ڪرڙيءَ جي جنگ کان پوءِ هو ڏاڍو اداس گذاريندو هو[1].

غلام قاسم خان جو فرزند گل محمد خان ثاني وري مير علي مراد خان جو پيارو زميندار هوندو هو. مهيني ۾ ڪم از ڪم ٻه دفعا مير صاحب جي سلام تي ويندو هو. هن جي دين محمد خان جلباڻي سان اٽبٽ هوندي هئي. هڪ دفعي مير علي مراد خان کي چئي سندس يارهن سؤ جريب زمين، يارهن سؤ ڏاچيون ۽ ٻه سانَ ضبط ڪرايائين، هو هڪ سنو شاعر به هو[2].

باغي خان جي وفات کان پوءِ سندس پنجن پٽن مان وڏي پٽ غلام قاسم خان ثاني زمينداري جي پڳ ٻڌي. هن وقت غلام قاسم خان جو فرزند علي مراد خان پنهنجي برادري جو پريو مڙس آهي. هو ڏاڍو ڪچهري جو ڪوڏيو ۽ مهمان نواز ماڻهو آهي.

(د) جسڪاڻين جو خاندان:

جسڪاڻي بلوچ رندن جي هڪ شاخ مان آهن. سندن اصلي مقام لهڙي بلوچستان ۾ آهي ۽ اتي اڄ تائين سندن واهه ارگو ۽ ڦرگو مشهور آهن. هنن جو مورث اعليٰ دريا خان هالاڻي جي جنگ وقت مير سهراب خان سان گڏجي سنڌ ۾ آيو هو. ۽ جنگ فتح ٿيڻ کان پوءِ شهدادپور ۾ اچي رهيو هو. جڏهن مير سهراب خان خيرپور ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي، تڏهن دريا خان جسڪاڻي به پنهنجي راج سميت اچي خيرپور جي حدن ۾ پنهنجو ڳوٺ ٻڌي ويٺو. اهو ڳوٺ ڪوٽڏيجي تعلقي ۾ ڪراچي واري شاهراهه جي پرسان آهي. دريا خان ۽ سندس ڀاءُ نصير خان وڏا بهادر ۽ نام ڪڍيا پهلوان ٿي گذريا آهن. جڏهن ڪرڙيءَ جي جنگ لڳي، تڏهن ٻئي ڀائر پنهنجا فوجي دستا وٺي ميدان ۾ آيا ۽ بهادري ساڻ وڙهندي شهيد ٿيا[3]. انهيءَ جنگ ۾ دريا خان جو عزيز ۽ وڏو پهلوان چاڪر جسڪاڻي به شهيد ٿيو[4]. انهيءَ جنگ بلوچن جي ڪمر توڙي وڏي ۽ ميرن جي به پاڻ ۾ بي اتفاقي وڏي ويئي. تنهن ڪري جسڪاڻي غيرجانبدار ٿي گهرن ۾ ويهي رهيا.

گهڻو وقت پوءِ هن خاندان مان مراد خان ولد غلام حسين خان، مير علي مراد خان وٽ نوڪري ڪئي ۽ ترقي ڪري مير صاحب جو خاص مصاحب بڻجي ويو. مير امير صاحب جو مٿس تمام گهڻو اعتماد هوندو هو. هو هڪ وڏو آزمودگار ۽

---

[1] ايضا

[2] زباني احوال: علي مراد خان چانگ

[3] زباني احوال: خان بخش جسڪاڻي، ساڪن ڳوٺ جسڪاڻي.

[4] ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "خليفي صاحب جو ڪلام" حوالو ڏنل آهي، ص 269.

مرتبي وارو ٿي گذريو آهي. مير صاحب جي ولايت وڃڻ وقت مراد خان سياه سفيد جو مالڪ هوندو هو ۽ صاحبزادا به هن کان ڪن هٽندا هئا. ان ڪري هن جا ڪيترائي حاسد بڻجي ويا ۽ مير صاحب ڏانهن هن جي خلاف گهڻو ڪجهه لکي موڪليائون. هي بي خبر رهيو ۽ جڏهن مير صاحب پنهنجي ملڪ ۾ موٽي آيو تڏهن ناراض ٿي ڪيس گرفتار ڪرايائين. مراد خان پنهنجي بيگناهي ثابت ڪرڻ لاءِ گهڻو ڪجهه پاڻ پتوڙيو مگر قدرت سندس ساٿ نه ڏنو ۽ مير صاحب راضي نه ٿيو. هن کي قيد ۾ تمام گهڻيون تڪليفون ڏنيون ويون ۽ مهيني اندر مري ويو. سندس لاش آڻي پنهنجي ڳوٺ ۾ دفن ڪيو[1].

(ذ) لاشارين جو خاندان:

ميرن سان لاشارين جي خاندان جو تعلق تمام گهڻو رهيو آهي. مگر سندن فوجي ڪارنامن جو ڪو به حوالو ڪو نٿو ملي. هنن جي وڏن مان رئيس بهارو خان لاشاري جو نالو مليو آهي، جيڪو مير سهراب خان جا هرڻ پچائيندو هو. هو هرڻ جي سيخ ۽ گندي پچائڻ جو وڏو ماهر هو. هن جي وفات کان پوءِ سندس پٽ حسين بخش خان به اهو ئي ڪم ڪندو هو. مير علي مراد خان ۽ سندس فرزند مير فيض محمد خان مٿس گهڻو مهربان هئا. حسين بخش خان کان پوءِ سندس پٽ غلام حسين خان به مير امام بخش خان جي ايامڪاري تائين ميرن جا هرڻ پچائيندو رهيو ۽ آخري عمر ۾ رٽائر ڪري پنهنجي ڳوٺ بهارو خان لاشاري ۾ اچي رهيو. هن سن 1955ع ۾ وفات ڪئي[2].

بهاري خان جي خاندان کان سواءِ ٽر جي لاشارين مان پنجو خان ۽ سندس پٽ مير علي مراد خان وٽ حاضر باش نوڪر هوندا هئا. هڪ دفعي مير فيض محمد خان سان گڏ شڪار ڪندي مير خان جي پٽ فتح خان کي مير صاحب جي هٿان بندوق لڳي وئي ۽ هو مري ويو. مير صاحب سندس ڀاءُ پنجو خان کي هڪ جاگير عطا ڪئي[3].

پنجو خان جي ڳوٺ مان به ٻيا ماڻهو خدا بخش خان ۽ قادر بخش خان لاشاري به مير علي نواز خان وٽ دربان هوندا هئا. انهن کان سواءِ جان محمد خان ولد مصري خان لاشاري مير صاحب جو ڪنجڪي هوندو هو[4].

---

[1] زباني احوال: پيارو خان جسڪاڻي، ساڪن ڳوٺ جسڪاڻي

[2] زباني احوال ڪوڙو خان لاشاري، ساڪن ڳوٺ بهارو خان لاشاري

[3] زباني احوال: رئيس فتح محمد خان لاشاري، ساڪن ڳوٺ بهارو خان.

[4] ايضا:

مير علي مراد خان جي زماني ۾ لاشارين مان پليو خان ولد محمد خان لاشاري هڪ وڏي شان ۽ شوڪت وارو امير ٿي گذريو آهي. هو مير صاحب جي خاص مصاحبن مان هوندو هو. مير صاحب جڏهن ولايت ويو هو تڏهن ڪيس بہ پاڻ سان وٺي ويو هو. هن کي مير صاحب جي طرفان پنج جاگيرون مليل هيون. ڪيس ست ڪوٽ هوندا هئا، جن ۾ سندس ديرا ۽ سريتون رهنديون هيون. اڄ بہ فيض گنج تعلقي ۾ پليو خان جي نالي سان هڪ ديهہ آهي. هڪ دفعي پلئي خان جو پٽ محمد خان ثاني ست خون ڪري وڏا، پر مير صاحب مقتولن جي وارثن کي دهرا دان عطا ڪري راضي ڪري ڇڏيو ۽ پلئي خان جي پٽ موت جي منهن مان بچي ويو. پلئي خان سن 1297 هجري، مطابق 1880ع ۾ وفات ڪئي[1].

لاشارين جي خاندان مان هڪ محمد خان لاشاري پنهنجي عزيزن کان رسي مير علي مراد خان وٽ اچي درٻان ٿيو هو. هن چانڊين مان شادي ڪئي، جنهن مان ڪيس واحد بخش خان، شاهہ بخش خان، مولا بخش خان، ۽ الاهي بخش خان نالي چار پٽ ڄاوا، ۽ چارئي مير فيض محمد خان وٽ نوڪر ٿيا. هو ميرن جي نوڪري ۾ سرائي سڏبا هئا. انهن مان الاهي بخش خان مير علي نواز خان وٽ پرائيوٽ عملدار هوندو هو. سندس پائيٽو سرائي قلندر بخش خان ولد شاهہ بخش خان بہ وڏي حيثيت رکندو هو. مير علي نواز خان جي ڏينهن تائين هن جا ميرن سان تمام سهڻا تعلقات هئا. اڄڪلهہ هو گوشہ نشيني جي زندگي گذاري رهيو آهي[2].

نظاماڻين جو خاندان:

هي خاندان بلوچن جي رند قبيلي سان تعلق رکي ٿو. نظاماڻين جو مورث اعليٰ شير محمد خان مير سهراب خان سان گڏجي خير پور ۾ آيو ۽ ناري تعلقي ۾ اچي ويٺو. سندس ڪجهہ عزيز لقمان جي پرسان پنهنجو ڳوٺ ٻڌي ويٺا. شير محمد خان جو فرزند علي بخش خان پنهنجي زماني جو وڏو پهلوان ٿي گذريو آهي. هڪ دفعي مير علي مراد خان، ناري جي شڪار تي ويو تہ سندس ماڻهن علي بخش خان سان گهوڙن جي گاهہ تي تڪرار ڪيو ۽ انهيءَ تڪرار ۾ مير صاحب جا ڪجهہ ماڻهو علي بخش خان جي هٿان مارجي ويا. مير علي مراد خان هن کي پاڻ وٽ گهرايو. مير صاحب جي ڪئمپ ۾ تون ڇا تون ڇا تائين معاملو وڃي پهتو. علي بخش خان تلوار ڪڍي وڙهڻ لڳو ۽ اتي بہ ڪجهہ ماڻهو ماري وڌائين. آخرڪار سندس سٽڻ تنبوءَ

---

[1] زباني احوال: خير بخش خان مري، ساڪن ڳوٺ ٽافڪو.
[2] زباني احوال: سرائي مختار حسين، ساڪن ڪوٽڏيجي.

جي سرخ ۾ اٽڪي پئي ۽ گهرام خان مريءَ پنيان وار ڪري علي بخش خان کي ماري وڌو. پوءِ مير صاحب پنهنجي بگهڙ نالي اٽ تي چڙهي ڀڄي ڪوٽڏيجي اچي نڪتو. اها ڳالهه ٻڌي مير رستم خان پنهنجي وزير اعليٰ فتح محمد خان غوري کي قرآن کڻائي علي بخش خان جي پيءُ شير محمد خان ڏانهن موڪليو. جنهن پنهنجي پٽ جو خون معاف ڪيو ۽ وڏو تڪرار دور ٿي ويو. انهيءَ واقعي کان پوءِ نظاماڻي هڪ هڪ ٿي خيرپور ڇڏي ويا ۽ سانگهڙ جي طرف وڃي رهيا. مير علي مراد خان کي ساري عمر انهيءَ سانحي جو ڏک رهيو. علي بخش خان جي شهادت جو واقعو ڪيترن ئي شاعرن ڳايو آهي. انهن مان سارنگ فقير پٽ جو ڳايل منظوم قصو ملڪن ۾ مشهور ٿي ويو. علي بخش خان جي شهادت جو اثر مير رستم خان تي به پيو ۽ هو ساري عمر پنهنجي ڀاءُ مير علي مراد خان کي ننديندو رهيو[1].

پرڳڙين جو خاندان:

هن خاندان جو ميرن سان گهاٽو تعلق رهيو آهي، جنهن جي ساک خيرپور جي ٻاهران پرڳڙين جي محلي مان ملي ٿي، پر افسوس آهي جو گهڻي ڪوشش جي باوجود مفصل احوال ملي نه سگهيو آهي. مرزا قليچ بيگ جي تحقيق موجب هن خاندان مان مدد خان پرڳڙي مير علي مراد خان جو خاص معتمد مصاحب هوندو هو[2]. انهيءَ خاندان وارا مير رستم خان ۽ سندس ڀائرن جي اٽبٽت سبب خيرپور کي ئي ڇڏي ويا[3]. مدد خان ناري تعلقي ۾ رهندو هو. هنن مان هڪ ڀيو الله بخش خان پرڳڙي ميرن جي حڪومت ۾ برجستو عملدار ۽ مختيارڪار ٿي گذريو آهي[4] هن وقت به هن خاندان جا ڪجهه ماڻهو ناري تعلقي ۾ رهن ٿا.

لغارين جو خاندان:

ٻين ٻروچن وانگر لغارين جو به ميرن سان گهاٽو تعلق رهيو آهي، پر افسوس اهو آهي جو هن خاندان جو سربستو احوال به ملي نه سگهيو آهي. هن خاندان جا ڪجهه ماڻهو هن وقت تائين مير واهه تعلقي ۽ ناري تعلقي ۾ رهن ٿا. هنن مان رئيس الهداد خان لغاري ڦاڙهياري وارو علي مراد خان جو خاص ماڻهو هوندو هو. مير صاحب جي اميرن ۾ هن کي خاص اهميت هوندي هئي. جڏهن مير علي مراد خان لنڊن ويو هو

---

[1] سارنگ فقير: "علي بخش خان جو منظوم قصو"، ماسٽر هادي بخش خان جي لکيل بياض تان ورتل.
[2] قليچ بيگ مرزا: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي، ص 176.
[3] زباني روايت: رحمت الله خان ڦلپوٽو ساڪن محلو پرڳڙي.
[4] زباني روايت: علي مراد خان چانگ، ساڪن فيض گنج تعلقو.

تڏهن الهداد خان بہ مير صاحب جي فرزند مير فيض محمد خان جو ساٿي هو. لنڊن مان مير فيض محمد خان سان موٽندي جهاز ۾ انتقال ڪيائين.

هن خاندان مان هڪ ٻيو امير رئيس بختيار خان لغاري بہ مير علي مراد خان جو ڪاردار هو. ڪيس ميرن جي عملي ۾ چڱي حيثيت هوندي هئي. هو تجل جي بزرگن جو مريد هو[1].

پٺاڻن جا دستا:

خيرپور جي ميرن وٽ ڪوبہ باقاعده لشڪر ڪونہ هوندو هو. وقت پوڻ تي بلوچ امير ۽ سردار لشڪر موجود ڪري ڏيندا هئا[2]. مير علي مراد خان جي فوج جو ڪاروبار ٻين ميرن کان علحده هوندو هو. سندس لشڪر کي زر طلب سڏيندا هئا ۽ فوج جا سمورا ماڻهو هندستان، ڪابل، پنجاب ۽ پشاور جا هئا، جن مان هر هڪ دستي کي روهيلن يا پٺاڻن جو دستو سڏيندا هئا[3]. انهن پٺاڻن جا دستا هيٺين سردارن جي هٿ هيٺ رهندا هئا:

1. حافظ حڪومت خان:

هي اصل ۾ ملتان جو هو ۽ هڪ سنو فوجي سالار هوندو هو. ملتان جي حاڪمن کان ناراض ٿي بهاولپور ۾ آيو ۽ اتي بہ رسائي ڪانہ ٿيس، تنهن ڪري خيرپور ۾ آيو ۽ مير علي مراد خان جي لشڪر ۾ نوڪري ڪيائين. مير علي مراد خان سندس سرپرستي ڪئي ۽ ڪيس پنهنجي هڪ فوجي دستي جو سالار مقرر ڪيائين. هو قرآن پاڪ جو حافظ ۽ باشريعت انسان هو. مير صاحب کي منجهس مڪمل اعتماد هوندو هو[4].

2. در محمد خان:

در محمد خان ولد محمد خان خاڪواڻي بہ ملتان کان خيرپور ۾ آيو ۽ پنهنجو فوجي دستو بہ پاڻ سان وٺي آيو. هن خاندان جا وڏا پٺاڻن جي سدوزئي قبيلي جا پڦاٽ هئا ۽ احمد شاهہ دراني جي فوج ۾ اعليٰ عهدن تي فائز هئا[5]. مير علي مراد خان، در محمد خان کي ٽي جاگيرون ۽ پنج سؤ گهوڙا ڏنا. هو گمبٽ تعلقي جي ڳوٺ

---

[1] زباني احوال: ماسٽر شڪر علي خان لغاري، ساڪن ڳوٺ ڦاڙهيارو.

[2] Postans, T: op.cit. P 231

[3] Postans, T: op. cit. P 216.

[4] امير علي شاهہ سيد: "خيرپور جي تاريخ"، حوالو ڏنل آهي ص 94، 95.

[5] زباني روايت: امان الله خان پٺاڻ، ساڪن ڳوٺ جادو واهڻ.

جادو واهڻ ۾ رهندو هو. مير صاحب جو ساڻس تمام گهڻو پيار هوندو هو. هن جا جهونا ڳڙهه جي مدارالمهام شيخ محمد بهاءَ الدين سان به گهاٽا تعلقات هوندا هئا[1].

در محمد خان، ميرن جي نونارين واري جنگ ۾ به شامل هو. ان کان پوءِ جڏهن مير صاحب چارلس نيپيئر سان گڏ بجار خان ڊومڪي ۽ ٻين ٻروچن تي چڙهائي ڪئي هئي، تڏهن به سندس فوجي ڪمان در محمد خان جي هٿ ۾ هئي. هن سن 1263 هجري مطابق 1847ع ۾ وفات ڪئي[2].

درمحمد خان جي وفات کان پوءِ سندس پٽ علي محمد خان سندس جانشين ٿيو ۽ مير علي مراد خان جي لشڪر جو سالار بڻيو. هن کي محمد علي، احمد علي، نجيب علي ۽ حبيب علي نالي چار پٽ هئا[3]. علي محمد خان جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ محمد علي خان مير فيض محمد خان وٽ رسالہ دار ٿيو ۽ پوءِ ڪئمل ڪور جو ڪماني بڻيو. هو هڪ وڏو حڪيم هو ۽ حڪمت تي ڪجهه ڪتاب به لکيائين، جيڪي سندس وڏي پٽ امان الله خان وٽ محفوظ آهن. هن سن 1954ع ۾ وفات ڪئي[4]. سندس وڏو فرزند امان الله خان سب انسپيڪٽر پوليس ٿي رٽائر ڪري ويو آهي ۽ ننڍا پٽ عنايت الله خان ۽ حميد الله خان سرڪاري نوڪرين ۾ آهن.

3. ناصر خان:

هي پناڻن جي مليزئي خاندان مان هو. سندس والد احمد خان بهاولپور جي وزيرن مان هڪ هو. هڪ دفعي بهاولپور جي نواب سان اڻبڻت سبب مٿس لشڪر ڪشي ٿي ۽ هو پنهنجي خاندان سميت شهيد ٿي ويو. ناصر خان کي اتان جي رضوي سيدن پناهه ڏئي پاڻ وٽ لڪائي ڇڏيو. ٿورن ڏينهن بعد هو اتان ڀڄي مير علي مراد خان وٽ آيو جنهن کيس پنهنجي فوج جي هڪ دستي جو سالار بڻايو. هن کي به مير علي مراد خان تمام گهڻو پيار ڪندو هو. هن جي وفات کان پوءِ سندس پٽ عطا محمد خان فوج ۾ جمعدار ٿيو. ٿورا سال نوڪري ڪرڻ بعد مير صاحب کان ناراض ٿي ملتان هليو ويو ۽ سندس جاءِ تي هن جو پڻات شاهنواز خان پوپلزئي جمعدار مقرر ٿيو[5].

---

[1] ايضا:

[2] ايضا:

[3] امان الله خان جو خاندائي شجرو.

[4] زباني روايت: امان الله خان پناڻ.

[5] زباني روايت: شاهنواز خان پناڻ، ساڪن خيرپور.

4. شاهنواز خان:

هي شڪارپور جي نواب سخي مدد خان جو پوٽو ۽ محمد عمر خان جو فرزند هو. مير علي مراد خان ۽ سندس پٽ مير فيض محمد خان وٽ ايمانداري سان نوڪري ڏنائين. هن 1912ع ۾ وفات ڪيائين. ڪيس حسن علي خان ۽ نواز علي خان ٻه پٽ هئا. حسن علي خان زميندار ۾ مشغول رهي 1948ع ۾ وفات ڪري ويو. نواز علي خان هڪ وڏو پهلوان ٿيو. ڪيس ملاکڙن جو مور سڏيندا هئا[1].

5. الهداد خان:

هي پناڻن جي مليزئي خاندان مان هو. سندس وڏا ملتان ۾ هئا. جتان الهداد خان علي مراد خان جي لشڪر ۾ اچي ڀرتي ٿيو ۽ ٿورن ڏينهن ۾ هڪ دستي جو جمعدار بڻجي ويو. هڪ دفعي اڪيلي سر تلوار سان مقابلو ڪري شينهن مارياائين، جنهن تي مير صاحب ڪيس وڏو انعام ڏنو. الهداد خان جي وفات کان پوءِ سندس پٽ نبن خان، غلام مصطفيٰ خان ۽ غلام رضا خان ڪجهه وقت ميرن جي فوج ۾ رهيا ۽ جلدي رٽائر ڪيائون. نبن خان ڪجهه وقت ڪاردار به ٿي رهيو. نبن خان کان پوءِ سندس فرزند غلام رسول خان پوليس ۾ سب انسپيڪٽر ٿي رٽائر ڪيو. هن وقت هو زميندار جو ڌنڌي ۾ مشغول آهي[2].

6. سنجر خان:

هي ڪاکڙ قبيلي مان هو ۽ احمد يار خان جو فرزند هو. ملتان مان اچي مير علي مراد خان جي فوج ۾ شامل ٿيو. ڪيس مير صاحب جي فوج ۾ چڱي حيثيت هوندي هئي. هن کي ڪڏهن ڪڏهن بٽائي عملدار به مقرر ڪيو ويندو هو. هڪ دفعي مير علي مراد خان جي وليعهد مير فيض محمد خان جي خيرپور جي ٻاهران بگري ۾ منزل هئي. اتان سنجر خان ڪجهه سوارن سان اچي لنگهيو ته ڪجهه ڏوڙ اڏاڻي، جنهن تي وليعهد صاحب ناراض ٿيو ۽ سنجر خان کي نالائق سڏيائين. سنجر خان به ڪيس الٽو جواب ڏئي هليو ويو. مير فيض محمد ناراض ٿي، مير وڏي کي دانهن ڏني. مير صاحب سنجر خان کي گهرائي، ٻنهي کي ٺاهي ڇڏيو ۽ پٽ کي چيائين، "اهڙي وفادار عملدار سان سنو سلوڪ رکڻ گهرجي." سنجر خان جي وفات کان پوءِ مير فيض محمد خان سندس پٽ بهادر خان کي پاڻ وٽ نوڪريءَ ۾ رکيو ۽ ڪيس جاگير طور ڪجهه زمين به عطا ڪئي. بهادر خان پنهنجي پٽيان شير دل،

---

[1] زباني روايت: شاهنواز خان پناڻ، ساڪن خيرپور.
[2] ايضا

عبدالرحمن ۽ عبدالله خان نالي تي پٽ ڇڏي وفات ڪري ويو. سندس پٽن مان ڪنهن به نوڪري ڪانه ڪئي[1].

بهادر خان جو ننڍو پٽ عبدالله خان خيرپور جي مارڪيٽ ۾ هڪ هوٽل هلائيندو هو. هو هڪ وڏو بهادر، بيباڪ ۽ آزاد خيال ماڻهو هوندو هو. تاريخ 25 مئي 1976ع تي پنهنجي هڪ نوڪر هٿان قتل ٿي ويو.

سرائي چڱا مڙس

1. سرائي محمد صالح خان:

خيرپور ۾ جيڪي به سرائي ٿي گذريا آهن، تن سڀني جو سرموڙ سرائي محمد صالح خان خدمتگار هو. هن جو تعلق بلوچستان جي زهري قبيلي سان هو ۽ هالاڻي جي جنگ وقت مير سهراب خان سان گڏجي آيو هو. هو مير سهراب خان جي خاص صلاحڪارن مان هڪ هو. ڪيس تعميراتي ڪمن سان گهڻي دلچسپي هوندي هئي. ڪوٽڏيجي جو مشهور قلعو احمد آباد سندس ئي نظرداريءَ ۾ تيار ٿيو. هن کي جمعو خان، خميسو خان، فاضل خان ۽ روجهو خان نالي چار پٽ هئا، جن جي پٺيان خيرپور جي سرائين جا چار مشهور قبيلا جمعاڻي، خميساڻي، فاضلاڻي ۽ روجهاڻي ٿيا. اهي چار ڇٽا مير صاحب وٽ نوڪريءَ ۾ هئا ۽ وڏي اثر رسوخ وارا امير ٿي گذريا آهن[2].

2. سرائي علي گوهر خان:

هي مير سهراب خان جي پهرئين وزير شير محمد خان ٻگهئي جو ڀاءُ هو. سرائي محمد صالح خان سان به رشتيداري هيس. هو پنهنجي وقت جو وڏو امير ٿي گذريو آهي. هو ڪوٽڏيجي واري قلعي احمد آباد جو قلعدار هوندو هو ۽ نواب به سڏبو هو. هن وٽ هڪ فوجي دستو هميشه موجود رهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن سفارت جا فرض به ادا ڪندو هو. هڪ دفعي هڪ بگٽيءَ، لشڪر خان کي لڪڻ هنيو جنهن تي هن هڪ رات چوري قلعو ٽپي ڪيس قتل ڪري ڇڏيو هو. مير سهراب خان ڪيس توب جي منهن ۾ ڏئي مارائي ڇڏيو[3].

3. سرائي گهنور خان:

هي مير علي مراد خان جي اميرن ۾ هڪ برڪ ماڻهو هو جيڪو پنهنجي وقت جو وڏو سخي ۽ مهمان نواز امير ٿي گذريو آهي. هن جي والد جو نالو غلام محمد خان

---

[1] زباني احوال: عبدالله خان ولد بهادر خان پٺاڻ.
[2] وڏن کان ٻڌل روايت: سرائي واحد بخش خان خميساڻي، ساڪن خيرپور ميرس.
[3] وڏن کان ٻڌل روايت: رئيس شاهنواز خان بگٽي، ساڪن ڪوٽڏيجي.

هو. سندس اوطاق رات ڏينهن کليل هوندي هئي. هو ايڏو مهمان نواز هوندو هو جو اڌ رات تائين مسافرن جي انتظار ۾ پنهنجي ماني بہ نہ کائيندو هو[1]. هن جي خيرپور جي خميساڻين سان رشتيداري هوندي هئي[2].

ميرعلي مراد خان کان پوءِ ميرجان محمد خان ۽ سندس پٽن جو مختيارڪار ٿي رهيو. سندس عمر هڪ سؤ سالن کان مٿي هئي. ڪيس امير توڙي غريب عزت جي نگاهہ سان ڏسندا هئا. سندس تڪيہ ڪلام "الله بادشاهہ" هوندو هو. سن 1920ع ۾ وفات ڪيائين[3].

4. سرائي پيارو خان:

هي سرائي سيفل خان جو فرزند هو ۽ ذات جو خاصخيلي هو. ميرعلي مراد خان جي خاص خدمتگارن مان هو ۽ ڪوٽڏيجي جي شهر ۾ رهندو هو. سندس پڙ ڏاڏو سرائي غلام قاسم خان ميرسهراب خان سان گڏجي سنڌ ۾ آيو هو ۽ سندس دايو ٿي رهيو هو. ان کان پوءِ سندس پٽ سرائي پانڌي خان ميرسهراب خان ۽ ميررستم خان وٽ حاضر باش نوڪر ٿي رهيو. سرائي پانڌي خان کي مچندو خان، سيفل خان ۽ عبدالله خان نالي ٽي پٽ هئا ۽ ٽيئي ميررستم خان جا نوڪر هئا.

سرائي پياري خان کي ميرعلي مراد خان وٽ وڏي رسائي هئي ۽ سندس سڄي ڪئمپ جو انچارج هوندو هو. ڪيس سرائي غلام حسين خان، سرائي خان محمد خان ۽ سرائي محمد علي خان نالي ٽي پٽ هئا. جن مان سيني کان ننڍو سرائي محمد علي خان، ميرفيض محمد خان ۽ ميرامام بخش خان ٻنهي جو خاص خدمتگار ٿي رهيو[4].

سرائي خان محمد خان جو فرزند سرائي پيارو خان ثاني، ميرعلي نواز خان جي ڪئمپ ۾ هڪ معمولي نوڪر جي حيثيت ۾ داخل ٿيو ۽ پنهنجي قابليت ۽ ايمانداري سان ٿورن ئي ڏينهن ۾ ميرصاحب جو اعتماد حاصل ڪري، سندس خاص توشڪي ٿي رهيو. ميرعلي نواز خان جي وفات کان پوءِ پنهنجي زمين تي هڪ نئون ڳوٺ ٻڌي ويٺو. هن وقت هو ڪوٽڏيجي تعلقي جي سٺن زميندارن مان هڪ آهي ۽ پنهنجن پٽن ۽ پوٽن سان عزت جو وقت گذاري رهيو آهي. سندس ٻہ پوٽا نياز حسين خان ۽ محمد علي خان سرڪاري نوڪرين ۾ آهن[5].

---

[1] زباني روايت: سرائي واحد بخش خان خاصخيلي، ساڪن خيرپور.
[2] زباني روايت: سرائي واحد بخش خان خميساڻي، ساڪن خيرپور.
[3] زباني روايت: سرائي ربنواز خان رتڙ، ساڪن خيرپور.
[4] زباني احوال: سرائي پيارو خان ثاني، ساڪن ڳوٺ پيارو خان.
[5] زباني احوال: سرائي پيارو خان ثاني، ساڪن ڳوٺ پيارو خان.

5. سرائي لطف علي خان:

هي سرائي اسحاق علي خان پنيري جو فرزند هو. مير علي مراد خان جو آبدار هو ۽ هميشہ سندس خدمت ۾ رهندو هو. مٿس مير صاحب کي ماني کارائڻ ۽ پاڻي پيارڻ جي ڊيوٽي هوندي هئي. سندس والد مير صاحب جي نائب وزير چوڌري علي بخش خان سان گڏجي جيڪب آباد مان خيرپور ۾ آيو هو ۽ ڪجهہ وقت ڪوٽوار ٿي رهيو هو[1].

سرائي لطف علي خان عهدي جي لحاظ کان صرف آبدار هو پر پنهنجي قابليت ۽ اعليٰ صلاحيتن جي وسيلي مير صاحب جو مقرب خاص بڻجي ويو هو ايتريقدر جو سندس توشاخاني ۽ خانگي خزاني جو ڪم بہ ڪندو هو ۽ ڪيس اپيلن ٻڌڻ ۾ بہ مدد ڪندو هو. مير صاحب جي مهر سندس حوالي هوندي هئي ۽ سندس روبرو ڪاغذن تي هٿندو هو. ان کان سواءِ نير جي ڍل اڳاڙڻ واري عملي جي نظر داري بہ ڪندو هو[2].

سرائي لطف علي خان کي ڪرم علي خان، احمد علي خان، اسحاق علي خان، مهر علي خان ۽ محمد علي خان نالي پنج پٽ هئا، جن مان ڪرم علي خان ۽ احمد علي خان مير صاحب جا توشڪي مقرر ٿيا. سرائي احمد علي خان پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ مير علي مراد خان کي تمام ويجهڙو ٿي ويو ۽ هڪ گهڙي بہ جدا نہ ٿيندو هو. هن تي مير صاحب جي پٽس کان بہ وڌيڪ مهرباني هوندي هئي[3].

مير علي مراد خان جي وفات کان پوءِ ڏک ۾ جهنگ منهن ڪري، ديوانن وانگر رلندو رهيو. سال کن مجذوبن واري زندگي گذاري صوفين جي صحبت ۾ آيو. هڪ دفعي ڪيس پراڻو دوست سيد حسين شاهہ بهاولپوري ملي ويو. جنهن سان گڏجي روهڙي ۽ لاڙڪاڻي جو سير ڪيائين. آخرڪار صوفين جي صحبت مان بہ مزو نہ آيس ۽ مولوي قاسم علي شاهہ شيرازي وٽ ڪوٽڏيجي ۾ آيو. جنهن ڪيس پنهنجي صحبت ۾ رکيو. اتي ٿورن ئي ڏينهن ۾ سندس دماغ جاءِ تي آيو. ان هوندي بہ سندس طبيعت ملول رهي. نيٺ عراق ۽ ايران جي سفر تي وڃي امامن جي روضن جي زيارت ڪري آيو. پوءِ ڳوٺ اچي "گلدستۂ ريحان" نالي فارسي ۾ هڪ ڪتاب لکيائين، جنهن ۾ مير علي مراد خان متعلق ڪجهہ احوال سان گڏ پنهنجي سفر جو سربستو احوال لکيائين[5]. اهو ڪتاب بہ سندس هڪ سني اديب هجڻ جي ساک ڀري ٿو.

---

[1] زباني روايت: سرائي رينواز خان، ساڪن خيرپور ميرس.
[2] قليچ بيگ مرزا: "خيرپور جي تاريخ" حوالو ڏنل آهي، ص، 175 ۽ 176.
[3] زباني روايت: سرائي رينواز خان، ساڪن خيرپور ميرس.
[5] احمد علي خان سرائي: "گلدستہ ريحان"، فارسي ۾ قلمي نسخو.

سرائي احمد علي خان کان پوءِ سندس ڀائيٽو سرائي الطاف حسين خان ولد سرائي ڪرم علي خان، مير علي نواز خان جي مهمان خاني جو مهتمم اعليٰ ٿي رهيو[1]. سرائي الطاف حسين خان جو ڀاءُ سرائي اشفاق حسين خان عرف ربنواز خان، مير علي مراد خان ثاني وٽ منشي هو جيڪو اڳئين مهينيءَ ۾ وفات ڪري ويو. هو سنڌي ۽ اردو جو هڪ چڱو شاعر به هو.

6. سرائي گل شير خان:

هي سرائي ولي محمد خان جو فرزند هو ۽ بلوچن جي رودراڻي قبيلي مان هو. هن قبيلي کي خيرپور ۾ "ميرجت" به سڏيندا آهن. سرائي گلشير خان جو پڙ ڏاڏو سرائي رواچ خان، مير سهراب خان سان گڏجي خيرپور ۾ آيو ۽ ڪوٽڏيجي جي پرسان ڪجهه زمين حاصل ڪري ويٺو. هن سان سندس پٽ حاڪم خان به گڏجي آيو هو[2].

سرائي گلشير خان جي ولادت 1865ع ۾ ٿي ۽ مير عليءَ مراد خان جي آخري ڏينهن ۾ هڪ معمولي خدمتگار جي حيثيت ۾ مير صاحب جو نوڪر ٿي رهيو. ٿورن ئي ڏينهن ۾ ترقي ڪري مير احمد علي خان جو مختيارڪار بڻجي ويو. هڪ دفعي مير محمد مراد خان سان ۽ ٻئي دفعي مير فيض محمد خان سان گڏجي ڪربلا معليٰ جي زيارت ڪري آيو. مير احمد علي خان جي وفات کان پوءِ نوڪري تان استعيفا ڏيئي گهر ۾ گوشه نشين ٿي ويٺو ۽ نومبر 1945ع ۾ وفات ڪري ويو[3]. سرائي گلشير خان جو وڏو فرزند سرائي امداد علي خان مير علي مراد خان ثاني جو چيف سيڪريٽري ٿي رهيو ۽ ننڍو فرزند سرائي محمد حسن خان اڄ تائين مير صاحب جو اسٽيٽ مئنيجر آهي.

7. جمعاڻي سرائي:

ڪوٽڏيجي جو جمعاڻي خاندان ميرن وٽ وڏي اقبال ۽ عزت سان رهيو. هن خاندان جو وڏو سرائي جمعو خان مير سهراب خان جي خاص خدمتگارن مان هو. سندس پٽ وايو خان ۽ پوٽو پليو خان مير مبارڪ خان جي اميرن ۾ برڪ هئا ۽ ڪين وڏو اقتدار حاصل هو. پلئي خان کي مير مبارڪ خان جي فرزند مير نصير خان وٽ به وڏي عزت هوندي هئي. پلئي خان جو فرزند سرائي ولي محمد خان مير علي مراد خان جي خاص خدمتگارن ۾ شامل هوندو هو. سرائي ولي محمد خان جا ٻه پٽ

---

[1] زباني روايت: سرائي اعجاز حسين خان وڪيل خيرپور ميرس.
[2] زباني احوال: سرائي امداد علي خان، ساڪن ڪوٽڏيجي.
[3] زباني احوال: سرائي امداد علي خان، ساڪن ڪوٽڏيجي.

سرائي غلام محمد خان ۽ سرائي خير محمد خان، مير فيض محمد خان ۽ مير امام بخش خان وٽ وڏي عزت جا صاحب هوندا هئا. سرائي غلام محمد خان جو پٽ سرائي گل محمد خان مير علي نواز خان جو خاص دايو ٿي رهيو ۽ پڇاڙيءَ ۾ مختيارڪار به هوندو هو[1].

سرائي در محمد خان به مير علي نواز خان جو درباري امير هوندو هو. سرائي در محمد خان جو سوٽ سرائي فتح علي خان ولد سرائي خير محمد خان، مير علي نواز خان جي رازدان نوڪرن مان هو[2]. جڏهن مير علي نواز خان وليعهد واري زماني ۾ پنهنجي پيءُ کان ناراض ٿي هندستان هليو ويو هو تڏهن سرائي فتح علي خان به ساٿس ڪنو هو. هڪ دفعي شولاپور ۾ مير صاحب شينهن جو شڪار پئي ڪيو تہ مير صاحب جي جان بچائيندي، سرائي صاحب شينهن جي هٿان مارجي ويو. سندس تربت شولاپور ۾ آهي. سرائي فتح علي خان کان پوءِ سندس پاءُ سرائي عطا محمد خان مير علي نواز خان وٽ وڏو رسوخ حاصل ڪيو ۽ خدمتگاري مان ترقي ڪري نائب وزير بڻيو[3].

هن وقت هن خاندان مان سرائي گل محمد خان هاءِ اسڪول ڪوٽڏيجي ۾ ماسٽر آهي. هو هڪ ڏاڍو پيارو ماڻهو آهي.

8. سرائي عبدالحڪيم خان:

هي سارنگ فقير راجپر جو فرزند هو،جيڪو لاڙ جو ويڙل هو ۽ اتان جي مري بلوچن سان سٺا تعلقات هيس.جڏهن مير مراد علي خان خيرپور جي حڪومت جون واڳون ورتيون،تڏهن ڪجهہ مري بلوچن سان گڏ سرائي عبدالحڪيم ۽ سندس والد سارنگ فقير کي به پاڻ وٽ گهرائي، ڪوٽڏيجي جي شهر ۾ آباد ڪيائين.

سرائي عبدالحڪيم خان مير صاحب جي خاص حڪيمن مان هڪ هوندو هو. سفر توڙي حضر ۾ ساٿس ڪنو رهندو هو. هن جي وفات کان پوءِ سندس فرزند سرائي محمد بخش خان مير صاحب جو خانداني حڪيم بڻيو.ڪيس طب ۾ وڏي مهارت هئي ۽ طب جي فن ۾ ڪافي ڪتاب لکيائين. هن کي مير فيض محمد خان ۽ مير امير علي جي دربارين ۾ خاص رسوخ حاصل هوندو هو. هن کان پوءِ سندس پٽ سرائي غلام اڪبر خان طب جي علم ۾ پنهنجن وڏن کان به وڌيڪ حڪيم بڻيو ۽ ڪيس

---

[1] جمعاڻي خاندان جو شجرو: مملوڪ سرائي گل محمد خان.

[2] زباني احوال: سرائي گل محمد خان، ساڪن ڪوٽڏيجي.

[3] زباني احوال: سرائي گل محمد خان جمعاڻي، ساڪن ڪوٽڏيجي.

مير امام بخش خان ۽ مير علي نواز خان ٻنهي جي مصاحبن ۾ وڏي حيثيت حاصل هوندي هئي. هو هڪ وڏو مهمان نواز، ڪچهري جو ڪوڏيو ۽ نيڪ نيت انسان ٿي گذريو آهي. سندس وڏي فرزند سرائي محمد بخش خان ثاني وٽ سندس هٿ جو لکيل بياض موجود آهي، جيڪو تشخيص امراض جي احوال سان گڏ مجرب نسخن جو بهترين مجموعو آهي[1].

9. سرائي لڏو خان:

سرائي لڏو خان راڄپر جي وڏهرن واري پاڙي مان هو ۽ راڻيپور جي پرسان گٺ واري ڳوٺ ۾ ويندل هو. سرائي عبدالحڪيم خان جو دوست هو ۽ ان جي صلاح سان پنهنجن ٽن پٽن سرائي صفر خان، سرائي پياري خان ۽ سرائي الهڏني خان سان گڏجي مير علي مراد خان وٽ اچي نوڪري ڪيائين ۽ ڪوٽڏيجي ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. معمولي ملازمت مان ترقي ڪري ناري تعلقي جو محالڪار بڻيو. سندس ٽيئي پٽ به ميرن جي خدمتگارن ۾ شامل هئا، جن مان پياري خان سان مير علي مراد خان جو گهڻو پيار ٿي ويو. هن ڪيس پنهنجو مختيارڪار ڪري رکيو. پياري خان کان پوءِ سندس پٽ سرائي غلام رسول خان، مير احمد علي خان جو خاص ماڻهو ٿي رهيو ۽ ترقي ڪري مير صاحب جو مختيارڪار بڻجي ويو. مير احمد علي خان جي وفات کان پوءِ سندس صاحبزادن وٽ به ساڳي نوڪري تي قائم رهيو. سرائي غلام رسول خان کي سندس خدمتن جي صلي ۾ مير فيض محمد خان، مير امام بخش خان ۽ مير علي نواز خان وٽان مختلف موقعن تي پروانا ۽ انعام ملندا هئا. وقت جا ٽيئي حاڪم پنهنجن خطن ۾ ڪيس پنهنجن پٽن وانگر (مانند فرزندان) لکندا هئا. هو هڪ وڏو دورانديش ۽ تجربيڪار آدمي ٿي گذريو آهي[2].

10. سرائي مبارڪ خان:

هي سرائي الله اوباهئي خان سهاڳ جو فرزند هو. سرائي الله اوباهيو مير علي مراد خان جي نوتڪاڻين واري ديري جو نوڪر هو. آهستي آهستي ترقي ڪري عام مختار ٿي رهيو. ڪيس مبارڪ خان ۽ علي بخش خان نالي ٻه فرزند هئا. جيڪي مير شاهنواز خان وٽ روزانو ڇهن پئسن جي حساب سان نوڪري ڏيندا هئا. ٻئي ميرن جي ٻارن سان گڏ پڙهندا به رهيا. سرائي مبارڪ خان نوڪري واري زماني ۾ ئي فارسي ۾ چڱي مهارت حاصل ڪري ويو. جڏهن ڪجهه وڏو ٿيو. تڏهن مير فيض محمد خان وٽ پندرهن روپين ماهوار جي حساب سان ملازم ٿيو. اهو مير فيض

---

[1] زباني احوال: سرائي گل محمد بخش راڄپر، ساڪن ڪوٽڏيجي.

[2] زباني احوال: سرائي لطف علي خان، ساڪن ڪوٽڏيجي.

محمد خان جي وليعهديءَ جو زمانو هو. هڪ دفعي محلاتي سازش هيٺ هڪ ٻانهيءَ مير صاحب جي طعام ۾ زهر ملايو. اها خبر سرائي مبارڪ خان کي پئجي وئي ۽ مير صاحب کي طعام کائڻ کان منع ڪيائين. مير صاحب ٻانهيءَ کي گهرائي سچي ڪرائي. سرائي صاحب جي انهيءَ وفاداري تي مير فيض محمد خان ڏاڍو راضي ٿيو ۽ ڪيس ماني کارائڻ جو داروغو مقرر ڪيائين. جڏهن مير علي مراد خان وفات ڪئي ۽ مير فيض محمد خان گادي تي ويٺو. تڏهن سرائي مبارڪ خان کي پنهنجو توشڪي مقرر ڪيائين. مير صاحب جو سرائي صاحب تي وڏو اعتماد هوندو هو ۽ سندس چوڻ ڪڏهن به نه موٽائيندو هو. مير صاحب جي مهر به مبارڪ خان جي حوالي هوندي هئي. مير فيض محمد خان جي وفات کان پوءِ مير امام بخش خان جي وقت ۾ به سرائي مبارڪ خان جي بخت جو ستارو بلند رهيو. مير صاحب ڪيس هڪ گهڙي به پاڻ کان پري نه ڪندو هو. هو مير صاحب جي زبان بڻجي ويو هو. مير امام بخش خان جي وفات، کان پوءِ پنهنجي گهر گوشه نشين ٿي ويٺو. ڪيس گهر ويٺي مير علي نواز خان ڏيڍ سؤ رپيا موڪليندو رهندو هو. ٽن سالن بعد سرائي مبارڪ خان وفات ڪري ويو ۽ پنهنجي پنيان به پٽ سرائي امداد علي خان ۽ سرائي غلام سرور خان نالي ڇڏي ويو.

سرائي مبارڪ خان جو وڏو پٽ سرائي امداد علي خان مير نواز علي خان جي ڪئمپ ۾ آيو ۽ ٽيهن روپين جي پگهار سان معمولي نوڪر بڻيو. هن به آهستي آهستي ايمانداري سان نوڪري ڏيئي مير صاحب جو اعتماد حاصل ڪيو ۽ توشڪي بڻجي ويو. اهو مير علي نواز خان جي عشق وارو زمانو هو. جڏهن سندس نڪاح ۾ آيل محبوبه بيبي اقبال بيگم عرف بالي ساڻس ناراض ٿي لاهور ۾ وڃي رهي ۽ مير صاحب جي جواهرات مان اڍائي لکن جو ياقوت، ست هزارن جو هيرو ۽ ٽيهن هزارن جو زمرد به کڻي ويئي. مير صاحب جي حڪم سان سرائي صاحب لاهور وڃي بيگم صاحبه کي پرچائڻ لاءِ رهيو. ڏيڍ سال لاهور ۾ رهڻ بعد هن بيگم صاحبه کي راضي ڪري ورتو. طالب ۽ مطلوب ٻيئي هڪ ٻئي سان راضي ٿيا ۽ سرائي صاحب جي اقبال ۾ اضافو آيو. هن کي انعام ۾ هڪ سؤ ايڪڙ زمين جا جاگير طور ڏنا ويا ۽ ڪيس ڪئمپ شاهي جو مدار المهام بڻايو ويو. هو مير صاحب جي زندگي جو سارو عرصو شان ۽ شوڪت سان نوڪريءَ ۾ رهيو. مير صاحب جي وفات کان پوءِ پنهنجي ڳوٺ ٽالپر وڏا ۾ زميندار ٿي رهيو ۽ 1952ع ۾ وفات ڪري ويو. هاڻي

سندس چار پٽ غلام شبير خان، عطا محمد خان ۽ الطاف حسين خان سرڪاري نوڪرين ۾ آهن ۽ سفيد پوشيءَ جي زندگي گذاري رهيا آهن[1].

اُنڙن جو خاندان:

ڪوٽڏيجيءَ جا انڙ اصل ۾ نواب شاهه ضلعي جا آهن. هنن جي مورث اعليٰ محمد عاقل خان جا خيرپور جي حاڪم مير فيض محمد خان اول سان سٺا تعلق هوندا هئا ۽ وٽس هميشه ايندو رهندو هو. نيٺ هڪ ڏينهن مير صاحب هن کان نياڻي جو سڳ گهريو. جيڪو هن خوشي سان ڏيڻ قبول ڪيو. مير صاحب جي شادي کان پوءِ هو پنهنجي خاندان سميت ڪوٽڏيجي ۾ اچي رهيو. ميرن سان تعلقات سبب سرائي سڏجڻ ۾ آيو. سرائي محمد عاقل خان جو پٽ سرائي لعل بخش خان ۽ پوٽو سرائي شاهه بخش خان به ميرن سان سٺا تعلقات رکندا آيا. پر ميرن وٽ نوڪري نه ڪيائون. هو زمينداريءَ جو شغل جاري رکندا آيا. سرائي شاهه بخش خان کي سرائي محمد حسين خان ۽ سرائي نذر حسين خان نالي به پٽ ڄاوا. جيڪي پڙهي علم جا اڪابر ٿيا. سرائي محمد حسين خان زمينداري ۾ مشغول رهيو ۽ سرائي نذر حسين خان پوليس ۾ سب انسپيڪٽر ٿي رٽائر ڪيو. هن وقت ٻئي ڀائر ڪوٽڏيجي ۾ سفيد پوشيءَ جي زندگي گذاري رهيا آهن. سندن پٽ ۽ پوٽا سرڪاري نوڪرين ۾ آهن[2].

سرائي علڻ خان:

سرائي علڻ خان خاصخيلي مير محمد مراد خان ٽالپر جو مختيارڪار هوندو هو ۽ مير صاحب جو سمورو ڪاروبار سنڀاليندو هو. سندس گهر موجوده فوجداري جي پرسان اتر اوپر طرف تي هوندو هو. مير فيض محمد خان جي زماني ۾ سيني سرڪاري تقريبن ۽ ميلي ملاکڙي يا ڪيل تماشي جو بندوبست سرائي گنهور سان گڏجي ڪندو هو. هو هڪ وڏو هردلعزيز سخي مرد ۽ ڏگهي نظر وارو ماڻهو هو. سندس دسترخوان تمام ڪشادو هو. ڪيترائي بيروزگار سندس اوطاق تان پلبا هئا. وڏي شان شوڪت ۽ ٺٺ ٺانگر سان رهندو هو. ڪيس خيرپور رياست جي اميرن ۾ وڏي حيثيت هوندي هئي. هو پهلوانن ۽ ملهن جي سرپرستي به ڪندو هو[3].

---

[1] امداد علي خان، سرائي: "سهاڳن جو احوال"، قلمي مسودو، مملوڪ سرائي غلام شبير خان، ساڪن ڳوٺ ٽالپر وڏا.

[2] زباني احوال: سرائي نذر حسين خان اُنڙ، ساڪن ڪوٽڏيجي.

[3] زباني احوال: سرائي واحد بخش خان خاصخيلي، ساڪن خيرپور.

سرائي ڏنل خان:

هي سنڌ جي مشهور معروف ڏاريجا قوم مان هو ۽ هيسباڻين جي ڳوٺ جو ويڙل هو. سرائي علڻ خان جي عملي ۾ هڪ معمولي نوڪر جي حيثيت سان داخل ٿيو. ٿوري ئي وقت ۾ سرائي صاحب ۽ مير صاحب جو اعتماد حاصل ڪري ترقي ڪيائين. سرائي علڻ خان سان رشتيداري به هيس. سرائي علڻ خان کان پوءِ ان جو جانشين بڻيو ۽ مختيارڪاري جي عهدي تي پهتو[1]. هي به سرائي علڻ خان وانگر وڏو مهمان نواز ۽ هردلعزيز ماڻهو هوندو هو. ميرن جي خاندان جو بنيادي خدمتگار هو. سخن جو سچو ۽ مانيءَ جو ملهه هوندو هو. سندس اوطاق پراڻي ۽ ڍڻل هئي، جتي ماڻهن جا ميلا متل هوندا هئا[2].

---

[1] زباني احوال: سرائي واحد بخش خان خاصخيلي، ساڪن خيرپور.

[2] علي محمد شاهه راشدي پير: "اهي ڏينهن اهي شينهن"، حوالو ڏنل آهي، ص 71، 72.

سرائي محمد حسين خان انڙ

سرائي محمد عاقل خان انڙ

سرائي ڏنل خان ڏاريجو

قاضي غلام علي خان

قاضي غلام قادر خان

سيد بدل شاهه

سيد پناهه علي شاهه

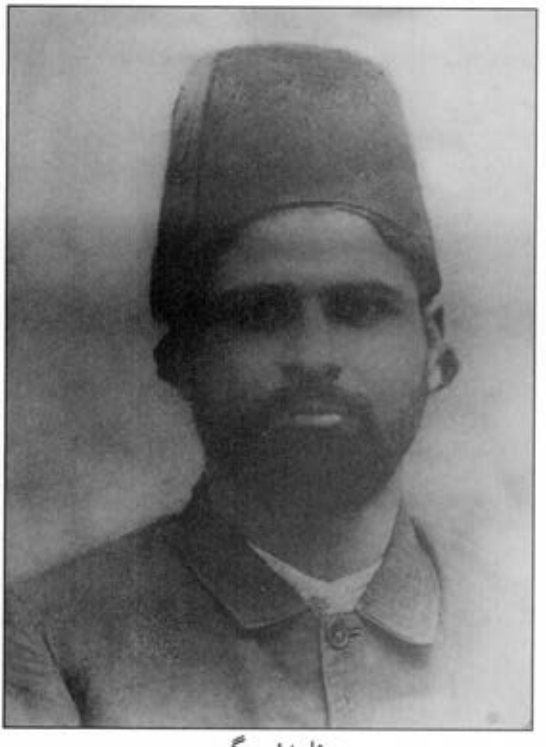

مرزا ہدیل بیگ

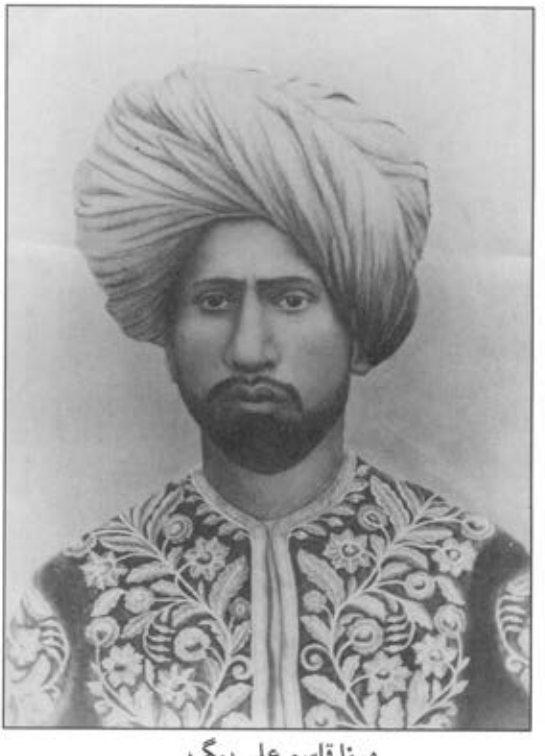

مرزا قاسم علي بيگ

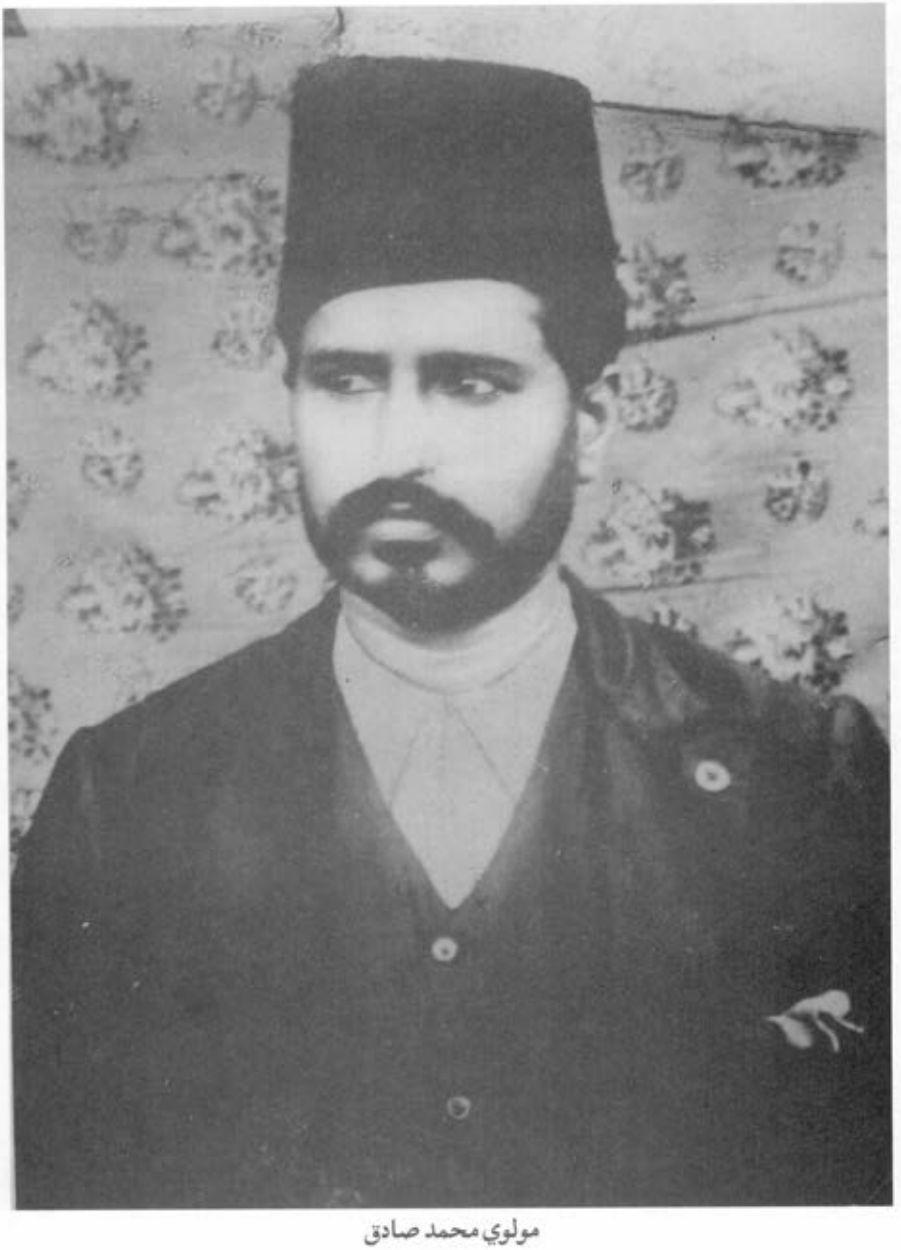

مولوي محمد صادق

مخدوم، قاضي ۽ عالم

کهڙن جا مخدوم:

کهڙن جا مخدوم رسول پاڪ صہ جن جي چاچي حضرت عباس جي اولاد مان آهن. سندن وڏو ڏاڏو مخدوم محمد ابراهيم، بغداد جي خليفي معتصم عباسي جي ڏينهن ۾ دين جي تبليغ لاءِ سنڌ ۾ آيو جنهن جي اولاد مان ڪيترائي برگزيده بزرگ پيدا ٿيا، جيڪي پنهنجي پنهنجي وقت ۾ ديني اقتدار قائم رکندا آيا. انهيءَ خاندان جا پنج گادي نشين، مخدوم عبدالله، مخدوم جمال الدين، مخدوم عبيدالله، مخدوم يحيٰ ۽ مخدوم محمد هڪ ٻئي پٺيان، حيدرآباد جي پرسان، ڪلور واري ٽڪريءَ وٽ مقيم رهيا. ڪين "ڪلور واله بزرگ" سڏيو ويندو هو. اهو لفظ ڪلور واله بگڙي "ڪلهوڙا" بڻجي ويو[1]. ان کان پوءِ مخدوم احمد 870 هجري ۾ ٿتي ۾ وفات ڪئي، جتي سندس فرزند مخدوم اسد الله لڏي اچي ويٺو. مخدوم اسد الله 966 هجري ۾ تبليغي دورو ڪندي، گمبٽ جي پرسان پيريءَ جي ڳوٺ ۾ وفات ڪئي، تنهن ڪري سندس فرزند مخدوم جمال الدين ثاني اتي اچي سڪونت اختيار ڪئي. ان کان پوءِ سندس فرزند مخدوم يحيٰ ثاني به پيريءَ ۾ ئي رهيو جتان ان جو پٽ مخدوم عبدالخالق لڏي اچي کهڙن جي شهر ۾ ديني درسگاهه قائم ڪري ويٺو. سندس وفات 1063 هجري ۾ ٿي[2].

مخدوم عبدالخالق کان پوءِ کهڙن ۾ مخدوم محمد عاقل اول، مخدوم محمد، مخدوم عبدالرحمن شهيد ۽ مخدوم محمد هڪ ٻئي پٺيان سجاده نشين ٿيندا آيا. مخدوم عبدالرحمن شهيد جو ننڍو پٽ مخدوم احمدي، پنهنجي وڏي ڀاءُ مخدوم محمدي جي وفات کان پوءِ سن 1171 هجري ۾ گاديءَ تي ويٺو. هو ڪلهوڙن جي آخري ۽ ٽالپرن جي اوائلي دور جو وڏي ۾ وڏو عالم هو. ڪيس وقت جا حاڪم به قدر

---

[1] الله بخش مخدوم، عاصي: "تذڪره مخاديم کهڙا." قلمي نسخو مملوڪ راقم الحروف.

[2] ايضا:

جي نگاهه سان ڏسندا هئا. هن جي ئي ڏينهن ۾ برهان نالي هڪ بدعتي فقير پيدا ٿيو جيڪو شعبده بازين جي ذريعي مير فتح علي خان کي به پنهنجو معتقد بڻائي چڪو هو. مخدوم صاحب حيدرآباد وڃي ساڻس مناظرو ڪيو ۽ ڪيس گرفتار ڪري کهڙن ۾ وٺي آيو. هو ڇهن مهينن تائين مخدوم صاحب جي قيد ۾ هو. هڪ رات پير محمد راشد کي ريهي ريبي بند ڪشادا ڪرائي هميشه لاءِ فرار ٿي ويو[1].

گمبٽ ۽ راڻيپور جي پيرن جا وڏا سيد محمد شاهه ۽ سيد احمد شاهه جڏهن بغداد کان سنڌ ۾ آيا هئا، تڏهن پورا ٻارهن مهينا مخدوم احمدي جي اوطاق ۾ قيام پذير هئا. ٻنهي ڀائرن جا مخدوم صاحب سان دوستاڻا ۽ گهاڻا تعلقات هئا. هو پير پاڳارن جي وڏي پير محمد راشد سائين جو به استاد هو. افغانستان ۽ سنڌ جا سمورا حاڪم ڪيس عزت جي نگاهه سان ڏسندا هئا. هن 1203 هجري ۾ وفات ڪئي[2].

مخدوم احمدي جي وفات کان پوءِ سندس وڏو فرزند مخدوم محمد عاقل ثاني خلافت جي گاديءَ تي ويٺو. هو هڪ وڏو موحد هو ۽ رات ڏينهن محمدي دين کي وڌائڻ ۽ بي ديني جي پاڙن پٽڻ ۾ مصروف رهندو هو. بي دين سندس پاڇي کي ڀڄندا ۽ ڇرڪندا هئا. وقت جا حاڪم سندس معتقد هوندا هئا ۽ سندس ديني ڪمن ۾ ڪا به دست اندازي نه ڪندا هئا. جتي ڪٿي سندس ڏاڪو ڇميل هوندو هو. جيڪڏهن ڪو غير مسلم هيڪر ڪلمو پڙهندو هو ته پوءِ ان کي زوري مسلمان ڪندو هو. هڪ دفعي مير سهراب خان جي مختيارڪار ديوان واڌومل ۽ سندس پٽ ڏنيچند کي زوري مسلمان ڪيائين ته ڪجهه ميرن اعتراض ڪيو. مخدوم صاحب ساڻن وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويو مگر راڻيپور جي پيرن وچ ۾ پئي جهڳڙو ٽاري ڇڏيو.

مخدوم صاحب جي زماني جا مشهور مجذوب گنگو فقير ۽ قاسم علي شاهه به ڪڏهن ڪڏهن ڪپڙا ڍڪي اچي وٽس ويهندا ۽ رهاڻ ڪندا هئا. هڪ دفعي سچل سرمست جو شطحي (خلاف شريعت) ڪلام ٻڌي مخدوم صاحب درازن ۾ وڃي ڪيس تعزير ڏيڻ لاءِ تيار ٿيو. سچل سرمست سندس تيار ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي کهڙن ۾ آيو ۽ مخدوم صاحب ساڻ ملي چيائين، "بندي کي ڪهڙي مجال آهي جو شريعت جي خلاف وڃي." ان تي مخدوم صاحب ڪيس آئنده لاءِ هدايت ڪئي[3].

هڪ دفعي 1219 هجري ۾ افغانستان جو بادشاهه شاهه شجاع سنڌ تي حملو ڪرڻ ٿي آيو ته خيرپور ۽ حيدرآباد وارن ميرن جي استدعا تي مخدوم صاحب، پير

---

[1] الله بخش مخدوم عاصي: حوالو ڏنل آهي.
[2] ايضًا
[3] الله بخش مخدوم عاصي، حوالو ڏنل آهي.

محمد راشد ءِ پير صالح شاهہ راڻيپوري سان گڏجي شاهہ شجاع کي واٽ تان واپس ڪري آيو هو.مخدوم صاحب سن 1232 هجري ۾ برقعو مٽايو[1].

مخدوم محمد عاقل جي وفات بعد سندس وڏو پٽ محمد ضياء الدين مسند نشين ٿيو مگر ساٺس عمر وفا نہ ڪئيءِ ڇهن مهينن ۾ فوت ٿي ويو ءِ سندس ننڍو ڀاءُ مخدوم عبدالخالق ثاني گادي تي ويٺو. هو قرآن، حديث ءِ فقهہ جي علم جو وڏو ماهر هو. سنڌ جي عالمن ۾ ڪيس وڏي حيثيت حاصل هئي. ڪيترائي ڪتاب لکيائين، جن مان سندس ٻن جلدن ۾ بياض ءِ منتخب جامع صغير مشهور آهن.ساڍا ستٽيهہ سال مخدومي جي خلافت کي رونق بخشي 1268 هجري ۾ رحلت ڪري ويو. سندس وفات جو سال "چراغ دين" مان نڪري ٿو[2].

مخدوم عبداخالق ثاني جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ مخدوم محمد عاقل ثالث عرف مخدوم پير محمد سجاده نشين ٿيو جيڪو پنهنجي وقت جو وڏو عالم ءِ اعليٰ درجي جو شاعر هو. هن پنهنجي پنيان ڪيتريون ئي تصنيفون ڇڏيون. قرآن پاڪ جي آخري پاري جو فارسيءَ ۾ تفسير "منبع المعاني" ءِ ٻيا ڪيترائي حديث ءِ فقهہ جا رسالا لکيائين، جي سندس ديني علم جي ڪمال جو ثبوت ڏين ٿا.سندس مشهور ڪتابن تاريخ آئينہ جهان نما، چار درويش، انشائي فارسي، رياض المحافل، ديوان غزليات، مڪتوبات ءِ انشائي مرغوبي جي مطالعي مان سندس ادبي حيثيت جو اندازو لڳائي ٿو سگهجي.سندس نظم خواه نثر جي تحريرن ۾ معنوي توڙي لفظي صنعتن جو تمام گهڻو استعمال ٿيل آهي.مثال طور هڪ طويل خط، جيڪو پنهنجي دوست قاضي غلام محمد ڏانهن لکيو هئائين.ان جي هر هڪ فقري مان قاضي غلام محمد جي نالي جا عدد برآمد ٿين ٿا. سندس انتقال تاريخ 6 شعبان، 1293 هجري تي ٿيو[3].

هن کان پوءِ سندس وڏي پٽ مخدوم عبدالخالق ثالث عرف مخدوم دين محمد مخدومي جي مسند کي زينت بخشي. هي بہ پنهنجن وڏن جي سنت تي عمل ڪري، دين جي عظمت قائم رکڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. هن جي ڏينهن ۾ سنڌ تي انگريزن جي حڪومت جو تسلط قائم ٿي چڪو هو. هڪ دفعي گمبٽ تعلقي جي ڳوٺ بهاري ۾ سپاڳي نالي هڪ هندوءَ کي زوريءَ مسلمان ڪيائين، جنهن تي مير مراد علي خان ڪيس جماعت سميت احمد آباد جي قلعي (ڪوٽڏيجي) ۾ پنج مهينا

---

[1] ايضا:

[2] ايضا

[3] الله بخش مخدوم، عاصي: حوالو ٽڻل آهي.

قيد ۾ رکيو. مخدوم صاحب جي جماعت سمهن هٽندي بي اختيار ڪجهه بددعا جا فقرا ڪڍيا، جيڪي حرف بحرف پورا ٿيا ۽ مير صاحب مجبور ٿي مخدوم صاحب کي سندس جماعت سميت آزاد ڪيو. هو تاريخ پهرين صفر، 1316 هجري تي هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو.[1]

مخدوم عبدالخالق ثالث جي وفات کان پوءِ سندس فرزند مخدوم محمد عاقل رابع عرف مخدوم شفيع محمد سجاده نشين ٿيو. هو هردلعزيز، مهمان نواز ۽ عالم شخص هو. اميرن توڙي غريبن سان سٺو رستو هلندو هو. ويجهڙائي ۾ ٻه پٽ نيڪ محمد ۽ پير محمد ڇڏي وفات ڪري ويو آهي. هن وقت مخدومي جي پڳ مخدوم نيڪ محمد کي ورثي ۾ ملي آهي.

(ب) ڪوٽڙي ڪبير جا مخدوم:

ڪوٽڙي ڪبير جا مخدوم عرب جي مشهور صديقي قبيلي سان واسطو رکن ٿا. سندن موروث اعليٰ محمد اسحاق پنهنجي پٽ سخي هارون سميت محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ ۾ آيو ۽ مڪران ۾ اچي ويٺو سخي هارون جي اولاد مان مخدوم محمود ڪوٽڙيءَ جي پرسان اچي رهيو. هو پنهنجي زماني جو وڏو عالم ۽ معرفت جو صاحب ٿي گذريو آهي. مخدوم محمود جي وفات کان پوءِ مخدوم محمد معرفت جي مسند تي ويٺو. هيءُ به پنهنجن وڏن وانگر وڏو فيض جو صاحب ٿي گذريو آهي. مخدوم محمد خان کان پوءِ سندس فرزند مخدوم محمد ڪبير انين صدي هجري ۾ ڪوٽڙي جو شهر وسايو ۽ اهو شهر سندس نالي پٺيان ڪوٽڙي ڪبير سڏجڻ لڳو. ڪيس رحمت شاهه، محمد قاسم، الله دوست ۽ الهيار نالي چار فرزند ٿيا ۽ چارئي باعمل عالم ۽ باڪمال بزرگ ٿيا. سڄي سنڌ ۾ سندن علم ۽ فيض جو چرچو عام ٿي ويو. مخدوم الهيار وڏو متوڪل ۽ پرهيزگار شخص هوندو هو جيڪو سخي الهيار جي نالي سان مشهور آهي.

مخدوم رحمت شاهه جا به فرزند مخدوم وجهه الدين ۽ مخدوم عبدالاول عرف مير اول به وڏا اهل الله ٿي گذريا آهن. مخدوم وجهه الدين کان پوءِ سندس فرزند مخدوم محمد عاقل عرف صاحبڏنو اول مخدوميءَ جي گادي تي ويٺو ۽ معرفت جو فيض جاري رکندو آيو. مخدوم محمد عاقل کان پوءِ سندس فرزند مخدوم يار محمد سجاده نشين ٿيو. سندس ولادت 8 ذوالقعد، 1149 هجري ۾ ٿي ۽ وفات 1219 هجري ۾ ڪيائين. هو ڪلهوڙن جي آخري دور ۾ ڄائو ۽ ميرن جي اوائلي دور ۾ وفات ڪيائين. خيرپور جو حاڪم مير سهراب خان سندس معتقد هوندو هو. پاڳارن جي

---

[1] الله بخش، مخدوم عاصي: حوالو ڏنل آهي.

درگاهہ جو وڏو پير محمد راشد سندس شاگرد هو. مخدوم يار محمد کان پوءِ سندس پٽ صاحبڏنو ثاني سجاده نشين ٿيو. هي بہ وڏي فيض ۽ برڪت جو صاحب هو. مخدوم صاحب ڏني ثانيءَ کان پوءِ سندس پٽ مخدوم فتح الدين ۽ پوٽو مخدوم نور محمد هڪ ٻئي پنيان مخدوميءَ جي گاديءَ تي ويٺا. مخدوم نور محمد کي نرينو اولاد ڪونہ هو. تنهن ڪري سندس وفات کان پوءِ ان جو ڀاٽيجو ميان غلام قادر مسند نشين ٿيو جيڪو تاحال وڏڙن جا ڪک وسايو وينو آهي. هو هڪ وڏو خوش خلق، مهمان نواز ۽ تاريخدان شخص آهي. سندس صحبت ڏاڍي قربائتي آهي. هي مخدوم وجهہ الدين جي ڀاءُ مخدوم عبدالاول جي اولاد مان آهي. سندس والد بزرگوار مخدوم عبدالاول ثاني بہ هڪ اهل دل درويش ٿي گذريو آهي. سندس وفات 1909ع ۾ ٿي هئي. مخدوم عبدالاول ثاني مخدوم عزت الله ثانيءَ جو فرزند هو. جنهن 1293 هجري ۾ وفات ڪئي هئي. مخدوم عزت الله ثاني مخدوم عبدالواحد بن عزت الله اول بن مخدوم عبدالاول جو فرزند هو[1].

(ٽ) لقمان جا قاضي:

ميرن جي زماني ۾ لقمان شهر ۾ قاضين جا چار خاندان اچي ويٺا. انهن چئني خاندانن ۾ وڏا عالم ۽ فاضل شخص ٿي گذريا آهن. انهن جو خاص ڪم هوندو هو ميرن جي ٻارن کي پڙهائڻ ۽ ميرن لاءِ بهترين ۽ نادر ڪتابن جا نسخا لکڻ. هنن جون عورتون ميرن جي عورتن کي قرآن پاڪ کان سواءِ سنڌي ۽ فارسي ۾ بہ تعليم ڏيندڙيون هيون. درس تدريس ۽ ڪتابت جي ڪم کان سواءِ ڪجهہ قاضي ميرن جا خاص مصاحب بہ ٿي رهندا هئا. انهن چئن خاندانن مان ٽي قطب شاهي ۽ علوي اعوانڙ هئا ۽ هڪ روهڙي جي قريشين مان هو. هتي هر خاندان جو مختصر ذڪر ڪجي ٿو.

پهرين خاندان جو وڏو قاضي گل محمد اعوانڙ هو جنهن جا پٽ قاضي ابو طالب، قاضي دين محمد ۽ قاضي محمد ڪامل ميرسهراب خان وٽ وڏي اثر ۽ رسوخ وارا هئا. قاضي ابو طالب روهڙي، پني عاقل ۽ گهوٽڪي ۾ مختيارڪار هوندو هو. وڏي عزت ۽ اقبال وارو ماڻهو هو. قاضي دين محمد هڪ وڏو عالم هو ۽ سارو وقت درس تدريس ۾ گذاريندو هو. قاضي محمد ڪامل هڪ اعليٰ درجي جو اديب ۽ ميرسهراب خان جو درباري شاعر هوندو هو[2].

---

[1] زباني احوال: ميان غلام قادر سجاده نشين درگاهہ ڪوٽڙي ڪبير.

[2] ابو طالب، قاضي ثاني: "قاضيان لقمان" فارسي ۾ تعليمي مسودو، مملوڪ قاضي صاحب جي بيوه.

قاضي ابو طالب جو فرزند قاضي گل محمد ثاني هڪ سٺو حڪيم هو.قاضي ڪامل جا ٻه فرزند قاضي عبدالصمد ۽ قاضي نواز علي پنهنجي وقت جا سٺا عالم ۽ بهترين ڪاتب هوندا هئا. قاضي عبدالصمد جا ٻه پٽ قاضي الهرڪيو ۽ قاضي فضل محمد ميرن جي ٻارن کي تعليم ڏيندا هئا.مير فيض محمد خان کين عزت جي نگاهه سان ڏسندو هو. قاضي نواز علي جو پٽ قاضي احمد ۽ سندس پوٽو قاضي علي به بهترين ڪاتب ٿي گذريا آهن.[1]

قاضين جو ٻيو خاندان قاضي محمد صادق ۽ قاضي عبدالرحيم جي نالن سان مشهور آهي.ٻنهي قاضين قاضي گل محمد اعوان جي خاندان سان مٽيون مائٽيون ڪيون.قاضي محمد صادق جا ٽي پٽ قاضي عبدالغني، قاضي جمال الدين ۽ قاضي لطف علي سٺا حڪيم ۽ بهترين خوش نويس هئا. سندن هٿ جا لکيل ڪتاب خطاطيءَ جو بهترين مثال پيش ڪن ٿا.قاضي عبدالغني کي قاضي غلام محمد، قاضي محمد صادق عرف الهڏنو،قاضي خدابخش ۽ قاضي نبي بخش نالي چار پٽ هئا ۽ چارئي پنهنجي وقت جا وڏا عالم ۽ خوش نويس هئا.قاضي خدا بخش جو فرزند قاضي ابو طالب ثاني آخري زماني ۾ هڪ بهترين ڪاتب ٿي گذريو آهي. هن جو سمورو عرصو خيرپور رياست جي فارسي رڪارڊ جي سنڀال ۾ گذريو. پراڻي فارسي رڪارڊ جو ترجمو هن کان ڪرائيندا هئا.سندس اکر موتين جي داڻن وانگر هوندا هئا. هو هڪ سٺو شاعر به هو ۽ سنڌي زبان ۾ سٺيون ڪافيون چوندو هو.

قاضي جمال الدين جو پٽ قاضي نور محمد هڪ فقير تن انسان هوندو هو—سمورو وقت فقيرن جي صحبت ۾ گذاريندو هو. قاضي محمد صادق وڏي جو ڀاءُ قاضي عبدالرحيم هڪ يگانو ۽ بي نظير عالم هوندو هو. سندس فرزند قاضي عبدالله هڪ عالم هجڻ سان گڏ وڏو اديب به هو. انشاء جي فن ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هو. ڪافي تصنيفون ۽ تاليفون ڇڏيائين، جيڪي سندس اولاد وڃائي ڇڏيون[2].

قاضي عبدالله جا ٽي پٽ قاضي عبدالرحيم ثاني، قاضي ٻيل ۽ قاضي خير محمد لاثاني حڪيم ۽ چڱا اديب ٿي گذريا آهن. قاضي عبدالرحيم ثانيءَ جا چار پٽ قاضي دوست محمد، قاضي شير محمد، قاضي فيض محمد ۽ ڪوڙل به سٺا حڪيم ۽ عالم هئا. قاضي خيرمحمد جا ٽي فرزند قاضي خدا داد عرف تڳيل، قاضي علي محمد ۽ قاضي غلام نبي به حڪمت جو ڌنڌو ڪندا هئا. قاضي علي محمد جا ٻه پٽ قاضي محمد عاقل ۽ قاضي محمد بخش درويش صفت انسان هئا ۽ اهي به

---

[1] ابو طالب: ثاني، قاضي: "قاضيان لقمان." حوالو ڏنل آهي.
[2] ايضا

لقمان ۾ حڪمت ڪندا هئا[1].

لقمان جي قاضين جو ٽيون خاندان قاضي سچيڏني سان شروع ٿئي ٿو. هن خاندان وارا بلوچن جي هوت قبيلي مان آهن. قاضي سچيڏنو ۽ سندس پٽ قاضي الهبندو، قاضي ضياء الدين ۽ قاضي ضياء الحق اصل ۾ هالن جي ڀرسان سالارو نالي هڪ ڳوٺ ۾ رهندا هئا. جتان مير سهراب خان جي دعوت تي خيرپور جي ڀرسان لقمان ۾ اچي رهيا. هنن کي مير سهراب خان ۽ مير رستم خان وٽ وڏي رسائي هوندي هئي ۽ پنهنجي وقت جا بي نظير حڪيم ٿي گذريا آهن[2].

قاضي ضياء الدين جو پٽ قاضي پير محمد ۽ قاضي الهبندي جا پٽ قاضي گل محمد ۽ قاضي خوش محمد ٽيئي نہ فقط سٺا حڪيم هئا، پر پنهنجي وقت جا سٺا عالم بہ هئا. قاضي پير محمد جا ٽي فرزند قاضي عبدالحق، قاضي محمد انس ۽ قاضي احمد پنهنجي زماني جا جيد عالم ۽ سٺا حڪيم هئا. اهي مير رستم خان جا خاص مقرب هوندا هئا. سندن هٿن جا لکيل بياض خطاطي جا شاهڪار آهن[3].

قاضي عبدالحق کي قاضي گل محمد ثاني، قاضي محمد علي، قاضي محمد عباس، قاضي محمد بخش ۽ قاضي واحد بخش نالي پنج پٽ هئا ۽ پنجئي پنهنجي وقت جي بهترين حڪيمن مان هئا. قاضي محمد بخش کي بہ قاضي محمد حسن، قاضي غلام حسين، قاضي محمد باقر، قاضي محمد محسن ۽ قاضي اميد علي نالي پنج پٽ هئا. انهن بہ پنهنجو حڪمت وارو آبائي ڌنڌو جاري رکيو[4].

قاضي محمد حسن جا بہ پٽ قاضي سچيڏنو ثاني ۽ قاضي عبدالحق ثاني سنڌ ۽ خيرپور رياست ۾ وڏن عهدن تي رسيا. قاضي سچيڏنو سنڌ جي آزمودگار ڪليڪٽرن مان هڪ هو ۽ قاضي عبدالحق سول سرجن ۽ ڊائريڪٽر هيلٿ ٿي رهيو. هاڻي بہ سندس اولاد سرڪاري نوڪرين ۾ آهي. قاضي عبدالحق وڏي جو پوٽو قاضي غلام حسين خيرپور جي پرائمري اسڪول ۾ استاد آهي.

قاضين جو چوٿون خاندان روهڙي مان آيو. جنهن جو مورث اعليٰ قاضي محمد بقا هڪ وڏو درويش هوندو هو. سندس فرزند قاضي محمد حسن هڪ لاثاني حڪيم ٿي گذريو آهي. خيرپور جا سيئي مير سندس عزت ڪندا هئا. سندس چار پٽ قاضي محمد مسعود، قاضي علي نواز، قاضي خداداد ۽ قاضي غلام حيدر سيئي پنهنجي وقت جا وڏا حڪيم هوندا هئا. مير علي مراد خان سيني کي پنهنجي

---

[1] ابو طالب ثاني، قاضي: "قاضيان لقمان" حوالو ڏنل آهي.
[2] ايضا
[3] ايضا
[4] ايضا

ڪچهري ۾ گهرائي انعام ڏيندو هو. قاضي علي نواز جا ٻه پٽ قاضي عبدالرؤف ۽ قاضي محمد حسين ثاني به لاجواب حڪيم ٿي گذريا آهن. قاضي محمد حسين اول مير مبارڪ خان جو خاص حڪيم هوندو هو. قاضي محمد حسين ثاني جا ڇهه پٽ قاضي خدا داد ثاني، قاضي عبدالرؤف ثاني، قاضي ممتاز علي، قاضي بهاء الدين ۽ قاضي علي نواز ثاني به سٺا حڪيم هئا. قاضي خداداد ثاني جو گهڻو وقت ڪنڌرن جي پرسان ٽنڊي علي آباد وارن ميرن سان گذرندو هو. قاضي علي نواز ثاني اسي سالن جي عمر ۾ شادي ڪئي ۽ ڪيس ٻه پٽ ڇاوا. اهي ذڪر ڪيل سمورا قاضي پنهنجي زماني جا مڃيا مڃايا حڪيم ٿي گذريا آهن[1].

روهڙيءَ جي قاضين مان قاضي جان محمد ولد حسن بخش هڪ وڏو عالم ۽ خوش نويس هوندو هو. سندس مورث اعليٰ قاضي جيئند اروڙ ۾ هڪ وڏو قاضي ٿي گذريو آهي. قاضي جان محمد مير علي مراد خان جي خاص ماڻهن مان هڪ هو. مير صاحب جڏهن لنڊن ويو هو. تڏهن قاضي صاحب کي به پاڻ سان وٺي ويو هو لنڊن مان موٽڻ بعد قاضي صاحب، سنڌي زبان ۾ هڪ سفرنامو لکيو هو جيڪو سندس اولاد وٽان گم ٿي ويو آهي. هن 1931ع ۾ وفات ڪئي[2].

(ث) ٽالپرن وڏن جا قاضي:

ٽالپرن وڏن جي قاضين جو خاندان نسب ۾ ايراني آهي. جڏهن هندستان جو شهنشاهه همايون ايران ويو هو. تڏهن هن خاندان جا ڪجهه ماڻهو پاڻ سان دهلي وٺي آيو هو. گهڻي وقت کان پوءِ دهليءَ مان قاضي عبدالوهاب حيدرآباد سنڌ ۾ اچي رهيو[3]. هو هڪ وڏو عالم ۽ حڪيم هوندو هو. ڪيس ولي محمد، محمد بلال، جان محمد ۽ نالي چڱو نالي چار فرزند هئا. انهن سيني کي حيدرآباد جي ميرن جي سرپرستي حاصل هوندي هئي. جڏهن مياڻيءَ جي جنگ ۾ ميرن کي شڪست آئي، تڏهن قاضي بلال پنهنجن ٻارن ۽ پٽن سميت حيدرآباد ڇڏي خيرپور ۾ آيو ۽ پنجهٽيءَ واري پاڙي ۾ اچي ويٺو. ڪجهه وقت اتي رهڻ کان پوءِ مير شاهنواز خان جي جاگير ۾ اچي ملا جو ڳوٺ ٻڌايائين، جيڪو آهستي آهستي ٽالپر وڏا جي نالي سان مشهور ٿي ويو. ڇو جو اتي ٻيا ٽالپر به اچي وبنا. انهن قاضين، پاڙي جي رتڙ قوم وارن مان شاديون ڪيون ۽ ان قوم ۾ ايترو ته ضم ٿي ويا، جو هاڻي سڀ رتڙ سڏجن

---

[1] ابوطالب ثاني، قاضي: "قاضيان لقمان" حوالو ڏنل آهي.
[2] زباني احوال: قاضي شاهه بخش خان، ساڪن روهڙي.
[3] زباني روايت: سرائي غلام شبير خان سهاڳ، ساڪن ٽالپر وڏا.

ٿا. اهو خاندان ٽالپرن جي شهر ۾ مير علي مراد خان جي ڏينهن کان وٺي مير علي نواز خان جي ڏينهن تائين شاهي طبيبن جي حيثيت سان رهندو آيو.

قاضي بلال کي الهرکيو محمد بقا، عبدالله ۽ گل محمد نالي چار پٽ ٿيا، چارئي سٺا حڪيم هئا. انهن مان قاضي محمد بقا جو نالو ملڪ ۾ مشهور هو. ڪيترائي لاعلاج هن وٽان شفايابَ ٿيا. قاضي محمد بقا جو پٽ قاضي محمد پريل حاذق حڪيم هجڻ سان گڏ هڪ اهل دل درويش به هو ۽ نوشهري جي پير شاهه نصير جو مريد هو. هو بيت ۽ ڪافي جو هڪ سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. سنڌ جي مشهور شاعر خير محمد فقير هيسباڻي سان دوستي هيس. هن صفر 1301 هجري ۾ وفات ڪئي[1].

قاضي محمد پريل کي غلام حسين، غلام علي، غلام الله ۽ غلام رسول نالي چار فرزند هئا. جن مان غلام علي ۽ غلام الله حڪمت ۾ سٺو نالو ڪڍيو. قاضي غلام علي حڪمت ۾ ڪجهه ڪتاب به تصنيف ڪيا، جيڪي سندس اولاد وٽ محفوظ آهن. قاضي غلام علي کي غلام قادر، غلام عباس ۽ غلام قاسم نالي ٽي فرزند ٿيا، جن مان قاضي غلام قادر هڪ لاجواب حڪيم ٿي گذريو آهي. هن تاريخ 23 جمادي الثاني 1370 هجري مطابق اپريل 1951ع تي وفات ڪئي[2].

هن وقت قاضي غلام قادر جو فرزند قاضي محمد حسين ۽ قاضي غلام عباس جو فرزند قاضي محمد تقي خانگي حڪيم آهن ۽ سندن هٿن مان ڪيترائي مريض شفا حاصل ڪري چڪا آهن.

(ج) سينارجن جا قاضي:

سينارجن جا قاضي عرب جي مشهور عباسي خاندان سان واسطو رکن ٿا. سندن وڏا کهڙن جي مخدومن سان سنڌ ۾ آيا هئا. هنن جو مورث اعليٰ يحييٰ سينارجن جي شهر ۾ ديني مدرسو کولي ويٺو. هو هڪ وڏو عالم ۽ باڪمال بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس وفات کان پوءِ سندس به پٽ قاضي عمر دراز ۽ قاضي الهيار به پنهنجي وقت جا وڏا عارف ٿي گذريا آهن. قاضي الهيار عالم هجڻ سان گڏ قرآن پاڪ جو حافظ به هو. پنجاب جي جهنگ علائقي ۾ پنهنجن مريدن وٽ وڃي رهيو ۽ وفات به اتي ئي ڪيائين.

سينارجن ۾ قاضي يحييٰ جي مسند تي قاضي عمردراز ويٺو. خيرپور جا مير سهراب خان ۽ رستم خان ٻيئي ڪيس عزت جي نگاهه سان ڏسندا هئا. سندس ديني

---

[1] قلمي بياض: قاضي غلام علي خان، حوالو ڏنل آهي.

[2] زباني روايت: قاضي محمد حسين، ساڪن ٽالپر وڏا.

فتويٰ کي وڏي وقعت هوندي هئي. هن جا ٻه پٽ قاضي خير محمد ۽ قاضي خان محمد ٻه وڏا درويش ۽ عالم هئا. خيرپور جا حاڪم ۽ رعيت جا ماڻهو کين قدر جي نگاهه سان ڏسندا هئا. قاضي خان محمد کي فضل الله، نصر الله ۽ لطف الله نالي ٽي پٽ هئا جن مان قاضي فضل الله مير فيض محمد خان وٽ مير منشي ٿي رهيو هو. هڪ اعليٰ درجي جو ڪاتب، انشاپرداز ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڀاءُ نصرالله سزاولڪار ٿي رهيو ۽ لطف الله پوليس ۾ نوڪري ڪئي.

قاضي عمردراز جو جانشين سندس وڏو فرزند قاضي خير محمد هو جنهن کي غلام قادر، غوث بخش ۽ علي محمد نالي ٽي پٽ هئا. ٽيئي وڏا عالم ۽ انشاپرداز هئا. قاضي غلام قادر مير فيض محمد خان جو منشي هو ۽ قاضي غوث محمد پنهنجن وڏن جو مدرسو سنڀاليندو آيو[1].

هن وقت هي مدرسو بند ٿي ويو آهي، انهن قاضيين مان قاضي غوث محمد جو فرزند قاضي غلام قادر ثاني زنده آهي، ۽ ماسٽري جي عهدي تان رٽائر ڪيو اٿس. هو هڪ سفيد پوش ۽ خوش خلق ماڻهو آهي.

(ح) ڪوٽڏيجي جا قاضي:

ڪوٽڏيجيءَ جي قاضيين جو خاندان سيوهڻ جي صديقي قريشين سان تعلق رکي ٿو. سندن مورث اعليٰ آخوند محمد فاضل قاضي مير علي مراد خان جي حڪومت ۾ سيوهڻ ڇڏي ڪوٽڏيجيءَ ۾ اچي ويٺو. هو ميرن جي ٻارن کي پڙهائيندو هو ۽ ڪوٽڏيجيءَ ۾ نڪاح خواني ٻه ڪندو هو. هو هڪ درويش صفت انسان ۽ وڏو عالم هوندو هو. مير علي مراد خان ڪيس ڪوٽڏيجي شهر ۾ گهر جي جاءِ ٺهرائي ڏني. هن ميرن کان ڪاٻه زمين وغيره ڪانه ورتي. ڪيس ميرن وٽان ڪافي نذرانا ملندا هئا.

قاضي محمد فاضل جي وفات کان پوءِ سندس فرزند قاضي يار محمد درس تدريس جو سلسلو قائم رکيو. هو ٻه پنهنجي پيءُ وانگر هڪ وڏو متوڪل ۽ عالم شخص هوندو هو. ڪتابت جي فن ۾ يدطولي حاصل هيس. ڪيس آخوند مراد علي، آخوند دوست محمد، آخوند عزيز الله ۽ آخوند فتح الله نالي چار پٽ هئا. جيڪي علم جا اڪابر، ۽ هردلعزيز ماڻهو ٿي گذريا آهن. هنن مان آخوند مراد علي ۽ آخوند عزيز الله پنهنجن وڏن وارو پڙهائڻ جو مشغلو جاري رکيو. باقي دوست محمد ڪنڊي دوزي جو ڌنڌو شروع ڪيو ۽ فتح الله پوليس ۾ نوڪري ڪئي. هن وقت آخوند دوست محمد جو فرزند فضل محمد سرڪاري اسپتال ۾ اسٽور ڪيپر آهي

---

[1] زباني احوال: قاضي غلام قادر ثاني، ساڪن سيئارجا.

۽ آخوند عزيز الله جو وڏو پٽ فيض الله خان تعليم ڪاتي ۾ بيٺ عملداريءَ تان رٽائر ڪري، سفيد پوشيءَ جي زندگي گذاري رهيو آهي. سندس ننڍو ڀاءُ حبيب الله خان اسڪول ۾ استاد آهي. آخوند فتح الله جو فرزند شاهه محمد خان انجنيئري ڪاتي ۾ سرويئر آهي[1].

(خ) راڻيپور جا قاضي:

راڻيپور جا قاضي اصل ۾ ميمڻ آهن، پر علمي قابليت ۽ ديني ڪمال سبب قاضي سڏبا آهن. سندن مورث اعليٰ قاضي سليمان هڪ سٺو عالم ٿي گذريو آهي. هو پنهنجي ديني ڪم سان گڏ حڪمت جو ڌندو به جاري رکندو هو. قاضي سليمان جو فرزند قاضي سچيڏنو هڪ لاثاني حڪيم ٿي گذريو آهي. ڪيس لقمان ثاني ڪري سڏيندا هئا. سندس ٻي عزيزن مان حافظ محمد پچيل قاضي به هڪ سٺو حڪيم هوندو هو. حافظ محمد پچيل کي عيسو موسو ۽ هارون نالي ٽي پٽ هئا، جن مان عيسو پنهنجن وڏن وارو حڪمت جو ڌندو جاري رکندو آيو[2].

حافظ محمد پچيل کان پوءِ سندس سوٽ قاضي الله بخش حڪمت ۾ وڏو نالو ڪڍيو. ڪيترن ئي لاعلاج مريضن کي ٿورن ڏينهن ۾ نوبنو ڪري ڇڏيائين. پير غلام محي الدين سائين ڪيس وڏي عزت سان ڏسندو هو. قاضي الله بخش جو ڀاءُ قاضي واحد بخش به سٺو حڪيم هوندو هو. واحد بخش کي در محمد، گلڻ ۽ شير محمد نالي ٽي پٽ هئا. جن مان قاضي در محمد حڪمت ۾ چڱو نالو ڪڍيو. قاضي در محمد هن خاندان جو آخري حڪيم هو[3].

هن وقت سندس فرزند قاضي عبدالله خان هڪ سٺو وڪيل آهي. ڪڏهن ڪڏهن پنهنجن وڏن جا طب جا ڪتاب ويهي پڙهندو آهي، ۽ مجرب نسخا استعمال ڪندو آهي.

(د) سادات بارہ:

هن خاندان جي نسب جو سلسلو امام زين العابدين سان ملي ٿو. سندن وڏو ڏاڏو سيد ابو الفرح وسطي هندستان مان آيو هو[4].

هن خاندان وارا شمس الدين التمش جي ڏينهن ۾ هندستان ۾ آباد ٿيا، جن مان

---

[1] زباني احوال: قاضي فيض الله خان، ساڪن ڪوٽڏيجي.

[2] زباني روايت: لعل بخش ميمڻ، ساڪن راڻيپور.

[3] زباني روايت: محمد جمن ميمڻ، ساڪن راڻيپور.

[4] احمد بن علي: "عمدة المطالب عربي" مطبع جعفري لکنئو 1080 هجري ص 285.

سيد احمد ۽ سيد هاشم شهنشاهه اڪبر جي دربار ۾ وڏي اثر رسوخ وارا هئا[1].

سادات باره جي جانشيني پاڙي مان سيد پناهه علي شاهه تاريخ 24 شعبان 1420 هجري مطابق 1824ع ۾ خيرپور ۾ اچي فقيرانه زندگيءَ بسر ڪئي. هو وڏو معرفت جو صاحب هو. مير سهراب خان تالپر ڪيس خيرپور ۾ هڪ عاليشان امام بارگاهه نهرائي ڏني. سندس وفات کان پوءِ سندس فرزند سيد امام علي شاهه اول گاديءَ تي وينو جيڪو وڏو عالم ۽ زنده دل شخص هو. سيد امام علي شاهه کان پوءِ سندس فرزند سيد جعفر علي شاهه اول جانشين بڻيو. هو مير علي مراد خان جو مقرب خاص ۽ روحاني پيشوا هوندو هو. ڪيس ديني تقريبن ۽ مذهبي ڪمن جي اشاعت لاءِ رياست جي اپت مان چاليهون حصو ملندو هو. ان کان سواءِ مير علي مراد خان هڪ پرواني جي ذريعي حڪم ڪري ڇڏيو هو ته خيرپور رياست جي هر گادي نشين جي تاجپوشي واري موقعي تي، هن خاندان کي هڪ سؤ ايڪڙ زمين ۽ ڏهه هزار رپيا نقد ملندا رهندا. مير فيض محمد خان ثاني جي ڏينهن تائين هن پرواني جي باقاعده تعميل ٿيندي رهي[2].

سيد جعفر علي شاهه کي ٻه فرزند سيد علي رضا شاهه اول ۽ سيد علي حسين شاهه نالي هئا. جيڪي پنهنجي وقت جا وڏا عالم ۽ فاضل ٿي گذريا آهن[3].

سيد علي رضا اول جو فرزند سيد امام علي شاهه ثاني به هڪ جيد عالم ۽ وڏو مجتهد هو. جعفري فقهه ۾ امام علي شاهه جي فتوي کي آخري حرف جي حيثيت هوندي هئي[4].

سيد امام علي شاهه جو ڀاءُ سيد محمد علي شاهه هڪ وڏي عالم هجڻ سان گڏ هڪ اعليٰ درجي جو مرثيه گو شاعر ٿي گذريو آهي[5].

سيد علي حسين شاهه جو وڏو پٽ سيد عابد علي شاهه شيدا مير علي نواز خان ناز جو مقرب ۽ خاص ۽ درباري شاعر هوندو هو[6].

سندس غزل ۽ مرثيا اردو ادب جا شاهڪار آهن. سندس ننڍو ڀاءُ سيد جعفر علي شاهه ثاني عرف ٻيل شاهه به هڪ وڏ سخي مرد ۽ سخن شناس بزرگ ٿي گذريو آهي، جيڪو هر سال پنجين محرم تي هڪ وڏي مجلس ڪرائيندو هو[7].

---

(1) Henry, M. Elliot: "Memoirson the History," Turbner and Co London, 1844, P 12

(2) مير علي مراد خان جو پروانو مملوڪ سيد امام علي شاهه ثالث.

(3) زباني روايت: سيد علي رضا شاهه ثاني.

(4) ايضا

(5) زباني روايت: سرائي رب نواز خان، ساڪن خيرپور.

(6) زباني روايت: سيد پناهه علي شاهه بڪاري، ساڪن خيرپور.

(7) زباني روايت: سيد پناهه علي شاهه بڪاري، ساڪن خيرپور.

سيد امام علي شاهہ ثاني جو فرزند سيد علي رضا شاهہ ثاني 2، آڪٽوبر، 1903ع تي ڄائوءِ پنهنجن وڏن جي گادي وسائي 1975ع ۾ گذاري ويو[1].

راقم الحروف جون ساڻس ڪافي ڪچهريون ٿيل آهن. مرحوم هڪ وڏو مدبر، مهمان نواز ۽ سخن شناس اُمير هوندو هو. اردو ۽ سنڌي زبان ۾ سندس ڪافي ڪلام موجود آهي.

هن وقت سيد علي رضا شاهہ ثاني جو فرزند سيد امام علي شاهہ ثالث گادي نشين آهي، جيڪو پنهنجي ديني فرائض سان گڏ وڪالت جو ڌنڌو به ڪري ٿو.

(ذ) مرزائن جو خاندان:

خيرپوري مرزا ترخاني مغلن جي خاندان سان تعلق رکن ٿا. سندن وڏا ترخانن جي زماني ۾ ٺٽي ۾ رهندا هئا ۽ اهلبيت جي مدح ۽ سوز خواني جي ذريعي شيعہ مذهب جي تبليغ ڪندا هئا. ڪلهوڙن جي زماني ۾ هو لڏي پراڻي خدا آباد ۾ اچي رهيا. وري جڏهن ٽالپرن سنڌ جي حڪومت ورتي، تڏهن هنن مان مرزا محمد فاضل بيگ ولد مرزا مهر حسن بيگ پنهنجي فرزند مرزا مراد علي بيگ سائل سان گڏجي خيرپور ۾ اچي مير سهراب خان ٽالپر جو مصاحب بڻيو. ٻئي پيءُ ۽ پٽ سياسي ڪمن ڪان ڪنارو ڪري، خيرپور ۾ شيعہ مذهب جي تبليغ ڪندا رهيا. هو وڏا مرثيہ گو شاعر هئا. شاعري سان گڏ طباعت، نقاشي ۽ خطاطي ۾ به ماهر هئا. مرزا مراد علي بيگ سائل خيرپور ۾ 1827ع ۾ وفات ڪئي. ان کان پوءِ سندس فرزند مرزا فتح علي بيگ، مير علي مراد خان جو مصاحب بڻيو. جڏهن مير حسن علي خان 1863ع ۾ ڪلڪتي جي قيد کان آزاد ٿي، حيدرآباد واپس آيو تڏهن مير علي مراد خان کان اجازت وٺي مرزا فتح علي بيگ کي پاڻ وٽ گهرايائين ۽ پنهنجو مصاحب ڪري رکيائين. ان کان پوءِ خيرپوري مرزا حيدرآباد ۾ رهيا ۽ سندن اولاد اڄ تائين ٽنڊي آغا ۾ مقيم آهي. ان هوندي به هنن خيرپور سان تعلقات نہ توڙيا. مختلف موقعن تي خيرپور ۾ پڙهڻ ايندا هئا. مرزا قربان علي بيگ تہ حيدرآباد ڇڏي مير علي نواز خان وٽ اچي سندس توشڪي ٿي رهيو هو. هن خاندان مان مرزا ٻيل بيگ مرثئي جي صنف ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هوندو هو. سندس مرثين کي سنڌي زبان ۾ وڏي وقعت حاصل آهي. اڄ ڪلهہ مرزائن جي اولاد مان مرزا عباس علي بيگ مشتري هڪ وڏو اديب، شاعر ۽ هردلعزيز ماڻهو آهي. جنهن وٽ سنڌي، اردو، فارسي ۽ انگريزي ڪتابن جو وڏو ذخيرو موجود آهي[2].

---

[1] زباني روايت: سيد امام علي شاهہ ثالث، موجوده سجاده نشين.

[2] زباني حوالو: مرزا سلطان حيدر بيگ، ساڪن ٽنڊو آغا، حيدرآباد.

(ر) مهيسرن جو خاندان:

ميرن وٽ ٻين عالمن، فاضلن ۽ اديبن کان سواءِ قرآن پاڪ جي ٻارهن حافظن جو عملو به موجود هوندو هو جن مان چار ڇٽا سفر خواهه حضر ۾ هرهڪ مير وڏي سان همرڪاب هوندا هئا ۽ باقي سندن ٻارن ۽ مستورات کي ديني تعليم ڏيندا هئا. اهي حافظ مهيسرن جي خاندان مان هوندا هئا ۽ سڄڻ مهيسر، رفيق مهيسر، ۽ مهيسر وڏا جي ٽن ڳوٺن مان مقرر ٿيندا هئا. انهن مان ڪجهه مشهور حافظن جو ذڪر ڏجي ٿو:

1. حافظ محمد افضل اول:

هي پنهنجي زماني جو وڏو عالم ۽ قاري حافظ ٿي گذريو آهي. مير سهراب خان کيس وڏي عزت سان ڏسندو هو ۽ هميشه ساٿس ڪنو هوندو هو. سندس ديني فتوي کي وڏي وقعت هوندي هئي.

2. حافظ سڄڻ:

هيءُ به مير سهراب خان جي خاص مصاحبن مان هوندو هو ۽ قرآن پاڪ جو قاري حافظ هو. مير صاحب کيس خيرپور تعلقي ۾ هڪ ڳوٺ ٻڌرائي ڏنو جيڪو اڄ تائين سندس نالي سان مشهور آهي. مير سهراب خان کان پوءِ مير رستم خان ۽ مير علي مراد خان جو زمانو به ڏٺائين. اهي ٻئي حڪمران به سندس قدردان هوندا هئا.

3. حافظ زين الدين:

هيءُ مهيسر وڏن جي ڳوٺ جو هو ۽ مير سهراب خان جي حافظن ۾ شامل هوندو هو. سمورا مير کيس عزت جي نگاهه سان ڏسندا هئا. وڏو درويش صفت انسان ٿي گذريو آهي.

4. حافظ جان محمد:

هيءُ هڪ وڏو عالم ۽ معرفت جو صاحب ٿي گذريو آهي. مير سهراب خان هن جي علمي ڪمال ۽ بزرگي کان گهڻو متاثر ٿيل هو. کيس سندس سڄي ڳوٺ تائين ڇيڙ جي معافي جو پروانو مليل هو.

5. حافظ عبدالقادر:

هيءُ به مهيسر وڏن جي ڳوٺ جو هو ۽ مير رستم خان جي مصاحبن ۾ شامل هوندو هو. قرآن پاڪ جي حافظ هجڻ سان گڏ، هڪ وڏو عالم به هوندو هو.

6. حافظ محمد افضل ثاني:

هيءُ مير علي مراد خان جي حافظن مان هو. وڏو عالم ۽ معرفت جو صاحب هو. جڏهن مير علي مراد خان به پيرون گڏ نڪاح ۾ آنديون، تڏهن احتجاج طور

نوڪري ڇڏي هليو ويو. هو فارسي زبان جو هڪ سٺو شاعر هو ۽ افضل تخلص ڪندو هو. سندس ڪلام جو ذخيرو سندس پسماندن وٽ محفوظ آهي.

7. حافظ احمد:

هيءُ سڄڻ مهيسر جي ڳوٺ جو هو ۽ مير فيض محمد خان جي حافظن ۾ شامل هوندو هو. وڏو هردلعزيز ۽ فيض جو صاحب ٿي گذريو آهي.

8. حافظ احمد ٻيو:

هيءُ رفيق مهيسر جي ڳوٺ جو هو. مير فيض محمد خان وٽ رهندو هو ۽ مستورات کي تعليم ڏيندو هو.

9. حافظ جان محمد ثاني:

هيءُ به مير فيض محمد خان جي حافظن ۾ شامل هو ۽ رفيق مهيسر جي ڳوٺ جو هو. ڪجهه وقت ڪاردار به ٿي رهيو.

10. حافظ محمد سليم:

هيءُ سڄڻ مهيسر جي ڳوٺ جو باشندو هو ۽ مير فيض محمد خان وٽ رهندو هو. مير صاحبن سان گڏجي به دفعا ڪربلا معليٰ جي زيارت ڪري آيو. هو مستورات جي تعليم تي مقرر هوندو هو.

11. حافظ عبداللطيف:

هيءُ به سڄڻ مهيسر، جي ڳوٺ جو هو ۽ مير احمد علي خان جي ٻارن کي پڙهائيندو هو. ميرن کيس هڪ بهترين گهڙي انعام ۾ ڏني هئي، جيڪا اڄ تائين سندس پسماندن وٽ موجود آهي. هو هڪ وڏو عابد شخص ٿي گذريو آهي.

12. حافظ جان محمد ثالث:

هيءُ مير احمد علي خان جو استاد هو ۽ وڏو فيض ۽ برڪت جو صاحب ٿي گذريو آهي. هن جو گهڻو وقت زهد ۽ عبادت ۾ گذرندو هو ۽ وڏو پرهيزگار شخص هوندو هو. رفيق مهيسر جي ڳوٺ جو ويٺل هو.

13. حافظ محمد موسيٰ:

هيءُ سڄڻ مهيسر جي ڳوٺ جو هو. مير فيض محمد کان وٺي مير علي نواز خان جي ڏينهن تائين حافظن جي عملي ۾ هوندو هو ۽ وڏو نيڪ نمازي ماڻهو ٿي گذريو آهي.

14.حافظ محمد عالم:

هيءُ رفيق مهيسر جي ڳوٺ جو هو. مير امام بخش خان ۽ مير علي نواز خان جي ايامڪاريءَ ۾ ميرن وٽ قرآن خواني ڪندو هو. وڏوعلم دوست ۽ هردلعزيز ماڻهو ٿي گذريو آهي. هو بت ۾ پريل هوندو هو تنهن ڪري ڪيس حافظ ٿلهو ڪري سڏيندا هئا[1].

15.مولانا غلام محمد مهيسر:

هيءُ خيرپور جي مشهور خاندان سان تعلق رکي ٿو. سندس والد مولانا عبدالڪريم به پنهنجي زماني جو سنو عالم هوندو هو. ڪيس نرينو اولاد نه ٿيندو هو. هڪ دفعي پنهنجي دوست لونگ فقير ٽوڙهي واري کان دعا گهرايائين، جنهن جي نتيجي ۾ ڪيس ست پٽ ڄاوا، جن مان وڏو غلام محمد هو. سندس والد ڪيس ڏهن سالن جي عمر ۾ قرآن پاڪ پورو ڪرائي، تعلقي سانگي واري عالم مولانا عبدالقادر صديق جي مدرسي ۾ مزيد تعليم لاءِ موڪليو ويو. اتي مولانا غلام صديق، مولانا نور محمد ۽ مولانا گل محمد جي سرپرستي ۾ پورا يارهن سال تعليم جي ٿحصيل ڪيائين. مولانا غلام صديق ڪيس پيار مان"سعدي بچه" ڪري سڏيندو هو. انهن استادن وٽان دستاربندي ڪري پنهنجي اصل ڳوٺ ڪمال ديري ۾ اچي درس و تدريس ۾ مشغول رهيو. هن ننڍپڻ ۾ ڪجهه سبق مخدوم پير محمد کهڙن واري کان به ورتا هئا، تنهن ڪري مخدومن جي خاندان جو گهڻو خيال رکندو هو. مخدوم پير محمد جي فرزند مخدوم دين محمد جي چوڻ تي کهڙن ۾ اچي رهيو ۽ پورا اٺ سال مخدومن جي ٻارن کي تعليم ڏنائين. مخدوم الله بخش عباسي به مولوي صاحب جو شاگرد هو. ان کان پوءِ لاڙڪاڻي ضلعي جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ رهي، مولوي نبي بخش کي ديني علم جي تحصيل ڪرايائين. مولوي صاحب جي شاگردن مان مولوي خدابخش سنگر وارو، مولوي عبدالحق کاٺ وارو، مولوي پير محمد فريد آباد وارو ۽ مولوي جان محمد ڪلهوڙو گهاڙي وارو مشهور آهن.

مولوي صاحب پنهنجي زماني جو وڏو عالم ٿي گذريو آهي. وقت جا پير، مخدوم ۽ ٻيا عالم ڪيس وڏي عزت سان ڏسندا هئا هو هڪ درويش صفت ۽ فقير تن انسان هو، سندس لباس ڪارو ۽ جوڙيءَ جو هوندو هو. ڪاڏو گهڻو ڪري ٺڪر جي ٿانون ۾ ڪائيندو هو. سندس ڪچهري ۾ هميشه الله جي ۽ رسول صه جي ڳالهه هوندي هئي. هر منصب جا ماڻهو ڪيس پيار سان ملندا هئا، هن پنهنجي ساري حياتي ۾ ڪنهن کي به رنج ٿيڻ جو موقعو نه ڏنو. سلطان باهو جي خليفي مولانا غلام حيدر جيڪب

---

[1] محمود خان مهيسر: "مهيسرن جو احوال" قلمي مسودو، 1976ع

آباد واري جو مريد هو. تاريخ 10 شعبان 1358 هجري مطابق 1939ع تي وفات ڪيائين انهيءَ تاريخ تي هر سال سندس عرس ملهايو ويندو آهي [1].

16. آخوند چٽو چامڙو:

آخوند چٽو ولد غلام چامڙو راڻيپور جي پرسان چامڙن جي ڳوٺ جو رهاڪو هو. هو هڪ وڏو عالم ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. راڻيپور جي پير غلام محي الدين شاهه جو استاد ۽ سندس ديني مدرسي جو مهتمم هوندو هو. سندس ڪلام ناصحانه قسم جو آهي. هن پنهنجي حياتيءَ ۾ فقهه تي ڪافي رسالا لکيا. سندس تاليف ڪيل هڪ ڪتاب "جنت الفردوس" راقم الحروف وٽ محفوظ آهي. هن ڪتاب ۾ فقهي مسئلن جي تشريح آهي [2].

(ز) خيرپور جو رضوي خاندان:

هن خاندان جو مورث اعليٰ سيد محمود شاهه رضوي بهاولپور رياست ۾ سرڪاري حڪيم هوندو هو. پنهنجي ننڍي ڀاءُ دين محمد شاهه سان ڪنهن ڳالهه تان ناراض ٿي خيرپور ۾ آيو ڪيس شاهنواز خان پناڻ جي معرفت مير علي مراد خان تالپر وٽ رسائي ٿي ۽ خيرپور ۾ سرڪاري حڪيم ٿي رهيو. هن کي علي احمد شاهه ۽ علي اڪبر شاهه نالي ٻه پٽ هئا ۽ ٻئي پنهنجي وقت جا حاذق حڪيم ٿي گذريا آهن. هو وڏا پرهيزگار ۽ سنا عالم به هئا. سيد علي اڪبر شاهه کي شرف علي شاهه حسن علي شاهه دين محمد شاهه ۽ محمود شاهه نالي چار پٽ ڄاوا ۽ چارئي خيرپور ۾ سٺن عهدن تي رهيا. شرف علي شاهه جيل جو سپرنٽينڊنٽ هو ۽ لاولد گذاري ويو. سيد حسن علي شاهه تعليم کاتي ۾ ڪامورو ٿي رهيو. سيد دين محمد شاهه پوليس انسپيڪٽر ٿي رٽائر ڪيو. هن وقت سندس ٻه فرزند علي اڪبر شاهه ثاني ۽ شرف علي شاهه ثاني زمينداري ۾ مشغول آهن. سيد محمود شاهه ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي رٽائر ڪيو. هن وقت سندس اڪيلو فرزند برڪت علي شاهه ڊاڪٽر آهي [3].

(س) مڪيه ديني عالم

مخدوم الله بخش آسي:

هيءُ ڪهڙن جي مشهور مخدومن جي خاندان مان هو ۽ مخدوم محمد عاقل عرف پير محمد جو ٽيون نمبر فرزند هو. سندس چنيءَ جو نالو عطا محمد هو. پر ننڍپڻ کان

---

[1] عنايت الله مولانا، مهيسر: "سوانح حيات مولانا غلام محمد" قلمي، 1968ع.

[2] قلمي بياض سيد امير الدين شاهه امير گمبٽ واري تان ورتل، مملوڪ سيد حاجي ميرڻ شاهه.

[3] زباني احوال: سيد احمد شاهه پرنسپال ٽريننگ ڪاليج خيرپور.

پيار مان کيس الله بخش سڏيندا هئا ۽ انهيءَ نالي سان مشهور ٿي ويو. سندس استاد ڪمال ديري جو بزرگ ۽ عالم مولانا غلام محمد مهيسر هو. راڻيپور جي پير غلام محي الدين ۽ سندس پٽ صالح شاهه وٽ منشي هوندو هو. جتان رياست جي وزير سردار محمد يعقوب خان کيس وٺي اچي پنهنجو رشتيدار ڪري رکيو. سرڪاري نوڪري ۾ اچڻ بعد هائير جو امتحان پاس ڪيائين، ۽ هيڊ منشي ٿيو. ايمانداريءَ سان نوڪري ڏيندي ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ ٿيو. آخر ۾ مير امام بخش خان جي وقت ۾ ڪجهه وقت رليف جج ٿي رهيو ۽ پوءِ مير صاحب جي ڪئمپ جو مير منشي مقرر ٿيو.

هو هڪ وڏو حڪيم، شاعر ۽ اعليٰ درجي جو اديب ٿي گذريو آهي. سندس تصنيفات مان تفسير تحصيل القرآن، فوزالا سلاف، علم غيب رسول، ۽ ايساغوجي جو حاشيو مشهور آهن[1]. سندس وفات 1335 هجري مطابق 1916ع ۾ ٿي[2].

ملا محمد:

ملا محمد سولنگي جو اصلي ڳوٺ سينارجن ۾ هو. جتي سندس والد مولوي ميول الدين بن محمد هڪ وڏو عالم ۽ فاضل شخص ٿي گذريو آهي، سندس خاص مشغلو دين جي تبليغ ۽ اشاعت هوندو هو. هڪ دفعي مير علي مراد خان کيس گهرائي باران نماز پڙهرائي هئي. مير صاحب سندس علم ۽ فضل کان متاثر ٿي، کيس نوڪري جي آڇ ڪئي، پر مولوي صاحب قبول نه ڪئي. سندس وفات کان پوءِ سندس پٽ ملا محمد کي مير فيض محمد خان پاڻ وٽ ڪوٽڏيجي ۾ اچي رهايو. هو پاڻ سان پنهنجي سوٽ ملا نبي بخش کي به وٺي آيو ۽ ٻنهي سوٽن ڪوٽڏيجي شهر ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪئي. ٻئي ڄڻا عربي ۽ فارسي جا وڏا عالم ٿي گذريا آهن. هو ميرن ۽ سرائين جي ٻارن کي ديني تعليم ڏيندا هئا.

ملا محمد کي علي بخش، عبدالله ۽ حمزه علي نالي ٽي پٽ ۽ هڪ نياڻي غلام فاطمه هئي. هن جي وفات بعد سندس وڏو پٽ ملا علي بخش ۽ نياڻي غلام فاطمه ٻئي پنهنجي پيءُ وانگر ميرن جي ٻارن کي تعليم ڏيندا رهيا. اج به ڪوٽڏيجي ۾ سندن ڪيترائي شاگرد ۽ شاگرديڻيون موجود آهن.

ملا محمد جا ٻيا پٽ عبدالله ۽ حمزه علي به پڙهيل هئا،پر پنهنجن وڏن وارو مشغلو ڇڏي سرڪاري نوڪريون ڪيائون. عبدالله خان ڪمپائونڊر ۽ حمز علي خان فارسيءَ جو ماستر رهيو. مُلا نبي بخش جو فرزند حسين بخش به انگريزي اسڪول ۾ ماستر ٿي رهيو ۽ 1944ع ۾ وفات ڪري ويو[3].

---

[1] امير احمد مخدوم: مضمون "مهراڻ" سوانح نمبر، ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، 1957ع، ص 79_80.

[2] قلمي بياض: (خانداني جنم پتري)، مملوڪ مخدوم غلام احمد ساڪن کهڙا.

[3] زباني احوال: ماستر محمد بخش خان ساڪن ڪوٽڏيجي.

مولانا حبيب الله:

سنڌ جي مشهور و معروف ديني مدرسي دارالهدي ٽيڙهي جو بنياد وجهندڙ مولانا حبيب الله ولد مولانا عبدالله قاضي، پنهنجي زماني جو هڪ جيد عالم ٿي گذريو آهي. سندس ولادت ٽيڙهي جي شهر ۾ 1890ع ۾ ٿي. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ پنهنجي والد بزرگوار کان ورتائين، پوءِ هاليجي ۾ وڃي مولانا حمادالله جي درس ۾ داخل ٿيو. ڪجهه وقت کان پوءِ پنهنجي استاد جي مشوري سان پير جهنڊي جي مدرسي دارالرشاد ۾ ويو ۽ شيخ الحديث مولانا محمد صاحب وٽ تعليم جي تحصيل ڪيائين. ان کان پوءِ ديوبند وڃي، علامه سيد انور صاحب جي درس حديث ۾ شريڪ ٿيو. اتان موٽي پنهنجي استاد حضرت حمادالله صاحب جي سرپرستيءَ ۾ مدرسي دارالهدي جو بنياد رکيائين. اهو زمانو 1332 هجري، مطابق 1911ع جو هو. مولوي صاحب پنهنجي سڄي زندگي درس ۽ تدريس ۾ گذاري ڇڏي ۽ 1958ع ۾ وفات ڪري ويو[1].

مولانا فضل الله:

مولانا حبيب الله جو فرزند قاضي فضل الله به پنهنجي والد وانگر وڏو عالم ٿي گذريو آهي. سندس ولادت 1934ع ۾ ٿي. ديني تعليم جي لحاظ کان درس نظامي، درس سيالڪوٽي ۽ درس ديوبندي جو ماهر هو ۽ دنيوي تعليم ۾ مولوي فاضل ۽ ايم اي هو. پنهنجي تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ مدرسي جو نائب مهتمم هوندو هو. مولوي صاحب وڏي جي وفات کان پوءِ مدرسي جو سارو ڪاروبار نهايت خوش اسلوبي سان سنڀالينندو رهيو. هو نهايت هردلعزيز ۽ خوش خلق انسان هو. 1971ع ۾ فرقه بندي جو شڪار ٿجي شهيد ٿي ويو[2].

مولانا محمد سعدالله:

مولانا محمد سعدالله هالن جي انصاري قبيلي مان هو. مير امام بخش خان جي ڏينهن ۾ رياست خيرپور جو سني فرقي جو مفتي مقرر ٿيو. هو پنهنجي زماني جو هڪ وڏو عالم ٿي گذريو آهي. ڪيس حديث ۽ فقهه جي علمن تي وڏو عبور حاصل هوندو هو. مير علي نواز خان جي ڏينهن ۾ سال 1930ع ۾ شيعن جي هڪ ڪتاب "پستول حيدري" جي جواب ۾ "توب محمدي" جي نالي سان هڪ ڪتاب لکيائين. ان ڪتاب سبب هن جي مير صاحب سان اٽڪٽ ٿي، جنهن جي نتيجي ۾ ڪيس نوڪري ڇڏڻي پيئي ۽ پنهنجي ڳوٺ هالا ۾ وڃي رهيو جتي ٻن ٽن سالن اندر وفات

---

[1] لکيل احوال جو مسودو: ماسٽر نورالله ميمڻ، ساڪن ٽيڙهي.

[2] زباني احوال: ماسٽر نور محمد خان ميمڻ، ساڪن ٽيڙهي ۽ ذاتي مشاهدو.

ڪري ويو. رياست واري زماني ۾ دينيات تي ڪافي رسالا لکيائين. هو هڪ وڏو ڪاتب به هوندو هو[1].

مولانا عبدالڪريم:

مولانا صاحب ذات جو عباسي هو ۽ پني عاقل تعلقي جي هڪ ڳوٺ بچو ڏاريجو جو رهاڪو هو. مولانا سعدالله جي رياست ڇڏڻ بعد خيرپور ۾ مفتي مقرر ٿيو. هو حديث ۽ فقهه جو وڏو عالم هوندو هو. فقهه ۾ ڪجهه رسالا تاليف ڪيائين. ون يونٽ ٺهڻ کان پوءِ ممتاز ڪاليج ۾ دينيات جو استاد مقرر ٿيو. خيرپور ۾ هڪ ديني مدرسو کوليائين. پنهنجي پٽيان به پٽ ميان عبدالرحمن ۽ حبيب الرحمن نالي ڇڏي، تاريخ 7 جنوري 1957ع تي وفات ڪري ويو[2].

مولوي محمد صادق:

هيءُ مولوي الله بخش چاچڙان واري جو فرزند هو. سندس ڏاڏو مولوي صادق علي خواجه فخرالدين اوجدي جو مريد هو. اهو خاندان بهاولپور رياست جي ڳوٺ عبدالواحد ڪنيڙي ۾ رهندو هو. خواجه غلام فريد مولوي محمد صادق کي ٻالڪپڻ ۾ ئي پير غلام محي الدين جي حوالي ڪيو هو. پير صاحب جي وفات بعد مولوي الله بخش به راڻيپور ۾ اچي رهيو ۽ پير صالح شاهه جو سهرو ٻڌيو. مولوي محمد صادق جي تعليم به پير صالح شاهه جي سرپرستي ۾ ٿي. سندس استادن مان مولانا عبدالغفور همايوني، مخدوم الله بخش عاصي ۽ مولانا عبدالرؤف مشهور آهن.

هو هڪ سٺو شاعر ۽ اديب ٿي گذريو آهي. هن ڪافي علمي ۽ ادبي رسالا لکيا ۽ گيتا جو منظوم ترجمو ڪيو. سندس اردو رسالو دعوت الاعتماد مشهور آهي. ان کان سواءِ سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام به ترتيب ڏنائين. اديب ۽ شاعر هجڻ سان گڏ پنهنجي وقت جو وڏو حڪيم به هوندو هو. هو مير علي نواز خان جي خاص مقربن مان هڪ هو[3].

مخدوم امير احمد:

مخدوم الله بخش عباسي جو ڏوهٽو مخدوم امير احمد به سنڌ جي وڏن اديبن ۽ عالمن ۾ شمار ٿئي ٿو. هو عربي ۽ فارسي جو تحصيل يافته عالم هو. سنڌ جي مشهور عالمن حافظ محمد سليمان، مولوي بخش علي ۽ مولوي محمد هاشم ڦلجي واري جو

---

[1] زباني روايت: مولانا عبدالرحمن ولد مولانا عبدالڪريم عباسي، ساڪن پنو عاقل.

[2] زباني احوال: ميان عزيز الرحمن عباسي، ساڪن خيرپور ۽ ذاتي مشاهدو.

[3] زباني احوال: ميان محمد اظهر، مولوي صاحب جو فرزند، ساڪن راڻيپور.

شاگرد هو. قرآن پاڪ جو حافظ هو. نوشهري فيروز ۽ نوابشاهه جي اسڪولن ۾ ڪافي وقت عربي جو استاد ٿي رهيو. 1945ع ۾ جامعه عربيه حيدرآباد جو سربراهه ٿيو. هڪ سال کان پوءِ پرنسپال مقرر ٿيو. سندس ئي ڪوشش سان اسلاميه ماڊرن هاءِ اسڪول حيدرآباد ۾ قائم ٿيو. هو جماعت حمايت الاسلام جو به سرگرم ڪارڪن هوندو هو[1].

هن ڪيترائي مضمون ۽ تحقيقي مقالا لکيا ۽ ڪتاب تاليف ڪيائين. سندس وفات 1971ع ۾ ٿي[2].

حاجي محمد عثمان:

حاجي محمد عثمان ولد محمد پريل جوٽيجو هڪ وڏو عالم ٿي گذريو آهي. سندس وڏن جو ڳوٺ ڪنڊو واهڻ ضلعو سکر هو جتان سندس ڏاڏو مولانا نبهندو ولد محمد هاشم لڏي اچي پريان لوءَ ۾ ويٺو. هن شاهه حسين جي درگاهه واري مسجد ۾ پنهنجو درس ۽ تدريس جو ڪم جاري رکيو. اهو مير رستم خان جي حڪومت جو دور هو. هن مير علي مراد خان جي حڪومت وقت وفات ڪئي.

مولانا نبهندو کان پوءِ سندس پوٽو محمد عثمان علم جي زيور سان آراسته ٿيو. علم جي تحصيل بعد پيادل حج ڪيائين. حج تان موٽندي بزرگن جون زيارتون ڪندو بغداد ۾ آيو. اتي جي سجاده نشين سندس علمي حيثيت کان متاثر ٿي ڪيس پاڻ وٽ رهائي ڇڏيو. هو پنج سال مدرسي ۾ پڙهائي پوءِ پريان لوءِ واپس آيو ۽ اتي به پڙهائڻ جو سلسلو جاري رکيائين. هو وڏو فيض ۽ برڪت جو صاحب ٿي گذريو آهي. پرچونڊي جي بزرگن جو مريد هو. مير فيض محمد خان سندس فتوائن جو قدر ڪندو هو. هن سندس درگاهه جي لنگر لاءِ ڏهه ايڪڙ زمين جو پروانو ڏنو. حاجي صاحب 1919ع ۾ وفات ڪري ويو[3].

سيد قاسم علي شاهه:

مولوي سيد قاسم علي شاهه ولد سيد علي شاهه ڪشمير جي رضوي خاندان سان تعلق رکي ٿو. سندس مورث اعليٰ سيد موسيٰ مبرڪ جي مزار ايران جي مشهور شهر قم ۾ آهي. هو ڪشمير مان لڏي، دين جي تبليغ لاءِ ڪيترائي سال ڪوهاٽ ۾ اچي رهيو ۽ ڪوهاٽي سيد جي نالي سان مشهور ٿي ويو. وري ڪوهاٽ مان لڏي پشاور ۾ سڪونت اختيار ڪيائين، جتان پنجاب جي استاد الذاڪرين سيد علي

---

[1] ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: مضمون "مهراڻ سوانح نمبر" حوالو ڏنل آهي. ص 244, 246

[2] قلمي بياض: محمد علي خداد، ساڪن خيرپور.

[3] زباني احوال: عبدالغفور خان جوٽيجو ساڪن پريان لوءِ.

شاهه جي معرفت خيرپور ۾ آيو ۽ ڪوٽڏيجي ۾ رياست خيرپور جو مفتي ٿي گذريو آهي. سندس تصنيفات مان فقه جعفريه جا ڪيترائي رسالا ۽ حاشيه سندس پوٽي سيد محمد علي شاهه جوهر وٽ محفوظ آهن. سرائڪي ۾ سيفل ملڪ جو قصو (منظوم) سندس سخنوري جي ساک ڀري ٿو. مولوي صاحب هڪ وڏو موحد ۽ مبلغ ٿي گذريو آهي. محرم شريف جي ماتمي جلوس ۾ دهلن شرناين ۽ نغارن وڄائڻ جو رواج بند ڪيائين ۽ مذهبي ڪمن ۾ اصلاح آندائين. علامه سيد علي حائري ۽ سيد عبدالعلي هروي سان دوستانه تعلقات هيس. اهي ٻئي عالم وٽس اچي مهمان ٿي رهندا هئا. تاريخ 4 ربيع الاول 1337 هجري، مطابق 1916ع تي وفات ڪري ويو. سندس مزار ڪوٽڏيجي جي شهر ۾ آهي[1].

سيد خادم حسين شاهه:

هيءُ ديري غازي خان جي نقوي خاندان مان هو ۽ رياست خيرپور جي مفتي سيد قاسم علي شاهه جي وفات کان پوءِ مفتي بڻيو. هيءُ به هڪ وڏو عالم ۽ پرهيزگار شخص ٿي گذريو آهي. ڪيس فقه جعفري ۾ وڏي مهارت هوندي هئي. رياست خيرپور ۾ شيعه مذهب جو وڏو پرچار ڪيائين ۽ ماتم داري جي رسمن ۾ صلاح آڻڻ جي ڪوشش ڪيائين. جعفري فقه تي ڪجهه رسالا لکيائين. هو هڪ وڏو خليق ۽ روادار انسان ٿي گذريو آهي. سني مذهب وارا به هن کي عقيدت جي نظر سان ڏسندا هئا. هن 1946ع ڌاري وفات ڪئي. پنهنجي پٽيان باقر شاهه، طاهر شاهه ۽ صابر شاهه نالي ٿي پٽ ڇڏيائين. جن مان به سال کن ٿيندا جو باقر شاهه گذاري ويو باقي ٻئي ڄڻا سرڪاري ملازمت ۾ آهن[2].

سيد عبدالڪريم شاهه:

هيءُ سائڊي ڳوٺ جو ويڙل هو ۽ هڪ وڏو عالم ٿي گذريو آهي. علم جي دولت سان مالامال هجڻ سان گڏ معرفت جو صاحب به هو. سندس ولادت 1885ع ۾ ٿي ۽ وفات آڪٽوبر 1959ع ۾ ڪيائين[3]. سندس مرشد رامپور جو مشهور بزرگ حاجي محمد مجتبيٰ خان نقشبندي هو جيڪو پنهنجي عمر جا آخري به سال وٽس اچي رهيو ۽ سائڊي ڳوٺ ۾ دفن ٿيو. سيد عبدالڪريم شاهه کي حيدر شاهه به سڏيندا هئا. ڪجهه فقه جا رسالا تاليف ڪيائين، جيڪي سندس فرزند صالح شاهه وٽ محفوظ آهن[4].

---

[1] زباني احوال، سيد محمد علي شاهه جوهر، ساڪن ڪوٽڏيجي.
[2] زباني احوال: سيد طاهر شاهه، ساڪن خيرپور ميرس.
[3] زباني روايت: سيد صالح شاهه، ساڪن سائڊو ڳوٺ.
[4] ايضا

پير، فقير ۽ شاعر

راڻيپور جا پير:

راڻيپور جي پيرن جي درگاهه 1195 هجري مطابق 1781ع ۾ قائم ٿي، جڏهن بغداد جي پير سيد عبدالعزيز جا ٻه صاحبزادا سيد محمد شاهه ۽ سيد احمد شاهه تبليغ جي سلسلي ۾ سنڌ ۾ آيا. ڪلهوڙا خاندان جا حاڪم سيد پائرن جي خانداني وجاهت ۽ شخصيت کان گهڻو متاثر ٿيا ۽ سندن روحاني ڪمالات ڏسي، ساڻن عزت ۽ احترام سان پيش آيا ۽ کين سنڌ ۾ رهي تبليغ ڪرڻ جي اجازت ڏنائون. ٻئي صاحبزادا حيدرآباد ۽ خدا آباد کان تبليغ ڪندا ان وقت جي وڏي قاضي مخدوم احمدي وٽ کهڙن جي شهر ۾ آيا ۽ پورا ٻارهن مهينا سندس مهمان ٿي رهيا. ان کان پوءِ هو مخدوم صاحب جي ڪوشش سان راڻيپور ۽ گمبٽ ۾ ديني مرڪز کولي ويهي رهيا[1]. وندبير خاندان مان شاديون ڪيائون. سندن روحاني فيض کان متاثر ٿي، بي انداز ماڻهو سندن مريد بڻجي ويا ۽ ڪيترن هندن کي مسلمان ڪيائون[2].

چون ٿا ته مٿي ذڪر ڪيل پائرن مان سيد محمد شاهه هڪ دفعو اڳ ۾ به سنڌ ۾ آيو هو. پر ڪيس ترڪي حڪومت جو جاسوس سمجهي سنڌ ۾ رهڻ نه ڏنو ويو هو[3]. سيد محمد شاهه کي گمبٽ ۾ هڪ فرزند عبدالرزاق شاهه جائو جيڪو سندس زندگي ۾ ئي فوت ٿي ويو. سيد احمد شاهه کي راڻيپور ۾ چار فرزند تولد ٿيا، جن جا نالا صالح شاهه، ابراهيم شاهه، عبدالرحيم شاهه ۽ عبدالعزيز شاهه عرف عبدالغفار شاهه هئا[4]. انهن مان صالح شاهه پنهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ پيريءَ جي مسند تي ويٺو. سيد ابراهيم شاهه گمبٽ ۾ پنهنجي چاچي محمد شاهه جي درگاهه وڃي وسائي ۽ عبدالرحيم شاهه جي فرزند شير محمد شاهه عرف پير شير پنهنجن ناناڻن

---

[1] الله بخش عاصي، مخدوم: "تذڪره مخاديم کهڙا"، قلمي نسخو مملوڪ راقم الحروف.

[2] زباني روايت: پير محمد شاهه، سجاده نشين درگاهه گمبٽ.

[3] ايضاً.

[4] زباني روايت: پير محمد شاهه، سجاده نشين درگاهه گمبٽ.

ڏانهن لاڙڪاڻي ڏانهن هليو ويو ۽ اتي سيد سراج شاهه جي درگاهه جو متولي ٿيو.[1]

ايتري ۾ سنڌ جي حڪومت ڪلهوڙن جي هٿ مان نڪري ٽالپرن جي قبضي ۾ آئي. وقت جا حاڪم ٽمير سهراب خان ۽ مير رستم خان ٻئي راڻيپور ۽ گمبٽ جي پيرن جو ڪلهوڙن کان به وڏيڪ احترام ڪندا هئا. ايتري قدر جو سياسي ڳالهين ۾ به ساڻن مشورا ڪندا هئا. جڏهن افغانستان جو بادشاهه شجاع الملڪ 1219 هجري مطابق 1805ع ۾ سنڌ ڏانهن غنيم بڻجي آيو هو تڏهن راڻيپور جو پير صالح شاهه اول، مخدوم محمد عاقل ۽ پير محمد راشد سان گڏجي ڪيس بڪر کان ئي موڪلائي آيو هو[2].

پير صالح شاهه جي بزرگي ملڪ ۾ مشهور هئي ۽ هو ڪافي ڪرامت جو صاحب هو. هند، سنڌ، بلوچستان ۽ افغانستان جا بي انداز ماڻهو سندس مريد هئا. وڏو سخي مرد ٿي گذريو آهي. ڪيس سخي صالح شاهه ٺوڙهو ڪري سڏيندا هئا.[3] سيد صالح شاهه کي هڪ فرزند پير غلام محي الدين شاهه هو. جيڪو سندس وفات کان پوءِ مسند تي ويٺو. هو هڪ وڏو پرهيزگار ۽ خدا جو نيڪ ٻانهو ٿي گذريو آهي. پنجاب جو وڏي ۾ وڏو ۽ بزرگ شاعر خواجه غلام فريد سندس گهاٽو دوست هوندو هو. هڪ دفعي پير صاحب خواجه صاحب ڏانهن گهوڙن لاءِ گجرن موڪلڻ جو پيغام موڪليو. خواجه صاحب گجرون ته ڪونه موڪليون، اٽلو پير صاحب ڏانهن نياپو موڪليائين ته هو راڻيپور جا ٻير موڪلي. ان پيغام پهچڻ تي پير صاحب سرائڪي زبان ۾ هيٺيان بيت چوائي موڪليو:

هٿان سنوين هٿ فريدا پيران سنوين پير،
تئن نه مڪيان گاجران، مئن نه مڪي ٻير

گمبٽ جا پير:

گمٽ جي درگاهه جي باني پير محمد شاهه بغدادي کي مرڻ وقت ڪو به نرينو اولاد ڪونه هو. تنهن ڪري سندس پائيٽو پير ابراهيم شاهه سندس جانشين ٿيو. هو پنهنجي وقت جو چڱو پير ٿي گذريو آهي. هو ظاهري طرح تي پڙهيو ڪونه هو ۽ عربي فارسي يا هندي زبانون نه ڄاڻندو هو. تڏهن به عالمن ۽ فاضلن جو صحبتي هو ۽ ديني ڳالهين ۾ گهڻي دلچسپي وٺندو هو[4]. ڪيس ڇهه فرزند هئا: شمس الدين شاهه، محمد شاهه، حسين الدين شاهه، غوث محمد شاهه، قطب الدين شاهه ۽

---

(1) Ahmed Shah: "Northern Indian whos who" Mahta Publicity Corporation, Lahore, 1942, PPL84, 85

(2) الله بخش عباسي : حوالو ڏنل آهي.

(3) زباني روايت: پير اڏل شاهه جيلاني، ساڪن راڻيپور.

(4) غلام رسول مهر: "سرگذشت مجاهدين،" ڪتاب منزل لاهور، 1956ع ص 162.

عبدالرزاق شاهہ[1].

ابراهيم شاهہ جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ شمس الدين شاهہ پيريءَ جي گادي تي ويٺو جيڪو پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ شريعت جو صاحب هو. ڪيس محمود شاهہ، خميس علي شاهہ، سومر شاهہ ۽ جعفر شاهہ نالي چار پٽ هئا[2].

پير شمس الدين شاهہ سن 1307 هجري مطابق 1890ع ۾ وفات ڪئي[3]. پوءِ سندس ٻيو نمبر پٽ خميس علي شاهہ مسند نشين ٿيو جيڪو بزرگانہ صورت ۽ سيرت جو بهترين مظهر هو. سندس اٿڻي ويهڻي ۽ گفتگو جي طرز بي مثل هئي. شام جو مسجد ۾ پٿريون رکائي، پاڻ بہ صلوات پڙهندو هو ۽ آئي ويئي کان بہ پڙهائيندو هو.[4] هو شاهانہ شڪل شباهت جو صاحب هو ۽ فصاحت بلاغت جو مالڪ، خوش بيان ۽ شيرين زبان شخص هو.بيحد دانشمند، مفڪر، مدبر هو ۽ ڏاڍو صالح، عابد خدا پاڪ جي حڪمن جو فرمانبردار هو. شريعت جي عزت ڪندو هو ۽ هڪ وڏو علم دوست ۽ علم نواز هو[5]. مولانا تاج محمود امروٽي جي لفظن ۾ پير صاحب جو وجود ديينداري جي رونق ۽ خلق لاءِ پيروي جو نمونو هو[6]. پير صاحب کي هيٺين نالن سان ست فرزند ڄاوا: غلام مرتضيٰ شاهہ، غلام مصطفيٰ شاهہ، غلام باقر شاهہ، شاهہ مردان شاهہ، علي مرادن شاهہ، عبدالرحيم شاهہ ۽ پچل شاهہ، هن وقت تائين شاهہ مردان شاهہ ۽ پچل شاهہ زنده اولادي آهن[7]. پير خميس علي شاهہ 1348 هجري مطابق 1929ع ۾ وفات ڪئي[8].

پير خميس علي شاهہ کان پوءِ سندس فرزند پير غلام مرتضيٰ شاهہ گادي تي ويٺو جيڪو پنهنجن وڏن کان وڌيڪ عابد ۽ زاهد شخص ٿي گذريو آهي. هي سارو وقت مسجد اندر ذڪر ۽ فڪر ۾ مشغول رهندو هو تاريخ 26 ڊسمبر، 1968 تي وفات ڪيائين[9].

هن وقت گمبٽ جي درگاهہ جو سجاده نشين، پير غلام مرتضيٰ شاهہ جو فرزند پير محمد شاهہ آهي، جيڪو پنهنجن وڏن جي پيروي ڪندو ٿو رهي. هو ڪيترائي دفعا حرمين شريفين جي زيارت ۽ حج کان مشرف ٿي چڪو آهي.

---

[1] زباني روايت: پير حاجي ميرڻ شاهہ، ساڪن گمبٽ.
[2] ايضًا
[3] زباني روايت: پير شاهہ مردان شاهہ ساڪن گمبٽ.
[4] علي محمد شاهہ راشدي پير: "اهي ڏينهن اهي شينهن" حوالو ڏنل آهي.
[5] عبدالڪريم چشتي مولوي: "پنهنجن بزرگن جون يادگيريون،" يوسفيہ پريس سڪر ص1.
[6] ايضًا
[7] زباني روايت: پير شاه مردان شاهہ، ساڪن گمبٽ.
[8] ايضًا:
[9] ايضًا:

پاڳارا پير:

سنڌ جي مشهور و معروف راشدي خاندان جو وڏو پير محمد راشد ولد سيد محمد بقا شاهه لڪياري هڪ وڏو اهل دل درويش ۽ باڪمال بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس خاندان جو مورث اعليٰ سيد علي مڪي چوٿين صدي هجري ۾ عراق (سامري) کان هجرت ڪري، پنهنجن هڪ سؤ ساٺين سان گڏجي سنڌ ۾ آيو هو[1].

پير محمد راشد جو والد سيد محمد بقا شاهه ولد سيد امام علي شاهه پهرين شعبان 1135 هجري، مطابق 1723ع ۾ ڳوٺ رسولپور سائدي ننڍي ۾ ڄائو ۽ ظاهري علمن جي تحصيل کان پوءِ مخدوم محمد اسماعيل پريالوءِ واري ۽ سيد عبدالقادر شاهه ثاني چناهه واري کان روحاني فيض حاصل ڪيائين. هو تاريخ 9، ربيع الثاني، 1198 هجري، مطابق 1784ع تي چورن هٿان شهيد ٿيو. سندس مزار رياست خيرپور جي مقام شيخ طيب ۾ آهي. هو پٽ ڏٽي جي لقب سان مشهور آهي[2].

پير محمد بقا شاهه کان پوءِ سندس فرزند پير محمد راشد، رشد ۽ هدايت جي مسند تي ويٺو. سندس ولادت 1171 هجري، مطابق 1757ع ۾ ٿي اڃا هڪ مهيني جو هو، جو رمضان جو مهينو اچي ويو ۽ سارو مهينو ڏينهن جو کير نه پيتائين، تنهن ڪري روزي ڏٽي جي لقب سان مشهور ٿي ويو[3]. تعليم و تربيت کهڙن جي مخدوم احمدي، شڪارپور جي شاهه فيض الله علوي، ڪوٽڙي ڪبير جي مخدوم يار محمد ۽ آريجن جي مولانا محمد کان حاصل ڪيائين[4]. سندس مريدي جو سلسلو تمام وسيع آهي. سنڌ، جوڌپور، جيسلمير، ڪچ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ لکين مريد ڪيائين. سندس مريدن مان ڪيترائي فيض جا صاحب ٿيا. جن مان سيد محمد حسن شاهه سوئي وارو، خليفو محمود ڪڙئي وارو ۽ خليفو محمد حسن مهيسر مشهور آهن، جن ڏار ڏار سندس ملفوظات کي مرتب ڪيو. سندس تصنيفات مان شرح اسماء الحسني، جمع الجوامع، مڪتوبات ۽ ملفوظات مشهور آهن[5].

سنڌ جي ميرن جون ٽيئي حڪومتون پير صاحب جو احترام ڪنديون هيون. پير صاحب کي هيٺين نالن سان ارڙهن پٽ هئا: حسن شاهه، صبغت الله شاهه، احسن شاهه، محمد ڪريم شاهه، ياسين شاهه، مهدي شاهه، محمد بقا شاهه، هدايت الله شاهه، شاهنواز شاهه، غلام محي الدين شاهه، صادق شاهه، مبارڪ شاهه، حامد شاهه ۽

---

[1] اعجاز الحق قدوسي: "تذڪره صوفياء سنڌ"، حوالو ڏنل آهي، ص 875.

[2] عطا محمد، مرزا منشي: "تاريخ تازه نوائي معارڪ" حوالو ڏنل آهي، ص 875..

[3] زباني روايت: منشي محمد پريل، ساڪن پير جو ڳوٺ.

[4] تبسم چوڌري: تذڪره پيران پاڳارا، انڊس پرنٽرز، حيدرآباد، 1970ع، ص 96,97

[5] اعجاز الحق قدوسي: "تذڪره صوفيائي سنڌ"، ص، 272.

اسماعيل شاهه ۽ انهن مان شاهنوار شاهه، صادق شاهه، حامد شاهه ۽ اسماعيل شاهه سندس حياتي ۾ ئي وفات ڪري ويا ۽ ٻين چئن پٽن تي ساڳيا نالا رکيا ويا[1].

.پير محمد شاهه پنهنجي وفات وقت پنهنجن ٻن پٽن صبغت الله شاهه ۽ ياسين شاهه کي ڏار ڏار دستار ۽ علم عطا ڪيو. ان وقت کان وٺي صبغت الله شاهه ۽ سندس جانشين پاڳاري جي لقب سان مشهور ٿيا ۽ ياسين شاهه ۽ سندس جانشين کي جهنڊي وارا پير سڏيو ويو[2].

پير محمد راشد کان پوءِ پير صبغت الله شاهه گادي تي ويٺو. ان وقت پنجاب ۾ سکن زور ورتو ۽ مسلمانن جي ڪافي علائقن تي قبضو ڪري ويا ۽ سنڌ تي ڪاهڻ جون تدبيرون سوچڻ لڳا. پير صاحب ساڻن جهاد ڪرڻ جي ارادي سان پنهنجن جانباز ۽ سرفروش مريدن جي هڪ جماعت تيار ڪري "حر تحريڪ" جو بنياد رکيو[3]. ساڳئي وقت هندستان ۾ سيد احمد شهيد بريلوي جهاد جي تحريڪ شروع ڪئي ۽ پير ڳوٺ ۾ اچي پير صاحب جو مهمان ٿيو. تيرهن ڏينهن ساڻن روحاني رهاڻيون ڪري اڳتي وڌيو. ۽ پنهنجا ٻار ٻچا پير صاحب جي حفاظت ۾ ڇڏي ويو. پير صاحب ساڻن وعدو ڪيو ته جڏهن جنگي مرڪز قائم ٿي ويندو. تڏهن هو به ساڻس اچي ملندو. مگر اتفاق اهڙو ٿيو جو افغانستان ۽ پشاور وارو رستو بند ٿي ويو ۽ پير صاحب اتي پهچي نه سگهيو ۽ سيد احمد شهيد بالاڪوٽ ۾ شهيد ٿي ويو[4].

پير صبغت الله شاهه هڪ وڏو جليل القدر عالم ۽ معرفت جو صاحب ٿي گذريو آهي. سندس ديني حيثيت جو اندازو سيد احمد شهيد جي ساٿي سيد حميد الدين جي هيٺئين بيان مان لڳائي ٿو سگهجي. هو لکي ٿو ته:

سنڌ وارن کي ساري ملڪ ۾ پير صبغت الله شاهه جهڙو شيخ ۽ مرشد نه ملندو. هن وٽ اٽڪل ٽي لک ٻروچ مريد آهن ۽ وڏي مان ۽ مرتبي سان زندگي گذاري رهيو آهي. سندس خلوص، مروت ۽ سخا ملڪن ۾ مشهور آهي. هن وٽ هڪ اهڙو ڪتبخانو آهي، جيڪو بادشاهن وٽ به ڪونه هوندو. منجهس ڪم از ڪم پندرهن هزار معتبر ڪتاب آهن[5]. پير صاحب کي هيٺيان ست فرزند هئا: غلام مصطفيٰ شاهه، عبدالقادر شاهه، علي گوهر شاهه، علي محمد شاهه، علي حيدر شاهه، ذوالفقار شاهه، شاهه مردان شاهه[6].

---

[1] زباني روايت: پير حسن علي شاهه راشدي ساڪن پير جو ڳوٺ.
[2] خادم حسين شاهه: "سوانح اصغر": سنڌي ادبي اڪيڊمي لاڙڪاڻو 1967ع، ص 25، 26.
[3] زباني روايت: منشي محمد پريل، ساڪن درگاه پير جو ڳوٺ.
[4] تبسم چوڌري: "تذڪره پيران پاڳارا" جو حوالو ڏنل آهي، ص 102.
[5] اعجاز الحق فدوسي: "تذڪره صوفياءِ سنڌ" حوالو ڏنل ص 273، 274.
[6] خادم حسين شاهه: "سوانح اصغر" حوالو ڏنل آهي، ص 28.

پير صبغت الله شاهه تاريخ 5 رمضان 1246 هجري، مطابق 1831ع تي وفات ڪئي ۽ سندس فرزند پير علي گوهر شاهه گادي نشين ٿيو. هي به پنهنجن وڏن وانگر پنهنجي وقت جو وڏو عالم، اديب ۽ شاعر هو. ڪيس بنگلي ڏٽي سڏيندا هئا. سندس تخلص اصغر هو ۽ ڪافيءَ جي صنف ۾ باڪمال شاعري ڪئي اٿس. سندس ڪافين ۾ سوز ۽ گداز سمايل آهي ۽ ڪيس ادب جي ميدان ۾ مٿانهين حيثيت حاصل آهي. هن گهڻو وقت علي مراد خان جي صحبت ۾ گذاريو. پڇاڙي ۾ ٻنهي ۾ نااتفاقي پيدا ٿي پيئي، پير مير علي مراد خان کين ميڙ منٽ ڪري پرچائي ڇڏيو[1]. پير صاحب تاريخ 11 جمادي الاول 1263 هجري، مطابق 23 اپريل 1847ع تي وفات ڪئي[2].

پير علي گوهر شاهه کان پوءِ سندس فرزند پير حزب الله شاهه مسڪين تخت نشين ٿيو. جيڪو وڏو زنده دل ۽ سخي مرد ٿي گذريو آهي. سندس لنگر عام خاص لاءِ هميشه ڪليل هوندو هو. عام ڳوٺن ۾ وڃي غريبن جي سار لهندو هو ۽ ڪين ان ۽ ڪپڙا ڏيندو هو[3]. هو وڏو سخن شناس، ادب نواز ۽ قادر الڪلام شاعر به هو. هڪ دفعي مولانا بهائي جو ڪلام پسند ڪري ڪيس هڪ هاٿي ڏنو هئائين[4]. سندس جماعت ڪيس تخت ڏٽي جي نالي سان ياد ڪندي آهي. سندس ولادت جي تاريخ 18 شعبان 1258 هجري، مطابق 1842ع ۽ وفات جي تاريخ 4 محرم 1308 هجري، مطابق 1890ع آهي.

پير حزب الله شاهه کان پوءِ سيد علي گوهر شاهه ثاني "محافي ڏٽي" گاديءَ تي ويٺو. هيءُ به پنهنجي وقت جو وڏو عالم هو. گهڻو ڪري بيمار گذاريندو هو. تاريخ 11 رمضان 1314 هجري، مطابق 1897ع تي وفات ڪيائين[5].

پير علي گوهر شاهه ثاني کي اولاد ڪونه هو. تنهن ڪري سندس وفات کان پوءِ پاٽس پير شاهه مردان شاهه ڪوٽ ڏٽي گادي تي ويٺو. جنهن جي علمي ۽ ديني خدمتن کان متاثر ٿي حڪومت کين شمس العماءَ جو خطاب ڏنو. پير صاحب جو لکرايل قرآن شريف جو "تفسير ڪوثر"، سنڌي ادب ۾ وڏو اضافو آهي. تاريخ 7 ربيع الاول 134 هجري، مطابق 9 نومبر 1921ع تي وفات ڪيائين[6].

---

(1) علي مراد خان جو فارسي خط بياض فخرالدين علوي تان مملوڪ ورتل، مرزا عباس علي بيگ ساڪن حيدرآباد.

(2) عطا محمد مرزا، منشي: "تاريخ تازه نوائي معارڪ" حوالو ڏنل آهي، ص 875.

(3) زباني روايت: پيروز خان سوهو، ساڪن ڳوٺ سوهو قناصره، تعلقو ڪوٽ ڏيجي.

(4) تبسم چوڌري: "تذڪره پيران پاڳارا" حوالو ڏنل آهي. ص 221.

(5) تبسم چوڌري: "تذڪره پيران پاڳارا" حوالو ڏنل آهي، ص 230.

(6) ايضا: ص 232.

ان کان پوءِ پير صبغت الله شاهه ثاني ٻارهن سالن جي عمر ۾ تخت نشين ٿيو. هو ننڍي هوندي کان وٺي آزاديءَ جي جذبي سان سرشار هو. کيس انگريزن جي ڌارين حڪومت کان سخت نفرت هوندي هئي. انهيءَ نفرت جي جذبي سبب انگريزن سان جهاد ڪيائين. جنهن جي نتيجي ۾ تاريخ 20 مارچ 1943ع تي شهادت جو جام پيتائين[1].

هن وقت پاڳارن جي گادي تي پير صبغت الله شاهه ثاني جو وڏو فرزند پير شاهه مردان شاهه ثاني عرف سڪندر شاهه آهي. سندس ولادت جي تاريخ 22 نومبر 1928ع آهي[2]. سندس ڪوشش سان حر جماعت بلڪل منظم ٿي ويئي آهي.

پاڪستان ۽ هندستان جي ٻنهي جنگين ۾ پير صاحب جي مريدن مسلمان قوم جي دل کولي مدد ڪئي آهي ۽ شجاعت جا جوهر ڏيکاريا آهن.

تجل جا پير:

تجل جي درگاهه جو باني مخدوم شاهه عنايت جو ننڍو فرزند مخدوم سلام الله عرف ٿر ڏٽي آهي. هن خاندان جو مورث اعليٰ مخدوم صدرالدين عرف صدؤ لانگاهه سن 900 هجري، مطابق 1494ع ۾ بغداد مان اچ ۾ آيو ۽ اتان تبليغ جي سلسلي ۾ سنڌ ۾ اچي ڳوٺ ميران پور ۾ رهيو جتي هڪ مسجد نهرائي، ديني مدرسو کوليائين، هي اهو مدرسو آهي، جتي شاهه لطيف جي ڏاڏي شاهه عبدالڪريم بلڙي واري به تعليم ورتي هئي. هن خاندان کي عام تذڪره نويس لانگاهه سڏيندا آهن، پر درگاهه جي مستند شجري مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو خاندان حسني سادات مان آهي. مخدوم صدرالدين جي نسب جُي يارهين ڪڙي حضرت امام حسن عليه السلام سان ملي ٿي[3]. لانگاهه جي آل اصل ۾ مخدوم صدرالدين جي هڪ ڪرامت سبب پئجي وئي آهي، جو هڪ دفعي ٻيڙي نه هجڻ جي حالت ۾ درياهه سڪي ويو هو ۽ ان لانگهي مان مخدوم صاحب جا مريد درياهه پار ڪري ويا هئا[4].

شاهه عنايت مخدوم صدرالدين جي پنجين پيڙهي ۾ مخدوم فضل الله جو فرزند هو. کيس مخدوم خليل الله ۽ مخدوم جليل الله، نالي ٿي پٽ هئا[5].

مخدوم سلام الله چوڏهن سالن جي ڄمار ۾ پنهنجي والد جي هڪ خليفي

---

[1] زباني روايت: منشي محمد پريل، ساڪن درگاهه پير جو ڳوٺ.

[2] ايضاً:

[3] خاندداني شجرو درگاهه تجل شريف.

[4] صدرالدين فقير: "شاهه عنايت جو احوال"، قلمي مسودو ص 2.

[5] صدرالدين فقير: حوالو ڏنل آهي. ص 4.

سيد عبداللطيف ٺٽوي کان تلقين وٺي تارڪ بٽجي ويٺو ۽ جذب جي حالت ۾ رهڻ لڳو. هڪ ڏينهن پنهنجو قيمتي لباس لاهي ساڙي ڇڏيائين ۽ لنگ ٻڌي جهنگ منهن ڪيائين. ڪجهه فقير سندس پنيان هليا جن مان ڪڏهن ڪڏهن راول فقير سان رهاڻ ڪندو هو. هلندي هلندي شاهپور چاڪر جي ڳوٺ ۾ مير چاڪر خان ٽالپر جي ڏيڍيءَ ۾ گهڙي ويو. مير صاحب جي ماڻهن مٿس ڪتا ڇڏيا. جيڪي وڙهڻ جي بدران اچي سندس پير چمڻ لڳا. مستورات مٿي ماڙيءَ تي چڙهي ويون. مگر مير چاڪر خان جو ٻار مير سهراب خان پينگهي ۾ ستل هو. مخدوم صاحب سندس سيرانديءَ کان هڪ ڪلو کوڙي دعا ڪئي ۽ سندس بادشاهه بٽجڻ جي بشارت ڏني[1]. ان کان پوءِ هو وري جهنگ منهن ڪري ڪچ جي رڻ، جيسلمير ۽ جوڌپور جي ٿر مان ٿيندو وري سنڌ جي سرحد ۾ ڳيرا ٿر واري پٽ تي اچي ويهي رهيو جتي هينئر تجل جي درگاهه آهي. اتي هڪ ڦوڳ جو وڻ هو جنهن کي ٽيڪ ڏيئي سيارو توڙي اونهارو ويٺو رهيو. سندس لباس ۾ هڪ لنگ ۽ هڪ گودڙي هوندي هئي. سارو وقت ذڪر ۽ پاڻي تي گذارو ڪيائين[2].

هو هڪ وڏو ڪرامت جو صاحب ٿي گذريو آهي. شاهه عبداللطيف ڀٽائي به اچي ساڻس روحاني رهاڻ ڪئي هئي[3]. ڪيترائي ماڻهو وٽس مريد ٿيڻ لاءِ آيا، مگر انهن کي چيائين ته "اسان مريد ڪرڻ ڪونه آيا آهيون، اوهان کي مريد ڪرڻ لاءِ هڪ ٻيو پير ايندو." آخرڪار ٿيو به ائين، جو ڪجهه وقت کان پوءِ پاڳارن جي وڏي پير محمد راشد اچي اتان جي ماڻهن کي مريد ڪيو[4]. مخدوم صاحب وٽ چئني طرفن کان سچ ڏسي، سندس مريد پريشان ٿيندا هئا، ته ڪين چوندو هو ته "غم نه ڪيو سڪيل ايندو سڪ ٿيندو." اها بشارت به پوري ٿي جو سندس وفات کان پوءِ سندس ئي خاندان مان مخدوم محمد شاڪر عرف سڪيل سائين اچي اها درگاهه وسائي ۽ ناري واهه جي اُٿل ڪري تجل وارو پاسو آباد ٿي ويو[5].

مخدوم صاحب تاريخ 25 ذوالحج 1193 هجري،مطابق 1779ع تي وفات ڪئي. سندس وفات کان پوءِ جڏهن مير سهراب خان خيرپور جو والي بڻيو. تڏهن سندس روضو مبارڪ ۽ هڪ عاليشان مسجد تعمير ڪرايائين. ۽ فقيرن کي ڪوهه ڪٽائي، باغ رکرائي ڏنائين. مجاورن کي چراغ بندي ۽ لنگر جي خرچ لاءِ نقدي ۽ زمين

---

[1] علي قطب فقير: "ٿر ڏٺيءَ جو احوال"، قلمي مسودو، ص 8، 9.
[2] علي قطب فقير: ٿر ڏٺي جو احوال، قلمي مسودو، ص 12، 13.
[3] صدر الدين فقير: حوالو ڏنل آهي، ص 14.
[4] زباني روايت: فقير نبين جوڙيو ساڪن، درگاهه تجل.
[5] ايضا:

ڏنائين. اهو روضو تجر جي نموني تي آهي، تنهن ڪري آهستي آهستي تجر لفظ متجي تجل بڻجي ويو آهي[1]. ان کان پوءِ مير سهراب خان مخدوم صاحب جي خاندان مان مخدوم محمد شاڪر ولد مخدوم محمد نعيم کي پنهنجي رياست ۾ وٺي آيو ۽ ڪوٽڏيجي کان اتر طرف ڇهن ميلن جي مفاصلي تي کيس هڪ وڏو ڪوٽ نهرائي ڏنو ۽ جاگير به عطا ڪئي. اهو ڪوٽ شاڪر شاهه جو ڪوٽلو سڏيو ويو ۽ اڄ تائين اتي هڪ ننڍڙو ڳوٺ ڪوٽلي جي نالي سان آباد آهي[2]. ٿوري وقت کان پوءِ مخدوم محمد شاڪر تجل جي درگاهه تي اچي رهيو. هن وٽ رات ڏينهن لنگر هلندو هو. جتان آيو ويو غريب غربو پيو کائيندو هو. سيد جان الله شاهه مير روهڙي واري جو فرزند مير قلندر علي شاهه عرف "موسيٰ جاڳا" سندس خاص مريد هو. مخدوم صاحب تاريخ 21 ربيع الاول، 1213 هجري، مطابق 1798ع تي وفات ڪئي[3].

مخدوم محمد شاڪر کان پوءِ سندس فرزند مخدوم سلطان علي فقيري جي مسند تي ويٺو. هي به پنهنجي والد وانگر وڏو اهل دل درويش هو. مير سهراب خان توڙي مير رستم خان ٻئي سندس معتقد هئا. هو هڪ باڪمال بزرگ ۽ وقت جو وڏو عالم هو. کيس هيٺين نالن وارا ست فرزند هئا: مبارڪ شاهه، شاڪر شاهه ثاني، قلندر بخش شاهه، شهاب الدين شاهه، علي اڪبر شاهه، نور محمد شاهه ۽ عبدالستار شاهه[4]. هن تاريخ 10 صفر 1252 هجري، مطابق 1836ع تي وفات ڪئي[5].

مخدوم سلطان علي شاهه جي فرزندن مان مبارڪ شاهه ۽ قلندر بخش شاهه، هڪ ٻئي پنيان پنهنجي پيءُ جي گادي تي ويٺا ۽ عبدالستار شاهه جهوڪ ميران پور ۾ شاهه عنايت جي درگاهه تي وڃي مسند نشين ٿيو جتي اڄ تائين سندس اولاد مان گادي تي ويهندا ٿا اچن. عبدالستار شاهه جهوڪ جي درگاهه تي بلوچستان واري سيد رڪيل شاهه ۽ جلالاڻين واري لونگ فقير جهڙن عارفن کي مريد بڻايو. نور محمد شاهه هڪ زنده دل عالم هجڻ سان گڏ هڪ سٺو شاعر به هو. سندس وفات تاريخ 17 شوال 1298 هجري مطابق 1881ع تي ٿي.

مخدوم مبارڪ شاهه پنهنجن وڏن کان به پرهيزگار ۽ دسترخاني جو ڪشادو درويش هو. مير علي مراد خان ڪنهن غلط فهمي سبب سندس جاگير کسي ورتي ته

---

[1] علي قطب فقير: حوالو ڏنل آهي: ص 21.
[2] علي قطب فقير: حوالو ڏنل آهي ـ ص 23
[3] ايضا:
[4] ايضا:
[5] صدر الدين فقير: حوالو ڏنل آهي ـ ص 23.

هن ڪجهه به نه ڪڇيو ۽ خدا تي توڪل رکي پنهنجي لنگر کي اڳي کان به وڌيڪ ڪشادو ڪيو. ڪجهه ڏينهن بعد مير علي مراد خان هن وٽ هلي آيو ۽ جاگير واپس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر مخدوم صاحب انڪار ڪري ڇڏيو. سندس لنگر تان آئي وئي کي سٺو طعام ملندو هو. پاڻ بلڪل معمولي غذا استعمال ڪندو هو. سندس گهڻو وقت الله جي عبادت ۽ خلق جي خدمت ۾ بسر ٿيندو هو. ڪيس ولي محمد نالي هڪ فرزند هو جيڪو سندس زندگي ۾ ئي وفات ڪري ويو. تاريخ 12، ذوالقعد 1270 هجري، مطابق 1854ع تي وفات ڪيائين[1].

مخدوم مبارڪ شاهه جي وفات کان پوءِ سندس ڀاءُ قلندر بخش صوفي گادي تي ويٺو جيڪو پنهنجي وڏن جي پيروي ڪندي فقيري ڪندو فقيري جي مسند کي رونق بخشيندو رهيو.

مخدوم قلندر بخش کان پوءِ سندس فرزند سلطان علي شاهه ثاني جانشين ٿيو جيڪو هڪ وڏو عالم پرهيزگار ۽ قادر الڪلام شاعر ٿي گذريو آهي. مير علي مراد خان سندس معتقد هوندو هو. هن تاريخ 7 محرم 1324 هجري مطابق 1906 ع تي وفات ڪئي[2].

ان کان پوءِ مخدوم مبارڪ شاهه ثاني گادي تي ويٺو. هيءُ به هڪ پرهيزگار ۽ فيض وارو فقير هو. هن وقت سندس فرزند ولي محمد شاهه ثاني فقيري جي گادي وسايو ويٺو آهي.

هن خاندان ۾ فقير علي قطب، فقير نبين جوڙيو ۽ فقير صدرالدين ٽيئي ڄڻا سٺا حاڪم ۽ وڏا مهمان نواز فقير آهن.

پريان لوءِ جا پير:

پريان لوءِ ۾ نقوي ساداتن جي درگاهه جو باني سيد صالح شاهه سوائي آهي، جنهن جو والد سيد بهاءُ الدين شاهه اُچ کان لڏي روهڙي ۾ اچي رهيو هو. روهڙي ۾ حاجن شاهه واري درگاهه سندس قائم ڪيل آهي. حاجن شاهه دراصل هڪ پٽ فقير ۽ بهاءُ الدين شاهه جو خليفو هو. سيد بهاءُالدين شاهه به اتي ئي دفن ٿيل آهي[3]. سيد بهاءُ الدين شاهه کي صالح شاهه، ٺارو شاهه، صوفن شاهه ۽ موريل شاهه نالي چار پٽ هئا. سيد ٺارو شاهه هاڻوڪو ٺارو شاهه وارو شهر وڃي وسايو. جتي اڄ به سندس اولاد

---

[1] علي قطب فقير: حوالو ڏنل آهي ص 27.

[2] ايضًا:

[3] زباني روايت: سيد امام علي شاهه، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.

مان گنبل شاهه ۽ احمد شاهه زنده آهن. صوفن شاهه ڳوٺ ٽڳڙ باغبان تعلقي ڏوڪري ۾ وڃي رهيو. جتي سندس اولاد مان خادم حسين شاهه ۽ قربان علي شاهه حال حيات آهن. سيد موريل شاهه وري ٿوري ڳوٺ ۾ وڃي لاولد فوت ٿيو[1]. باقي صالح شاهه پريان لوءِ ۾ اچي ويٺو. جتي رياضتون ۽ مجاهدا ڪري وقت جو وڏو عارف بڻيو. ميان نور محمد ڪلهوڙو وٽس ملاقات ڪرڻ لاءِ پريان لوءِ شهر ۾ آيو ۽ هڪڙي ملاقات ۾ ئي سندس معتقد بنجي ويو. ڪيس جاگير ۽ نذراني جي آڇ ڪيائين پر صالح شاهه جهڙي متوڪل شخص وٺڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. شاهه صاحب سمورو وقت قلندرانه نموني ۾ گذاريو. هو سنڌي زبان جو هڪ سٺو شاعر به هو. ڪيس شير محمد شاهه ۽ حيدر علي شاهه نالي به فرزند هئا[2]. سيد حمز علي شاهه جي روايت موجب صالح شاهه کي قائم علي شاهه، حيات شاهه ۽ محبوب شاهه نالي ٻيا ٽي پٽ به هئا. سيد قائم علي شاهه پنهنجي وقت جي مخدوم محمد اسماعيل جوڻيجي جو دوست هوندو هو. هن مخدوم صاحب سان گڏجي قرآن پاڪ لکيو هو. جيڪو هن وقت سيد حمز علي شاهه وٽ موجود آهي[3]. سيد قائم علي شاهه بنا اولاد فوت ٿي ويو. باقي حيات شاهه ۽ محب شاهه جي اولاد مان حمز علي شاهه جن پريان لوءِ ۾ موجود آهن[4].

سيد صالح شاهه جي وفات کان پوءِ سندس ننڍو فرزند شير محمد شاهه مسند نشين ٿيو ۽ حيدر علي شاهه تارڪ دنيا ٿي رهيو ۽ پنهنجي والد وانگر فقيراڻي زندگي بسر ڪري ويو. سندس ڪافي مريد هوندا هئا.

شير محمد شاهه جي وفات کان پوءِ سندس فرزند دوست علي شاهه گادي تي ويٺو. هيءَ به پنهنجن وڏن وانگر هڪ وڏو فيض وارو فقير ٿي گذريو آهي. هن جي وفات بعد سندس پٽ شير محمد شاهه ثاني فقيري جي مسند سنڀالي. وقت جو حاڪم مير سهراب خان سندس وڏو قدر دان هوندو هو. هن به ساري حياتي ۾ ڪنهن کان نذر نياز نه ورتو[5].

ڪيس به فرزند يعقوب علي شاهه ۽ محمد علي شاهه مست هئا. محمد علي شاهه مست مجرد هوندو هو ۽ سمورو وقت سير سفر ۾ گذاريائين. ڪڏهن ڪڏهن مير علي مراد خان ٽالپر جي ڪچهريءَ ۾ ايندو هو. مير صاحب سندس وڏو احترام

---

[1] زباني روايت: سيد حمز علي شاهه ساڪن، پريان لوءِ.
[2] زباني روايت: سيد امام علي شاهه ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.
[3] زباني روايت: سيد حمز علي شاهه، ساڪن پريا ن لوءِ
[4] ايضا
[5] زباني روايت: سيد امام علي شاهه، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.

ڪندو هو. هي بہ ڪو نذرانو قبول نہ ڪندو هو باقي ڪڏهن ڪڏهن مير صاحب کان قيدي ڇڏائي ويندو هو[1].

شير محمد شاهہ ثاني جي وصال بعد سندس وڏو پٽ يعقوب علي شاهہ سجاده نشين ٿيو. هو مير مراد علي خان جو گهرو دوست هو ۽ سندس خاص مقربين مان هوندو هو. مير صاحب جي طرفان هن کي ڪافي زمين ۽ پروانا مليا[2].

يعقوب علي شاهہ کان پوءِ سندس پٽ جان الله شاهہ پڳدار ٿيو هن جو مير غلام حيدر جي پٽ مير محمد خان ۽ سندس خاندان سان گهاٽو رشتو هوندو هو. هو ميرن جي استدعا تي پريان لوءِ ڇڏي اچي سندن ڳوٺ ڪوٽ مير محمد خان ۾ وينو[3].

جان الله شاهہ کان پوءِ سندس پٽ غوث علي شاهہ جانشين ٿيو. جيڪو وڏو هردلعزيز ماڻهو ٿي گذريو آهي. کيس بہ پٽ محمد علي شاهہ ۽ امام علي شاهہ نالي ڇاوا. جن مان محمد شاهہ وفات ڪري ويو آهي. باقي امام علي شاهہ حڪمت جو ڌنڌو ڪري رهيو آهي. هيءَ بہ هڪ درويش صفت ۽ پيارو ماڻهو آهي.

هڳورجن جا پير:

هڳورجن جي پيرن جو وڏو سيد عبدالرشيد شاهہ اصل لڪي جو وينل هو ۽ سندس نسب جو سلسلو حضرت امام موسيٰ ڪاظم سان لڳي ٿو. هو ڪلهوڙن جي اوائلي زماني ۾ تبليغ جي سلسلي ۾ هنگورجن ۾ آيو ۽ اتان جي هڪ بزرگ شاهہ حسين عرف شاهہ مسافر ٻوهئي جي نياڻي سان شادي ڪيائين.[4] کيس هڪ فرزند شاهہ مير نالي ڇائو. جيڪو پيءُ جي وفات کان پوءِ فقيري جي مسند تي وينو. سيد عبدالرشيد رحہ جي مزار سينارجن جي شهر ۾ آهي.

شاهہ مير پنهنجي والد وانگر هڪ وڏو معرفت جو صاحب ٿي گذريو آهي. کيس سڪيل شاهہ درويش محمد شاهہ ۽ مبارڪ شاهہ نالي ٽي پٽ هئا[5]. سندس وفات کان پوءِ وڏو فرزند سڪيل شاهہ گادي نشين ٿيو. جيڪو وڏو اهل دل درويش هوندو هو. کيس سيد محمد عطا شاهہ، سيد الهرڪيو شاهہ ۽ سيد محمد سعيد شاهہ نالي ٽي پٽ ڇاوا. جن مان وڏو پٽ سيد محمد عطا شاهہ پيءُ جو جانشين بڻيو. خيرپور جا حاڪم مير سهراب خان ۽ مير رستم خان سندس وڏو خيال رکندا

---

[1] ايضا:
[2] ايضا:
[3] ايضا:
[4] زباني روايت: سيد ارشاد احمد شاهہ سجاده نشين درگاه هڳورجا.
[5] زباني روايت: قاضي مهر علي، خليفو درگاهہ هڳورجا.

هئا.[1] سيد محمد عطا شاهہ کي هيٺين نالن سان ڇهہ پٽ تولد ٿيا: ناصر علي شاهہ، خير محمد شاهہ، حسن علي شاهہ، عباس علي شاهہ، عبد الغني شاهہ ۽ پير محمد شاهہ.[2] سيد محمد عطا شاهہ جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ ناصر علي شاهہ جانشين ٿيو. خيرپور جو حاڪم مير علي مراد خان سندس معتقد هوندو هو[3]. ناصر علي شاهہ کي سرور علي شاهہ ۽ قلب علي شاهہ نالي ٻہ پٽ ڄاوا ۽ سندس وفات بعد سرور علي شاهہ گادي نشين ٿيو. مير علي مراد خان ۽ مير فيض محمد خان سرور علي شاهہ جو وڏو خيال رکندا هئا[4]. سرور علي شاهہ کي هيٺين نالن وارا پنج پٽ تولد ٿيا: احمد شاهہ، صادق علي شاهہ، غلام مرتضيٰ شاهہ، غلام مصطفيٰ شاهہ، ۽ ڪاظم شاهہ. سرور علي شاهہ جي وفات کان پوءِ غلام مرتضيٰ شاهہ جانشين ٿيو. کيس ٻہ پٽ ڪاظم علي شاهہ ثاني ۽ حاجن علي شاهہ هئا. سندس وفات 1933ع ۾ ٿي ۽ گادي تي سيد ڪاظم علي شاهہ ثاني عرف صوفن شاهہ وينو.[5] هو تاريخ رمضان المبارڪ 1379 هجري مطابق 16 مارچ 1960ع تي گذاري ويو[6]. هن وقت سندس فرزند سيد ارشاد احمد شاهہ سجاده نشين آهي، جيڪو پنهنجن وڏڙن جا ڪک وسايو ويٺو آهي. کيس امير خواه غريب سڀ عزت جي نگاهہ سان ڏسندا آهن.

هڱورجن جي هن خاندان مان سيد قطب علي شاهہ، سيد درمحمد شاهہ ۽ سيد قلندر بخش شاهہ پنهنجي زماني جا سٺا شاعر ٿي گذريا آهن[7].

فتح پور جا پير:

فتح پور جا پير سادات جي ڪاظمي خاندان سان واسطو رکن ٿا. سندن وڏا ڪوٽڙيءَ ۾ رهندا هئا، جتان سيد امير علي شاهہ اول ڪهلوڙن جي ايامڪاريءَ ۾ کهڙن جي شهر ۾ اچي رهيو. هو وڏو ڪاني ڪرامت جو صاحب هو. کيس هڪ فرزند شاهہ علي محمد نالي ڄائو جيڪو پڻ وڏو بزرگ ٿيو. هن کي سيد محمد رفيق، سيد محمد اسحاق ۽ محمد علي ٽي فرزند تولد ٿيا ۽ ٽيئي معرفت جا صاحب ٿيا. هنن مان ٻہ ڇٽا درٻيلي ڏانهن هليا ويا، باقي وچيون ڀاءُ سيد محمد اسحاق پنهنجي

---

[1] ايضًا:

[2] خانداني شجرو: درگاهہ هڱورجا.

[3] زباني روايت: قاضي مهر علي، خليفو درگاهہ هڱورجا.

[4] ايضًا

[5] زباني روايت: ارشاد محمد شاهہ، سجاده نشين درگاهہ هڱورجا.

[6] ايضًا

[7] زباني روايت: قاضي مهر علي، خليفو درگاهہ هڱورجا.

والد جي مسند تي ويٺو. هن جو پٽ يعقوب شاهه ۽ پوٽو پريل شاهه ٻئي ڇٽا فيض وارا فقير هئا. پريل شاهه کي دلاور شاهه ۽ محمد شجاع شاهه نالي ٻه فرزند تولد ٿيا ۽ ٻئي ڇٽا معرفت جا صاحب ٻڌيا. سيد محمد شجاع کهڙن جو شهر ڇڏي فتح پور ۾ اچي ويٺو ۽ وڏن جي درگاهه قائم ڪيائين. وقت جو حاڪم مير سهراب خان سندس وڏو خيال رکندو هو. سيد محمد شجاع جي پرهيزگاري ۽ فقيري کي ڏسي هزارن جي تعداد ۾ سندس مريد ٻڌيا. ڪيس 1200 هجري ۾ محب الله شاهه نالي هڪ فرزند ڄائو جيڪو ڄمندي ڄام هو. ٻالڪپڻ ۾ جو ڪجهه زبان مان ڪڍندو هو اهو ٿي پوندو هو. هن جي ڏينهن ۾ درگاهه وڏي ترقي ڪئي. هن ميرن ۽ ٻين اميرن هٿان ڪڏهن به ڪو نذرانو ڪونه ورتو. هميشه توڪل تي رهندو هو. پتو ناهي ڪٿان سندس اٽئي پهر هلندڙ لنگر جو پورائو ٿيندو هو. هن 1273 هجري ۾ وفات ڪئي. هن کي ڪل ست پٽ هئا، جن مان سيد بچل شاهه فقيريءَ جي گاديءَ تي ويٺو. سيد سچل شاهه به هڪ فقير تن انسان هوندو هو. سندس وفات کان پوءِ هن جو پٽ سيد امير علي شاهه ثاني سجاده نشين ٿيو. هن جي وقت ۾ فقيريءَ جي بدران خانقاهه ۾ اميري پير پاتو. سيد امير علي شاهه ڪافي زمين خريد ڪئي. هي پيري مريدي سان گڏ حڪمت به ڪندو هو. وقت جي ميرن سان تمام سٺا تعلقات هوندا هيس. هو زميندار ائسوسيئيشن جو پريزيڊنٽ به ٿي رهيو. انهن سيني ڳالهين سان گڏ سيد امير علي شاهه ثاني هڪ سٺو اديب ۽ تاريخ نويس به هو. سندس هٿ لکيل تاريخ جا ڪافي مسودا سندس فرزند سيد غلام مصطفيٰ شاهه عرف سيد روشن شاهه وٽ محفوظ آهن. سيد امير علي شاهه جي لکيل خيرپور رياست جي تاريخ به مستند آهي، جو رياست جي انهيءَ تاريخ جا صرف ٽي چار باب صاف لکيل آهن. باقي مختلف مسودا ٽڙيا پکڙيا پيا آهن. سيد امير علي شاهه تاريخ 4، جنوري 1943ع تي وفات ڪري ويو. هينئر سندس ٽي پٽ سيد محب الله شاهه، سيد اعجاز علي شاهه ۽ محمد شجاع شاهه سي ايس پي گريڊ جا ڪامورا آهن[1].

ريجهه علي شاهه جي درگاهه:

هن درگاهه جو باني سيد ريجهه علي شاهه اول لکياري آهي. جيڪو ڪلهوڙن جي آخري دور ۾ سيوهڻ مان لڏي اچي گمبٽ تعلقي جي ڳوٺ ٻيلهاڙي ۾ ويٺو. ڪجهه وقت کان پوءِ ٻيلهاڙي مان لڏي کهڙن جي شهر ۾ آيو ۽ دين جي تبليغ شروع ڪيائين[2].

---

[1] سيد غلام مصطفيٰ شاهه جو زباني احوال.

[2] زباني روايت: سيد امام علي شاهه، سجاده نشين درگاهه ريجهه علي شاهه.

پير علي مدد شاهہ

پير غلام محي الدين شاهہ جيلاني

پير غلام علي شاهہ

پير ابو محمد بن صالح شاهہ

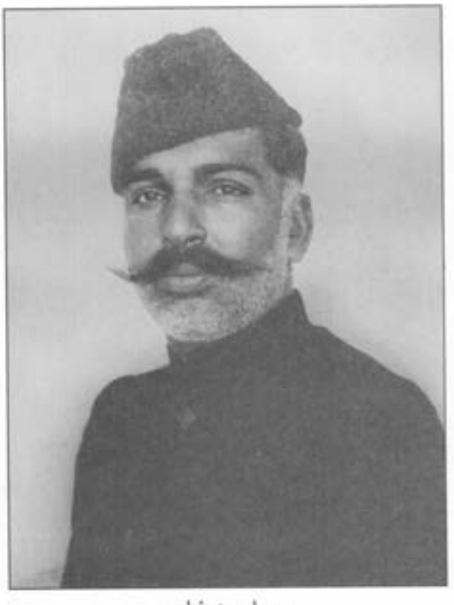

پیر احمد شاہ

پیر غلام محي الدين شاہ عرف ميران سائين

پیر غلام مرتضيٰ شاہ

پیر عبدالغفار شاہ عرف بخشل شاہ

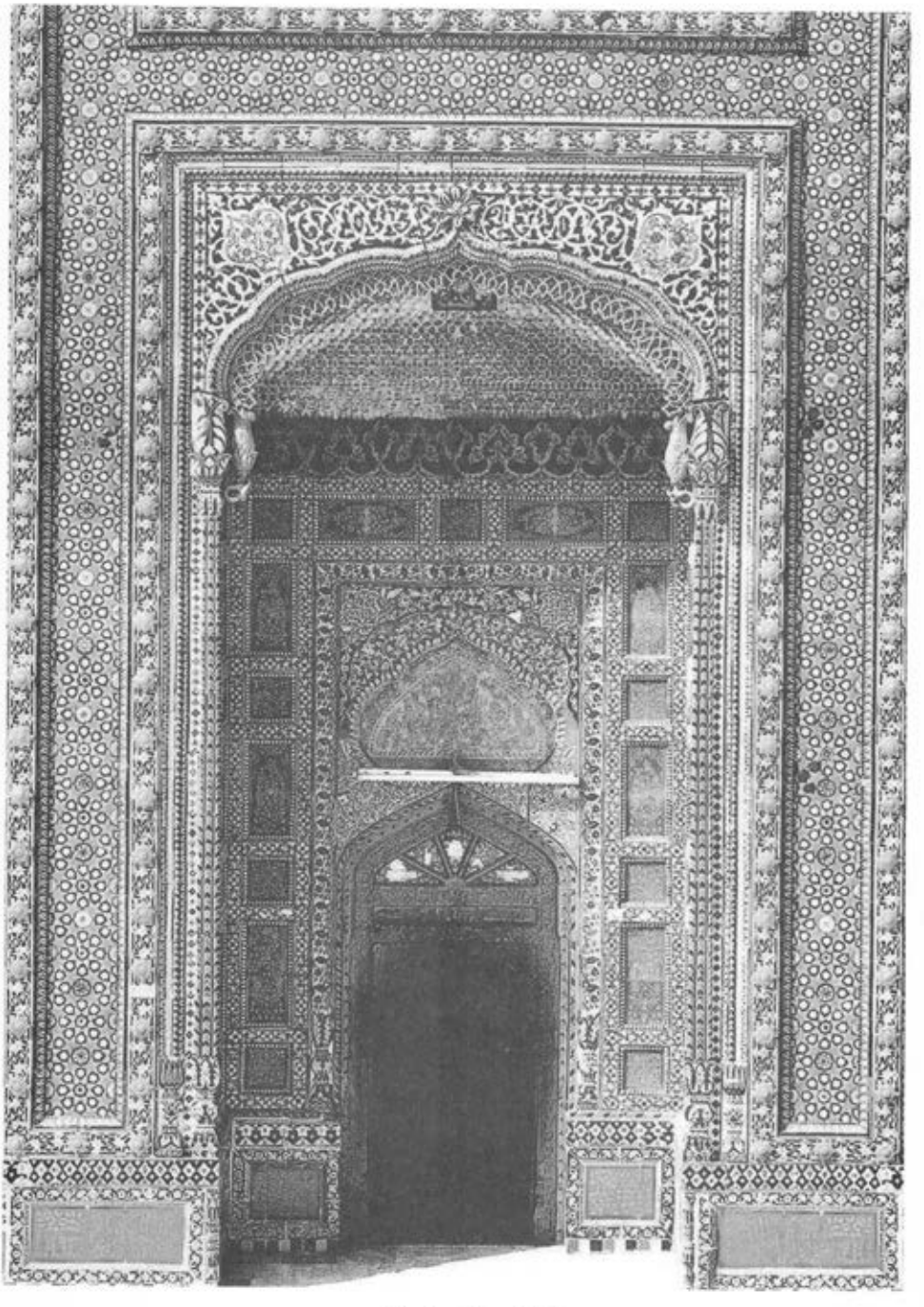

درگاهِ سچل سرمست

پير شاهہ مردان شاهہ

پير حزب الله شاهہ

پير سڪندر علي شاهہ

پير صبغت الله شاهہ شهيد

پير صوفن علي شاهہ

پير ارشاد علي شاهہ

پير امير علي شاهہ

سيد ريجهه علي شاهه

سيد امام علي شاهه

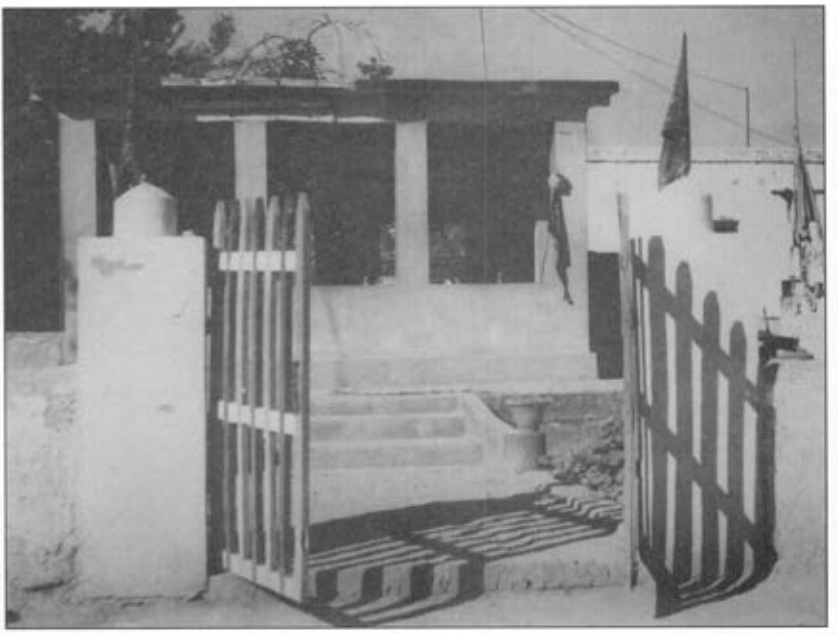

درگاهه سيد ريجه علي شاه

سيد خاڪي شاهہ

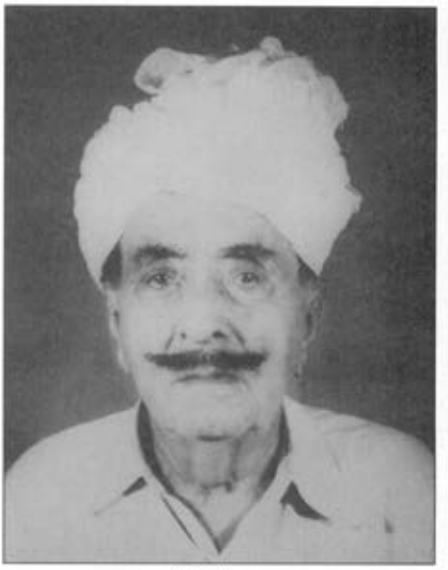

سيد علڻ شاهہ

سيد پريل شاهہ هالائي وارو

پیر سید حسین شاھ

پیر سید بچل شاھ ثاني

پیر سید صالح شاھ

پیر سید سچل شاھ

ريجهه علي شاهه جي وفات کان پوءِ سندس فرزند سيد ٻيل شاهه سجاده نشين ٿيو. هيءَ به هڪ وڏو ڪامل شخص ٿي گذريو آهي. سندس مزار پير ڪٽپر جي مقام ۾ آهي. هن کي ريجهه علي شاهه ثاني دين محمد شاهه ۽ علي اڪبر شاهه نالي ٽي فرزند هئا ۽ ٽيئي پنهنجي وقت جا عارف ٿي گذريا آهن. علي اڪبر شاهه مجذوب سالڪ هوندو هو ۽ ساري حياتي مجرد ٿي رهيو. ڪيس ڪيميا ۽ حڪمت ۾ وڏي مهارت هوندي هئي[3].

ٻيل شاهه کان پوءِ فقيري جي گاديءَ تي ريجهه علي شاهه ثاني ويٺو جيڪو لاولاد وفات ڪري ويو. سندس وفات کان پوءِ سندس ڀاءُ دين محمد شاهه جو فرزند سيد چٽن شاهه گادي نشين ٿيو. هيءَ به پنهنجن وڏن وانگر وڏو فيض جو صاحب ٿي گذريو آهي. وقت جا حاڪم مير سهراب خان ۽ مير رستم خان سندس تمام گهڻو قدر ڪندا هئا. گمبٽ ۽ راڻيپور جا پير به ڪيس عزت سان ڏسندا هئا[4].

سيد چٽن شاهه جي وفات کان پوءِ سندس پٽ دين محمد شاهه سجاده نشين ٿيو. سيد دين محمد شاهه وڏو سخي مرد ٿي گذريو آهي. رات ڏينهن سندس لنگر هلندو هو ۽ آيو ويو پيو ڪائيندو هو. سندس دروازي تان ڪوبه سوالي خالي نه موٽندو هو[1].

سيد دين محمد شاهه ثانيءَ جي وفات کان پوءِ سندس اڪيلو فرزند سيد چٽن شاهه ثاني درگاهه جو متولي بڻيو. هيءَ پهريون شخص هو جنهن کهڙن جي شهر ۾ علم نصب ڪيو ۽ ماتم جي مجلس برپا ڪئي، جنهن تي مخدومن اعتراض ورتو ۽ چٽن شاهه کي پورا به سال ڪوٽڏيجي ۾ قيد ڪاٽڻو پيو. آخرڪار ڪجهه ڪرامتن ظاهر ٿيڻ کان پوءِ، مير فيض محمد خان پاڻ ڪوٽ تي آيو ۽ سيد چٽن شاهه کي آزاد ڪري، ساڻس کهڙن ۾ وڃي ساڳيو علم هڻي ڏنو[2]. ڪيس سچيڏنو شاهه، ٻيل شاهه ثاني ۽ ريجهه علي شاهه ثالث نالي ٽي فرزند هئا. سيد سچيڏني شاهه سندس زندگيءَ ۾ وفات ڪئي ۽ سندس وفات کان پوءِ ٻيل شاهه ثاني گادي نشين ٿيو. سيد ٻيل شاهه جو ننڍو ڀاءُ سيد ريجهه علي شاهه ثالث رات ڏينهن رياضت ۽ ذڪر فڪر ۾ مشغول رهندو هو. ايتري قدر جو سيد ٻيل شاهه پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪيس سجاده نشين بڻائي ڇڏيو. هن جو سمورو وقت شيعه مذهب جي تبليغ ۽ ماتم جي مجلس قائم ڪرڻ ۾ گذرندو هو. حرمين شريفين جي زيارت به

---

[3] ايضا

[4] زباني روايت: سيد امام علي شاهه سجاده نشين درگاهه ريجهه علي شاهه.

[1] ايضا:

[2] ايضا:

ڪري آيو. پنهنجي پٽيان علي گل شاهه، امام علي شاهه ۽ ثاقب علي شاهه نالي ٽي فرزند ڇڏي، تاريخ 20 صفر 1375 هجري، مطابق 8 – آڪٽوبر 1955ع تي وفات ڪيائين. سندس وصيت موجب ڪيس گمبٽ شهر ۽ اسٽيشن جي وچ تي روڊ جي پرسان سندس زمين ۾ دفنايو ويو. جتي سندس درگاهه قائم ٿي ويئي آهي. هر سال سندس مزار تي ٽي ڏينهن عرس ٿيندو آهي. هن وقت سندس فرزند سيد امام علي شاهه سجاده نشين آهي. سندس ولادت جي تاريخ 25 آڪٽوبر 1929ع آهي. هو هڪ وڏو هردلعزيز مهمان نواز ۽ صلح پسند ماڻهو آهي. فقيري ۽ درويشي سان گڏ زميندارياءَ جو شغل به جاري رکيو ٿو اچي[1].

ڏانوري جا پير:

ڳوٺ ڏانوري تعلقي خيرپور جي جيلاني پيرن جو وڏو سيد نبي شاهه اول اُچ کان ٿيندو پوءِ سنڌ ۾ آيو ۽ موجوده درگاهه واري جاءِ تي اچي ويٺو. اهو ڪلهوڙن جو آخري زمانو هو. نبي شاهه پنهنجي وقت جو وڏو ولي ۽ معرفت جو صاحب ٿي گذريو آهي. هن جي وفات کان پوءِ سندس فرزند احمد شاهه به پنهنجن وڏن وانگر فيض جو صاحب ٿي گذريو آهي. ڪيس نبي شاهه ثاني، اميد علي شاهه، ابراهيم شاهه ۽ خدا بخش شاهه نالي چار پٽ هئا ۽ چارئي فيض ۽ برڪت جا صاحب بڻيا. احمد شاهه جي وفات کان پوءِ نبي شاهه ثاني ڏانوري جي درگاهه جو سجاده نشين ٿيو. سندس پائرن مان ابراهيم شاهه پني عاقل ڏانهن هليو ويو ۽ خدا بخش شاهه ناري تعلقي ۾ وڃي نئين درگاهه قائم ڪئي. ابراهيم شاهه بنا اولاد برقعو مٽايو. سندس مزار پراڻي پني عاقل ۾ آهي ۽ سندس مريدن جي عقيدت جو مرڪز آهي. خدا بخش شاهه کي مصري شاهه نالي هڪ پٽ ڄائو جيڪو پنهنجي پيءَ وانگر ولايت جو صاحب بڻيو[2].

خدا بخش شاهه جي درگاهه ناري تعلقي ۾ ديئي وٽ آهي. مصري شاهه وفات وقت سچل شاهه ۽ ارباب شاهه نالي به فرزند ڇڏي ويو. مصري شاهه جي مزار ڳوٺ دهل واري ۾ آهي. جتي هر سال رجب مهيني جي پهرين تاريخ تي ميلو لڳندو آهي.

سيد اميد علي شاهه کي احمد شاهه ثاني، شاهه مردان شاهه، عبدالستار شاهه، گل شاهه ۽ غلام نبي شاهه نالي پنج پٽ ٿيا. جن مان عبدالستار شاهه کي پيءَ جي مسند تي ويهاريو ويو. عبدالستار شاهه کي اميد علي شاهه ثاني ۽ ابراهيم شاهه ثاني نالي به فرزند ڄاوا. سندس وفات بعد اميد علي شاهه ثاني جو فرزند گنبل شاهه فقيري جي مسند تي ويٺو. گنبل شاهه هڪ وڏو هردلعزيز ۽ فيض وارو فقير ٿي

---

[1] زباني احوال: سيد امام علي شاهه، سجاده نشين درگاهه ريجهه علي شاهه

[2] زباني احوال: سيد پريل شاهه جيلاني، ساڪن ڳوٺ ڏانورو.

گذريو آهي. هو ڏانورو ڇڏي ناري تعلقي ۾ مريدن وٽ وڃي رهيو. اٽڪل سٺ سالن جي عمر ۾ ڳوٺ ٽنڊو شاهه تعلقي ڪوٽڏيجي ۾ آيو ۽ اتي وفات ڪيائين. سندس مزار تي هڪ عاليشان مقبرو ٺهرايو ويو آهي.

سيد غلام نبي شاهه کي غوث ڏنو شاهه. پريل شاهه ۽ ٻيل شاهه نالي ٽي فرزند تولد ٿيا. جن مان پريل شاهه پيريءَ جو سلسلو قائم رکيو ٿو اچي. هو هڪ وڏو خوش خلق ۽ هردلعزيز ماڻهو آهي.

سيد احمد شاهه اول سجاده نشين ۽ وڏي فرزند نبي شاهه ثاني کي حسين شاهه. علي بخش شاهه ۽ حسن بخش شاهه ثاني نالي ٽي پٽ هئا. جن مان حسين شاهه پيءَ جو جانشين بڻيو. علي بخش شاهه ڀائرن سان ڪنهن نااتفاقي سبب ناري هليو ويو ۽ باقي زندگي پنهنجن مريدن وٽ گذاريائين. آخرڪار وفات کان ٿورو اڳ ڪوٽڏيجي کان ٽن ميلن جي فاصلي تي قناصرن جي ڳوٺ ۾ اچي رهيو ۽ وفات ڪيائين. سندس فرزندن موزل شاهه ۽ حسين شاهه سندس مزار تي هڪ عاليشان مقبرو ٺهرايو. جتي هر سال ربيع الثاني مهيني ۾ سنو ميلو لڳندو آهي.

نبي شاهه ثاني جو جانشين حسين شاهه پنهنجي وقت جو ڪامل درويش ٿي گذريو هو. جڏهن به مريدن وٽ ويندو هو تڏهن کين سڏي قرآن شريف جو ترجمو ڪري ٻڌائيندو هو ۽ نيڪ عملن ڪرڻ جي تلقين ڪندو هو. کيس علي محمد شاهه، علي مدد شاهه، مهدي شاهه، علي حيدر شاهه ۽ علي ڪاظم شاهه نالي پنج پٽ هئا. سندس وصال کان پوءِ علي محمد شاهه گادي نشين ٿيو. هو انباهه ۾ وڃي سيد فيض محمد شاهه جو مريد ٿيو. ڪيترو ئي وقت بيخودي جي حالت ۾ رهندو هو. هو پنهنجي زماني جو هڪ اعليٰ درجي جو شاعر ٿي گذريو آهي. مريد کيس علي سائين جي نالي سان ياد ڪندا آهن. فقير هدايت علي تارڪ جو گهاٽو دوست هوندو هو. تاريخ 19 ربيع الاول 1345 هجري، مطابق 1926ع ۾ وفات ڪيائين. سندس درگاهه تي هر سال ٽي ڏينهن ميلو لڳندو آهي.

علي محمد شاهه جو جانشين سندس اڪليو فرزند ولي محمد شاهه بڻيو. جيڪو پنهنجن وڏن وانگر فيض وارو فقير ٿي گذريو آهي. سندس ٻه پٽ علي محمد شاهه ۽ علي مدد شاهه حال حيات آهن ۽ فقيراڻي زندگي گذري رهيا آهن[1].

دونهين جا پير:

دونهين جي نقوي پيرن جو مورث اعليٰ هڪ سيلاني فقير سيد محمد شاهه هو

---

[1] زباني احوال: سيد پريل شاهه ۽ علي محمد شاهه، ساڪن ڳوٺ ڏانورو تعلقو خيرپور.

جيڪو هڪ وڏو عارف ٿي گذريو آهي. ڪلهوڙن جي اوائلي زماني ۾ ملتان مان ٿيندو سيوهڻ ۾ قلندر شهباز جي درگاهه تي آيو.ڪجهه وقت رياضت ڪري مديجي جي پرسان ڳوٺ ۾ اچي رهيو. اتي ڪجهه وقت حڪومت ڪري رياست خيرپور جي هڪ ڳوٺ ميان خان ۾ اچي رهيو جتي وفات ڪيائين.۽ شيخ طيب جي مقام ۾ دفن ٿيو [1]. انهي سفر ۾ سندس فرزند موٽڻ شاهه به ساٿس ڪنو هو. جيڪو پنهنجي پيءُ کان پوءِ تارڪي طريل تي اچي رهيو ۽ اتي سيد جي بدران آهيڙي سڏايائين. هو هڪ وڏو ڪاني ڪرامت جو صاحب هو. تنهن ڪري سندس ذات لڪي نه سگهي. ماڻهن جي رجوعات ڏسي اتان به هجرت ڪري، ٻيرلوءِ شهر جي پرسان ڳوٺ ميران پور ۾ اچي دونهين دڪائي ويهي رهيو. اتي ڦليا قوم جا ڪجهه زميندار رهندا هئا، جن موٽڻ شاهه کي ستائڻ شروع ڪيو. هڪ دفعي ڦلين مان هڪ ماڻهو ٻياني ڪٽي ساٿس وڙهڻ آيو. شاهه صاحب اها ٻياني کسي ڪٽي پنهنجي دونهين واري مچ ۾ کوڙي، ته اها ٻياني سائي ٿي ويئي ۽ هڪ ٻير جو وڻ بڻجي پئي. ان ڏينهن کان وٺي ميران پور تي موٽڻ شاهه جي دونهين جو نالو پئجي ويو. شاهه صاحب پنهنجي مچ ۾ ٻياني کوڙڻ وقت هيٺيون بيت چئي پاراتو ڏنو هو:

کريا کوهه ڦلين جا ولهيون ٿيون وايون،
جيڪي جهنگ چڙي ويون سي نه آيون،
انهن جون مايون پيون جنڊ ڪڍنديون.

بس انهي ڏينهن کان وٺي، ڦلين جا کوهه ڦٽي ويا ۽ هو ڪٽو ڪڻ ٿي اتان لڏي ويا ۽ باقي ماڻهو شاهه صاحب جا معتقد بڻجي ويا [2].

موٽڻ شاهه کان پوءِ سندس وڏو پٽ ابراهيم شاهه سجاد نشين ٿيو جيڪو پنهنجي وقت جو وڏو ولي ٿي گذريو آهي. مخدوم محمد اسماعيل پريان لوءِ وارو سندس گهاٽو دوست هوندو هو. ڪيس مهر علي شاهه، پير شاهه مقصود علي شاهه ۽ مريد حيدر علي شاهه نالي چار فرزند هئا، جن مان ننڍو فرزند مريد حيدر شاهه سجاد نشين ٿيو. ان کان پوءِ سندس پٽ مريد عابدين شاهه گادي تي ويٺو مريد عابدين شاهه جو جانشين سندس فرزند لشڪر علي شاهه ٿيو. ان کان پوءِ سندس پٽ خاڪو شاهه اول گادي تي ويٺو. اهي سمورا پير پنهنجي وقت جا عالم ٿي گذريا آهن. خاڪي شاهه بعد سندس فرزند الله بخش شاهه مسند سنڀالي، جنهن کي جعفر علي شاهه ۽ انور علي شاهه نالي به پٽ هئا. الله بخش شاهه جو جانشين انور علي

---

[1] زباني احوال: علڻ شاهه. ساڪن شاهپور لڳ پير جو ڳوٺ.
[2] ايضا:

شاهہ ٿيو جنهن کي فقير علي شاهہ ۽ صادق علي شاهہ نالي ۾ فرزند ڄاوا، جيڪي چڱا درويش هئا. انهن مان وڏي جي گادي تي فقير علي شاهہ ويٺو. فقير علي شاهہ کي ۾ خاڪي شاهہ ثاني ۽ علڻ شاهہ نالي ۾ فرزند ڄاوا، جن مان خاڪي شاهہ ثاني جو فرزند بخش علي دونهين جي درگاهہ جو گادي نشين آهي. هو پيري فقيري سان گڏ زمينداري جو مشغلو ۾ جاري رکيو ويٺو آهي[1].

هالاڻي جا سيد:

ميرن جي زماني ۾ هالاڻي جي سادات جو وڏو سيد محمد عاقل شاهہ ولد سيد محمد حسين شاهہ هڪ وڏو عالم ۽ فاضل شخص ٿي گذريو آهي. هو پاڳارن جي وڏي سيد محمد راشد شاهہ جو ڪلاسي ۽ دوست هو. سندس ديني فتويٰ کي ساري سنڌ ۾ عزت جي نگاهہ سان ڏٺو ويندو هو. مير سهراب خان ۾ سندس معتقدن مان هو.سندس وفات جي تاريخ نٿي ملي، پر اها پڪ آهي تہ هن مير رستم خان جي زماني ۾ مٿيءَ جو جامو مٿايو. سندس ۾ فرزند سيد محمد پريل شاهہ ۽ سيد فتح علي شاهہ ۾ پنهنجي وقت جا سٺا عالم ۽ گهڻين صلاحيتن جا مالڪ هئا. ٻئي مير علي مراد خان وٽ ملازم هئا.

سيد محمد پريل شاهہ مير صاحب جي ڪئمپ جو انچارج هوندو هو. مير علي مراد خان جو منجهس تمام گهڻو اعتماد هوندو هو ايتري قدر جو جڏهن 1272 هجري ۾ يورپ ويو هو تہ پاڻ سان سيد محمد پريل شاهہ کي ۾ وٺي ويو. هن مير علي مراد خان جي ايامڪاري ۾ وفات ڪئي.

مير علي مراد خان سيد پريل شاهہ جي زندگي ۾ ئي سندس ننڍي ڀاءُ سيد فتح علي شاهہ کي پنهنجو معتمد خاص بڻائي وزارت جو عهدو عطا ڪيو جو هن نهايت خوش اسلوبي سان سنڀاليو. خيرپور وارو لال بنگلو سيد فتح علي شاهہ جي نظرداري ۾ تعمير ٿيو هو. هن 11 محرم 1310هجري، مطابق 1893ع ڪوٽڙيجي ۾ وفات ڪئي.

سيد فتح علي شاهہ جي وفات کان ۾ سال کن پوءِ سندس ۾ پٽ سيد غلام حسين شاهہ ۽ سيد شهاب الدين شاهہ مير فيض خان وٽ ملازم ٿيا، سيد غلام حسين شاهہ ٿورو وقت نوڪري ڪري، پنهنجي خانداني ڪاروبار سنڀالڻ لاءِ استعيفا ڏئي آيو باقي سيد شهاب الدين شاهہ مير صاحب جي پوٽن جو استاد ٿي رهيو. ڪجهہ وقت کان پوءِ مختيارڪار ٿيو جتان ترقي ڪري مير واهہ ڊويزن ۾ نائب وزير ٿي رهيو. هو عربي ۽ فارسي جو وڏو عالم هو. تاريخ 21 ذوالحج 1343 هجري، مطابق 1925ع ۾ وفات ڪيائين.

---

[1] زباني احوال: سيد علڻ شاهہ، ساڪن شاهپور، لڳ پير جو ڳوٺ.

مٿي ذڪر ڪيل بزرگن کان سواءِ هن خاندان جا ٻيا به ڪجهه ماڻهو ميرن جي نوڪري ۾ رهيا. جن مان سيد علي بخش شاهه، سيد حاجي ميران شاهه، سيد امام علي شاهه، سيد غلام رسول شاهه، سيد غلام علي شاهه، سيد واحد بخش شاهه، سيد عطا حسين شاهه ۽ سيد محمد حسين شاهه جا نالا قابل ذڪر آهن[1].

چوڏاهو جا پير:

چوڏاهو جا پير سنڌ جي مشهور معروف لڪياري سادات سان واسطو رکن ٿا. سندن مورث اعليٰ سيد شڪر الله شاهه ڪٽڙ شاهه لڪيءَ مان لڏي چوڏاهو ۾ اچي ويٺو. هو چوڏاهوءَ ۾ ڪلهوڙن جي آخري دور ۾ آيو. پنهنجي وقت جو وڏو ولي ٿي گذريو آهي. پاڳارن جي وڏي سيد محمد بقا شاهه سان سنا تعلقات هيس[2].

سيد شڪر الله شاهه جي وفات کان پوءِ سندس فرزند سيد سائين ڏنو شاهه مسند نشين ٿيو. هو به وڏو معرفت جو صاحب هوندو هو. وقت جو حاڪم مير سهراب خان سندس ارادتمندن مان هو. پاڳارن مان سيد صبغت الله شاهه اول ڪيس قرب جي نظرن سان ڏسندو هو. سندس پاڻ ۾ تمام سنا تعلقات هئا[3].

سيد سائين ڏني شاهه کان پوءِ سندس پٽ سيد غلام مرتضيٰ شاهه پيريءَ جي گادي تي ويٺو. هو به هڪ اهل درويش ۽ فيض وارو فقير ٿي گذريو آهي. مير رستم خان ۽ مير علي مراد خان ڪيس تمام گهڻي عزت ڏيندا هئا. هن جا ڪينرائي مريد هئا. سيد غلام مرتضيٰ شاهه جو سؤٽ سيد گل محمد شاهه ولد سيد مراد شاهه به هڪ وڏو فيض وارو پير ٿي گذريو آهي. ان جي وفات 18 جمادي الاول 1274 هجري مطابق 1825ع ۾ ٿي.

پير غلام مرتضيٰ شاهه جي وفات کان پوءِ سندس پٽ گنبل شاهه گادي تي ويٺو هو وڏو ڪاني ڪرامت جو صاحب ۽ سخي مرد ٿي گذريو آهي. هن جي ڏينهن ۾ سندس درگاهه وڏيڪ ترقي ڪئي. هو پير حزب الله شاهه پاڳاري جو مريد هو. ڪيس مريدن سان وڏي عقيدت هوندي هئي. مرشد کي به ڏاڍو پيارو هوندو هو. هن 1327ع هجري مطابق 1909ع ۾ وفات ڪئي. هو سنڌي ۽ فارسي جو هڪ سٺو شاعر به هو[4].

گنبل شاهه جي وفات بعد سندس ننڍو پٽ سيد پريل شاهه پيريءَ جي گاديءَ تي

---

[1] زباني احوال: سيد محمد حسين شاهه ساڪن هالاڻي.
[2] علي شاهه سيد، لڪياري: حوالو ڏنل آهي.
[3] علي شاهه سيد، لڪياري: سيد گنبل شاهه جو احوال قلمي 1958ع.
[4] علي شاهه سيد، لڪياري: سيد گنبل شاهه جو احوال، قلمي 1958ع

وينو جيڪو پنهنجن وڏن وانگر چڱو درويش ٿي گذريو آهي[1]. پريل شاهه ڪان پوءِ پيري جي گادي سيد گنبل شاهه جي ڀاڻيجي سيد عبدالله پريل شاهه وسائي، جيڪو پڻ هڪ چڱو درويش ٿي گذريو آهي[2]. هن وقت هن گاديءَ جو سجاده نشين سيد عبدالله شاهه جو فرزند سيد علي شاهه آهي. سندس عمر اسي سالن ڪان مٿي ٿيندي وڏو هردلعزيز ۽ ڪچهري جو مور ماڻهو آهي. هر ڪنهن سان قرب سان هلندو آهي. مهمان نواز به ايڏو آهي جو هڪ جيري لاءِ ٻڪري ڪهڻ ۾ دير نه ڪندو آهي. هو هڪ سنو شاعر به آهي.

ڊپ مهر شاهه جا پير:

ڊپ مهر شاهه ۾ جيلاني پيرن جي مشهور درگاهه آهي. هنن جو مورث اعليٰ سيد قميص نورالدين 741هجري مطابق 1341ع ۾ بغداد مان دين جي تبليغ لاءِ سندورا هندستان ۾ آيو هو جتي سندس اولاد ڪافي وقت تائين رهيو. آخرڪار انهيءَ خاندان مان سيد شاهه محمد (متوفي568 هجري) جو اولاد پنجاب ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ پکڙجي ويو. هنن مان سيد شرف الدين اچ ۾ اچي رهيو. سندس فرزند سيد مرتضيٰ شاهه کي غلام شاهه ۽ حيدر شاهه نالي ٻه فرزند هئا. حيدر شاهه سنڌ جو سفر ڪندو ڏيپارجن ۾ اچي رهيو جتي وفات ڪيائين اچ به اتي سندس روضو مرجع خاص و عام آهي[3].

غلام شاهه کي مهرشاهه ۽ حسين شاهه نالي ٻه پٽ ڄاوا، جن مان مهر شاهه هيءَ درگاهه اچي وسائي. هو اڃا ننڍو ئي هو جو پڻس ڪيس مدرسي ۾ پڙهڻ لاءِ ويهاريو پر هن پڙهڻ ۾ ڪنهن به قسم جي دلچسپي نه ڏيکاري هڪ ڏينهن پنهنجي ڀاءُ ۽ والد سان گڏجي ملتان ۾ غوث بهاءالحق جي درگاهه تي آيل هو ته اتان اوچتو غائب ٿي ويو ۽ غوث جي فقيرن سان گڏجي سنڌ ۾ آيو. روهڙي جي بزرگن جون زيارتون ڪري، گهاڙ جي پيرن جون درگاهون پيتائين. آخرڪار ڪوٽڏيجي، راڻيپور، درازا ۽ گمبٽ جا شهر ڏسندو کهڙن ۾ آيو ۽ فقير محمد علي اجڻ عرف پکي ڏٽيءَ وٽ پهتو. فقير صاحب معرفت جو صاحب هو. هن پير صاحب جي سرپرستي ڪئي ۽ ڪيس مخدومن جي مدرسي ۾ پڙهڻ لاءِ ويهاريو. مهر شاهه ٿورن ڏينهن ۾ ئي ظاهري علمن ۾ تحصيل ڪري ورتي. ان ڪان پوءِ فقير صاحب ڪيس باطني فيض سان مالامال ڪري، کهڙن ڪان ٽن ميلن جي فاصلي تي وسندا فقير اجڻ جي ڊپ تي ويهاريو.

---

[1] ايضا:

[2] ايضا:

[3] زباني روايت: سيد بچل شاهه، سجاده نشين درگاهه ڊپ مهر شاهه

پير مهر شاهه کي سنڌ ۾ اچڻ وقت سندس وڏن جي مريد ربائت خان دستي بلوچ ڏسي ورتو هو. جنهن اچ ۾ وڃي سندس والد کي ساري ڳالهه ٻڌائي هئي. اتان مهر شاهه جو ڀاءُ حسين شاهه ربائت خان سان گڏجي مهر شاهه کي وٺي آيو. پر مهر شاهه مائٽن ڏانهن نه ويو ۽ پنهنجي ڀاءُ کي به پاڻ وٽ رهائي ڇڏيائين[1].

مهر شاهه ۽ حسين شاهه جي رهڻ ڪري، وسند فقير واري ڊب تي "مهر شاهه جي ڊب" جو نالو پئجي ويو. مهر شاهه انهيءَ ننڍڙي ڳوٺ ۾ ويهي ديني تبليغ شروع ڪئي ۽ ڪيترائي ماڻهو سندس مريد بڻجي ويا. اها خبر ٻڌي، مهر شاهه جو والد غلام شاهه اچ مان لڏي ڊب مهر شاهه ۾ اچي ويٺو. هن سان سندس عزيز چتن شاهه ۽ ڏنل شاهه به گڏجي آيا. ٿوري وقت کان پوءِ سندس ٻيا عزيز ڪرم شاهه، جمال شاهه ۽ گل شاهه به اچي ڊب مهر شاهه ۾ رهيا. ڪجهه ڏينهن بعد مهر شاهه چتن شاهه جي دختر نيڪ اختر سان شادي ڪئي. سندس شاديءَ کان ٿورو وقت پوءِ 1247 هجري مطابق، 1831ع ۾ چتن شاهه گذاري ويو. به سال پوءِ 1249 هجري، مطابق 1833ع ۾ غلام شاهه به وفات ڪئي. اهي ٻئي پير ڊب مهر شاهه واري درگاهه تي رکيل آهن. سن 1251 هجري، مطابق 1835ع ۾ مهر شاهه کي علي بخش نالي هڪ فرزند ڄائو جيڪو جواني جي عمر ۾ يعني 1269 هجري، مطابق 1862ع ۾ وفات ڪري ويو.

سيد مهر شاهه کي وقت جي پيرن، ميرن ۽ ٻين سردارن وٽ ڪافي عزت هوندي هئي. هو نرينه اولاد کان سواءِ 1272 هجري، مطابق 1856ع ۾ فوت ٿيو. هو هڪ اعليٰ درجي جو شاعر به هو[2].

ساڳئي سال مهر شاهه جي ڀاءُ حسين شاهه وفات ڪئي ۽ درگاهه جا سجاد نشين مهر شاهه جا ڏوهتا سچل شاهه ۽ بچل شاهه ولد ڏنل شاهه بڻيا. اڳ ۾ ننڍي ڀاءُ بچل شاهه جي دستاربندي ڪرائي وئي ۽ سندس وفات کان پوءِ وڏو ڀاءُ سچل شاهه گادي نشين ٿيو. اهي ٻئي ڀائر وڏا حسين، خوش خلق اهل دل درويش ٿي گذريا آهن[4]. سچل شاهه فارسي زبان ۾ شاعري به ڪندو هو. سندس تخلص عشاق هوندو هو.

بچل شاهه کي اولاد ڪونه ٿيو باقي سچل شاهه پنهنجي ڀٽيان ڏنل شاهه ثاني، ڪرم شاهه مست ۽ بچل شاهه ثاني نالي ٽي پٽ ڇڏي ويو[5].

سچل شاهه جي وفات کان پوءِ درگاهه جي دستار ڏنل شاهه ثاني جي مٿي تي آئي. هو به وڏو ڪاني ڪرامت جو صاحب ٿي گذريو آهي. حد کان وڌيڪ سادو

---

[1] بخشڻ خان دستي، منشي: ڊب مهر شاهه جو احوال، قلمي مسودو 1960ع.
[2] بخشڻ خان دستي، منشي: حوالو ڏنل آهي.
[4] زباني روايت: سيد بچل شاهه، سجاده نشين درگاهه ڊب مهر شاهه.
[5] ايضًا:

هوندو هو. دنيوي معاملات ۾ ڪابہ دلچسپي ڪونہ وٺندو هو. نيٺ پنهنجي جيئري ئي پنهنجي ننڍي ڀاءُ بچل شاهہ ثاني کي سجاده نشين ڪري پاڻ عبادت ۾ مشغول رهيو[1]. ٻنهي ڀائرن ڪرم شاهہ ۽ بچل شاهہ ثاني سندس زندگي ۾ وفات پاتي. بچل شاهہ ثاني جو وصال 1336 هجري، مطابق 1918ع ۾ ٿيو. پير ڏنل شاهہ 1340 هجري، مطابق 1922ع ۾ وفات ڪئي[2].

بچل شاهہ کي ڪوبہ نرينو اولاد ڪونہ هو تنهن ڪري سندس وفات کان پوءِ ڏنل شاهہ جي فرزند حسين شاهہ عرف سونل سائين کي سجاده نشين بڻايو ويو. هيءُ بہ هڪ وڏو هردلعزيز ۽ سخي مرد ٿي گذريو آهي. هن درگاهہ ۽ مدرسي ۾ توسيع آندي ۽ ڳوٺ جي ٻارن جي تعليم تي گهڻي توجهہ ڏني[3]. پير صاحب کي شڪار ۽ ملاکڙي جو شوق بہ هوندو هو. ڪيترائي پهلوان هن وٽ رهندا هئا. ڪيس ٻن ديرن مان قائم شاهہ عرف ڏنل شاهہ ۽ سچل ثاني نالي بہ فرزند ڄاوا. هن ٻاويهن سالن جي عمر ۾ تاريخ 14 ربيع الثاني، 1349 هجري، مطابق 1930ع تي وفات ڪئي[4].

سيد حسين شاهہ جي وفات کان پوءِ قائم شاهہ عرف ڏنل شاهہ ثالث سجاده نشين ٿيو. هيءَ هڪ وڏو بردبار ۽ مائيٽي طبيعت وارو ماڻهو هو. عام ماڻهو ڪيس صابر سائين سڏيندا هئا. ٿوهہ جواني ۾ تاريخ 22 ربيع الثاني 1355 هجري مطابق 1936ع ۾ وفات ڪري ويو[5].

سيد قائم شاهہ کان پوءِ سندس ڀاءُ سچل شاهہ ثاني پڳدار ٿيو. هو هڪ ڪلمڪ ۽ رلٽو ملٽو صاحبزادو هوندو هو. سندس شادي سهتن جي قوم مان ٿي ۽ سندس شادي جي موقعي تي وڏا شادمانا ٿيا ۽ ملاکڙا لڳا. ٿوري وقت کان پوءِ سادات گهراڻي مان شادي ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيس. نيٺ شادي جي تاريخ بہ ٻڌجي وئي، مگر اوچتو دادو ضلعي جي ڀانن شهر ۾ بيمار ٿي پيو ۽ ڳوٺ ڏانهن موٽندي واٽ تي وفات ڪري ويو. اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُوْنَ. سندس وفات جي تاريخ 12، ذوالحج 1366 هجري مطابق 1947ع آهي[6].

سيد سچل شاهہ جي وفات کان پوءِ سندس عزيزن مان سيد صالح شاهہ ولد سيد نبي شاهہ کي سجاده نشين ڪيو ويو. هوبہ دلعزيز ۽ الله جو نيڪ ٻانهو ٿي گذريو آهي. هن جي ڏينهن ۾ درگاهہ شريف جي مرمت ڪرائي ويئي ۽ هڪ نئين مدرسي

---

(1) ايضا:

(2) زباني روايت: سيد بچل شاهہ، سجاده نشين درگاهہ ڊپ مهر شاهہ

(3) حسين بخش دستي، ماستر: "ڊپ مهر شاهہ جو احوال" قلمي مسودو 1960ع

(4) ايضا:

(5) ايضا:

(6) ايضا:

شمس الهدايت جو بنياد رکيو ويو. صالح شاهه پنهنجي پٽيان بچل شاهه عرف شمشير علي شاهه ۽ روشن علي شاهه نالي ۾ صاحبزادا ڇڏي تاريخ 3، ذوالحج 1376 هجري، مطابق 1957ع تي برقعو مٽايو. سندس وفات کان پوءِ وڏو صاحبزادو بچل شاهه عرف شمشير علي شاهه گادي نشين ٿيو[1]. جيڪو پنهنجن وڏڙن جا ڪک وسايو ويٺو آهي. هڪ نوجوان ۽ با اخلاق انسان آهي ۽ سياست ۾ ڊبل گرئجوئيٽ آهي. راڄ ڀاڳ ۽ مريدن جي خنده پيشاني سان سرپرستي ڪري ٿو. هو هڪ نهايت سنجيدو ۽ قربائتو ماڻهو آهي.

بچل شاهه بخاري:

سيد بچل شاهه اصل ۾ قادر بخش فقير جي قبن جي پرسان رهندو هو. عين جوانيءَ جي وقت مير علي مراد خان وٽ نوڪري ڪيائين ۽ گهوڙي سوار بڻيو. هو ننڍپڻ کان وٺي روزي نماز جو پابند ۽ هڪ پرهيزگار شخص هوندو هو. هڪ دفعي عبادت ۾ مصروف هجڻ ڪري مير صاحب جي سڏ تي ساجهر ويجي نه سگهيو. تنهن ڪري نوڪري تان استعيفا ڏيئي، الله سان لنئن لڳائي ويهي رهيو. مير صاحب ڪافي ماڻهو موڪليا ۽ آخرڪار پاڻ شاهه صاحب وٽ هلي آيو ۽ ڪيس منٿون ڪيائين ته هو نوڪريءَ تي چڙهي، مگر شاهه صاحب کي هاڻي پنهنجي مالڪ حقيقي جي نوڪري مزو ڏئي ڇڏيو هو. تنهن ڪري وري مير صاحب وٽ نه ويو. سندس زندگي جو باقي عرصو ذڪر فڪر ۽ عبادت ۾ گذريو. سندس خاص طالب ويڙهو فقير شيخ ۽ عبدالرحمن فقير سومرو سندس خدمت ۾ رهندا هئا. هن تاريخ پهرين شعبان 1314 هجري، مطابق 1896ع تي وفات ڪئي. سندس وفات کان پوءِ هر سومر رات تي، سندس مزار تي اڄ تائين فقيرن جو راڳ ٿيندو رهندو آهي. سندس پهريون مجاور ويڙهو فقير هو. ويڙهي فقير جي وفات کان پوءِ بچل شاهه جي هميشره جي اولاد مان سيد ناصر علي شاهه درگاهه جو متولي آهي[2].

جهانيا پوٽا پير:

هن خاندان جو مورث اعليٰ سيد جلال سرخ بخاري آهي، جنهن جي اولاد مان سيد حسين بخش شاهه اُچ مان خيرپور آيو. مير علي مراد خان جي پوتي مير محمد مراد خان کيس ٻهر لوءِ جي پرسان شيخ علي حسين واري ڪوٽ ۾ آباد ڪرايو. هيءُ هڪ وڏو ڪرامت جو صاحب ۽ اهل دل درويش ٿي گذريو آهي[3].

---

[1] زباني روايت: سيد بچل شاهه، سجاده نشين درگاهه ڊپ مهر شاهه.
[2] زباني احوال: ڪاظم علي شاهه ۽ سيد علي احمد شاهه، ساڪن خيرپور.
[3] زباني روايت: سيد علڻ شاهه، ساڪن شاهه پور، لڳ پير جو ڳوٺ.

سيد حسين بخش شاهه کي هيٺين نالن وارا چار پٽ هئا: سيد الهڏتو شاهه، سيد جهانيان بخش شاهه، سيد پير بخش شاهه ۽ سيد حسن بخش شاهه. اهي چارئي به فيض جا صاحب ٿي گذريا آهن انهن مان سيد الهڏتو شاهه ضلعي لاڙڪاڻي جي ڳوٺ گوگهاري ۾ وڃي ويٺو باقي ٽيئي پير ٻير لوءِ ۾ رهيا ۽ اولادي ٿيا. سيد جهانيان بخش شاهه کي نرينو اولاد ڪونه ٿيو. سيد پير بخش شاهه جا ٻه فرزند سيد غلام مصطفيٰ شاهه ۽ جهانيان بخش شاهه ثاني وڏي نالي وارا پير هئا. سيد حسن بخش شاهه کي هڪ پٽ سيد غلام مرتضيٰ شاهه نالي ڄائو جيڪو پڻ هزارن مريدن جو مرشد ٿيو.

هن وقت مٿي ذڪر ڪيل پيرن جو اولاد ٻير لوءِ ۾ رهي ٿو. سندن وقت عزت ۽ آبرو سان گذري رهيو آهي. سنڌ ۾ شيخ قوم جا هزارين ماڻهو سندن مريد آهن[1].

هن ئي خاندان وارن جي هڪ الڳ درگاهه ڪوٽڏيجي تعلقي جي ڳوٺ منڙي ۾ آهي. هن درگاهه جي سجاده نشينن مان سيد عطا حسين شاهه هڪ وڏو هردلعزيز پير هو جيڪو ويجهڙائي ۾ گذاري ويو. هن وقت سندس ڀاءُ پير نبن درياهه سجاده نشين آهي[2].

جيوڻ پوٽا پير:

هيءُ خاندان شاهه صدرالدين بن محمد مڪي بکري جي اولاد سان واسطو رکي ٿو. سندن مورث اعليٰ شاهه جيوڻ هڪ وڏو ولي ٿي گذريو آهي. سندس مزار روهڙي ۾ آهي. شاهه جيوڻ جو جانشين سيد محبت علي شاهه به هڪ وڏو بزرگ ٿي گذريو آهي. محبت علي شاهه جا ٻه فرزند نظام شاهه ۽ مومن شاهه به ڪاني ڪرامت جا صاحب هئا. نظام شاهه کي اولاد ڪونه ٿيو تنهن ڪري سندس وفات کان پوءِ سندس ڀاءُ مومن شاهه جو فرزند سيد علي شاهه سجاده نشين ٿيو. سيد علي شاهه کي به اولاد ڪونه ٿيو ۽ سندس وفات بعد سندس ڀاءُ محمد شاهه جو فرزند سيد مومن شاهه ثاني سجاده نشين ٿيو. مومن شاهه ثاني کي ٻيا ٽي ڀائر به هئا، جن جا نالا هي آهن: سيد علي شاهه، رمضان شاهه ۽ علي گل شاهه. انهن مان سيد علي شاهه سکر مان لڏي تنڊي نهال خان ۾ اچي ويٺو ۽ الڳ درگاهه قائم ڪيائين. ڪيس چار فرزند محمد شاهه، سخا حسين شاهه، فيض حسين شاهه ۽ عطا حسين شاهه ڄاوا. انهن مان

---

[1] زباني احوال: ماسٽر هادي بخش خان جوڻيجو، ساڪن خيرپور.

[2] زباني احوال: علي ڏنو شيخ، ساڪن ڳوٺ سوهو قناصرا.

محمد شاهه ٽنڊي روشن آباد ۾ مير سهراب خان ثالث وٽ وڃي رهيو باقي سخا حسين شاهه ۽ عطا حسين شاهه ڳوٺ سوهو قناصرا ۾ اچي رهيا. هن وقت سخا حسين شاهه پنهنجي درگاهه قائم ڪيو ويٺو آهي[1].

ڪنڊڙيءَ جا ڪلتار:

ڪنڊڙيءَ جي درگاهه جو باني روحل فقير آهي. هو زنگيجا قوم سان تعلق رکي ٿو. سندس وڏا ساهيوال جي هڪ ڳوٺ لولگڙيه ۾ رهندا هئا. جتان روحل فقير جو والد شاهو فقير اول لڏي، سنڌ ۾ عمرڪوٽ جي پرسان هڪ پٽ تي اچي ويٺو. هن کي ٽي پٽ هئا. هڪ سلطان، ٻيو روحل ۽ ٽيون ميوو. انهن ٽنهي مان روحل عربي ۽ فارسي علمن ۾ تحصيل ڪئي ۽ ڪلهوڙن وٽ توشاني جو ناظر بڻيو. ڪيس وقت جي حاڪمن وٽ وڏي رسائي هوندي هئي ۽ وڏي شان شوڪت سان رهندو هو[2]. هڪ دفعي هڪ امير کي ڏٺائين، جنهن پنهنجي پيءُ جو حرمين شريفن مان آندل ڪفن وصيت موجب مرڻ تي پنهنجي پيءُ کي نہ ڏنو ۽ پنهنجي لاءِ رکي ڇڏيو.انهي لاءِ دنيا جي بيوفائي واقعي جي روحل جي دل تي وڏو اثر ڪيو. ۽ هو نوڪري ڇڏي جهوڪ شريف ۾ وڃي پير عزت الله ولد شاهه عنايت جو مريد ٿيو[3]. روحاني فيض وٺڻ کان پوءِ ڪافي مجاهدا ۽ رياضتون ڪيائين ۽ مرشد کان موڪل وٺي، محمد شاڪر شاهه جي ڪوٽلي ۾ اچي رهيو. ڪجهه وقت کان پوءِ ڪوٽلي مان به لڏي ڪنڊڙيءَ جي ڳوٺ ۾ اچي فقيري جي درگاهه قائم ڪيائين. سندس فيض جي پالوٽ ڏسي هزارن جي تعداد ۾ سندس مريد ٿيا. وقت جا حاڪم مير سهراب خان ۽ مير رستم خان ڪيس وڏي عزت ڏيندا هئا. مير رستم خان سان گهاٽا تعلقات هيس. هن 1804ع ۾ وفات ڪئي. ڪيس شاهو فقير ثاني، غلام علي فقير، دريا خان ۽ خدابخش فقير نالي چار پٽ هئا، جيڪي پڻ وڏا معرفت جا صاحب ۽ سٺا شاعر ٿي گذريا آهن[4]. سندس تصنيفات مان من پرهوڌ، اديت گرنٿ، سرب گيان، ۽ آگم وارتا مشهور آهن. سنڌي ۽ سرائڪي ۾ به بيتن ۽ ڪافين جو وڏو رسالو ڇڏيائين[5].

---

[1] زباني روايت: سيد سخا حسين شاهه، ساڪن ڳوٺ سوهو قناصرا.

[2] امير علي شاهه، سيد: "سنڌ جي بزرگن جو احوال"، قلمي مسودو مملوڪ غلام مصطفيٰ شاهه،ساڪن ڪهڙا.

[3] زباني روايت: گلشن فقير زنگيجو، ساڪن ڪنڊڙي.

[4] عطا محمد حامي: مضمون "ڪنڊڙي جا ڪلتار" ڪاليج مخزن، ممتاز ڪاليج خيرپور، 1956ع.

[5] زباني روايت: گلشن فقير زنگيجو، ساڪن ڪنڊڙي.

روحل فقير جو سڳو سؤٽ مراد فقير ولد حيات فقير بہ وڏو فيض وارو فقير ۽ سنو شاعر ٿي گذريو آهي. هن جا هندي زبان ۾ شبد ۽ پريم گيان بہ تصوف ۾ بي نظير تصنيفون آهن. هن فارسي ۾ بہ هڪ غزلن جو ديوان ڇڏيو آهي[1]. هن جو مقبرو محمد شاڪر شاهہ جي ڪوٽلي تعلقي ڪوٽڏيجي ۾ آهي[2].

درازن جا درويش:

درازي درويشن جو مورث اعليٰ ميان شهاب الدين 92 هجري ۾ محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ ۾ آيو هو. محمد بن قاسم ڪيس سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ سيوهڻ جو حاڪم مقرر ڪيو هو. انهيءَ لحاظ کان هو سنڌ جو پهريون مسلمان حاڪم هو[3]. هن 95 هجري ۾ وفات ڪئي. ان کان پوءِ سندس اولاد مان ميان محمد، ميان عبداللطيف، ميان اسحاق ۽ ميان محمد ثاني هڪ ٻئي پنيان سيوهڻ جا حاڪم ٿيندا رهيا. جڏهن سلطان محمود غزنوي سنڌ تي قبضو ڪيو تڏهن فاروقي حاڪم، ميان محمد ثاني کي ساليانو پگهار مقرر ڪري ڏنائين. هو 221 هجري ۾ فوت ٿيو[4].

ميان محمد جي اولاد مان ميان نورالدين جا ٻہ فرزند ميان ابو سعيد ۽ ميان بدرالدين 665 هجري ۾ سيوهڻ مان لڏي اچي گاگن جي پرڳٽي تعلقي گمبٽ ۾ ويٺا.

ميان صاحبڏنو:

ميان ابو سعيد جي نائين پيڙهي ۾ ميان صاحبڏنو موراڳي درازن جي درگاهہ جو باني ٿيو. هو شاهہ عبدالله جيلاني جو مريد هو ۽ هڪ وڏو فيض ۽ برڪت وارو بزرگ هو. هو سنڌي ۽ فارسي ٻنهي زبانن ۾ شعر چوندو هو. فارسي ۾ سندس تخلص عارف هو. 1192 هجري ۾ وفات ڪيائين[5].

ميان عبدالحق:

ميان صاحبڏني جي وفات کان پوءِ سندس ننڍو فرزند ميان عبدالحق درازن جي درگاهہ جو سجاده نشين ٿيو. سندس ولادت 1120 هجري ۾ ٿي هئي. هو ميرن جي دور جو هڪ بينظير عالم، عارف ۽ ڪامل شخص هو. سندس ديني فتويٰ کي حرف آخر ڪري ڄاتو ويندو هو. هو سنڌ جي بيباڪ صوفي شاعر سچل سرمست جو چاچو ۽

---

[1] ايضاً:
[2] ايضاً:
[3] رجب علي فقير: "مضمون فرنٽيئر گزيٽ" جيڪب آباد 26 مارچ 1955ع.
[4] محمد صادق مولوي: سچل سرمست جي احوال جو قلمي مسودو.
[5] محمد صادق مولوي: سچل سرمست جي احوال جو قلمي مسودو.

مرشد هو[1]. سچل سائين سندس تعريف ڪندي، آخر ۾ چيو آهي[2]:

"مدح او از مانمي گردد تمام هرچه گفتم آن بود بس والسلام"

ميان عبدالحق سنڌي ۽ فارسي جو سٺو شاعر به هو. سندس تخلص خاڪي هو. 1213 هجري ۾ برقعو مٿايائين. ڪيس قبول محمد، زين العابدين، دين محمد، ولي محمد ۽ خداداد نالي پنج پٽ هئا، جيڪي پڻ وڏا عارف ٿي گذريا آهي[3].

ميان قبول محمد:

ميان عبدالحق جي وفات کان پوءِ سندس وڏو صاحبزادو ميان قبول محمد گادي نشين ٿيو. هو هڪ وڏو سخي ۽ توڪل جو صاحب ٿي گذريو آهي. جو ڪجهه هٿ ايندو هيس، سو الله جي نالي تي ڏئي ڇڏيندو هو ۽ سياڻي لاءِ ڪجهه به رکڻ کي جائز نه ڄاڻندو هو. ان ڪري ڪيس هرڪو "سخي قبول محمد" سڏيندو هو. سخي قبول محمد توڙي سندس وڏا هميشه پنهنجي درگاهه تي معتڪف ٿي رهندا هئا. سڄي حياتي درگاهه کان ٻاهر پير نه پاتائون. ٻاهر جو ڪم ڪار سڏ صلح ۽ درگاهه جو ڪاروبار سندن خليفي سچل سرمست جي حوالي هوندو هو. هو هڪ پلاري بزرگ هجڻ سان گڏ هڪ وڏو عالم ۽ شاعر به هو[4] ۽ ڪڏهن ڪڏهن مريدن کي سلوڪ جو رستو سمجهائيندي في البديهه شعر به چئي ويندو هو[5]. روهڙي جي مشهور درويش حضرت بيدل پنهنجي ڪتاب سندالموحدين ۾ سندس هيءُ شعر ڏنو آهي:

جامن تي جامان پرين پهري آئيو
ڪامان ڙي ڪامان ڪيڏ لڪ ڪريم ڪيو.

ڪيس ميان نظر محمد، ميان محمد حافظ، ميان محمد سعيد، ميان سرور علي، ميان موجد علي ۽ ميان محمد غوث نالي چهه فرزند هئا. ابدي وصال 1245 هجري ۾ ماڻيائين.

سچل سرمست:

ميان عبدالحق ۽ ميان قبول محمد ٻنهي جو خليفو حضرت سچل سرمست ولد ميان صلاح الدين فاروقي سنڌي، سرائڪي، اردو ۽ فارسي جو لافاني شاعر ٿي گذريو آهي. سندس اصل نالو عبدالوهاب هو پر سندس ڏاڏو ميان صاحبڏنو ڪيس پيار مان

---

[1] زباني روايت: قاضي علي اڪبر درازي، ساڪن روهڙي.
[2] مثنوي رازنامه، قلمي، مملوڪ، رجب علي فقير، ساڪن درگاه درازا.
[3] عطا محمد حامي: "سچل سرمست" پاڪستان پبلڪيشن درگاه درازا.
[4] زباني روايت: رحمت الله فقير قلپوٽو درازي، ساڪن محلو پرڳڙي، خيرپور.
[5] علي ڏنو: "ميان صاحبڏني جو ڪلام"، ايم اي لاءِ مونوگراف، 1973ع، ص 27

سچل سڏيندو هو. تنهن ڪري هو سچل جي نالي سان مشهور ٿيو. سندس ولادت 1152 هجري ۾ ٿي ۽ 1242 هجري ۾ جسماني جامو مٽايائين. قرآن پاڪ جو حافظ هو. هر قسم جو ڪلام چيائين. سندس ڪلام رندي ۽ بيباڪي جو آئينو آهي. مٿس هميشہ عشق الاهي جو غلبو هوندو هو ۽ حال ۾ اچي ڪلام چوندو هو. سندس ڪلام جي خاص خوبي اها آهي، جو نهايت آساني سان هر خاص ۽ عام جي فهم ۾ جلد اچي سگهي ٿو. هو سدائين درگاهہ جو خليفو ٿي رهيو. جيڪو بہ وٽس مريد ٿيڻ ايندو هو تنهن کي پنهنجي مرشد ميان عبدالحق يا سخي قبول محمد وٽ وڃي مريد ڪرائيندو هو. انتقال وقت جيڪو ڪلام ڇڏيائين، ان جو تعداد نو لک، ڇٽيهہ هزار ڇهہ سؤ ڇهہ بيت هو[1].

ميان نظر محمد:

سخي قبول محمد جي گادي تي سندس فرزند ميان نظر محمد ويٺو. سندس ولادت 1201 هجري ۾ ۽ وفات 1252 هجري ۾ ٿي. هي بہ پنهنجي وقت ۾ هڪ زنده دل درويش ۽ فيض وارو فقير ٿي گذريو آهي[2].

ميان نجم الدين:

ميان نظر محمد کان پوءِ سندس وڏو پٽ ميان نجم الدين ٻارهن سالن جي عمر ۾ سجاده نشين ٿيو. سندس ولادت جو سال 1239 هجري آهي. پورا ٽيٽيهہ سال متيءَ جي ملڪ تي رهي، عين جواني جي وقت 1272 هجري ۾ وفات ڪيائين[3].

ميان قبول محمد ثاني:

ميان نجم الدين کان پوءِ سندس اڪيلو پٽ سخي قبول محمد ثاني گادي تي ويٺو. سندس ولادت 1261 هجري مطابق 1842ع ۾ ٿي ۽ ڏهن سالن جي عمر ۾ مسند نشين ٿيو. هيءُ بہ سخي قبول محمد اول وانگر هٿ جو ڇٽل ۽ سخي مرد هوندو هو. جيڪي بہ نڏرانو وغيره ايندو هو سو اتي جو اتي غريبن ۽ مسڪينن کي ڏئي ڇڏيندو هو. پنهنجن ڪڙمين کان زمين جي بٽائي بہ نہ وٺندو هو. ان هوندي بہ غيبي امداد سان سندس لنگر اٽئي پهر جاري رهندو هو. هن مسلمانن سان گڏ ڪيترائي هندو بہ مريد ڪيا، جيڪي توحيد ۽ رسالت جو اقرار ڪري، فيض وارا فقير بڻيا رهيا. ڪيس ميان محمد بچل، ميان نظر محمد ثاني، ميان صاحبڏنو ثاني ۽ ميان رستم علي نالي چار فرزند هئا. سندس ابدي وصال 23 ذوالقعد، 1343 هجري مطابق

---

[1] علي ڏنو: "ميان صاحبڏني جو ڪلام"، حوالو ڏنل آهي.
[2] ايضًا:
[3] ايضًا:

1924ع تي ٿيو. هن جي ڏينهن ۾ هيءَ درگاهه ملڪن ۾ مشهور ٿي ويئي[1]، ۽ پري پري جا پڙهيل ۽ انگريزي خواندا اچي مريد ٿيا. راڳ ۽ ويراڳ جون محفلون به اڳي کان وڌيڪ ٿيڻ لڳيون. عام ماڻهن کان سواءِ سنڌ جا ڪيترا ڪامورا به هن درگاهه تي اچي عقيدت جا نذرانا پيش ڪرڻ لڳا.

ميان صاحبڏنو ثاني:

سخي قبول محمد ثاني کان پوءِ سندس فرزند ميان صاحبڏنو ثاني فقيري جي گادي تي ويٺو. سندس ولادت جو سال 1307 هجري ۽ وفات جو سال 1350 هجري آهي[2].

ميان قبول محمد ثالث:

ميان صاحبڏني ثاني کان پوءِ ميان قبول محمد ثالث مسند نشين ٿيو. سندس ولادت 1332 هجري ۾ ٿي ۽ وفات 1371 هجري ۾ ڪيائين. هيءُ به پنهنجن وڏن جون سڪون لاهي ويو[3].

ميان عبدالحق ثاني:

هن وقت ميان عبدالحق ثاني سجاده نشين آهي. سندس تاجپوشي 25 فيبروري 1952ع تي ٿي هئي. ميان صاحب هڪ زنده دل درويش آهي. ڪڏهن ڪڏهن جذب ۽ مستيءَ جي حالت ۾ رهندو آهي. سخي مرد آهي. ۽ پاڻ وٽ ڪجهه به سانڍي نه رکندو آهي.

درازن جا پانڌيڙا:

درازن جي درگاهه جا مريد هزارن جي تعداد ۾ آهن. انهن مان نانڪ يوسف ۽ غلام حيدر گودڙيو تمام مشهور فقير ۽ شاعر ٿي گذريا آهن، جن جو مختصر احوال دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو.

فقير نانڪ يوسف:

هي سچل سرمست جو روحاني فرزند هو. سندس والد جو نالو مولوي هاشم ڪوڪر هو. جيڪو بلوچستان جي علائقي جهل جو ويٺل هو. سندس خاندان وارا سمورا ماڻهو راڻيپور جي پيرن جا مريد هئا. فقير محمد يوسف ننڍي عمر کان وٺي

---

[1] علي اڪبر قاضي: "سخي سرتاج"، ڇاپو ٽيون، همدرد پريس سکر. 1976ع ص 27
[2] علي ڏنو: "ميان صاحبڏنو جو ڪلام"، حوالو ڏنل آهي. ص 27
[3] ايضا:

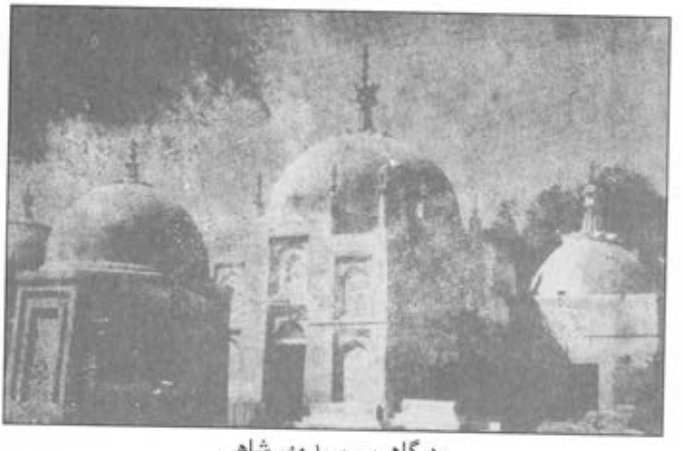

درگاھ پير سيد مهر شاھ

پير سيد قائم شاھ

پير بچل شاھ بخاري خيرپور وارو

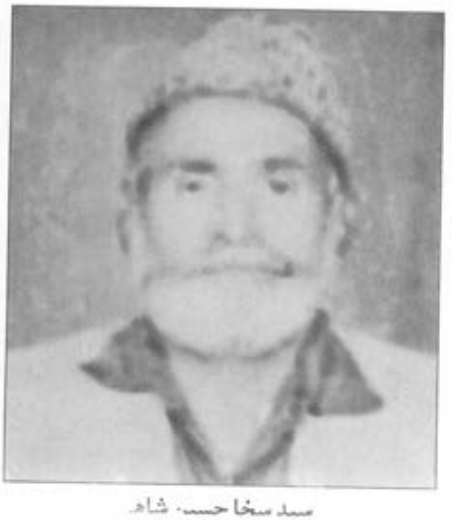

سيد سخا حسن شاھ

نياز حسين فقير اُچڻ

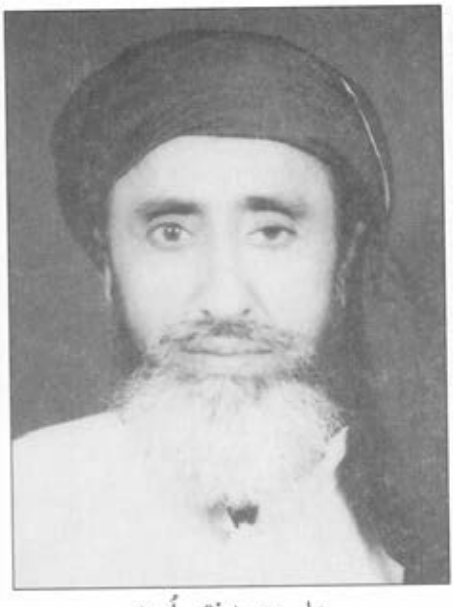

علي محمد فقير اُچڻ

ميان غلام رسول فقير

نصير فقير جلالاڻي

محمد علي شاه فاني

حق جو طالب هوندو هو. پنهنجي روءِ سوءِ وينو عبادتون ۽ رياضتون ڪندو هو. ديني تعليم جي تحصيل ڪان پوءِ، حق جي ڳولها ڪندي درازن جو درويش بڻجي ويو ۽ سچل سائين جو ٻالڪو ٿي وينو. مرشد جي نظر فيض اثر سوني تي سهاڳي جو ڪم ڪيو. ۽ هو ذري مان آفتاب بنجي ويو. سندس ولادت 1792ع ۾ ٿي، ۽ وفات 1845ع ۾ ڪيائين. سندس مزار گمبٽ تعلقي جي اڳڙن جي پرسان رنگپور ۾ آهي. رنگپور کي اڄ ڪلهه فقير نانڪ يوسف جو ڳوٺ چوندا آهن. سنڌي سرائڪي ۽ هندي زبانن ۾ سندس ڪافي ڪلام آهي[1].

غلام حيدر فقير:

غلام حيدر فقير ولد رئيس قائم خان شر بلوچ ويٽل مينگهو فقير شر، فقير نانڪ يوسف جو ٻالڪو هو. هو غلام حيدر گودڙئي جي نالي سان به مشهور آهي. اڳ ۾ سرڪاري نوڪر هو پوءِ فقيري اختيار ڪيائين. وقت جي پيرن، فقيرن ۽ عالمن سان دوستي هوندي هيس. فقير خير محمد هيسباڻي، لونگ فقير مهيسر ۽ عثمان فقير سانگي سان گهاٽا تعلقات هوندا هيس. راڻيپور جو پير غلام محي الدين شاهه ڪيس عزت جي نگاهه سان ڏسندو هو. وقت جو حاڪم مير علي مراد خان سندس وڏو معتقد هوندو هو.

فقير صاحب سنڌي، سرائڪي، اردو ۽ فارسي ۾ چڱو ڪلام چيو آهي. سندس ڪلام ۾ خيالات جي بلنديءَ ۽ فڪر جي گهرائي آهي. سندس ولادت 1215 هجري ۾ ٿي ۽ وفات 1278 هجري ۾ ڪيائين. سندس مقبرو مينگهي فقير جي ڳوٺ ۾ آهي[2].

مينگهو فقير:

غلام حيدر فقير کي مينگهو فقير، علي مراد فقير، دين محمد فقير، در محمد فقير، خدا داد فقير، ڳوڙو فقير ۽ غلام نبي فقير نالي ست فرزند هئا، جن مان سندس وڏو فرزند مينگهو فقير پيءَ جو جانشين ٿيو.

مينگهو فقير پنهنجي والد وانگر هڪ فيض وارو فقير هو. ظاهري علم حاصل ڪونه ڪيائين، پر سندس اندر واري اک کليل هوندي هئي، تنهن ڪري ديني ۽ دنيوي مسئلا آسانيءَ سان سمجهي سگهندو هو. وڏو متوڪل شخص هو. سمورو وقت پنهنجي درگاه تي معتڪف ٿي رهيو. مينگهي فقير جو اصلي نالو حبيب الله هو ۽ ننڍي هوندي کان بيمار گذاريندو هو. هڪ دفعي مجذوب ساڌو فقير درگاهه تي آيو ۽ ننڍڙي حبيب الله کي مٿي تي هٿ رکي مينگهو ڏنگزاج سڏيائين ۽ سيني کي

---

[1] محمد موسيٰ سومرو ماسٽر: "نانڪ يوسف جو احوال" قلمي نسخو سنڌي ۾، ذوالقعد 1353 هجري

[2] ٻيل فقير شر: "ديوان فقير غلام حيدر" منگي پريس، خيرپور، 1960ع ص 7،8 ۽ 9.

چيائين تہ ڪيس انهيءَ نالي سان سڏين. ان ڏينهن کان وٺي هو مينگهو فقير سڏجڻ ۾ آيو. سندس ولادت 20 رجب، 1233 هجري ۾ ٿي هئي ۽ وفات 1313 هجري ڌاري ڪيائين[1].

غلام شاهہ فقير:

مينگهي فقير کان پوءِ سندس وڏو فرزند فقير غلام شاهہ فقيري جي مسند تي ويٺو. هيءُ فقير بہ پنهنجن وڏن وانگر نرم سڀاءُ وارو، خوش خلق ۽ سالم طبع وارو انسان ٿي گذريو آهي. سخاوت ۾ پنهنجن وڏن کان وڌيڪ هو. سندس سخاوت جي هاڪ ٻڌي، ڪيترائي بيروزگار ماڻهو سندس درگاهہ تي ڌرڻو ماري اچي ويهي رهيا. فقير صاحب سيني جي ڪاڏ خوراڪ ۽ پوشاڪ جو بندوبست ڪندو هو. هونئن بہ سندس لنگر جي بني هميشہ تتل رهندي هئي، ۽ آيو ويو پيو ڪائيندو هو. جيڪڏهن ڪنهن سائل جي اچڻ وقت فقير صاحب کي ٻيو ڪجهہ ڪونہ هوندو هو تہ پنهنجي جان جا ڪپڙا بہ لاهي سائل کي ڏيندو هو. روزي نماز جي سختيءَ سان پابندي ڪندو هو. سندس ولادت 21، ربيع الثاني 1258 هجري تي ٿي هئي، ۽ وفات 1335 هجري ۾ ڪيائين[2].

قائم فقير:

فقير غلام شاهہ جو ٻيو نمبر پاءُ قائم فقير بہ هڪ وڏو درويش ۽ اعليٰ درجي جو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام تشبيهن، استعارن ۽ فني صنعتن سان سينگاريل آهي. تصوف جا نادر نڪتا سندس ڪلام ۾ جابجا نظر ايندا. قائم فقير سجاده نشين نہ هو. پنهنجي پاءُ غلام شاهہ جي زندگي ۾ وفات ڪيائين.

مراد علي فقير:

فقير غلام شاهہ کي نرينو اولاد ڪونہ هو. تنهن ڪري سندس وفات کان پوءِ سندس ٽيون نمبر پاءُ مراد علي فقير سجاده نشين ٿيو. هي فقير بہ پنهنجن وڏن جي پيروي تي ڪاربند رهيو ۽ سمورو وقت ذڪر فڪر ۾ گذاريائين. وڏو بردبار، متوڪل ۽ هردلعزيز شخص ٿي گذريو آهي. ڪڏهن ڪڏهن شعر بہ چوندو هو. سندس ڪلام ۾ وحدت الوجود جي وضاحت ٿيل آهي. سنڌي ۽ سرائڪي سان گڏ فارسي ۾ بہ ڪجهہ ڪلام چيو اٿس. سندس ولادت جي تاريخ 26 شعبان، 1303 هجري ۽ وفات جو سال 1361 هجري آهي[3].

---

[1] ٻيل فقير: "ديوان غلام حيدر فقير،" حوالو ڏنل آهي، ص 13.
[2] ايضًا.
[3] ٻيل فقير: "ديوان غلام حيدر فقير"، حوالو ڏنل آهي، ص 14.

ٻيل فقير:

مراد علي فقير جي وصال کان پوءِ سندس وڏو فرزند ٻيل فقير گادي نشين ٿيو. هي به هڪ وڏو هردلعزيز ۽ درد واري دل رکندڙ انسان هو. ويجهڙائي ۾ وفات ڪري ويو آهي. سن 1960ع ۾ درگاهه جي جانشين جو ڪلام ڪٺو ڪري ديوان غلام حيدر فقير جي نالي سان شايع ڪرايو هئائين.

هيسباڻي فقير:

خيرپور جا هيسباڻي فقير وڏي اثر رسوخ وارا ۽ معرفت جا صاحب ٿي گذريا آهن. فيض گنج تعلقي جي ڪروندي شهر جي پرسان سندن درگاهه آهي، جتي هڪ ڳوٺ ٻڌجي ويو آهي. اتي هر سال ذوالحج مهيني جي 17، 18، 19 تاريخ تي ميلو لڳندو آهي.

خير محمد فقير:

هيسباڻين جي درگاهه جو باني خير محمد فقير ولد سرائي غلام حيدر خان آهي. سندس وڏا اصل ۾ پنجاب جي ساهيوال ضلعي ۾ ويٺل هئا، جتان آدم شاهه ڪلهوڙي سان گڏجي سنڌ ۾ آيا ۽ ڪنڊياري تعلقي ۾ پؤنرن جي پرسان ڳوٺ ٻڌي اچي ويٺا. خير محمد فقير جي ولادت 1224 هجري ۾ پنهنجي اباڻي ڳوٺ گل محمد هيسباڻي ۾ ٿي. ابتدائي تعليم پنئورن ۾ آخوند بخش علي گاڏهي جي مدرسي ۾ ورتائين جتي قرآن شريف ختم ڪري ڪجهه فارسي جا ڪتاب پڙهائين. ان کان پوءِ، تڳڙن ۾ مولانا عبدالقدوس وٽ وڌيڪ تعليم حاصل ڪيائين[1].

فقير صاحب جا وڏا نوشهري جي پيرن جا مريد هئا. سندس چاچو راوت خان وڏي هلندي وارو ماڻهو هو ۽ ميرن وٽ سندس ڪافي اثر هو. ان جي معرفت خير محمد فقير کي سرڪاري نوڪري ملي ۽ ڪارائو مقرر ٿيو. هڪ دفعي پنهنجي عملي سان گشت ڪندي تڳڙن جي پرسان هڪ پوڙهي عورت کي ڏٺائين، جنهن مٿرن جي پري ڪٽائڻ لاءِ ماڻهن کي پڇي سڏيو. فقير صاحب کي سندس حال تي رحم آيو ۽ عملي سميت گهوڙن تان لهي عورت کي مٿرن جي پري ڪٽائڻ لڳو. عورت ويچاري سرڪاري ماڻهن کي ڏسي مرعوب ٿي وئي ۽ چيائين، "ابا مون ڪنهن ماڻهو کي پڇي سڏيو اوهان ته ڪامورا آهيو." انهن لفظن فقير صاحب جي دل تي ايترو ته اثر ڪيو جو مٿس وجد جي حالت طاري ٿي وئي. دانهن ڪري چيائين: "ڇا ڪامورا ماڻهو ئي ناهن؟" بس ان وقت ئي نوڪري ڇڏي پير شهاب

---

[1] علي مردان شاهه، سيد: "هيسباڻي فقيرن جو ڪلام"، قلمي نسخو 1950ع.

الدين نقشبندي جي فرزند پير عبدالحي وٽ نوشهري ۾ ويو ۽ باطني فيض حاصل ڪري، باقي حياتي جو عرصو فقيري ذوق شوق ۾ گذاريائين. خيرپور جو حاڪم مير علي مراد خان سندس وڏو معتقد هوندو هو. فقير صاحب کي لنگر جي خرچ لاءِ زمين جو پروانو ڏنائين. مير صاحب سندس ڪو سوال نہ موٽائيندو هو. هن مير صاحب وٽان ڪيترائي قيدي آزاد ڪرايا[1].

فقير صاحب ستر سالن جي عمر ۾ تاريخ 2، محرم 1294 هجري تي تڳڙن جي شهر ۾ برقعو مٽايو ۽ ڪيس دفن ٻہ اتي ڪيو ويو. وري جڏهن 1905ع ۾ درياهہ جي اٿل آئي، تڏهن سندس عزيزن، سندس ابدي آرام واري صندوق تڳڙن مان ڪڍرائي موجوده درگاهہ تي اچي دفن ڪئي.

خير محمد فقير کي، شير محمد، مير محمد ۽ عرض محمد نالي ٽي پائر ٻہ هئا، جن جو اولاد اڄ ڪلهہ خيرپور ۽ نوابشاهہ ضلعي ۾ آباد آهي.

خير محمد فقير بيت ۽ ڪافي جو هڪ باڪمال شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام فني سٽا، زبان جي سلاست ۽ سادگي ۾ پنهنجو مٿ پاڻ آهي.

در محمد فقير:

خير محمد فقير جي وفات کان پوءِ سندس فرزند در محمد هيسباڻين جي درگاهہ جو سجاد نشين ٿيو. هي ٻہ پنهنجي پيءُ وانگر وڏو شاعر هو. گهڻو وقت سڪر ۽ مستي جي حالت ۾ گذاريندو هو. ڪنهن ٻہ امير يا وزير جي دربار ۾ نہ ويو. سمورو وقت اهل دل درويشن ۽ فيض وارن فقيرن جي صحبت ۾ گذاريائين. هو هڪ وڏو متوڪل ۽ تارڪ الدنيا فقير ٿي گذريو آهي. سندس مزار پنهنجي پيءُ جي پاسي ۾ آهي[2].

ڪهڙن جا اُڄڻ فقير:

ڪهڙن جي شهر ۾ اڄڻ فقيرن جي درگاهہ جو بنياد ميان صاحب ڏني فاروقيءَ جي خليفي ميان چنيهہ فقير ولد ميان محمد عثمان رکيو. چنيهہ فقير جو وڏو ڀاءُ چنڻ عرف غني مخدوم عبدالرحمن شهيد ڪهڙن واري جو نوڪر هو. هڪ ڏينهن ڪاٺيون ڪندي ڪيس ڪاٺي لڳي ۽ مري ويو. ان وقت مخدوم صاحب جذب جي حالت ۾ هو. ميان محمد عثمان کي گهرائي دعا ڪيائين ۽ بشارت ڏنائين تہ ڪيس ٻيو پٽ ڄمندو. جيڪو پير ٿيندو ۽ ميان صاحبڏني فاروقيءَ کان فيض

---

[1] علي مردان شاهہ، سيد: "هيسباڻي فقيرن جو ڪلام"، قلمي نسخو 1950ع.
[2] ايضاً.

وٺندو. الله پاڪ اها دعا اگهائي ۽ چنيهه فقير تولد ٿيو جيڪو پنهنجي وقت جو وڏو فيض وارو فقير ۽ شاعر بنيو[1].

ميان چنيهه فقير جا ٽي فرزند ميان فقير محمد، ميان خاوند ڏنو ۽ ميان محمد ذاڪر به وڏا درويش ٿي گذريا آهن. چنيهه فقير جو سجاده ميان فقير محمد سن 1128 هجري مطابق 1812ع ۾ گذاري ويو. ميان محمد ذاڪر مدح، معجزي، بيت ۽ ڪافي جو وڏو شاعر هو.

ميان فقير محمد کي به فرزند ميان محمد علي ۽ ميان محمدفاضل هئا. ميان محمد علي سجاده نشين ٿيو. ڪيس پکي ڏٺي به سڏيندا هئا. سندس ڪيترين ئي ڪرامتون آهن. شڪارپور وارو خليفو ڪرم الله سندس مريد هو. ميان محمد پکي ڏٺي 1256 هجري مطابق 1840ع ۾ رحلت ڪئي[2].

ميان محمد ذاڪر جو فرزند ميان راز ڏنو به بيت ۽ ڪافي جو وڏو شاعر ۽ اهل دل درويش هو.

ميان محمد علي جو فرزند ۽ سجاده نشين ميان خدا دوست هڪ وڏو عالم ۽ ڪامل درويش هو. ڪيس سماع سان وڏو شوق هوندو هو. پير علي مراد خان ٽالپر هن کي مخدوم دين محمد ۽ سندس جماعت سان گڏ گمبٽ تعلقي جي هڪ هندو سيڻڀي مل کي زوريءَ مسلمان بنائڻ جي ڪري ڪوٽ تي چاڙهي پنج مهينا قيد ۾ رکيو هو[3].

ميان خدا دوست کي هيٺين نالن سان ست فرزند هئا. ميان الهه بخش (سجاده نشين)،ميان شفيع محمد، ميان ولي محمد، ميان درمحمد، ميان جان محمد، ميان طالب علي ۽ ميان ڦلڻ[4].

اهي ٽئي ڄڻا فيض وارا فقير ٿي گذريا آهن.

ميان الهه بخش 1342 هجري ۾ وفات ڪئي. سندس سجاده نشين ميان محمد علي عرف بچل فقير ٿيو. هن وقت ميان محمد علي جو فرزند ميان نياز حسين سجاده نشين آهي[5].

هن درگاهه جي خصوصيت اها آهي جو وڏن کان وٺي اڄ تائين ، ڪنهن به فقير

---

[1] عطا محمد حامي: مضمون کهڙن جا مخدوم، ڪتاب "مهراڻ جا موتي" پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي، 1959ع ص 277 ۽ 278.

[2] ميان علي محمد اڄڻ جو لکيل احوال.

[3] ايضا:

[4] زباني روايت: ميان حليم الله اڄڻ، ساڪن کهڙا.

[5] زباني روايت: ميان نياز حسين.

دنياداريءَ سان واسطو نہ رکيو آهي. وقت جا حاڪم کين لنگر لاءِ جاگيرن ۽ پروانن جي آڇ ڪندا رهيا، پر هنن ڪجهہ بہ قبول نہ ڪيو ۽ پنهنجي خريد ڪيل زمين جي پيڏائش مان لنگر هلائيندا رهيا، جتان آيو ويو کائيندو رهيو[1].

اڄ بہ سندن درگاهہ تي وڃبو تہ الله ۽ رسول الله صہ جن جو نالو ياد ايندو. سندن مدرسي ۾ قرآن پاڪ جي تلاوت، خدا جي ذڪر، درود و صلواة کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نظر نہ ايندو.

فقير شادي شهيد:

شادي خان ولد محراب خان رند بلوچن جي جاڙو زئي قبيلي سان واسطو رکي ٿو. سندس مورث اعليٰ بچل خان رند ٻين بلوچن سان گڏجي ڪلهوڙن جي اوائلي دور ۾ سنڌ ۾ آيو هو ۽ اروڙ جي ڀرسان ڳوٺ ٻڌي اچي وينو هو. بچل خان کان پوءِ برادري جو پريو مڙس سندس فرزند قادر بخش خان ٿيو. قادر بخش خان کان پوءِ جمن خان سرداريءَ جي پڳ ٻڌي. جمن خان جي وفات کان پوءِ سندس پٽ محراب خان پنهنجي قبيلي جو چڱو مڙس ٿيو. هن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حڪومت ميرن جي قبضي ۾ آئي. مير سهراب خان، محراب خان کي ٻين ٻروچن وانگر پاڻ وٽ گهرائي، سندس عزت افزائي ڪئي ۽ گوندرڙي شهر جي ڀرسان ڪجهہ زمين بہ ڏني. محراب خان مير صاحب وٽ تمام گهڻو ويندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن سندس پٽ شادي خان بہ هن سان گڏجي مير صاحب جي سلاميءَ تي ويندو هو. مير صاحب شادي خان جي گفتگو ۽ اٿڻي ويهڻي کان گهڻو متاثر ٿيو ۽ هن کي پنهنجو مقرب خاص بڻايائين.

مير سهراب خان جي مصاحبن ۾ شريڪ ٿيڻ کان پوءِ شادي خان جي عزت ۾ تمام گهڻو اضافو آيو. پر هو ڪڏهن بہ مير صاحب جي عزت افزائي تي فخر نہ ڪندو هو. وقت جا پير ۽ فقير، جيڪي بہ مير صاحب جي ڪچهري ۾ ايندا هئا، اهي شادي خان جي راست گوئي ۽ انفرادي طبيعت کان گهڻو متاثر ٿيندا هئا. انهن مان کهڙن جا مخدوم روحل فقير، مراد فقير ۽ سچل سرمست، سمورا شادي خان جا دوست بڻجي ويا.

هڪ دفعي بهاولپور طرف جو هڪ حامد گنج بخش نالي مير صاحب کان لڙائي لاءِ مدد وٺڻ آيو. مير صاحب جي ماڻهن مان ڪنهن بہ هن سيد سان گڏجي وڃي وڙهڻ جو ست نہ ساريو ۽ هو خالي موٽڻ لڳو. ان تي شادي خان اٿي بيٺو ۽ مير صاحب کان موڪلائي اڪيلو شاهہ صاحب سان گڏجي هليو. اتي شاهہ صاحب جو خط ڪٽي سندس مخالف نواب ڏانهن هليو ويو. نواب صاحب ۽ سندس ماڻهن شادي

---

[1] زباني روايت:علي محمد فقير اچڻ. ساڪن کهڙا.

خان ۽ شاهه کي گهٽ وڌ ڳالهايو ۽ نوبت وڃي دوبدو مقابلي تي پهتي. شادي خان اڪيلي سر نواب صاحب جا ڪيترائي ماڻهو ماري وڌا ۽ پاڻ به زخمن کان چور ٿي بيهوش بڻجي ويو. نواب صاحب جا ماڻهو ڪيس مئل سمجهي شاهه صاحب جي طرف اچلي آيا. شاهه صاحب پنهنجي گهراڻي وارن کي گڏ ڪري دعا گهري ۽ شادي خان هوش ۾ اچي ويو. اهڙيءَ طرح شادي خان به ٽي دفعا شاهه صاحب جي طرفان وڙهندو ۽ اڌ مئو ٿيندو رهيو. آخرڪار شاهه صاحب هن کي دعا ڪئي ۽ سنڌ ڏانهن واپس ڪيو. ان ڏينهن کان وٺي هو شادي شهيد جي نالي سان مشهور ٿي ويو[1]. شادي خان جي موٽي اچڻ کان پوءِ، مير سهراب خان پنهنجو ۽ حيدرآباد جي ميرن جو لشڪر موڪلي، بهاولپور تي ڪاهه ڪئي ۽ شاهه صاحب کي نواب صاحب کان پنهنجو حق وٺي ڏنو[2]. شادي خان 1233 هجري مطابق 1817ع ۾ وفات ڪئي. مير سهراب خان سندس مزار تي قبو تعمير ڪرايو. شادي شهيد جي درگاهه تي سندس اولاد مان هڪ ٻئي پٽيان الاهي بخش فقير، قادر بخش فقير، ۽ الله بچايو فقير سجاده نشين ٿيندا آيا آهن. هن وقت الله بچائي فقير جو فرزند خادم حسين فقير سجاده نشين آهي[3].

لونگ فقير:

خيرپور تعلقي ۾ هيسباڻين جي ڳوٺ جي پرسان شهيد جي درگاهه کان هڪ ميل جي فاصلي تي لونگ فقير جي درگاهه آهي. لونگ فقير ذات جو مهيسر هو ۽ رفيق مهيسر جي ڳوٺ ۾ جائو هو. سندس والد جو نالو حافظ خميسو هو. هو ننڍي عمر ۾ ئي قرآن پاڪ پڙهي، ڳوٺان ٻاهر نڪتو ۽ قناصرن جي ڳوٺ ۾ اچي مال چارڻ لڳو. هڪ ڏينهن مال چاريندي جهنگ ۾ غيبي آواز ٻڌائين تَ: "پنهنجو اصلي ڪم ڇڏي نقلي ڪمن جي پٺيان ڇو لڳو آهين؟" ان آواز ٻڌڻ بعد مالڪن کي مال ڏيئي، پراڻي سکر ۾ وڃي شاهه خيرالدين جي درگاهه تي حاضري ڀريائين ۽ چله ڪشي ڪيائين[4]. ڪجهه ڏينهن بعد ڪيس خواب ۾ اشارو ٿيو ته قلندر شهباز جي درگاهه تي وڃي. انهيءَ اشاري ملڻ بعد سيوهڻ شريف ۾ وڃي قلندر شهباز جي مزار مبارڪ تي حاضري ڀريائين. اتي به ڪجهه ڏينهن بعد پٽ شاهه تي وڃڻ جو حڪم ٿيس ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي درگاهه تي اچي مٿي ڀرڻ لڳو. به چار سال رياضت ڪرڻ بعد ڪيس روحاني فيض حاصل ٿيو ۽ سندس رڳ رڳ ۾ فقيري سمائجي ويئي[5].

---

[1] زباني روايت: الهرڪيو خان رند، ساڪن ڳوٺ سنهڙو تعلقو خيرپور.
[2] زباني احوال: خادم حسين فقير، سجاده نشين درگاهه شادي شهيد.
[3] زباني احوال: خادم حسين فقير، سجاده نشين درگاهه شادي شهيد.
[4] زباني روايت: محمد بخش خان قناصرو، ساڪن ڳوٺ سوهو قناصرا.
[5] زباني روايت: غلام الرسول فقير، سجاده نشين درگاهه لونگ فقير.

ان کان پوءِ پٽ شاهه جي درگاهه تان ئي اشارو وٺي موجود درگاهه واري جاءِ تي اچي معتڪف ٿي رهيو. پورا نو سال وٽن جي پنن ۽ پاٽيءَ تي گذارو ڪيائين. هڪ مسجد ٺهرائي دين جي تبليغ ۾ مشغول ٿي ويو ۽ پنهنجي فقيري جو فيض جاري ڪيائين. پنهنجن خليفن جي ذريعي سنڌ جي مختلف جڳهن تي مسجدون ۽ لوڙها (اعتڪاف جون جايون) ٺهرايائين، جن مان جيڪب آباد، لاڙڪاڻي،ڳڙهي خيرو سينارجن، ڪوٽڏيجي، نوشهري فيروز ٺارو شاهه ۽ پني عاقل جا لوڙها مشهور آهن[1].

فقير صاحب جي حڪم سان سندس وڏو خليفو محمد عارف فقيرن جي جماعت سان عرب جي ملڪن ڏانهن ويو ۽ مختلف جڳهن تي مسجدون ۽ مسافرخانا ٺهرايائين ۽ ڪوهه ڪوٽايائين. اتان موٽڻ بعد پراڻي اروڙ جي پرسان ڪالڪان جي آستان جي سامهون هڪ مدرسو جاري ڪيائين، جتي اڄ تائين قرآن پاڪ جي تعليم ڏني وڃي ٿي[2].

لونگ فقير 27 ذوالقعد، 1279 هجري مطابق 1873ع تي برقعو مٿايو. سندس درگاهه تي هرسال ذوالقعد مهيني جي تاريخ 25 کان 27 تائين ٿي ڏينهن عرس مبارڪ ٿيندو آهي[3]. فقير صاحب کي اولاد ڪونه هو. تنهن ڪري سندس درگاهه جا سجاده نشين سندس خليفن مان ٿيندا رهندا آهن. هن وقت ميان غلام الرسول ولد ميان الهورايو فقير درگاهه جو سجاده نشين آهي.

نصير فقير:

خيرپور رياست جي فيض وارن فقيرن ۾ نصير فقير جلالاڻي هڪ وڏو درويش ٿي گذريو آهي. هو سلطان خان جلالاڻي جو پٽ ۽ نواب خان جو پوٽو هو. سندس ڳوٺ جلالاڻي ڪوٽڏيجي تعلقي ۾ آهي. هن خاندان مان مراد فقير، نورنگ فقير ۽ محمد علي فقير به وڏا فيض جا صاحب ٿي گذريا آهن. نصير فقير جي ولادت 1840ع ۾ ٿي ۽ وفات 16 ڊسمبر 1960ع تي ڪيائين. هو جهوڪ شريف جي سجاده نشين عبدالستار شاهه جو مريد هو. هزارن جي تعداد ۾ هندو ۽ مسلمان سندس مريد ٿيا[4]. هو نماز روزي جي سختي سان پابندي ڪندو هو ۽ سادگي سان رهندو هو. سمورو وقت پنهنجن مريدن سان روحاني رهاڻ ڪندو هو. سندس روضو 1965ع ۾ تيار ٿيو. جتي ڦڳڻ مهيني جون ٽي راتيون 27، 28 ۽ 29 هڪ فقيراڻو ميلو لڳندو آهي. هن وقت درگاهه جو سجاده نشين فقير صاحب جو فرزند لطف علي فقير آهي.

---

[1] اختر حنيف: "ڪون ڪيا هي" سجاد ٽريڊرز ڪراچي، 1971ع، ص 143.

[2] ايضًا:

[3] ايضًا:

[4] روپو ڪرپالاڻي: "صوفي سونهون" ڪرائون پرنٽرز بمبئي 1972ع، ص 1 کان 3.

فولاد فقير:

هيءُ ڪل جڳ جو ڪاپڙي ذات جو شر هو ۽ مينگهي فقير شر جي ڳوٺ جو ويٺل هو. سنڌي فائنل پاس ڪري ماستر بڻيو. مگر ڪجهه سال نوڪري ڪرڻ بعد استعيفا ڏنائين ۽ فقيري اختيار ڪيائين. سندس مرشد جو نالو محمد علي شاهه هو. فولاد فقير پنهنجي عمر جا پورا پنجاهه سال شريعت جو پابند رهيو ۽ تهجد گذار ٿي زندگيءَ بسر ڪيائين. آخرڪار مٿس حقيقي عشق جو غلبو ٿيو ۽ هو سڪر جي حالت ۾ رهڻ لڳو. ڪيس فارسي زبان تي وڏي قدرت حاصل هئي. ڪچهريءَ جو به ڏاڍو ڪوڏيو هو. هو پنهنجي گفتگو ۾ صنعت توريه جو گهڻو استعمال ڪندو هو تنهن ڪري عام ماڻهو سندس گفتگو کي شريعت جي برخلاف سمجهندا هئا. هن نثر ۾ هڪ ڪتاب لکيو. جنهن جو نالو روح اعظم رکيائين. اهوئي ڪتاب فقير صاحب جي فرزند علي گوهر فقير وٽ محفوظ آهي. فقير صاحب 125 سالن جي عمر ۾ 1960ع ۾ گذاري ويو[1].

آخوند محمد حيات حاتم:

درازن جي فاروقي خاندان مان آخوند محمد حيات ولد آخوند محمد صالح هڪ وڏو اديب ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس تخلص حاتم هو. مخدوم نور محمد بوبڪائي سندس دوست ۽ همعصر اديب هو. هڪ دفعي مير ڪرم علي خان جي دربار ۾ وينو هو ته مخدوم نورمحمد به آيو ادبي محفل گرم هئي. مخدوم صاحب فارسي شاعر 'هلالي' جي شهادت جو واقعو بيان ڪيو جنهن تي مير صاحب ڪيس هڪ لونگي عطا ڪئي. وري جڏهن آخوند محمد حيات جو وارو آيو ته هن مخدوم صاحب جي ذڪر ڪيل بيان مان ڪجهه غلطيون ڪڍي، صحيح واقعو پيش ڪيو. جنهن تي سڄي دربار ۾ واهه واهه جو شور برپا ٿي ويو ۽ ڪيس خلعت سان گڏ به لونگيون مليون. مخدوم صاحب پڻ پنهنجي لونگي ڪيس ڏيئي ڇڏي، اهو ذڪر محمد ابراهيم فاروقي جي قلمي بياض تان نقل ڪيو ويو آهي[2].

آخوند محمد حيات ان وقت عالم خان نظاماڻي جي فرزندن جو استاد هو. ان کان پوءِ هو مير سهراب خان جي فرزند مير مبارڪ خان جو استاد ۽ درباري شاعر ٿي رهيو. هو ميان عبدالحق جو مريد هو. 1255 هجري مطابق 1839ع ۾ وفات ڪيائين[3].

---

[1] زباني احوال: فولاد فقير.

[2] عطا محمد حامي: "سچل سرمست" پاڪستان پبلڪيشن ڪراچي، 1964ع، ص 22 ۽ 23.

[3] عطا محمد، حامي: "سچل سرمست"، حوالو ڏنل آهي، ص 23.

آخوند گل محمد:

هيءُ آخوند محمد حيات جو وڏو ڀاءُ هو. ڪڏهن ڪڏهن شعر به چوندو هو. سندس ڪلام ۾ جابجا تصوف جو رنگ نظر ايندو هو. هن فارسي مدح ۽ غزل ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. هو هڪ وڏو معرفت جو صاحب ۽ درويش صفت انسان ٿي گذريو آهي. 1268 هجري مطابق 1852ع ۾ وفات ڪري ويو[1].

آخوند عبدالهادي:

آخوند عبدالهادي ولد آخوند صادق علي فاروقي به پنهنجي وقت جو چڱو شاعر ٿي گذريو آهي. سنڌ جي مشهور شاعر سچل سرمست جو دوست ۽ مرشد ٿي گذريو آهي. سچل سائين جي وفات جو صدمو برداشت ڪري نه سگهيو ۽ ٻئي ڏينهن 16 رمضان 1242 هجري مطابق 1826ع ۾ وفات ڪري ويو. سندس ڪلام ۾ عاشقانه جذبات جي ترجماني ٿيل آهي[2].

آخوند محمد صالح:

هيءُ آخوند عبدالهادي جو سوٽ ۽ محمد اسماعيل فاروقي جو فرزند هو. فاروقي خاندان جي شاعرن ۾ ڪيس چڱي حيثيت هوندي هئي. فارسي زبان ۾ غزل چوندو هو[3].

آخوند باغ علي:

هيءُ آخوند محمد صالح جو ويجهو عزيز هو. هڪ درويش ماڻهو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن شعر جي ذريعي ناصحانه نڪتا ٻڌائيندو هو. سندس ڪلام ۾ رواني تمام گهڻي آهي[4].

آخوند محمد نشان:

هيءُ آخوند گل محمد فاروقي جو فرزند هو. پنهنجي زماني جو وڏو عالم، اديب ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. فقط به قطع تاريخون ملن ٿيون، جيڪي هن مير سهراب خان اول، ۽ محمد عالم ڪربلائي جي وفات متعلق لکيون هيون. سندس تصنيفات مان هڪ فارسي لغات (قلمي) راقم الحروف وٽ محفوظ آهي[5].

---

(1) ايضا:

(2) ايضا: ص 24

(3) ايضا:

(4) ايضا:

(5) عطا محمد حامي: "سچل سرمست" حوالو ڏنل آهي، ص 25.

محمد عالم ڪربلائي:

هيءُ قوم جو پنهور هو. سنڌي مرثئي جو باڪمال شاعر ٿي گذريو آهي. سيد ثابت علي شاهه جو همعصر هو. لاڙ ۾ ثابت علي شاهه جا ۽ اتر ۾ محمد عالم جا مرثيا مشهور آهن. ٻنهي شاعرن سنڌي مرثئي کي اردو جي شاعرن انيس ۽ د... وانگر ڪمال تي پهچايو آهي[1].

محمد عالم مرثئي کان سواءِ مثنوي جو به سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس مثنوي ۾ ڪرڙي جي جنگ متعلق شاهه نامو (فارسي) سندس استادي جي ساک ڀري ٿو. هو مير رستم خان جو درباري شاعر هو. 1870ع ۾ وفات ڪيائين[2]. سندس تخلص عالم هو.

الهرڪيو فقير:

هيءُ ناري تعلقي جو ويٺل هو ۽ سبب فقير ميربحر جو پٽ هو. پنهنجي والد کي سيد صادق شاهه بخاري گمبٽ واري جي دعا سان ڄائو هو. هن جو ننڍو ڀاءُ بچو فقير به هڪ درويش صفت انسان هوندو هو. الهرڪيو فقير پنهنجي وقت جو وڏو شاعر ۽ سگهڙ ٿي گذريو آهي. مير سهراب خان جي ڪچهري ۾ گهڻو ايندو هو ۽ مير صاحب سندس ناز برداري ڪندو هو. هن جا ڪبير شاهه، پيرو شاهه ۽ بادل فقير سان شاعرانا معرڪا ٿيندا رهندا هئا[3].

بادل فقير:

هيءُ ذات جو منگي هو ۽ خيرپور تعلقي ۾ منگين جي ڳوٺ ۾ ويٺل هو. پنهنجي زماني جو چڱو شاعر ۽ سگهڙ ٿي گذريو آهي. ڪيس مير سهراب خان جي دربار ۾ سٺو رسوخ حاصل هوندو هو[4].

پيرو شاهه:

هن جو پورو نالو پير محمد شاهه هو ۽ رسول آباد ڳوٺ جو رهاڪو هو. وڏو فيض وارو فقير ۽ ڳالهين جو ڳهير هوندو هو. ڏور ڳجهارت، هنر ۽ لوڪ ادب جي ڪيترين ئي صنفن جو ماهر هوندو هو. سندس حاضر جوابي ۽ في البديهه شاعري ملڪ ۾ مشهور هوندي هئي. هن مير سهراب خان، مير رستم خان ۽ مير علي مراد خان جو زمانو ڏٺو ٿيئي مير سندس قدردان هوندا هئا[5]. مير علي مراد خان سندس

---

(1) زباني روايت: ملا فيض محمد خان پنهور، عالم ڪربلائي جو پڙ پوٽو. ساڪن خيرپور ميرس.

(2) محمد علي حداد: "خيرپور جي شاعرن جي مرثيه گوئي"، ايم اي جو مونوگراف 1969ع، ص 55

(3) زباني روايت: ماسٽر محمد يوسف ويسر، ساڪن ڳوٺ ويسر، تعلقو ميرواهه.

(4) زباني روايت: لعل بخش منگي، ساڪن ڳوٺ منگي تعلقو خيرپور.

(5) زباني روايت: محمد يوسف ويسر، ساڪن ڳوٺ ويسر، تعلقو ميرواهه.

وڏا ناز سهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن موج ۾ هوندو هو ته مير کي به منهن تي سچ چئي ڏيندو هو. بعضي ته ڪجهه ناشائسته جملا به استعمال ڪري ويندو هو. جيڪي مير علي مراد خان، ڪمال بردباري سان برداشت ڪندو هو[1].

حمل فقير:

حمل فقير ولد رحيم خان لغاري، لغارين جي سيرڪاڻي قبيلي مان هو. سندس پاڙو بهلولاڻي هو. هن کي دليل خان، جمال خان، نهال خان ۽ محمد خان نالي چار پائر هئا. هو 1225 هجري، مطابق 1809ع ۾ رياست خيرپور جي حدن اندر ڳوٺ خانپور جي پرسان مير خان لغاري جي ڳوٺ ۾ جائو. هن جا وقت جي حاڪمن مير رستم خان ۽ مير علي مراد خان سان گهاٽا تعلقات هوندا هئا. جڏهن مير رستم خان ۽ مير علي مراد خان ٽالپر جا پاڻ ۾ تعلقات بگڙيا، تڏهن رياست مان لڏي سڪرنڊ جي پرسان نئون ڳوٺ مير خان لغاري نالي ٻڌي وڃي ويٺو. هن جا سبزل ڪوٽ جي نواب سعيد خان لغاري سان به سهڻا تعلقات هوندا هئا ۽ ان سان ڪافي عرصو سبزل ڪوٽ ۾ وڃي رهيو هو. لغاري سردارن مان بختيار خان لغاري به هن جو سرپرست هوندو هو. هو پڇاڙي وارن ڏينهن ۾ پنهنجي ڳوٺ مير خان لغاري ۾ مڪتب کولي ويٺو ۽ ٻارن کي پڙهائيندو هو. لٽواري جي پير محمد حسن مدني جو مريد هو ۽ سندس شان ۾ ڪافي ڪلام چيو اٿس. خيرپور جي حدن مان لڏي وڃڻ بعد به مير علي مراد خان وٽ ڪڏهن ڪڏهن ايندو هو ۽ مير شاهنواز خان جو مهمان ٿيندو هو. پاڳارن مان پير علي گوهر شاهه اصغر ۽ پير حزب الله شاهه مسڪين سندس سرپرستي ڪندا هئا. لکيءَ جي سيد عباس علي شاهه جو به ارادتمند هوندو هو. هن تاريخ 2 صفر، 1296 هجري مطابق 1880ع تي پنهنجي ڳوٺ ۾ وفات ڪئي ۽ ڪيس ابراهيم شاهه واري مقام ۾ دفنايو ويو[2].

محمد رحيم:

هيءَ حمل فقير لغاري جو فرزند هو. سندس ولادت 1260 هجري مطابق 1844ع ۾ ٿي. اڳ ۾ پاٽوٽ جي سيد نور شاهه وٽ منشي هو ۽ پوءِ انگريزن وٽ گهوڙي سوار ٿي رهيو. ڪجهه وقت سرڪاري نوڪري ڪرڻ بعد استعيفا ڏيئي، مير غلام حيدر خان ٿاني وٽ اچي نوڪر ٿيو ۽ سندس پٽ مير محمد خان ثاني جي ايامڪاري ۾ به اتي مير محمد خان جي ڪوٽ ۾ رهيو. آخري عمر ۾ پير ڳوٺ ۾ پنهنجن رشتيدارن وٽ وڃي رهيو ۽ 13 صفر 1316 هجري مطابق 1898ع تي وفات ڪيائين[3].

---

[1] زباني روايت: قربان علي خاصخيلي، رٽائرڊ اٽينڊنس انسپيڪٽر، خيرپور.

[2] ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: "ڪليات حمل" سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1953ع، ص 8 کان 19

[3] ايضا:

فقير شير خان ميسانو:

هيءُ سنڌ جي سمات قوم مان هو. سندس وڏا درازن جي فاروقي فقيرن سان گڏجي اچي گمبٽ ۾ رهيا. شير خان عزت فقير ولد رازق ڏني جو پٽ هو. سندس پڙڏاڏو يوسف فقير خود هڪ فيض وارو فقير ٿي گذريو آهي. شير خان سچل سائين جو مريد هو. سندس سؤٽ خدا بخش درازي هڪ وڏو عالم ۽ بينظير ڪاتب ٿي گذريو آهي. شير خان کي پانڌي فقير، بلوچ فقير، الهرڪيو فقير، غلام حيدر فقير، عزت فقير، رازق ڏنو فقير ۽ سبڙ فقير نالي ست پٽ هئا ۽ ست ئي وڏا درويش ۽ حڪيم ٿي گذريا آهن. شير خان جو گهڻو وقت ذڪر فڪر ۾ گذرندو هو. هو ماڻهن جو علاج مفت ۾ ڪندو هو. مير علي مراد خان جي زماني ۾ وفات ڪري ويو. سنڌي زبان جو هڪ سٺو شاعر هو[1].

مبين فقير:

هن جي والد جو نالو جامي فقير هو ۽ ذات جو شر هو. سندس ڳوٺ رسول پور تعلقي ميرواهه ۾ آهي. ننڍپڻ کان وٺي البيلي طبيعت جو هوندو هو. ڪيس پڙهڻ لاءِ مدرسي ۾ موڪليو ويو پر اصل نه پڙهيو. سمورو وقت فڪر ۾ گذاريندو هو ۽ ماڻهو ڪيس چريو سڏيندا هئا. ڪيس پنجويهن سالن جي عمر ۾ شادي ڪرائي وئي. شادي ڪرڻ کان پوءِ غلام حيدر فقير شر جو مريد ٿيو. مرشد کان ذڪر وٺڻ بعد هن جو قلب کلي ويو ۽ معرفت جو صاحب بڻجي ويو. ڪڏهن ڪڏهن ڪافيون يا بيت چوندو هو. پنهنجي زماني جو هڪ سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام ۾ دنيا جي بي ثباتي جو گهڻو ذڪر آهي. هن جي ولادت 1862ع ۾، ۽ وفات 1925ع ۾ ٿي[2].

سيد عابد علي شاهه شيدا:

هيءُ مير علي مراد خان جي مقرب خاص سيد جعفر علي شاهه جو پوٽو ۽ سيد علي حسين شاهه جو پٽ هو. پنهنجي زماني جو سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. مير علي نواز خان جو مصاحب هوندو هو ۽ سندس ئي حڪومت جي آخري ڏينهن ۾ وفات ڪيائين. سندس اردو غزل ۽ سلام، سندس پاءُ ٻيل شاهه جي داماد سيد پناهه علي شاهه بڪاري وٽ محفوظ آهن[3].

---

(1) زباني احوال: غلام قادري خان، صوفي شير خان جو پڙپوٽو ساڪن گمبٽ.

(2) ماسٽر رحيم داد شر: "مبين فقير جو احوال" قلمي مسودو 1958ع

(3) قلمي بياض: سيد عابد علي شاهه شيدا، مملوڪ سيد پناهه علي شاهه

محمد عالم احقر:

هيءُ سنڌ جي مشهور مرثيہ گو شاعر محمد عالم ڪربلائي جو پوٽو هو. سنڌي، عربي ۽ فارسي زبانن ۾ وڏي مهارت رکندو هو. پنهنجي سموري زندگي مرثيہ گوئي ۽ مجلس خواني ۾ صرف ڪيائين. سيد محمد علي شاهہ تلهي واري جو گهرو دوست هو ۽ ماتم جي مجلسن جو اهتمام ڪندو رهندو هو. سندس مرثين ۾ سوز، گداز ۽ انساني جذبن جي ترجماني جا بهترين مثال ملن ٿا. هن 1921ع ۾ وفات ڪئي[1].

محمد علي شاهہ فاني:

هيءُ اصل ۾ شيراز جو باشندو هو. هو پنهنجي وقت جو سٺو عالم ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. شيراز ۾ سڪونت سبب پندرهن حج پورا ڪري، سير و سياحت ڪندو اچي لاهور ۾ فتح خان قزلباش وٽ رهيو. ڪجهہ وقت اتي رهڻ کان پوءِ خيرپور آيو ۽ مير علي مراد خان سان ملي هتي رهي پيو. مير صاحب سندس وڏي عزت ڪندو هو. مير علي مراد خان کان پوءِ مير علي نواز خان جي ڏينهن تائين سيني ميرن جو مصاحب ٿي رهيو. سمورا مير سندس قدر ڪندا هئا. ميرن جي تجهيز ۽ تدفين جو ڪم هن جي حوالي هوندو هو. مير امام بخش خان جي ڏينهن ۾ هو انگريزي تعليم ڏيڻ لاءِ استاد مقرر ٿيو. هو هڪ وڏو حاضر جواب ۽ اعليٰ درجي جو شاعر ٿي گذريو آهي. فارسي غزل، قصيدي ۽ سلام تي وڏي دسترس هوندي هيس. هن وقت سندس ڏوهٽو سيد محمد عليٰ شاهہ ثاني ڪوٽڏيجي ۾ ميڊيڪل آفيسر آهي[2].

حاجي محمد مفتون:

هيءُ قوم جو سمون هو ۽ سيد علي حسين شاهہ جو مصاحب خاص هوندو هو. اهلبيت جي مصائب جون مجلسون پڙهندو هو. فارسي زبان جو سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. مخدوم الله بخش عاصي ۽ سيد محمد علي شاهہ ثاني جو دوست هوندو هو. سندس غزل، قصيدا ۽ سلام پختا ۽ اعليٰ درجي جا آهن[3].

حاجي محمد حداد:

هيءُ رياست خيرپور جي تيورا خاندان مان هو. سندس ولادت 1851ع ۾ ۽ وفات 1911ع ۾ ٿي. هو رياست جي توپخاني جو منتظم هوندو هو ۽ ماتم جي مجلسن ۾ سوز خواني ڪندو هو. هو هڪ سٺو اديب ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس مرثين ۾

---

[1] محمد علي حداد: "خيرپور جي شاعرن جي مرثيہ گوئي"، حوالو ڏنل آهي، ص 7.

[2] زباني احوال: سيد محمد علي شاهہ ثاني، ساڪن ڪوٽڏيجي.

[3] زباني احوال: الطاف حسين سمون، هيلٿ انسپيڪٽر، خيرپور.

رواني ۽ رنگيني آهي. سندس تصنيفن مان قرآن شريف جو ترجمو چار درويش جو قصو ۽ مرثين جا بياض آهن. هو سنڌي سان گڏ اردو ۾ به مرثيا چوندو هو[1].

علي بخش شر:

هيءُ غلام رسول شر جو فرزند هو. سندس ڳوٺ جنگو خان شر آهي. هن جي حياتي جو گهڻو عرصو عالمن جي صحبت ۾ گذريو. سندس ڪلام مان مداحون ۽ مولود مشهور آهن. هن 1930ع ۾ وفات ڪئي[2].

سيد عبدالله شاهه فتاحي:

هيءُ سيد عبدالفتاح شاهه جو فرزند هو ۽ ڳوٺ احمد پور تعلقي خيرپور ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم اڳڙن جي ڳوٺ ۾ ورتائين. پوءِ مختلف مدرسن ۾ تعليم حاصل ڪري فارغ التحصيل مولوي ٿيو. ناز هاءِ اسڪول خيرپور ۾ عربي جو استاد هوندو هو. ڪوٽ مير محمد خان جي ڳوٺ ۾ حرن جي هٿان شهيد ٿيو. سندس وفات جو سال 1935ع آهي[3].

هو مولود جي سٺن شاعرن مان هڪ هو ۽ شوق تخلص ڪندو هو.

واڌل فقير:

هيءَ ذات جو ميراسي هو ۽ خيرپور ۾ رهندو هو. ڪيس موسيقي جي علم ۾ وڏي مهارت هئي. ڪافي ۽ بيت جو سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. ڪجهه نوحا ۽ زاريون به چيون اٿس. سندس ولادت 1850ع ۾ ۽ وفات 1917ع ۾ ٿي[4].

سيد چتن شاهه:

خيرپور جي ڪافي گو شاعرن ۾ سيد چتن شاهه کي چڱي حيثيت هوندي هئي. هو سرائي گنهور خان جي پاڙي ۾ رهندو هو ۽ خيرپور جي ماتمي مجلسن جو اهتمام ڪندو هو. ڪافي سان گڏ مرثئي ۽ سلام تي به چڱي دسترس رکندو هو. الهرڪيو ڪوکر ۽ پيرل ڦلپوٽو سندس گهاٽن دوستن مان هئا. وقت جا حاڪم به ڪيس تمام سٺي نظر سان ڏسندا هئا. هن جي ولادت 1870ع ۾ ۽ وفات 1920ع ۾ ٿي[5].

---

[1] محمد علي جواد: "خيرپور جي شاعرن جي مرثيه گوئي" حوالو ڏنل آهي، ص 69

[2] ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، "مولود" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1961ع، ص 258

[3] زباني احوال، سرائي محمد موسيٰ خان ڏيسي، ساڪن ڳوٺ مڏ.

[4] محمد علي حداد: "خيرپور جي شاعرن جي مرثيه گوئي" حوالو ڏنل آهي، ص 83.

[5] ايضا: ص 79.

پيرل فقير:

پيرل فقير ولد بچو خان ڦلپوٽو هڪ وڏو ڪافي گو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس وڏا خيرپور جا وڏا پاڳيا ليکيا ويندا هئا. هنن ڪيس اسڪول ۾ ويهارڻ جي بدران مال چارڻ ۾ مشغول رکيو هو پنهنجو ۽ شهر جي ميرن جو مال چاريندو هو. جڏهن وڏو ٿيو تڏهن سندس شرافت ۽ ذهانت کان متاثر ٿي مير غلام حسين خان تالپر کيس پاڻ وٽ نوڪر ڪري رکيو. سندس طبيعت ننڍپڻ کان وٺي مجاز ڏانهن مائل هوندي هئي. اڳ ۾ هڪ هندو عورت عيني سان سندس عين اٽڪيا. پر ٿورئي عرصي اندر سندس دل اتان کڄي هڪ تمام اهنجي جاءِ تي وڃي لڙي، اها ميهار جي سهڻي، ڪنيارڻ نہ، پر هڪ وڏي گهراڻي جي پرده نشين عورت هئي، جنهن جي عشق ۾ سندس اندر جا پردا کلي پيا، ۽ هڪ اعليٰ درجي جو شاعر بڻجي پيو. سندس هرهڪ شعر سوز ۽ گداز جو پنڌار آهي ۽ سندس ڪلام دڪ ۽ درد جي پڪار آهي. هو چتن شاهہ ۽ الهرڪئي ڪوڪر جو گهاٽو دوست هو. هن سٺ ورهين جي ڄمار ۾ 1920ع ۾ وفات ڪئي[1].

رازق ڏنو وندير:

هو ذات جو وندير هو ۽ راڻيپور جي پرسان وندبرن جي ڳوٺ ۾ رهندو هو. ابتدا ۾ هڪ ڪٽر ملا هوندو هو. هڪ دفعي صوبي ديري ۾ هڪ ماتمي جلوس ڏسندي مٿس حال پئجي ويو. ان ڏينهن کان وٺي مرڻ جي گهڙي تائين ڪاري لباس ۾ رهيو ۽ ڪنهن سان بہ مذهبي ڇيڙ ڇاڙ ڪانہ ڪيائين. هٿ ٻڌي نماز پڙهندو هو. رمضان جا سمورا روزا رکندو هو. جيڪڏهن سندس آڏو اهلبيت جو نالو وٺبو هو تہ زار و راز روئيندو هو. اهلبيت جي حب سندس ڪلام جو مرڪزي خيال هوندو هو. سندس سارو ڪلام اهلبيت جي شان ۾ آهي ۽ سنڌي بيتن ۾ آهي[2].

الهرڪيو ڪوڪر:

هيءَ خيرپور شهر جي پرسان ڪوڪرن جي ڳوٺ ۾ رهندو هو. ڪافي ۽ بيت جو سنو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام ۾ سڪ ۽ سوز جي اپٽار ٿيل آهي[3].

خدا بخش ڪمتر:

هيءُ حاجي محمد حداد جو پٽ هو ۽ پيءُ جي وفات کان پوءِ رياست جي توبخاني جو منتظم بڻيو. هيءُ بہ مرثيہ گو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ولادت

---

[1] زباني احوال: ڳهڻو فقير ڦلپوٽو ساڪن ڏانورو، تعلقو خيرپور.

[2] محمد علي حداد: "خيرپورجي شاعرن جي مرثيہ گوئي،" حوالو ڏنل آهي. ص 81.

[3] وڏن کان ٻڌل روايت: اميد علي خان، اميد خيرپوري.

1889ع ۾ وفات 1929ع ۾ ٿي. ڪيس رمل جي علم ۾ به چڱي مهارت هئي[1].

انور علي انور:

هو خيرپور جي بچل شاهه واري پاڙي جي پناڻن مان هو ۽ ڪرم علي خان جو فرزند هو. سندس وڏا ديري غازي خان لڏي اچي خيرپور ۾ وينا ۽ سونارڪو ڌنڌو شروع ڪيائون. انور علي خان انگريزي ڇهين درجي تائين تعليم ورتي. عربي ۽ فارسي زبانن ۾ به چڱو مطالعو ڪيائين. هو غزل، ڪافي ۽ مرثئي جو سٺو شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ولادت 1919ع ۾ ۽ وفات 1937ع ۾ ٿي[2].

سيد غلام شاهه:

هيءُ اصل ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي هٿڙي نالي ڳوٺ جو ويڻل هو. پنهنجي وقت جو وڏو ڳائڻو ٿي گذريو آهي. مير علي مراد خان ڪيس هڳورجن جي پرسان ڪجهه زمين ڏيئي رهائي ڇڏيو جتي اڄ ڪلهه سندس اولاد رهي ٿو. هو بيت ۽ ڪافي جو سٺو شاعر هوندو هو. سندس ڪلام سوز ۽ گداز سان پريل آهي[3].

آخوند آگيڏنو:

هيءُ ذات جو لوهر ۽ گمبٽ جي ويجهرن واري پاڙي جو ويڻل هو. عربي ۽ فارسي زبانن تي وڏي دسترس رکندڙ هو. اڳ ۾ گمبٽ جي پير شمس الدين شاهه جو درباري شاعر هو ۽ پوءِ مير علي مراد خان وٽ آيو. مير صاحب جي شان ۾ ڪافي قصيدا چيائين ۽ دهرا دان حاصل ڪيائين. مير علي مراد خان جي وفات کان پوءِ مير فيض محمد خان جو استاد بڻيو. مير صاحب وٽ وڏي عزت هوندي هيس. هو فارسي ۾ عشاق تخلص ڪندو هو. سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام ۾ پنهنجو نالو استعمال ڪندو هو. سندس تصنيفات مان بياض، قصائد، ديوان عشاق، ڪافين ۽ بيتن جو رسالو ۽ هڪ مثنوي "درهجو جولاهان" مشهور آهن[4].

الهيار فقير:

هو قلندر بخش خان مري بلوچ جو فرزند هو ۽ ٽنڊي نظر علي خان جو ويڻل هو. هو سنڌي جا پنج درجا ۽ فارسي ڪريما تائين پڙهيو. پوءِ تعليم ڇڏي ڏنائين. سنڌي، اردو ۽ فارسي ڪتابن جو مطالعو ڪري پنهنجي تعليمي لياقت وڌايائين.

---

[1] محمد علي حداد: "خيرپور جي شاعرن جي مرثيه گوئي"، حوالو ڏنل آهي، ص 76.

[2] حاجي محمد حداد: "خيرپور جي ادبي تاريخ" ايم اي جو مونوگراف، 1962ع، ص 232.

[3] ماسٽر قربان علي: "فقيرن جو ڪلام" قلمي بياض، 1948ع

[4] زباني روايت: مسٽر مولا بخش خان لوهر XEN، ساڪن گمبٽ

ڪيس جواني جي عمر ۾ مجاز جي چوٽ آئي، جنهن جي نتيجي ۾ شاعر بڻجي ويو. سندس ڪافين ۾ حسن ۽ عشق جي جذبات جي ترجماني ٿيل آهي. سندس بيتن ۾ دکيءَ دل جون دانهون داخل آهن. هن ستر پنجهتر سالن جي عمر ۾ 1961ع ۾ وفات ڪئي[1].

حافظ محمد اسلم:

هيءُ حافظ محمد اڪرم مهيسر جو فرزند هو ۽ رفيق مهيسر جي ڳوٺ جو هو. ڪچهرين جو ڪوڏيو ۽ مجلسن جو مور هوندو هو. محبت ۽ خلوص جي هڪ جيئري جاڳندي تصوير هوندو هو. وڏو هردلعزيز، مهمان نواز ۽ وڏين خوبين جو مالڪ ٿي گذريو آهي. شاعري ۾ سندس استاد سنڌ جو مشهور شاعر ميان علي محمد قادري هو. سندس ولادت 1899ع ۾ ۽ وفات 1955ع ۾ ٿي[2].

عبدالڪريم خان ڪرل:

هيءُ محمد صالح خان ڪرل جو وڏو فرزند هو. سندس والد هڪ غريب ۽ شريف ماڻهو هو. پنهنجي پٽ کي سنڌي ۽ فارسي جي تعليم ڏياريائين. عبدالڪريم خان پاڻ انگريزي نه پڙهيو پر پنهنجي ننڍي ڀاءُ عبدالرحيم خان کي پڙهايائين، جيڪو هاءِ ڪورٽ جو جج ٿيو هو. عبدالڪريم خان پاڻ جوڊيشل منشي ٿي رهيو. نوڪري جي دوران ڪافي زمين خريد ڪيائين. هن سرڪاري نوڪري سان گڏ ادبي ڪتابن جو مطالعو جاري رکيو ۽ هڪ سٺو اديب بڻجي ويو. سنڌ جي فارسي شاعرن جو ڪلام مرتب ڪيائين. ڪڏهن ڪڏهن شعر به چوندو هو. مير علي نواز خان سان گهاٽا تعلقات هيس. سندس ولادت 1889ع ۾ ٿي ۽ وفات 29 سيپٽمبر 1959ع تي ڪيائين. هن وقت سندس وڏو فرزند نسيم ڪرل هڪ سٺو افسانه نگار آهي[3].

---

[1] اميد علي خان اميد، خيرپوري: "بزرگ شاعرن جو احوال" قلمي مسودو 1974ع.
[2] زباني احوال: خان محمد خان مهيسر: ساڪن ڳوٺ رفيق مهيسر ۽ ذاتي مشاهدو.
[3] زباني احوال: نسيم ڪرل، ساڪن خيرپور.

ميرن جا شجرا

1. شهداد بن هوتڪ، بن سليمان عرف ڪڪو بن شاهو بن بجار، بن دره، بن فولاد، بن محميد، بن بجير، بن پنون، بن حسين، بن عيسيٰ، بن رباهه، بن بادل، بن نوت، بن اسماعيل، بن عالي، بن هوت، بن جلال[1].
2. شهداد بن هوتڪ، بن سليمان عرف ڪڪو بن شاهو بن بجار، بن زنگي، بن بجار، بن شهداد عرف شدو، بن فولاد، بن محميد، بن ميرڻ، بن حسين، بن اسماعيل، بن عالي، بن عبدالله عرف عبدو بن هوت، بن جلال[2].
3. سليمان عرف ڪڪو، بن شاهو بن بجار، بن زنگي، بن بجير، بن بيزن، بن مير وڏو بن رواح، بن خواهه، بن عيسيٰ، بن ابراهيم، بن هوت، بن جلال بلوچ، بن فولات، بن نوز بندغ، بن نوز فلاح، بن مطلب، بن ماده، بن امير حمزه، بن عبدالمطلب[3].
4. دوست محمد بن وليداد، بن محمد حسن، بن رستم، بن سهراب، بن چاڪر، بن شهداد، بن هوتڪ، بن ڪڪو بن شاهو بن بجار، بن زنگي، بن بجر، بن بده، بن فولاد، بن محميد، بن بجير، بن بيزن، بن حسين، بن اسماعيل، بن عالي، بن عبدو بن هوت، بن جلال، بن هارون، بن سليمان، بن مندوڪ، بن زبرڪش، بن لولاڪ، بن اركون، بن نريمان، بن نورالريحان، بن وقان، بن بلوچ، بن حمزه، بن عبدالمطلب[4].
5. غلام حيدر بن محمد خان، بن غلام حيدر بن سهراب، بن چاڪر، بن شهداد، بن هوتڪ، بن ڪڪو بن شاهو بن بجار، بن زنگي، بن بجر، بن بڏو بن فولاد، بن محميد، بن بجير، بن بيزن، بن حسين، بن اسماعيل، بن عالي، بن عبدو بن هوت، بن جلال، بن هارون، بن سليمان، بن مندوڪ، بن زبرڪش، بن لولاڪ، بن اركوان، بن

---

[1] نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر، "ڪليات سانگي"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.
[2] ايضاً.
[3] غلام مرتضيٰ شاهه، مرتضائي: "سنڌي يوسف زليخا"، حوالو ڏنل آهي ص 609.
[4] بياض مير دوست محمد خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.

نريمان، بن نورالريحان، بن وقان، بن بلوچ، بن حمزه، بن عبدالمطلب[1].

6. هوتڪ، بن ڪڪو بن شاهو بن بجار بن زنگي، بن بجار، بن بيزن، بن مير وڏو بن رواح ، بن خواهه، بن عيسيٰ، بن ابراهيم، بن هوت، بن جلال[2].

7. ڪڪو بن شاهو بن بجار بن زنگي، بن بجار، بن شداد، بن فولاد، بن ممدو بن ميرڻ، بن غلام حسين، بن اسماعيل، بن عالي، بن عبدو بن هوت، بن جلال[3].

8. ڪڪو بن شاهو بن بجار بن زنگي، بن بجار، بن بيزن، بن مير وڏو بن رواح، بن خواهه، بن عيسيٰ، بن ابراهيم، بن هوت، بن جلال[4].

9. خان محمد بن غلام رضا، بن غلام حسين، بن جان محمد، بن علي مراد، بن سهراب، بن چاڪر، بن شهداد، بن هوتڪ، بن ڪڪو بن شاهو بن بجار بن وده، بن فولاد، بن محميد، بن بچه، بن بيزن، بن حسين، بن عيسيٰ، بن رباهه، بن بادل، بن نوت، بن اسماعيل، بن عالي، بن هوت، بن جلال، بن هارون بن سليمان، بن نوزبنده، بن عبدالله، بن حنان، بن زبير، بن بلوچ، بن بديع الزمان، بن امير حمزه، بن عبدالمطلب[5]

10. نجف علي، بن علي اڪبر، بن رستم، بن سهراب ، بن چاڪر، بن شهداد، بن هوتڪ، بن ڪڪو بن شاهو بن تالهو بن بجر، بن زنگي، بن بجار بن شدو بن فولاد، بن محميد، بن ميرڻ، بن چاڪر، بن غلام حسين بن اسماعيل، بن عالي، بن عبدالله، بن هوت، بن جلال، بن هارون، بن سليمان، بن مدو بن زبرڪش، بن لولاڪ، بن ارڪوان، بن نور الله بن بديع الزمان، بن امير حمزه[6].

11. نظير حسين بن الهڏتو بن الاهي بخش، بن لطف علي، بن الهڏتو بن محمد خان، بن سليمان ، چاڪر، بن شهداد، بن هوتڪ، بن ڪڪو، بن شاهو بن بجار بن زنگي، بن بجير، بن بيزن، بن مير وڏو بن رواح، بن خواهه، بن عيسيٰ، بن ابراهيم، بن هوت، بن جلال، بن بلوچ خان[7].

12. حسين بخش بن بلوچ خان، بن حسين بخش، بن بلوچ، بن اسماعيل، بن محمد علي، بن بلوچ بن مڪرم، بن بهادر، بن مراد، بن خداداد، بن چوٽل، بن هليل، بن الهداد، بن راهين، بن مبارڪ، بن بجار بن فولاد، بن محميد، بن پڏو بن بيزن، بن

---

[1] بياض: مير حسين بخش خان تالپر، عرف مير شمن، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.

[2] محمد حنيف، مهر: "تاريخ ماڻڪاڻي مير" حوالو ڏنل آهي، ص 6 ۽ 7.

[3] قلمي بياض: مولانا نور احمد خان فريدي، ساڪن ملتان.

[4] ايضاً.

[5] قلمي بياض: مير خان محمد خان تالپر مرحوم، ساڪن خيرپور ميرس.

[6] قلمي بياض: مير فدا حسين تالپر، ساڪن ڳوٺ منگهن واري.

[7] خاندائي شجرو: مير الاهي بخش خان عرف مير نظير حسين خان ساڪن نواب شاهه.

حسين بن علي بن اسماعيل، بن عالي، بن عبدو بن هوت، بن جلال[1].

13. خان محمد بن محمود بن يار محمد بن آدم ، بن الهداد، بن عالم ، بن روشن، بن بهادر، بن مراد، بن خداداد، بن چوئل، بن هليل، بن الهداد، بن راهين، بن مبارڪ، بن بجار بن فولاد، بن محميد، بن بجار، بن پڏو بن بيزڻ بن حسين بن علي، بن عبدو بن هوت، بن جلال[2].

14. لعل بخش بن مير محمد، بن جلال، بن شير خان، بن نهال، بن بخت علي، بن عنايت علي، بن دادو، بن مسو بن ٽنگو بن گبر، بن تالو بن زنگي، بن بجر، بن وڏل، بن محمد خان، بن پيروز، بن بجير، بن دلڪ ملڪ، بن چنرو بن اسماعيل، بن عالي، بن هوت، بن جلال[3].

مير ڪڪي خان جي اولاد جو شجرو

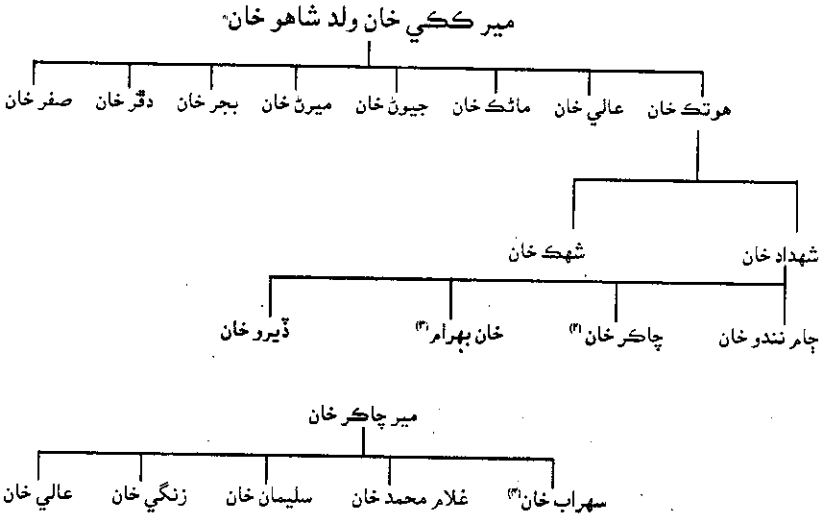

---

[1] خاندائي شجرو مير حبيب بخش تالپر، ساڪن ڳوٺ حسين آباد تعلقو ڪوٽڏيجي.

[2] خاندائي شجرو: مير خان محمد تالپر، ساڪن ٽنڊو جان محمد خان

[3] خاندائي شجرو: مير لعل بخش خان تالپر، ساڪن ڳوٺ تالپر وڏا.

[1] مير ڪڪي خان جي پٽ هوتڪ خان جي اولاد مان خيرپور ۽ حيدرآباد جا حڪمران ٿيا ۽ ماٺڪ جي اولاد مان ميرپورخاص جا حڪمران بڻيا.

[2] مير چاڪر خان جي اولاد خيرپور ۾ حڪومت ڪئي.

[3] ميو بهرام خان جي اولاد حيدرآباد ۾ حڪومت ڪئي.

* خيرپور جي حڪومت جو باني.

مير سهراب خان جي اولاد جو شجرو

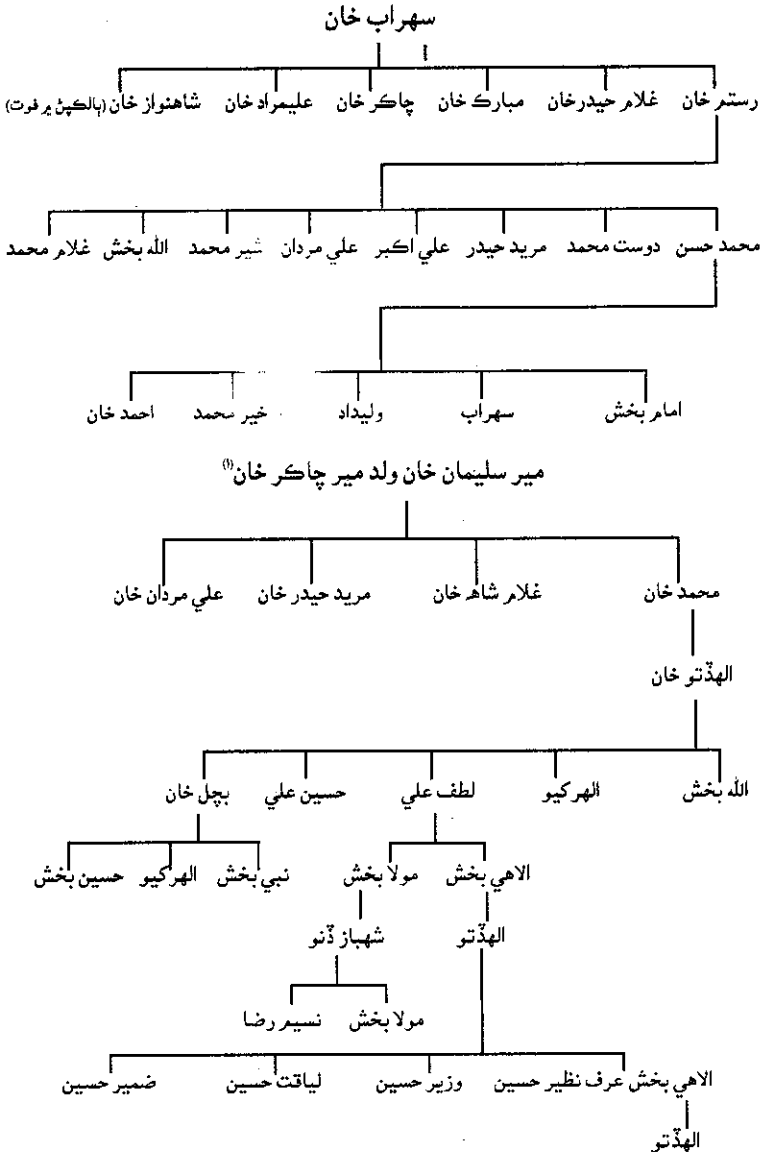

[1] خانداني شجرو: مملوک مير نظير حسين خان، ساکن، نواب شاهه

امام بخش خان بن محمد حسن خان بن رستم خان اول:

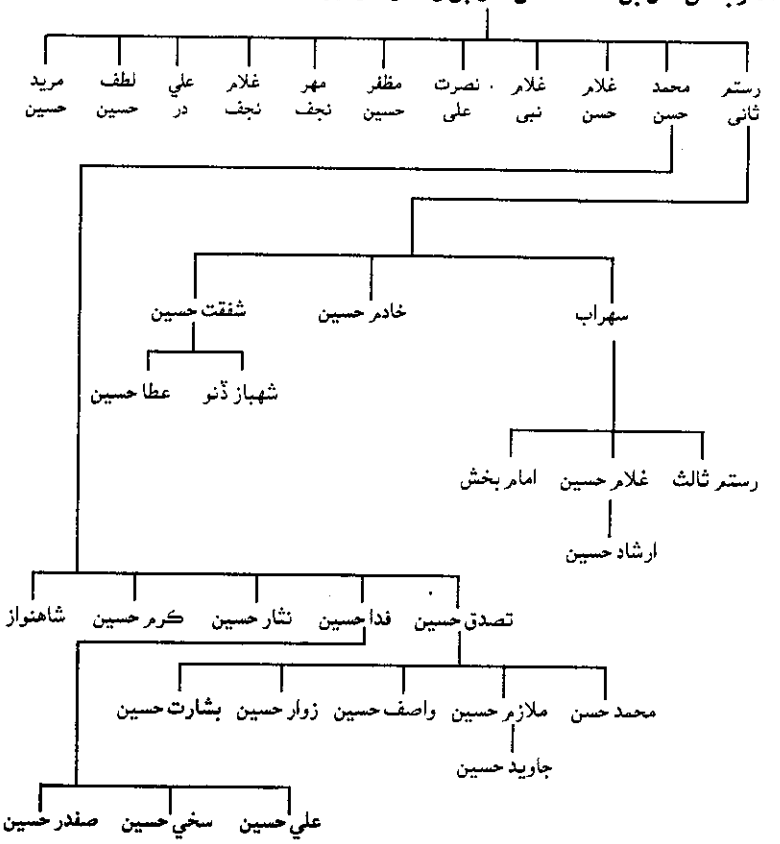

میر غلام نبي خان ولد میر امام بخش خان ثاني:

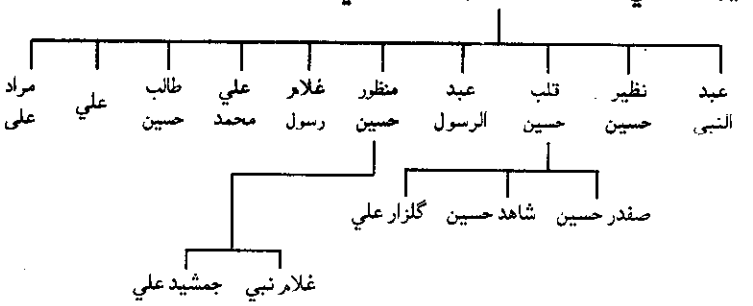

مير نصرت علي خان ولد مير امام بخش خان ثاني:

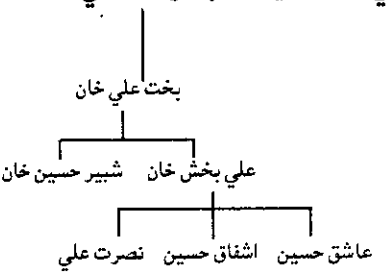

مير مظفر حسين خان ولد امام بخش خان ثاني:

مير مهر نجف خان ولد مير امام بخش خان ثاني:

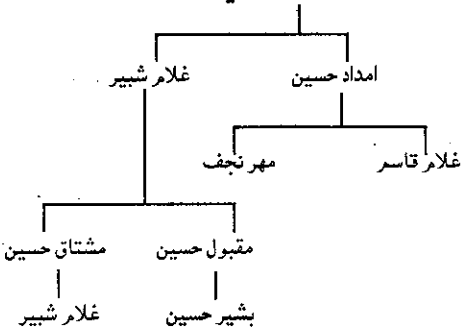

مير غلام نجف خان ولد مير امام بخش خان ثاني:

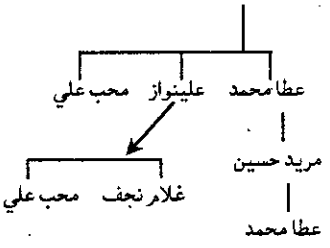

میر لطف حسین خان ولد میر امام بخش خان ثاني:

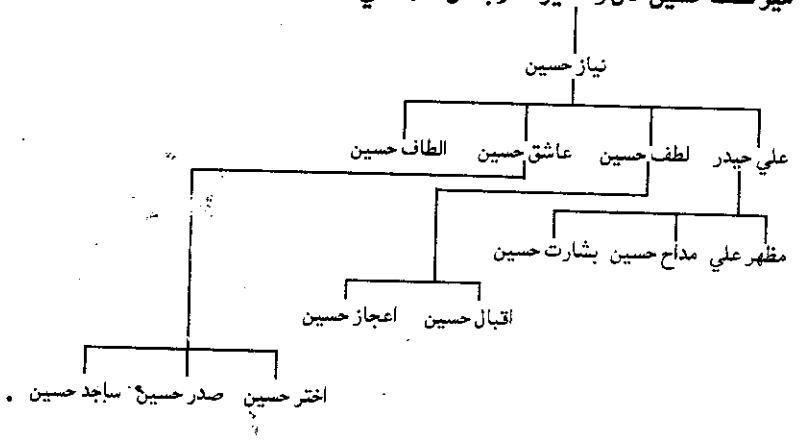

میر مرید حیدر خان ولد میر امام بخش خان ثاني:

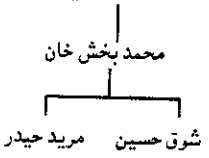

میر سهراب خان ثاني مسکین ولد میر محمد حسن خان اول:

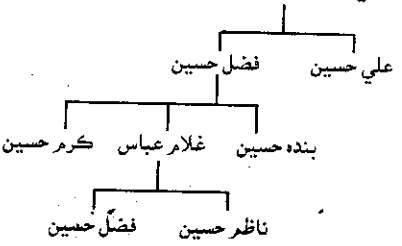

مير وليداد خان ولد مير محمد حسن خان اول:

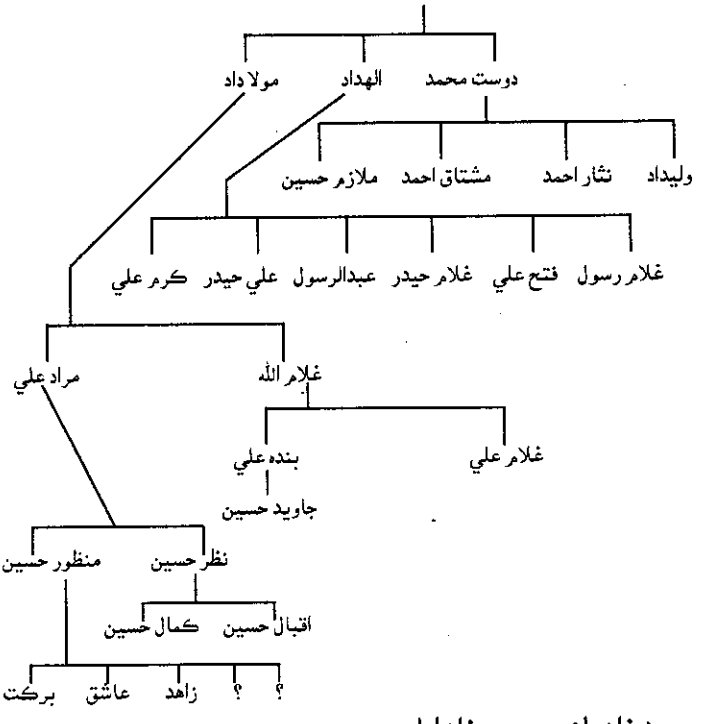

مير خير محمد خان ولد مير حسن خان اول:

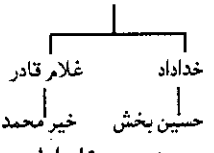

مير احمد خان ولد مير محمد حسن خان اول:

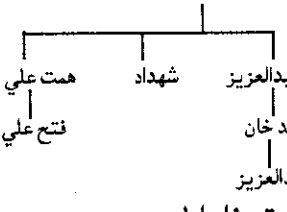

مير علي اكبر خان ولد مير رستم خان اول:

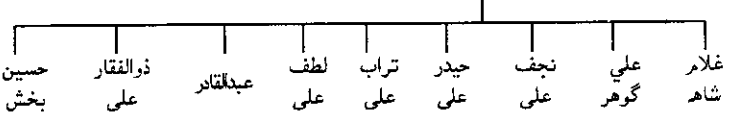

غلام شاهه ولد میر علي اکبر خان:

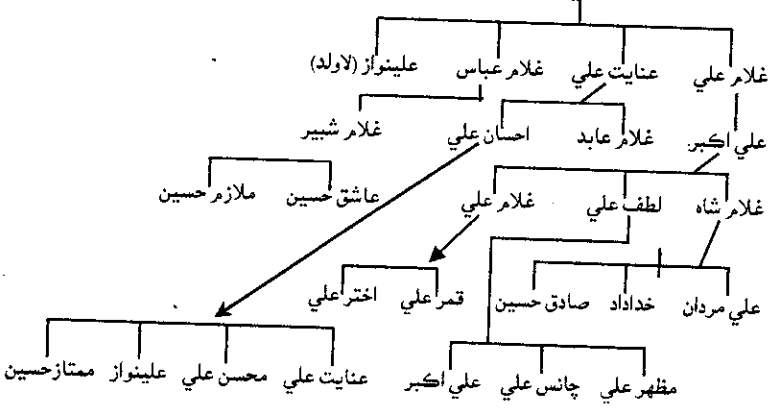

میر علي گوهر خان ولد میر علي اکبر خان اول:

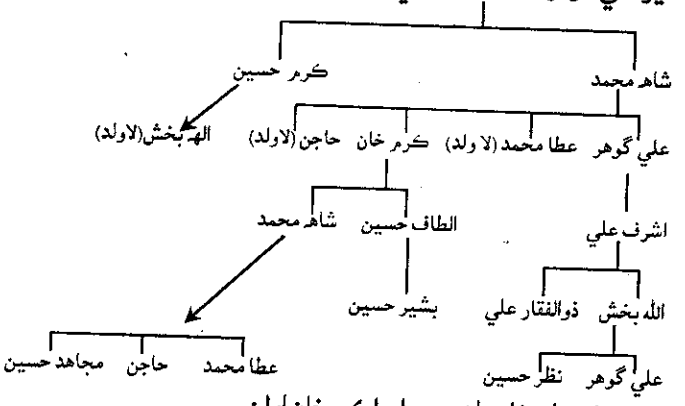

میر نجف علي خان ولد میر علي اکبر خان اول:

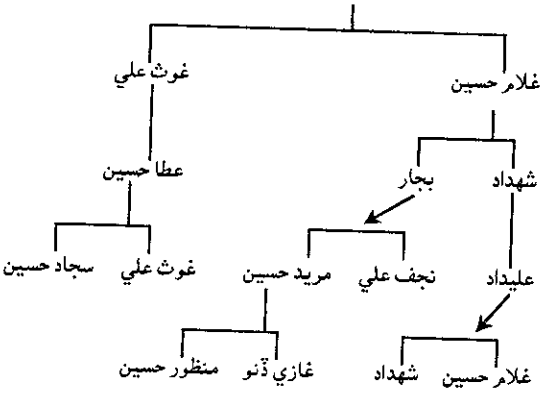

مير حيدر علي خان ولد مير علي اڪبر خان اول:

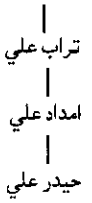

مير تراب علي خان ولد مير علي اڪبر خان اول:

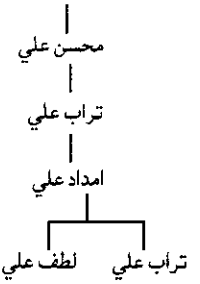

مير عبدالقادر خان ولد اڪبر خان اول:

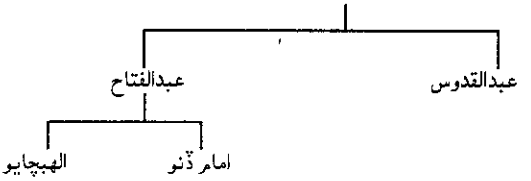

مير ذوالفقار علي خان ولد مير علي اڪبر خان اول:

مير علي مردان خان ولد مير رستم خان اول:

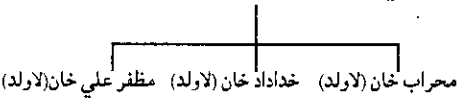

میر غلام محمد خان ولد میر رستم خان اول:

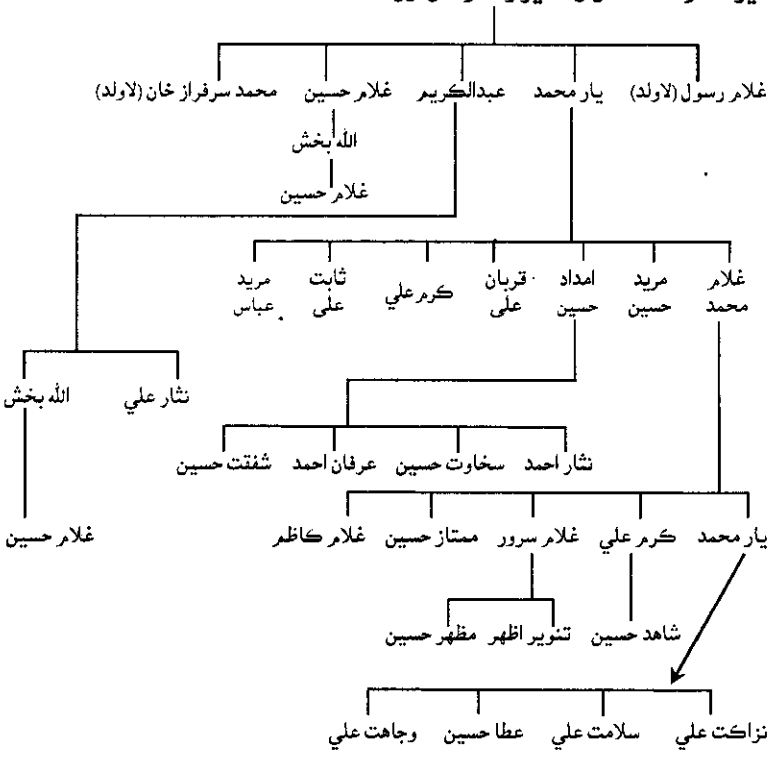

میر غلام حیدر خان ولد میر سهراب خان جو شجرو

میر غلام حیدر خان اول:

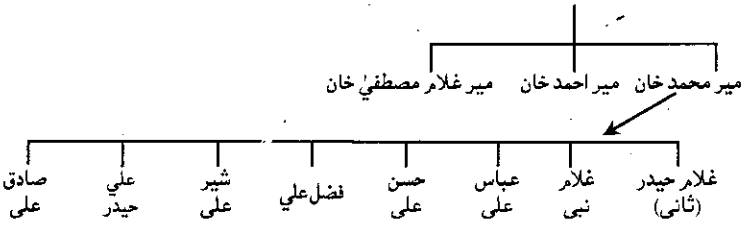

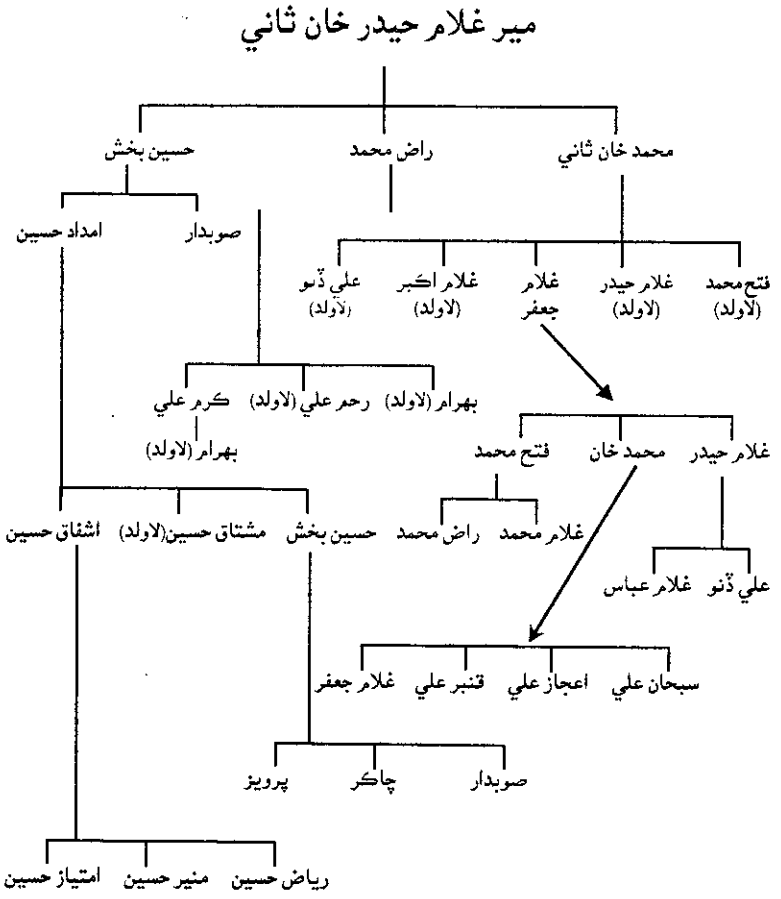
مير غلام حيدر خان ثاني
محمد خان ثاني
راض محمد
حسين بخش
فتح محمد (لاولد)
غلام حيدر (لاولد)
غلام جعفر
غلام اڪبر (لاولد)
علي ڏنو (لاولد)
صوبدار
امداد حسين
بهرام (لاولد)
رحم علي (لاولد)
ڪرم علي
بهرام (لاولد)
غلام حيدر
محمد خان
فتح محمد
غلام محمد
راض محمد
علي ڏنو
غلام عباس
سبحان علي
اعجاز علي
قنبر علي
غلام جعفر
صوبدار
چاڪر
پرويز
حسين بخش
مشتاق حسين (لاولد)
اشفاق حسين
رياض حسين
منير حسين
امتياز حسين

میر عباس علي خان ولد میر محمد خان اول

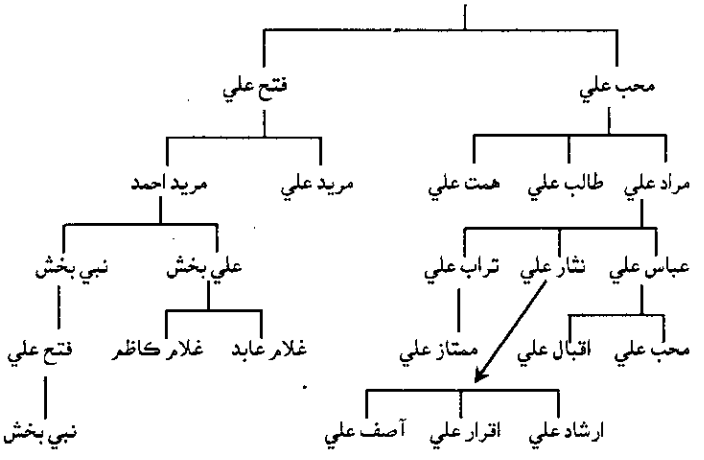

میر حسن علي خان ولد میر محمد خان اول:

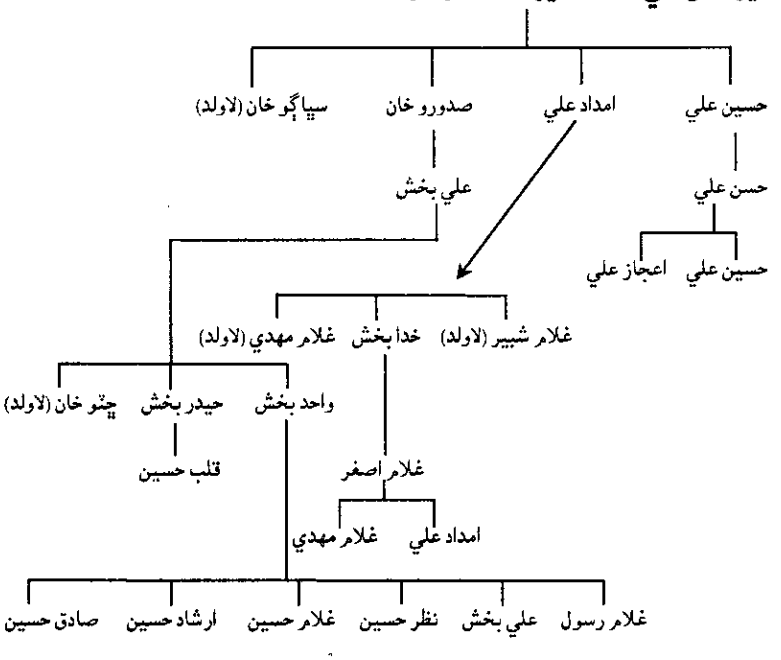

مير فضل علي خان مير محمد خان اول:

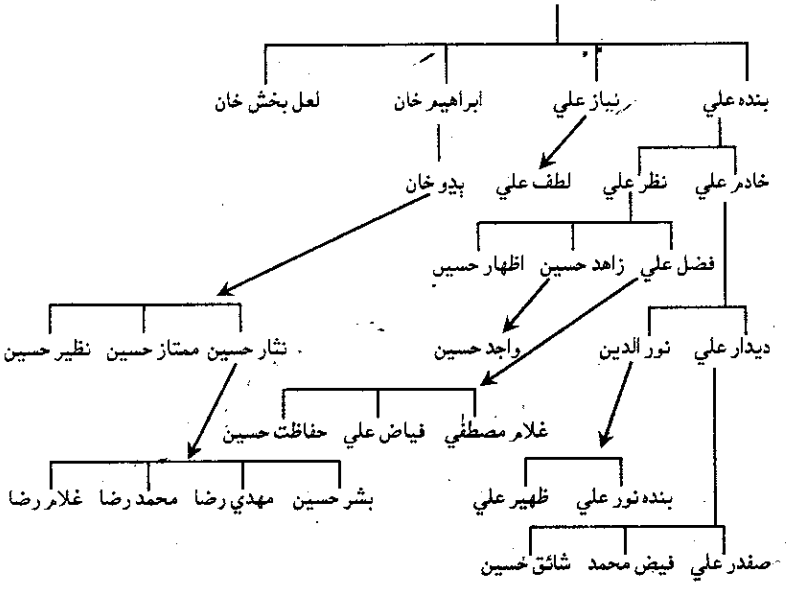

مير شير علي خان ولد مير محمد خان اول:

مير امير علي خان (لاولد)

مير علي حيدر خان ولد مير محمد خان اول:

مير خدا بخش خان

مير صادق علي خان

مير احمد خان وڏو ولد مير غلام حيدر خان اول:

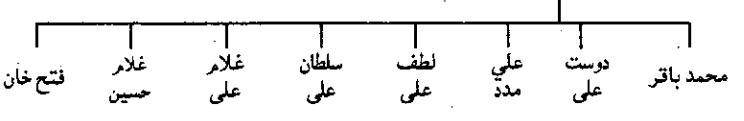

میر محمد باقر ولد میر احمد خان وڏو

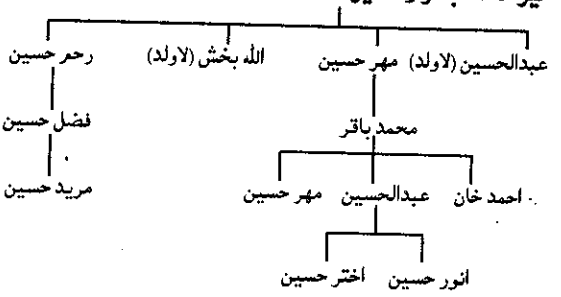

میر سلطان علي خان ولد میر احمد خان وڏو:

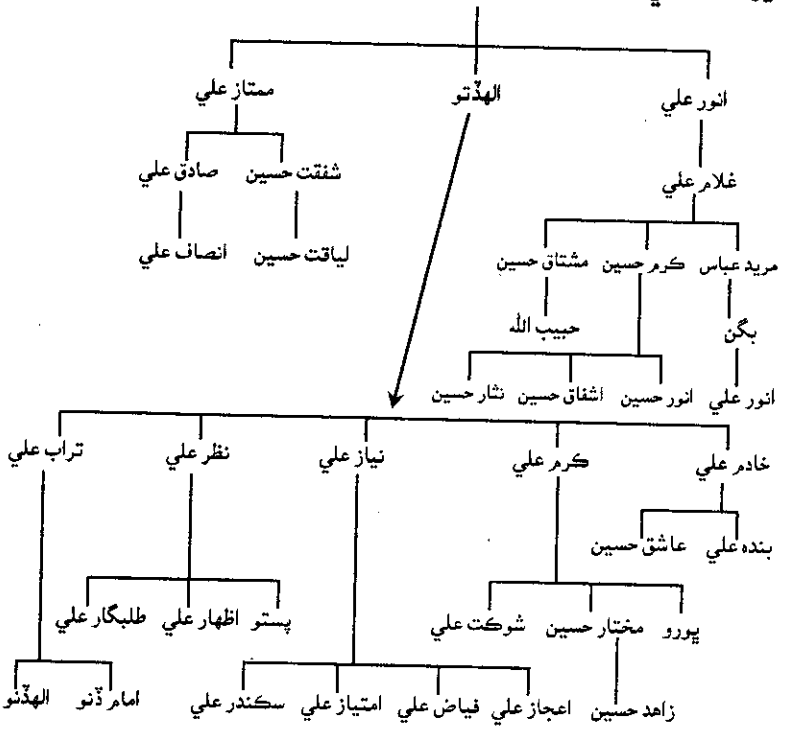

میر غلام مصطفيٰ خان ولد میر غلام حيدرخان اول:

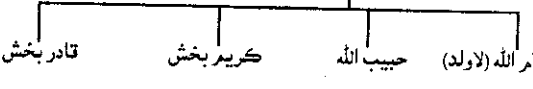

مير حبيب الله خان ولد مير غلام مصطفيٰ خان:

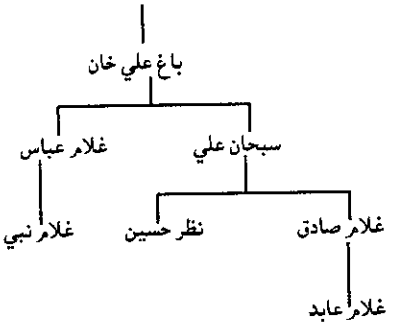

مير كريم بخش خان ولد مير غلام مصطفيٰ خان:

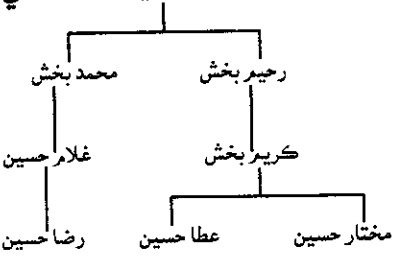

مير قادر بخش ولد مير غلام مصطفيٰ خان

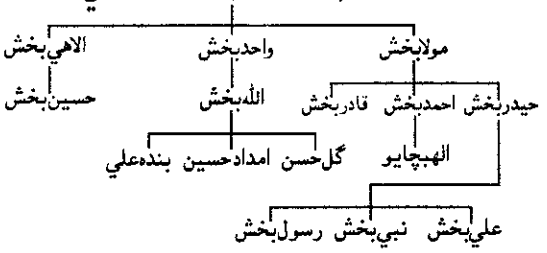

مير مبارک خان ولد مير سهراب خان جو شجرو

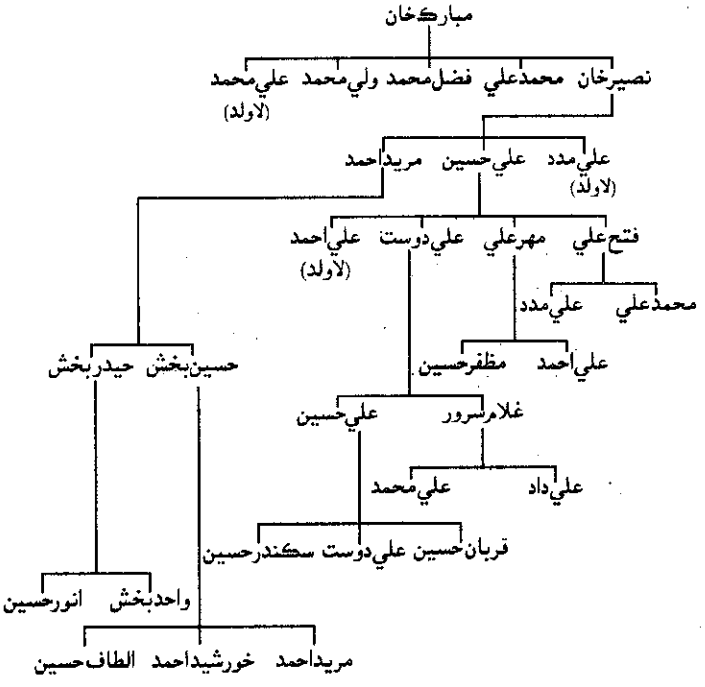

مير فضل محمد خان ولد مير مبارڪ خان

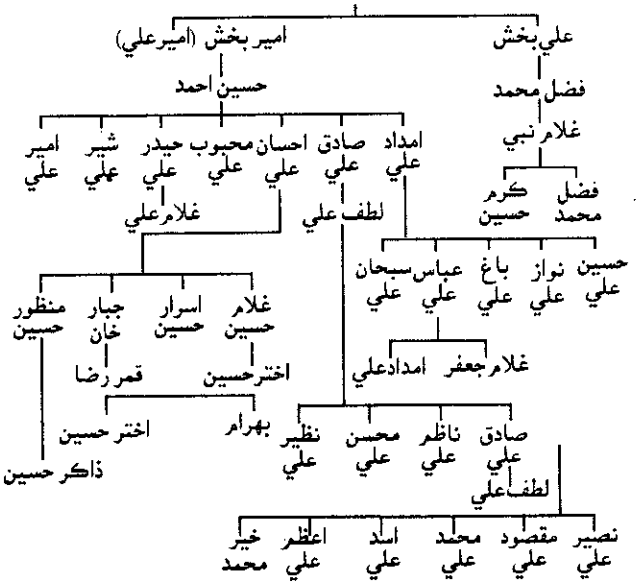

ميرولي محمد خان ولد مير مبارڪ خان:

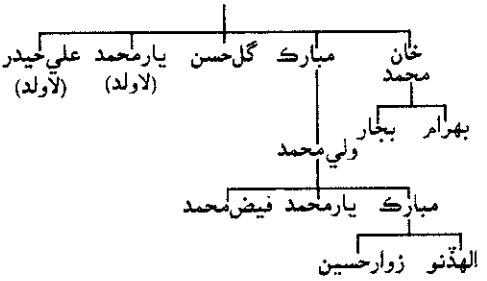

مير چاڪر خان ولد مير سهراب خان جو شجرو

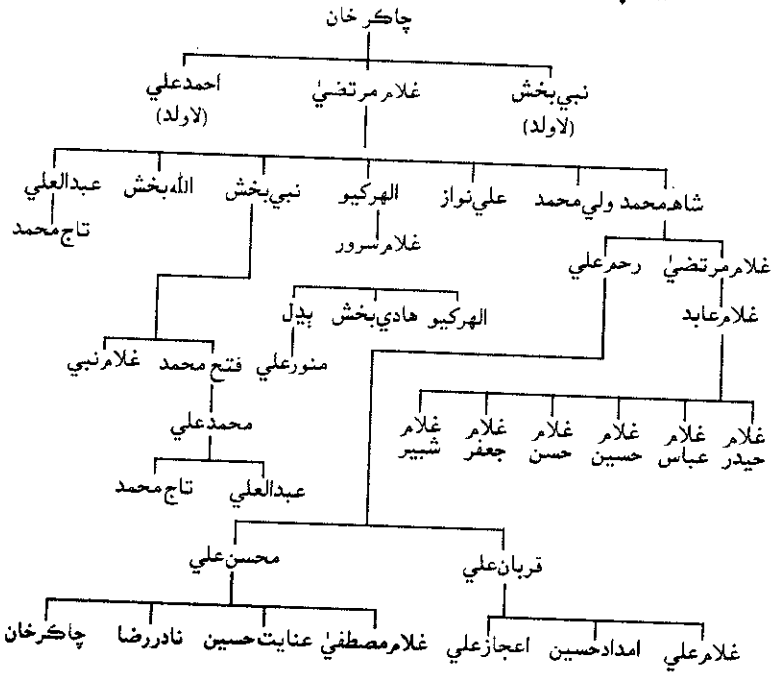

مير علي مراد خان ولد مير سهراب خان جو شجرو

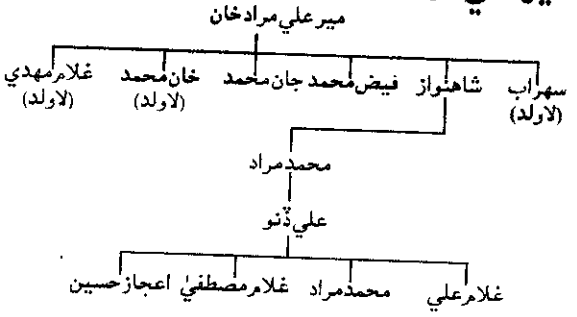

مير فيض محمد خان ولد مير علي مراد خان:

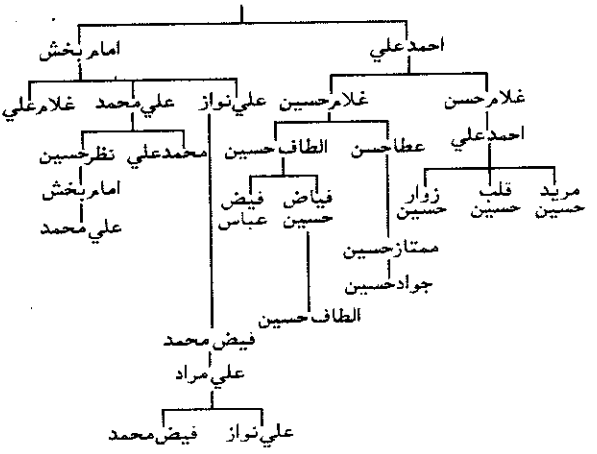

مير جان محمد خان ولد مير علي مراد خان:

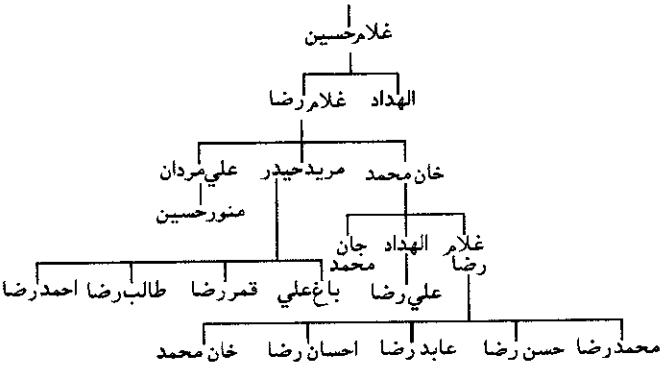

ميرن جي ڪلام جو انتخاب

مير سهراب خان اول:

من باد شماليم وزيدم همه کس را،
من گرگ درنديم دريدم همه کس را.[1]

مير رستم خان:

(ڪافي)

ساهه سڪي دل ساري، ويو ماري مچ ٻاري،
ڏسي ڏسي توکي سڄڻا،
آب اکين ڏنو هاري،
الله آڻيندئي سڄڻا،
ٽين واڌايون ناري،
رستم کي راضي ڪري،
ويهه اچي پرين پاڙي.[2]

مير حمزو خان ٽالپر:

(رباعي)

يا شير حق بن داد من مبتلا برس،
يعني بن اين ستم کش درد آشنا برس،
چون مي رسي بداد محبان به روز حشر،
من هم سگ توايم به فرياد ما برس.[3]

---

[1] خداد داد خان خانبهادر: "لب تاريخ سنڌ" حوالو ڏنل آهي.
[2] بياض: الهڏنو خان بگٽي بلوچ، ساڪن ڪوٽڏيجي.
[3] قلمي بياض: مرزا عباس علي بيگ مستري، ساڪن ٽنڊو آغا، حيدرآباد سنڌ.

مير مبارڪ خان ٽالپر:

(غزل)

از درد دلارام روان اشک چو زاله،
و ز خون جگر جان بصد داغ چو لاله.
کي سرو بقامت صنما همسري آرد،
و ز چشم تو شرمنده شده آهوئي غزاله.
اي حسن تو چون يوسف مشهور به عالم،
اين خط به رخت گرد که چون ماءِ به هالا.
اي دوست چرا در بر مشتاق نيائي،
کي گنجد مابين تو من حرف دلاله.
از درد فراق تو شکايت به که گويم،
و از جور کنم هردم فرياد به ناله.
باشد که بر آري ز رخت پرده دلارا،
اين است غذا ديدن دلدار نوالا.
گردن چمن آئي ز شبستان قدم کش،
از پرده برون افتد صد گل ز ڪلاله.
صد شکر مبارک که شهي خالق رزاق،
بـــر شـــاه نـجف قسمت تو کرد حواله.[1]

مير محمد حسن خان ولد مير رستم خان اول:

روئي چون صبح تو پر نور قمر مي خندد،
لب شيرين تو بر تنک شکر مي خندد،
گاه گاهي که تبسم کند آن داني چيست،
درج يـاقـوت که بر لعل گهر مي خندد.[2]

مـــرا مـــرگ بهتر ازين زندگي،
کـــ ســـالار باشم کنم بندگي.[3]

---

[1] محمد ابراهيم فاروقي: "ديوان عجائب" مملوڪ محمد اشرف فاروقي ساڪن ڳوٺ درازا.
[2] محمد ابراهيم فاروقي: "ديوان عجائب" حوالو ڏنل آهي.
[3] زباني روايت: مير محمد حسن خان جو پڙپوٽو مير فداحسين خان.

ميرشاهنواز خان آشفته:

(غزل)

جان فدائي قدم سيد اقرار کنم.
دل خود خرم با حيدر کرار کنم.
جام را پر ز مئي ساقي سرشار کنم.
اولاد وعده وفا بر همين اقرار کنم.
هست اميد به درگاه خداوند کريم.
که محبان علي را به علي بار کنم.
داغهائي غم حسنين مرا باغ بس است.
حاش لله که نگاهي سوئي گلزار کنم.
هست خورشيد مرا ياد رخ دوست ازان.
ذره درد دل خويشتن اظهار کنم.
دوستان را دل خورم چون گلستان باشد.
ديده دشمن بد بين پر از خار کنم.
گرچه آشفته دلم از غم دوران گرديد.
بخت بيدار خود از دولت ديدار کنم.[1]

مير خدا بخش خان ضيا

الهي ابر نيسان ساز کلک در فشانم را.
ضيائي معرفت ده از کرم برق زبانم را.[2]

مير فيض محمد خان عاجز

(ڪافي)

سگهو ايندو قاصد يار جو مون ڏي موڙي مهارون
ٻاجهئون ڪيچ ڏٺين جي،
ڪير لهندو سارون.
ساعت ساعت سڪ مئون،
روح ڦٽي ٿيو ڦارون.

---

[1] قلمي بياض: مير علي محمد خان، مملوڪ مير ولي داد خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.
[2] قلمي بياض: مير خير محمد خان ضيا، مملوڪ مير غلام علي خان، ساڪن ڳوٺ صوپوديرو.

ڪاهي رسان ڪيچ ۾،
سٺان توڏن تنوارون.
عاجز ڏونگر ڏک مئون،
ڪندا آجو آزارئون[1].

مير خيرمحمد خان ضيا

(غزل)

اي شاه نيک سيرت چندين حجاب چيست،
اي يار حال محرم بر رخ نقاب چيست.
اي شوخ شه ستمگر ترس از وهاب کن،
بر جان خسته عاشق چندان عذاب چيست.
خواهد به روز محشر دادم خدا نه تو
اي شاه جسم و جان را کردن کباب چيست.
با الف قامت تو سهي سرو خود نيايد،
در نازکي ز بدنت آن گل گلاب چيست.
چون من دگر نيابي بيدل بدل صداقت،
در راه عشقبازي شيخ و شباب چيست.
ديدم از دريچه ناگاه روئي دلبر،
مهتاب خوشه چين و ضيا آفتاب چيست[2].

مير نثار حسين خان نثار

(ڪافي)

نينهن مڙوئي نور ماڳ متيءَ تي ان جو ناهي.
ذات ۾ آهي ذات سمايل، آهي صفت کان دور.
ناهي خبر اهو اصلي ڇاهي.
حال حلاجي جنهن جو آهي، سوئي ٿيو منظور،
قرب ۾ آيو ڪامل ڪاهي.
نينهن نثار نهوڙي نيهي، محب ڪري مسرور،
سوز وارن کي بيٺو ساهي[3].

---

[1] قلمي بياض: مير احمد علي خان، مملوڪ مير حاجي غلام حسين خان، ساڪن ڪوٽڏيجي.
[2] قلمي بياض: مير خير محمد خان ضيا، مملوڪ مير غلام علي خان، ساڪن ڳوٺ صوپو ديرو.
[3] قلمي بياض: مير نثار حسين خان نثار، مملوڪ مير وليداد خان، ساڪن ٽنڊو علي آباد.

مير غلام حسن خان، احسن

من کہ هستم خاکپائي کاروان حريت،
دشمن آل محمد ﷺ را بہ زندان افگنم.
بہ کيف جام وحدت روح چون مخموري باشد،
ز حب احمد و حيدر دلم معمور مي باشد.

نام جس چيز کا زمانہ هي، بي ثباتي کا کارخانہ هي،
دم هي گويا مثال آب روان، ادهر آيا ادهر روانہ هي
هي وجود حباب سي ظاهر، زندگي موت کا خزانہ هي
فرش ماتم زمين هي زير فلک، ماتمي جسکا شاميانہ هي
وہ بهي سبزہ وار بيگانہ، جو هزارون مين يان يگانہ هي
سب فنا هين سوائي ذات خدا، بات هي اور عارفانہ هي
فرصت مستعار و قصۂ عمر، وقت کم اور بڑا فسانہ هي
زندگی هی فنا کی هی تعبير، يہ تو مرنی کا اک بهانا هی

برق خرمن کي چشمگين "احسن"
بجليان هين اور آشيانہ هي[1].

مير غلام محمد خان:

(ڪافيون)

لنگهي ويا لڪن مئون سورن جا ساٿي الا.

1ـ راهي روح روان ٿيا، چني وبا ڇاتي الا.
2ـ وڍي ٿي تہ وجود کي، قربن جي ڪاتي الا.
3ـ وڏا توڙ ٽڪر جا، هيبت جا هاٿي الا.
4ـ آءٌ بہ وبندس اوڏهين، واچوڙي واٽي الا.
5ـ غلام محمد پرين جي جوءِ پچي جاٿي الا.

---

[1] نسيم امروهوي: "تاريخ خيرپور" مراد [illegible] سنڌ پريس، خيرپور 1958ع ص 187 ـ 188

(2)

سـاٺ ڏٺـي سردار لنگهائيج مون:

1ـ ورهـن ويـڙهـي آهـيان، اٿم عشق اپار.

2ـ ور تون وسيلا سپرين، ٿي اڙيل جي آڌار.

3ـ رليءَ جي روهن ۾، سگهي لهج سنيار.

4ـ غـلام مـحمد جا غمڙا، علي پاڻ اتار.[1]

مير لطف علي فقير:

(ڪافيون)

(1)

لوئي ڪندس لال، ويندس ويڙهيچن ڏي.

1ـ اُنا مـيـنـهـن مليرتي، مـارن ڪـاهيا مـال.

2ـ پرينءَ ري پرديس ۾، هـيـٺـو مـئي جـو حال.

3ـ ڏسان شال اکين سين، پڪـا پيهيون پـال.

4ـ لـهندا شال لطف جي، سـانـگـيـئڙا سـنـيـال.

(2)

ويهي ڪئن وساريان، مارو منجهه مليرِ.

ڪڍ بنڍياڻي بند مان، جئري لهه زنجير.

پٽ پهريندس ڪين ڪي، لوئي اباڻي لير.

انا مينهن مليرتي، سرهو ٿيم سرير.

لطف اباڻن جي، انـدر منجـهه اڪـير.[2]

مير محب علي خان ٽالپر:

1 ڪنم توصيفِ خداوند خود ثنائی خالق اکبر.
دهد روزي ضعيفان را بهر دم ايزدي داور.

2 بہ حکم کن هويدا شد همہ خلقت وجود آمد.
صد و صد شکر کن اي دل کہ داري دين پيغمبر.

---

[1] بياض: مير غلام محمد فقير، مملوڪ مير لعل بخش خان ٽالپر، ساڪن ڳوٺ ٽالپر وڏا.

[2] لعل بخش خان ٽالپر: "بياض لطف قلمي" 1958ع

3 اگر عصيان ميداري بکن توبه شوي آزاد،
طفيل پنجتن بخشد که هست آن بنده پرور.
4 نمايان شد که هفت آسمان همه آن بی ستون هستند،
و هر مخلوق انس و جن ملک حور و پري پيکر.
5 ببين قدرت الهی را ه، خوش حال می باشد،
ملخ مورو بحر کوه زمين و يا زمان اکثر.
6 مگر انسان بهتر شد که در خلقت به مهر او
که نور مصطفیٰ بيشک خدائی نور اين گوهر.
7 که اي محب علی شب روز هزاربن حمد کن رازق،
وگـــر عـــزم شفا داري بگو صلوات بر حيدر.[1]

ميرمحمد باقرخان، باقر:

(ڪافي)

محب منا مننان تو لئی ماندي آهيان،
1 پلپل تنهنجا پور پون ٿا، سوز فراق جا سور اٿن ٿا،
حالت آهی زار.
2 محبت تنهنجی مچ مچايو سينی اندر سوز سمايو
ناهی وٽی هڪ وار.
3 توکی ساريان روز پڪاريان، هجر ۾ تولئی هنجون هاريان،
جلد لهی وڃ سار۔
4 جهڙو تهڙو ميرو مندو باقر آهی تنهنجو يندو
تار منجهان اچی تار.[2]

ميرزنگي خان ٽالپر:

شاه بيت بيت ربي انتخاب ام الکتاب،
مطلع ديوان احمد حسن مطلع بوتراب.
پرسيدن شکسته دلان اهل جاه را،
نقصان عز نيست کمال سعادت است

.....

---

[1] حاشيه بياض: ميرمحمد باقرخان، مملوڪ ميرحسين بخش ٽالپر، ساڪن ڪوٽ ميرمحمد خان.
[2] ايضاً:

بادشاهان و فقيران دو گروهي عجب اند،
كـــ نبـــودنـــد و نباشند بفرمان كسي.[1]

.....

مير علي اكبر خان اكبر:

(غزليات)

1 ز شوق حسن تو شاعر سخنوري آموخت،
ز مهر جلوه جمال تو خاوري آموخت.
2 ولی ز مهر تو ديگر كجا رود بيرون،
كه چشم نرگس مستی تو دلبري آموخت.
3 هزار خانه برابر ازين جفائی تو رفت،
كدام خانه خرابت ستمگري آموخت.
4 به دير بتكده افتاد باز غوغائی است،
مگر كه دلبر من كيش كافري آموخت.
5 بنازم آن خطی همچون سحاب را جانان،
كه آفتاب ز تو ذره پروري آموخت.
6 نگين مهر سليمان كه بود خاتم وقت،
مگر ز لطف شفقت تو مهتري آموخت.[2]

(2)

1 زاهدان بهر خدا طعنه زبانم مكنيد،
سخن بيهوده چنين بيامن مكنيد.
2 ما چه دانيم ز زهد ريا اي زاهد،
ديگرم هيچ مگوئيد فسانم مكنيد.
3 از گدايان در پير مغانم زاهد،
ليک از سلک دگر هيچ طمانم مكنيد.
4 ميزنی تير ملامت تو چرا اي زاهد،
همچو انگشت نما خلق نشانم مكنيد.

---

[1] از حاشيه تفسير فارسي، دستياب شده از كتبخانه پيران گمبٽ، مملوكه سيد محمد شاهه جيلاني سجاده نشين درگاهه گمبٽ.

[2] قلمي بياض: مير فدا حسين خان ٽالپر، ساكن ڳوٺ منگهن واري

5 از رقیبان چو مخفی به مئخانه رویم،
شهر آفاق به رسوائی جهانم مکنید.
6 گرچه پیریم ولی عشق جوانم کرده است،
چون فلک همچو دونا پشت کمانم مکنید.
7 مزن آن تیغ جدائی به دلم اي زاهد،
بی سبب جرم خطا خون روانم مکنید.
8 راه این زهد کجا عاشق مستانه کجا،
لیک از بهر خدا همچو بهانم مکنید.
9 دلق این بیکسی اکبر که به مئخانه برد،
ساغر از دست مریزید زیانم مکنید.

(3)

1 باد خزان وزید گلی در چمن کجا،
مانده است خار باقی سرو سمن کجا.
2 شاهد عروس هر یک رفتند ازین جهان،
خالی شده است مجلس آن سیم تن کجا.
3 جوهر شناس نیست کسی درجهان یکی،
مرمر پسند سازند در عدن کجا.
4 اکبر خموش باش که بیقدر عالم است،
شیرین کجا و خسرو کجا کوهکن کجا.[1]

میر سهراب خان ثاني مسڪين:

(غزليات)

(1)

1 خدایا جوش عشقم بخش خاطر ناتوانم را،
ز سرتا پا درین دریا محیط جسم و جانم را.
2 که درد عشق را درمان نمی آید بگو ساقی،
بیا جام لبالب کن بده مئی ارغوانم را.

---

[1] شڪسته چوپڙي (قلمي): مرحوم پير امير الدين شاهه امير، مملوڪ پير حاجي ميرڻ شاهه، ساڪن گمبٽ.

3 سخن را نشۂ تاثير چون نرگس غزالم ده،
معطر کن ز موج باده آن درج زبانم را.
4 ز تاريکی شب هجران رسد از هول بی پايان،
بر افروز از شراره عشق شمع استخوانم را.
5 ز بار معصيت رز طاقت طاقم مرا خالق،
بکش با عفو از مسکين همين بار گرانم را.

(2)

1 ساقيا باده لبالب کہ بجام است امشب،
راحت روح روانم کہ بکام است امشب.
2 از قدومت دل جان ديده نثارت بادا،
چونکہ ديدم رخت خواب حرام است امشب.
3 شکر الله کہ مراد دل من حاصل شد،
از کرم آن مئی مقصود بجام است امشب.
4 صحن سينۂ ما گشت درين شب روشن،
جلوه آن مهتابان بہ بام است امشب.
5 جرعۂ داد بدستم کہ بنوش اي "سهراب"،
گفت ديرينہ وفادار غلام است امشب.

(3)

1 شنو کہ ماه من امروز دلبري آموخت،
هزار بار تقاضا ستمگري آموخت.
2 فغان ز جلوه آن سيم تن نگار من،
کہ حيرت است عجب کار کافري آموخت.
3 بہ ناز هائی کرشمہ چنان وجود دلم،
بسا کرشمہ کی از حور و از پري آموخت.
4 عجب خون بہ من ناتوان زار انداخت،
کہ سحر جادوئی از کار سامري آموخت.
5 ز آتش عشقش گشتہ ام چنان بی تاب،
کہ دلربائی مسکين تو رهبري آموخت.

(4)

1 بحري است بحر عشق ڪہ آن را ڪہ ساحل است،
آنجا ڪہ نقد جان نثاري چو حائل است.
2 عشاق غرق ماند ز سر تا بہ پا چنان،
از کس خبر نیافت نہ در قصہ مائل است.
3 پیر مغان است رهبر آن راه بالیقین،
آشفتۂ دلم ڪہ بران راه کائل است.
4 دل من نظاره دید چون آن شاه حسن را،
گفتم وصال ساز ڪہ این جان سائل است.
5 گفتا مشو تو "سهراب" از سوز بیقرار
واصـــل مـــنم ترا پس ناطق دلائل است.[1]

مير علي محمد خان ولد مير مبارڪ خان:

(غزل)

1 اي نازنین سرکش جور و جفائی چیست،
در مرگ عاشقان عمده این رضائی چیست.
2 از تیغ ابروان تو مرا صدمہ کرده،
از غمزه کشتی تو بلا بر بلائی چیست.
3 خنجر بدست کرده قتلم بر آمدي،
من کشتہ ام ز فرقت دیگر سزائی چیست.
4 اي ماهرو بیا تو بچشمان جائی کن،
درآمدن بخواب ترا اقتضائی چیست.
5 خستہ شده ز دور زمانہ دلم بسی،
خوش شو علی محمد گردش سمائی چیست.[2]

---

[1] قلمي ديوان: مسڪين مملوڪ، مير بجر خان ٽالپر، ساڪن ڳوٺ منگهن واري.
[2] قلمي بياض: مير علي محمد خان، مملوڪ مير وليداد خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.

مير خداد خان عاشق:

(غزل)

1 اي شوخ چشم دلبر پرده نقاب چيست،
از عاشقان صادق بر رخ حجاب چيست.
2 از چشم پر خمار مرا کرده ذبح،
ديگر جفائی تو مژگان برمن شتاب چيست.
3 ويراق دست کرده بر من شتافتی،
اي آرزوئی تو کشتن بر اين خراب چيست.
4 اي يار تند خوئی بيا محفلم نشين،
در وصل خسته گان رسم و غاب چيست.
5 عاشق شده است هردم در مبتلا فراق،
بـــهر خـــدا بيا و ناحق عذاب چيست.[1]

مير خير محمد خان ولد مير محمد حسن خان:

(غزليات)

1 چشم من رنگ شفق اشک فشان می آيد،
دود آهم ز درون سينه عيان می آيد.
2 آتش عشق درونم همه جان را بگرفت،
بين تماشائی که نفسم بچسان می آيد.
3 من چو يعقوب شدم ديده سفيد از هجرت،
نعره فرياد فراقت ز زبان می آيد.
4 همچو موسیٰ به تمنائی لقائی ارنی،
بهر ديدار تو هر طرف جهان می آيد.
5 خوبی حسن تو چون شمس بهر جا روشن،
تير مژگان از ابرو به نهان می آيد.
6 نيست کس واقف اين رمزکه حالم داند،
آنچه احوال گه بر درد کشان می آيد.
7 سالها خير محمد به اميد وصلش،
انتظار است که آن شاه بتان می آيد.

---

[1] قلمي بياض: مير نثار حسين خان، مملوکه مير وليداد خان، ساکن تنڊوعلي آباد.

(2)

1 آمده موسم بهاران شد بهار،
بلبلان مست اند بر هر شاخسار.
2 ما ز هجرت در فراقم روز شب،
میکنم فریاد و ناله زار زار.
3 روئی تو دیدیم سر گردان شدیم،
رفت از دستم عنان اختیار.
4 برده دل را بعشوه ناز خویش،
گشته ام در عشق تو مستانه وار.
5 هیچ در بدنم نه مانده طاقتی،
برده از جان من صبر و قرار.
6 گر بپائی سر بقدمت افگنم،
همچو پروانه در آتش بار باره.
7 از نقاب روئی گر بیرون کنی،
میکنم بر تو دوعالم را نثار.
8 در کنارم گر کنی از لطف خود،
میکنی مستانه خود را هوشیار.
9 سالها شد شاه من يادي نکرد.
خیر محمد همچنان در انتظار.

(3)

1 اگر آن شه نظر دارد بحال ما غریبان را،
بهائی یک نظر بخشم همه ملک سلیمان را.
2 نخواهم رفت در جنت که تا آن نازنین آید،
نثار مقدمش سازم همه حوران و غلمان را.
3 بیا تا مجلس سازم کشم اندوه صد ساله،
نداند حال ما دیگر چه آگه رهگذاران را.
4 بده ساقی شراب خوش که باشد قوت روحم،
رهاند از غم هجران به بخشد جان بیجان را.
5 خدارا وصل خود بخشید مسکین خیر محمد را،
چرا محروم می سازي ز در خود بینوایان را.[1]

---

[1] قلمي بياض: مير نثار حسين خان، مملوڪ، مير وليداد خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.

مير علي مراد خان مجروح:

ڪافيون

(1)

دوست منا دلدار، آءُ اڳڻ منهنجي يار پيارا،
1 برهه بچايو سر تي باري، پاتم سر تي خلق جي خواري،
سونهن پريا سردار۔
2 دم دم ساريان ڪين وساريان، راهان رند مان روز نهاريان،
محب منا مننار۔
3 دامن لڳڙيس تنهنجي دلبر، پاند ڳچي پائي آيس تو در،
ساجن لهه ڪا سنيار۔
4 جال جدايون ڪر نه تون جاني، مجروح آکي ڪر مهرباني،
آءُ اچي ڏي آڌار۔

(2)

اڄ عيد گهر گهر يار وي، آ مل ميڏا دلدار وي،
1 رت آئي مانگهه بهار دي، بلبل هزار پڪار دي،
سانون تانگهه ڍولڻ يار دي، گل ڦل نظر وچ خار وي،
2 ڦلهار پاڪ سهيليان، سهجون پرين اربيليان،
مئين منڙي ميل ڪچيليان، نهين پاندا هار سينگار وي،
3 بن ديد ڪهڙي عيد هي، بن يار عيش بعيد هي،
دوئسي دا درد مزيد هي، گويا عذاب النار وي،
4 سک ستيان ڪنني واليان، اسان ڏکيان راتيان جاڳيان،
مجروح درد ديان ڳالهيان، هڪ دل تي درد هزار وي[1]

(3)

لڪ ڇپ نه محرم يار وي، گهنڊ کول ڏي ديدار وي،
1 و نحن اقرب دور ڪر، حبل الوريد ظهور ڪر،
بهه ڪول نا مهجور ڪر، لڪڻا نهين درڪار وي،
2 جڏان رب ارني آک ڪر، ڏيئي لن ترانی دي خبر،
هوبان تجلئ سر بسر، ٿيا خر موسئ زار وي،

---

[1] زباني روايت: حافظ عبدالمجيد ميمڻ ۽ محمد حسن ميمڻ، مولود خوان، ساڪن شهر ٽيڙهي.

3 فنفخت فيه دا راز هي، فتوله آواز هي،
خود روح تي سجدا ساز هي، همه اوست دا اسرار وي.
4 سڪ ستيان ڪننئي واليان، اسان دڪيان راتيان جاڳيان،
مجروح درد ديان ڳالهيان، هڪ دل تي درد هزار وي.[1]

(غزل فارسي)

1 اي شوخ ستمگر ستم بي حساب چيست،
هر عاشقان صميمي ناز و عتاب چيست.
2 شمشير آبدار ڪشيدي شتافتي،
اين چشم بيگناه بر اين دل ڪباب چيست.
3 از زلف پيچدار مرا تاب داده،
مژگان تست قاتل چندين عذاب چيست.
4 ظاهر بيا برائي خدا پيش من نشين،
اين آمدن به شوخي عاشق به خواب چيست.
5 پابند شد ز عشق تو مسڪين علي مراد،
گاهي خلاف وعده و گاهي صواب چيست.[2]

ميرعلي نواز خان ناز:

(رباعيات)

(1)

مشهور آ تنهنجي دلربائي هرجا،
بي مثل آ شان آشنائي هرجا.
عاشق هان هن ادا جو تنهنجو
ناز پردي ۾ به آهي جلوه نمائي هرجا.

(2)

جنهن ۾ ٿي هوس اهو آ ناڪام،
هڪ داڻي جي خاطر پڪي ڦاٽو منجهه دام،
هيءَ مال وبال جنهن ۾ لک هن ملال،
دنيا جي خاطر نه وڃاءِ پنهنجو آرام.

---

[1] زباني روايت: يوسف ميمڻ، قوال، ساڪن لقمان.
[2] قلمي بياض: مرزا گل حسن، احسن ڪربلائي، مملوڪ ممتاز مرزا، ساڪن ٽنڊو آغا، حيدرآباد.

(3)

رک خلق سان ناز نہ اميد ياري،
آ خشڪ شجر ڪندو ڪهڙي سايہ داري،
عزت آ قناعت سان طمع ۾ ذلت،
عــزت کــي سـنڀال نہ ڪر پنهنجي خواري،[1]

غزليات

(1)

1 سدا محبوب گلشن ۾ مٿي گلگون نہ گهرجي ٿو،
دل- پر خون منهنجي کي زياده خون نہ گهرجي ٿو.
2 منهنجي ليلي بہ آ ليلي مگر پرده محبت ۾،
مون کي هر شهر ۾ چرچو مثل مجنون نہ گهرجي ٿو.
3 مون کي هڪ پرتوو رخسار ساقي مثل آتش آ،
سراپا سوختہ کي ڪوئي آتشگون نہ گهرجي ٿو.
4 هوس بتخاني ۽ ڪعبي جي ڇاڻن مؤمن ۽ ڪافر،
مون کي مئخاني کئون دل جو قدم بيرون نہ گهرجي ٿو.
5 وڃاءِ طبلو اچي پئي اوچتو زاهد نہ محفل ۾،
گهڙي پي اهڙي احمق سان رهڻ مقرون نہ گهرجي ٿو.
6 سکيم پير مغان کئون ڪيترا دستور مستيءَ جا،
اهو قانون بس آهي وڌيڪ قانون نہ گهرجي ٿو.
7 ارادي حور لئي زاهد لنبي ڏاڙهي رکي آهي،
پڇندا ناز تو پاڻهي مگر افسون نہ گهرجي ٿو.

(2)

1 ساقي شراب معرفت جو تون کڻي پيار،
مخمور مان رهان تنهنجي محبت ۾ منهنجا يار.
2 بلبل خزان جي وقت گهري ٿي اها دعا،
قائم رهي گلن ۾ هميشہ سدا بهار.
3 هن منزل عدم جو ڪوئي رستو ناهي دور،
جنهن وقت ڪوچ ٿئي تہ مسافر بہ آ تيار.

---

[1] علي نواز ناز مير: "گنجنيئہ خرد عرف رباعيات ناز".

4 هجر فراق يار ۾ هيءَ رات ڪيئن ڪٽي،
رئندي شمع رهي هت ۾ هت ناز اشڪبار.[1]

(3)

1 تنهنجي رمز سهڻا مان ڇا سمجهان، آسان به آ دشوار به،
تنهنجي وعدي تي اعتبار ڪهڙو اقرار به آ انڪار به آ.
2 تون دور رهين ٿي نياز مولىٰ، سڻ فرياديءَ جو آواز مولىٰ،
هن بيگناه جي مارڻ لئي، گڏ تير به آ تلوار به آ.
3 هن بيوفا دنيا ۾ رهڻ، آهي درد مصيبت غم جو سهڻ،
ناهي توکان سوا ڪو منهنجو خدا، آرام به آ آزار به آ.
4 جتي حسن تجلي نور ڏسان، هر سرو ۾ قمري مخمور ڏسان،
سڻ فرياديءَ جي فرياد مٺا، جتي گل به آ اُتي خار به آ.
5 دولت زر جي پاس نه آهي، پڻ مهرو وفا جي باس نه آهي،
هن ساري جهان ۾ ناز غريب، زردار به آ نادار به آ.[2]

ميرا مير علي خان امير:

(غزل)

1 بند عشقش آهي آزادي ادا،
سڪ سڄڻ جي عين آبادي ادا.
2 شوق معشوق از من جي مراد،
ٻيا خيال آهن مڙئي بادي ادا.
3 دختر زر سان ٿيو جنهن جو نڪاح،
آهي ان جي گهر ۾ نت شادي ادا.
4 پر اها بنت العنب ناهي عروس،
هي گهٽن مردن جي آ مادي ادا.
5 منجهه شريعت عقد ان سان نا روا،
هوءِ خباثت جي آهي گادي ادا.

---

[1] قلمي بياض: سرائي امداد علي خان سهاڳ، سابق توشڪي مير علي نواز خان ناز.
[2] ايضاً:

6 جنهن کي چيو ام الخبائث مصطفيٰ،
ٻن ڏي تنهن قحبہ جي دامادي ادا.
7 واصل حق ٿي بہ صدق دل تمام،
حق سان هڪ ٿي حق ٿيندئي هادي ادا.
8 واسطي شرب لب شيرين دهن،
رک سدائين خيال فرهادي ادا.
9 لنو ۾ ان ليلي صفت جي رات ڏينهن،
مثل مجنون ووڙ هي وادي ادا.
10 احسن الجسمي کي گهر ۾ آڻ تون،
تا رهي نت خانہ آبادي ادا.
11 مرغ دل چون ديد دانہ زير زلف،
قيد ٿيو منجهہ دام صيادي ادا.
12 پاڻ کي ان تيغ ابرو کان ڪهاءِ،
جنهن جو شيوو آهي جلادي ادا.
13 طالب وصل بتان پاڪ شوا،
ٻيو اٿئي سڀ شور فسادي ادا.
14 شاه دين جي شان کي ڄاڻي اهو،
جنهن جي دل ۾ صدق بنيادي ادا.
15 آءٌ نبيءَ جي آل جو آهيان غلام،
ان جي دور جو ڪلب قلادي ادا.
16 مست ۽ ماتم، گدا، عبد الحسين،
هي تہ آهن شعر جا عادي ادا.
17 آءٌ انهن سان دم هڻان ڪيئن شعرن ۾،
منهنجي هي تصنيف آ سادي ادا.
18 آءٌ آهيان ساڪن اتر جي ملڪ جو،
هي آهن سڀ حيدرآبادي ادا.
19 شعر گوئي ۾ آهن ڪامل عيان،
تن جو شيوو آهي استادي ادا.
20 آهيان آءٌ امير علي جو مدح خوان،
مون کي گهرجي ان جي امدادي ادا.

(2)

1 آءٌ ٿيس اڄ هن چمن ۾ همنوائي عندليب،
وئي ٻڌي شبنم ۾ لڄ ڪان هي صدائي عندليب.
2 مفت ٿا معشوق مارن عاشقن کي گهور سان،
پر گهري ٿو ڪون گل ڪان خونبهائي عندليب.
3 هن چمن جي سير ۾ مون درد جون دانهون ڪيون،
مون کي پي ڪو حسن گل جي همنوائي عندليب.
4 وار منهنجي تن جا هي آهن صفت منقار جا،
جيئن نسورو ناله ٿيو سرتا بپائي عندليب.
5 نقش پا معشوق جو تاج شرف عشاق لئي،
گل جو پاڇو آهي بس بال همائي عندليب.
6 خار گل بلبل جي سيني چاڪ ڪئي نت ٿاسين،
درد معشوقي ٿيو دارو دوائي عندليب.
7 حال بلبل جو ڏسي گل پي گريبان چاڪ ڪيو
نيست هرگز بي اثر اين نالهائي عندليب.
8 گلعذاري باغ مولئ جي ثنا ۾ اي امير،
ذوق دل سان لنئو ٻه ٽي لاتيون بجائي عندليب.

ڪافيون

(1)

دل ۾ درد لڳو دلبر جو آهي عشق سمورو سور – الاالله
1 عشق جنهين وٽ رمز رلائي، لوڪ تهين کي چوي سودائي،
ڇڏي وين عقل شعور.
2 حسن هزارين راوت رولياء ساهه سڄڻ تئون سيني گهوليا،
ڏئي سر ٿيا منصور.
3 عشق اوهان جي دود دکايا، باه برهه جي مڇ مڇايا،
پلپل پون ٿا پور.
4 آهي امير توسان اسم علي جو راتيان ڏينهان مون کي ورد ولي جو،
ذوق انهيءَ جو ضرور.

(2)

ستي سج نہ ايار، الاهو مرد مسافر ٿي بيدار،
1 عمر اجايو وقت وڃايئي، سمر سفر جو ڪونہ ڪمايئي،
ڪهڙي ڪيڙئي ڪار، مرد مسافر ٿي بيدار.
2 ڏونگر ڏاڪا چاڙهہ چون ٿا، يار انهيءَ جا ڏس ڏين ٿا،
وندر جي وٽڪار، مرد مسافر ٿي بيدار.
3 پنڌ پري ٿيو وطن ولايت، حسن حسين جي هوندئي حمايت،
ياري ڪندئي يار، مرد مسافر ٿي بيدار
4 اصل امير جو عشق علي سان، نينهن نبي جي وارث ولي سان،
قائم ڪيو ڪلتار، مرد مسافر ٿي بيدار.

(3)

عاشق اچي تڏهن سر نائن ٿا، جڏهن موت حياتي پائنن ٿا.
1ـ شاه منصور پي سوريءَ چڙهيو، سرمد ساڳي سبق جو پڙهيو
پوءِ سخن سر مئون الائن ٿا.
2ـ منجهہ ميدان محبت غازي، جودئون جلد ڪرن سر بازي،
پڙ مئون پروڙ پائن ٿا.
3ـ دشت عدم ۾ قدم وڌائون، ليلىٰ پرده نشين لڌائون،
مجنون نام سڏائن ٿا.
4ـ پنهل کي وڃي نينهن نهوڙيو مرزان مرڻ کئون منهن نا موڙيو
ڏئي ساه سڄڻ ڳل لائن ٿا.
5ـ عشق امير علي سان لائج، وحدت منجهہ وجود وڃائج،
صحيح حرف اهو سمجهائن ٿا.

(4)

محبوب اسان هڪ خوب ڏٺو، خوب ڏٺو مرغوب ڏٺو،
1ـ حسن جهين جي آهي حڪايت، بر بحر منجهہ ملڪ ولايت،
جلوو جوت جمال نهايت، يوسف بن يعقوب ڏٺو.
2ـ احمد احد هر ڪو ڪري ڄاڻج، شڪ نہ ٻيو ڪو دل ۾ آڻج،
صحيح ڪري تون رمز سڃاڻج، ميم منجهان مطلوب ڏٺو.
3ـ پير پيغمبر شاه سچارا، ڇڏي ويڙا ملڪ پسارا،
ويا زمين ۾ ٿي ويچارا، هر ڪو مون مغلوب ڏٺو.

4_ آءٌ امير علي جي ٻانهي، عين اڪيون نڪ لام نشاني،
هي ٻرون ٻينا منجهه پشاني، منهن ۾ هي مڪتوب ڏنو.[1]

(غزل فارسي)

1 چون بہ گلشن اي صنم خود را خرامان ساختي،
بلبل از گل رفت گل را چاڪ دامان ساختي.
2 باسبهي قامت چو خود رفتار کردي در چمن،
سرو هم شمشاد را خجل و پشيمان ساختي.
3 درکنارا ماه من در نيم شب چون آمدي،
کلبہ ام تاريک را چون خود درخشان ساختي.
4 چون بہ رقصيدن بتا برخواستي با عشوہ ناز
شد خجل ناهيد و زهره را پريشان ساختي.
5 مصرعہ خوش آمده مارا علي محمد کہ گفت،
خلق را آشفتہ چون خلخال نالان ساختي.
6 شکر حق يا شاه مردان کار اين سائل امير،
از تلطف بيکران بسيار آسان ساختي.[1]

مير راض محمد خان عاشق

ڪافيون

(1)

واڳون وطن تي واريو سائين محب مئي کي نہ ماريو.
1_ ساه سڄڻ کي ٿو ساري، دل دلبر نہ وساري،
محب مئي کي وئين ماري، انهيءَ ڳاراٽي ڳاريو.
2_ دل ۾ ڪيو درد ديرو جانب ريءَ جلي جيرو،
ڪونہ ڪيو يار ڦيرو مونجهاري انهيءَ ماريو.
3_ گولن جي گولي آهيان، سگ سينو ڪهڙو ساهيان،
ڳڻ اوهان جا وينئي ڳايان، رٺان يار کي ساريو.
4_ راض محمد کي سڪ تنهنجي، گهڙي گهڙي آهي اهنجي،
مان ڪيو گولي پنهنجي، پيالو پرت مئون پياريو.

---

[1] امير علي خان، امير، مير: "بياض انشائي امير،" مملوڪ، مير بجر خان ساڪن ڳوٺ منگهن واري.
[1] قلمي بياض: "انشائي امير،" مملوڪ مير بجر خان ٽالپر، ساڪن ڳوٺ منگهن واري.

(2)

مون سان مليو اهو يار، جنهن لئي مون ٿي پوٿيون پٽايون.
1ـ ڪري قرب اسان وٽ آيو، محب منو مننار،
جنهن لئي جوڙيم جيءَ ۾ جايون.
2ـ نالائق سان تو لائق ڪيڙا، ٿورا لک هزار،
پلي پنهنجيون ڪري پلايون.
3ـ مليو محب لئي دلگيري، دل ٿي باغ بهار،
محبت آٽي موڪان لايون.
4ـ راض مخمد سان يار پياري، نينهن لاتو نروار،
چڏي مڙئي ڏمر ڏنگايون.

(3)

تنهنجي حسن ڪيا حيران، لکين مستان چوان.
1ـ لئون ٿي احمد آئين، لاشڪ آهين لامڪان، صورت سبحان چوان.
2ـ سر تي تاج سونهين لولاڪي، اهو راز نهان، ساڳي سلطان چوان.
3ـ زلف سياه معمبر مشڪين، ابرو سيف ايران، پنبڙيون پيڪان چوان.
4ـ رخ روشن مهتاب نوراني، در گوهر دندان، لب مرجان چوان.
5ـ پير پيغمبر ملڪ فلڪ جا، پڪي پرندا انسان، ٿين قربان چوان.
6ـ تنهنجي ثنا ڪئي خالق اڪبر، پنهنجي پاڻ زبان، سارو فرقان چوان.
7ـ عاشق عشق جي منزل اوکي، بيحد آهي بيان، لڳي جند جان چوان.

(4)

ديدان ديدن سان اڙي ويون، هاٿي چشم ڪير چوري
1ـ دام زلف جا قابو جو پيڙا، ڪير سگهي چني چوڙي
2ـ ابرو واريون تيز تراريون، سيني هنيون جانب جوڙي
3ـ پيڪان پنبڙين جا هن نڏر کي، دوست ڏنا آهن کوڙي
4ـ عشق اوهان جي آتش لائي، نينهن وڏو آهي نهوڙي
5ـ گڙ اسان جي آءُ پيارا، قدم قدم تئون وجان گهوري
6ـ تو بنا سهڻا حال اندر جو، ڪنهن سان نڏر ويهي اوري
7ـ راض محمد کي راتيان ڏينهان، سڪ اوهان جي وڏو جهوري[1]

---

[1] قلمي بياض: مير راض محمد خان، مملوڪ مير رحم علي خان تالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.

(غزل فارسي)

1 مشتاق جانثارم بر سر و قد تو جانی،
قوس قزح نشان است از سطر ابروانی.
2 چشمان نیم خواب است مژگان ز تیر تیز است،
مخمور سرخ رنگش چون آب ارغوانی.
3 تیر از کمان گذشته در سینه ام رسیده،
دیگر کسی نه دیده رخت از جگر نهانی.
4 روئی تو یار جانی از ماهتاب بهتر،
خورشید او بگویم یا یوسف. کنعانی.
5 چاه زنخ چه گویم گنج حسن که داري،
مار سیاه بروي کرده است پاسبانی.
6 بر عاشقان بیدل رحم و کرم بفرما،
تاچند ناز عشوه بر عاشقان بانی.
7 راز ز راض محمد مخفی کنی چرائی،
ظاهر مسکن به مسکین از لطف مهربانی.[1]

مير مهر نجف خان غريب:

(غزل فارسي)

1 دریغ عمر برفت جان فدا نشدم،
چرابه کوئی ره یار خاکپا نشدم.
2 فگند سایهء ظلمت شب وصال به من،
ز دوست تا به سر ساعتی جدا نشدم.
3 جهان گذشت به غفلت به من هزار افسوس،
دمی به معرفت یار آشنا نشدم.
4 به خواب کرد دلم سیر وادیِ ایمن،
ولی چه سود که چون موسیٰ و عصیٰ نشدم.
5 غریب آه که عمرم به رائگان بگذشت،
فـــدائی خـــاک شهیدان کربلا نشدم.[1]

---

[1] قلمي بياض: مير راض محمد خان، مملوڪ مير حسين بخش خان تالپر، عرف مير شمن، ساڪن ڳوٺ مير محمد خان.

سنڌي مرثيي جا ڪجھ بند

خيرالنساء جي باغ تي آمد خزان جي آھ،
رحلت جهان ڪئون قبلہء ڪون و مڪان جي آھ،
اڄ ڪئون چپن تي جان شھ انس و جان جي آھ،
طاقت سخن جي ناهي هي حالت زبان جي آھ
ڇا ڇاهي رنج راحت جان رسول کي،
ويڙهيو آ فوج ظلم جي ابن بتول کي،
آماده نبرد ٿيا بي پير سؤ هزار،
ٿا ڪرن قتل شاه جي تدبير سؤ هزار،
سينو ٿيو هڪڙو جنڊ جيهو تير سؤ هزار،
خنجر ڪيو عزم خنجر شاه جهان تي،
هي ڇا بڻي آ بيڪس تنها جي جان تي،
ميدان ۾ جڏ رياض حسيني خزان ٿيو،
دنيا ڪئون ڪاروان شرہ دين جو روان ٿيو،
دريائي رت ۾ غرق هرهڪ نوجوان ٿيو،
هم شڪل مصطفيٰ پي شهيد سنان ٿيو،
هر هڪڙي لاش تي ٿي رنو شاه زار زار،
سرور هو غم هو پيو نہ ڪو غمخوار ني ڪو يار،
بس اي غريب هاڻي جگر غم ڪيو چاڪ چاڪ،
هر دل ٿي دردمند ۽ هر چشم گريہ فاڪ،
هي مرثيو قبول جي ڪيو ان امام پاڪ،
خوف قبر پوءِ ڪهڙو ۽ محشر جو ڪيهو باڪ،
هڪ بيت جي صلي ۾ پئي ذاڪران شاھ،
بيت بهشت آهي هجن توڙي پر گناھ.[2]

---

[1] بياض: مير فدا حسين خان ٽالپر ساڪن ڳوٺ منگهن واري

[2] قلمي بياض: مراثي، مملوڪ مير حسين بخش خان ٽالپر عرف مير شمن، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.

غلام نجف خان ٽالپر غلام:

(ڪافي)

1 ڏاڍي جتن جي ذات اديون،
منهنجو پنهل وٺي ويا رات اديون.
2 مولئ ميڙ مين جون مهارون،
ڪن ته جبل کي جهات اديون.
3 ڪاٺ پيئڻ زهر ٿي ڀانيان،
وائي پرينءَ جي وات اديون.
4 سرڙو ڪپيان مون پنهنجي هٿن سان،
ڪڍي ته ڏيو مون کي ڪات اديون.
5 غلام نجف چئي سر سيد تي،
برهه اُني آبرسات اديون.[1]

مير عطا محمد خان ٽالپر، عطا:

(ڪافي)

مجرو پريان ٿي تنهنجي در تي اچي اچي.
1 ڀانهي مون ڀاڏايان، ٿي ڀاند ڳل ۾ پايان،
تنهنجا مون ڳڻ ٿي ڳايان، ڍولڻ نچي نچي.
2 عيبن سان هي نماڻي، پئي آ سچي وڪاڻي،
جي شاه ٿيندو ساڻي، ويندس بچي بچي.
3 تنهنجي سخا سوائي، ڪرڪا عطا سان پلائي،
ٻي واهه ناهي ڪائي، ساجن سچي سچي.[2]

---

[1] عبدالمجيد ميمڻ، ڊاڪٽر: "تذڪره شعراءِ سکر،" سنڌي ادبي سوسائٽي اسلاميه ڪاليج سکر، 1965ع، ص 98.

[2] عبدالمجيد ميمڻ، ڊاڪٽر: "تذڪره شعراءِ سکر،" حوالو ڏنل آهي، ص 99

مير چٽل خان مسڪين:

(ڪافي)

1 آهي گذر جو مڪان، متان بندا تون غافل گذارين.
2 لڪين هستيون وري يار لڏي ويا، سوره وڏا سلطان.
3 محل ماڙيون تنين ڪم نہ آيون، چڏيايون طمع ۽ طولان.
4 ڪيئي بانڪا بهادر هستيون هليا ويا رهين ڪونہ نشان.
5 مسڪين مسافر هتڙي آهين گهڙي جو مهمان.[1]

مير چام نندو خان ولد مير شهداد خان:

عمر اسائتون سومرا جر ۾ سپون جيئن
ڪونج اڪيري روح کي منهنجو تن اڪيري تيئن
واعدا جي وهڻ جا سي هت نہ ڪيڙم هيئن
هي چمار چام نندو چئي ڪاٽڻ پوندي ڪيئن
کهہ ڏولائي جا ڏينهن ٿئي منهنجو ميلو مارن سان.

کنئن جي ڪٿي پانئيان* بن ظلم جا زورا
نير لاهہ نندو چئي پيچي ڪر پورا
ماکيان منا پانئيان سندا ڏيهہ ڏونرا
وڃي ٿر ٿورا، مڃيندس ماروءَ جا.

من اوڏائي سپرين** ان جا پڪا ٿا پسجن
ويچاري ويهڻ نہ آئي اوجهلي جنجيرن
نئرن ۾ نندو چئي ان جي ڪر نہ لڏي ڪن
لوهہ جا لهي وڃن نئر نہ لهي نينهن جو.[2]

---

[1] قلمي بياض: مير چٽل خان، مملوڪ مير حسين بخش تالپر، ساڪن ڳوٺ حسين احمد
[2] نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر: "ٿهراڻ جون موجون" پاڪستان پبليڪيشنز ڪراچي، 1964ع ص 131 – 132.

BIBLIOGRAPHY

انگريزي ڪتاب

1. Adrian Duarte, Dr: "The Beggar saint of Sehwan" Elite Publishers, Karachi,
2. Ahmad Shah: "Northern India's who's who" The Mahta Publishing Corporation, London, 1942
3. Alexander Baillie, F: "Karachi", Oxford University Press Karachi, 1975.
4. Allama G: "Our Freedom Fighters", Paradise Subscriptions Agency, Karachi 1969.
5. Anthony Xavier soares: "Portughes Vocables in Asiatic languages", Orient Institute of Baroda, 1936.
6. Azim-u-Shan Hyder Dr: "History of Karachi", Ferozsons, Karachi, 1974.
7. Burton, R.F: "Falconry in the valley of the Indus", Van Voorst Patarnoster Row, London, 1952.
8. Burton, R.F "Sind," oxford University Press, London, 1973.
9. Burton R.F "sind or unhappy Valley,"vol: 1, Richard Bentley, London, 1851.
10. Butler, F: "Sir Charles Napier", Macmillan & Co: London, 1911.
11. Byron Farewell: "Queen Victoria's Little Wars", Allen Lane, London, 1973.
12. Chakarvarti: "Literary History of Ancient India", Calcutta-6.
13. Chandra, P.T: "Indian Cyclopedia", 3rd Edition, Navyug Printing Press, Lahore, 1934.
14. Calabawala, J. R: Khiarpur Lyod Barrage Project", the Daily Gazette Press, Karachi, 1936.
15. Cotter.G: "Alkalive Lakes & Soda Factory in Sind" Geological Deptt: of India, Govt Press, Bombay, 1923.
16. Devis Richad & Hunt: " Modern Britain" Longmans Grein & Co: London, 1954.
17. Denzill Ibeton: "Punjab Castes" Shaikh Mubarak Ali, Lahore, 1974.
18. Devid Setan: "History of Kalhoras", A typed Copy in Sindhology.
19. Dodwell, H.H: "The Cambridge History of India" S. Chand & Co: Delhi, 1958.

20. Echeson, C.V: "Treaties" Vol: VII, Nawal Kishore, Lucknow, 1869.
21. Frazer, R.H: "British India", T. Fisher Unwin, London, 1908.
22. Ghulam Mustafa Shah: "The British in the Subcontinent", Ferozsons, Karachi, 1964.
23. Goldsmith: "James Outarm" Vol.II, 2nd Edition, Smith Edler & Co: London, 1881.
24. Grag C: "European Adventures of Northern India", Govt: Press, Lahore 1929.
25. Griffith Devis, J.D: "A New History of England", William Heimmaun, London, 1932.
26. Griffitts, S, P; "The birtish Impact on India" macdonold, London, 1952.
27. Griorson, J,A: "A Linguistic survey of India", Vol: VIII, part I, Calcutta, 1919.
28. Harison Gupta: "Mohanlal Kashmiri" Minorva book shop, Lahore, 1943.
29. Henry Elliot: "Memoirs on the History", Turbner and co: London, 1844.
30. Huges: "selection from the records of bombay Govt:" new series, No, XVIII Education society press, Bombay, 1885.
31. James Memurdo: "Hostory of kalhoras." A Typed copy in Sindhology.
32. Jean fairly: "The lion River," Lowe and Brydon, London, 1975.
33. John Clerk Marshman: "Abridgment of the history of India. "Vol: 2nd Edition, London, 1893.
34. John Hondson: Representative Men of the Bombay Presidency, "Govt: Press, Bombay, 1897.
35. John Mrshal: "Mohanjodaro & Indus Civilization" Arther Probsthan, Lahore. 1931.
36. Khan, F.A Dr: "Kotdiji, "Ferozsons, Karachi, 1958.
37. Khan F.A Dr: "Pakistan Archaeology No: 1-1964, Clowes & Sons, London, 1964.
38. Khan, F.A. Dr: "Pakistan Archaeology No: II-1965. International Packing Co: Karachi, 1965.
39. Khuda Bakhsh, Justice: "Search Light on Baluchistan". Royal Book Co: Karachi, 1974
40. Khudadad Khan: "Shajra of Talpurs," Govt: Press, Karachi, 1886.
41. Lambrick H.T: "Sind, A General Introduction" Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1964.
42. Lambrick, H.T: "John Jecob of Jecobabad", London, 1960.
43. Leped Griffin: "Ranjit Singh", S. Chand & Co: Delhi, 1957.
44. Luxmi Dosa Bhaee Shah: "Prince of Wales & Princess of India" Vol: I, Kathiawar Printing Press Rajkot 1923.
45. Mahajan, V.D: "India since 1929" S. Chand & Co: Delhi, 1963.
46. Majumdar, Hay & Datta: "An Advance History of India", Macmillan & Co: London, 1961.

47. Marriot, J.A.R: "A History of England", Vol: VII, Methuen & Co: London, 1919.
48. Melvill: "Sind" East India House, London, 1854.
49. Melvill: History of Alliniations in Sind.
50. Montgomery Martin: "The History of Indian Empire", Vol: I, Printing Co: London, 1874.
51. Muhammad Sardar Khan: "History of Baluch Race & Baluchistan,"Pakistan Process, Karachi, 1958.
52. Napier, W: "The Life & Opinions of Sir Charles Napier," Vol: II, John Murray, London, 1857.
53. Newton, A.P. "A Hundred Years of British Empire," Duck Worth, London, 1947.
54. Percival Spear: "Oxford History of Modern India," Oxford University Press, London, 1965.
55. Pithawala, M.B: "A Geographical Analysis of Khairpur State," Govt: Press, Karachi, 1935.
56. Pithawala, M.B: "Some Old Sites in Sind" Govt: Press, Publications, Karachi, 1938.
57. Postons, T: "Personal Observations on Sind" Indus Publication Society, Karachi, 1973.
58. Rehim, A. Dr: "A History of Freedom Movement" Pakistan Historical Society, Karachi, 1968.
59. Robert, P.E: "Historical Geography of India" University Press Oxford, 1952.
60. Rosaman & Lawrence: "Charless Napier, Friend & Fighter" John Murry, London, 1952.
61. Setan Dearden: "The Arabian Knights" Arther Backer, London, 1953.
62. Smith Bosworth: "Life of Lord Lawrence"Nawal Kishore, Lucknow, 1886.
63. Smith, V.A: "The Early History of India," Oxford, 1914.
64. Sorley, H.T Dr: "Shah Abdul Latif of Bhit" Hamphry Milford, London, 1940.
65. Spate, O.K: "India & Pakistan" Mathma and Co: London 1954.
66. Thakur, V.T: "Sindhi Culture" Bombay University Press, Bombay, 1959.
67. The Chief Minister: "A Note on Khairpur," 1952.
68. The Times of India Office: "Indian Princes & Crown" Burnet Coleman & Co: Bombay, 1912.
69. Thomas Holdich: "Gates of India", Macmillan & Co: London 1910.
70. Trotter, L.T: "Rulers of India" Clarendon Press, Oxford, 1905.
71. Trotter, L.T: "The History of British Empire" Vol: I. Allen & Co: London, 1866.
72. Williamsons, T.A: "The Foundation & Growth of British Empire", 5th Edition, Macmillan & Co: London, 1953 Gazetteers.

73. Altkins, E.H: "Gazetteer of the Province of Sind" Mercantile Steam Press, Karachi, 1907.
74. Henry Frowde: "Imperial Gazetteer of India" The Clarendon Press, Oxford, 1908.
75. Hughes, A.W: Gazetteer of the Province of Sind", George Bell & Sons, London, 1874.
76. Sorley H.T. Dr: "Gazetteer of West Pakistan" Govt: Press, Karachi, 1968.
77. "Gazetteer of the Province of Sind" B. Vol: III Sukkur District, Govt: Central Press, Bombay, 1928.
78. "Baluchistan Gazetteer" Vol: VI, A, The Times Press Bombay, 1907.

Travels.

79. Burnes:
80. Langley: "At the Court of Mir Ali Murad" Vol I & II, Hurst & Blackett, London, 1860.
81. Masson, C: "Narrative of Various Jouries," Vol: I, Oxford University Press, Karachi, 1974.

Reports.

82. District Census Reports, Khairpur, Govt: Press Karachi, 1961.
83. Melvill, Jame, C: "Reports, on the Administration of Sind", East India House, London, 1854.
84. Administration Reports of Khairpur state for the years 1904, 1906, 1907, 1911, 1925, and 1947.
85. Report of the Chief Engineer, Khairpur State for the year 1949.
86. Reports of All India Muhammadan Educational Conference, Karachi & Aligarh for 1907 & 1908.
87. "Report of the Court of Arbitration on Certain matters under dispute Between the Govt: of Sind, and tho Khairpur state, 1938 – 39, "Ferozsons, Karachi, 1954.
88. Nur Nabi: "A Report on Gagirdars & Zamindars" Govt: Press, Karachi, 1939.

Office Records.

89. Private Record of Mir Ali Murad Khan Talpur, Ex Ruler, Khairpur state.
90. Old Record of Mirs, in custody of the Deputy Commissioner, Khairpur.
91. Record of the Deputy Commissioner's Office.
92. Record of the District Council Khairpur.
93. Record of the Local Self Govt: Khairpur.
94. Record of the Distt: Educational Officer Khairpur.
95. Record of the Astt: Director Agriculture, Khairpur.
96. Record of the XEN: Buildings, Khairpur.
97. Record of the Divisional Forest Officer, Khairpur.
98. Record of the Distt: Census & Registration organization, Khairpur.
99. Office Record of Various Talukkas.

100. Record of the Asstt: Director Animal Husbandry, Khairpur.

Misc:

101. Nayer Bari: "Souvenir on Date Producation", Govt: Press Khairpur, 1975.
102. Nayer Bari: "Souvenir on Date Production", Govt: Press Khairpur 1976.
103. Aslam Memon: "Working Plan of Khairpur Forest Division 1964" A typed copy in the office of the Divisional Forest Officer, Khairpur.

سنڌي ڪتاب

104. الطاف اثيم: "ساعت راهه نهاريان" ناريجا پريس دادو 1975ع
105. ٻيل فقير: "ديوان فقير غلام حيدر" منگي پريس خيرپور 1960ع
106. پيرومل آڏواڻي: "سنڌي ٻولي جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد،1956.
107. ثناء الله شيخ: "برٽش سلطنت" سنڌي ترجمو عجائب اسٽور سکر 1964ع.
108. جيمس برنس، "سنڌ جي دربار" سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد،1964ع
109. ڇٻلاڻي ايس. پي، ڊاڪٽر: "سنڌ جي اقتصادي تاريخ" سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي، 1958ع.
110. حسن علي خان، مير: "سنڌ جو شاهنامو" سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد
111. خادم حسين شاهه: "سوانح اصغر" سنڌي ادبي بورڊ اڪيڊمي، لاڙڪاڻو 1967ع.
112. در محمد، مفتي، مولانا: "ملفوظات" حصو چوٿون، سنڌي ترجمو جمعيت علماء سڪندريه پير جو ڳوٺ، 1974ع.
113. دوست محمد سنديلو: "پوکن پچارون" امتياز پريس، خيرپور 1974ع.
114. رچرڊ برٽن: "سنڌ ۽ سنڌو ماٿري" سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1964ع.
115. رحيمداد، مولائي شيدائي: "بلوچستان جي مختصر تاريخ" ريلوي پريس سکر، 1941ع.
116. رحيمداد، مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ" سنڌ يونيورسٽي پريس، حيدرآباد، 1959ع.
117. رحيمداد مولائي، شيدائي: "جنت السند" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1958.
118. سيد، جي ايم: "سنڌي ڪلچر" نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، 1974ع.
119. عبدالڪريم چشتي، مولانا: "پنهنجن بزرگن جون يادگيريون" يوسفيه پريس، سکر.
120. عبدالمجيد ميمڻ، ڊاڪٽر: "تذڪره شعراءِ سکر" سنڌي ادبي سوسائٽي، اسلاميه ڪاليج، سکر، 1965ع.
121. عطا محمد، حامي: "سچل سرمست" پاڪستان پبليڪيشن، ڪراچي 1964ع.
122. علي اڪبر، قاضي: "سخي سرتاج" ڇاپو ٽيون، همدرد پريس، سکر، 1964ع.
123. علي محمد شاهه پير، "اهي ڏينهن اهي شينهن" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1966ع.

124. غلام رسول مهر: "تاريخ ڪلهوڙا"، جلد ٻيو سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1971ع.
125. غلام مرتضيٰ شاهه، مرتضائي: سنڌي يوسف زليخا منظوم، مطبع جليل اڪليل، ڪراچي 1892ع.
126. فتح محمد، حڪيم: "ميرن جي صاحبي" الوحيد پريس، ڪراچي، 1924ع.
127. قليچ بيگ، مرزا: "خيرپور جي تاريخ" فيض پريس خيرپور 1922ع.
128. قليچ بيگ، مرزا: "يادگيريون" يونيورسٽي پريس، حيدرآباد، 1958ع.
129. ڪئپٽن ايسٽوڪ: "نئين مصر جا پراڻا ورق" سنڌي ترجمو سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1973ع.
130. لطف الله، بدوي: "تذڪره لطفي" جلد پهريون، آر- ايچ احمد ائنڊ برادرس، حيدرآباد، 1954ع.
131. لطف الله، بدوي: "تذڪره لطفي" جلد ٻيو آر- ايچ - احمد ائنڊ برادرس حيدرآباد، 1953ع.
132. منظور نقوي: "سنڌ جي مدنيت" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1969ع.
133. نبي بخش، بلوچ، ڊاڪٽر: "خليفي صاحب جو رسالو" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1966ع.
134. نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: "ڪلام فقير نواب ولي محمد لغاري" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1968ع.
135. نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: "ڪليات حمل" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1953ع.
136. نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: "ڪليات سانگي" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1969ع.
137. نبي بخش بلوچ، ڊاڪٽر: "مولود" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1961ع.

سنڌي اخبارون ۽ رسالا

138. روزانه الوحيد، سنڌ آزاد نمبر، 1936ع.
139. روزانه اخبار مهراڻ، سالگره نمبر، 1941ع.
140. روزانه اخبار مهراڻ، سالگره نمبر 1962ع.
141. سماهي رسالو مهراڻ، نمبر 1_ 2) 1957ع.
142. سماهي رسالو مهراڻ، سوانح نمبر، 1957ع.
143. سماهي مهراڻ، جلد 11، نمبر 2، جون، 1926ع
144. ماهوار ملا اسڪول مخزن، جنوري، 1933ع.
145. ماهوار نئين زندگي، جون، جولاءِ، 1975ع.
146. مخزن الميرواهه، ممتاز ڪاليج خيرپور، 1956ع.
147. فرنٽيئر گزٽ، جيڪب آباد، مارچ، 1955ع.

اردو ڪتاب

148. اختر حنيف: "ڪون ڪيا هي"، سجاد ٽريڊرز ڪراچي، 1971ع.
149. اعجاز الحق قدوسي: "تاريخ سنده"، جلد دوم، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، 1974ع.
150. اعجاز الحق قدوسي: "تذڪره صوفيائي سندهه" اردو اڪيڊمي سندهه، ڪراچي، 1959ع.
151. انوار احمد زبيري، مولوي: "خطبات عاليه"، حصه دوم، مسلم يونيورسٽي پريس، علي گڙهه، 1928ع.
152. ايچيسن سي يو: "عهدنامجات" اردو ترجمه، جلد ساتوان، نولڪشور، لکهنؤ 1869ع.
153. بشارت علي زيدي: "دارالسرور خيرپور"، مطبع العلوم، مرادآباد، 1915ع.
154. تبسم چودهري: "تذڪره پيران پاگاره"، انڊس پرنٽرز حيدرآباد،1975ع.
155. پراگ نارائن: "صحيفه زرين" نولڪشور، لکهنو 1902ع.
156. سليمان ندوي سيد: "عرب و هند کي تعلقات" هندوستاني اڪيڊمي، الله آباد، 1928ع.
157. ضامن ڪنوتري سيد: "عبرت ڪده سندهه" نفيس اڪيڊمي، ڪراچي، 1967ع.
158. ظفر عمر: "قديم تهذيبين" انٽرنيشنل پريس ڪراچي، 1961ع.
159. عبدالرحمن امرتسري: "سياحت هند"، رفاع عام پريس لاهور، 1909ع
160. عبدالسلام خورشيد: " پاڪستان کي لوڪ ناچ"، ادبيات نو لاهور 1949ع.
161. علي حسن خان سيد، بهوپالي: "تذڪره صبح گلشن"، 1295 هجري
162. غلام رسول مهر: "سرگذشت مجاهدين" ڪتاب منزل لاهور، 1956ع.
163. غلام سرور مفتي: "بهارستان تاريخ"، نولڪشور، لکهنؤ، 1877ع.
164. قيام الدين احمد، ڊاڪٽر: "هندوستان مين وهابي تحريک"، نفيس اڪيڊمي ڪراچي، 1972ع.
165. گل خان نصير، مير: "تاريخ بلوچستان" ايجوڪيشنل پبلشرز" ڪوئٽه، 1953ع
166. منها خان مري مير: "ثقافت اور ادب وادئ بولان مين"، بزم ثقافت ڪوئٽه،1966ع.
167. محمد حنيف مهر: "تاريخ مانڪاني ٽالپور"، پاسبان پرنٽنگ پريس، حيدرآباد، 1971ع.
168. محمد حنيف مهر: "تاريخ مالڪاني ٽالپور"، زاهد پريس حيدرآباد، 1968ع.
169. محمد عثمان حسن، برگيڊيئر، "بلوچستان"، انڊس پبليڪيشنز ڪراچي، 1976ع.
170. محمد عزيزالرحمن، عزيز: "صبح صادق"، طبع ثاني، برقي پريس بهاولپور، 1943ع.
171. مصطفيٰ علي بريلوي: "مسلمانان ڪراچي و هند کي تعليم"، ايجوڪيشنل ڪانفرنس ڪراچي، 1968ع.
172. نسيم امروهوي: " تاريخ خيرپور" مراد پريس خيرپور، 1958ع.
173. نور احمد فريدي، مولانا: "بلوچ قوم اور اسکي تاريخ"، نور محل، ملتان، 1967ع.
174. هدايت علي تارڪ: "تاريخ شعراء سندهه"، اردو ترجمه، عزيز المطابع بهاولپور، 1365 هجري.
175. هيتو رام رائي بهادر: " تاريخ بلوچستان"، بلوچ اڪيڊمي ڪوئٽه، 1973ع.

اردو رسالا

176. ماهوار " بلوچي دنيا"، ملتان، جنوري 1971ع.
177. ماهوار " بلوچي دنيا" ملتان، مارچ 1963ع.
178. ماهوار" سرائڪي ادب" ملتان، ستمبر 1976ع.
179. سہ ماهي"العلم"، مسلم ايجوڪيشنل ڪانفرنس، اپريل تا جون 1964ع.
180. سہ ماهي" العلم" مسلم ايجوڪيشنل ڪانفرنس، اپريل تا جون 1966ع.

انسائيڪلوپيڊيا

181. "اردو انسائيڪلوپيڊيا"، پيو ڇاپو، فيروز سنز لاهور، 1968ع.
182. " دائره معارف اسلاميہ"، پنجاب يونيورسٽي، لاهور، 1972ع.

فارسي ڪتاب

183. خدا داد خان: "لب تاريخ سنڌ" سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1971ع.
184. خداداد خان: "خيرپور نامہ"، ليٿو پريس ڪراچي، 1894ع.
185. عطا محمد منشي مرزا: "تاريخ تازه نوائي معارک"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1959ع.
186. عظيم الدين ٺٽوي مير: "فتح نامہ سنڌ"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.
187. محمد ابراهيم خليل: "تڪملۂ مقامات الشعراء"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1958ع.

عربي ڪتاب

188. احمد بن علي: " عمدة المطالب"، مطبع جعفري، لڪنئو 1080 هجري.

قلمي ڪتاب

189. آندل فقير ماڇي: "جنگنامو ڪرڙي منظوم"، مملوڪ محمد عالم، ماڇي، ساڪن ڳوٺ چلڙي.
190. امداد علي خان سرائي: " سهاڳن جو احوال" ، قلمي مسودو ، مملوڪ سرائي غلام شبير خان سهاڳ، ساڪن ٽالپر وڏا.
191. احسان علي شاهہ سيد: "جنگنامو مياڻي منظوم"، مملوڪ مرزا، ساڪن ٽنڊو آغا، حيدرآباد.
192. احمد علي خان سرائي: "سفر نامو"، (فارسي)، مملوڪ سرائي ربنواز خان، ساڪن خيرپورميرس.
193. احمد علي خان، سرائي: "گلدستہ ريحان" فارسي، مملوڪ سرائي ربنواز خان.
194. احمد علي خان مير: "قلمي بياض"، مملوڪ صاحبزاده مير حاجي غلام حسين خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽڏيجي.

195. الله بخش عاصي مخدوم: "تذڪره مخاديم ڪهڙا"، مخدوم امير احمد علي واري نسخي جو نقل، مملوڪ راقم الحروف.
196. الهڏتو خان بگٽي: "قلمي بياض" مملوڪ راقم الحروف.
197. ابوطالب قاضي: "قاضيان لقمان" فارسي نسخو، مملوڪ قاضي صاحب مرحوم جي بيواه، ساڪن خيرپورميرس.
198. اميد علي اميد: "بزرگ شاعرن جو احوال"، پراڻو نوٽ بوڪ، مملوڪ محمد علي حداد، ساڪن خيرپورميرس.
199. امير الدين شاهه پير: "قلمي بياض" سنڌي ۽ فارسي، مملوڪ پير حاجي ميرڻ شاهه، ساڪن گمبٽ.
200. امير الدين شاهه پير: "سنڌي ۽ سرائڪي ڪلامن جي چوپڙي"، مملوڪ پير حاجي ميرڻ شاهه.
201. امير علي خان، مير: "انشائي امير" ، فارسي خطن جو مجموعو ۽ سنڌي ڪافيون ، مملوڪ مير بجر خان، ساڪن منگهن واري.
202. امير علي شاهه، سيد: "خيرپور رياست جي تاريخ" سنڌي، مملوڪ سيد غلام مصطفيٰ شاهه عرف روشن شاهه، ساڪن ڪهڙا.
203. امير علي شاهه سيد: "سنڌ جي بزرگن جو احوال"، قلمي مسودو.
204. بخشڻ خان دستي: "ڊپ مهر شاهه جا پير"، قلمي مسودو 1950ع.
205. حاجي محمد حداد: "خيرپور جي ادبي تاريخ"، ايم.اي جو مونوگراف، 1962ع.
206. حسين بخش ماستر: "درگاهه ڊپ مهر شاهه"، قلمي مسودو، 1955ع.
207. حسين بخش مير، "بياض مير چٽل خان"، مملوڪ مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڳوٺ حسين آباد.
208. حسين بخش مير شمن: "بياض مراثي سنڌي"، 1965ع.
209. حسين بخش مير، شمن: "قلمي بياض"، مملوڪ راقم الحروف.
210. خانداني شجرو: "درگاهه تجل شريف"، مملوڪ فقير علي قطب، ساڪن ڳوٺ تجل.
211. خانداني شجرو: "سادات هڱورجا"، مملوڪ پير ارشاد احمد شاهه ساڪن هنگورجا.
212. خير محمد خان مير: "قلمي بياض"، مملوڪ مير وليداد خان، ساڪن ٽنڊو علي آباد.
213. خان محمد خان مير: "قلمي بياض"، مملوڪ مير غلام رضا خان، ساڪن خيرپورميرس.
214. دوست محمد خان، مير: "سر گذشت ٽالپران"، فارسي، مملوڪ مير وليداد خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.
215. دوست محمد خان مير: "شخصي ڊائري" فارسي، مملوڪ مير وليداد خان ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.

216. دين محمد مخدوم: "قلمي بياض"، مملوڪ مخدوم غلام احمد، ساڪن حيدرآباد.
217. رحيم داد شر، ماستر: "مبين فقير جو احوال"، 1956ع.
218. رحيمداد، مولائي شيدائي، " تاريخ بلوچستان اردو"، مملوڪ مير حاجي محمد بخش خان ٽالپر، ساڪن ميرپورخاص.
219. راض محمد مير: "قلمي فياض" مملوڪ مير حسين بخش خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.
220. راض محمد مير: "قلمي فياض"، مملوڪ مير رحم علي خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.
221. سهراب خان ثاني، مير: "ديوان مسڪين"، مملوڪ مير بجر خان، ساڪن منگهن واري.
222. سچل سرمست: "مثنوي رازنامہ"، قلمي نسخو مملوڪ محبوب علي چنہ، ساڪن حيدرآباد.
223. صدرالدين فقير: "شاهہ عنايت جو احوال" مملوڪ راقم الحروف.
224. عابد علي شاهہ شيدا: "قلمي بياض"، مملوڪ سيد پناهہ علي شاهہ، ساڪن خيرپورميرس.
225. عطا محمد حامي: "مضمون رياست خيرپور"، قلمي مسودو 1960ع.
226. علي ڏنو سوهو: "ميان صاحبڏني جو ڪلام"، ايم اي جو مونوگراف.
227. علي شاهہ لڪياري سيد: "سيد گنبل شاهہ جو احوال"، مملوڪ راقم الحروف.
228. علي قطب فقير: "تر ڏٽي جو احوال"، مملوڪ راقم الحروف.
229. علي مردان شاهہ: "هيسباڻي فقيرن جو ڪلام"، 1950ع.
230. علي محمد خان مير: "قلمي بياض"، مملوڪ مير وليداد خان ٽالپر.
131. علي محمد فقير، ميان: "اڄڻ فقيرن جو احوال"، 1958ع.
232. عباس علي بيگ مرزا: "قلمي بياض ڪشڪول"، 1975ع.
233. علي نواز خان ناز مير: "گنجينئہ خرد" 1923ع، مملوڪ سرائي غلام شبير خان سهاڳ،ساڪن ٽالپر وڏا.
234. علي نواز خان ناز مير: "وصيت نامو انگريزي ۾، علي رضا شاهہ"، مملوڪ سيد امام علي شاهہ،ساڪن خيرپور.
235. عنايت الله مولانا:"سوانح مولانا غلام محمد مهيسر" مملوڪ راقم الحروف.
236. غلام احمد مخدوم: "خانداني جنم پتري" 1955ع.
237. غلام علي الانا، ڊاڪٽر: "لاڙجي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ"، 1971ع، پي ايچ ڊي جو مقابلو.
238. غلام علي قاضي: "قلمي بياض"، مملوڪ قاضي محمد حسين، ساڪن ٽالپر وڏا.
239. غلام قادر قاضي: "قلمي بياض"، مملوڪ قاضي محمد حسين.

240. غلام محمد فقير ٽالپر: "قلمي بياض"، مملوڪ لعل بخش خان ٽالپر.
241. فتح محمد مولوي: "ڪليات فريد"، 1375 هجري، مملوڪ صوفي احمد خان، ساڪن چاچڙان شريف.
242. فدا حسين خان، مير: "قلمي بياض"، ميرن جو ڪلام.
243. قربان علي ماسٽر: "فقيرن جو ڪلام"1948ع.
244. گل حسن خان مرزا: "قلمي بياض"، مملوڪ، ساڪن حيدرآباد.
245. لعل بخش خان ٽالپر: "بياض لطف"، 1958ع.
246. محمد ابراهيم فاروقي: "ديوان عجائب فارسي"، مملوڪ محمد اشرف فاروقي، ساڪن ڳوٺ درازا.
247. محمد بخش حاجي، مير: "ماڻڪاڻي ميرن جي تاريخ"، 1976ع.
248. محمد شاهه ثاني: "حاشيه تفسير فارسي"، ڪتبخانه پيران گمبٽ.
249. محمد صادق مولوي: "سچل سرمست جو احوال"، قلمي مسودو.
250. محمد عالم ڪربلائي: "شاهه نامو ڪرڙي"، 1286 هجري.
251. محمد باقر خان، مير: "قلمي بياض"، مملوڪ خير محمد باقر خان ثاني.
252. محمد علي حداد: "خيرپور جي شاعرن جي مرثيه گوئي"، ايم اي جو مونوگراف، 1969ع.
253. محمد علي حداد: "قلمي بياض"، مختلف شاعرن جو ڪلام، 1974ع.
254. محمد ڪامل قاضي: "قلمي بياض"، مملوڪ قاضي عبدالله، ساڪن خيرپور ميرس.
255. محمد موسيٰ سومرو: "نانڪ يوسف جو احوال" 1353 هجري.
256. محمود خادم: "مهيسرن جو احوال"، 1976ع.
257. نور الله ميمڻ: "مولانا حبيب الله جو احوال" 1976ع.
258. نثار حسين، مير: "قلمي بياض"، مملوڪ مير وليداد خان، ساڪن ٽنڊو علي آباد.
259. نور محمد عباسي: "منشور الوصيت"، ڦاٽل ۽ پراڻو مملوڪ مرزا عباس علي بيگ، ساڪن حيدرآباد.
260. مسٽر الهورايو چنو: "خيرپور جا ديني مدرسا"، 1975ع.

مقالي جا راوي

1. احمد بخش خان سوهو سابق توشڪي، مير علي نواز خان، ساڪن ڳوٺ مولڙو، تعلقو ڪوٽڏيجي.
2. الطاف حسين خان سمون، ڊرگ انسپيڪٽر، خيرپور.
3. الهداد خان جانوري، ساڪن ڳوٺ جانوري، لڳ لقمان.
4. الهڏنو خان ابڙو مرحوم، ساڪن ڳوٺ، سوهو قناصرا، تعلقو ڪوٽڏيجي.

5. الهر ڪيو خان رند، سگهڙ، ساڪن ڳوٺ سنهڙو، تعلقو خيرپور.
6. امام بخش خان ماڇي، ساڪن خيرپور.
7. امان الله خان پٺاڻ، رٽائرڊ سب انسپيڪٽر پوليس، خيرپور.
8. امداد علي فقير، ساڪن ڳوٺ هيسباڻي، تعلقو فيض گنج.
9. اميد علي خان اميد جمالي، ساڪن محلو بچل شاهه، خيرپور.
10. بولو خان جوڳي، مشهور ملهه، ساڪن ٺري تعلقو ميرواهه.
11. پڳوان داس پاٽولي، شاهي بازار، خيرپور.
12. پانڌي خان چاڪراڻي، ساڪن ڳوٺ چاڪراڻي، تعلقو ڪوٽڙيجي.
13. پريل فقير ٻلهاڻي، ڪوٽڙيجي.
14. بيگو خان چانڊيو، ساڪن لڳ اسٽيشن گمبٽ.
15. پيارو خان جسڪاڻي، ساڪن ڳوٺ جسڪاڻي، تعلقو ڪوٽڙيجي.
16. پير اڏل شاهه جيلاني، ساڪن گمبٽ.
17. پير ارشاد احمد شاهه، سجاده نشين درگاهه هڳورجا.
18. پير انور شاهه جيلاني،ساڪن راڻيپور.
19. پير بچل شاهه، سجاده نشين درگاهه ڊپ مهر شاهه.
20. پير حاجي ميرڻ شاهه جيلاني، ساڪن گمبٽ.
21. پير حسين علي شاهه راشدي ساڪن پير جو ڳوٺ.
22. پير حمزه علي شاهه، ساڪن پريان لوءِ.
23. پير شاهه مردان شاهه جيلاني، ساڪن گمبٽ.
24. پير عنايت الله شاهه جيلاني، ساڪن راڻيپور.
25. پير محمد علي شاهه جيلاني، سجاده نشين درگاهه گمبٽ.
26. پيرو ماڙيچو، ساڪن سوهو قناصرا، تعلقو ڪوٽڙيجي.
27. ڦوٽو خان بازدار، ساڪن ڪوٽڙيجي.
28. ڦوٽو خان مهر، سگهڙ، ساڪن سوهو قناصره ، تعلقو ڪوٽڙيجي.
29. جهامن داس سونارو، شاهي بازار خيرپور.
30. حاجي بخشڻ خان ڪوري، ساڪن گمبٽ.
31. حاجي غلام محمد ڪنياڻي، ساڪن خيرپور.
32. حاجي محمد پچل، رٽائرڊ سپروائيزنگ ٽپيدار،ساڪن ٺري ميرواهه.
33. حاجي محمد حسن صديقي،ساڪن ڳوٺ گڏيجي.
34. حافظ عبدالمجيد ميمڻ ۽ محمد حسن مولودي، ساڪن ٽيڙهي.
35. حاجي محمد يوسف ڪوري، ساڪن راڻيپور.
36. حيدر شاهه شاهاڻي،ساڪن خيرپور.

37. خادم حسين فقير، سجاده نشين درگاهه شادي شهيد.
38. خان محمد ڪنيرا، ساڪن صوپو ديرو.
39. خان محمد خان مري، ساڪن ڳوٺ رفيق مهيسر.
40. خير بخش خان مري، ساڪن ڳوٺ قاضڪو.
41. خير محمد راڄپر، ساڪن ديهه پنيري، تعلقو فيض گنج ڪوٽڏيجي.
42. دانل خان شير، ساڪن ڳوٺ مينگهو فقير، تعلقو ميرواهه.
43. رحمت الله خان ڦلپوٽو ساڪن پرڳڙي، خيرپور.
44. رستم خان رند، ساڪن ڳوٺ سنهڙو، تعلقو ڪوٽڏيجي.
45. رئيس باقر خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
46. رئيس دوست محمد خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
47. رئيس خدا بخش خان جسڪاڻي، ساڪن ڳوٺ جسڪاڻي، تعلقو ڪوٽڏيجي.
48. رئيس شاهنواز خان بگٽي، ساڪن ڪوٽڏيجي.
49. رئيس شرف الدين خان راڄپر، ساڪن بصيرو، تعلقو فيض گنج.
50. رئيس علي مردان خان چانگ، ساڪن مٺو چانگ، تعلقو فيض گنج.
51. رئيس مراد علي خان بگٽي ساڪن ڪوٽڏيجي.
52. رئيس مستي خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
53. رئيس مير محمد خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
54. رئيس نور محمد خان ٻانيڻ جو ڪمدار، ساڪن ڳوٺ سهتر، تعلقو فيض گنج.
55. زوار عبدالحسن خان مري، ساڪن ٽنڊو مستي خان.
56. سرائي اعجاز حسين خان، وڪيل خيرپور.
57. سرائي امداد علي خان بلوچ، ساڪن ڪوٽڏيجي.
58. سرائي پيارو خان خاصخيلي، ساڪن ڳوٺ پنهنجو تعلقو ڪوٽڏيجي.
59. سرائي ربنواز خان رتڙ، ساڪن خيرپور.
60. سرائي غلام شبير خان سهاڳ، سالڪن ٽالپر وڏا، تعلقو ڪوٽڏيجي.
61. سرائي گل محمد خان جمعاڻي، ساڪن ڪوٽڏيجي.
62. سرائي لطف علي خان راڄپر، ساڪن ڪوٽڏيجي.
63. سرائي محمد بخش خان راڄپر، ساڪن ڪوٽڏيجي.
64. سرائي محمد موسيٰ خان ڏيسي، ساڪن مڏ، تعلقو گمبٽ.
65. سرائي نذر حسين خان انڙ، ساڪن ڪوٽڏيجي.
66. سرائي واحد بخش خان خاصخيلي، ساڪن خيرپور.
67. سرائي واحد بخش خميساڻي، ساڪن خيرپور.
68. سيد امام علي شاهه، سجاده نشين درگاهه ريجهه علي شاهه.

69. سيد امام علي شاهه عابدي، ساڪن خيرپور.
70. سيد امام علي شاهه حڪيم، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.
71. سيد پريل شاهه جيلاني، ساڪن ڏانورو تعلقو خيرپور.
72. سيد پناهه علي شاهه بخاري، ساڪن پنج گلو خيرپور ميرس.
73. سيد علڻ شاهه دونهائي، ساڪن شاهه پور، لڳ پير جو ڳوٺ.
74. سيد علي رضا شاهه ثاني، ساڪن خيرپور ميرس.
75. سيد علي احمد شاهه رضوي، محلو بچل شاهه خيرپور.
76. سيد علي محمد شاهه ثاني، ساڪن ڏانورو تعلقوخيرپور.
77. سيد غلام مصطفيٰ شاهه عرف روشن شاهه، ساڪن ڪهڙا.
78. سيد ڪاظم علي شاهه، ساڪن هالاڻي، ضلعو نواب شاهه.
79. سيد محمد حسين شاهه، ساڪن هالاڻي، ضلعو نواب شاهه.
80. سيد محمدعلي شاهه جوهر، ساڪن ڪوٽڏيجي.
81. سيد محمد علي شاهه عرف خانڻ شاهه، ساڪن ڪوٽڏيجي.
82. قاضي شاهه بخش خان، قاضي محلو روهڙي.
83. شاهنواز خان پٺاڻ، محلو بچل شاهه، خيرپور.
84. صاحبزادو مير حاجي غلام حسين خان تالپر، ساڪن ڪوٽڏيجي.
85. صاحبزادو مير محمد علي خان جو ديرو ساڪن بنگلو.
86. عبدالرحمن خان عباسي، ٽريننگ ڪاليج خيرپور.
87. عبدالله خان پٺاڻ، محلو بچل شاهه، خيرپور.
88. عبدالله خان عباسي، سونارو ساڪن صوپو ديرو.
89. عزيز الرحمن عباسي، ممتاز ڪاليج خيرپور.
90. عطا محمد خان پنيرو ساڪن ڳوٺ پنيرا، لڳ سيئارجا.
91. غلام اڪبر درازي، قاضي محلو روهڙي.
92. غلام رسول فقير، سجاده نشين درگاهه لونگ فقير.
93. غلام قادر خان مياڻو صوفي، ساڪن گمبٽ.
94. غلام قادر قاضي، ساڪن سيئارجا.
95. غلام قادر مخدوم، سجاده نشين درگاهه ڪوٽڙي ڪبير.
96. غلام علي خان چانڊيو ساڪن خيرپور.
97. فتح خان لاشاري، ساڪن بهارو لاشاري، تعلقو ڪوٽڏيجي.
98. فقير علي قطب، ساڪن تجل، تعلقو نارو.
99. فقير نبين جوڙيو ساڪن تجل تعلقو نارو.
100. فيض الله خان قاضي، ساڪن ڪوٽڏيجي.

101. قاضي مهر علي، خليفو درگاهه هڳورجا.
102. قائم خان سوهو ساڪن سوهو قناصرا، تعلقو ڪوٽڏيجي.
103. قربان علي خان خاصخيلي، ساڪن ڳوٺ مٺ، تعلقو ڪوٽڏيجي.
104. قلندر بخش عرف ڪنڊو فقير، محلو ڪربلا، خيرپور.
105. ڪوڙو خان لاشاري، ساڪن بهارو لاشاري، تعلقو ڪوٽڏيجي.
106. گلشن فقير ڦلپوٽو ساڪن ڏانورو تعلقو خيرپور.
107. ڳهڻو فقير ڦلپوٽو ساڪن ڏانورو تعلقوخيرپور.
108. لعل بخش خان منگي، ساڪن ڳوٺ منگي، تعلقو ڪوٽڏيجي.
109. لعل بخش خان ميمڻ، دڪاندار راڻيپور.
110. ماسٽر تاج محمد خان جانوري، ساڪن ڳوٺ جانوري، لڳ خيرپور.
111. ماسٽر محمد بخش خان سولنگي، ساڪن ڪوٽڏيجي.
112. ماسٽر محمد يوسف، ساڪن ڳوٺ ويسر، تعلقو ميرواهه.
113. ماسٽر نور محمد خان ميمڻ، ساڪن ٽيڙهي.
114. مائي ڀاڳي زال بهادر ٻلهاڻي، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.
115. مائي جادل زال منظور ٻلهاڻي، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.
116. مائي خيران دختر جمعدار هامو ٻلهاڻي، ساڪن ڪوٽڏيجي.
117. مائي ڏياڻي ٻلهائڻ، ساڪن ڪوٽڏيجي.
118. مائي سهنت زال رتو ٻلهاڻي، ساڪن ڪوٽ مير محمد.
119. مائي راڻي ٻلهائڻ ساڪن ڳوٺ منگهن واري.
120. مائي غلام فاطمه زال پريل ٻلهاڻي، ساڪن ڪوٽڏيجي.
121. مائي گوهر زال لعل بخش ٻلهاڻي، ساڪن خيرپور.
122. مائي مستي زال محرم ميراسي، ساڪن ميرپورخاص.
123. محمد اسلم گورايا، ساڪن ڪرونڊي، تعلقو فيض گنج.
124. محمد اسماعيل نون، ساڪن نوهٽو ضلعو ٿرپارڪر.
125. محمد بخش خان قناصرو ساڪن سوهو قناصرا، تعلقو ڪوٽڏيجي.
126. محمد جمن ميمڻ، دڪاندار راڻيپور.
127. محمد علي حداد، محلو پنجهٽي، خيرپور.
128. مرزا سلطان حيدر بيگ، ساڪن ٽنڊو آغا، حيدرآباد.
129. مستري خير محمد، ساڪن اوستو گاهي، خيرپور.
130. ملا فيض محمد پنهور، ٽلهو علي رضا شاهه، خيرپور.
131. مولا بخش خان لوهر انجنيئر، ساڪن گمبٽ.
132. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، حيدرآباد سنڌ.

133. مولوي عبدالڪريم مفتي، عباسي، خيرپور.
134. منشي محمد پريل، ساڪن درگاهه پير جو ڳوٺ.
135. ميان ميم الله فقير، اُڃڻ، ساڪن ڪهڙا.
136. ميان علي محمد فقير، اڃڻ ساڪن ڪهڙا.
137. ميان محمد اظهر عباسي، ساڪن راڻيپور.
138. ميان نياز حسين فقير، اڃڻ ساڪن ڪهڙا.
139. مير امام بخش خان ٽالپر، ساڪن ڳوٺ بنگلو.
140. مير ٻيل خان ٽالپر، ساڪن لقمان.
141. مير تراب علي خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري.
142. مير حاجي بخش خان ٽالپر، ساڪن ميرپورخاص.
143. مير حسين بخش خان عرف چتل ٽالپر، ساڪن ٽنڊو علي آباد.
144. مير حسين بخش خان عرف مير شمن ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.
145. مير رحم علي خان ٽالپر، ساڪن ڪوٽ مير محمد خان.
146. مير غلام علي خان ٽالپر، ساڪن صوپوديرو.
147. مير فدا حسين خان ٽالپر، ساڪن منگهن واري.
148. ؟ ٽالپر، ساڪن صوپوديرو.
149. ؟ ٽالپر، ساڪن خيرپور.

ڏسڻي (Index)

هنڌ، ماڳ ۽ ماڻهن جا نالا

آ

آخوند آگيڏن، 417
آخوند باغ علي، 410
آخوند چٽو چامڙو، 365
آخوند عبدالهادي، 410
آخوند گل محمد، 410
آخوند محمد ابراهيم، 158
آخوند محمد حيات، 150، 409، 410
آخوند محمد صالح، 86، 87، 409، 410
آخوند محمد نشان، 146، 410
آدم شاهه، 85، 115، 403
آزاد منزل، 230
آغا ڪاظم شاهه، 114

ا

ابراهيم شاهه، 30، 165، 166، 371، 372، 373، 386، 388، 412
ابوالحسن، 92
احسان علي شاهه، 103، 104
احمد آباد، 222، 340، 351
احمد پور، 38، 415
احمد خان ابدالي، 82
اسلام خان، 118
افغانستان، 75، 76، 77، 82، 83، 84، 87، 90، 92، 95، 96، 97، 98، 108، 109، 112، 113، 143، 313، 350، 372
الهداد خان لغاري، 336
اليگزينڊر برنس، 48، 51، 96
امام بخش خان، 17، 57، 123، 124، 125، 142، 144، 156، 158، 173، 174، 185، 204، 218، 220، 228، 229، 267، 286، 291، 292، 307، 310، 312، 316، 327، 328، 334، 341، 344، 345، 346، 364، 366، 367، 414
اميد علي خان، 17، 107، 322، 416، 418
امير صادق محمد خان اول، 88
امير عبدالرحمن، 69
امير فيروز خان، 87
اورنگزيب، 85، 285
ايوب شاهه، 84

ب

بجار خان، 68، 71، 75، 76، 82، 89، 118، 222، 281، 321، 338
بجير بن بيزن، 70
برنس، 53، 93، 96، 180، 182، 186، 190، 191، 192، 215، 231
بڪرو، 39
بگهاڙ، 40
بلوچستان، 67، 68، 69، 70، 86، 87، 97، 99، 321، 326، 329، 333، 340، 372، 379، 400
بوزدار وڏا، 32
بوستان خان، 78، 83
بهادر خان، 87، 88، 322، 325، 339، 340
بهادر شاهه ظفر، 149
بهاولپور، 41، 58، 87، 88، 89، 100، 112، 121، 152، 156، 158، 172، 313، 314، 329، 337، 338، 365، 368، 406
بهرام خان، 73، 74، 75، 77، 81، 82، 87، 111، 193، 266، 421
بيڪانير، 41

پ

پپرلوء، 30، 45، 117، 225، 274، 388

ٻ

ٻريا روڊ، 32، 38
ٻيٽور، 41، 256، 257

ت

تبريز خان، 69
تجل، 33، 166، 223، 275، 337، 377، 378، 379
تيمور شاهه، 82، 83، 84، 87

ٽ

ٽر، 25، 33، 101، 210، 213، 223، 271، 272، 273، 283، 305، 307، 314، 334، 377، 378، 464
ٽرپارڪر، 29، 58، 241، 304

ٿ

ٿالپر وڏا، 71، 162، 166، 274، 310، 311، 346، 347، 356، 357، 421، 444

تنڊو غلام حسين، 79
تنڊو مستي خان، 38، 194، 266، 285، 321، 322، 323، 324، 326
ٽيپو سلطان، 92

ٺ

ٺيڙهي، 30، 36، 38، 48، 274، 367، 452
ٺٽو 39

ٿ

ثابت علي شاهه، 103

پ

پاڪستان، 26، 28، 30، 37، 38، 50، 54، 57، 127، 130، 175، 176، 177، 216، 226، 318، 377، 398، 405، 409، 464
پٽڻ، 43، 44، 52، 140
پريان لوه، 30، 37، 38، 42، 48، 165، 274، 369، 380، 382، 388
پڪا چانگ، 32، 38، 275
پنجاب، 26، 28، 38، 41، 68، 72، 90، 93، 108، 112، 121، 209، 217، 238، 258، 263، 317، 322، 337، 357، 369، 372، 375، 391، 403
پير جو ڳوٺ، 30، 36، 38، 166، 374، 375، 377، 388، 389، 394
پير حزب الله شاهه، 376، 390، 412
پير خميس علي شاهه، 17، 373
پير سيد عبدالعزيز 371
پير شمس الدين شاهه، 165، 373، 417
پير صالح شاهه، 30، 165، 351، 368، 372
پير صبغت الله شاهه، 166، 375، 376، 377
پير علي گوهر شاهه، 151، 376، 412
پير غلام مرتضيٰ شاهه، 373، 390
پير محمد بقا شاهه، 374
پير محمد شاهه، 371، 372، 373، 375، 383، 411
پير مهر شاهه، 392
پيرو شاهه، 284، 411
پناڻ، 18، 28، 43، 76، 82، 84، 89، 91، 97، 115، 216، 220، 221، 275، 314، 328، 337، 338، 339، 340، 365

ج

جان جيڪب، 39، 99، 109
جان ڪلرڪ، 109
جان هاب، 110
جان هاول، 104
جت، 28، 153، 261
جنرل، 93، 94، 97، 99، 102، 118، 119
جوڌپور، 26، 76، 89، 112، 223، 241، 374، 378
جهان خان ثاني، 325
جيسلمير، 25، 26، 88، 90، 112، 217، 241، 374، 378
جيڪب آباد، 39، 242، 249، 342، 365، 397، 408
جيمس برٽن، 167
جيمس مئڪمرڊو 40، 41

چ

چام پوسيا، 39

چ

چارلس نيپئر، 98، 99، 100، 101، 102، 103، 105، 106، 107، 108، 109، 110، 118، 119، 147، 152، 154، 223، 315
چونڊڪو 33، 275

ح

حاجي خان مري، 70
حاجي معلوم خان راڄپر، 63
حافظ احمد، 363
حافظ جان محمد، 362، 363
حافظ سڄڻ، 362
حافظ عبدالقادر، 362
حافظ عبداللطيف، 363
حافظ محمد افضل، 362
حافظ محمد سليم، 363
حافظ محمد عالم، 364
حافظ محمد موسيٰ، 363
حسين آباد، 34، 71، 163، 230، 274، 421
حيدرآباد، 17، 19، 20، 21، 40، 45، 53، 67، 68، 72، 73، 75، 78، 84، 85، 88، 89، 90، 92، 93، 94، 95، 96، 97، 99، 100، 101، 102، 103، 104، 105، 107، 110، 111، 112، 114، 115، 116، 125، 134، 137، 143، 145، 147، 149، 152، 174، 175، 180، 182، 183، 186، 190، 191، 199، 205، 210، 216، 217، 219، 220، 221، 231، 232، 241، 254، 279، 285، 307، 314، 315، 320، 325، 349، 350، 356، 361، 366، 369، 371، 374، 376، 407، 415، 419، 421، 439، 453

خ

خان محمد پيرزادو 146
خانبهادر اعجاز علي، 128، 175
خانپور، 73، 88، 274، 412
خدا بخش ڪمتر، 416
خواجه غلام فريد، 368، 372
خير محمد خان، 73، 154، 159، 205، 322، 344، 441، 442، 450
خير محمد فقير هيسباڻي، 246، 283، 357

د

در محمد خان، 337، 338، 344
درازا، 31، 45، 150، 165، 275، 391، 398، 440
دريا خان جڪراڻي، 118
دوياغو 33
دوست محمد خان، 21، 53، 95، 96، 97، 101، 102، 104، 113،

114, 117, 119, 124, 150, 157,
159, 161, 205, 210, 223,
266, 285, 313, 321, 325,
419
ديرو اسماعيل خان، 69
ديره غازي خان، 69
ديوان لال داس، 319
ديوان پڳواڻداس، 236, 318
ڏڙ خان، 71

ڏ

ڏڳاڻو خان، 325, 326

ڊ

ڊاڪٽر رحيم، 67
ڊاڪٽر گهوري، 59
ڊانگي واهه، 42
ڊب مهر شاهه، 36, 274, 391,
392, 393, 394

ر

رابرٽ شرلي، 91
راجپوت، 76, 89, 90, 194, 303
راڻڻ، 39, 275
راڻيپور، 30, 34, 36, 37, 38, 45,
65, 165, 220, 221, 231, 233,
236, 237, 257, 275, 307,
310, 314, 345, 350, 359,
365, 366, 368, 371, 372,
385, 391, 400, 401, 416
رحيم يار خان، 88, 89
رنجيت سنگهه، 90, 91, 92, 93,
94, 95, 112, 314, 322
روس، 92, 95
روهڙي، 26, 41, 52, 83, 152, 153,
156, 182, 241, 242, 305,
307, 308, 324, 342, 353,
355, 356, 379, 380, 391,
395, 398

ز

زرڪ خان، 76, 86
زمان شاهه، 84, 90, 92
زنگي خان مير، 148

س

سادات، 20, 28, 31, 180, 181,
239, 313, 318, 326, 359,
360, 377, 383, 389, 390,
393
سانگهڙ، 26, 27, 274, 336
ساهيوال، 69, 263, 396, 403
سبزل ڪوٽ، 25, 41, 88, 89,
100, 112, 412
ستاهه، 40
ستلج ندي، 40
سچل سرمست، 31, 224, 225,
235, 242, 243, 244, 245,
246, 247, 248, 249, 250,
252, 253, 254, 255, 256,
257, 350, 368, 397, 398,
400, 406, 409, 410
سرائي، 16, 18, 24, 28, 30, 34,
120, 127, 129, 142, 187,
189, 207, 208, 209, 218,
220, 222, 268, 321, 331,
335, 340, 341, 342, 343,
344, 345, 346, 347, 348,
356, 360, 403, 415, 455
سرائي پيارو خان، 341
سرائي عبدالحڪيم، 345
سرائي علڻ خان، 348
سرائي لطف علي خان، 18
سرائي مبارڪ خان، 345
سرائي محمد صالح خان، 340
سردار احمد خان، 78
سردار حيات خان مري، 102
سردار محمد يعقوب خان، 122,
170, 315, 316, 366
سڪر، 25, 26, 38, 39, 42, 67, 85,
87, 95, 100, 120, 128, 159,
172, 220, 241, 327, 369,
373, 395, 400, 407, 463
سڪندر اعظم، 38, 41
سلطان شاهه حسين لانگاهه، 68
سمات، 28, 413
سمي ميرڪ، 38
سنجر خان، 313, 339
سنڌالاجي، 14, 60, 62
سنڌوندي، 38, 93
سوراهه، 32, 38, 227, 275
سومرا، 20, 28, 57, 464
سيد ابراهيم شاهه، 371
سيد احمد بريلوي، 91
سيد احمد شاهه، 350, 371, 387
سيد امام علي شاهه، 360, 361,
374, 380, 381, 384, 385,
386, 390
سيد امير علي شاهه، 113, 383
سيد پناهه علي شاهه، 360, 413
سيد جعفر علي شاهه، 151, 207,
284, 360, 413
سيد خادم حسين شاهه، 370
سيد عابد علي شاهه، 360, 413
سيد عبدالڪريم شاهه، 370
سيد عبدالله شاهه فتاحي، 415
سيد علي حسين شاهه، 239, 360,
413, 414
سيد علي رضا شاهه، 360, 361
سيد غلام شاهه، 218, 417
سيد قاسم علي شاهه، 156, 369,
370
سيد محمد پريل شاهه، 389
سيد محمد شاهه، 282, 350, 371,
387, 446
سيد محمد عاقل شاهه، 389
سيد چٽن شاهه، 385, 415
سيوهڙ، 17, 39, 221, 242, 358,
384, 388, 397, 407
سينارجا، 32, 38, 45, 65, 166,
275, 358
سنيو واهه، 42

ش

شاهنواز خان، 18, 97, 120, 154,
310, 313, 326, 338, 339,
340, 345, 356, 365, 412,
441
شاهه شجاع، 84, 85, 95, 96, 97,
114, 222, 313, 350
شاهه ڳڙهه، 90, 221, 223
شڪارپور، 39, 73, 75, 82, 84,

85, 88, 90, 96, 112, 114,
120, 145, 154, 220, 233,
248, 249, 316, 320, 325,
328, 339, 374, 405
شيخ صادق علي، 122, 124, 170,
171, 172, 316
شيخ علي حسين، 99, 101, 314,
315, 319, 394
شيخ محمد اعظم، 146
شيخ محمد شفيع، 146
شيخ محمد قادر، 124, 316, 317
شيخ محمد يعقوب، 317
شير خان، 88, 275, 284, 324,
343, 413, 421

ص

صفر خان، 71, 345, 421
صوپو ديرو، 38, 77, 154, 159,
184, 193, 275, 278, 442

ع

عالم خان، 219, 220, 324, 325,
409
عاليپور، 42, 44, 274
عبدالڪريم خان ڪرل، 418
عبدالله خان، 73, 76, 77, 79, 82,
86, 89, 148, 184, 193, 340,
341, 359, 366
علي اڪبر، 99, 104, 153, 156,
315, 365, 379, 385, 398,
400, 420, 446

غ

غلام حيدر، 39, 71, 101, 104,
112, 160, 193, 205, 217,
218, 222, 225, 239, 243,
244, 250, 256, 257, 281,
283, 304, 305, 306, 355,
364, 382, 400, 401, 402,
403, 412, 413, 419
غلام قادر خان پنهور، 130
غلام مرتضيٰ شاهه، 68, 70, 73,
85, 114, 150, 151, 158, 223,
239, 327, 330, 331, 373,
383, 390, 395, 419

ف

فتح پور، 39, 274, 383
فتح محمد خان غوري، 101, 115,
314, 336
فقير اچڻ، 243, 391, 406
فقير خير محمد، 225, 401
فقير شادي شهيد، 406
فقير غلام شاهه، 402
فقير هيسباڻي، 283
فيروز خان، 87, 193
فيض گنج، 18, 27, 28, 31, 32,
34, 48, 52, 53, 60, 61, 62,
63, 64, 225, 240, 241, 274,
275, 335, 336, 403
فيض محل، 34, 122, 226

ڦ

ڦاڙهياري، 33, 275, 337
ڦليلي، 40

ق

قادر داد خان، 122, 170, 315, 316
قاضي ابو طالب، 353, 354
قاضي احمد، 354, 355
قاضي الهيار، 357
قاضي اميد علي، 355
قاضي جان محمد، 356
قاضي جمال الدين، 354
قاضي خان محمد، 358
قاضي خير محمد، 354, 358
قاضي دين محمد، 166, 353
قاضي سچيڏنو 355, 359
قاضي شير محمد، 354
قاضي ضياء الحق، 355
قاضي ضياء الدين، 355
قاضي عبدالحق، 355
قاضي عبدالرؤف، 356
قاضي عبدالصمد، 166, 354
قاضي عبدالوهاب، 166, 356
قاضي علي محمد، 166, 354
قاضي علي نواز 355
قاضي عمر دراز، 166, 357
قاضي غلام حسين، 355
قاضي غوث محمد، 166, 358
قاضي فضل محمد، 354
قاضي فيض محمد، 354
قاضي گل محمد اعوان، 166, 353
قاضي محمد باقر، 355
قاضي محمد بخش، 354, 355
قاضي محمد حسن، 355
قاضي محمد صادق، 354
قاضي محمد عباس، 355
قاضي محمد علي، 355
قاضي محمد ڪامل، 146, 148,
166, 353
قاضي محمد محسن، 355
قاضي محمد مسعود، 355
قاضي نواز علي، 354
قاضي نور محمد، 354
قاضي واحد بخش، 355, 359

ڪ

ڪاظم شاهه، 85, 115, 383, 387
ڪراچي، 19, 31, 40, 53, 59, 67,
68, 70, 87, 92, 93, 96, 102,
105, 113, 118, 119, 122, 124,
134, 136, 150, 151, 167,
169, 170, 171, 172, 173,
174, 176, 177, 180, 187,
193, 205, 321, 333, 405,
408, 409, 412, 464
ڪروندي، 32, 34, 38, 63, 275,
403
ڪشمور، 25, 43, 112, 238, 242
ڪشمير، 38, 43, 273, 369
ڪنب، 31, 52
ڪوٽڏيجي، 192, 205, 207,
208, 209, 215, 216, 218,
222, 224, 225, 226, 227,
228, 229, 230, 231, 267,
274, 279, 284, 286, 292,
293, 294, 296, 297, 299,
300, 301, 305, 326, 327,
329, 333, 335, 336, 340,
341, 342, 343, 344, 345,
347, 351, 358, 359, 366,
370, 379, 385, 387۽ 389,

391, 395, 397, 408, 414,
421, 439, 442
ڪچ, 40, 41, 58, 76, 180, 202,
261, 374, 378
ڪچي, 25, 112, 215, 261

ک

ڪهڙا, 31, 36, 45, 53, 165, 206,
231, 236, 273, 275, 320, 349,
366, 371, 396, 405, 406

گ

گجرات, 69
گمبٽ, 27, 28, 29, 30, 34, 36,
37, 38, 42, 46, 48, 52, 53,
165, 220, 225, 231, 236,
273, 275, 280, 328, 337,
349, 350, 351, 365, 371,
372, 373, 384, 385, 386,
391, 397, 401, 405, 411,
413, 417, 446, 447
گنداوا, 25, 112
گهاگهڙ, 40, 41
گهري, 209, 407, 454, 457
گڏو بئراج, 39

ڳ

ڳڙهي خيرو, 408

ل

لارڊ ايلنبرو, 97, 98, 99, 100,
110
لاهور, 22, 26, 34, 37, 69, 72,
99, 108, 113, 121, 125, 127,
129, 171, 172, 173, 176,
216, 218, 219, 310, 314,
346, 372, 414
لاڙڪاڻو, 46, 242, 375
لطف الله بدوي, 82, 96, 145, 164
لقمان, 29, 52, 156, 166, 227,
231, 233, 236, 238, 274,
279, 282, 309, 328, 332,
335, 353, 354, 355, 356,
359, 453
ليڊي برٽن, 104

م

محبت خان, 86, 322, 323, 326
محراب پور, 60, 71, 153
محمد ابراهيم خان, 124, 173,
316
محمد رحيم, 412
محمد صديق, 21, 87
محمد عالم احقر, 414
محمد عالم ڪربلائي, 325, 330,
410, 411, 414
محمد علي شاهه, 17, 151, 156,
360, 370, 381, 409, 414
محمود شاهه, 84, 365, 373
مخدوم احمد, 349
مخدوم احمدي, 349, 350, 371,
374
مخدوم امير احمد, 368
مخدوم رحمت شاهه, 352
مخدوم سلام الله, 33, 223, 224,
377
مخدوم عبدالخالق, 252, 349,
351, 352
مخدوم عبدالرحمن, 349, 404
مخدوم عبدالله, 349
مخدوم عبيدالله, 349
مخدوم عزت الله, 353
مخدوم محمد, 30, 165, 168,
257, 349, 350, 351, 352,
365, 372, 374, 378, 379,
381, 388
مخدوم محمد عاقل, 352
مخدوم محمدي, 349
مخدوم يحيٰ, 349
مديجي, 39, 388
مراد فقير زنگيجي, 71, 224
مرزا عباس علي بيگ, 17, 285,
361, 376, 439
مرزا قليچ بيگ, 83, 113, 303,
336
مرزا محمد فاضل بيگ, 361
مرزا مهر حسن بيگ, 361
مستي خان, 37, 59, 155, 321,
322, 323, 325
مڪران, 23, 68, 86, 263, 329,
352
ملا محمد, 366
ملتان, 16, 23, 67, 68, 72, 78,
85, 116, 121, 145, 152, 192,
217, 263, 314, 318, 337,
338, 339, 388, 391, 420
مولائي شيدائي, 45, 54, 67, 68,
69, 70, 104, 134, 137, 139,
149, 151, 153, 183, 210
مولانا حبيب الله, 367
مولانا عبدالڪريم, 364, 368
مولانا غلام محمد مهيسر, 364,
366
مولانا فضل الله, 367
مولانا محمد سعدالله, 367
موٽڻ شاهه, 30, 388
ميان سرفراز خان, 74, 75, 81
ميان صاحبڏنو 397, 398, 399,
400
ميان عبدالحق, 165, 397, 398,
400, 409
ميان عبدالنبي, 75, 76, 77, 78,
81, 82, 83, 86, 89
ميان عزت يار خان, 75, 82
ميان غلام قادر, 353
ميان غلام نبي, 75
ميان قبول محمد, 398, 399, 400
ميان محمد خان, 75
ميان نجم الدين, 399
ميان نظر محمد, 398, 399
ميان نور محمد خان, 73, 74, 81,
82, 85, 86, 88
ميان يار محمد خان, 70, 72, 73
مياڻي, 43, 62, 63, 103, 106,
107, 118, 275, 305, 306,
321, 332
مير آلودي خان, 70
مير ابوبڪر, 69
مير احمد خان, 71, 157, 305,
306

ميرا احمد علي خان ٽالپر، 327
ميرا الهداد خان، 331
ميرا الهه بخش خان، 102
ميرا امام بخش خان، 228، 286، 346
ميرا امير علي خان، 158، 159، 163، 455
ميرا بجار خان، 75، 82
ميرا بهرام خان، 193
ميرا جان محمد خان، 207، 225، 309، 331، 341، 438
ميرا حاجي خان، 321
ميرا حاجي غلام حسين خان، 17، 57، 123، 129، 226، 279، 312، 442
ميرا حاجي غلام مصطفيٰ خان، 71
ميرا حسين علي خان، 103
ميرا حيدر خان، 304
ميرا خان محمد خان، 94، 107، 129، 162، 207، 225، 309، 311، 320، 420
ميرا خدا بخش خان، 154، 155، 159، 441
ميرا رستم خان، 21، 25، 71، 92، 93، 94، 97، 99، 100، 101، 102، 103، 104، 105، 112، 113، 114، 115، 116، 117، 119، 144، 149، 150، 151، 153، 156، 158، 163، 192، 193، 205، 206، 217، 218، 223، 224، 225، 230، 235، 266، 280، 281، 283، 305، 307، 308، 314، 319، 320، 323، 324، 326، 328، 336، 341، 355، 362، 369، 372، 379، 382، 385، 389، 390، 396، 411، 412، 439، 440
ميرا سليمان خان، 72، 148، 321
ميرا سمندر خان، 86
ميرا سهراب خان، 18، 21، 25، 29، 57، 71، 77، 78، 79، 83، 88، 89، 90، 92، 111، 112، 113، 114، 115، 117، 119، 144، 146، 147، 149، 150، 152، 153، 154، 156، 157، 163، 192، 193، 194، 205، 206، 217، 218، 221، 222، 223، 224، 231، 232، 236، 266، 267، 277، 278، 279، 281، 303، 304، 306، 308، 309، 313، 314، 318، 319، 320، 322، 324، 326، 327، 329، 332، 333، 334، 335، 340، 341، 343، 350، 352، 353، 355، 357، 360، 361، 362، 372، 378، 379، 381، 382، 384، 385، 389، 390، 396، 406، 407، 409، 410، 411، 439، 447
ميرا شاهنواز خان، 313
ميرا شاهه محمد خان، 94
ميرا شهداد خان، 70، 71، 72، 73، 74، 81، 86، 88، 154، 193، 205، 231، 464
ميرا شهڪ خان، 72
ميرا شير محمد خان ماٽڪاڻي، 91، 103
ميرا صوبدار خان، 72، 77، 94، 97، 99، 103، 104، 105، 111، 193، 284
ميرا عالي خان، 218، 266، 278، 304
ميرا عبدالحسين خان سانگي، 158، 159
ميرا عبدالقادر خان، 156
ميرا عطا حسين، 130، 225، 227، 312
ميرا عطا محمد خان، 161، 463
ميرا عظيم، 74
ميرا علي اڪبر خان، 153
ميرا علي محمد خان، 153، 310، 312، 441، 449
ميرا علي مدد خان، 309
ميرا علي مراد خان، 22، 25، 33، 34، 44، 54، 57، 58، 71، 90، 94، 97، 99، 101، 104، 107، 108، 112، 113، 114، 115، 117، 118، 119، 120، 121، 122، 127، 128، 129، 144، 148، 150، 151، 152، 154، 155، 170، 171، 176، 183، 185، 189، 192، 193، 205، 206، 207، 208، 210، 216، 217، 218، 220، 225، 226، 230، 232، 236، 237، 238، 266، 267، 273، 278، 281، 282، 283، 284، 285، 286، 304، 305، 306، 308، 309، 311، 312، 313، 314، 315، 316، 319، 320، 323، 324، 328، 329، 332، 333، 334، 335، 336، 337، 338، 339، 340، 341، 342، 343، 345، 355، 356، 357، 358، 360، 361، 362، 365، 366، 369، 376، 379، 380، 381، 383، 389، 390، 394، 401، 404، 411، 412، 413، 414، 417، 438، 452
ميرا علي نواز خان، 34، 37، 57، 59، 124، 125، 126، 127، 142، 144، 146، 160، 163، 174، 175، 183، 209، 218، 219، 220، 221، 228، 230، 239، 308، 309، 310، 312، 317، 327، 328، 334، 335، 341، 343، 344، 345، 346، 357، 360، 361، 363، 364، 367، 368، 413، 414، 418، 453، 455
ميرا علي ڏنو خان، 129، 221، 227، 313
ميرا غلام حسن خان، 16، 129، 144، 162، 163، 310، 443
ميرا غلام حيدر خان، 193، 223، 305

ميرغلام رضا خان، 144، 162، 311، 331
ميرغلام علي خان، 17، 77، 79، 84، 87، 88، 92، 123، 127، 154، 155، 159، 161، 193، 278، 279، 312، 441، 442
ميرغلام محمد خان، 71، 89، 303، 443
ميرغلام محمد فقير، 444
ميرغلام مصطفيٰ خان، 306
ميرغلام مهدي خان، 16، 266، 309، 332
ميرغلام نجف خان، 159، 161
ميرفتح علي، 77، 78، 79، 83، 84، 89، 90، 92، 103، 111، 112، 205، 350
ميرفيض محمد خان، 35، 57، 120، 121، 123، 127، 128، 142، 144، 148، 155، 156، 163، 170، 171، 172، 173، 175، 208، 217، 218، 220، 226، 227، 228، 230، 235، 237، 252، 282، 285، 310، 312، 320، 334، 335، 337، 338، 339، 341، 343، 344، 345، 347، 354، 358، 360، 363، 366، 369، 383، 385، 417، 438، 441
ميرڪرم علي خان، 79، 87، 90، 92، 150، 409
ميرڪڪي خان، 70، 421
ميرگل حسن خان، 159
ميرماٺڪ خان، 70، 72
ميرمبارڪ خان، 71، 94، 102، 104، 112، 113، 117، 150، 153، 158، 159، 205، 279، 343، 356، 409، 436، 440، 449
ميرمحب علي خان، 160، 444
ميرمحراب خان اول، 85
ميرمحراب خان ثاني، 87
ميرمحمد حسن خان، 91، 104، 151، 152، 156، 157، 283، 307، 440، 450
ميرمحمد خان، 16، 18، 43، 71، 94، 101، 103، 104، 148، 157، 159، 160، 190، 193، 196، 223، 266، 267، 279، 281، 282، 283، 286، 295، 297، 298، 299، 304، 305، 306، 322، 323، 328، 380، 381، 382، 412، 415، 420، 445، 460، 461، 462
ميرمحمد علي خان، 117، 129، 297، 299، 311، 312
ميرمحمد مراد خان، 154، 189، 220، 310، 313، 343، 347، 394
ميرمراد علي خان، 79، 92، 94، 220، 281، 306، 308، 344، 351، 382
ميرنثار حسين خان، 161، 442، 450، 451
ميرنذر حسين خان، 312
ميرنصير خان، 67، 75، 86، 87، 93، 94، 97، 102، 103، 105، 115، 117، 205، 308، 309، 343
ميرواهه، 26، 27، 28، 29، 31، 33، 39، 42، 52، 60، 304، 336، 389
ميرولي محمد خان، 102، 104، 105، 159
ميرهوتڪ خان، 72
ميرناري خان، 78، 83، 90، 193
ميرجام نندو، 73، 86، 464
ميرچٽل خان مسڪين، 464
ميرپورخاص، 16، 21، 68، 72، 78، 79، 83، 107، 145، 199، 205، 206، 221، 294، 307، 421
ميرڻ خان، 71، 421

ن

نادر شاهه، 65، 73، 81، 82، 86
نارو تعلقو، 32، 52، 275
ناصر خان، 338
نظر علي خان، 234، 324، 417
نڪولاس ورنگٽن، 91
نواب احمد خان، 107
نواب شاهه، 26، 60، 347
نواب ولي محمد خان لغاري، 85
نور واهه، 39
نهال خان، 274، 324، 395، 412
نهال سنگهه، 90

و

وليم لي، 90
وبسٽ فيڊرجا واهه، 45

هه

هاڪڙو، 41
هزهائينس جا باغيچا، 34
همالياه، 38، 40
هند، 76، 121، 171، 372
هندوستان، 209، 217
هنگورجا، 31، 32، 38، 165
هوش محمد شيدي، 107
هئملٽن، 91

انڊيڪس جوڙيندڙ: نديم احمد سولنگي